D. TUDOR

ORAȘE, TÎRGURI ȘI SATE ÎN DACIA ROMANĂ

Doctor docent DUMITRU TUDOR este profesor la Universitatea din Bucureşti, fost decan al facultăţilor de istorie din Iaşi şi Bucureşti. A studiat la Facultatea de Litere şi Filosofie din Bucureşti şi la Şcoala Română din Roma. Şi-a trecut doctoratul în 1936 cu teza «I Cavalieri danubiani». Este membru în International Association for Classical Archaeology şi corespondent pentru România. A obţinut premiul «Vasile Pârvan» din partea Academiei Române în anii 1937, 1940 şi 1942. Colaborează la numeroase reviste de specialitate din ţară şi străinătate. A publicat peste 700 studii de arheologie şi istorie antică, dintre care amintim: Monumente inedite din Romula (1940); Oltenia romană (trei ediţii); Istoria sclavajului în Dacia romană (1957); Sucidava. Une cite daco-romaine et byzantine en Dacie, Bruxelles 1965; Corpus monumentorum equitum Danuviorum, Amsterdam, 1968, etc.

D. TUDOR
Profesor la Universitatea din București

ORAȘE, TÎRGURI ȘI SATE ÎN DACIA ROMANĂ

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ • BUCUREȘTI, 1968

67.249

CUVÎNT ÎNAINTE

Cartea de față este scrisă pentru a oferi o imagine generală a dezvoltării vieții civile din Dacia romană. Ea încearcă să umple un gol în privința aspectului romanității din orașele și satele provinciei. Este destinată atît specialiștilor, cît și publicului dornic de a se informa despre aceste probleme. Din această cauză, bibliografia și notele ce însoțesc diferitele capitole au fost restrînse pînă la esențialul informării generale. În schimb, s-a urmărit folosirea pe larg a materialului epigrafic și arheologic, singurul izvor istoric de bază, atît în lumea urbană, cît și în cea rurală. S-ar părea că în unele locuri monografia capătă caracter de repertoriu documentar. Cum satul roman vorbește foarte puțin prin inscripții, singurele mărturii ce pot fi enumerate asupra existenței și dezvoltării lui rămîn fragmentele ceramice, cărămizile, monedele etc. În atare situație se impunea cu necesitate folosirea unor enumerări succinte, menite să atragă atenția asupra acestor descoperiri modeste, dar prețioase. Materialul epigrafic cules din lumea rurală, ori cît de modest ar fi el, merită în totalitatea sa o analiză atentă; în timp ce la oraș, același material poate fi tratat pe grupe, datorită bogăției lui, ceea ce permite studiul sintetic al diferitelor teme.

Monografia noastră nu se ocupă în detaliu de problemele privind administrația de stat a provinciei, istoria armatei, lucrările de apărare a provinciei ș.a.; acestea au fost parțial abordate și tratate într-o foarte mică măsură numai acolo unde ele pot aduce unele contribuții relative la viața populației civile.

În limita posibilităților, ne-am străduit să oferim informații topografice amănunțite în ceea ce privește orașele, tîrgurile și satele provinciei. Asemenea elemente sînt utile în ceea ce privește cunoașterea intensității de locuire și a caracterului acestor așezări. Din păcate, săpăturile arheologice din trecut (și chiar majoritatea celor de azi) se preocupă mai mult de castre și necropole, acestea fiind mai bogate în descoperiri. În schimb a fost neglijată topografia orașelor și a satelor, unde ruinele romane sînt răvășite și prădate. Despre aspectul topografic avem cîteva date numai de la Sarmizegetusa și Sucidava, iar despre cel al satului roman din Dacia nu știm absolut nimic!

Descrierea așezărilor urbane și rurale din Dacia romană s-a grupat în cadrul celor trei mari regiuni geografice ale provinciei și nu în spațiul diviziunilor ei administrative, care au variat în timpul stăpînirii romane, iar granițele lor interioare încă nu au fost pe deplin lămurite. Am socotit mai potrivit a urmări dezvoltarea vieții romane, mai întîi în lungul marelui drum imperial care pornea de pe malul Dunării bănățene și străbătea Dacia pînă la Porolissum, lăsînd la urmă Dacia sudică, unde colonizarea și urbanizarea apar mai întîrziate și modeste față de acelea de la nord de Carpații meridionali.

Cu toate că statul nostru acordă în ultimii douăzeci de ani însemnate mijloace materiale pentru cercetarea perioadei vechi din istoria patriei, rămîn încă serioase lacune în ceea ce privește instrumentele bibliografice de cercetare a acestei epoci. Pînă în momentul de față, ne lipsesc cele mai elementare lucrări despre Dacia romană, cum sînt: harta ei arheologică, repertoriul arheologic al descoperirilor făcute, o culegere de inscripții descoperite în Dacia, o bibliografie arheologică, culegeri-cataloage pentru diferite categorii de monumente (inscripții, sculpturi, ceramică etc.) și multe altele. Lucrările pentru realizarea unui repertoriu arheologic al Daciei preistorice, romane și prefeudale s-au sistat din 1954. O culegere bibliografică a literaturii arheologice privind Dacia a fost publicată numai la Budapesta (1954).

De asemenea, există multe pete albe pe harta săpăturilor arheologice din Dacia, mai ales în Banat și Muntenia. Muzeele din provincie păstrează în sertarele depozitelor lor numeroase materiale arheologice inedite, care așteaptă de mulți ani măcar semnalarea descoperirii lor. În cîteva așezări urbane, de zeci de ani au fost făcute săpături intense și îndelungate, dar rezultatele lor au rămas nepublicate, în mapele arheologilor.

Toate aceste dificultăți se oglindesc și în modesta noastră monografie, care nu are cîtuși de puțin pretenția de a fi completă. Materialul inedit și inaccesibil din muzee nu ne-a stat la dispoziție; unele dintre publicațiile scrise în limba maghiară și inexistente în bibliotecile bucureștene au putut fi consultate numai indirect la redactarea acestei lucrări de sinteză. Pentru împlinirea atîtor lipsuri ne-a fost în parte, de folos, *Repertoriul arheologic al României*, păstrat în manuscris la Institutul de arheologie al Academiei Republicii Socialiste România de la București — accesibil nouă prin bunăvoința acad. Em. Condurachi, directorul acestui institut.

Pentru a pătrunde cît mai adînc în procesul vieții civile din Dacia romană, ne-am străduit să realizăm o amănunțită analiză a materialului epigrafic, din a cărui interpretare se reliefează puternic problemele istorice de bază, ca aceea a colonizării, romanizării și continuității elementului dac sub noua stăpînire. Numai printr-o atentă prezentare a unui dosar arheologic, de la fragmentul de vas pînă la inscripție, ne putem da seama de puterea romanității la sat și oraș, de răspîndirea geografică a diferitelor așezări, de categoriile de

oameni care le-au locuit și de imposibilitatea ca o astfel de masă romanică să fi plecat sau pierit din Dacia, o dată cu lichidarea oficială a stăpînirii imperiului la nord de Dunăre.

În cursul expunerii noastre, s-a urmărit de asemenea, sublinierea permanenței toponimiei daco-getice la nord de Dunăre, după cucerirea romană, precum și a apariției materialului arheologic, epigrafic și ceramic autohton, alături de cel roman, în secolele II—III. Atare subliniere ne ajută să îndepărtăm categoric acele teorii hazardate privitoare la nimicirea totală a populației dacice de către legiunile lui Traian și crearea în noua provincie a unei romanități „pure", prin colonizarea elementelor latine sau latinizate. Deși expunerea monografiei noastre se încheie o dată cu lichidarea oficială a stăpînirii romane în arcul carpatic, era firesc ca documentația arheologică să ne oblige a vorbi și despre permanența daco-romană în Dacia Traiană, după actul lui Aurelian din anul 271. O masă daco-romană pe întregul teritoriu al fostei provincii apare categoric din examinarea multor materiale arheologice aparținînd secolelor III—VII e.n., mereu în legături economice și spirituale cu romanitatea balcanică.

D. T.

București, 1 iunie 1967

ABREVIERI

AB	— *Analele Banatului*, Timişoara, I—IV, 1928—1931.
ACMIT	— *Anuarul Comisiei monumentelor istorice, secţia pentru Transilvania*, Cluj, I—IV, 1926—1938.
AÉ	— *Archaeologiai Értesitō*, Budapest.
AEM	— *Archäologisch—epigraphische Mittheilungen*, Wien, I—XX, 1877—1896.
AISC	— *Anuarul Institutului de studii clasice*, I—V, Cluj, 1928—1948.
AK	— *Archaeologiai Közlemények*, Budapest, 1859—1889.
An. ép.	— *Année épigraphique*, în „Revue archéologique".
AM	— *Arheologia Moldovei*, Iaşi, I, 1961.
AMN	— *Acta Musei Napocensis*, Cluj, I, 1964.
AO	— *Arhivele Olteniei*, Craiova, 1922—1944.
AÖG	— *Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen*, Wien.
Apulum	— *Apulum*, buletinul Muzeului regional Alba Iulia (IV, 1961: *Acta Musei Apulensis)*, Alba Iulia, 1939.
Arch. Anz.	— *Archäologischer Anzeiger*, Berlin.
ATIÉ	— *Az Alföldi Tudományos Intezét Évkönyve.*
ATRÉ	— *Alsófehérmegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Társulat Evkönyve*, I, 1881.
AVSL	— *Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde*, Sibiu-Braşov, 1843—1941.
BCH	— *Bulletin de Correspondance Hellénique*, I, Athena-Paris, I, 1876.
BCMI	— *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice*, Bucureşti, I—XXXVIII, 1908—1945.
Berkeszi, Délm.	— I. Berkeszi, *Délmagyarország éremleletei*, Timi- — şoara, 1907.
BKL	— *Bányászati és Kohászati Lapok*, Budapest.
Borza, Banatul	— Al. Borza, *Banatul în timpul romanilor*, Timişoara, 1943.

Christescu, Viaţa ec. — V. Christescu, *Viaţa economică a Daciei romane*, Piteşti, 1929.

Christescu, Ist. milit. — V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane* Bucureşti, 1937.

CIG — *Corpus inscriptionum Graecarum.*

CIL — *Corpus inscriptionum latinarum.*

CIMRM — M. J. Vermaseren, *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae.* 2 vol., Haga, 1956—1960.

CMRED — D. Tudor, *Corpus monumentorum religionis Equitum Danubiorum*, 3 vol., Amsterdam, 1968.

com. — comuna

Cserni, *AFM* — B. Cserni, *Alsofehérvármegye története monográfiája*, II, Aiud, 1901.

Dacia — Dacia, *Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*, Bucureşti, I—XII, 1924—1947 şi N.S., I—X, 1957—1966.

C. Daicoviciu, *Transyl.* — C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, Bucureşti, 1945.

Dig. — *Digesta*

Diz. epigr. — *Dizionario epigrafico e di antichità romane* di E. de Ruggiero

Dobó — A. Dobó, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earumdem provinciarum pertinentes*, ed. II, Budapest, 1940.

Dolg. — *Dolgozatok — Travaux de la section numismatique et archéologique du Musée national de Transylvanie*, Cluj, 1910—1919.

ED — *Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romena di Roma*, I—X, 1923—1945.

EKL — *Emlékkönyv Kelemen Lajos*, Cluj, 1957.

EM — *Erdélyi Múzeum.*

EMÉ — *Az Erdéleyi Múzeum-Egyesület Évkönyve*, Cluj, I—IV, 1860—1872.

FIÉ — *A Földtani Intézet Évkönyve.*

FK — *Földtani Közlöny.*

Gooss, *Chronik* — C. Gooss, *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens*, în *AVSL*, 1876, p. 203—338.

GR — Geograful din Ravenna.

Griselini, *Ist. Banatului* — Griselini Fr., *Istoria Banatului Timişan*, Bucureşti, 1926 (trad. N. Bolocan).

Gostar, *Germisara* — N. Gostar, *Inscripţii şi monumente din Germisara*, în *Contribuţii la cunoaşterea regiunii Hunedoara*, Deva, 1956.

Holder — Alfred Holder, *Altkeltische Sprachschatz*, I—II, Leipzig, 1891—1913.

Horedt, *Untersuch.* — K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bucureşti, 1958.

HTRTE — *A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Evkönyve.*

IG. — *Inscriptiones Graecae*

IGR — *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes* edd. R. Cagnat etc., Paris.

Igna, *Cultul* — N. Igna, *Cultul lui Esculap şi al Higiei, cu specială privire la Dacia superioară*, Cluj, 1935.

ILS — H. Dessau, *Inscriptiones latinae selectae*, Berlin, 1892—1916.

Istros — *Istros, Revue roumaine d'archéologie et d'histoire ancienne*, Bucarest, I—II, 1934.

Ist. Rom. I — *Istoria României*, vol. I, Bucureşti, 1960 (Ed. Acad. R.P.R.).

JCC — *Jahrbuch der k.k. Central—Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, Wien.

JÖAI — *Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts*, Wien.

JRS — *The Journal of Roman Studies.*

J — judeţ.

Jung, *Fasten.* — J. Jung, *Fasten der Provinz Dacien mit Beiträgen zur römischen Verwaltungsgeschichte*, Innsbruck, 1894.

Jung. *Röm. u. Rom.* — J. Jung, *Römer und Romanen in den Donauländern*, Innsbruck, 1877.

Kerenyi — A. Kerényi, *Die Personennamen von Dazien*, Budapest, 1941.

Kiepert, *FOA* — H. Kiepert, *Formae Orbis Antiqui*.Berlin, 1894—1910.

Király,. *Apulum* — P. Király, *Apulum*, Cluj, 1889.

Közlemények — *Közlemények az Erdélyi Nemzeti Muzeum Érem és Régiségtárából*, I—IV, 1941—1944, Cluj.

Kraft — K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten am Rhein und Donau*, Berna, 1951.

KVSL — *Korrespondenzblatt des Vereines für siebenbürgischen Landeskunde*, Sibiu.

Macrea-Protase, *Geomal.* — M. Macrea — D. Protase, *Tezaurul de monede imperiale romane de la Geomal şi invazia carpilor din*

anul 242 în Dacia, *SCŞ* — Cluj, V, 1954, 3—4, p. 498 urm.

MCA — *Materiale şi cercetări arheologice*, Bucureşti, I—VIII, 1953—1962.

Marsigli — L. F. de Marsigli, *Description du Danube* etc., t. II, Haga, 1744.

Marţian — I. Marţian, *Repertoriu arheologic pentru Ardeal*, Bistriţa, 1920.

MCC — *Mitteilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, Wien, 1856—1857.

Merlat — P. Merlat, *Répertoire des inscriptions et monuments figurés du culte de Jupiter, Dolichenus*, Paris, 1951.

Milleker — B. Milleker, *Délmagyarország régiségletei a honfóglalás elötti idökböl*, Timişoara, I—III, 1897—1906.

Miller, *IR* — K. Miller, *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana dargestellt...*, Stuttgart, 1916.

MKÉ — *Múzeumi és Könyvtári Értesitö*, Budapest.

MNA — *Muzeul Naţional de Antichităţi*, Bucureşti.

mp. — millia passuum.

Muz. Brukenthal, 12 — *Muzeul Brukenthal. Studii şi comunnicări 12. Arheologie-Istorie*, Sibiu, 1965.

ND — *Notitia dignitatum* (ed. Otto Seeck), 1876.

Neigebaur — J. F. Neigebaur, *Dacien. Aus den Überresten des klassischen Alterthums mit besond. Rücksicht auf Siebenbürgen*, Braşov, 1851.

OD — *Omagiu lui C. Daicoviciu, cu prilejul împlinirii a 60 ani*, Bucureşti, 1960.

Omagiu-Iaşi — *Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi cu prilejul împlinirii a 70 ani*, Bucureşti, 1965.

Amintirea C. Giurescu — *În amintirea lui C. Giurescu, la 25 ani de la moartea lui*, Bucureşti, 1944.

Orbán, *Székelyföld* — B. Orbán, *A Székelyföld leirása. Történelmi, régészeti, természetrajzi és népismei szempontbol*, I—IV, Budapest, 1863—1873.

Ortvay, *Temes. tört.* — T. Ortvay., *Temes vármegye és Temesvár város története* etc., Budapest, 1914.

Pârvan, *Dacia Malvensis* — V. Pârvan, *Stiri nouă din Dacia Malvensis*, Bucureşti, 1913 („Anal. Acad. Rom"., Secţ. istorie).

Patsch, *Banater Sarmaten* — C. Patsch, *Banater Sarmaten* (Akad. d. Wiss. Wien—Philos hist. Klasse, XXVII, 1925, p. 181 urm.).

Patsch, *Kampf* — C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan (Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa* V/2), Wien-Leipzig, 1937 (Akad. d. Wiss. — Wien. — Philos. hist. Klasse, 217, 1).

Paulovics, *Dacia* — I. Paulovics, *Dacia keleti határvonala és az ugynevezet „dák" ezüstkincsek kérdése*, Cluj, 1944.

PIR — *Prosopographia Imperii Romanii. Secc.* I—II—III, ed. II, Berlin.

PM — *Probleme de Muzeografie*, Cluj.

Protase, *PC* — D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticei*, București, 1966.

Ptol. — Ptolemaeus (geograf.)

RE — Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.*

Rep. arh. — *Repertoriul arheologic al Republicii Socialiste România* (Păstrat în manuscris la Institutul de arheologie-București.)

Rev. arch. — *Revue archéologique*, Paris.

RIR — *Revista istorica română*, I—XVII, 1931—1947, București.

RISBC — *Revista Institutului social Banat-Crișana.*

RM — *Revista muzeelor*, București.

Rom. Rev. — *Römänische Revue.*

Russu, *Limba* — I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, București, 1959.

RSVA — *Revista științifică „Vasile Adamachi"*. Iași.

Sargetia — *Sargetia* Buletinul Muzeului județului Hunedoara, Deva, I—II, 1937—1941.

Schnetz. — Joseph Schnetz, *Ravennatis anonymi cosmographia et guidonis geographica. Itineraria romana*, vol. II, Lipsiae, 1940.

SCIV — *Studii și cercetări de istorie veche.*

SCN — *Studii și cercetări numismatice.*

SCS—Cluj — *Studii și cercetări științifice — Cluj.*

SCS—Iași — *Studii și cercetări științifice-Iași.*

Stanciu, *Aurul Daciei* — V. Stanciu, *Aurul Daciei și Imperiul roman*, Timișoara, 1942.

Stati, *Limba lat.* — S. Stati, *Limba latină în inscripțiile din Dacia și Scythia Minor*, București, 1961.

Stein, *Reichsb.* — A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapesta, 1944.

Studii — *Studii (Revistă de istorie).*

SV — *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift.*

tab. cer. — tăbliţa cerată.

Téglás, *Hunyad. tört.* — G. Téglás, *A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Tarsulat Evkonyve.*

Tocilescu, *Dacia* — Gr. G. Tocilescu, *Dacia înainte de romani*, Bucureşti, 1880.

Tocilescu, *Fouilles* — Gr. G. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Bucureşti, 1900.

Tocilescu, *Monumentele MNA* — Gr. G. Tocilescu, *Monumentele epigrafice şi sculpturale ale Muzeului Naţional de Antichităţi din Bucureşti*, Bucureşti, 1902—1908.

Tomaschek — W. Tomaschek, *Die alten Thraker*, în *Sitzungsber. Akad. Wien*, 128 (1893), IV, pp. 1—130; II, 130 (1893), pp. 1—70 şi I, 131 (1894), pp. 1—103.

TP — *Tabula Peutingeriana*

Torma, *Limes* — K. Torma, *A Limes Dacicus felsö része*, Budapest, 1880.

TRÉ — *Történelmi és Régészeti Értesitö*, Timişoara.

Tudor, *Ist. sclavaj.* — D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, Bucureşti, 1957.

Tudor, *OR*[3] — D. Tudor, *Oltenia romană*. Ed. III, Bucureşti, 1968 (sub tipar).

Wagner — W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien, von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938.

DACIA DE SUD-VEST

DIERNA[1]

Dacă ar fi să dăm crezare unei ştiri rămase de la Domitius Ulpianus, jurisconsult al împăratului Severus Alexander (222—235), Dierna primise situaţia de colonie după dreptul italic încă din timpul domniei lui Traian (*Dig.*, L, 15, 18: *in Dacia Zernensium colonia a divo Traiano deducta iuris Italici est)*. Pentru oraşul de la Dunăre ale cărui ruine sînt astăzi acoperite de Orşova, aceasta ar fi însemnat o favoare egală cu a Sarmizegetusei romane, deci speciale avantaje pentru o creştere rapidă din punct de vedere economic-urbanistic, faţă de vecinele sale din vestul şi sudul Daciei. Dar, descoperirile arheologice de la Orşova, întărite şi de o menţiune epigrafică (*CIL*, III, 14468 = *ILS*, 7149), arată cu totul altceva în privinţa ritmului de creştere a oraşului antic şi a situaţiei sale juridic-municipale în pragul veacului al III-lea e.n. Documentul epigrafic amintit cinsteşte pe *L. Iul[ius B]assinus*, fost centurion al legiunii a IV-a Flavia şi stabilit în viaţa civilă la Apulum. Fostul ofiţer, ca „pensionar" şi ajuns la o bună stare materială, fusese distins cu multe demnităţi exercitate efectiv sau onorific în oraşele dacice: decurion în *colonia* şi *municipium* Apulum, *IIvir* în colonia Napoca, *flamen* în colonia Drobeta, decurion în municipiul Porolissum şi *flamen* în *municipium Dierna*. Pe baza sincronizării acestor demnităţi, inscripţia lui Bassinus se datează din epoca domniei lui Septimiu Sever (193—211), cînd *Dierna* apare ca simplu *municipium* şi nu *colonia*, cum greşit scria Ulpianus. Deci nici vorbă despre o *colonia Diernensium* pe vremea lui Traian. De altfel nici nu se ştie dacă ea a putut atinge vreodată această treaptă.

De asemenea, nu sîntem în situaţia de a accepta ca singură o ocupaţie romană la Dierna mai înainte de cucerirea Daciei, aşa cum postula istoricul vienez C. Patsch, deoarece ne lipsesc probe concludente. Tot atît de ipotetică rămîne şi părerea unor învăţaţi în privinţa trecerii unei părţi a armatei lui Traian pe la Dierna, în timpul primului său război cu Decebal. Îngustimea locului de pe malul iugoslav al Dunării, la *Transdierna* (Tekja), nu permitea concentrarea unor mari efective militare, a căror înaintare pe strîmta vale dintre Orşova şi Caransebeş era, de asemenea, plină de riscuri.

67.249

Segmentum VII

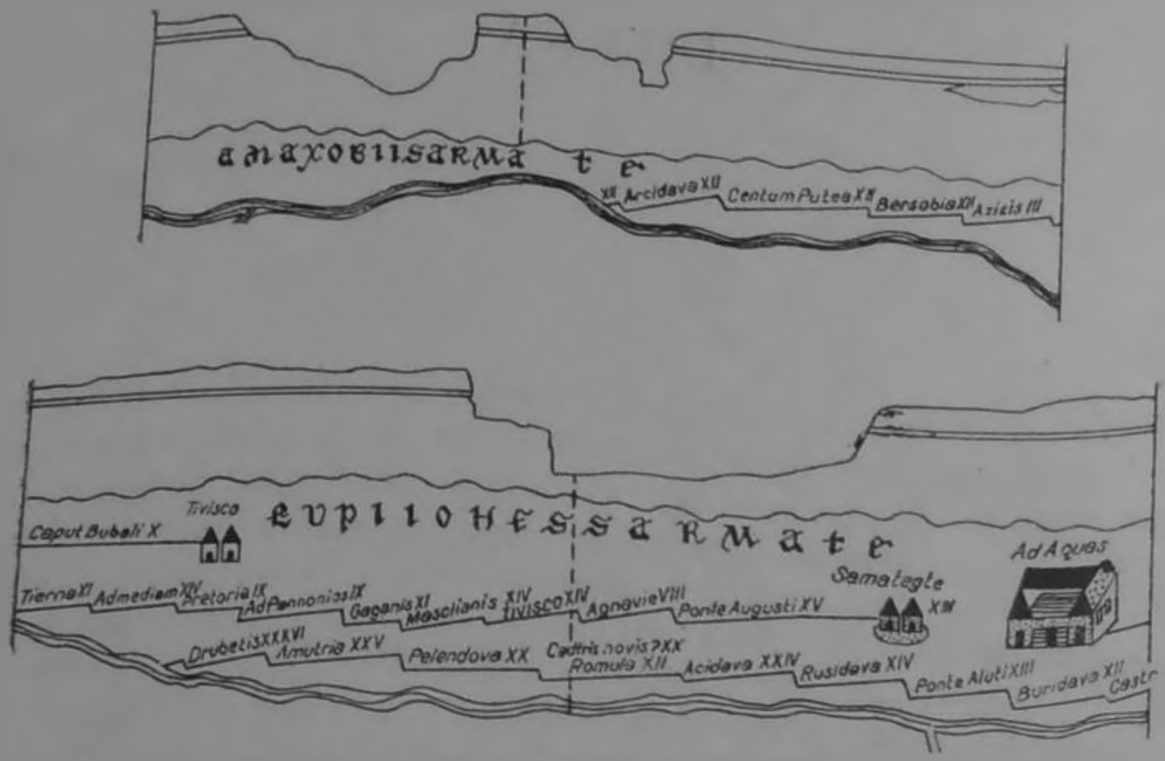

Segmentum VIII

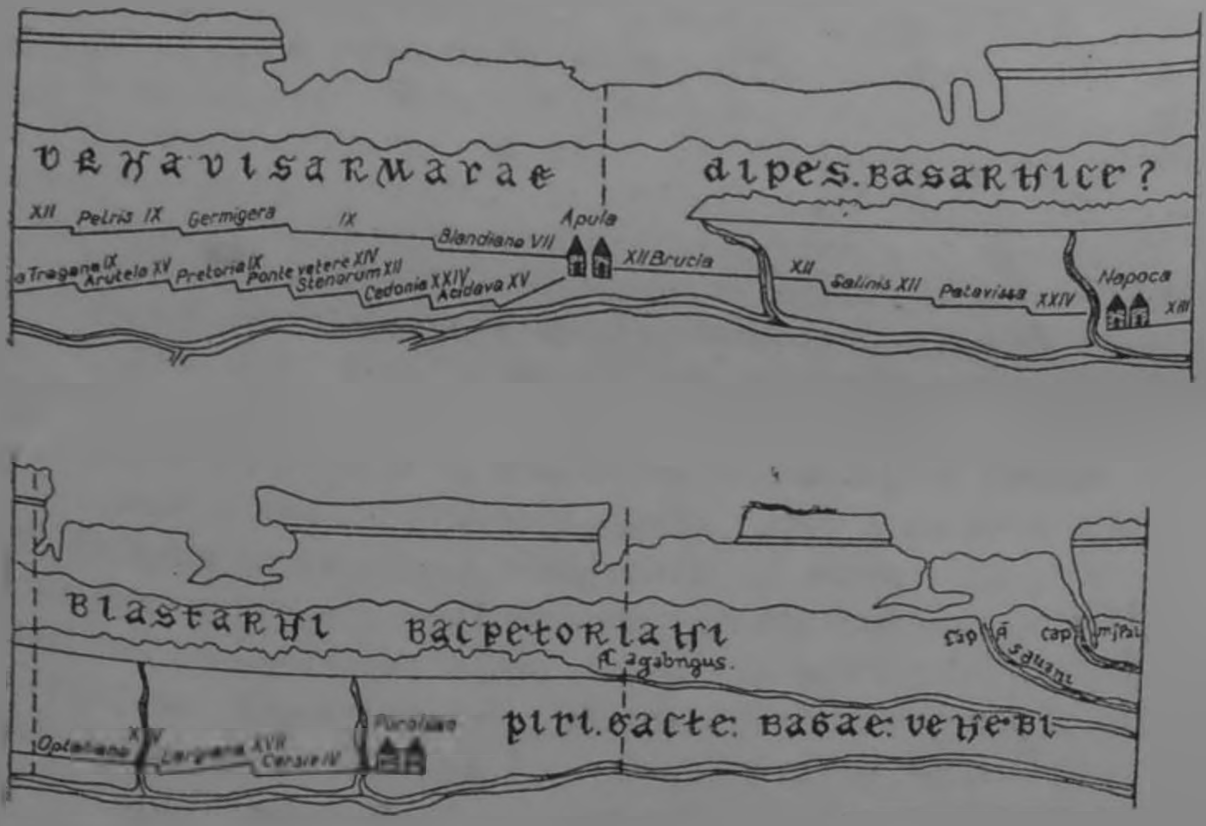

Fig. 1. Dacia în Tabula Peutingeriana

În numele localității găsim un vechi toponimic dacic, transcris în diferite chipuri de către izvoarele antice: Δίερνα la geograful Ptolemeu (III, 8, 4); *Tierna* în *TP.*; *Zernensium colonia* la Ulpianus (cf. mai sus); *Zernis* în *ND (Or*, XLII, 37); Ζέρνης la Procopiu *(De aedif.*, IV, 6, 5); *statio Tsiernensis* într-o inscripție de la Băile Herculane *(CIL.*, III, 1568 și I.I. Russu, *SCIV*, IV, 1953, p. 784 și urm.); *Dierna* în numeroasele ștampile de pe cărămizi locale și de pe valea Dunării (*CIL.*, III, 8277, 12677 etc. cf. și Tudor, *SCIV*, XI, 1960, p. 546 și urm.). Localitatea avea același nume cu rîul vecin, Cerna de azi, și se pare că se rostea *Tsierna* de către autohtoni (sunetul „ș", inexistent în fonetica latină, s-a transformat în *d*, *t* și *z*). După filologii cei mai competenți (Tomaschek, Russu etc.), toponimicul s-ar fi format din rădăcina veche indo-europeană *„der"* = a despica, a crăpa, a străpunge. În limba română s-ar înțelege o străpungere sau o ieșire dintre stînci (cf. Russu, *Limba*, p. 64) — sens în perfect acord cu situația locului stîncos străbătut de Dunăre și de Cerna. Mai tîrziu, hidronimicul *Țierna-Șerna*, sub influența contactului cu slavii, s-a transformat în *Cerna* („Negru"), care însemnează cu totul altceva și nu se potrivește cu aspectul hidrografic al acestui curs de apă.

Deși actualul oraș și fortificațiile medievale ce l-au precedat au șters aproape cu totul urmele celui roman, sîntem totuși în măsură să deducem faptul că Dierna, ca așezare de tip urban, a rămas cu totul în urmă față de Drobeta, Tibiscum și altele, deși era destinată a juca un rol de seamă în viața economică a provinciei. Se pare că principala cauză a acestei stagnări interne s-a datorat faptului că nu dispunea de un fertil și întins teritoriu agricol, element de bază al prosperității orașelor romane din Dacia. Înghesuită între munți, pe malul îngust al Dunării, sufocată în întunecimea codrilor milenari din regiunea Porților de Fier, Dierna a fost lipsită de centura unor ogoare fertile, care — spre est — se găseau sub stăpînirea Drobetei. În afară de veniturile portului, economia ei se limita la păstorit și exploatări forestiere (Mommsen, *CIL.*, III, p. 248).

Dierna și-a tras seva economică din traficul rutier și nautic al văilor Dunării și Cernei. Față de cele două mari obstacole ale plutirii pe fluviu în această regiune, ea se găsea „între Scylla și Charybda", adică între colții stîncoși ai Porților de Fier, situați la 8 km mai jos de Orșova, și vîltorile clocotitoare ale albiilor primejdioase de la Cazane, ce se deschid mai sus de *Tabula Traiana* de la Ogradena. Toate corăbiile ce înfruntau cele două praguri poposeau în portul Diernei situat în dreapta gurii rîului Cerna. La Dierna, cotea spre Drobeta marele drum imperial ce cobora de la Sarmizegetusa prin Tibiscum — Ad Mediam, importantă cale de scurgere a mărfurilor dacice spre acest port. Mulțimea monedelor romane care apar la Orșova din vremea lui Nero și se succed fără întrerupere pînă în veacul al VI-lea, dezvăluie importanța locului ca trafic comercial (cf. și Protase, *SCN*, II, 1959, p. 254).

Aproape cu un veac mai înainte de cucerirea Daciei, romanii începuseră săparea în stîncă a drumului ce se vede și azi pe malul drept al defileului de la Cazane. Scobirea lui în roca calcaroasă a munților a impus mari eforturi tehnice și materiale, în timpul împăraților Tiberiu, Vespasian și Domițian. În ajunul luptelor cu dacii, Traian îl restaurează complet, consemnînd acest eveniment în textul *Tabulei* sale (anul 100 e.n.), unde se spune că: „...fiind scobiți munții și substituite podele, s-a refăcut (întregul (drum)". Acest mare drum considerat și azi ca una dintre cele mai îndrăznețe realizări ale tehnicii romane, contribuise la intensificarea circulației de mărfuri prin Transdierna-Dierna.

Dar Dierna va îmbrăca haina de *municipium* cel mai devreme sub împăratul Septimiu Sever. Cu privire la viața internă a municipiului Dierna, avem la îndemînă numai două surse epigrafice. Pe soclul unei statuete de marmură, descoperită în Transdierna (*An. ép.*, 1952, nr. 195), se menționează un *Ulp. Ant. Quintus, dec(urio), aedilic(ius), quaest(or)* și *q(uin)q(uennalis)* în *m(unicipium) D(iernensis)*. Acest document arată existența unei organizări municipale dezvoltate și legăturile pe care le avea cu vecina sa de peste fluviu. Personajul era unul din elementele bogate ale Diernei, care călătoreau adesea pentru diferite afaceri pe marele drum ce ducea spre Tibiscum-Sarmizegetusa, ca *P(ublius) Ael(ius) Ariortus* (*CIL.*, III, 8009 = 1559 și Tudor, *SCIV*, IV, 1953, p. 583 urm). Ilirul Ariortus fusese *IIvir m(unicipii) D(iernensium)*. La *Gaganae* (Slatina, lîngă Tibiscum), hoții îl uciseseră la drumul mare. El făcea parte din aristocrația înstărită a Diernei și avea doi nepoți, dintre care unul se numea *Audarus* (nume iliric).

Cu toate că urmele arheologice romane se întîlnesc pe întreaga suprafață ocupată de actualul oraș, vechea topografie a Diernei rămîne total necunoscută.

Ștampilele aplicate pe unele cărămizi, cu numele legiunii a XIII-a Gemina (*CIL*, III, 8064, 13) și al cohortei *I Ulpia Brittonum milliaria* (*CIL*, III, 8074, 10) sînt suficiente dovezi despre existența unui castru român la Dierna, greșit identificat de către Marsigli cu o cetățuie feudală ce se găsea lîngă actualul port. Lucrările edilitare, făcute la Orșova în anii 1850/1851 și 1895/1899, au dus la identificarea unor ziduri masive, formate din cărămizi ștampilate cu numele unităților menționate mai sus, a unor coloane fragmentare și a altor urme. Aceste ruine erau situate între pîrîul Grădiștea și în zona clădirilor de administrație ale actualului port — regiune unde se bănuiește că a fost amplasat castrul roman. Distrugerea lui a continuat prin construirea diferitelor clădiri ale companiilor de navigație dunăreană, cînd s-au descoperit cele mai multe cărămizi cu ștampilele: LEG. XIII. G și COH. I BR. $\overline{\infty}$, databile probabil din primii ani de viață ai provinciei Dacia.

În afară de textele epigrafice privitoare la oficiul vamal al Diernei (cf. mai jos), cele aflate pe pietre și cărămizi sînt prea neînsemnate și prost conservate ca să ne furnizeze date istorice (*CIL*, III, 6276; 6277; 8075, 44 și Tudor, *SCIV*, XVI, 1965, p. 178, nr. 3). Olarii locali copiau și ei aceleași opaițe de producție străină provinciei și le desfăceau pe piața locală (*CIL*, III, 6286, 3, 4; 8076, 20).

Resturi de zidării, bucăți de coloane și diferite sculpturi cioplite în piatră s-au descoperit în decursul anilor la Orșova, în curtea actualului liceu, lîngă Ocolul silvic, la biserica catolică, pe străzile Traian și Decebal, pe valea Grațca etc. Mai importante din lista acestor descoperiri au fost un relief mithriac (*CIMRM*, II, 2154), statuia de marmură a unui ostaș roman, o coloană cu capitel doric (lungă de 2 m), o figurină de bronz reprezentînd lupta lui Hercule cu Anteu etc., toate răspîndite azi prin diferite colecții și muzee din Viena, Ungaria și Banat. Au mai ieșit de asemenea la lumină și urmele a două necropole romane, una lîngă podul de fier de peste Cerna și alta pe valea Grațca. Se pare că mai exista o necropolă și în curtea fostei căzărmi a honvezilor, unde s-au găsit, în 1840, niște sarcofage de plumb cu podoabe de aur, un inel cu inscripție (*CIL*, III, 1703, a), monede ș.a. Descoperirile izolate din cimitirele Diernei, cu bogate inventare funerare (sarcofage de plumb, bijuterii, medalioane, cruci etc.), sînt indiciile bunăstării de care se bucura o parte a populației.

Două inscripții onorifice ne vorbesc despre însemnata misiune a Diernei ca punct vamal-fiscal *(portorium)* între provinciile Moesia Superioară și Dacia. Prima (descoperită chiar la Orșova) conține o laconică închinare adresată lui Iupiter, așezată de către sclavul *Bellinus*, în calitatea sa de *c(ontra) scr(iptor)*, adică „socotitor", din serviciul stăpînului său Titus Iulius Saturninus, arendaș al vămilor dacice (*An. ép.*, 1960, nr. 343 = = Russu, *SCIV*, IV, 1953, p. 788). Pe un alt altar (dispărut azi și cunoscut dintr-o copie imperfectă), descoperit la Băile Herculane, același arendaș, T. Iul. Saturninus, mulțumește zeului Hercule (protectorul băilor) pentru sănătatea sa (anul 157 e.n.). Și de astă dată, tot un sclav din serviciul său, *Felix*, care lucra în oficiul vamal din *statio Tsiernen(sis)*, se îngrijește de ridicarea monumentului (*CIL*, III, 1568, cf. Russu, *op. cit.*). El își însoțise stăpînul la cunoscutele băi antireumatice.

Din informațiile obținute din alte inscripții (Gostar, *SCIV*, II, 1950, p. 166), aflăm că acest Saturninus, în asociație cu alți doi oameni de afaceri — C. Antonius Rufus și M. Antonius Fabianus — detinuseră arendarea vămilor din Dacia, între anii 146 și 158 e.n. Cei trei arendași aveau un oficiu de percepere a taxelor vamale *(tabularium)* la Dierna, din al cărui personal făceau parte Bellinus și Felix. Taxele se încasau în port, atunci cînd se încărcau sau se descărcau mărfurile, precum și cu ocazia trecerii lor sau a călătorilor, de pe un mal pe altul al Dunării. Dacă dinafară se aduceau

puține mărfuri și cu un volum redus, în schimb, prin portul Dierna, ca și pe la Drobeta sau Sucidava, se exportau cereale, piei, miere, ceară și alte produse din partea de vest a Daciei — toate supuse vămuirii. Veniturile vămii pentru trecerea fluviului, între Dierna și Transdierna, erau asigurate mai ales de accizele plătite de călătorii obișnuiți și de micii negustori ce se scurgeau pe drumul săpat în stîncă de la Cazane. Este însă de presupus că, din cauza îngustimii și șubrezeniei acestui drum suspendat, el nu putea fi folosit pentru transportul unor încărcături prea grele. Exportul „en gros" își afla scurgerea tot pe apă, sau ocolind pe la Drobeta, unde se putea folosi, pentru trecerea Dunării, podul lui Traian.

Avem destule dovezi astăzi că la evacuarea Daciei (271), Dierna a rămas și ea printre capetele de pod stăpînite de garnizoanele romane de pe malul opus, și această situație a durat pînă la venirea hunilor. În afară de mulțimea monedelor de bronz, a cărămizilor cu ștampile și a ceramicii romane tîrzii (sec. III—IV), aflăm din *ND* (*Or*, XLII, 37) că la *Zernis* (= Dierna) stătea un *praefectus legionis tertiae decimae Geminae*. În veacul al VI-lea, Dierna era restaurată și controlată de o garnizoană bizantină (Procopiu, *op. cit.*). Nu numai funcția sa ca punct de sprijinire și supraveghere a navigației în cele mai dificile locuri de plutire pe Dunăre a impus menținerea stăpînirii imperiale la Dierna, dar și necesitatea unei legături economice cu Banatul de est, în lungul marelui drum dintre fluviu și Tibiscum. S-au descoperit la Orșova cărămizi cu ștampila: DIERNA; DRPDIERNA și DARDIANA (*CIL*, III, 8072 și 8277), răspîndite și în alte locuri de pe valea Dunării (Ratiaria, Bononia, Ad Aquas, Drobeta, Golubinje ș.a.), a căror lectură justă: *D(aciae) R(i)p(ensis) Dierna* și *Da(ciae) r(i)p(ensis) Diana* a fost dată în ultimul timp (Tudor, *SCIV*, XI, 1960, p. 345 și urm.). Ele arată că în secolele III—V, Dierna făcea parte din hotarele provinciei Dacia Ripensis, ca și vecina sa *Diana* (Cladova, în Serbia). Cu excepția Sucidavei, nicăieri pe valea Dunării mijlocii nu s-au descoperit mai multe monede romane de bronz, de la Aurelian la Arcadiu, ca la Dierna — indiciu categoric despre importanța economică și militară a locului (Milleker, III, 237 și Protase, *PC*, p. 176). Ca și alte orașe de pe valea Dunării, Dierna va fi suferit și ea de pe urma expedițiilor lui Attila. Dar continuitatea stăpînirii romane la Dierna, după evacuarea aureliană a Daciei, a însemnat o legătură puternică cu romanitatea Banatului de răsărit.

În imediata vecinătate a Diernei, au mai fost *vici* și *villae rusticae*, încă necercetate. O așezare romană rurală se găsea pe „Valea Mala", lîngă satul *Eșelnița* (lîngă Orșova), unde se văd la suprafața solului multe resturi de cărămizi și ceramică romană (Milleker, II, 36; Daicoviciu, *AB*, III, 1930, p. 19 și Tudor, *SCIV*, XVI, 1965, p. 400). Mai însemnat era satul roman de la *Jupalnic* (lîngă Orșova), situat la poalele dealului Rudina, pe malurile ogașului Isnia. Se citează ca descoperiri în acest punct: ceramică (urne), fibule de

bronz, monede (Septimiu Sever), multe obiecte de fier, un *umbo* de scut, fragmente de amfore etc. Aceasta era prima așezare pe drumul către Ad Mediam (Milleker, III, p. 197 și urm.; D. Laitin, *Anuar. gimnaz. Orșova* 1942/3, p. 4 și urm. și Tudor, *SCIV*, *l. c.*).

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

1. Al. Bărcăcilă, *BCMI*, XXXII, 1935, p. 152 și urm.; L. Böhm, *AEM*, IV, 1880, p. 180 și urm.; Al. Borza, *Banatul*, p. 72 și urm.; G. Forni, *OD*, p. 236; N. Gostar, *SCIV*, II, 1951, p. 165 și urm.; D. Laitin, în *Anuar. XXIV al gimnaz. mixt — Orșova*, 1942/3, Orșova, 1944, p. 5 și urm.; idem, *Orșova* (monografie), *Anuar. XX al gimnaz. Orșova pe anul 1938/39*, Tr. Severin (f.a.), p. 3, și urm.; Milleker, II, p. 51 și urm. și III, p. 235 și urm.; idem, *TRÉ*, 1902, p. 18 și urm.; Miller, *IR*, p. 546; Th. Mommsen, *CIL*, III, pp. 215 și 1018; C. Patsch, *RE*, II, 1 (1903), col. 476; V. Pârvan, *Dacia Malvensis*, p. 42; I. I. Russu, *SCIV*, IV, 1953, p. 784 și urm.; idem, *Limba*, *l.c.*; *Rep. arh.*; Tomaschek, II, 1, 33 și II, 2, 71; Tr. Simu, *Drumuri și cetăți romane în Banat*, Lugoj, 1923, p. 44, și urm.; D. Tudor, *SCIV*, XI, 1960, p. 347 și urm; D. Tudor și colaboratorii, *SCIV*, XVI, 1965, p. 400.

BĂILE HERCULANE[1]

Retrasă în pitoreasca vale a Cernei, la cinci kilometri de linia drumului Dierna-Tibiscum, se găsește renumita stațiune balneară, denumită azi Băile Herculane, și al cărei nume antic rămîne încă necunoscut. Toponimicul nu a putut intra pe lista numelor de localități păstrate în itinerare sau menționate de geografii antichității, fiind vorba de o așezare dinafara drumului roman, fără importanță economică și militară. Ca și astăzi, localitatea era vizitată pentru tratarea bolilor reumatice. Probabil că se va fi chemat — ca și multe alte asemenea localități cu izvoare minerale —*Aquae*. Ispitiți de numărul important de inscripții și sculpturi dedicate zeului Hercule descoperite aici, unii cercetători s-au gîndit la un nume ca *Aquae Herculis*. Dar această divinitate este una dintre patroanele obișnuite ale stațiunilor balneare romane, fapt ce explică numărul mare de monumente înălțate ei la Băile Herculane.

Valea strimtă a Cernei și frecventarea sezonieră a băilor nu au fost favorabile dezvoltării unei așezări de tip urban. Construcțiile romane s-au înghesuit pe ambele maluri ale rîului, în preajma numeroaselor izvoare sulfuroase și fierbinți care țîșnesc din stîncă, pe o lungime de aproximativ cinci kilometri. Liniștea sălbatică a regiunii, clima blîndă a acestei văi adînci, aerul curat, ferită de curenți, au fost îndrăgite timp de milenii de cei ce-și căutau sănătatea. Frecventarea continuă a acestei stațiuni dătătoare de sănătate, pe toată durata stăpînirii romane în Dacia, rezultă din descoperirile monetare ce se țin lanț de la Traian la Gallienus. Menționăm dintre acestea două tezaure cu monede din anii 230 și 267 e.n. (cf. mai jos). Dacă orice urmă de instalații balneare din perioada Daciei libere au dispărut, totuși folosirea acestor băi de către daci rezultă din descoperirea unor denari republicani romani din anii 93—92 și 28 î.e.n. (cf. Gostar, *Germisara*, p. 92).

Cu toate că descoperirile arheologice au fost destul de numeroase la Băile Herculane, r constituirea istoriei și a aspectului topografic al acestei așezări pentru perioada romană, ridică mari dificultăți. Pînă în anul 1918, Băile Herculane au fost legate administrativ de comuna Mehadia, situată la o dis-

tanță de 14 km de băi (pe șoseaua din vale), în vecinătatea importantei așezări, romane *Ad Mediam*. Această vecinătate și subordonarea administrativă au dus la o supărătoare confuzie între descoperirile arheologice din cele două centre, înregistrate în majoritatea cazurilor ca fiind efectuate „la Mehadia". Din această pricină, aici va fi pus în discuție, cînd este vorba de reconstituirea istoricului Băilor Herculane, tot acel material arheologic indicat ca fiind din Mehadia, dar care, prin conținutul lui, arată în mod sigur că se leagă de trecutul băilor romane.

Cu totul necunoscută rămîne pentru noi și administrația civilă a acestei stațiuni termale romane. Ar putea fi vorba de un *pagus* sau *vicus*, dependent de Ad Mediam. Este însă cert că, încă din primii ani ai stăpînirii romane în Dacia, noii stăpîni și-au manifestat interesul pentru folosirea izvoarelor vindecătoare. În afară de monedele de la Traian, o inscripție de recunoștință pentru însănătoșirea unui Iulianus, pusă la Băile Herculane în cinstea lui *Hercules salutifer* de către *Q. Vib(ius) Amillus Aug(ustalis) col(oniae) Dac(icae)*, datează din timpul lui Traian-Hadrian, pe vremea cînd Sarmizegetusa purta acest nume (*CIL*, III, 1572 = *ILS*, 3437).

După retragerea romană din Dacia, băile au rămas în paragină. Localnicii însă au continuat să le folosească în același chip primitiv, ca pe vremea dacilor. Multe ruine se păstrau destul de vizibil la începutul secolului al XVIII-lea. Dominația austriacă pe valea Cernei marchează și începutul instalațiilor moderne de la Băile Herculane. În 1736, autoritățile vieneze deschid lucrările pentru construcția unor bazine și a unor clădiri. Generalul Andrei Hamilton, guvernatorul Banatului și inițiatorul acestor construcții, a distrus atunci toate ruinele zidăriilor romane (clădiri, bazine, conducte, sanctuare etc., care dezvăluiau „un mare lux" în antichitate), pentru a face loc edificiilor moderne. Astăzi, mai pot fi văzute la Băile Herculane capetele unor conducte romane de teracotă, de formă ovală sau pătrată, folosite la captarea apelor termale (cum sînt, de pildă, cele din marginea șoselei, la ieșirea spre miază-noapte a stațiunii).

Din modestele însemnări rămase pînă azi, se constată descoperirea, concomitentă cu lucrările de modernizare, a unor bogate materiale arheologice — monede, statui, sarcofage, basoreliefuri etc. — pe care Hamilton le-a trimis la Viena ca să orneze treptele sălii de așteptare la fosta bibliotecă a curții imperiale. De acolo, multe obiecte s-au răspîndit în diferitele muzee ale fostului Imperiu habsburgic. La Băile Herculane au rămas doar cîteva inscripții și sculpturi, fixate astăzi în zidăriile unor clădiri și pe balustradele podului de peste Cerna.

La Viena, descoperirile acestea au stîrnit un interes firesc. Juristul Pascalis Cariophilus le-a închinat o disertație cu titlul: *De thermis Herculanis nuper*

in Dacia detectis (1737). Primii descoperitori au fost impresionați de numeroasele monumente închinate lui Hercule, ceea ce a determinat denumirea modernă a localității: *Băile Herculane*. (Herkulesbad-Herculesfürdö). Numai în 1737 au fost găsite șapte statui ale zeului, dintre care trei au luat drumul Vienei. Paralel cu îndeplinirea planului de lărgire și sistematizare a băilor, a continuat șirul altor descoperiri. În 1755, o corabie ce transporta la Viena diferite antichități romane — printre care un elegant sarcofag al unei matroane romane, străjuit de două statui ale lui Hercule — s-a scufundat cu întreaga-i încărcătură în fața orașului Pesta. Ca să înfrîngă rezistența ruinelor romane, austriecii au folosit explozibile, aruncîndu-le în aer. În aceste împrejurări, s-a distrus baza unei statui și o reprezentare a Hygiei, ambele executate în marmură. De altfel, marea majoritate a sculpturilor dispărute reprezentau pe zei: Hercule ducînd în brațe pe copilul Hylas, Hygea cu Esculap, Dis Pater, Proserpina ș.a. Sarcofagele și pietrele de mormînt găsite la fața locului aparțin unor bolnavi care, venind să-și caute sănătatea, au murit la Băile Herculane.

Unii autori moderni menționează în chip confuz descoperirea la Băile Herculane a unor ștampile militare aplicate pe cărămizi, cu numele legiunilor a XIII-a Gemina, a V-a Macedonica, a IV-a Flavia, a VII-a Claudia, al cohortelor a III-a Delmatarum, I Hispanorum și o *vexillatio Daciarum* (*CIL*, III, 1630, 1; 8064,1, *o* și 12; 8065, 1 *n*; 8070, *a*; 8071, *b*; 8074, 15, *a*; 8074, 30). Ele aparțin probabil așezării Ad Mediam, deoarece Băile Herculane au fost o *statio inermis* și lipsită de un castru roman.

Dispunem astăzi de aproape douăzeci de inscripții votive lăsate la Băile Herculane ca expresie a recunoștinței față de zeii binefăcători ai izvoarelor, de către cei ce s-au însănătoșit acolo. Unele (în special funerare) au fost puse în vecinătatea băilor sau au fost transportate ulterior, cum este cazul celor descoperite la „Pintic" (către Mehadia), unde se pare că ar fi existat o carieră de piatră exploatată de romani (Milleker, II, 59). Întîlnim altare cioplite în calcar, înălțate de bolnavi lîngă izvoarele de ape vindecătoare sau pe lîngă sanctuarele zeilor dătători de sănătate și forță fizică. Textele dezvăluie în general prezența unor elemente bogate, venite la băi din Dacia și Moesia.

În repertoriul acestor manifestări epigrafice, locul de frunte îl ocupă Hercule, cu aproape 15 dedicații votive, în care i se acordă diferite epitete (două menționate mai sus, cf. p. 24). Iată unele din aceste epitete atribuite zeului: sfînt, vindecător, august, neînvins *(sanctus, salutifer, Augustus, invictus)*. Pe lista adoratorilor lui Hercule găsim guvernatori de provincii, comandanți de legiuni și de trupe auxiliare, înalți funcționari din administrația urbană ș.a.m.d.

Lui Hercule, asociat cu Geniul locului *(Genius loci)* și întru cinstirea izvoarelor fierbinți *(Fontibus calidis)*, îi mulțumește Calpurnius Iulianus, fost comandant al legiunii a V-a Macedonica și guvernator al Moesiei Inferioare, pe timpul cînd se găsea la tratament în frumoasa stațiune balneară dacică (*CIL*, III, 1566 = *ILS*, 3891). Guvernatorul general al Daciei, *C.I. Gallus*, se găsea la băi prin anii 198—211, cu întreaga sa familie *(cum suis)*. El nu uitase să se roage lui Hercule și pentru sănătatea augușților săi stăpîni, Septimiu Sever și Caracalla (*CIL*, III, 1564). *Simonius Iulianus*, un alt guvernator al celor trei Dacii, era prezent în același loc, la izvoarele lui Hercule, pe timpul lui Gordian al III-lea (*CIL*, III, 1573). Nici administratorul financiar al uneia din cele trei Dacii, *Iul. Paternus*, nu uită să dispună prin sclavul său *Syntrophus vil(licus)*, ca alături de Hercule să fie pomenit numele împăratului și al Iuliei Domna (*CIL*, III, 1565). *L. Pompeius Celer*, prefectul cohortei I Ubiorum din Dacia nordică, s-a folosit și el de izvoarele vindecătoare ale Băilor Herculane, unde a lăsat un altar lui Hercule, azi înnegrit de aburii sulfuroși emanați de apa bazinului de înot din stabilimentul hidroterapeutic, în peretele căruia acest altar se află fixat (*CIL*, III, 1571). *T. Aur. Geminianus*, veteran din legiunea a XIII-a Gemina Antoniniana (211—222), a fost și el la aceste băi (*CIL*, III, 1569).

Din rîndurile plutocrației civile urbane, adoratoare a lui Hercule, întîlnim la aceste băi pe cunoscutul fruntaș din Apulum, *P. Ael. Antipater*, însoțit de un sclav și vechil *(actor)* al său, cu numele de *Eutyches* (*CIL*, III, 1573, a); pe un *P.Claudius Iulius*, pare-se decurion al coloniei Drobeta (*CIL*, III, 1570) și pe alți doi anonimi (*CIL*, III, 1563 și 1567); toți prezenți la băi în prima jumătate a secolului al III-lea e.n., deci în epoca de mare înflorire a orașelor dacice.

Trecătorul de pe podul care leagă azi cele două cartiere ale băilor de pe malurile Cernei poate admira, fixat în zidul balustradei, un altar din calcar alb, gravat cu o frumoasă inscripție (*CIL*, III, 1562). Închinarea în cinstea zeilor și puterilor vindecătoare ale apelor *(dis et numinib(us) aquarum)* fusese pusă, în anul 153 e.n., de către cinci cetățeni fruntași ai Daciei, întorși de la Roma, unde fuseseră delegați la instalarea în funcția de consul a lui *M. Sedatius Severianus*, fost guvernator al provinciei lor (*CIL*, III, 1562, cf. și 1575). Bucuroși că s-au întors sănătoși la casele lor, acești cinci cetățeni fac un popas la Băile din valea Cernei.

Puterea terapeutică antireumatică a apelor sulfuroase de la Băile Herculane avea aceleași efecte ca și azi. Entuziasmul bolnavilor se manifestă

acolo mai ales față de zeii sănătății, *Esculap și Hygea*. Astfel bolnava *Iunia Cyrilla* declară că, după o îndelungată infirmitate, s-a restabilit grație puterii acestor ape (*...quod a longa infirmitate virtute aquarum numinis sui revocaverunt)*. Și acest altar de recunoștință stă prins azi în același perete al podului de peste Cerna (*CIL*, III, 1561 = *ILS*, 3846).

Una dintre ultimele inscripții ridicate în Dacia și găsită la Băile Herculane este a lui *Marc. Aur. Veteranus, praef(ectus) leg(ionis) XIII G(eminae) Gallenian(ae)*, deci din anii 260–268 (*CIL*, III, 1560 = *ILS*, 3845). Ofițerul denumește pe cei doi zei ai sănătății „mari și buni". Documentul este o bună dovadă că, în vremurile furtunoase ale domniei lui Gallienus, existau și momente de liniște în Dacia, care îngăduiau unui comandant de seamă din Apulum să poată pleca la băi.

Numai o singură piatră de mormînt descoperită în 1889 (*CIL*, III, 12598) amintește despre o familie de localnici, ai cărei membri purtau nume, ca *Sep(timius) Ibin[u]s, Septimia Festina, Sep. Bassus, Aur.Bass(us)* și *Aur. Vales*, unii cu rezonanță peregrină.

Mulțimea reprezentărilor plastice închinate zeilor patroni ai băilor s-a împrăștiat îndată după descoperirea lor. Un mare basorelief săpat în stînca de la „Baia lui Hercule", reprezentînd pe zeu cu măciuca în mîna stîngă și cu o cupă în cea dreaptă, mai stăruie și azi în acel loc, printre puținele urme rămase *in situ*. Zeul oferea celor ce se îmbăiau apa sfîntă și dătătoare de sănătate, într-o mare cupă ce simboliza bazinul pregătit în acest scop. Dintre multele conducte romane ce strîngeau apa în bazine special amenajate, se mai poate vedea un fragment de tub din argilă, lîngă aceeași „Baie a lui Hercule", alimentată azi de izvorul „Hygea". Țeava a fost puternic înfiptă în stîncă și fixată cu mortar din var amestecat cu fragmente de cărămidă pisată. În decursul secolelor, firul izvorului sulfuros și-a schimbat cursul și țîșnește mai jos, dintr-o altă fisură a stîncii.

Printre ultimele documente de viață romană locală, se amintește un tezaur format din 900 de piese romane de argint, descoperit în 1866, iar astăzi dispărut (Protase, *SCN*, II, 1958, p. 254). Ultimele piese (din anul 267) datează din ajunul evacuării Daciei, cînd tezaurul a fost ascuns de frica invaziilor gotice care devastau Moesia Superioară. Mai vechi este tezaurul descoperit în 1864, cu 2 000 de piese de argint, catalogate de la Antoninus Pius la Iulia Mamaea (cf. Protase, *op. cit.*, p. 261), tăinuit și el tot în timpul unor ani tulburi din istoria Daciei.

Deși urmele arheologice lipsesc, în veacul al IV-lea, băile au putut fi reamenajate și folosite de romani, prin faptul că în vecinătate, la Mehadia,

se fixase o garnizoană romană. Folosirea băilor și a multora din bazinele zidite de romani a continuat în tot timpul evului mediu, dar numai în beneficiul localnicilor și al unor vizitatori din împrejurimi.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

1. Al. Bărcăcilă, *Băile Herculane în epoca romană și credințele populare de azi*, București, 1932 (extras din *Revista șt. med.* 1932, vol. 10,); I. Berkeszi, *Délm.*, p. 20 și urm.; Borza, *Banatul*, p. 85 și urm.; M. Fluss, *RE*, XV, 1, col. 67 și urm.; Griselini, *Ist. Banatului*, p. 195 și urm.; Aug. Treb. Laurian, *Magaz. ist. pt. Dacia*, II, p. 126.; Milleker, II, 33—35; Miller, *Hercules Mehadiensis*, Pesta, 1806, *Rep. arh.*; I. G. Schwarzott, *Die Hercules-Bäder bei Mehadia*, Wien, 1831; Tudor, *Ist. sclavaj.* p. 29.

AD MEDIAM[1]

Descoperirile epigrafice de pînă azi nu ne ajută să localizăm lîngă actuala Mehadia (j. Caraș-Severin) vechea așezare *Ad Mediam*. Menționarea toponimului se întîlnește numai în operele geografilor și în itinerarele antice, ca *TP* (Miller, *IR*, p. 546) și *GR* (IV, 14: *Medilas*, cf. Schnetz, p. 53). *TP* o arată ca fiind situată la nord de Dierna și înscrie între cele două localități XI mp (= 16,269 km). Dar între Orșova și ruinele romane de la nord de Mehadia sînt aproape 30 km. Altă așezare romană pe valea Cernei și a rîului Belareca, în lungul șoselei romane, nu există, încît această simțitoare diferență de cifre poate fi acceptată ca o greșeală de copist pe *TP*. De altfel, unii cercetători au contestat identificarea Mehadiei de azi cu Ad Mediam romană.

Numele așezării este roman (dacă nu-i cumva geto-dacic latinizat?). Mommsen îi căuta o explicație prin poziția geografică, ca fiind *„ad viam mediam"* („la mijlocul drumului"), între Dunăre și importanta trecătoare de la Teregova („Poarta Orientală"). Pe baza cercetărilor de pînă acum, se poate stabili că așezarea Ad Mediam nu a atins situația de municipiu sau colonie și s-a dezvoltat ca tîrg, rămînînd un *pagus* sau *vicus*.

Castrul și canabele de la Ad Mediam au contribuit la dezvoltarea unui însemnat tîrg, din care a rămas azi un întins cîmp de ruine vizibile la nord de actuala comună, în spre Plugova, pe locul denumit „Zidina". Urmele antice ocupă spațiul din stînga șoselei naționale ce duce spre Timișoara, pe ambele maluri ale rîului Bolvașnița, la confluența acestuia cu rîul Belareca. Între descoperirile din acest punct și cele de la Băile Herculane s-a făcut o gravă confuzie de către vechii cercetători, încît identificarea locului unde s-a făcut descoperirea materialelor (în special a inscripțiilor) nu poate fi dată decît cu largă aproximație. Ruinele de la „Zidina" au servit drept carieră de piatră pentru zidăriile unor fortificații și biserici feudale vecine, cum sînt „Biserica spartă" (sau „ungurească") și întăriturile medievale dintre Mehadia și Teregova, la care întîlnim blocuri și cărămizi romane refolosite.

Primele consemnări despre ruinele romane de la Mehadia le întîlnim la Marsigli. Pe la 1823, ele au fost cercetate (probabil și cu unele săpături) de către protopopul Nicolae Stoica din Hațeg. Acesta a lăsat un important

manuscris în limba germană, cunoscut azi sub titlul *Cronica Mehadiei*. Aici este vorba de „Simple povestiri sau despre lucruri minunate ale districtului Mehadia din Banatul Timișoarei, scrise astfel în limba germană la anul 1829, de către bătrînul protopop din Mehadia, Nicolae Stoica de Hațeg, pentru amatori și pentru propria sa desfătare". El a descoperit două inscripții (*CIL*, III, 8011; 8012); multe monede romane și grecești, cinci vase de argint aurite în interior, o mînă de bronz „ridicată pentru jurămînt" și o bară de aramă.

Descoperiri întîmplătoare, sau scoase la lumină de obișnuiții căutători de comori, s-au realizat mereu în secolul trecut: un sarcofag de piatră lung de 2 m; un tezaur monetar cu 2 000 de piese grecești și romane; un relief votiv așezat pentru sănătatea împărătesei Iulia Domna (?); o monedă de aur avînd pe revers legenda AETERNITAS AVGVST etc. În anul 1909, generalul Nicolae Cena întreprinde săpături în castru, descoperind între altele inscripția onorifică a lui Iasdius Domitianus, pusă de acest guvernator prin cohorta a III-a Delmatarum, în cinstea lui Severus Alexander și a Iuliei Mamaea (*An.ep.*, 1912, nr. 5;). Cu materialul cules de la Mehadia și din alte locuri vecine, Cena organizase un frumos muzeu la Băile Herculane, azi desființat și împrăștiat prin diferite muzee bănățene. Patru campanii de săpături arheologice (1942, 1943, 1946 și 1948), conduse de către prof. M. Macrea de la Cluj, au realizat interesante descoperiri rămase în marea lor majoritate încă inedite (cf. *Studii*, II, 1, 1949, p. 133 și *OD*, p. 345).

Săpăturile și cercetările arheologice au dat mai multă atenție castrului situat la 3 km spre nord de comuna Mehadia (km 29,2 față de Orșova), care constituia o fortificație de mărimea: 116 × 142,60 m, cu ziduri puternice, groase de 1,30 m și în unele locuri păstrate pînă la înălțimea de 3—4 m. Au fost precizate porțile, turnurile de apărare, pretoriul și două clădiri din interior, toate restaurate, probabil, în timpul lui Severus Alexander. În secolele II-III, castrul a avut garnizoană permanentă unitatea *cohors III Delmatarum milliaria equitata civium Romanorum pia fidelis*, menționată cu epitetele imperiale *Alexandriana* și *Valeriana-Galliena*, care prin inscripții a cinstit pe împărații Antoninus Pius (*CIL*, III, 1576, din anul 160), pe Severus Alexander, pe Valerian și Gallienus (*CIL*, III, 8010 = 1577 și *An.ep.*, 1912, nr. 5), iar pe cărămizi a lăsat o serie de stampile (*CIL*, III, 8074, 15).

În epoca finală a stăpînirii romane în Dacia, întîlnim la Ad Mediam și detașamente din *cohorta a VIII-a Raetorum*, venite din castrul de la Teregova, ca să dea mînă de ajutor la restaurarea fortificațiilor ruinate (Macrea, *OD*, p. 345 și urm.). În același castru, în decursul anilor au staționat temporar și și-au imprimat numele pe cărămizi detașamente din legiunile: a V-a Macedonica (*CIL*, III, 1630), a XIII-a Gemina (*CIL*, III, 8064, 12); a IV-a Flavia (*CIL*, III, 8070, a) și a VII-a Claudia (*CIL*, III, 8071, b). Rămîne încă suspectă prezența pe ștampile a unei *vexillatio Daciarum*

(*CIL*, III, 8074, 30), care ar indica la Ad Mediam staționarea la un moment dat a unui detașament selectat din întreaga armată a provinciei. Toate aceste documente demonstrează rolul important deținut de acest castru pentru apărarea Daciei, pînă în momentul evacuării ei.

Un însemnat interes istoric ni-l oferă dedicația pentru cinstirea împăraților Valerian și Gallienus, din anii 257—260 e.n., ea înscriindu-se printre ultimele monumente epigrafice lăsate de romani mai înainte de părăsirea Daciei (*CIL*, III, 8010 = 1577). Este foarte probabil ca o garnizoană romană să fi rămas pe loc și după părăsirea aureliană a provinciei, deoarece săpăturile lui M. Macrea au stabilit o restaurare a castrului în veacul al IV-lea (Constantin cel Mare?) și existența în interiorul lui a unor materiale arheologice din aceeași vreme (monede și ceramică).

În jurul castrului, a crescut treptat o însemnată așezare civilă, ale cărei urme se întind pe o rază de aproape un kilometru, între rîul Belareca și șoseaua națională. În aria acestei așezări se găseau și băile garnizoanei, construite, apoi restaurate de aceeași cohortă a III-a Delmatarum. Termele puteau fi folosite și de către populația civilă. Grupuri de construcții civile au fost identificate la suprafața solului (unele sondate prin săpături): în fața porții de răsărit a castrului, la nord de poarta pretoriană, în vecinătatea văii Bolvașnița și chiar dincolo de această vale, pînă la o depărtare de un kilometru. Dintre aceste clădiri s-au cercetat cu atenție numai trei (în 1948), dar despre ele ca și despre necropola din apropiere nu s-a scris nimic detaliat pînă acum. În schimb, monedele culese din săpături, sau întîmplător, constituie prețioase jaloane asupra vieții continue și active a așezării de la August pînă la Constantin cel Mare. Numeroase relatări consemnează descoperirea în număr mare a unor statui, statuete, basoreliefuri, figurine, sarcofage, pietre de mormînt, vase, opaițe etc. — cele mai multe împrăștiate prin diferite muzee și colecții. Mulțimea lor indică starea economică înfloritoare a acestui tîrg.

Așezarea folosea carierele de piatră de lîngă satele Iablanița și Pitnic.

Din lotul inscripțiilor publicate care ne pot informa asupra istoricului așezării (lăsînd la o parte pe cele fragmentare sau stereotipe: *CIL*, III, 1574; 8012 și 12599, ca și pe cele ce țin de Băile Herculane), cîteva ne atrag atenția. Întîlnim pe un *Paulus*, se pare decurion al coloniei Drobeta, care pune o piatră la mormîntul soției sale (*CIL*, III, 1580); pe un soldat al garnizoanei locale, mort eroic într-un război cu parții (*CIL*, III, 1578), și menționarea pe mai multe fragmente a coloniei Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa (*CIL*, III, 12597). Multă duioșie apare în textul epitafului pus copilului Aurelius Peditianus, mort la trei ani, șase luni și 14 zile. Părinții săi, Aurelius Peditus și Aurelia Rogata, arată profunda lor durere și remușcare, deoarece din cauza neglijenței lor, copilul, cu propria sa mînă și plin de nevinovăție, își provocase moartea (*CIL*, III, 12596). În zidăria

bisericii Plugova a fost întrebuințată piatra de mormînt a lui *D. Baebatius [C]hr[y]santus*, augustal al coloniei *Zermi[z]egetusa*, pusă lui în secolul al II-lea e.n., de către soția sa *Baebatia Gam[i]cen*, în calitate de *coliberta*, care a împărțit averea defunctului cu alți patru moștenitori (*CIL*, III, 8011). La origine, cei doi fuseseră sclavi, mai apoi liberți din *familia privata*. Ajunși liberi, s-au stabilit ca proprietari de țară la Ad Mediam. Bunăstarea agonisită i-a permis bărbatului să se înscrie în colegiul de *Augustales* din capitala Daciei.

Un interesant episod pentru cunoașterea vieții agitate din Dacia ni-l oferă textul pietrei de mormînt a lui *L. Iul. Bassus*, casier comunal *(quaestor)* și decurion al municipiului Drobeta (sec. II e.n.). Se spune că respectivul, în vîrstă de 40 de ani, fusese omorît de hoți *(interfectus a latronib(us)*, că piatra funerară i-a fost ridicată de fiii săi, Iul. Iulianus și Bassus, și că fratele său, Iul. Valerianus, îi răzbunase moartea, deci prinsese și executase pe făptași. (*CIL*, III, 1579). Avem deci un nou document despre acțiunile cetelor de hoți, care își desfășurau activitatea, năvălind din desișul codrilor pe drumul Dierna-Tibiscum. *Latrones* țineau calea elementelor bogate orășenești, în deplasările lor la Băile lui Hercule sau pentru interese economice, pe calea ce ducea spre capitala Daciei. Hoții erau adesea sclavi fugiți de la stăpîn sau oameni sărăciți, în conflict cu autoritățile provinciei și cu cei bogați.

Ad Mediam s-a dezvoltat ca centru al unei regiuni bogate în păstorit și păduri. Importanța militară a locului a contribuit de asemenea la înflorirea ei. Dar resursele economice din jur erau cu totul limitate, ceea ce înlătura orice aspirație la rangul de municipiu. Situată pe drumul dintre Dierna și Tibiscum, localitatea a îndeplinit și funcția unei *mansio*, pentru oamenii de afaceri — mai ales negustori. Toate acestea i-au permis să se dezvolte pînă la aspectul economic al unui tîrg.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

1. L. Böhm, *AEM*, IV, 1880, pp. 181—183; A. Boleszny, *TRE*, 1884 p. 64, și urm.; Borza, *Banatul*, pp. 50 și 73; C. I. Buracu, *Muzeul General Nicolae Cena în Băile Herculane și Cronica Mehadiei*, Tr. Severin, 1924; Christescu, *Ist. milit.*, pp. 186 și 205; Adam Cucu, *AB*, II, 1929, p. 45 și urm.; C. Daicoviciu — I. Miloia, *AB*, III, 1930, p. 18 și urm. și p. 131 și urm.; Fluss, *RE*, XV, 1, col. 67 și urm.; M. Macrea, în *Studii*, II, 1949, p. 139 și urm. și *OD*, p. 345; Marsigli, II, pp. 68, 130 și pl. XXVI, 38; Milleker, I, pp. 77 și II, p. 45 și urm.; Mommsen, *CIL*, III, pp. 248 și 1419; *Rep. arh.*; D. Tudor, *SCIV*, IV, 1953, p. 583 și urm. și idem, *Ist. sclavaj.*, p. 203.

SATELE ROMANE DE LA AD MEDIAM LA TIBISCVM

Pe valea îngustă ce se deschide de la porțile Orșovei pînă la Caransebeș, s-au dezvoltat multe așezări romane de caracter rural și militar, a căror identificare topografică și arheologică nu este pe deplin rezolvată. Insuficiența anchetelor pe teren ne silește, în multe cazuri, să ne limităm la datele oferite de *TP* și la descoperirile realizate pînă acum mai mult întîmplător, ca să localizăm ipotetic toponimicele antice cunoscute din itinerarii.

Între Dierna și Tibiscum (identificate azi cu deplină certitudine), *TP* indică pe drumul dintre aceste două orașe o depărtare de 68 mp, adică 106,640 km. Cu o diferență în plus de 7 km (explicabilă prin faptul că drumurile romane nu puteau urma un traseu atît de drept ca cele de azi), această distanță poate fi socotită corespunzătoare cu aceea dintre Orșova și Jupa. Pornind de la Ad Mediam, găsim pe *TP* următoarele date rutiere: Ad Mediam — *Praetorium*, 14 mp (= 20,270 km); Praetorium — *Ad Pannonios*, 9 mp (=13,320 km); Ad Pannonios — *Gaganae*, 9 mp (=13,320 km); Gaganae — *Masclianae*, 11 mp (= 16,280 km) și Masclianae — *Tibiscum*, 14 mp (=20,720 km). *GR* notează și el aceste „*civitates*" într-o formă coruptă: Medilas, Pretorich, Panonin, Gazanam, Masclunis și Tibis (IV, 14, 8—13, cf. Schnetz, p. 53). Dificultățile apar de îndată ce încercăm a potrivi aceste măsurători cu locurile dintre Ad Mediam și Tibiscum în care s-au semnalat resturi de așezări romane (A. Cucu, *AB*, II, 1929, p. 45 și urm.). Toate aceste așezări au fost *vici*, de caracter rural-păstoresc, unele păzite de castre cu rol de *mansiones*.

Praetorium, prima stațiune la nord de Ad Mediam, indică o denumire romană, similară cu aceea din valea Oltului (Racovița-Copăceni), apărută și ea în legătură cu o tabără militară. Plasarea ei la Plugova, încercată de B. Saria (*RE*, XXII, 2, col. 1635, nr. 4) nu concordă cu datele *TP* și nici cu realitățile de pe teren (acolo fiind, în apropiere, Ad Mediam). Mai acceptabilă este părerea lui C. Miller (*IR*, p. 546), care situează *Praetorium* bănățean la nord de satul *Cornea*, către Domașnia (j. Caraș-Severin), regiune în care se cunosc mai multe locuri cu urme romane. (Unii cercetători așezau

aici Ad. Pannonios.) La un kilometru depărtare de gara Domașnia-Cornea, între comună și șoseaua națională, s-au identificat resturi de cărămizi și de vase romane, indicii sigure ale unei așezări rurale romane (un castru rămîne nesigur). Mai importante sînt ruinele de fortificații romane de pe dealul de lîngă Domașnia, loc din care s-a cules în 1826 și o diplomă militară romană emisă în anul 159 e.n. (*CIL*, XVI, 110), celtului *Luonercus Molaci* (Rusu, *AISC*, IV, p. 231). În lipsa altor date mai sigure, ar urma să localizăm în acest punct *Praetorium*, apărut probabil într-un loc ce nu fusese mai înainte folosit pentru o așezare dacică — fapt care ar putea explica numele său latin[1].

Lăturalnică față de marele drum roman, pe șoseaua ce se desparte de la Iablanița către Dalbosețel, se înscrie așezarea romană de la *Lăpușnicel* (j. Caraș-Severin). În punctul denumit azi „Cetate", de pe teritoriul acestei comune, situat la poalele dealului Vinești, ce domină lunca pîrîului Craiova, s-au precizat resturi de zidării romane, cărămizi, monede, tuburi de teracotă etc. Acestea ar părea să fie urmele unei fortificații *(Rep. arh.)*.

Pînă la Cornea se mai poate înscrie așezarea rurală romană de la *Pintic* (j. Caraș-Severin), importantă prin carierele de piatră. S-au descoperit acolo trei pietre de mormînt cu sculpturi și inscripții, care au fost transportate apoi la Băile Herculane (Milleker, II, 59; Simu, *AO*, VI, 1927, p. 198 și *Rep. arh.*).

Cît privește *Ad Pannonios*, el se poate localiza cu mai multă probabilitate la *Teregova* (j. Caraș-Severin), într-o zonă de mare importanță rutieră și militară. Aici se găsește *Porta Orientalis*, pas la 540 m altitudine și locul de împrăștiere al unor cursuri de apă către nord și sud. Cercetările arheologice (de suprafață) făcute pînă acum la Teregova au identificat un castru roman la 2 km spre nord de comună, pe malul drept al Timișului, între șoseaua națională (km 75), drumul ce duce spre satul Rusca și pîrîul cu același nume. Din acest castru (cu o latură de 120 m), s-au cules cărămizi ștampilate de *cohors VIII Raetorum*, care printr-un detașament plasat acolo avea misiunea să controleze pasul „Poarta" (Macrea, *OD*, p. 344 și urm.). A existat și o așezare civilă, vizibilă pe sol după mulțimea urmelor ceramice, la apus de castru, pînă la malul Timișului. Proporțiile modeste ale resturilor arheologice indică un *vicus* născut din *canabae*, cu funcția de *mansio*, pe marele drum Dierna-Tibiscum. Toponimicul *Ad Pannonios* — „la Panoni" — arată o denumire apărută o dată cu stabilirea romanilor. Este probabil că el reflecta așezarea în acest loc a unui important nucleu de coloniști aduși din Pannonia, ale căror resurse de trai se legau de păstorit, puțină agricultură și de traficul prin „Porta Orientalis"[2].

Următoarea așezare, *Gaganae*, dată de *TP* la 9 mp (=13,320 m), față de *Ad Pannonios*, va trebui căutată în hotarele comunei *Slatina Timișului* (j. Caraș-Severin), pe marginea drumului roman[3].

Din păcate, urmele romane menționate acolo de cercetătorii din secolul trecut nu au putut fi regăsite azi *(Rep. arh.*, cf. și Boleszny, *TRE*, X, 1884,

p. 124; Borza, *Banatul*, p. 77 etc.). Singura mărturie arheologică mai importantă descoperită la Slatina rămîne piatra de mormînt a lui *P. Ael. Ariortus* (*CIL*, III, 8009 = 1557), aflată pe la 1850—1869 în zidăria unei vechi case situată pe malul stîng al rîului Sadova. Patsch s-a grăbit să afirme că prezența unui primar al municipiului *D(robeta)* în acest loc ar arăta și extinderea teritoriului orașului respectiv pînă aici, ceea ce este imposibil. S-a arătat mai sus (cf.p. 20 că este vorba în această piatră nu de *D(robeta)*, ci de *D(ierna)*, că acest ilir se găsea într-o călătorie de afaceri spre Sarmizegetusa, în momentul cînd a fost și el ucis de hoți la drumul mare. Gaganae ar putea fi un toponimic getic, ceea ce impune descoperirea unei așezări dacice preromane. Importanța economică a regiunii ne este indicată și de aflarea unui tezaur, la *Golet* (com. Bucoșnița), cu monede de la Gallienus (Mommsen, *CIL*, III, p. 161).

Pînă la Tibiscum mai rămîne de stabilit vatra pentru *Masclianae*, asupra căreia cifrele din *TP* nu ne sînt într-ajutor (Kiepert, *FOA*, XVII; Miller, *IR*, p. 546 și Fluss, *RE*, XIV, col. 2064). Toponimicul ar putea fi latin, fiindcă aidoma se întîlnește și în nordul Africii (azi Gelma). Cît privește fixarea pe teren a acestei așezări, puținele păreri exprimate în trecut s-au oprit asupra ruinelor romane de la *Cîrpa* (com. Buchin, j. Caraș-Severin), asupra cărora nu s-a făcut pînă în prezent o anchetă arheologică serioasă.

Analiza modestelor indicații geografice antice și a urmelor arheologice întîlnite în marginile drumului mare dintre Dierna și Tibiscum arată că, în afară de tîrgul Ad Mediam, s-au dezvoltat așezări puține și modeste, de tip sătesc, lipsite de o sursă economică importantă: agricultura. Păstoritul, pomicultura, traficul pe drumul roman și relațiile cu castrele romane din aceste văi constituiau resursele lor de trai mai importante, la care în mică măsură se puteau adăuga și unele exploatări miniere (Borlova, Bolvașnița etc., cf. p. 62). Prin aceste *mansiones* se scurgeau sau veneau dinspre Dierna mărfurile ce beneficiau de transportul pe Dunăre.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] Milleker, II, 13; C. Daicoviciu — I. Miloia, *AB*, IV, 1931, p. 130; Boleszny, *TRÉ*, 1882, p. 3 și urm.; Borza, *Banatul*, p. 76 și *Rep. arh.*

[2] Berkeszi, *Délm.*, p. 43; P. Broșteanu, *Rom. Rev.*, 1889, p. 231; Borza, *Banatul*, p. 76; Christescu, *Viața ec.*, p. 100 și urm. și *Ist. milit.*, pp. 107 și 111; *CIL*, III, p. 886; C. Daicoviciu — I. Miloia, *AB*, III, 1930, p. 15 și urm.; *Rep. arh.*; Milleker, II, 67; Miller, *IR*, p. 546.

[3] Kipert, *FOA*, XVIII; Milleker, I, 103 și II, 63; Miller, *IR*, p. 546; Mommsen, *CIL*, III, p. 248; Patsch, *RE*, XIII, col. 466; Pârvan, *Getica*, p. 270; Tomaschek, II, 2. 87.

TIBISCVM[1]

Înflorirea celui mai de seamă oraș al Daciei vestice a rezultat din poziția deținută de Tibiscum, la locul de întîlnire a marilor drumuri care-l legau de Dierna, Lederata și Sarmizegetusa, și din plasarea lui într-o regiune agricolă fertilă. Dintre aceste căi, numai drumul care pornea din Tibiscum, prin Iaz, spre Sarmizegetusa a putut fi identificat pe teren.

Situația sa din punct de vedere rutier și economic l-au făcut binecunoscut geografilor, itinerariilor și inscripțiilor antice. Ptolemeu (III, 8,4) îl numește Τιρίσχον (în loc de Τιβίσχον); *TP* îl înregistrează *Tiviscum* (Miller, *IR*, pp. 544 și 547) și *GR* (Schnetz II, p. 53 și urm.), tot *Tiviscum*. Numai inscripțiile îi redau frecvent forma corectă a rostirii: *Tibiscum* (*CIL*, III, 1343; 1550, 7962 = *ILS*, 7130; 12595; VIII, 9368 = 20944 și *An.ép.*, 1914, nr. 102). În lumea traco-getică sînt cunoscute și alte asemenea toponimice sau hidronimice, cu o rezonanță identică sau foarte apropiată, avînd înțelesul de „loc mlăștinos"[2]. Aceasta va fi fost cîndva și situația hidrologică a regiunii de pe malurile rîului *Tibiscus* (Timișul), în locul de întîlnire cu rîul Bistra, la a căror confluență se dezvoltase vechea așezare autohtonă. Ea a apărut în locul numit astăzi „Peste ziduri", între hotarele satelor *Jupa*, *Ciuta* și *Iaz* (j. Caraș-Severin), unde pe o suprafață de cîteva hectare, pe ambele maluri ale Timișului, se văd ruinele orașului și castrului roman. Deși așezarea romană de la Tibiscum a dat la lumină în chip întîmplător multe urme romane, o cercetare sistematică și îndelungată a ei a început numai în ultimii ani, de către muzeul din Timișoara.

Același Marsigli (II, p. 67) o semnalează prima dată, apoi, în secolele următoare, diferiți arheologi, de meserie sau amatori, s-au ocupat de unele descoperiri de la Tibiscum. În 1923, au avut loc primele săpături de amploare în castru și în așezarea civilă, descoperindu-se ruinele unor clădiri de seamă, dotate cu încălzire prin hipocaust. G.G. Mateescu, conducătorul acestui șantier, nu a publicat însă rezultatele obținute și a depozitat materialele arheologice la Muzeul din Lugoj. Ruinele au fost mult timp folosite drept carieră de piatră. În construcția bisericii din Căvăran se pot vedea și azi

cărămizi și blocuri din calcar sau marmură aduse de la Tibiscum (Miloia, *AB*, III, 1930, p. 36 și IV, 1931, p. 33).

Castrul roman a fost identificat la apus de orașul antic, între „Moara veche" și șoseaua națională, pe malul Timișului. G.G. Mateescu îl descrie ca avînd dimensiunile de 140 × 160 m, întărit cu un zid din bolovani legați cu mortar și prevăzut cu turnuri patrulatere de apărare, plasate în interior. Ultimele cercetări au stabilit și existența unui castru de pămînt, ridicat în vremea cuceririi Daciei și avînd în interior patru niveluri de locuire (M. Moga, *RM*, III, 1965, p. 433). Săpăturile din trecut și de azi au scos la iveală multe ștampile pe cărămizi și pe țigle, ca: MID; CIV și AIM, ultimele două fiind legate de *c(ohors)I V(indelicorum)* și probabil *a(la) I M(aurorum)*.

Se pare că primele detașamente din sînul garnizoanei locale au fost vexilații ale legiunii a XIII-a Gemina (*CIL*, III, 8064, 11) și din *cohors I Vindelicorum milliaria civium Romanorum* (*CIL*, III, 8074, 25, d; C. Daicoviciu, *ACMIT*, II, 1929, p. 315 și diploma militară *CIL*, XVI, 107, descoperită în 1851, în castru). Mult timp însă, castrul a fost păzit de *numerus Maurorum Tibiscensium* (*CIL*, III, 1149; 1343; 1294; VIII, 9368 = 20944) și de către *numerus Palmyrenorum Tibiscensium* (*CIL*, III, 7693; 7999; 14216 și *An.ép.*, 1914, nr. 102). O influență puternică asupra dezvoltării vieții civile din Tibiscum a avut numai formația de palmireni (vezi mai jos).

Tibiscum a ajuns pînă la rangul de *municipium*. În atare situație ne este semnalat prin inscripția dedicatorie pusă în cinstea împărătesei Cornelia Salonina, soția lui Gallienus (253—268), de către *ordo mun(icipii) Tib(iscensium)* (*CIL*,III, 1550). Dar orașul avea rangul de *municipium* cu mult înainte de data acestei inscripții, probabil încă din timpul lui Septimiu Sever. Ne sînt cunoscuți epigrafic mai mulți magistrați municipali din Tibiscum. *Aur(elius) Faustu*[*s*], un decurion al său, este întîlnit împreună cu întreaga sa familie, tocmai la *Foeni*, în vestul Banatului (*CIL*, III, 12595). Piatra sa de mormînt îl indică ca *vet(eranus)*, deci un fost soldat la Tibiscum, retras la țară. Pe baza acestui document este greu de închipuit că teritoriul municipiului Tibiscum se va fi întins pînă la Foeni, pe o suprafață așa de mare, mai ales că așezarea de acolo este dubioasă, iar inscripția a putut fi transportată în acest loc de la Tibiscum, de vreun amator modern (cf.p. 53). După cum observă Forni (*OD*, p. 240), tot la *municipium Tibiscum* se referă și alte inscripții de la Denta și Foeni (*CIL*, III, 1555, 8005 = 12595), ajunse acolo pe aceeași cale a colecționarilor. Epigrafele ne mai păstrează numele unui *flamen* municipal (*CIL*,III, 7997), al unui *pontifex* al său (*CIL*, III, 7999), al unui *sacerdos*, care apare concomitent *sacerdotal(is) provinciae (Daciae)* și *patronus* la Tibiscum, dar rezident în Sarmizege-

tusa (*CIL*, III, 7962 = *ILS*, 7130); în sfîrșit, pe al unui *collegium fabrum*, organizat în acest municipiu (*CIL*, III, 1553).

Epoca de mare prosperitate a orașului Tibiscum se situează tot între domniile lui Septimiu Sever și Filip Arabul. Din această perioadă avem știri despre adorarea unor zei, ca: *Liber Pater* (*CIL*,III, 1548); *Malachbel* (Gostar, *AM*, II-III, 1964, p. 299, nr. 1); *Mithras* (*CIMRM*, II, 2153); *Deus Aeternus* (*CIL*, III, 7996)și *Iupiter Optimus Maximus Dolichenus* (*CIL*, III, 7997 = Merlat, nr. 36). O frumoasă placă de bronz reprezintă pe *Iupiter Sabazius*, stînd în picioare, într-un elegant cadru arhitectural (templu), înarmat cu fulgerul și ținînd sceptrul, iar la picioarele lui, acvila îi așteaptă ordinele (Macrea, *Dacia*, N.S., III, 1959, p. 336 și urm.). Lista zeilor de mai sus arată, în majoritatea cazurilor, zeități de origine orientală, fapt ce se explică prin prezența la Tibiscum a multor elemente militare și civile, venite din răsărit (cf. mai jos). Cadrul religios local se amplifică prin prezența multor basoreliefuri ale *Cavalerilor danubieni* (*CMRED*, 21—23), Venus, Hercule etc.

Așezarea de la Tibiscum și-a început viața ca *vicus* sau *pagus*, altoită pe un sat dacic și înglobată în administrația teritorială a coloniei Sarmizegetusa, pînă în momentul cînd a fost promovată la situația de *municipium*. Atunci, Tibiscum și-a putut alcătui și el un *territorium* de caracter municipal, învecinat spre est cu al Sarmizegetusei, la sud cu al Diernei și mult extins înspre apus. Hotarele lui, ca ale tuturor teritoriilor urbane sau rurale din Dacia, ne sînt necunoscute. Menționarea într-o inscripție votivă locală (*CIL*, III, 7996) a unor cavaleri romani, în calitate de *decuriones* la Sarmizegetusa, dovedește că elementele bogate din Tibiscum participau și ele la viața politico-administrativă din capitala dacică, în perioada cînd orașul de pe Timiș nu beneficia încă de autonomie municipală.

Din această perioadă de dependență față de Sarmizegetusa datează baza onorifică înălțată în anii 118/119, în cinstea lui *Q. Marcius Turbo*, guvernatorul provizoriu al provinciei, inscripție aflată cu text identic și în capitala Daciei (*CIL*, III, 1551; 1462). Dubla cinstire a energicului general al lui Hadrian se explică prin activitatea sa de apărare a Sarmizegetusei și Tibiscului împotriva iazigilor.

Distrugerea municipiului nostru de către goți pe timpul lui Gallienus, presupusă de Patsch (*Banater Sarmaten*, I, 1925, p. 210), prin faptul că în vecinătate, la Caransebeș, s-a găsit, ascuns din aceeași epocă, un tezaur de aur, nu poate fi susținută arheologic (cf. și inscripția împărătesei Salonina, menționată mai sus). Din aceste vremuri tulburi datează o „verigă de aur", ascunsă în zidul castrului (acum la Viena).

Inscripțiile legate de istoria Tibiscului roman ne oferă un aspect foarte pestriț de neamuri venite ca elemente militare sau atrase de avantajele economice ale ținutului. Locul de frunte îl ocupă palmirienii, cu cele mai au-

tentice nume siriene, ca: *Aninas, Bana, Barbarcas, Barsemia, Borafas, Gaddes, Guras, Habibis, Iddeus, Zabdibol* etc. (cf. Russu, *AISC*, IV, p. 222 și urm.; *SCIV*, XVIII, 1967, p. 170 și Gostar, *AM*, II—III, pp. 303-305). O diplomă militară (recent descoperită) menționează pe palmirianul *Perhev Athenatum f(ilius)*, un veteran stabilit la Tibiscum (C. Daicoviciu-L. Groza, *AMN*, II, 1965, p. 135 și urm.). Marea majoritate a acestor palmirieni sînt legați de prezența locală a acelui *numerus* recrutat din patria lor de origine. Cît de puternic era grupul acesta în mijlocul populației din Tibiscum, rezultă din textul pietrei de mormînt a lui *M.Fl.Guras*, fiul lui *Iddeus* (fost *optio* în *numerus Palmyrenorum Tibiscensium)*, gravată prin grija moștenitorului său *Ael.Habibis* (*CIL*, III, 7999). La finele epitafului latinesc, Habibis a adăugat un rînd cu litere, și în limba lor natală: *„Gūrî, fiul lui Iaddai și optio"*. Este o dovadă că la Tibiscum se scria și se vorbea mult în limba semită-siriană. Romanizarea nucleului de palmirieni din Tibiscum nu s-a putut face prea ușor, deoarece respectivul *numerus*, în tot decursul secolului al II-lea e.n., și-a completat efectivele cu foarte mulți recruți sirieni, deși în sînul lui au pătruns și unele elemente sud-tracice, ca *Mucatra Brasi*, *miles* și camaradul său *Mucapor Mucatralis (An. ep.*, 1914, nr. 102).

Puținele inscripții locale ne mai transmit nume de peregrini romanizați, ca *P. Ael(ia) Ingenua* și *P.Ael(ia) Florentina*, surori, probabil gemene și decedate ambele la vîrsta de doi ani, în urma unei molime sau a unui accident *(AISC*, I, 2,p. 63). Tînărul *Temaius Dassi f(ilius)*, dispărut la 20 de ani, era de neam ilir *(ACMIT*, II, 1929, p. 315).

Între marii proprietari locali se înscrie [*M.Au*]*r(elius) Sec*[*undinus*], fiul cavalerului roman *Marcus Aurelius Secundus*. Tatăl fusese decurion al coloniei Sarmizegetusa, iar fiul (care face închinarea pentru *Deus Aeternus)*, activase tot în această calitate, la Sarmizegetusa și Napoca (*CIL*, III, 7996).

Sclavia este și ea documentată la Tibiscum prin multe epigrafe (*CIL*, III, 1549; 1554 = 7998; 7997; cf. și Tudor, *Ist. sclavaj.*, passim). Familiile bogate locale, ca a lui Iulius Valentinus, *flamen* al municipiului și adorator al lui Iupiter Dolichenus, în dedicația pusă zeului amintit, se roagă pentru sănătatea nu numai a rudelor, ci și pentru a „tuturor sclavilor din casă" *(CIL*, 7997:... *omnium contubernalium)*. Atare oameni erau concomitent proprietari de pămînt, de ateliere meșteșugărești, negustori etc., și-și repartizau sclavii după nevoile producției. *Hermadio*, ca vechil *(actor)* peste confrații săi sclavi din casa stăpînului său *Turranius Dil.*, se roagă voinței divine a zeului Mithras, pentru sănătatea lui *Publius Marsius (CIL*, III, 1549). Persoana lui *Marcus Turranius Dil.* și numele soției sale *Lucia Aelia Nices* mai apar într-un epigraf votiv, închinat lui Liber Pater de către *M. Turranius Patroclus* — pare-se un libert al lor *(CIL*, III, 1548).

Într-un lung epitaf din Tibiscum găsim persoane cu gentiliciul *Fabricius*, alături de menționarea unui *collegium fabrum (CIL*, III, 1553). Este știut că numele Fabricius se dădea foștilor liberți ai unui atare colegiu *(fabrum)*, el derivînd din *faber*-meșteșugar (Tudor, *Ist. sclavaj.*, p. 156). În cazul de față, colegiul acordă ajutor de înmormîntare pentru unul din frații Fabricius, ajutor la care decedatul avea dreptul în calitatea sa de membru al asociației.

Un epitaf rămas într-o copie imprecisă pare a menționa pe un *Iarse C(a) — es(aris servus?)*, îngropat de soția sa *P. Iulia Successa* (*CIL*, III, 7998).

Unele pietre de mormînt din Tibiscum exprimă gînduri și stihuri hexametrice în legătură cu viața din lumea umbrelor. Ele sînt în același timp și documente literar-poetice.

Pe un fragment de inscripție se spune: „Corpul ajunge în țărînă, numele pe piatră și sufletul în neguri" (*CIL*, III, 8003:... *Terra tenet corpus, nomen lapis atque animum aer...*).

Pe un alt fragment de piatră funerară, descoperit în vecinătatea castrului roman, hexametrii deplîng dispariția unei persoane născute pe malurile Nilului. Acest personaj era căsătorit cu o Alexandria, nume ce amintește de asemenea orașul din îndepărtatul Egipt. Versurile redactate la persoana întîia arată că defunctul s-a bucurat de o conviețuire lungă de 30 de ani, în deplină armonie cu soția sa și se încheie cu o reflecție filozofică: „De-acum pier poveștile ușoare ale deșartelor lucruri și rămîne numai amintirea consacrată prin muncă" (*CIL*, III, 8002: *„...Iamque levis pereat van]arum fabula rerum,/[permaneat modo re c]ongesta fama laborum."*)

Hexametrul latinesc este însă bine închegat ca limbă, gramatică și versificație, într-un alt epitaf din Tibiscum, pare-se copiat după un model binecunoscut atunci și de largă circulație (*CIL*, III, 1552 = 8001). Versurile se referă la *Publius Aelius Ulpius*, veteran și fost decurion (al municipiului?), care: „A crezut de cuviință să înalțe acest lăcaș printr-o îndelungată trudă, acest loc de odihnă în care să-și pună în sfîrșit trupul istovit. Ulpius, după anii în care a slujit (în armată), într-o îndeletnicire de lungă durată, s-a îngrijit el însuși de mormîntul său; el însuși, care a făcut mormîntul, a pregătit un adăpost pentru trupul său și pentru moarte" *(Hanc sedem longo placuit sacrare labori/hanc requiem fessos tandem qua conderet artus./Ulpius emeritis longaevi muneris annis,/ipse suo curam titulo dedit, ipse sepulchri/arbiter hospitium membris fatoque paravi(t)*. (cf. și Stati, *Limba latină*, p. 129).

Permanența populației romane la Tibiscum, după părăsirea Daciei, s-a dovedit prin recentele săpături și prin tezaurul cu 1 616 monede romane din bronz, descoperit în 1924, care aparține secolelor III-IV e.n. (cf. Protase, *PC*, p. 175).

Pe locul ocupat azi de orașul *Caransebeș* a existat o așezare rurală romană (ceramică, monede etc.) dependentă de Tibiscum. La Caransebeș există însă și monumente romane aduse din alte părți ale Daciei (Neigebaur, p. 13 și urm.; Milleker, II, 36 și III, 229; Simu *AO*, VI, 1927, p. 195 și *Rep.arh.*).

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] Borza, *Banatul*, p. 67, și urm.; M. Fluss, *RE*, VI, A, col. 813, și urm.; Forni *OD*, p. 240; N. Gostar, *AM*, II—III, p. 299 și urm.; El. Jakabffy, *Tibiscum* etc., Lugoj, 1925; Th. Mommsen, *CIL*, III, p. 246, și urm. și 1417; Th. Nöldeke, *AEM*, XIII, 1890, p. 180; Ortvay Tivadar, *AK*, XVIII, 1895, pp. 1—48; *Rep. arh.*; D. Tudor, *Ist. sclav.*, p. 93; Wagner, pp. 209 și 213.

[2] Tomaschek, II, 2, 97; Fluss, *RE*, II, 6, col. 813; Pârvan, *Getica*, p. 262; Russu, *Limba*, 79; cf. și *CIL*, III, p. 247 și Holder, II, col. 1833 (care încearcă zadarnic a-l face celtic).

PRIN „POARTA DE FIER" A TRANSILVANIEI, DE LA TIBISCVM LA SARMIZEGETVSA

În această vale înghesuită de masive muntoase există o importantă și obligatorie trecere între Banat și Transilvania. Importanța strategică a trecătorii se cunoaște din timpul luptelor dacilor cu romanii. Mai tîrziu, voievozii transilvăneni au folosit-o spre a stăvili invaziile turcilor. Așezările dacice, mai apoi cele romane, au fost silite să se dezvolte pe firul acestei văi străbătută în cea mai mare parte de rîul Bistra (un afluent al Timișului). Posibilitățile economice locale nu le-au îngăduit să depășească starea de *vici*. Aceste sate înlesneau circulația rutieră între cele două orașe. Baza lor economică era păstoritul și pomicultura, dar în același timp ele constituiau și modeste puncte de apărare de pe lîngă castre sau forturi.

Dacă dăm crezare lui Iordanes *(Getica*, XII, 74), pasul se numea *Tapae* și, alături de *Butae* (defileul Oltului), era una din principalele căi de acces în Dacia Superioară. Este probabil că Tapae să nu reprezinte o localitate, cum se crede în general, ci să fi fost denumirea întregului defileu de pe valea Bistrei (așa cum ar rezulta din textul lui Iordanes). Cu o atare accepție s-ar putea explica și coincidența toponimului pentru luptele lui Tettius Iulianus și ale lui Traian cu Decebal, din textul lui Dio Cassius.

Călăuzindu-ne tot după indicațiile din *TP*, găsim între Tibiscum și Sarmizegetusa un drum lung de 37 mp, ceea ce corespunde perfect cu depărtarea de 54,760 km dintre Jupa și Sarmizegetusa romană. Itinerarul antic înscrie pe calea dintre aceste orașe romane numai două localități: *Agnavae* (la *Ptol.*, III, 8, 10: Ἀκμώνια la *GR Augmonia* (IV, 7,7, cf. Schnetz, p.49), pusă față de Tibiscum la 14 mp (= 20,706 km); urmată la numai 8 mp (=11,832 km) de *Pons Augusti (Augusti* la *GR, l.c.)*, ca apoi, la 15 mp (= 22,185 km), să se indice Sarmizegetusa[1].

Acmonia reflecta un topic specific traco-getic (Tomaschek, II, 2,55; Pârvan, *Getica*, p. 265 și Russu, *Limba*, p. 56); cu unele analogii din Frigia, în limba română el se poate traduce: „Pietroasa", ceea ce corespunde cu situația sa geografică. Se pare că cercetările de pe teren pot da ca sigur locul Acmoniei *(Agnaviae* este o formă coruptă) pe valea Bistrei, la satul *Zăvoi* (com. Valea Bistrei, j. Caraș-Severin), situat față de Jupa în armonie cu distanța

din *TP*. Ruinele de la Zăvoi au fost cunoscute și lui Marsigli (II, p. 60, fig. XXIX), apoi altor cercetători de mai tîrziu[2]. Ele se găsesc la vest de sat, pe ambele părți ale șoselei naționale, lîngă rîul Bistra. Elementul topografic mai important este un mare castru de pămînt (336 × 336 m), în care s-a descoperit o cărămidă romană cu ștampila MID *(CIL*, III, 14496, 3) și o monedă de aur. Așezat numai la 4 km față de „Poarta de Fier", el poate fi identificat ca o mare tabără provizorie, din vremea luptelor romanilor cu dacii. În jurul lui s-a format o așezare romană, despre care nu știm nimic deocamdată.

La numai 3—4 km de Zăvoi, întîlnim în satul *Voislova* (com. Valea Bistrei), o altă așezare romană. Acolo apare un *castellum* roman (36 × 47 m), situat la vest de sat, lîngă calea ferată și în fața gării, pe o terasă a rîului Bistra[3]. Lipsa de cercetări amănunțite împiedică cunoașterea acestei construcții cu multe cărămizi și un hipocaust. Ștampilele de pe cărămizi — — AVIVI (*CIL*, III, 8075, i,h) și PRCOS (*CIL*, III, 8075, 15), cunoscute și la Sarmizegetusa, nu ne duc la o lectură satisfăcătoare. În jurul castrului exista un sat roman de mică importanță.

Pons Augusti („Podul Împăratului") — toponimic roman asemănător cu *Pons Aluti* și *Pons Vetus* de pe Olt — a fost localizat de către majoritatea cercetătorilor, la *Marga* (j. Caraș-Severin), comună situată pe malul stîng al Bistrei[4]. Această identificare rămîne cu totul problematică, din lipsa unor urme romane la Marga și din cauza discordanței cu *TP*. Locul stațiunii Pons Augusti va fi fost mai spre răsărit, poate la Bucova, unde ruinele romane sînt importante. De la Marga se cunoaște o importantă inscripție, care, deși aflată acolo, putea fi adusă din altă parte *(CIL*, III, 1547 =*ILS*, 3747). Se amintește în textul ei de construcția unui templu al zeiței Nemesis (Tudor, *Latomus*, XXIII, 1964, p. 273), prin grija familiei lui *Ael.Diogenes*, ajutată de către *collegium u[t]ric(u)lariorum*. Natura acestui colegiu provoacă și astăzi semne de întrebare (constructori de cimpoaie, fabricanți de burdufe, plutași etc.?). Dedicantul templului făcea parte din această asociație (Christescu, *Viața ec.*, p. 109 și urm.). Nemesis-Adrasteia era patroana colegiului.

Pons Augusti a fost însă o importantă *statio*, pentru vamă și fisc, după cum ne-o dezvăluie o inscripție aflată la Micia și datată din 170 e.n. (*CIL*, III, 7853 = *ILS*, 1860, Cf.Gostar, *SCIV*, II, 1951, p. 169 și Tudor, *Ist. sclavaj.*, p. 119). *Felix*, sclav al împăratului, cu ocazia avansării sale din postul de locțiitor de șef de vamă *(vikarius)*, în post de titular la Pons Augusti *(servus villicus)*, închină un altar pentru *Iupiter optimus maximus*, *Terra Daciae*, *Genius Populi Romani et commercium*. Documentul epigrafic a iscat multe discuții în legătură cu funcția postului vamal, de la Pons Augusti.

Unii îl identificau cu un punct al portoriului, între Dacia și Moesia Superioară, ceea ce presupune includerea Banatului în hotarele ultimei provincii (Domaszewski, *AEM*, XIII, 1890, p. 142, cf. și Christescu, *Viața ec.*, p. 113), alții se gîndeau la o situație similară între Dacia Apulensis și Dacia Malvensis, din Banat (Gostar, *op.cit.*). Vămile romane existau în mare număr și în interiorul provinciilor, mai ales la principalele poduri și puncte obligatorii de trecere, ceea ce este cazul cu Pons Augusti. Vameșii de la Pons Augusti puteau încasa însemnate taxe pe mărfuri și călători, la un pod peste Bistra și pe o importantă cale de scurgere a mărfurilor din Dacia.

Pe șoseaua romană Tibiscum-Sarmizegetusa, cele mai de seamă urme arheologice s-au identificat la *Bucova* (j. Caraș-Severin). Localitatea rămîne binecunoscută prin exploatarea marmurei în folosul Sarmizegetusei. Cariera se afla pe dealul „Marmura", lîngă înălțimea Pripor, dintre colinele Poiana și Zeicani, pe malul stîng al Bistrei. În urma exploatărilor moderne, cariera romană a dispărut[5]. În funcție de intensitatea acestei exploatări, a înflorit aici o așezare romană, dovedită astăzi prin urme de zidărie, cărămizi, ceramică, diferite deșeuri din sculpturi (statui și piese arhitectonice), o statuie de bronz etc. Carierele au furnizat marmura pentru marile construcții din Sarmizegetusa (cum a fost amfiteatrul) și pentru diferite monumente epigrafice sau sculpturale. Calitatea marmurei nu era dintre cele mai bune, iar azi ea se extrage din punctul numit „Perete".

Așezarea civilă de tip rural era locuită mai ales de cei ce activau în cariere, oameni liberi și sclavi, despre care avem știri numai din trei inscripții (două funerare și una votivă). Cea mai bine păstrată ne-a transmis numele lui *P. Pontia(nus)*, pe al soției sale, *Valeria Blandiana* și pe al unor copii morți în fragedă vîrstă *(CIL*, III, 6271). A doua piatră de mormînt mai păstrează numele *Antonia* (*CIL*,III,7987). Tot un roman a fost și *Aurel.Annianus*, adorator al zeului *Liber* (*CIL*, III, 7916).

Ultima așezare romană, mai înainte de a pătrunde în complexul ruinelor Sarmizegetusei, a fost la *Zeicani* (com. Sarmizegetusa), unde, între alte obiecte de proveniență locală (sarcofage, țigle, ceramică etc.), s-a descoperit și o inscripție (*CIL*,III, 7910: adusă din Sarmizegetusa?). Aceasta conține o închinare lui Iupiter Optimus Maximus, făcută de *Aurel. Valens* și *Flavius Zora* (semit-sirian), decurioni în colegiul fabrilor din capitala Daciei, probabil și proprietari de țară în anonimul *vicus* de la Zeicani, (Gooss, *Chronik*, p. 128; G. Teglás, *Huniad.tört.*, I, p. 66 și *Klio*, X, 1910 p. 498; Al. Ferenczi, *Dacia*, I, p. 270).

La început toate stațiunile romane din pasul *Tapae* au fost înglobate în teritoriul Sarmizegetusei. O dată cu constituirea municipiului Tibiscum, cele mai apropiate de acest oraș (probabil pînă la Pons Augusti) i-au fost atribuite spre administrare.

[1] *CIL*, III, p. 1417; Miller, *IR*, p. 547,; Al. Borza, *RISBC*, XI, 1943, p. 209 și urm. și XII, 1944, p. 686 și urm.

[2] Tomaschek, *RE*, I, col. 283; Hirschfeld, *RE*, I, col. 1174; Milleker, II, 62 și III, 250; C. Daicoviciu, *AISC*, IV, p. 308; Borza, *RISBC*, XI, 1934, p. 210 și urm. și *Rep. arh.*

[3] Torma, *AEM*, VI, 1882, p. 141; Broșteanu, *Rom. Rev.*, V, 1889, p. 233; Milleker, II, 69; Borza, *op. cit.* si C. Daicoviciu, *art. cit.*;

[4] Marsigli, II, p. 133; *CIL*, III, pp. 246 și 1417; Gooss, *Chronik*, 91; Milleker, II, 45; Miller, *IR.*, p. 547; Borza, *RISBC*, XI, 1943 p. 219; C. Daicoviciu, *RE*, XXI, 2, p. 2462 și *Rep. arh.*

[5] Neigebaur, p. 16; Ackner, *JCC*, 1856, p. 7; Gooss, *AVSL*, XII, 1874 p. 159 și *Chronik*, p. 68; C. Daicoviciu, *Dacia*, I, p. 243; Christescu, *Viața ec.*, p. 36; Borza, *RISBC*, XII, 1944, p. 288, și urm. și *Rep. arh.*

PE DRUMUL IMPERIAL DINTRE LEDERATA ŞI TIBISCVM

Calea cea mai scurtă între Dunăre și capitala Daciei, accesibilă negustorilor și armatelor, tăia în diagonală Banatul, de la SV către NE, ocolind masivul muntos al Semenicului. În vremea Daciei libere era principalul drum de legătură economică spre vest cu fluviul al oamenilor din Transilvania. Pe această arteră au pătruns armatele lui Tettius Iulianus în anul 88 și ale lui Traian în anii 101/102, ca să se războiască cu Decebal. În secolul trecut, șoseaua romană era vizibilă încă în multe locuri: lată de 4—6 m, pavată cu pietriș de rîu și în unele locuri chiar cu dale de calcar (G. Teglás, *Rev. arch.*, 1901, p. 152 și Christescu, *Ist. milit.*, p. 106 și urm.). Datorită însemnătății ei economice și militare, *TP* a inclus-o în rețeaua principalelor drumuri din imperiu.

Itinerarul amintit ne-a păstrat numele și distanțele dintre următoarele așezări: *Lederata*-Apus fl(umen), XII mp (= 17,748 km); *Apus fl(umen)*-Arcidava, XII mp (= 17,748 km); *Arcidava*-Centum Putei, XII mp. (= 17,748 km); *Centum Putea*-Berzobis, XII, mp (= 17,748 km); *Berzobis*-Aizis, XII, mp (= 17,748 km); *Aizis*-Caput Bubali, III mp. (= 4,437 km) și *Caput Bubali*-Tibiscum, X mp (= 14,790 km). *GR* (IV, 14, 6—17, cf. Schnetz, p. 54), în afară de stîlcirea acestor toponimice, adaugă și altele: Bacancis, Potula, Canonia, Arcidava, Berzobis, Zizis, Gubali, Tema și Tiviscum (cf. și Mommsen, *CIL*, III, p. 247). La aceste date putem adăuga o sumară, dar foarte importantă informație, un fragment extras dintr-o lucrare a gramaticului Priscianus (*Grammatici latini*, VI, 13, ed. M. Hertz, p. 205), care la rîndul său o copiase din istoria războaielor cu dacii, scrisă de Traian. Se spune că în primul său război cu Decebal, împăratul a trecut prin Berzobis, apoi a plecat spre Aizis (... *inde Berzobim, deinde Aizi processimus*). Rezultă că această șosea și înfiriparea așezărilor din jurul ei au intrat în atenția romanilor încă din anii cuceririi Daciei. Cu toate acestea, nici una dintre ele nu a ajuns în situația de oraș. Ele s-au menținut în stadiul rural, lăsîndu-ne modeste urme arheologice. Și de astă dată, din cauza lipsei de cercetări organizate pe teren, întîmpinăm mari dificultăți cînd este vorba de localizarea lor. Apoi cifrele în mp romani, puse la îndemînă de către

TP, de la început apar suspecte, prin faptul că de patru ori în mod succesiv apare depărtarea de XII mp, de la Lederata la Berzobis. Aceasta ar presupune situarea primelor cinci așezări la distanțe egale între ele, ceea ce realitățile de pe teren arată numai în parte.

Apus fl(umen), prima din lista acestora (dat de *GR* sub forma *Appion*, ca afluent al Dunării în țara sarmaților), indică un rîu care, ca și hidronimul respectiv, însemnează „apă". Atare rîu s-a identificat cu Carașul de azi, pe al cărui mal se va fi găsit o localitate cu același nume[1]. S-a încercat localizarea sa pe lîngă orașul iugoslav Biserica Albă[2].

Situarea *Arcidavei* (la *Ptol.*, III, 8, 31, formă coruptă: Αργιδόαυα) lîngă actuala comună *Vărădia* (j. Caraș-Severin) este unanim admisă, prin urmele descoperite la fața locului și aplicarea perfectă a distanței din *TP*[3]. Cercetări și săpături s-au făcut în mai multe rînduri la Vărădia. Existența unei așezări dacice este pe deplin stabilită pe dealul „Chilii", unde s-au găsit în anii 1870, 1901, 1902 și 1926, vase dacice și romane, monede de la Nero la Traian și urmele unui cimitir de incinerație[4]. Castrul și așezarea civilă s-au extins la sud-est de actuala comună, în locul „Rovine", pe malul stîng al Carașului, pînă lîngă dealul Chilia. Săpăturile lui Gr. Florescu (1932) au dezvelit un castru de piatră (154 × 172 m) construit, probabil, de către *cohors I Vindelicorum* (după cum ar indica o plachetă de bronz cu numele soldatului *Iulius Martialis*, din centuria lui Clemens a acestei cohorte). Ca descoperiri în așezarea civilă, se menționează ruinele unei case cu patru camere și o baie, coloane, urmele unui drum, monede, opaițe etc. (Milleker, *Gesch. Werschetz*, I, p. 18). Important este faptul că acest *vicus* roman continuă pe cel dacic într-o regiune agricolă de seamă și pe un străvechi drum de comerț.

Centum Putei („Cele 100 de puțuri"), ce urma Arcidavei, indică un toponimic roman (ca și cel din Siria), înțelegîndu-se prin aceasta, exploatări miniere verticale și nu fîntîni cu apă. El este al doilea toponimic latin în lista stațiunilor de pe șoseaua Lederata-Tibiscum, și nu este exclus să fie o traducere din limba dacă în cea latină. De aceea, aproape toți cercetătorii situează această așezare la *Surducul Mare* (j. Caraș Severin), într-un punct bogat în mine de cupru și argint și în concordanță cu cifrele *TP*[5]. Diferite cercetări sumare au identificat pe locul „Rovine", la nord de comună și în hotarul „Cîmpinii", un castru de piatră (130 × 160 m), construit, după cum arată ștampilele de pe cărămizi, de către fracțiuni ale legiunii a IV-a Flavia. Lagărul poseda terme pe malul rîului Cernoviț, în locul numit „Pogradie". O așezare civilă sătească s-a contopit în jurul lui cu canabele castrului, fiind locuită în mare parte de o populație minieră. Despre viața acesteia, ca singure documente avem doar descoperiri ceramice și monetare.

Nici *Berzobis-Berzovia* nu a produs dificultăți în privința descoperirii vechilor ei urme. Toată lumea este de acord cu localizarea ei la *Berzovia*

(j. Caraș-Severin), unde bogate resturi arheologice se întîlnesc la distanța menționată din *TP*, față de Centum Putei[6]. Ne stă în față tot un toponimic dacic, și nu celtic sau slav, cum au afirmat unii cercetători. Vasile Pârvan a demonstrat că numele localității s-a păstrat pînă azi în denumirea satului românesc și a rîului Berzava, el putîndu-se traduce prin denumirea de „Mestecăniș". Dar, ca și în cazul Tsierna-Dierna-Cerna, este de admis o influență fonetică a unui cuvînt slav, cu înțeles și rostire asemănătoare (brîza-berza).

Urmele arheologice de la Berzovia-Jidovin ne îndreptățesc a considera anticul *Berzobis* ca cea mai de seamă așezare de pe drumul imperial către Tibiscum. A fost un tîrg însemnat, situat în inima Banatului. Încă din 1792, sînt menționate ruine romane, care de pe atunci erau distruse sistematic de către localnici (Hoffinger, în *Neues Ungrisches Magazin*, 1792, p. 97 și urm.). Urmele de zidării antice sînt încă vizibile azi, la nord de sat, unde o fortificație militară patrulateră, cu zid de piatră și cărămidă, împreună cu așezarea civilă ocupă 21 de hectare ca suprafață. Castrul de pămînt era de mărimea 410 × 490 m, a fost puțin timp folosit de armată și peste el s-a extins, cu timpul, așezarea civilă romană. Mărimea lui poate indica o lucrare din perioada războaielor de cucerire a Daciei, fiind folosit drept *castra aestiva*. Mari distrugeri la aceste ruine s-au produs în anii 1863 și 1895. La sud de sat, pe o suprafață de aproximativ un hectar, se vedea o altă fortificație (castru?) în ale cărui ruine s-a precizat un hipocaust. Ștampilele de pe cărămizi indică participarea la aceste construcții a unei fracțiuni din legiunea a IV-a Flavia Felix (*CIL*, III, 8070 = 1631 și p. 1019; cf. și G. Teglás, *Klio*, XI, 1911, p. 506, nr. 14 și I. Glodariu, *AMN*, III, p. 431). Din epitetul *felix* purtat de legiune deducem prezența detașamentelor ei la Berzobis în timpul cuceririi Daciei și în primii ani de după acest eveniment, cînd ar fi fost construit castrul. Canabele lui au înlesnit așezarea treptată a coloniștilor, ajungîndu-se cu timpul la apariția unui tîrg înfloritor. Muzeele bănățene păstrează multe obiecte aflate la Berzovia (opaițe, un coif de bronz, statuete de bronz, monede, ștampile pe cărămizi, vase etc.), încă nepublicate. În lista acestora ar fi și un vultur turnat în bronz cu o inscripție gravată în cinstea lui Caracalla (?). Monedele se înșiruie de la Nero pînă la Filip Arabul. Numai campaniile de săpături arheologice sistematice vor putea vorbi mai mult despre Berzobis.

Pe valea *Șmida Veche* (în locul denumit „Gruniul Cetății"), la răsărit de Berzovia, s-au găsit urmele unei exploatări aurifere, cu indicații despre o așezare romană, ce succede uneia dacice. În afară de ceramică, se semnalează monede (Traian, Gordian al III-lea și Filip Arabul), apoi un văscior cu 14 piese de argint (Severus Alexander-Constanțiu al II-lea), care dovedește continuitate de viață romană pînă în secolul al IV-lea e.n. (C. Müller, *Apulum*, V, p. 533, și urm.). În acel loc ar fi fost un cătun de mineri.

Aizis (la *Ptol.*, III, 8, 4: Αἴζισις), toponimic răspîndit de asemenea în Tracia și Frigia; este de origine indigenă, geto-dacică, putîndu-i-se da ca traducere în limba română echivalentul „Căprița" (Tomaschek, II, 2, 53; idem, *RE*, I, col. 1132; Russu, *Limba*, p. 56). Stabilirea locului acestei așezări (și ea la 12 mp față de Berzobis), din lipsă de cercetări stăruitoare, încă nu-i pe deplin clarificată. S-au propus satele *Fîrliug* (j. Timiș) sau *Ezeriș* (j. Caraș-Severin), ambele cu urme romane. La Fîrliug, ar exista un castru roman (?), pe dealul „Gruiul cu cremene", dar așezarea este lăturalnică față de traseul drumului roman, pe cînd Ezerișul, deși cu urme mai puțin importante, cade pe linia acestuia[7].

Caput Bubali, la o mică distanță de precedentul, arată un toponimic curat roman („Capul bourului") și ar putea fi traducerea unuia dacic. Nici locul acestui centru rural antic nu este bine stabilit. Cele mai multe păreri se pronunță pentru punctul „Cetățue", situat între comunele *Valeadeni* (j. Caraș-Severin) și *Delinești* (j. Caraș-Severin), propunere care nu concordă însă cu cifra din *TP*. Alții se gîndesc la așezarea romană de la *Brebul*[8]. În hotarele acestor sate există o bogată listă de locuri denumite: Tîlva Boului, Valea Boului, Izvorul Bugalisului etc., despre care nu putem ști întrucît ar avea ele vreo legătură cu toponimicul antic. Urme romane de zidărie există de asemenea și în satul *Apadia*, dintre comunele menționate mai sus, în locul numit „Buzna Cozlarului" (Milleker, III, 207), încît și acestea pot intra în discuția localizării anticului Caput Bubali.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] Tomaschek, *RE*, II, 1, col. 291; Miller, *IR*, p. 543; Krahe, *Glotta*, XX, 1932, p. 188 și Russu, *Limba*, p. 57. Pârvan, *Getica*, p. 231 și 270 îl consideră scitic.

[2] F. Milleker, *Gesch. der Kõnig. Freistadt Werschetz*, Werschetz, 1885, I, p. 14.

[3] Tomaschek, *RE*, III, col. 602; Miller, *IR*, p. 543; Milleker, II 69 și III, 257, cf. și Broșteanu, *Rom. Rev.*, V, 1889, p. 153.

[4] Pârvan, *Getica*, p. 262; Miloia, *AB*, I, 1928, p. 153 și II, 1929, p. 62,; Christescu, *Ist. milit.*, p. 106; Gr. Florescu, *Istros*, I, 1934, p. 60 și urm. și *Rep. arh.*

[5] Milleker, II, 66 și III, 253 și urm.; idem în *TRE*, 1890, p. 214 și urm.; Kiepert, *FOA*, XVI; G. Téglás, *AE*, 1899, p. 214 și în *BKL*. 1908, p. 23; Patsch, *RE*, III, 3, col. 1935; Miller, *IR*, p. 543; Tr. Simu, *AO*, IV, 1925, p. 99 și urm.; Christescu, *Viața ec.*, p. 30; *Ist. Rom.* (Tudor), I, p. 376, 403, 405 și *Rep. arh.*

[6] G. Téglás, *AÉ*, XII, 1891, p. 61 și XVII, 1897, p. 288; P. Broșteanu, *Rom. Rev.*, V, 1899, p. 152; Tomaschek, *RE*, III, 1 col. 318; *CII.* III, p. 1019; Holder, I, col. 408; Miller, *IR*, p. 544; Pârvan, *Getica*, p. 106; Christescu, *Ist. milit.*, p. 106; *Ist. Rom.*, I, p. 306 și *Rep. arh.*

[7] Böhm, *MCC*, VIII, 1882, Beibl., p. CXIX; Milleker, II, 3; G. Téglás, *AÉ*, IX, 1898, p. 1 și urm.; Christescu, *Ist. milit.*, pp. 103 și 106; *Ist. Rom.*, I, p. 306 și *Rep. arh.*

[8] Milleker, II, 60 și *Gesch. Werschetz*, I, p. 14; Patsch, *RE*, V, col. 1565; Miller, *IR*, 544; Miloia, *AB*, IV, 1931, p. 125 și urm.; A. Balaci, *Caput Bubali în legătură cu toponimicele vechi*, Caransebeș, 1931; Păucea, *AB*, III, 1930, p. 45; Christescu, *Ist. milit.*, p. 106 și *Rep. arh.*

BANATUL ROMAN DE VEST

Problema stăpînirii romane în Banatul de apus și a apartenenței acestuia la Dacia sau la Moesia Superior, din lipsa unor cercetări ample pe teren, constituie încă obiectul unor discuții ascuțite între specialiști. Arheologii unguri caută să aducă dovada că regiunea de cîmpie a Banatului apusean nu se găsea sub control roman, ci făcea parte din țara sarmaților iazigi, de dincolo de Tisa. Descoperirea unor urme sarmatice în această zonă ar dovedi atare penetrație în secolele I—III e.n. Este sigur însă că în veacul al IV-lea întregul Banat a fost stăpînit de iazigi. Alți cercetători s-au străduit să demonstreze caracterul roman al întregului Banat, ocupat efectiv în partea sa occidentală încă din timpul lui Traian. Se aduc drept dovezi cîteva urme romane și necesitatea pentru Roma de a avea o acoperire strategică pînă la Tisa[1].

Sărăcia urmelor — fie romane, fie sarmatice — în vestul Banatului a găsit o motivare la unii cercetători prin faptul că zona respectivă era lipsită de cariere de piatră pentru construcții și monumente. Apoi pînă tîrziu în evul mediu, se constată că ea era acoperită de multe mlaștini și regiuni nisipoase, deci inospitalieră și nepotrivită pentru o locuire intensă. Ar fi fost deci o „țară a nimănui", controlată de romani prin unele posturi militare de supraveghere, situate pe coline apărate de inundații și cu un larg cîmp de vedere (Patsch, *Banater Sarmaten*, p. 198).

Legată de problema extinderii stațiunilor militare și civile romane în Banatul de vest, este și aceea a celor trei valuri de pămînt care separă zona de cîmpie de cea deluroasă. Deși s-au făcut o serie de cercetări pe teren și s-au emis diverse ipoteze asupra originii și rostului acestor lucrări, problema este încă nelămurită. Variatele ipoteze emise le consideră: un limes roman de apărare a Daciei sud-vestice, drumuri de circulație într-o regiune mlăștinoasă, lucrări de îndiguire și secare a bălților etc. Din punctul de vedere al epocii cărora aceste lucrări ar putea aparține, ele au fost pe rînd atribuite fie romanilor, fie dacilor, fie sarmaților, fie evului mediu[2].

La vest de actualele fruntarii româno-iugoslave, s-au înregistrat descoperiri sigure și mai importante, de așezări romane cu caracter militar sau

civil-rural, numai în două locuri. La *Becicherecul Mare*, în punctul „Pusta Bantelec", s-au găsit zidării, cărămizi, urne, ceramică și un tezaur cu aproximativ 1 000 de monede constantiniene. S-ar putea ca această așezare să dateze numai din secolul al IV-lea e.n.[3].

Abundente resturi romane au apărut la *Vîrșeț*, în regiunea de trecere de la dealuri la cîmpie (Milleker, *Gesch.Werschetz*, I, p. 15 și urm. și Patsch, *op. cit.*, pp. 190, 201 și urm.). Săpăturile organizate de Milleker, urmate de unele descoperiri întîmplătoare, au scos la lumină urme de zidării romane, canale de scurgere, cărămizi, sculpturi în marmură, un capitel corintic, monede romane (mai ales constantiniene) etc. Un castru roman la Vîrșeț și înființarea unor *canabae* în jurul lui sînt de admis prin descoperirea unor inscripții pe piatră și a unor ștampile pe cărămizi, ce ne vorbesc acolo de *cohors II Hispanorum scutata Cyrenaica*, în 108 (*CIL*, III, 6273), și de *ala I Tungrorum Frontoniana* (*CIL*, III, 6274). Ambele formații au făcut parte din armata Daciei Porolissensis (Wagner, pp. 76 și 152 și C. Daicoviciu-D. Protase, *AMN*, I, 1964, p. 163), ceea ce presupune staționarea lor la Vîrșeț, în timpul cuceririi Daciei, pînă la Hadrian. Deci, prezența acestor trupe în acel loc nu poate constitui o dovadă că regiunea respectivă aparținea provinciei Dacia, ci Moesiei Superioare.

Pe teritoriul românesc, așezarea cea mai de vest se întîlnește la *Foeni* (j. Timiș)[4]. În complexul unor ruine de zidărie romană, descoperită în grădina fostului castel A. Mocsony, s-au găsit țigle, vase, cărămizi, monede, o inscripție (*CIL*, III, 12595 = 8004 + 8005 = 1556) etc., care toate atestă acolo urmele unei așezări de caracter rural. Monumentul epigrafic amintit este o piatră funerară, decorată cu doi vulturi ce țineau în gheare cîte o coroniță. Piatra a fost pusă în amintirea lui *Aur.Faustu*[*s*], veteran și decurion la Tibiscum, a soției sale, *Septimia Marcia* și unui alt veteran (rudă?), *Iul.Martialis*. Dacă într-adevăr inscripția provine chiar din Foeni, atunci avem de-a face cu veterani, proprietari de țară, retrași acolo de la Tibiscum (cf. p. 38). Multe dintre antichitățile romane semnalate la Foeni ar putea fi aduse din alte părți de către colecționarul Mocsony. În orice caz, a existat la Foeni un *vicus* roman, de caracter agricol, poate și antrenat în legăturile de schimb cu sarmații de pe Tisa.

Așezarea romană de la *Deta* (j. Timiș) s-a făcut cunoscută topografic prin două locuri cu urme romane, constînd din ceramică, monede, amfore de import, figurine de lut, mărgele, un inel cu o piatră gravată, cioburi de *terra sigillata*, o monedă de argint de la Antoninus Pius etc. (Milleker, III, p. 210 și urm. și *Rep.arh.*). Se pare că de aici a fost adusă la Muzeul din Timișoara și o inscripție încă inedită (Inv. 1666). Absența urmelor de natură militară face să se atribuie acestui loc numai o funcție de *vicus* agricol. Descoperirile monetare (Valentinian I, Valens, Grațian) arată că așezarea exista și în veacul al IV-lea.

Mult mai importantă ca dezvoltare a fost așezarea romană vecină de la *Denta*[5]. Pînă în prezent, nu s-a putut determina încă locul unei așezări romane întinse, ci s-au colectat numai descoperiri izolate și întîmplătoare de obiecte ca: monede (Traian), ceramică, cărămizi cu ștampila legiunii a IV-a Flavia (inedite), precum și o inscripție cu următorul text (*CIL*, III, 12594 = 1555): *I(ovi) O(ptimo) M(aximo), I(unoni) r(eginae), M(inervae), T(errae) M(atri). C. Kaninius Sabinianus DCM II vir.* Această inscripție pusă de un proprietar de țară local (dacă nu-i cumva adusă din altă parte?) a provocat o aprinsă discuție în privința lecturii literelor DMC. Patsch *(l.c.)*, forțînd legile epigrafiei, încerca să descifreze în acestea cuvintele: *d(ecurio) c(oloniae) M(alvensis)*, deși cele trei litere constituie o abreviere obișnuită pentru expresia *d(e)c(urio) m(unicipii)*, ca și în alte întregiri (M. Fluss, *RE*, VI, A, col. 813 și Tudor *op. cit.*). Pe baza lecturii lui Patsch, s-ar fi putut ajunge la localizarea coloniei Malva la Denta și a Daciei Malvensis în Banat, propunere respinsă de marea majoritate a cercetătorilor ce s-au ocupat cu această problemă. În realitate, la Denta nu a fost nici un fel de așezare de tip urban cu funcția unei capitale de provincie, ci un modest *vicus*, care probabil era păzit de un mic grup de soldați ai legiunii a IV-a Flavia din Moesia Superioară. Apariția cărămizilor cu ștampila legiunii a IV-a Flavia la Denta (ca la Surducul Mare, Berzovia și alte regiuni din sudul Banatului) constituie o dovadă că această localitate nici nu făcea parte din teritoriul Daciei, ci aparținea Moesiei Superioare.

La numai patru kilometri de Denta, o așezare sătească romană se întîlnește lîngă actualul sat *Omor*, în marginea lui de nord. Pe malul rîului Berzava s-au identificat (în 1903) zidării lucrate în cărămidă romană, care alcătuiau un patrulater de mărimea 40 × 90 m (castru?), și dintre ruinele lor s-au scos unele fragmente de marmură (Milleker, III, 234 și în *AÉ*, XXV, 1905, p. 90 și *Rep. arh.*). Deci ne putem gîndi tot la un *vicus*, poate și la un post militar.

În ținutul mlăștinos al confluenței rîului Moravița cu Semnica există cîteva resturi de așezări rurale romane. Urme de minerit (?) ar fi existînd în comuna *Moravița* (j. Timiș), fără alte preciziuni (G. Téglás, *FK*, XI, 1881, p. 340 și *Rep.arh.*), iar la *Jamul Mare* (j. Timiș) s-ar fi descoperit prin 1882, în locul denumit „Șanțul roman", o inscripție privitoare la legiunea a IV-a Flavia (Milleker, III, 266 și *Rep. arh.*). Monedele aflate în acel loc se înșiruiesc de la Claudiu al II-lea Goticul la Constans (Protase, *PC*, p. 174). La *Gherman* (com. Jamul Mare), ar fi vorba de o așezare rurală romană de 60 pași în diametru, înconjurată de un val de pămînt (lîngă pîrîul Boruga), de unde s-au cules vase, inele, cercei, mărgele, o monedă ștearsă, toate indicii ale unei necropole (*AB*, III, 1930, p. 77; Milleker, III, p. 217 și urm. și *Rep. arh.*).

La *Cărani* (Merzidorf), spre nord de Timișoara, constatăm iarăși prezența unei așezări romane rurale, dotată și cu un post de pază militară, fapt dovedit de ștampilele legiunii a V-a Macedonica, aplicate pe cărămizi (*CIL*, III, p. 1019; Milleker, II, 47, Patsch, *op. cit.*, p. 203; C. Daicoviciu, *op. cit.* și *Rep. arh.*). Cu prilejul construirii căii ferate Timișoara-Arad (1869), au fost aflate vase provinciale și de *terra sigillata*, monede romane de la August, de la Flavi și din secolul al IV-lea (Protase, *PC*, p. 173) etc. Spre deosebire de așezările rurale romane de la sud de Timișoara, *vicus*-ul de la Cărani era păzit de trupe ale Daciei, detașate pentru apărarea văii inferioare a Mureșului.

Avem dovezi arheologice că în epoca romană s-au folosit în Banat și apele termale de la *Buziaș* (j. Timiș). În preajma izvoarelor minerale se înjghebase o mică așezare balneară, dovedită azi prin zidării, conducte de teracotă, monede, cărămizi, sculpturi și inscripții pe piatră, din păcate toate împrăștiate, fără a fi fost studiate în prealabil (Milleker, II, 16; Ortvay, *Tem.tört.*, I, p. 58; Borza, *Banatul*, p. 85 și *Rep.arh.*).

Însuși orașul *Timișoara* se află amplasat peste vatra unei așezări rurale romane[6]. Lista descoperirilor locale realizate în secolul trecut (1854) și intrate în colecțiile Muzeului din Timișoara arată: 35 monede de aur de la August, cărămizi, vase, monede de bronz (Vitellius-Geta și Probus-Valentinian I); o rozetă de aur, *terra sigillata*, un mîner de os modelat în chip de porumbel și altele. Succesiunea monedelor din secolele I—IV ne asigură despre continuitatea vieții în acest loc pînă la venirea hunilor.

În sfîrșit, nu putem ști întrucît o oglindă de bronz și o figurină din același metal aflate în 1929, apoi și un tezaur cu 100 de monede a căror serie se închide cu Decius, toate găsite la *Recaș* (j. Timiș), pot constitui dovezi pentru prezența unei așezări rurale romane în acel loc.[7]

Se constată că linia așezărilor militare și civile din Banatul de vest se oprește în zona delimitării cîmpiei de regiunea deluroasă și că acestea nu s-au extins pînă la Tisa. Satele romane din acest sector au înflorit grație rodniciei solului, iar legăturile de schimb ale lor cu lumea sarmatică de pe Tisa au fost foarte slabe, în comparație cu relațiile celor dinspre Mureș și Dunăre. Romanii nu au luat măsuri importante de apărare în această zonă. Ea a fost controlată prin modeste posturi militare. Deducem din toate aceste constatări că Banatul din afara liniei de control roman a fost slab locuit, adesea inaccesibil prin vastele mlaștini și regiuni nisipoase. Dacă el se găsea sub o supraveghere romană directă sau fusese lăsat pe seama iazigilor, nu putem ști în momentul de față.

Frecvența documentelor epigrafice cu numele legiunii a IV-a Flavia în zona ocupată și colonizată efectiv de romani ne spune destul de convingător că ea (ca și cea din lungul malului bănățean al Dunării) era încorporată Moesiei Superioare, deci nu a putut aparține Daciei romane.

[1] Patsch, *Banater Sarmaten*, p. 181 și urm.; A. Alföldi, *Bericht 6. Intern. Kongress f. Archäologie*, 1940, p. 528 și urm.; idem, *Daci e Romani in Transilvania*, Budapest, 1940, p. 44; C. Daicoviciu, *La Transyl.*, p. 96; idem, *Apulum*, I, p. 98 și urm. și M. Párducz, *AÉ*, N.S., III, 1941, p. 106 și urm.

[2] H. Kematmüller, *Deut. Rundschau f. Geogr. u. Statistik*, XIV, 1892, p. 214 și urm.; F. Milleker, *Gesch. d. Königl. Freistadt Werschetz*, I, p. 10 și urm.; A. Cucu, *AB*, II, 1929, p. 41 și urm.; Christescu, *Ist. milit.*, pp. 79 și 159; C. Daicoviciu, *Apulum*, I, p. 107 și *Dacia* VII—VIII, p. 457 și K. Horedt, *SCIV*, XIV, 1965, p. 725 și urm.

[3] Patsch, *op. cit.*, p. 203 și F. Milleker, *Gesch. d. Banater Teiles des unter. Donau Gebietes*, Weissenkirchen, 1929.

[4] *CIL*, III, p. 2112; Fr. Cumont, *AEM*, XIX, 1896, p. 110; Milleker, II, 30; Patsch, *op. cit.*, pp. 202 și 207; C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 106 și *Rep. arh.*

[5] Gooss, *AVSL*, XII, 1874, p. 163; Milleker, II, p. 19 și urm. Berkeszi, *Délm.*, p. 15 și urm.; Ortvay, *Temes. tört.*, I, p. 248; G. Téglás, *Klio*, XI, 1911, p. 510; Patsch, *op. cit.*, p. 202 și urm. și 208, nr. 5; Simu, *AO*, VI, 1925, p. 104; C. Daicoviciu, *AB*, III, 1930, p. 3 și *Apulum*, I, p. 106; Tudor, *Amintirea C. Giurescu*, p. 528 și *Rep. arh.*

[6] Berkeszi, *Délm.*, 29; Patsch, *op, cit.*, p. 199; G. Postelnicu, *AB*, IV, 1931, p. 189 și urm. și Protase, *PC*, p. 178.

[7] Milleker, II, 60; Berkeszi, *Délm.*, p. 36; Ortvay, *Temes. tört.*, I, p. 57 și urm.; Miloia, *AB*, II, 1929, p. 71 și Protase, *SCN*, II, 1958, p. 255.

PE MUREȘUL INFERIOR, DE LA PARTISCVM LA MICIA

Despre o ocupație romană militară a întregului curs al rîului Mureș, între marea bază militară de la Micia și vărsarea lui în Tisa, lîngă *Seghedin* (unde se localizează *Partiscum*), putem fi azi pe deplin convinși. Urmele arheologice romane dezvăluind lucrări cu caracter defensiv și cele ce arată existența unor așezări civile în preajma lor au crescut mereu ca număr, în ultimul timp, pe acest sector. Romanii au creat pe cursul inferior al Mureșului un fel de limes, necesar asigurării navigației pe acest rîu și sprijinirii ei mai departe, pînă la vărsarea Tisei. Cordonul defensiv servea apărării Banatului roman împotriva atacurilor iazigilor veniți dinspre nord (Patsch, *Banater Sarmaten*, p. 197 și urm.). Acel *collegium nautarum* din Apulum (*CIL*, III, 1209 = *ILS*, 7147) și alte asemenea asociații de plutași din Dacia nu ar fi putut transporta mărfuri pe Mureș, dacă nu le era asigurată trecerea prin țara iazigilor. Numele antic al posturilor militare și comerciale romane de pe malul bănățean al Mureșului ne rămîne necunoscut pe *TP*, care a înregistrat numai căile terestre. Deși cercetări organizate și săpături arheologice sistematice nu s-au făcut în aceste locuri, se pot prezenta totuși unele date despre topografia și viața lor pe baza descoperirilor întîmplătoare.

Punctul cel mai vestic de pe Mureș care aparținea Daciei se găsea la Seghedin, identificat cu *Partiscum* (la *Ptol.*, III, 7, 2: Παρτίσκον). După unii autori antici (Plinius, *Nat. hist.*, IV, 12 și Amm. Marcell., XVII, 13, 4), această localitate ar fi dat numele său și Tisei (Patsch, *op.cit.*; Pârvan, *Getica*, p. 269). Cea mai importantă descoperire arheologică la Seghedin o constituie un fragment de inscripție cu numele lui *Mercato*[*r*] *vil*[*licus*], din serviciul lui *Iulius Saturninus*, coarendaș prin anii 146—158 al vămilor și al serviciului de poștă[1]. Rezultă că exista la Seghedin o *statio* pentru *portorium*, legată de schimbul mărfurilor cu iazigii de peste Tisa și că ea a dat naștere unei așezări romane, dovedită de asemenea și prin alte urme arheologice locale.

Mai concludente și bogate apar urmele romane aflate la *Cenad* (j. Timiș), cunoscute și ele încă din secolul trecut[2]. Cele mai de seamă resturi romane s-au găsit în mijlocul actualei comune, în zona bisericii romano-

catolice, ca: pietre de mormînt, sarcofage, capitele, urne, fibule, greutăți marcate, ceramică, monede (Traian, Hadrian, Claudiu al II-lea, Constantin cel Mare etc.) și altele. Era cea mai importantă așezare militară și civilă dintre Micia și Partiscum. Pe la 1868, arheologii unguri îi atribuiau o suprafață de treizeci de mii de metri pătrați, cu un castru în centru, distrus de construcțiile moderne. Numeroasele cărămizi ștampilate cu numele legiunii a XIII-a Gemina arată importanța locului din punct de vedere strategic (*CIL*, III, 8064, 22 = 1629, 12; 8065, 17, e; 12608, f; *Klio*, *l.c.* și Borza, *op. cit.*). În textul acestor ștampile se întîlnesc nume de gradați (Godes, Callistratus, Menander etc.), ca șefi ai cărămidării trimiși de la Apulum și Micia, în mai multe rînduri. Numărul mare al acestor cărămizi dovedește o producție locală a lor și nu un import venit pe Mureș.

De la Cenad ne reține de asemenea atenția și cărămizile ce poartă ștampila SISC(ia), care după unii ar indica un import al lor din acel oraș panonic, situat la Osjsek pe Sava, unde au fost găsite asemenea mărci (*CIL*, III, 4671; 11377; 15175). Ca și în alte cazuri similare (Tudor, *SCIV*, XI, 1960, p. 347 și urm.), este vorba în realitate de niște formații mixte, a căror indicare este făcută prin menționarea locului de garnizoană, deci detașamente venite de la Siscia la Cenad, în veacul al IV-lea, pentru lucrări militare. Astfel, acest document capătă o importanță istorică de seamă, fiindcă ne dovedește că, la începutul veacului al IV-lea, Banatul se găsea în mîna romanilor, stăpînirea acestora întinzîndu-se pînă pe cursul Mureșului inferior. Faptul se confirmă și prin descoperirile monetare de la Cenad — foarte numeroase de la Aurelian la Constanțiu al II-lea (Protase, *PC*, p. 174). Așezarea romană de la Cenad, din secolele II—IV, s-a dezvoltat din canabele locale, prin exploatarea agricolă a cîmpiei înconjurătoare și prin schimburile de graniță cu triburile sarmatice, încît a ajuns în situația de adevărat tîrg.

Vecină, și legată ca viață de aceasta, a fost așezarea romană de la *Sînnicolaul Mare*. Ca descoperiri, s-au catalogat acolo zidării, monede, coloane, ceramică (sec. II—III), cărămizi cu ștampilele legiunii a XIII-a Gemina, o necropolă, un monument funerar menționînd un signifer al acestei legiuni etc.[3].

Cu ocazia săpării terasamentului căii ferate (1869), urme romane cu același dublu caracter, civil și militar (specifice unui *limes*), au apărut pe malul sudic al Mureșului, la *Aradul Nou*, constînd din: zidării romane de cărămidă ștampilată cu numele legiunii a V-a Macedonica (*CIL*, III, p. 1019), *terra sigillata*, ceramică provincială romană, monede (August-Domițian) și altele[4].

Stațiunile romane de pe cursul inferior al Mureșului aveau legături de schimb cu populațiile dacice și sarmatice dintre Tisa și Munții Apuseni, după cum o dovedește, în primul rînd, răspîndirea monedei romane și a

altor mărfuri în această zonă. Astfel, la *Pecica* (j. Arad), deci la nord de Mureș, s-au descoperit (1898) într-o necropolă, ca obiecte de import din lumea romană, vase de *terra sigillata*, fibule din bronz, mărgele de sticlă, monede etc. (Hampel, *AE*, XVIII, 1898, p. 375 și Gohl, *AE*, XXI, 1901, p. 421).

O așezare rurală romană a existat de asemenea la *Lipova*, marcată prin descoperiri ceramice romane, monede (sec. II—III), un fragment de stelă funerară etc.[5]. Rămîne neverificată apartenența urmelor vechi (ceramică, cărămizi, monede etc.) de la *Chesinț*, lîngă Lipova, unde prezența unui *vicus* roman nu este exclusă (*AB*, II, 1929, p. 120).

Ultimul punct militar și civil pînă la Micia a fost cel de la *Bulci* (com. Țela, j. Arad). Cercetările lui Florian Römer (1868) și unele descoperiri întîmplătoare în ruinele unei biserici medievale au scos la lumină capitele, sarcofage de piatră, cărămizi, fragmente de inscripții etc., toate de factură romană[6]. Despre prezența unui punct militar de pază în acest loc (poate și un castru?) ne stau ca mărturie ștampilele aplicate pe cărămizi de către legiunea a XIII-a Gemina (*CIL*, III, 8064, 21 = 1629, 11 și 8065, l, a).

Cercetarea urmelor romane de pe malul bănățean al Mureșului arată existența unor centre militare și civile a căror dezvoltare a fost determinată de factori economici și strategici. Zona a stat în întregime sub controlul legiunii a XIII-a Gemina, care a constituit acolo un fel de limes, la adăpostul căruia au înflorit așezările civile de pe lîngă castre, sprijinite în unele locuri de mici posturi de pază. Interesul economic roman urmărea încasarea unor taxe vamale la granița cu iazigii de pe Tisa, precum și stimularea schimbului de mărfuri cu aceeași lume barbară. Nu trebuie omis și faptul că aceste centre rurale au beneficiat de asemenea și de fertilitatea cîmpiei nordice a Banatului, precum și de unele venituri ce le putea aduce plutirea de mărfuri pe Mureș. De o deosebită importanță sînt descoperirile arheologice de la Cenad, demne de subliniat ca dezvăluind punctul principal de apărare al acestei zone și în același timp, centrul economic-civil cel mai de seamă, cu rol de tîrg pe *limes*, pînă în secolul al IV-lea e.n.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] C. Sebestyén, *Dolg.*, Seghedin, 1925, p. 131 si 1926, p. 144; Gostar, *SCIV*, II, 1951, p. 169; Russu, *SCIV*, VI, 1955, p. 886 și Tudor, *Ist. sclav.*, pp. 119 și 272.

[2] *CIL*, III, 6272 și pp. 1017, 1418; G. Téglás, *AE*, XVIII, 1898, p. 6 și *Klio*, XI, 1911, p. 505; Berkeszi, *Délm.*, p. 13; Milleker, II, 18; G. Postelnicu, *Gemina*, I, 1923, p. 17 și urm.; Patsch, *op. cit.*;

C. Daicoviciu, *Apulum*, I, p. 104; Borza, *Dacia*, IX—X, p. 551 și urm.; *Rep. arh.*

[3] Hampel, *AÉ*, XVI, 1895, p. 436; Milleker, II, 47 și 171; III, 233; Berkeszi, *Délm.*, p. 38; Ortvay, *Temes. tört.*, II, p. 113 și *Rep. arh.*

[4] Milleker, II, 13—14; Ortvay, *Tem. tört.*, I, pp. 59 și 75; *Rep. arh.*

[5] Milleker, II, 42 și 126; Berkeszi, *Délm.*, p. 28; Ortvay, *op. cit.*, II, p. 56; C. Daicoviciu, *AISC*, I, p. 124 și *Rep. arh.*

[6] *CIL*, III, p. 1018; Milleker, II, 16; Patsch., *op. cit.*; Christescu, *Viața ec.*, p. 105; *Fluss*, *RE*, XV, 2, col. 1519; C. Daicoviciu, *Apulum*, I, p. 104; Borza, *Banatul*, p. 79 și *Rep. arh.*

CÎTEVA AŞEZĂRI MINIERE DIN MUNŢII BANATULUI

Regiunea muntoasă din centrul şi răsăritul Banatului a cunoscut mici exploatări miniere, cu totul modeste faţă de amploarea celor din Munţii Apuseni ai Transilvaniei. Studiul lor şi a modestelor sate de mineri întîmpină multe greutăţi, din lipsa cercetărilor. Minele au fost exploatate continuu în evul mediu şi în perioada modernă, încît urmele celor antice au dispărut sau se pot confunda cu cele de mai tîrziu. Faţă de perioada romană, tehnica minieră medievală a progresat prea puţin, ceea ce dă naştere la confuzii cînd este vorba de identificarea vestigiilor antice. Numeroase şi mărunte centre miniere au existat în masivul Semenicului, pe valea superioară a Timişului şi a afluenţilor săi. Arama şi plumbul se scoteau din zona Centum Puţei, Moldova Nouă şi comuna Eibenthal (lîngă Orşova); fierul — la Bocşa Montană, Reşiţa şi Anina, iar aurul se găsea mai ales în partea din spre sud, la Sasca Montană şi Moldova Nouă (Patsch, *Banater Sarmaten*, p. 199 şi Christescu, *Viaţa ec.*, p. 11 şi urm.).

În afară de cele menţionate mai sus, urme de exploatări miniere (vizibile sau probabile) s-au identificat în mai multe localităţi de azi.

Lucrări de extracţie a fierului, din perioada romană, s-au găsit la *Criciova* (j. Timiş), însoţite de vatra unei aşezări rurale (G. Teglas, *AK*, XXII, 1899, p. 112; Daicoviciu-Miloia, *AB*, III, 1930, p. 12 şi *Rep. arh.*). Satul de mineri se găsea la marginea de nord a actualei comune, pe locul numit „Tramnic" (la 300 m faţă de şoseaua naţională). Acolo, pe o întindere de circa 600 m², se puteau vedea zidării romane lucrate în *opus caementicium*, cărămizi, ceramică şi tencuială pictată. Nu ştim dacă era însoţit şi de o fortificaţie de apărare. În aceeaşi zonă, se bănuiesc a fi existat pe valea superioară a Timişului exploatări aurifere la *Tincova*, *Turnu Rueni* şi *Vîrcerova* (com. Bolvaşniţa, j. Caraş-Severin), care şi ele presupun aşezări stabile de mineri (G. Teglás, *op. cit.*; Milleker, II, 68 şi 72; T. Simu, *AO*, VI, 1927, p. 197 şi *Rep. arh.*). Nu departe de Criciova, între satele *Găvojdia* şi *Jena* (j. Timiş), s-a aflat în 1876 o mînă turnată în bronz (acum în Muzeul din Budapesta), ce se leagă de cultul zeului frigian *Sabazius* (Hampel, *AK*, XIII, 1880, p. 72; Milleker, II, 84 şi Macrea, *Dacia*, N.S., III, p. 328). Obiectul

este caracteristic pentru o *benedictio latina* dată de zeu și poartă pe el cunoscutele atribute: conul de pin, acvila, capul de berbec, șerpi, caduceul, broaște, șopîrle. Nu știm dacă pe locul descoperirii există și o așezare romană, dar prezența lui indică adoratori veniți în aceste regiuni din răsărit.

Spălătorii aurifere romane pot fi date ca sigure la *Borlova* și *Bolvașnița* (j. Caraș-Severin), localități în care s-au aflat de asemenea monede romane (sec. III e.n.) și ceramică, indicii despre prezența unor așezări de mineri în vecinătatea locului exploatării metalului (Milleker, II, 16; Berkeszi, *Delm.*, p.11; Macrea, *AISC*, III, p. 302). Un tezaur cu cîteva sute de monede (ultimele de la Constanțiu al II-lea), aflat la Borlova, arată continuarea acestor exploatări pînă în veacul al IV-lea (Protase, *SCN*, II, p. 254 și idem, *PC*, p. 173).

În perioada stăpînirii romane din Banat, cele mai puternice exploatări miniere (aur, fier) au activat la *Bocșa Montană* (j. Caraș-Severin). Pe locul numit „Cracul de aur" se citează identificarea unor puțuri de mină cu o bogată recoltă de obiecte romane: opaițe, drugi de fier, sape, ciocane, icuri etc.; deci unelte de muncă minieră ce se depozitau în niște gropi special săpate în pereții stîncii. Cărămizile cu ștampila legiunii a IV-a Flavia Felix, găsite la Bocșa Montană, fac dovada prezenței unui detașament de pază pentru cei ce lucrau forțat (sclavi și *damnati ad metalla*) Toate aceste descoperiri impun identificarea așezării civile a minerilor, susținută și prin descoperirea unui tezaur monetar cu piese din anii 70—251 e.n.[1].

O așezare romană formată din populație de mineri este acum bine identificată la *Dognecea* (j. Caraș-Severin), unde, în afară de urmele unor puțuri de exploatare a fierului, aramei, aurului și argintului, s-a mai precizat și funcționarea unor spălătorii de aur. Din păcate, și aici zona locuințelor minerilor nu-i clarificată (G. Téglás, *AÉ*, XIX, 1899 p. 223; Milleker, III, 20 și 212 și Stanciu, *op. cit.*, p. 33 și urm.).

Din localitatea *Sasca Montană* și din anexa ei *Ciclova Română* (j. Caraș-Severin) se scotea aur (din mine și din nisipuri), iar într-o cantitate mai mică, arama, argintul, fierul și plumbul. Mai spre sud, către Moldova Nouă, existau de asemenea multe puncte mici de exploatări miniere ale acelorași metale, însoțite și de mici grupuri de locuințe ale minerilor, indicate prin ceramică, monede, etc. Natura extracțiilor și strîmtimea locului nu favorizau creșterea unor *vici*, ci numai înfiriparea unor mici așezări pentru locuințele minerilor, care adesea căpătau un caracter sezonier[2].

La fel ca și exploatările miniere erau răspîndite în zona muntoasă a Banatului posturile de supraveghere militară, formate din mici detașamente de soldați. Un asemenea post de control exista la *Pătaș* (j. Caraș-Severin), pe valea rîului Nera, spre muntele Semenic, unde în 1889, s-au întîlnit zidării din cărămizi marcate cu numele legiunii a IV-a Flavia (Milleker, II, 58 și *Rep. arh.*).

Mai importantă a fost așezarea militară de la *Dalboșeț* (j. Caraș-Severin) semnalată arheologilor încă din secolul trecut. Acolo, pe locul denumit „Dragomireana", la 1,5 km nord de comună, lîngă malul rîului Nera și alături de drumul ce se îndreaptă spre Iablanița, apare un castru (circa 100 × × 100 m), cu multe resturi de zidării, cărămizi, țigle, ceramică, monede romane, zidării pe movila „Zagradia" etc. Unii cercetători afirmă că de aici a fost transportată și o inscripție funerară cu membrii unei familii (*ACMIT*, 1929, p. 314), cu nume oriental-siriene: *Barsemia*, *Barcas*, *Artemidora* și că tezaurul monetar aflat în vecinătate, la Bozovici, s-ar lega tot de această așezare[3].

Din descrierea puținelor urme arheologice descoperite în zona minieră a Banatului roman putem detașa cîteva concluzii prețioase. Minele de aici nu au putut face „concurență" celor din Transilvania, unde filoanele de aur și minereul de fier erau mai bogate și ușor de exploatat. Greutățile de legătură prin văi izolate și drumuri puține nu au favorizat creșterea procesului extracției și, o dată cu el, a înfiripării unor așezări miniere înfloritoare, ca în Munții Apuseni. Absența materialului epigrafic și a altor monumente de arhitectură și sculptură în piatră este o bună dovadă că zona minieră a Banatului nu a cunoscut o colonizare intensă și organizată ca în Dacia Superioară. Bogăția minieră a subsolului constituia și aici proprietatea statului, supravegheată de puține posturi militare și de un serviciu administrativ redus, al cărui centru se găsea, probabil, la Moldova Nouă (cf. p. 66). Statul arenda unor *conductores* dreptul de a extrage metalele, care la rîndul lor apelau la munca plătită a populației indigene. S-a dat mai multă atenție exploatării minelor de aramă și plumb, care se prezentau mai bogate decît în restul Daciei. Despre centre urbane miniere nici nu poate fi vorba, ci numai de modeste sate și cătune cu prea puține resturi de cultură materială romană.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] G. I. Seidl, *AÖG*, IX, 1853, p. 159 și urm; G. Teglas, *AÉ*, VIII, 1888, p. 125; XI, 1891, p. 61 și *Klio*, XI, 1911, p. 510; Milleker, II, p. 15 si urm. și III, pp. 2, 208; Patsch, *Banater Sarmaten*, p. 208; Christescu, *op. cit.*; Stanciu, *Aurul Daciei*, p. 33; Protase, *SCN*, II, p. 254 si *Rep. arh.*

[2] Gooss, *Chronik*, p. 151; Milleker, II, 19; Christescu, *Viața ec.*, p. 12 și *Rep. arh.*

[3] Ortvay, *Tem. tört.*, I, 2, p. 76; Milleker, II, 42 și III, 210; Berkeszi, *Delm.*, p. 12; Mihalik, *MKÉ*, IV, 1910, p. 158; G. Teglas, *BKL*, XLV, 1912, p. 277 și urm.; C. Daicoviciu — I. Miloia, *op. cit.*, p. 12; Miloia, *AB*, III, 1930, p. 131 și urm.; Protase, *SCN*, II, p. 254 si *Rep. arh.*

MALUL BĂNĂŢEAN AL DUNĂRII, DE LA PANCIOVA LA ORŞOVA

Printre multele controverse ale istoriei Banatului roman este și aceea asupra graniței sale sud-vestice (dintre Dacia și Moesia Superioară). Această situație se datorește lipsei de cercetări sistematice pe teren (C. Daicoviciu, *AB*, III, 1930, p. 1 și urm.), într-o regiune dintre cele din urmă părăsite de romani și unde romanitatea era foarte puternică în secolul al IV-lea e.n. O dată cu aceasta se pune și problema apartenenței administrative a Banatului de sud, la Dacia sau la Moesia Superioară?

S-au emis păreri contradictorii. Unele atașau Banatul întreg Moesiei Superioare[1], altele îl divizau între Dacia și Moesia Superioară[2], iar Patsch și Daicoviciu au situat pe teritoriul lui provincia Dacia Malvensis[3].

Malul stîng al Dunării bănățene este sărac în urme arheologice romane, în comparație cu cel drept, care era puternic organizat într-un *limes* roman. Atare situație a determinat pe arheologi să se ocupe mai mult de castrele și așezările de la sud de Dunăre[4].

Cercetările de pe ambele maluri duc la concluzia că ele se găseau în granițele și sub administrația guvernatorului Moesiei Superioare. Această unitate de control militar a văii Dunării a fost impusă de nevoile asigurării navigației, în cel mai dificil sector de pe Dunăre. Prin îngustimea lui și datorită greutăților de circulație rutieră, malul stîng al Dunării bănățene a fost slab populat. Pe cel opus, s-a săpat un drum în stîncă și la gura unor rîuri, s-au putut ridica castre și așezări civile.

În Banatul iugoslav, pe malul stîng al Dunării, au existat numeroase așezări și cetăți romane, mai importante fiind cele de la *Panciova*, *Kubin (Constantia)* și *Palanka*. Ele au înflorit puternic pînă în secolul al V-lea, fiind mult timp cuprinse între granițele imperiului. Dar materialul epigrafic descoperit în complexul ruinelor lor arată categoric că nu au făcut parte din provincia Dacia, ci țineau de Moesia Superioară[5].

Pe teritoriul românesc, prima așezare romană de seamă o întîlnim la *Pojejena* (j. Caraș-Severin). Acolo un castru construit pe o terasă înaltă a Dunării controla navigația înspre Cazane și făcea față eventualelor atacuri din regiunea muntoasă a Banatului. Așezarea civilă, sub forma unui *vicus* de seamă,

se găsea între castru și Dunăre, azi acoperită de comuna Pojejena de Jos. De la Pojejena posedăm numeroase descoperiri arheologice din care se reflectă prea puțin viața romană[6]. Inscripțiile indică detașamente militare din Moesia Superioară, ca legiunea a IV-a Flavia (*CIL*, III, 8070 = 1631); legiunea a VII-a Claudia (*CIL*, III, 8071, d), garnizoana de bază fiind *cohors V Gallorum*[7].

Pe baza acestora apare indiscutabil apartenența acestei așezări în secolele II—IV e.n. în hotarele Moesiei Superioare și nu în ale Daciei. În rest, materialul epigrafic se compune din pietrele de mormînt pe care se întîlnesc nume de persoane, ca: *Severus*, *Surus*, *Maria Donata* (*CIL*, III, 8008), *Glavicida*, *Val*[*eria*], *Velavia* (*Klio*, *l.c.* și Russu, *AISC*, V, p. 285). Satul modern a acoperit și distrus cea mai mare parte a așezării civile lăsînd vizibile cîteva fragmente de zidării și un hipocaust (în pivnița unei case). Mulțimea monedelor romane din secolul al IV-lea atestă că la Pojejena a continuat a se menține stăpînirea romană și că așezarea de acolo avea o intensă viață economică și portuară în cadrul navigației pe Dunăre (Berkeszi, *Delm.*, p. 35). Se amintește descoperirea la Pojejena a unui tezaur cu monede de la Constantin cel Mare — Iulian Apostatul — în greutate de 7 kg (Protase, *PC*, p. 176). O ștampilă pe o cărămidă ne dovedește că, în această epocă tîrzie, ea era păzită de un detașament al legiunii a VII-a Claudia, venit de pe malul opus, de la Cuppae (Tudor, *SCIV*, IX, 1958, p. 373 și urm.). Prin 1880, Bohm (*op. cit.*, p. 177) a văzut prinse în zidul bisericii o stelă încadrată de colonete, o edicule ce înfățișa un cap tînăr încoronat cu o cunună, precum și unele cărămizi ștampilate. În ultimele patru decenii, Muzeul din Timișoara a achiziționat de la Pojejena inscripții pe piatră, olane, cărămizi ștampilate, două reliefuri mithriace, o tăbliță din marmură cu scena Cavalerilor danubieni (*CMRED*, nr. 24), fragmente de statui cu reprezentarea lui Hercule, a lui Iupiter Dolichenus etc. (*AB*, III, 1930, p. 131 și urm.). Toate aceste mărunte descoperiri arată intensitatea de locuire și o populație formată din diverse *nationes*, într-un *vicus* agricol.

La numai 10 km în josul Dunării întîlnim importantele așezări romane de la *Moldova Veche* și *Moldova Nouă*, depărtate între ele cu 4 km. Dezvoltarea primei așezări se leagă de navigația pe Dunăre, pe al cărei mal fusese situată. A doua se găsea într-o gură de munte, în vecinătatea minelor de cupru și plumb din Valea Varadului, de unde provine piatra funerară a Flaviei Ingenua, pusă de soțul ei, *Iulius Flavianus* (*CIL*, III, 1557).

La *Moldova Veche*, castrul și așezarea romană cu instalațiile ei portuare sînt acoperite de casele locuitorilor și de noul port. Urmele antice se întind pînă lîngă „Canalul Morii", spre nord, ceea ce indică un *vicus* dezvoltat[8]. Cărămizile cu ștampile menționează pe *cohors III Delmatarum* (*CIL*, III, 8079, 15) și pe un *n(umerus) CR?* (*CIL*, III, 8074, 29, b), ale căror detașamente au staționat acolo în vremea operațiilor de cucerire a Daciei. Mult

mai frecvente sînt urmele romane din secolul al IV-lea între care un tezaur de aproape o mie de piese de bronz, cu monede de la Constantin cel Mare — Iulian Apostatul. Muzeul din Timișoara posedă în colecțiile lui numeroase obiecte inedite achiziționate de la Moldova Veche (monede, vase, săgeți, 2 lanțuri de bronz, fibule, un cap de marmură al zeului Hercule etc.).

Moldova Nouă, mai îndepărtată de Dunăre (fiind situată în gura unei văi cu cariere de piatră și lîngă vechile galerii de exploatări miniere), a fost o așezare minieră de seamă[9]. S-a scris și despre existența unui castru roman în acest loc (suprafața 3414 m²), castru cu clădiri interioare în care s-au descoperit obiecte, dar cercetările recente nu-l confirmă. În schimb, așezarea civilă a minerilor a lăsat opaițe, un lănțișor de aur, un altul din bronz cu o amuletă în formă de capră, săgeți, vase, creuzete din lut pentru topit minereul, greutăți cu inscripții etc. Cea mai recentă și importantă descoperire este piatra de mormînt a copilașului *P. Ael. Aelian(us)* ridicată de părinții săi *Piper(as)* și *Ael(ia) Epicte(sis)*, ambii de condiție servilă. Piperas fusese *vik(arius)*, adică locțiitor al unui *dispensator* (casier-contabil) patronul său dominus fiind un oarecare *Timostratus*[10]. Epigrafa conține nume greco-orientale ale unor persoane folosite în administrația minelor locale.

La *Coronini* (j. Caraș Severin) puținele urme romane (cărămizi, unelte agricole, ceramică și monede) indică cel mult un modest *vicus*. În acest loc, valea Dunării se strîmtează și se deschid pragurile Cazanelor[11]. De aici, pînă la comuna Ogradena (lîngă Orșova) s-au găsit urme romane foarte puține, care indică mai mult posturi militare decît așezări civile. La *Gornea* și *Drencova* (j. Caraș-Severin) se menționează descoperiri de cărămizi romane care puteau fi aduse ulterior de pe malul opus (Milleker, II, 43 și Bohm, *op.cit.*). În punctul denumit de localnici „Caonița" sau „Cetate" (pe malul Dunării între văile „Stînca" și „Valea Gornii), s-au semnalat, în secolul trecut, urmele unui castru de piatră (60 × 60 m) din care s-au cules cărămizi cu ștampile DARP (*CIL*, III, 8075, a, b = 1633, 22). Ele se pot citi *Da(cia) R(i)p(ensis)*; s-au întîlnit și la Sucidava, aparțin secolului al IV-lea e.n. și arată o colaborare a trupelor romane din Dacia Ripensis cu cele din Moesia prima (Tudor, *SCIV*, XI, 1960, pp. 341 și 348). De aici au fost transportate aceleași cărămizi și în peștera „Veterani" de la *Dubova* (Milleker, III, 212, cf. și Böhm, *op.cit.*, p. 175 și urm.) O statuie a lui Hercule, găsită la *Svinița* (la vest de Orșova) prin 1780, a ajuns în Anglia (1805), apoi a intrat într-o colecție din Viena. Constituie o descoperire izolată[12]. Pe valea dintre comunele *Eibenthal* și *Tișovița* (la vest de Orșova) urmele exploatărilor miniere romane (aramă) mai pot fi identificate numai prin descoperiri izolate de ceramică, canale și conducte de apă (Böhm, *op.cit.*, p. 180).

Dintre toate regiunile Banatului roman, cea mai săracă în urme arheologice rămîne zona văii Dunării de la Moldova Veche la Orșova. Malul a fost prea îngust ca să ofere posibilitatea înfiripării unor sate. Urmele semnalate

ţin de prezenţa unor puncte militare organizate acolo de către guvernatorul Moesiei Superioare pentru a sprijini navigaţia şi a apăra locurile de extracţie a cuprului şi plumbului. Este deci firesc ca acest mal să fi fost administrat şi apărat de către provincia de peste Dunăre, din secolul al II-lea pînă în secolul al V-lea e.n.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] *CIL*, III, p. 1445; A. v. Domaszewski, *AEM*, XIII, 1890, p. 129 şi urm. şi *Rhein. Mus.*, N. F., XLVIII, 1893, p. 240; Brandis, *RE*, IV, col. 1970.

[2] Ritterling, *RE*, XII, col. 1283; A. Alföldi, *Daci e Romani in Transilvania*, Budapest, 1940, p. 44 etc.

[3] Patsch, *Banater Sarmaten*, p. 204; idem; *Der Kampf*. pp. 137 şi 178 şi urm.; C. Daicoviciu, *La Transyl.*, p. 98.

[4] E. Swoboda, *Forsch. am Obermoes Limes*, în *Schrif. d. Balkankom miss. Antiq. Abt.* X, Wien-Leipzig, 1939.

[5] Böhm, *AEM*, IV, 1880, pp. 175, 179, 223; Milleker, *passim*. şi Patsch, *Banater Sarmaten*, p. 190 si urm. şi p. 201.

[6] *CIL*, III, 8006=6275; 8007; 8008; 8070=1631, d; 8071, e-g; 8075, 43; 12632; 14496, 2; G. Téglás, *Klio*, XI, 1911, p. 506 şi urm.; *An. ép.*, 1931, nr. 125; D. Tudor, *SCIV*, IX, 1958, p. 373 şi XIII, 1962, pp. 125 şi 400; Milleker, II, 52—53 şi III, 235—240. Cf. şi Jung, *Fasten*, p. 118; Böhm, *op. cit.*, p. 178; Patsch, *op. cit.*, p. 201 şi C. Daicoviciu — I. Miloia, *AB*, IV, 1931, p. 11 şi urm.

[7] *CIL*, III, 12632; C. Daicoviciu — I. Miloia, *art. cit.*, şi *An. ép.*, 1963, nr. 165; cf. Wagner, p. 140 şi Kraft, p. 176.

[8] Böhm, *AEM*, IV, 1880, p. 178; Milleker, II, 48 şi III, 235; Miloia, *AB*, II, 1929, p. 64 şi III, 1930, p. 31; Borza, *Banatul*, p. 83; Tudor, *SCIV*, XVI, 1965, p. 400 şi *Rep. arh.*

[9] Kanitz, *MCC*, XIII, 1876, p. 46; Böhm, *op. cit.*; G. Téglás, *FK*, XI, 1881, p. 340; Milleker, II, 48 şi urm.; Miloia, *AB*, II, 1929, p. 64.

[10] *An. ép.*, 1959, nr. 307; cf. Tudor, *Latomus*, XVII, 1958, p. 355 şi urm. şi *Anal. Univ. Buc.*, Ser. st. soc., nr. 9, 1957, p. 9 şi urm.

[11] Böhm, *op. cit.*, p. 179; Milleker, II, 7 şi III, 208 şi *AE*, XXIV, 1904, p. 94 şi Miloia, *AB*, II, 1929, p. 64 şi III, 1930, p. 131.

[12] Jac. Ferd. v. Miller, *Hercules Mehadiensis animadversionibus critici illustratus*, Presburg, 1806; Böhm, *op. cit.*, p. 179 şi Milleker, II, 66.

CONCLUZII GENERALE ASUPRA BANATULUI ROMAN

Dintre ținuturile provinciei Dacia, Banatul este cel mai sărac în urme romane. Deși el nu a intrat în egală măsură în planul de cercetări arheologice (ca Transilvania și Oltenia), putem totuși observa pe teritoriul lui o dezvoltare mai modestă a așezărilor rurale și urbane, față de restul provinciei. Cauzele pot fi multiple. În primul rînd masivele muntoase ale Semenicului cu ramificațiile lui au limitat dezvoltarea acestor așezări numai pe văile înguste ale rîurilor. Regiunea inospitalieră a mlaștinilor, cît și întinderile nisipoase din partea vestică a împiedicat o extindere sistematică a colonizării romane pînă la Tisa. Malul stîng al Dunării, lipsit de avantajul unei căi de comunicații în lungul lui, de asemenea nu a atras pe coloniștii romani. Numai colțul de nord-vest al Banatului împreună cu valea Mureșului inferior au oferit o cîmpie deschisă și bogată în resurse agricole pentru înflorirea unor sate și tîrguri, prospere și prin legăturile de schimb ce le aveau cu iazigii.

Zona minieră a Banatului roman nu a putut nici ea să se dezvolte prea mult. Metalele ce oferea (aurul, argintul, arama și plumbul) se găseau în cantități mai mari și cu posibilități de extracție mult mai lesnicioase în Dacia Superioară și în Moesia Superioară. Se pare că întreaga zonă de zăcăminte miniere din partea sudică a Banatului se lega prin sistemul de exploatare și administrare de cea de peste Dunăre.

Cu Dacia nordică și Dunărea, Banatul roman se lega prin două drumuri terestre care, după ce ocoleau (sau fiecare străbătea în parte) masivul muntos al Semenicului, se împreunau la Tibiscum. Numai pe aceste principale artere s-au putut înfiripa orașele, tîrgurile și satele cele mai de seamă ale Daciei sud-vestice, ceea ce și explică înscrierea numai a lor pe *TP*. Căile de navigație de pe Mureș și Dunăre nu străbăteau Banatul, ci îl ocoleau, ducînd mărfurile Daciei și ale altor provincii în afară, spre țara sarmatică sau în lungul fluviului.

Procesul de urbanizare a cunoscut un ritm încet. Singurele orașe, Dierna și Tibiscum, au ajuns în stadiul de municipiu (și niciodată în situația de colonii), cel mai devreme în timpul domniei lui Septimiu Sever, adică atunci

cînd majoritatea orașelor din Dacia intraseră în faza de *colonie*. Dezvoltarea economică și urbanistică a lor a cunoscut această încetineală din lipsa unor bogate și întinse teritorii de caracter municipal, deținute în jurul lor de către Sarmizegetusa și Drobeta. Dierna și Tibiscum au fost mult timp înglobate în sfera economică a vecinelor lor.

Urmărind răspîndirea descoperirilor epigrafice privitoare la dislocarea unităților de apărare din Banat, putem să ne dăm seama despre sistemul său defensiv, ca și de felul cum fusese împărțită administrația sa. Este clar că valea Mureșului inferior împreună cu cea mai mare parte a Banatului de nord și de răsărit au fost apărate de către efective militare ale legiunilor și corpurilor auxiliare date de guvernatorul Daciei Superioare. Tot pe baza acestui material rezultă de asemenea că orașul Tibiscum, cu teritoriul ce i se afectase spre vest și înspre sud cel puțin pînă la pasul Teregova, se lega administrativ tot de provincia Dacia. Aceeași situație a avut-o și Dierna, împreună cu puținul teritoriu pe care putea să-l aibă în regiunea muntoasă ce o înconjura. Din păcate, modestele știri epigrafice de care dispunem lasă încă deschisă problema raporturilor Diernei cu vecina sa Drobeta, precum și determinarea provinciei de care ținea acest oraș (de Dacia Superioară sau de cea Inferioară?).

Frecvența urmelor lăsate de legiunea a IV-a Flavia pe valea Dunării și pe o zonă adîncă a Banatului din partea sa sudică, pînă la Denta-Surducul Mare-Berzovia, constituie cea mai bună dovadă că aceste părți intraseră în atribuțiile legatului din Moesia Superioară (I. Glodariu, *AMN*, III, p. 428 și urm.). Din această situație a organizării militare apare clar faptul că nu întreg teritoriul Banatului ținea de provincia Dacia. Anumite necesități de apărare, poziția geografică și rutieră a părții sale sudice au dus la atare situație.

Din aceasta rezultă în chip firesc că Banatul nu a putut constitui o provincie aparte în cadrul celor trei Dacii. La Denta nu poate fi vorba de urmele unui oraș roman, ca să localizăm acolo *colonia Malvensis*, și a pretinde apoi că această provincie se situa pe teritoriul actualului Banat. De altfel, slaba sa dezvoltare urbanistică și economică, în comparație cu restul Daciei, nu-i putea oferi atare aspirații.

Cu excepția Banatului nord-vestic, toate satele romane principale s-au dezvoltat din canabe ale castrelor sau ca *mansiones* pe cele două mari drumuri. Romanitatea în satele de mineri se rezumă azi ca documentare la ceramică, monede și instalații pentru extras metalul. Ele nu au dat la lumină inscripții latinești, ceea ce ar proba că în afară de administrație, populația lor era formată din indigeni sau din oameni prea săraci ca să se poată manifesta epigrafic. De altfel, raritatea inscripțiilor latinești este un fenomen general în lumea rurală civilă a Banatului roman, tocmai într-o regiune unde se găsea destulă piatră pentru ridicare de monumente. Știința de carte și cul-

tura latină au pătruns foarte slab în această regiune de țară, necăutată de un număr mare de coloniști, ca în alte părți ale Daciei. În marea ei majoritate a fost o populație geto-dacică care a locuit în aceste sate sub stăpînirea romană. În afară de cele două teritorii de aspect municipal dependente de Dierna și Tibiscum, au existat și alte *territoria* de caracter rural, în jurul unei comune de seamă sau al unui tîrg. Unele castre mai îndepărtate și izolate împreună cu canabele lor puteau constitui de asemenea centre ale unor teritorii administrative, cu organizație militar-civilă aparte.

Cea mai mare parte a Banatului roman era acoperită de uriașe întinderi de păduri, unde autoritatea romană rămînea adesea ineficace, în ceea ce privește acțiunea unor cete de *latrones*. Ei acționau asupra proprietarilor de seamă de la țară și pe marele drum sufocat de codrii, dintre Dierna și Tibiscum. În acești *latrones* sînt de identificat și unele manifestări de nemulțumire ale populației sărace, liberă sau servilă.

Prin capetele de pod menținute după evacuarea Daciei, la Dierna, Pojejena (poate și la Moldova Veche), apoi prin extinderea stăpînirii romane în veacul al IV-lea pînă la Mureș (descoperirile de pe Cenad), romanitatea rurală a Banatului a rămas în permanent contact cu cea de peste Dunăre. Intensa circulație a monedelor de bronz din secolul al IV-lea, pe întregul teritoriu dintre Mureș, Tisa, Dunăre și Cerna, aflarea unor tezaure formate în aceeași vreme, indică tocmai prezența acestei populații romanice, singura care putea accepta în tranzacțiile ei piese din acest metal.

DACIA NORDICĂ

SARMIZEGETVSA ROMANĂ[1]

O inscripție latinească găsită cu sute de ani în urmă printre ruinele capitalei Daciei (azi pierdută și cunoscută numai după manuscrise) avea următorul conținut: „Din porunca împăratului, Cezarului Nerva Traian Augustul, fiul divinului Nerva și prin grija lui Decimus Terentius Scaurianus, guvernator cu rang de propretor, s-a întemeiat Colonia Dacica" (*CIL*, III, 1443). Acest text epigrafic, deși laconic ca redactare, prezintă o mare importanță istorică. El ne pune în fața actului oficial de întemeiere a Sarmizegetusei romane și constituie prima filă a unui bogat dosar al procesului de colonizare în marea provincie romană. Împăratul nu este prezent la actul întemeierii, deoarece părăsise Dacia în anul 107—108 (Forni, *OD*, p. 238). Bazele importantei ctitorii urbane au fost puse de locțiitorul său în provincie, guvernatorul general Decimus Terentius Scaurianus, care a condus Dacia prin anii 108—110 e.n., răstimp în care a îndeplinit ordinul imperial de a pune temelia capitalei provinciei.

S-a presupus că evenimentul fusese sărbătorit și prin baterea unei monede din bronz *(sestertius)* cu chipul lui Traian pe avers, din timpul celui de-al cincilea consulat al său (103—111 e.n.). Pe reversul monedei s-a reprezentat actul fondării unui oraș în persoana unui preot care trage brazda ce delimitează conturul viitorului centru urban. Dar inscripția de pe această piesă nu ne spune numele orașului fundat și nici nu ne dă un an precis. Este știut că în răstimpul celor zece ani în care se încadrează moneda noastră, Traian a întemeiat multe asemenea orașe (ca cele din Peninsula Balcanică și Africa). Deci nu avem certitudinea că medalia în discuție poate fi legată de începuturile Sarmizegetusei romane.

Stilul de redactare al inscripției și topografia orașului arată că într-adevăr ne găsim în fața unei ctitorii imperiale, onorată cu rangul de *colonia*. Juristul Ulpian confirmă și el faptul că, de la început, *Zarmizegethusa* (sic!) a beneficiat de dreptul orașelor italice (*Dig.*, L, 15, 1, 8, 9): *quoque eiusdem (Italici) iuris est*. Principalul nucleu al coloniștilor îl constituiau veteranii ce luptaseră pentru cucerirea Daciei, precum și cetățenii romani veniți din tot imperiul. Din teritoriul orașului li se repartizau loturi de pământ cu deplină

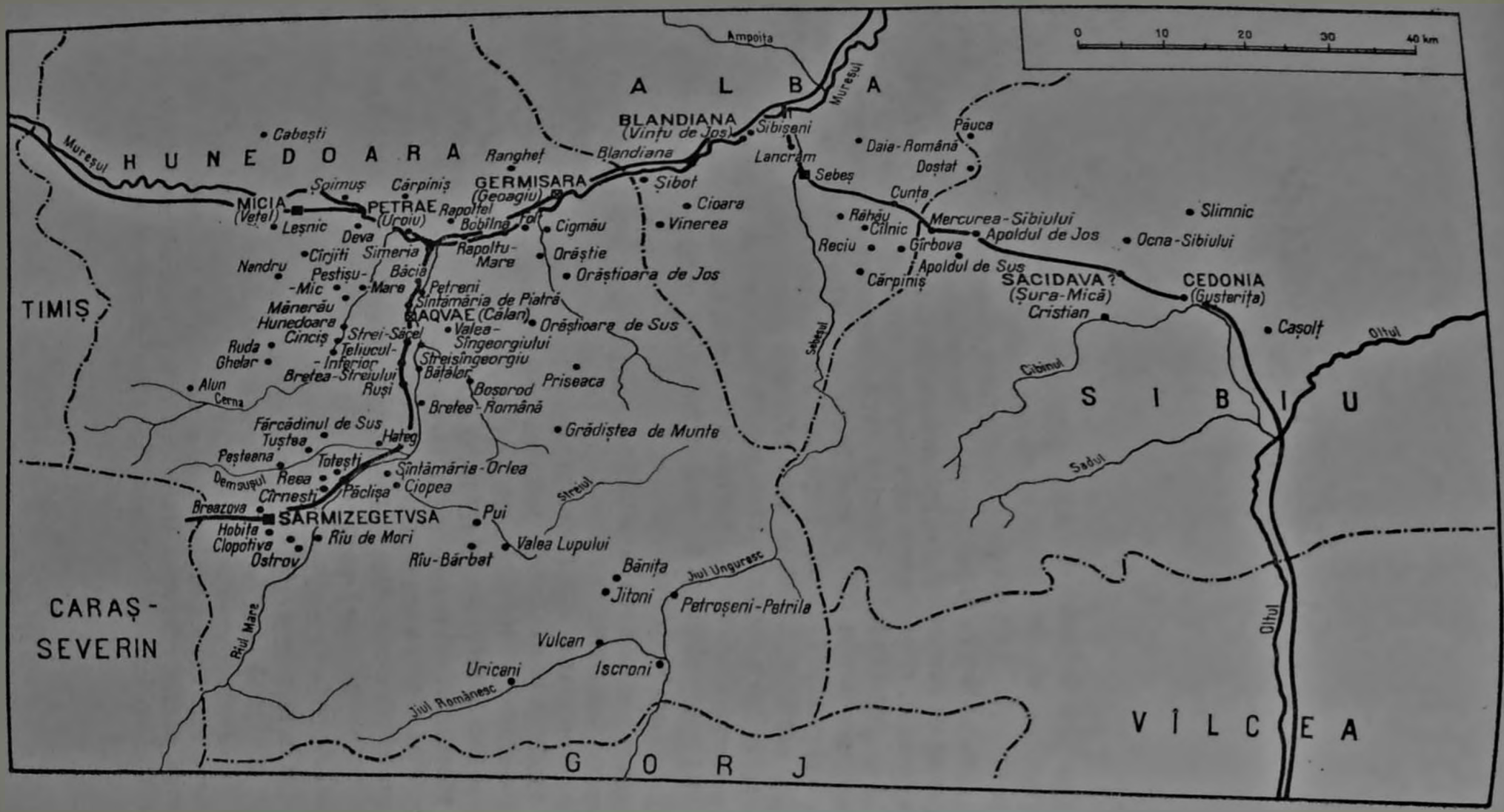

Fig. 2. Aşezările romane din teritoriul Sarmizegetusei.

stăpînire, în mod gratuit sau cu o plată modestă. Colonia beneficia de dreptul italic și era înscrisă în tribul *Papiria* (al împăratului Traian), de aceea cetățenii colonizați și împroprietăriți prin parcelare *(centuriatio)* în teritoriul ei nu plăteau impozitele funciare.

Fundarea avea loc pe un teren unde nu existase o așezare dacică anterioară, ca în alte părți ale provinciei. Orașul s-a dezvoltat pe un teren plan, în colțul de sud-vest al depresiunii Hațegului, străjuită de dealuri și munți. La opt kilometri către apus, se găsea strîmtoarea *Tapae* („Poarta de Fier" a Transilvaniei), acum fără mare importanță strategică. Peste ruinele orașului a apărut satul românesc *Grădiștea* (j. Hunedoara), denumit acum *Sarmizegetusa*. Pe aici trecea marea cale imperială de la Tibiscum, care continua prin Aquae, Apulum, Potaissa, Napoca, la Porolissum.

Cu anul 117/118, din textul unei inscripții onorifice pusă împăratului Hadrian, se constată că la vechiul titlu oficial, colonia *Dacica*, orașul adaugă și pe cel de *Sarmizegetusa* (*CIL*, III, 1445), care amintește numele capitalei lui Decebal din Munții Orăștiei (la circa 20 km în linie dreaptă). Din timpul domniei lui Severus Alexander (222—235), i se dă orașului nostru epitetul de *metropolis* (*An.ép.*, 1933, nr. 248). El îi arată întîietatea între multele colonii ale Daciei la acea dată[2]. Se pare că titlul orașului coincide cu apariția acelui *concilium trium Daciarum* cunoscut epigrafic la Sarmizegetusa, numai cu domnia lui Severus Alexander (C. Daicoviciu, *Dacia*, III—IV, p. 548, nr. 2 și *AMN*, III, 1967, p. 153 și urm.). Numeroase inscripții din Dacia sau din alte provincii au ortografiat foarte variat numele ctitoriei lui Traian: *Sarmizegetuza*, *Zarmizegethusa*, *Sarmisegethusa*, *Zarmizegetusa*, *Zermizegetusa*, *Zermizegethusa*, *Zermicegetusa*, *Sarmiegete* etc. (*CIL*, III, 7429 = 753 [= *ILS*, 1465]; 973; 1450 [= *ILS*, 370]; 1462 [= *ILS*, 1324]; 7996; 8011; VI, 3236 [= *ILS*, 2204] etc. Cf. Russu, *RIR*, XIV, 1944, p. 376 și urm.). Toponimicul este menționat de asemenea de către Dio Cassius (LXVII, 10 și LXVIII, 9: Ζαρμιζεγέθουσα βασίλειον; de Ulpianus (cf. mai sus); de *Ptol.* (III, 8, 9: Ζαρμιζεγέθουσα și de *GR* (IV, 7, 6, cf. Schnetz, p. 49: *Sarmazege*).

Din toate aceste izvoare epigrafice și literare, rezultă că rostirea lui în limbile latină și greacă se făcea diferit din cauza lungimii și pronunției sale greoaie în limba dacică. Forma dacică a rostirii nu este cunoscută, iar sensul cuvîntului a provocat multe discuții între filologi (cf. Russu, *op.cit.*). După recenta opinie a lui Russu (*Limba*, p. 80), el ar fi format din două-trei elemente, dintre care două de bază: *zermi* = „stîncă-înălțime" și *zeget* = „palisadă-gard-cetate". În traducerea românească sensul toponimicului ar fi deci „Cetatea de pe stîncă" sau „Cetatea înaltă". Desigur, atare înțelegere se referă la Sarmizegetusa lui Decebal, din Munții Orăștiei. În valea Hațegului s-a făcut numai cu timpul o transpunere a denumirii, neînțeleasă de coloniști.

Pe teritoriul provinciei Dacia, Sarmizegetusa ne-a păstrat cel mai mare lot de ruine, inscripții, monumente sculpturale și diferite obiecte mărunte. Numărul textelor epigrafice se apropie de patru sute de piese scrise pe piatră[3]. Aceste descoperiri s-au răspîndit în numeroase muzee și colecții particulare din România, Austria și Ungaria. O parte însemnată a lor se conservă în muzeele arheologice din Deva și comuna Sarmizegetusa.

Localizarea Sarmizegetusei romane s-a făcut prima dată la 1516, de către umanistul Johannes Mezerzius. De atunci, ruinele ei au devenit o sursă de aprovizionare cu monumente antice a curților și palatelor nobililor transilvăneni, a colecționarilor de antichități din Alba Iulia, Viena, Buda etc. Satele din Țara Hațegului au transformat ruinele Sarmizegetusei în carieră de extras blocuri cioplite și cărămidă romană pentru construcții particulare. Biserica din Densuș (sec. XIII—XIV) este în întregime zidită din blocuri de piatră transportate de la Sarmizegetusa. Atare împrăștiere de monumente crează pentru arheologi o problemă foarte gravă, privitoare la identificarea acestor *membra disiecta*. Abia în 1880 se deschid primele săpături sistematice, organizate de către *Societatea de istorie și arheologie a districtului Hunedoara*. Prin entuziasmul unor arheologi ardeleni, ca Gábor Téglás și Pál Király (Paul König), prin anii 1881—1893, s-a organizat muzeul din Deva și s-au publicat multe rezultate. Săpăturile au fost reluate după primul război mondial de către C. Daicoviciu (în anii 1924—1936), organizatorul muzeului de la Sarmizegetusa, apoi s-au continuat de către Octavian Floca, în 1948. Din păcate, o mare parte a acestor descoperiri nu este încă publicată.

Studiul onomasticii din inscripții dovedește multiplele *nationes* ale civililor și militarilor care s-au așezat din primii ani de existență a provinciei, la Sarmizegetusa, unde se instalase și guvernatorul împreună cu întregul său aparat administrativ și financiar. Numai în a doua jumătate a secolului al II-lea, Sarmizegetusa va fi depășită din punct de vedere economic și politic de Apulum, rămînînd cu o garnizoană puțin numeroasă. În anii 106—118, guvernatorul de rang consular al Daciei sta numai la Sarmizegetusa. Dar o dată cu prima bifurcare administrativă a provinciei, noul guvernator cu rang de *propraetor* devine concomitent și comandant al legiunii a XIII-a Gemina din Apulum și va avea reședința împărțită între cele două orașe. În schimb procuratorul financiar al Daciei Superioare, mai apoi al celei Apulensis, și-a avut sediul numai la Sarmizegetusa, fapt ce explică prezența unui mare număr de funcționari fiscali în capitala Daciei. Dar cu tot avîntul luat de Apulum și de alte centre urbane dacice, orașul metropolă și-a păstrat importanța sa economică ca centru de producție, cu numeroase colegii de meseriași, oameni de afaceri, negustori, arendași etc.

Zona ruinelor romane se întinde pe o lungime de 1 500 m și pe o lățime de 1 000 m, deci cu o suprafață mai redusă față de a celor de la Apulum, Potaissa și Romula. Pe baza lor, s-a evaluat populația Sarmizegetusei la

15—20 000 de locuitori. În schimb, clădirile din capitala metropolă erau mai grandioase, mai frumoase și grupate într-o zonă centrală a orașului. Zidăriile lor se mai puteau zări în secolul trecut, ridicîndu-se cu cîțiva metri deasupra solului. Azi apar la suprafață numai cele dezvelite de arheologi. Cercetările îndelungate au identificat o serie de clădiri și construcții, cum sînt: cetatea fundată de Scaurianus, amfiteatrul, băile publice, temple, apeductul, necropola etc., mai mult sau mai puțin studiate (fig. 3).

„*Cetatea*" romană destinată a apăra orașul antic se găsea într-o largă vale, ușor înclinată spre nord-vest și străbătută de rîușorul „Apa mică", ce izvorăște din masivul Retezat (fig. 3). Nucleul ei central îl constituia o întăritură patrulateră (600 × 540 m = 32,40 ha), limitată de un zid puternic (gros de 1,80 m), lucrat din blocuri cioplite (de mărimea: 0,50 × 0,50 × × 1,30 m), legate de un miez de zidărie din piatră spartă prinsă cu mortar de var. Se presupune că la origine, acest zid de apărare avea înălțimea de 4—5 m (C. Daicoviciu, *Dacia*, I, p. 238 și urm.). Zidul se rezema în interior pe un *agger* din pămînt; în partea de sus, se termina cu crenele; în față, poseda o bermă (lată de 1—2 m) și unul sau două șanțuri adînci de 5—6 m. La colțuri cetatea apărea puțin rotunjită. Pe fiecare latură poseda cîte o poartă principală, iar în interior era străbătută de două străzi principale (*cardo* și *decumanus*). Săpăturile n-au precizat încă locul celor patru porți și nici pe al turnurilor de apărare din lungul zidurilor. Piatra folosită la zidirea cetății s-a extras din cariera de gresie situată în apropiere (la „Selea"). Ca formă și sistem defensiv, fortificațiile Sarmizegetusei romane sînt specifice și altor orașe din imperiu, fundate în vremea domniilor lui Traian-Hadrian. Ele erau destul de puternice și au putut face față acelui dublu pericol *(ancipiti periculo)*, pe timpul războaielor marcomanice ale lui Marcus Aurelius, cînd Sarmizegetusa a fost atacată concomitent de barbari și de populația autohtonă răsculată (*CIL*, III, 7969 = *ILS*. 371).

În centru, orașul poseda un *forum*, locul de întîlnire a celor două străzi principale legate printr-o rețea de străzi secundare, ce se întretăiau în unghiuri drepte și închideau grupuri de clădiri *(insulae)*. Principalele construcții administrative, economice și religioase ale orașului și provinciei s-au ridicat la început numai în interiorul acestui patrulater fortificat. O dată cu dezvoltarea sa urbanistică, ele au început să apară și în afara acestor limite.

Forul din Sarmizegetusa, ca piață publică și loc de întîlnire al oamenilor de afaceri, fusese împodobit cu multe statui și monumente onorifice. El se compunea din două aripi. Prima constituia un portic situat spre nord, lung de 85 m și lat de 10 m. Porticul apărea limitat de două ziduri căptușite (pe o înălțime de 2 m) cu plăci din marmură lustruită, fixate pe pereți cu mortar și scoabe din bronz, totul acoperit cu țiglă. Se presupune că la început, pe locul lui fuseseră zidite prăvălii *(tabernae? macellum?)*, dărîmate spre a face loc noii construcții destinată a fi împodobită cu statui și monumente

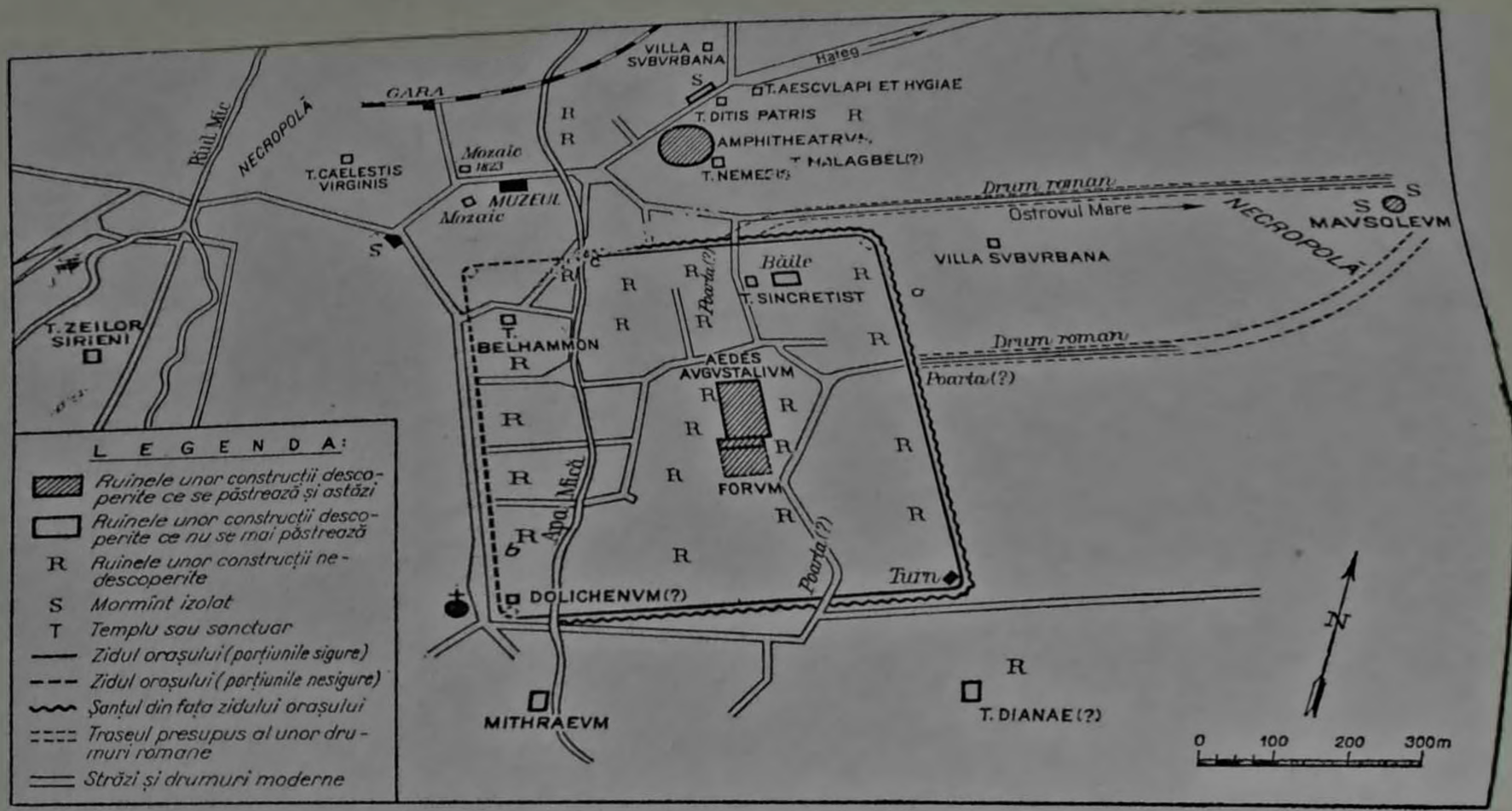

Fig. 3. Planul Sarmizegetusei romane

epigrafice. Printre aceste inscripții de cinstire, s-a descoperit una (ca bază pentru un bust al său) închinată lui *M. Sedatius Severianus*, guvernator al Daciei (152—153), patron al Sarmizegetusei și ales consul în anul 153 (*CIL*, 1562; 1575; *An.ép.* 1933, nr. 55 și *Dacia*, VII—VIII, p. 552). Cu ocazia instalării lui în consulat, plecase la Roma și o delegație de cetățeni din Dacia dintre care unii cu domiciliul în Sarmizegetusa (*CIL*, III, 1562, cf. mai sus, p. 27). La capătul de răsărit al porticului exista o scară ce urca spre o mare clădire publică (nesăpată), presupusă a fi fost palatul consiliului comunal *(curia)*. O altă intrare lega porticul cu palatul Augustalilor, situat la apus de for (fig. 4).

A doua zonă a forului cunoscută azi era o piață deschisă, pavată cu lespezi din gresie și largă de 42 m. Sub pavajul pieței, un canal zidit în piatră colecta apa de ploaie și din topirea zăpezilor, el fiind legat cu altele mai mici. Pe latura vestică, o clădire cu destinație necunoscută (încă nesăpată) pătrundea cu absida sa în piață. De jur împrejur, zidurile decorate cîndva cu picturi murale, rezemau diferite statui și inscripții, dintre care unele aflate *in situ*, cum a fost epigrafa onorifică a lui *C. Arrius Quadratus* (și cele ale fiilor săi), primul, un guvernator al Daciei (*An.ép.* 1931, nr. 123 și C. Daicoviciu, *Închinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 129 și urm.).

Aedes Augustalium („palatul augustalilor") este cea mai de seamă clădire cunoscută pînă acum în „cetate" — unică în ceea ce privește planul în Imperiul roman (C. Daicoviciu, *Dacia*, III—IV, p. 518 și urm.). Destinată a servi cultului central al împăratului din provincia Dacia, ea poseda o curte spațioasă pentru altarul împărătesc *(Ara Augusti)*, de a cărui oficiere se îngrijea colegiul denumit *ordo Augustalium* (fig. 4). Întreaga clădire (lungă de 85 m, lată de 65 m = 5 525 m^2) se construise din zidărie cu piatră sau cărămidă și se acoperise cu țiglă. Edificiul poseda un plan simetric, asemenea unui pretoriu de castru roman. El se ridicase peste clădiri mai vechi și în exterior avea un fel de „contraforturi" (lungi de 0,80—1,20 m), element luat din arhitectura orientală. Ornamentarea interioară a palatului se făcuse cu placaje din marmură de Bucova și cu mozaicuri alcătuite din fragmente de cărămizi prinse în beton.

Clădirea oferă două părți distincte. Partea centrală era destinată unui *atrium*, o mare curte monumentală (50 × 42 m), pardosită cu lespezi și avînd la mijloc altarul împărătesc. Pe laturile estice și vestice ale acestei curți deschise se găseau săli foarte lungi, în formă de bazilică, din interiorul cărora se puteau urmări festivitățile din jurul altarului și, concomitent, ele puteau servi și ca loc de adunări. În sala de apus, resturi de cuptoare și zidării cu lut surprinse în timpul săpăturilor indicau o locuire tîrzie, după părăsirea Daciei, cînd palatul era ruinat. Un canal de scurgere (cu unele ramificații și construit la 1,50 m adîncime) strîngea apa de ploaie și din topirea zăpezilor, trecînd pe sub temelia altarului împărătesc și îndrep-

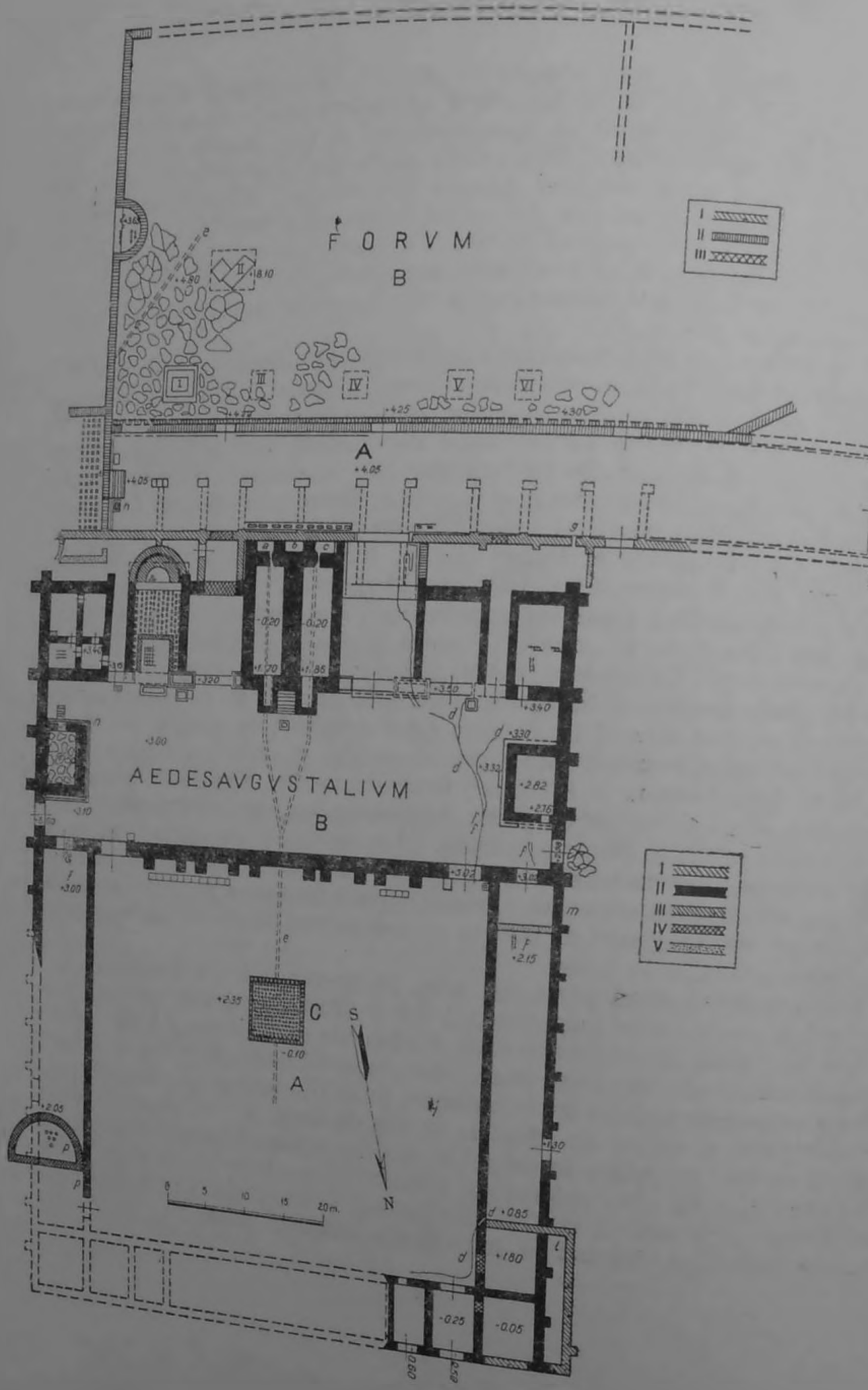
FORVM
B
A
AEDESAVGVSTALIVM
B
C
A
S
N
0 5 10 15 20m.
I
II
III
IV
V
VI

tîndu-se spre for. Era zidit din cărămidă (cu gura de 0,50×0,60 m) și acoperit cu lespezi din calcar. Către sud, „curtea mare" se separă de o „curte mică", printr-un zid masiv, străpuns de arcade sprijinite de pilaștri și avînd loc de trecere la cele două capete. În arcadele străjuite de pilaștri era locul altor sculpturi și altare scrise, iar drept coronament pe culmea zidului se plasase o arhitravă, o friză și o cornișă.

A doua parte a clădirii o constituia așa-zisa „curte mică", pavată cu mozaic din sfărîmături de cărămidă. Pe margini adăpostea și ea diferite monumente onorifice (statui, inscripții etc.), iar la capetele înguste se termina cu două încăperi simetrice, dintre care una (fig. 4,*n*) servea de tezaur, construit subteran și boltit. În pivnița ei, în care se scobora pe o scară, se depuneau obiectele sacre sau de valoare. Săpăturile au precizat și aici urmele unui canal de scurgere (la capătul vestic), precum și resturi ale unei locuiri tîrzii. Printre monumentele mai însemnate aflate în această curte secundară, se menționează un altar pus pentru *Fortuna Augusta*, o bucată dintr-o statuie de piatră a unui împărat și o mînă a unei alte statui de bronz, turnată în mărime naturală (C. Daicoviciu, *Dacia*, VII—VIII, p. 552).

Pe latura de sud se găsea fațada principală a palatului, compusă dintr-un șir de încăperi cu etaj. În față se orînduiau cinci deschizături arcuite sprijinite pe pilaștri (canelați, așezați pe socluri și încoronați cu capitele ionice din marmură). Acestor camere li s-au atribuit diverse destinații, ca: locuințe pentru personal (nr. 22—25), o instalație de încălzire *(hypocaustum)* așezată sub o sală de ședințe restrînse (nr. 19), încălzită cu curenți de aer cald ce se scurgeau pe sub cărămizi cu colțari fixați sub tencuială *(tegulae mammatae)*, două cisterne la centru (nr. 16, 1—2), boltite, lucrate cu beton *(opus signinum)* și care aveau în spate trei cămăruțe (a-c) pentru colectarea apei de ploaie (ca să fie trimisă în canalele subterane). Deasupra celor două cisterne funcționa o capelă *(sacellum)* la care se ajungea cu ajutorul unei scări. Restul încăperilor (10, 13, 14) rămîne nesigur ca destinație. Legătura între corpul palatului și for se realiza prin mai multe coridoare (nr. 11, 14, 20) ornate cu plăci de marmură și pavate cu mozaicuri.

Monumentalul „palat al augustalilor" a fost construit în cea mai mare parte pe la mijlocul secolului al II-lea e.n., prin grija lui *M. Procilius Niceta*. Apoi, desăvîrșirea clădirii s-a realizat prin sîrguința fiului său *M. Procilius Regulus*. Ambii erau cavaleri romani și deținători de importante magistraturi în Sarmizegetusa ca: *IIviri*, *flamines*, *sacerdotes*, *decuriones*, *sacerdotes arae Augusti* etc. Deși primul text ctitoricesc declară categoric că tatăl: *aedem Augustalibus pecunia sua faciend(um) instituit* și că fiul *per[fec]it dedicav[it(que)]*, cu toate acestea, construcția nu trebuie atribuită numai

Fig. 4. Casa Augustalilor și forul din Sarmizegetusa.

lor.[4] Fondurile bănești de bază au fost date din casa ordinului augustalilor, iar cei doi puternici demnitari și-au impus numele pe piatra inaugurală, pentru inițiativa lucrărilor și pentru o modestă contribuție bănească personală. *Procilii* sînt cunoscuți ca o puternică familie din sînul aristocrației urbane a Sarmizegetusei (cf. încă: *CIL*, III, 1509; 7963; *An. ép.*, 1927 nr. 54, 55). Se pare că la unul dintre porticele palatului *(porticum [te]ctum)* se referă contribuția bănească a augustalului *M. Veponius Maximus* (*CIL*, III, 1516). Lucrări de restaurare s-au mai făcut în prima jumătate a secolului al III-lea. *P. Antonius Super* a dedicat o colonetă *ordini Augustalium* și se pare că tot el a pregătit țiglele ștampilate P. ANT.S., pentru refacerea acoperișului (Daicoviciu, *Dacia*, I, p. 518 și 542). Un alt binefăcător (rămas anonim) dotase palatul cu o nouă tencuială pictată cu reliefuri în stuc și-l îmbogățise cu vase de bronz (Daicoviciu, *op.cit.*, p. 246).

La Sarmizegetusa, organizația de augustali luase ființă din primii ani ai fundării coloniei (*CIL*, III, 1572 = *ILS*, 3437) și pînă în timpul domniei lui Hadrian, cînd apar primele municipii în Dacia, ea a funcționat pentru întreaga provincie. Analiza inscripțiilor dacice arată că membrii colegiului se recrutau dintre peregrinii și liberți bogați, dornici de a-și crea o poziție socială mai favorabilă, între plebea urbană și aristocrația cetățenească a orașului. Lista augustalilor din Sarmizegetusa numără o serie de liberți, ca: *Ulp. Domitius Hermes* (*CIL*, III, 1425 = *ILS*, 7137; 1426 și *Dacia*, III—IV, p. 546 nr. 1), *Septimius Asclepiades* (*CIL*, III, 1471), *Q. Aur. Saturninus* (*CIL*, III, 7981), *D. Baebatius Chrisantus* (*CIL*, III, 8011) etc. Unii își declară calitatea de liberți, dar cei mai mulți și-o trădează numai prin numele ce poartă (cf. Tudor, *Dacia*, N.S., VI, p 206 și urm.).

Comunitatea obliga pe acești oameni înstăriți, peregrini sau liberți, să participe *pecunia sua* la o serie de cheltuieli pentru lucrări publice extraordinare *(munera)*, apoi să dea bani pentru hrana sărăcimii *(annona)* și pentru spectacolele publice *(ludi)*. Contribuția lor bănească se extindea și asupra altor nevoi obștești. Astfel, augustalul *Tib.Cl. Ianuarius*, patron al primei decurii din colegiul fabrilor, realizează din averea sa (la sediul colegiului) pictura unui portic și sistematizează o sală de ospețe *(picturam porticus et accubitum)*, iar fiul său, pentru cinstea de a fi fost ales în două rînduri patron al aceluiași colegiu de meseriași, construiește o verandă, o bucătărie și fațada edificiului pentru un *collegium fabrum* (*CIL*, III, 7960 = *ILS*, 5548: *proporticum et culinam et frontalem;* cf. și Tudor, *Latomus*, XXIII, 1964, p. 287 și urm.). Acești *homines novi* erau negustori, proprietari de ateliere meșteșugărești, antreprenori, arendași etc., dădeau mulți bani în schimbul cinstei de a participa la festivitățile organizate în onoarea împăratului alături de corpul închis al aristocrației decurionilor. În Dacia, *ordo Augustalium* dintr-un oraș era condus de doi magistri aleși anual (*CIL*, III, 862 și 912). Din cele 66 de documente epigrafice privitoare la augustalii provinciei,

36 se referă la cei din Sarmizegestusa (cf. Tudor, *Dacia*, N.S., VI, p. 201 și Russu, *SCIV*, XIV, 1963, p. 447). În capitala Daciei fusese temeinic organizată o atare asociație, deoarece în sediul ei special se aduna acel *concilium Daciarum trium*, în jurul altarului împărătesc din „curtea mare", unde jertfele se îndeplineau de un *sacerdos arae Augusti*, denumit și *coronatus Daciarum trium* (cf. p. 99). Celor mai zeloși dintre augustalii donatori, consiliul comunal al orașului le acorda titluri și insigne onorifice de magistrați municipali, denumite *ornamenta* (*IIviri*, *aediles*, *decuriones*), cu care, atîrnate pe un costum special *(toga praetexta)*, apăreau la spectacolele publice și la festivitățile religioase (*CIL*, III, 1425 = *ILS*, 7137; 1426). În amfiteatrul din Sarmizegetusa aveau rezervate anumite bănci din piatră, pe a căror spalieră o inscripție *AVG(ustalis)*, indica acest drept (*CIL*, III, 12586). Mulți dintre membrii corporației locuiau în teritoriul orașului ca proprietari de țară (*CIL*, III, 1385; 1937; *SCIV*, XIV, 1963, p. 447). Între ei exista și un fel de solidaritate de corp, prin faptul că în lipsa unor moștenitori direcți, își lăsau averea unii altora (*CIL*, III, 1425 = *ILS*, 7137; 7981 = 6269). În viața economică locală, augustalii au avut o funcție de seamă, ceea ce și explică legăturile lor puternice cu colegiile profesionale (cf. mai jos p. 97). Ca patroni sau membri în aceste asociații de meșteșugari, ei deschideau și acolo punga pentru atare onoruri. Este sigur că în toate orașele Daciei cu rangul de *municipium* și *colonia*, ca și în teritoriile lor, *Augustales* alcătuiau cele mai bogate elemente libertine și peregrine. Ei au fost un factor de seamă în procesul economic și de răspîndire a romanității la oraș și sat.

Băile (termele) principale ale Sarmizegetusei se găseau în „cetate", spre nord-est față de palatul augustalilor, în locul denumit astăzi „Grohotea Tornîeștilor" (fig. 5). Au fost săpate în anul 1883, de către G. Teglás și P. Király (cf. același, *Ulp. Traiana Augusta*, p. 104 și urm. și *Dacia prov. Aug.*, p. 129 și urm.). Întreaga clădire era lungă de 28 m și lată de 22,75 m. Planul indică o instalație termală complexă și adecvată cerințelor populației civile. S-a putut preciza destinația multor încăperi. Camera de intrare (nr. 1) servea ca locuință sclavului paznic al vestiarului *(capsarius)* și avea mărimea 3,40 × 2,70 m. Alăturat de ea se găsea vestiarul băilor *(apodyterium)*, mare de 16,20 × 2,70 m (nr. 2). Pe sub pardoseala vestiarului pătrundea canalul ce alimenta două bazine cu apă rece (nr. 3 și 11). Primul bazin (nr. 3) era plasat în mijlocul unei camere spațioase (9,90 × 3,40 m) care comunica direct printr-o ușă cu vestiarul (*e*). În momentul descoperirii lui, bazinul avea adîncimea de 0,35 m și constituia o scăldătoare cu apă rece *(frigidarium)*. Apa se evacua din el prin capătul opus intrării, pe sub o cămăruță (nr. 12) cu funcția de coridor, apoi pe sub zidul exterior în afara clădirii. În acest sens, se construise un canal din zid cu lespezi. Al doilea bazin cu apă rece (nr. 11) se alimenta și el din conducta de sub vestiar, prin-

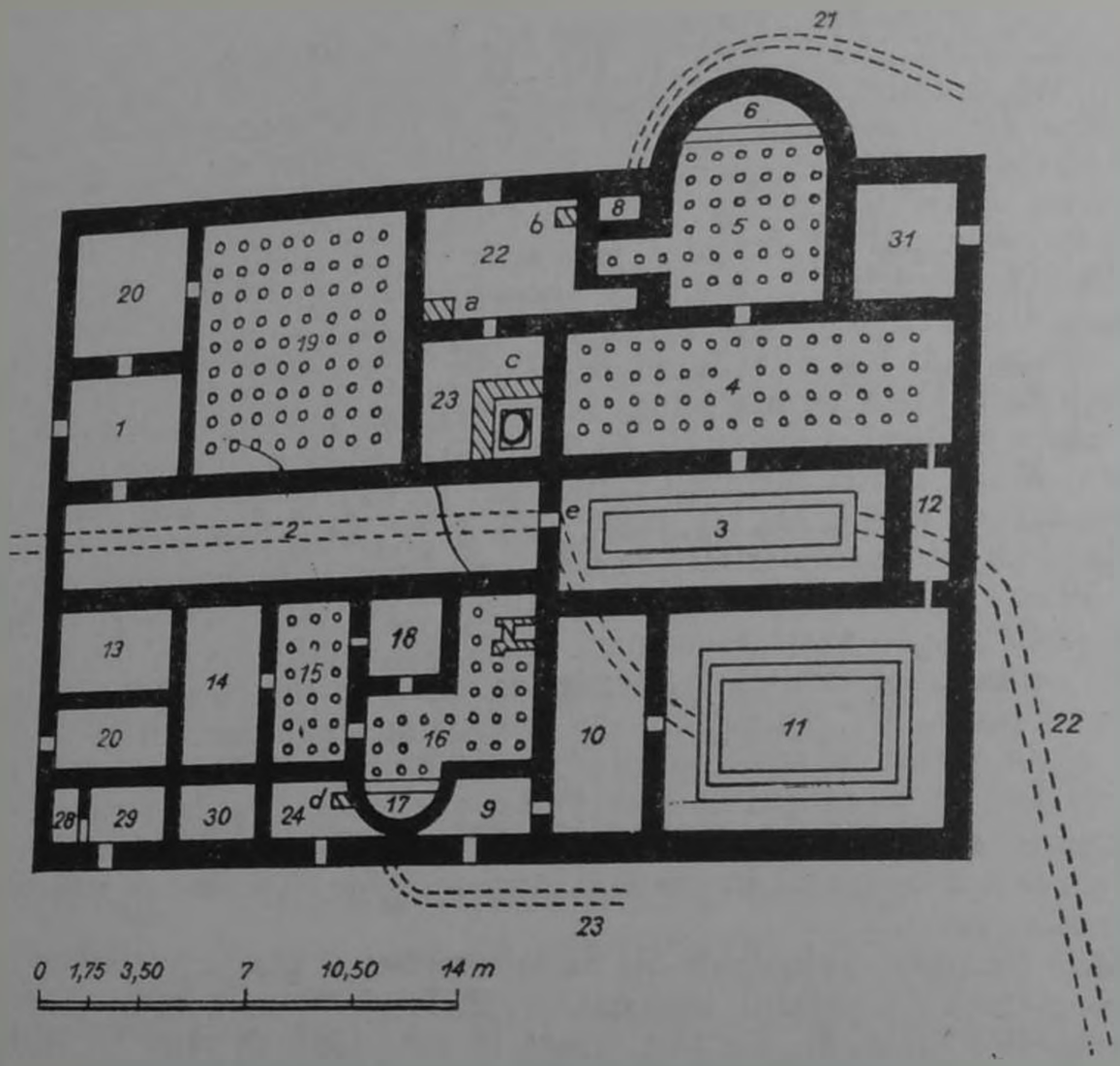

Fig. 5. Băile romane din Sarmizegetusa.

tr-un al doilea canal. Era tot un *frigidarium* de mărimea 8,20 × 6,20 m, mult mai adînc și în care se pătrundea scoborînd niște trepte (deci putea servi pentru *natatio*). Printr-o ușă largă de 0,80 m, se trecea din camera primului bazin (nr. 3) într-o încăpere situată la un nivel mai ridicat (11,60 × × 3,50 m) și dotată cu o instalație de hypocaust (nr. 4). Ea servea ca *tepidarium* pentru o transpirație ușoară. Din *tepidarium* se ajungea într-o încăpere absidată (nr. 5—6), prevăzută și ea cu hipocaust. Aceasta îndeplinea un dublu rol: în spațiul principal servea drept *caldarium* (loc de spălare cu apă caldă); în absidă se instalase o albie *(labrum)* cu apă rece (nr. 6), iar la colțuri (nr. 7 și 8), funcționau alte bazine, dar cu apă caldă. Un *caldarium* de același fel exista și în încăperea nr. 16, alăturată unui mic *tepidarium* (nr. 15). Acest mic *caldarium* (nr. 16) poseda de asemenea un bazin *(alveus)* cu apă rece (nr. 17) și unul (nr. 18) cu apă caldă *(labrum)*. Restul încăperi-

lor repeta aceleași funcții: în camera nr. 20, un mic *apodyterium;* în camera nr. 19. (de mărimea 7 × 7 m) un *tepidarium* etc. Această repetare pe aripi diferite arată faptul că băile puteau avea două secțiuni, una pentru bărbați și alta pentru femei. Dintre încăperile cu funcție neprecizată, unele puteau folosi ca *unctoria* (ungere cu untdelemn), ca săli de lectură, ca săli de jocuri etc. Săpăturile n-au precizat însă locul băii cu aburi fierbinți *(laconicum)* și nici felul de încălzire a termelor prin *praefurnia*. Între alte obiecte aflate printre ruine, se menționează cărămizi cu ștampile, cu nume abreviate de producători civili: CVC și PRCOS (*CIL*, III, 8075, 5, 15), pînă acum nedescifrate. S-au mai găsit de asemenea și ștampile cu numele consulilor din anul 158 e.n., prin care se indica data construcției clădirii sau o reparație ulterioară.

Amfiteatrul, cu impunătoarele sale ruine de azi, se construise la 125 m spre nord față de zidul cetății (fig. 6). S-a dezvelit prin săpături organizate în mai multe etape, pînă în anul 1936 (C. Daicoviciu-H. Daicoviciu, *op.cit.*, p. 61 și urm.). Față de cel de la Porolissum este mai mare și mai bine cunoscut, iar prezența lui în capitala provinciei dovedește puterea romanității apusene. În el se dădeau lupte de gladiatori, reprezentații cu lupte împotriva fiarelor sălbatice *(venationes)*, probabil și unele comedii ușoare (pantomime), de care se îngrijeau edilii coloniei, în timpul sărbătorilor de seamă. Gladiatorii se recrutau dintre sclavi, prizonieri de război și dintre condamnați la moarte.

Față de alte amfiteatre din imperiu, cel din Sarmizegetusa apare de mărime mijlocie, construit într-o formă eliptică, cu axele mari lungi de 88 și 99 m, dimensiuni ce indică o capacitate pentru aproximativ 5 000 de spectatori. Arena (de aceeași formă eliptică) era lungă de 66 m și lată de 47 m. Zidăria păstrată este lucrată din piatră spartă, legată cu mortar de var *(opus incertum)*. Amfiteatrul s-a construit din primii ani ai stăpînirii romane în Dacia, ca în anul 158 e.n. să sufere o reparație radicală (ștampilele pe cărămizi cu numele consulilor). Orientat V—E, el avea o serie de intrări pentru spectatori (nr. 1—12). Intrările care duceau direct în arenă se întîlnesc la capetele axei lungi (P. 1 și P. 2). Intrarea principală în arenă se găsea la V, unde exista o poartă dublă (pragul s-a păstrat,) lucrată din bîrne puternice, prinse în piroane și drugi de fier. Interiorul se compunea din *arena* (A) și din tribunele spectatorilor *(cavea)*. Locurile participanților la spectacole se aranjaseră deasupra a trei rînduri de ziduri concentrice, tăiate radiant de altele. Partea centrală a arenei fusese acoperită cu nisip, fiind pavată cu lespezi numai la cele două intrări și pe margine. Publicul pătrundea în tribune prin cele 12 intrări mici exterioare, pe cînd gladiatorii își făceau apariția în arenă prin cele două porți de la extremități (P. 1 și P. 2). La unul din capetele axei arenei, două încăperi (*e* și *f*) serveau ca vestiar al gladiatorilor și ca loc de strîngere a morților și răniților *(spoliarium)*. Neclară rămîne

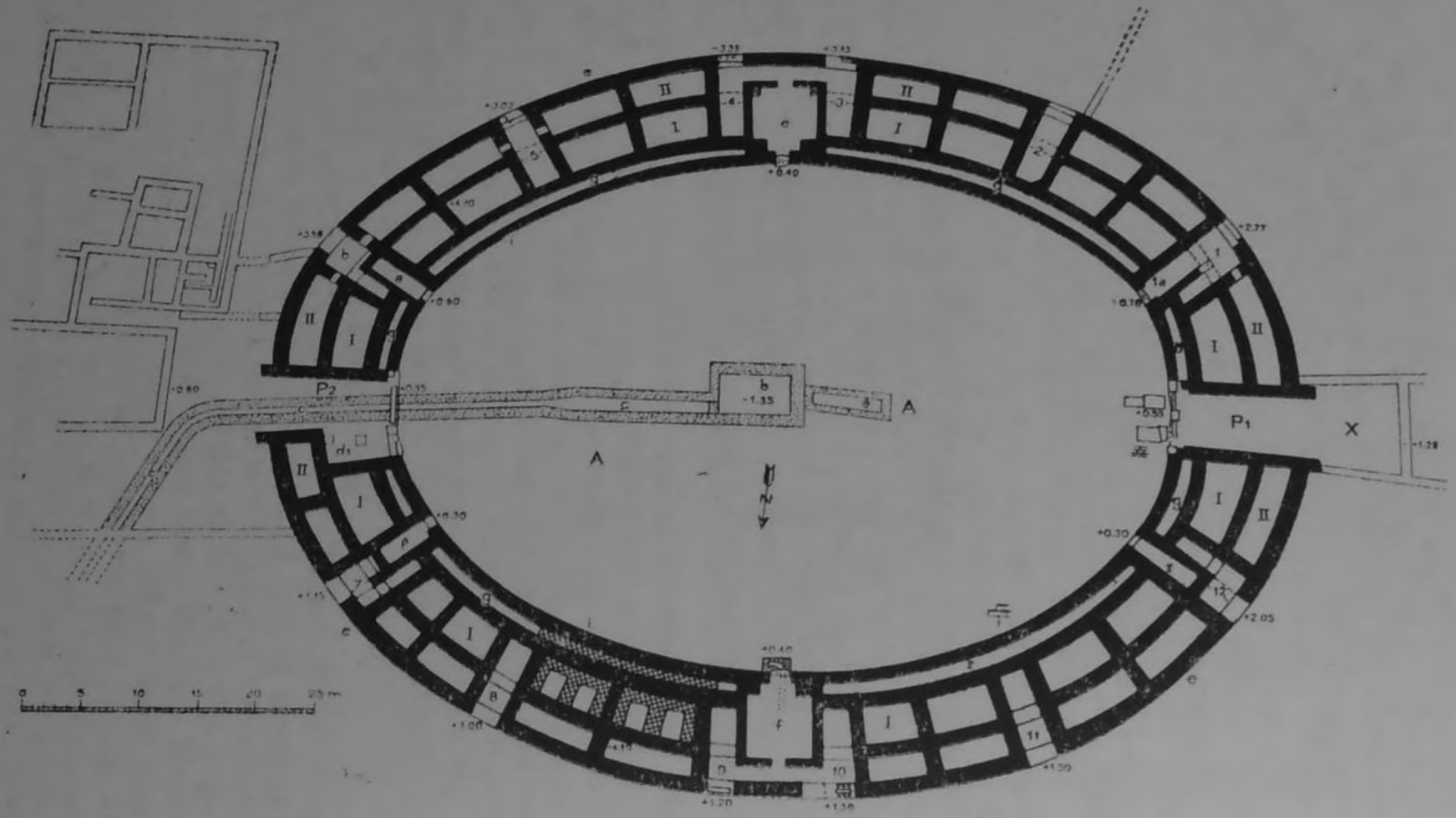

Fig. 6 Amfiteatrul din Sarmizegetusa.

încă destinația unei camere-bazin și a subteranei din centrul arenei (b). În timpul săpăturilor (1936), s-a observat că ea fusese construită din ziduri cu piatră pe o adîncime de 2 m, că fusese acoperită cu o podea din bîrne și că primea apă prin jgheaburi din lemn ale căror resturi se mai păstrau la acea dată. Din acest loc, apa se putea evacua printr-un alt jgheab din lemn plasat într-un coridor subteran, ce deborda în afară, pe sub poartă P. 2 (fig. 6, c). Zidul din jurul arenei avea o înălțime de peste trei metri și se termina cu un parapet din blocuri de piatră, care fereau spectatorii de furia fiarelor. Toate intrările în amfiteatru fuseseră împodobite cu coloane și arhitrave de marmură. Locurile spectatorilor erau așezate în pantă, pe două „staluri", separate de către zidul inelar din mijloc. În rîndurile din fața arenei *(maenianum primum)*, luau loc oficialitățile și aristocrația orașului, favoriții cărora li se rezervau „locuri" prin inscripții speciale (*CIL*, III, 1522, 1523, 1526, 1544, 1545, 1623 și 12586). Mai sus, în spatele lor, urma „galeria" *(maenianum summum)*, cu bănci de lemn destinate mulțimii de rînd. Toate compartimentele rezultate din întretăierea zidurilor erau umplute cu pămînt, ca să suporte greutatea băncilor și a spectatorilor. Deasupra porților principale (P. 1 și P. 2), boltite puternic, existau loji speciale *(podia magistratus)* afectate principalelor personaje participante la reprezentații. După ce intra prin cele 12 porți exterioare, publicul urca pe scări interioare spre cele două compartimente destinate spectatorilor. Este probabil ca amfiteatrul să fi fost parțial acoperit cu țiglă. Din ruinele lui și din alte părți ale orașului, s-au culeș cărămizi și țigle cu ștampilele legiunii a IV-a Flavia, care a stat cîțiva ani după cucerirea Daciei în această regiune (Ritterling, *RE*, XII, col. 1548 și *AMN*, II, 1966, p. 431).

După evacuarea Daciei și distrugerea orașului, amfiteatrul a fost transformat de către localnici într-o cetățuie de apărare contra barbarilor, prin baricadarea intrărilor. De la acești localnici a rămas ascuns în ruinele lui un tezaur cu monede romane din secolele III—IV e.n. (Protase, *PC*, p. 127).

La est de amfiteatru, ruinele unei mari clădiri (insuficient cercetată) ar putea indica amplasamentul cazărmii gladiatorilor.

Apeductul orașului se face cunoscut dintr-o inscripție ridicată în cinstea împăratului Hadrian, cu ocazia inaugurării acestei lucrări, în anii 132/133 e.n. și în care se spune că: „s-a adus apă în colonia Dacica Sarmizegetusa prin grija guvernatorului împărătesc, Cn. Papirius Aelianus" (*CIL*, III, 1446; *aqua inducta colon. Dacic. Sarmiz. per Cn. Papirium Aelianum legat, eius pr. pr)*. Conducta era subterană și traseul ei încă nu a fost urmărit pe teren (C. Daicoviciu, *Dacia*, I, p. 233 și urm. și Tudor, *Latomus*, XXIII, 1963, p. 289). Era desigur construită din mari tuburi de argilă îmbrăcate în zidărie cu mortar, tuburi prin care se aducea apa potabilă dinspre Munții Retezatului pentru o populație din ce în ce mai numeroasă, după aproape 30 ani de la

fundarea coloniei. În interiorul orașului existau destule fîntîni, iar un rîușor trecea prin cetate, dar toate acestea nu ofereau apă bună de băut ca aceea adusă de la izvoare pe conductă. Din apa acestui apeduct se făceau rezerve în cisternele publice din oraș, cum erau cele din palatul augustalilor (cf. mai sus, p. 81). Deși inscripția arată că lucrarea s-a făcut de către legatul provinciei Dacia, ea va fi fost totuși subvenționată din bugetul orașului și din contribuțiile date de cetățenii bogați.

Din Sarmizegetusa mai dispunem de 15 informații epigrafice referitoare la diferite construcții publice, dintre care șapte privesc templele (Tudor, *Latomus*, *l.c.*, p. 276 și urm.). Dintre aceste construcții, unele s-au localizat topografic, altele au rămas cunoscute numai prin mențiunile din inscripții. Cîteva temple au fost presupuse ca existînd, numai prin simplul fapt că într-o ruină s-a descoperit un monument scris sau sculptat, de caracter religios. Dintre aceste temple sigure sînt demne de reținut:

Templul zeului Mithras (divinitate a soarelui, luminii, reînvierii etc., originară din Persia) se găsea la sud de cetate, spre valea Hobiței și pe malul stîng al părîului Apa Mică. A fost săpat în anii 1881/1883, cînd a fost scos la lumină un bogat material arheologic (în total 250 de piese), format din ruine, inscripții, sculpturi, cărămizi ștampilate, opaițe etc.[5] Acest *mithraeum* alcătuia o construcție subterană *(spelaeum)*, lungă de 26 m, lată de 12 m și săpată în felul unei hrube în panta unui delușor. Poseda mai multe încăperi cu o sală centrală ce se termina cu o mare nișă rezervată icoanei zeului. Pe treptele tribunelor de pe laturile lungi luau loc adoratorii zeului, ca să asiste la desfășurarea ceremonialului religios și mistic. Multe dintre ofrandele epigrafice aflate în templu aparțin unor sclavi și liberți ai împăratului (*CIMRM*, II, 2029; 2032; 2121; 2136; 2146), ceea ce arată predilecția acestora pentru cultul lui Mithras. Se bănuiește că în afară de acest templu mai existau și altele dedicate lui Mithras.

Templul zeilor sirieni era construit pe „Dealul Dănileștilor", la apus de oraș și într-un loc izolat. El a fost săpat în 1881, cînd i s-a putut ridica și un plan (G. Teglás, *Hunyad*, *tort.*, I, p. 73 și C. Daicoviciu, *Dacia*, I, p. 288 și urm.). Aflăm dintr-o inscripție că templul fusese dedicat: *diis patriis Malagbel et Bebellahamon et Benefal et Manavat*, de către *P.Ael. Theimes*, *IIviral(is)* în colonia Sarmizegetusa, care a mai adăugat construcției și o bucătărie publică *(culina)* (*CIL*, III, 7954 = *ILS*, 4341; Tudor, *op.cit.*, p. 280 și A. Betz, *OD*, p. 33 și urm.). Dedicantul avînd un nume specific sirian (la origine un peregrin) a transplantat în Dacia zeii din patria sa. Asupra lui avem informații și din alte trei inscripții găsite la Sarmizegetusa (*CIL*, III, 1472; 7896 și 12587). A venit în Dacia ca soldat și a avansat pînă la gradul de centurion într-o cohortă auxiliară. Ca veteran se stabilise la Sarmizegetusa, unde averea strînsă l-a ajutat să ajungă important

demnitar și să construiască templul dedicat celor patru zei sirieni. A murit la 88 de ani și a fost îngropat de rudele sale, după nume tot siriene *(Zabdibol, Bericio și Pamp[hile?])*. Malagbel a mai avut și alți adoratori în capitala Daciei. Pe timpul domniei lui Severus Alexander, *deus sanctus Malagbel* primește o închinare din partea libertului *Primitivos* (probabil de origine siriană), ce îndeplinea înalta sarcină de contabil *(tabularius)* al provinciei Dacia Apulensis (*CIL*, III, 7955). Între adoratorii săi găsim și pe *T.Fl.Aper. scrib(a) col(oniae)*, deci secretar comunal la Sarmizegetusa (*CIL*, III, 12580), unde îl mai cunosc alte trei epigrafe (*CIL*, III, 1512; 7914 și 7917). Alte două mențiuni epigrafice fragmentare privind pe Malagbel, rămîn nesigure (*CIL*, III, 7956 și *An.ép.* 1959, nr. 301), ca și existența unui al doilea templu dedicat acestui zeu, templu construit la nord de cetate.

Templul zeilor Dis Pater și *Proserpina* s-a descoperit tot în 1883, în vecinătatea amfiteatrului (G. Téglás, *Klio*, X, 1910, p. 502 și C. Daicoviciu, *op.cit.*, p. 228 și urm.). Nu i s-a putut ridica un plan, iar supoziția că acolo s-ar fi adorat acești zei ai infernului se bazează pe descoperirea a trei reprezentări cu imaginile lor.

Templul lui Iupiter Dolichenus (dolichenum), în colțul de SV al cetății, rămîne problematic ca existență (G. Téglás, *Hunyad. tört.*, I, p. 3 și C. Daicoviciu, *op.cit.*, p. 230). Dar acest zeu (de origine tot orientală) se face cunoscut la Sarmizegetusa printr-o serie de inscripții și basoreliefuri care atestă din plin adorarea lui în marele oraș (Merlat, p. 33 și urm., nr. 32—35). Cultul lui a fost susținut de elementele orientale de colonizare, ca sirienii *M. Bassus Aquila* și *Gai(us) Gaianus*, membri în a patra decurie a colegiului fabrilor (*CIL*, III, 1431), apoi de negustorii sirieni *(Suri neg(otiatores,)* ca *Gaius Gaianus* (probabil același cu cel precedent) și *Proculu[s] Apollofan[es]* (*CIL*, III, 7915). Este știut că în afară de soldați, negustorii au răspîndit din Orient cultul multor zeități, după cum mai întîlnim o dată la Sarmizegetusa pe *Iupiter optimus maximus Heliopolitanus (An.ép.*, 1933, nr. 18). Iupiter din Doliche se mai întîlnește în capitala provinciei sculptat pe un basorelief din marmură și păstrat aproape intact. Divinitatea stătea în picioare pe spatele unui taur, cu sabia prinsă pe șoldul din dreapta, cu fulgerul și dubla secure în mîini. O acvilă cu o coroniță în plisc stă lîngă el.

Templul altei divinități sincretiste orientale, *Belhammon*, plasat de arheologi în ruinele unei clădiri situate la colțul NV al cetății, rămîne de asemenea nesigur (G. Téglás, *Hunyad. tört.*, I, p. 62). În acel loc s-a găsit numai o coloană ce susținea capul sculptat al zeului.

Templul Zeiței Nemesis (divinitate a sorții, norocului și răzbunării) era unul din principalele lăcașuri de cult din vecinătatea amfiteatrului, unde a fost dezvelit în anii 1892/1893 (C. Daicoviciu, *op.cit.*, p. 231). Plasarea

lui fusese bine aleasă pentru un atare cult popular printre luptătorii din arenă a căror soartă era hotărîtă în luptă de această zeitate. La așa ceva face aluzie închinarea fragmentară pusă zeiței de un *Hilarus*, fiindcă „i-a scăpat fratele de la o primejdie" (*CIL*, III, 13778). În ruinele templului s-a identificat un coridor pavat cu mozaic din bucăți de cărămidă; s-au cules: o mînă de bronz de la o statuie a zeiței, basoreliefuri și o serie de inscripții, ce-i fuseseră dedicate (*CIL*, III, 1438; 13777—13783 și Floca, *Sargetia*, I, p. 69 și urm.).

Un loc de seamă în panteonul local l-au ocupat zeii sănătății, *Esculap* și *Hygea*, onorați cu un *templum* clădit tot în vecinătatea amfiteatrului. Sanctuarul a fost săpat complet (G. Teglás, *Hunyad. tort.*, I, pp. 62 și 68), și i s-a ridicat un plan. De el se leagă un mare număr de monumente epigrafice[6].

Într-o dedicație, *Aesculapius* poartă epitetul *Pergamenianus*, dat lui de *C. Spedius Hermias, flamen* al coloniei (după cognomen un greco-oriental), care a adus cultul zeului dintr-un anumit sanctuar din Pergam (*CIL*, III, 1417, a = *ILS*, 3854). Probabil tot în legătură cu o „patrie orientală" a dedicantului este de interpretat și dedicația grecească pusă celor doi zei ai sănătății ca „iubitori de oameni", de către *Axius Aelianus Iunior*, zis și *Ionius*, fiul cunoscutului procurator al Daciei Apulensis (care purta același nume), din anii 235—238 (Russu, *op.cit.*).

Templul zeiței Caelestis Virgo se găsea în apropierea colțului de NV al cetății. Sanctuarul a fost construit *a solo* și *pecunia sua* de către sclavul împărătesc *Nemesianus, librarius*, adică agent fiscal ce-și strînsese un însemnat *peculium* ca să poată realiza o atare zidire (*An.ép.*, 1913, nr. 50 și Tudor, *Ist. sclavaj.*, pp.112 și 237). Un alt sclav al împăratului, *Liberalis*, cu funcția de *adiut(or) tabul(arii)*, deci un ajutor-contabil al fiscului, i-a dedicat și el o inscripție în același sanctuar (*An.ép.*, 1933, nr. 17). *Dea* sau *Virgo Caelestis* ascunde sub acest nume pe zeitatea cartagineză *Tanit*, al cărei cult a fost încurajat de către Iulia Domna, soția împăratului Septimiu Sever. În Dacia, zeița se mai întîlnește la Apulum (*CIL*, 992; 993 = *ILS*, 3923). Favoarea acordată de tron acestei divinități a dus la o identificare a cultului ei cu cel al împărătesei, o siriană căsătorită cu un împărat în ale cărei vine curgea și sînge punic. Cele două inscripții analizate mai sus s-ar data deci din timpul vieții Iuliei Domna, cînd acești *vernae* o adulau pe împărăteasă cu temple și dedicații epigrafice.

Orientul și-a mai trimis în Sarmizegetusa și alte divinități, ca egipteanul *Serapis* (*AISC*, I, p. 83, nr. 1) și lidianul *Men*, însoțit de epitetul *Cilvastianus* (*An. ép.*, 1913, nr. 49 = *Dacia*, VII—VIII, p. 310). Marele număr de temple, inscripții votive și reprezentări sculpturale închinate cultelor orientale ne arată numărul însemnat de coloniști veniți din răsărit și stabiliți în ca-

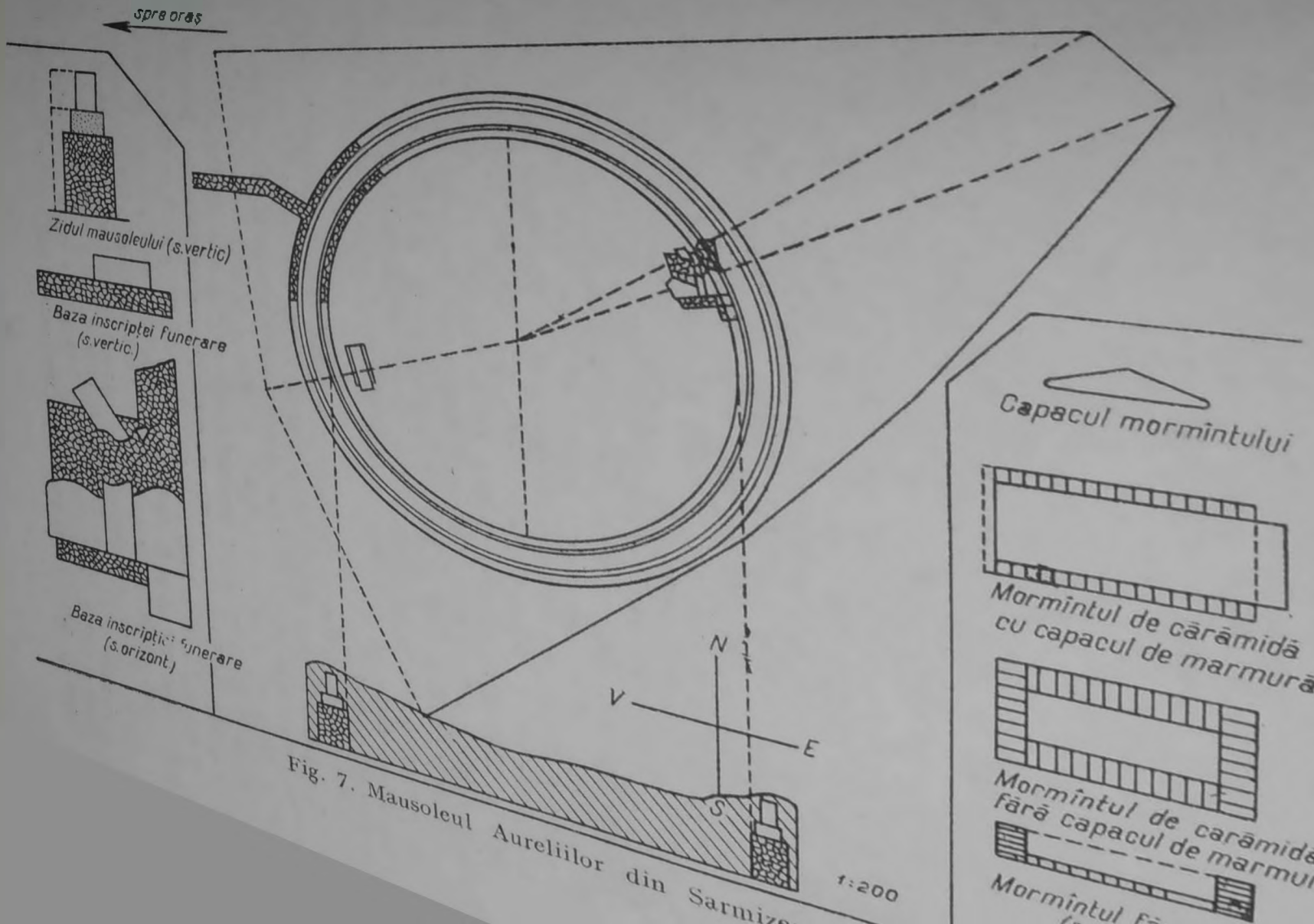

Fig. 7. Mausoleul Aureliilor din Sarmize

pitala Daciei. Dar cu toată propaganda făcută de aceste elemente orientale, întîietatea în panteonul metropolei dacice era deținută de divinitățile romano-latine, dintre care multe occidentale și italice. În lista acestora din urmă se înscriu: *Iupiter Optimus Maximus*, *Fortuna Praenestina* (*CIL*, III, 1421), *Lares Quadribii* (*CIL*, III, 1440), celticele *Epona* și *Campestres* (*CIL*, 7904 = *ILS*, 2417), *Apollo Grannus* (*MCA*, II, p. 635 și urm.) și altele. În panteonul local al provinciei au fost modelate și contopite cu alte culte autohtone, divinități italice, ca *Liber* și *Libera*, *Hercules* și *Silvanus*, despre care posedăm o mulțime de documente arheologice în Sarmizegetusa. Cinci tăblițe atestă în acest mare oraș și cultul de origine dacică al Cavalerilor dănubieni (*CMRED*, nr 14—18).

Dacă un templu al Dianei, situat lîngă colțul de sud-est al cetății, rămîne nesigur (*CIL*, III, 7963; = 961; *Klio*, X, 1910, p. 496 și *Dacia*, I, p. 233), în schimb apare ca certă ridicarea unui templu pentru *Dea regina*, prin grija lui *M.Com(inius) Quintus* (*CIL*, III, 7907). Acest cavaler roman se înscrie și el pe lista înalților demnitari municipali, prin magistraturile ce a îndeplinit pe timpul domniei lui Caracalla (?), ca: *praefectus*, *quinquennalis* (de două ori), *pontifex*, *sacerdos arae Augusti* și *patronus* al colegiului de fabri (*CIL*, III, 1473; 1497 [= *ILS*, 7133]; 1513; [= *ILS*, 7131] și 7907).

Printre construcțiile mai puțin monumentale realizate în oraș se pot menționa cîteva. Astfel o inscripție amintește de existența unui cîntar public *(statera publica)* pus sub supravegherea unui *ponderator*, un cantaragiu ales dintre liberții publici *(An.ép.*, 1959, p. 302 și Tudor, *Latomus* XXIII, 1964, p. 296). Mărimea inscripției și forma ei o arată a fi fost fixată pe zidul unei clădiri, deci se poate deduce existența unui fel de birou special pentru măsuri și greutăți, care în afară de bascula menționată păstra o serie de etaloane ponderale și de capacitate. Ne putem gîndi chiar la un oficiu pentru întreaga provincie care păstra aceste măsuri și greutăți oficiale în capitala Daciei (foto 1).

Concursul bănesc al unor cetățeni bogați la înfrumusețarea piețelor publice se reflectă în două știri epigrafice. Cavalerul roman *Varen(ius) Pudens*, fost prefect al unei cohorte auxiliare și *flamen* în două colonii (Sarmizegetusa și Apulum), pune o inscripție în cinstea tatălui său, *T. Varenius Probus* (fost și el *IIvir* și *quinquennalis coloniae)* cu prilejul cheltuielii ce face în valoare de 50 mii sesterți, necesară pentru pavarea unei jumătăți dintr-o piață (*CIL*, III, 1482 = *ILS*, 7132... *ob stratam ab eo aream dimidiam*...). Se bănuiește că ar fi vorba de însăși piața forului (Tudor, *op. cit.*, p. 290). *Varenii* alcătuiau de asemenea în Sarmizegetusa o familie bogată și puternică, deținătoare a celor mai de seamă magistraturi municipale și provincial-religioase (*CIL*, III, 1513; 1514; 1198; [= *ILS*, 8113]; 1482 [= *ILS*, 7132] 1486 și 13779. Cf. G. Forni, *OD*, p. 240 și J. Trynkowski, *Przgled Historiczny*, 1965, p. 369). Tot la amenajarea unei *area* se pot referi și lucrările făcute de

M.Iul. Iustus, decurion și pontifice al coloniei. El declară a fi închis un spațiu cu intrările ce-l traversau și a fi așezat acolo o statuie (*CIL*, III, 7983 = =*ILS*, 5390: *...campum cum suis aditibus clusit et statuam posuit)*. Era probabil un teren sacru (lîngă un templu) sau o piață publică sistematizată de el cu borduri ce limitau potecile care o tăiau în toate directiile (Tudor, *op. cit.*, p. 291).

Aceste piețe, împreună cu forul, templele și porticurile diferitelor clădiri publice constituiau locuri potrivite pentru a se așeza acolo monumentele onorifice, epigrafice și sculpturale, dedicate împăraților, guvernatorilor Daciei și unor oameni de seamă din viața orașului și a provinciei. Numărul acestora este foarte mare la Sarmizegetusa și vom menționa numai cîteva, privitoare la *legati* și *procuratores provinciae*, unii deținători ai calității de *patronus* al orașului.

În anul 170, consularul *M. Cl. Fronto* este onorat cu un mare altar, în calitatea sa de *patronus* al coloniei, apoi ca *fortissimus dux et amplissimus praeses* al provinciilor Dacia și Moesia Superioară, *(CIL*, III, 1457=ILS, 1097). Dintr-un elogiu găsit în Italia, aflăm că nu mult după aceea, Fronto căzuse pe cîmpul de luptă din Dacia, împotrivindu-se eroic germanilor și iazigilor, pentru care fapte i se ridicase o statuie de bronz în forul lui Traian din Roma (*CIL*, VI, 1377 = *ILS*, 1098). Se crede că însăși capitala provinciei a fost atacată de barbari. Cu sprijinul guvernatorului, populația s-a putut apăra cu succes în interiorul fortificației ridicată sub Traian-Hadrian. Numai satele și fermele din vecinătate au fost pîrjolite de ei (C. Daicoviciu, *La Transyl.* p. 102).

Pe timpul domniei lui Commodus, procuratorul provinciei *C. Sempronius Urbanus* este foarte zelos în a-și înscrie numele pe o serie de monumente aflate la Sarmizegetusa și în alte părți ale provinciei (*CIL*, III, 7918; 1298 și *AISC*, I, 2, p. 86, nr. 2—3). Frecvent onorat cu epigrafe a fost și *Q. Axius Aelianus*, procurator al Daciei Apulensis, iar prin anii 235—238, în două rînduri locțiior de guvernator, ceea ce i-a și adus calitatea de *patronus* în Sarmizegetusa (*CIL*, III, 1422; 1423; 1426; 1456; 7899; cf. și mai sus, p. 90).

La periferiile metropolei se puteau întîlni multe *villae suburbanae*, cu rolul de ferme și de refugiu pentru cei bogați din oraș, dornici de liniște. O atare construcție a fost dezvelită în 1936, la nord de amfiteatru, avînd 12 camere. Studiindu-se cele șapte camere dezgropate de arheologi (Floca, *Sargetia*, I, 1937, p. 25 și urm.), s-au determinat două faze din viața fermei, separate de stratul de distrugeri suferite în timpul războaielor marcomanice ale lui Marcus Aurelius. Ea poseda un sistem de încălzire prin hipocaust, picturi murale și diferite accesorii pentru confort. Cărămizile ștampilate cu literele CIV și IANV*(arius)* indicau numele unor foști proprietari ai fermei. O altă *villa suburbana* s-a dezvelit în 1924, la răsărit de cetate, în dreapta

drumului ce duce spre satul Ostrovul Mare. Conținea șase încăperi de formă neregulată (C. Daicoviciu, *Dacia*, I, p. 234).

În lungul drumurilor romane ce se îndreptau din Sarmizegetusa către Aquae și Tibiscum, s-a precizat locul a două mari necropole cu felurite morminte, dintre care unele în formă de *mausoleum*. Dintre cele săpate apare mai interesant ca formă și descoperiri arheologice mausoleul familiei Aurelia, ridicat la 620 m față de colțul NE al cetății, pe „Dealul lui Balint", în punctul „la Groapă" (Daicoviciu-Floca, *Sargetia*, I, p. 1 și urm. și II, p. 34 și urm.). Avem de-a face cu ruinele unui monumental mausoleu-tumular (diam. 21 m) limitat de un zid circular și umplut cu pămînt în care se depuneau sarcofagele familiei. Forma lui fusese conică, cu o înălțime de 3,50 m. Se zidise mai întîi o temelie din piatră de rîu, legată cu mortar (înaltă de 1,20 m și lată de 0,90 m). Pe ea s-a ridicat un zid din blocuri cioplite regulat (0,30 × 0,60 × 0,90 m) și puțin arcuite spre exterior. Legătura blocurilor se realizase orizontal, la capetele lor, cu ajutorul unor scoabe din fier lipite de piatră cu plumb topit. Se pare că pe culmea zidului, ultimul rînd de blocuri era cioplit în formă de șa. În partea vestică și în interiorul mausoleului, un bazament de blocuri susținea principala inscripție funerară (lungă de 2,50 m). Toate mormintele fuseseră răvășite, cu excepția unuia din cărămidă, al unei fete. Acesta cuprindea multe obiecte (vase de lut și de sticlă, lămpi, monede etc.). S-a păstrat în schimb, inscripția celui ce construise mausoleul, *Q. Aurelius Tertius* (cf. mai jos, p. 100). Arhitectura mausoleului Aureliilor amintește construcțiile similare întîlnite în Italia. Monumentalitatea zidirii și inventarul funerar bogat constituie o nouă dovadă despre existența la Sarmizegetusa a unei pături de oameni foarte bogați. (fig. 7)

În vecinătatea orașelor romane din Dacia s-au identificat multe urme ale unor cuptoare de ars cărămida, însă nicăieri atît de bine conservate ca cel descoperit în 1943 pe „Dealul Sucienilor", de lîngă Sarmizegetusa (Floca, *Dacia*, IX—X, p. 431 și urm. și Macrea, *Dacia*, XI—XII, p. 275 și urm.). Ca să se poată „înăbuși" cărămida, cuptorul fusese construit subteran. El măsura 6,50 m în lungime, 6,40 în lățime și poseda în față o gură boltită *(praefurnium)*, lungă de 4 m și lată de 0,90 m. Către camera de ardere, alte canale conduceau căldura spre cărămida crudă. Cuptorul propriu-zis era format din două încăperi: jos, o cameră de foc, separată de cea de ardere (sus), printr-un tavan perforat cu 7 × 21 găuri. Diametrul de 5 cm afectat unui astfel de orificiu oferea suficient spațiu pentru pătrunderea căldurii. Deoarece cuptorul fusese zidit din cărămidă, el era permanent și arderea cărămizilor se făcea în serie, satisfăcînd multele nevoi edilitare, publice și private din oraș. Ștampilele de pe unele cărămizi ne-au transmis numele lui *Ma(nius) Serv(ius) Donatus*, producător local de cărămizi, țigle și opaițe, către finele secolului al II-lea e.n. (*CIL*, III, 8075, 17, a—b și 12638).

Luxul unor construcții din capitala Daciei se atestă din descoperirea a patru mozaicuri policrome (în anii 1773, 1823 și 1832), executate cu destulă grijă tehnică și artistică (I. Berciu, *Apulum*, IV, p. 157 și urm.) Despre primul mozaic avem date sumare privind locul descoperirii și elementul său decorativ realizat cu *tesserae* roșii, albastre, verzi și albe. Cele două mozaicuri descoperite în 1823, ca pardoseli în ruinele unui mare edificiu public situat la NE de cetate, ne sînt cunoscute din descrieri și desene rămase în culori.

Primul ocupa o suprafață de 3,33 m² și avea ca temă „Judecata lui Paris". Această scenă mitologică era încadrată de elemente geometrice, romboidale și patrulatere. În fața păstorului troian îmbrăcat în costumul frigian (boneta cu moțul adus în față) și înarmat cu o bîtă ciobănească *(pedum)* se prezintă cele trei concurente olimpice, Afrodita, Hera și Palas Atena,îmbrăcate și ele în costume frigiene, cu emblemele caracteristice atribuțiilor lor, gata să obțină mărul aruncat de zeița Discordia. Prezent la judecată este și Hermes, mesagerul zeilor, identificabil după caduceu și aripile de la picioare. Un anonim mozaicar — probabil localnic — a prezentat cunoscutul mit homeric, izvor al războiului troian.

Al doilea mozaic multicolor, cunoscut în 1823, prezenta un alt episod al epopeii homerice: „Priam implorînd pe Ahile" ca să-i predea trupul lui Hector spre a-l îngropa. Scena este închisă de două rame cu aceleași ornamente geometrizante. În fața lui Ahile așezat pe un scaun, a îngenuncheat bătrînul rege al cetății Troia, în prezența aceluiași Hermes și a tînărului Automedon. Artistul a înscris lîngă corpul fiecărui personaj numele respectiv cu litere grecești. Autorul mozaicului a folosit de asemenea un album cu atare temă, din cele care circulau din atelier în atelier prin provincie.

Ultimul dintre mozaicuri era un adevărat covor cu ornamente dispuse în panouri pătrate și romboidale, cu chipuri de *Eroși*, o *Victoria* și un *Genius*. Se pare că și acesta aparținuse unui edificiu public.

Mozaicarii din Sarmizegetusa și din alte orașe ale Daciei erau mai mult meșteri decît artiști. Ei reproduceau decorurile și scenele după albume comune, procurate din Orient. Cuburile de piatră și le confecționau din variatele roci eruptive întîlnite în Dacia. Tehnica migăloasă pentru realizarea unui mozaic și prețul ridicat al acestora au limitat folosirea lor la construcțiile publice și în casele celor avuți din Sarmizegetusa și Apulum.

Documentele arheologice privitoare la viața economică a Sarmizegetusei romane sînt de asemenea modeste ca număr și ca sursă de informații. Orașul nu s-a putut dezvolta într-o largă și fertilă regiune agricolă, nu a fost un centru minier și nici sediul unei tabere de legiuni, elemente ce ar fi contribuit la o propășire economică demnă de funcția sa de capitală a unei provincii. Ridicarea sa economică pînă la un anumit nivel s-a datorat drumului comercial pe care era situată, și mai ales misiunii ce deținuse ca principal

centru administrativ al provinciei. Prin faptul că în tot timpul stăpînirii romane în Dacia ea a rămas principalul centru al administrației financiare provinciale, spre ea s-au canalizat toate sumele strînse din impozite și din alte venituri ale statului. Deși este de presupus funcționarea unui oficiu de vamă *(statio portorii)*, pe baza unei ștampile de cărămidă (*CIL*,III, 8075,4) și a unei inscripții onorifice ridicată la Oescus marelui arendaș vamal *T. Iul.Capito* (*CIL*, III, 7429 = 753 = *ILS*,1465) — aceste două epigrafe rămîn încă nesigure din punctul de vedere al informației pe care o dau. Tot atît de dubioasă apare localizarea la Sarmizegetusa a unui atelier monetar ce ar fi bătut, în prima jumătate a secolului al III-lea e.n., monedele de bronz cu legenda *provincia Dacia*. Ipoteza se sprijină numai pe o inscripție (*CIL*, III, 7903) în care este menționat un *Ianuarius, Augg(ustorum) lib(ertus), nummul(arius)*. Se știe că *nummularii* erau în primul rînd controlori ai monedei în circulație publică, cu misiunea de a descoperi banii falsificați (Tudor, *Ist., sclavaj.*, p. 224). Ca lucrător în atelierele monetare, acest libert imperial nu-și găsea locul.

Suri negotiatores, despre care s-a amintit mai sus (cf. p. 89), erau și membri ai colegiilor meșteșugărești (*CIL*,III, 1431), ceea ce presupune că atare negustori stabiliți în metropolă se îndeletniceau și cu desfacerea produselor manuale ale asociației de *fabri*. Dar activitatea acestor abili negustori sirieni era mult mai vastă și intensă în Dacia. Un *T. Aelius Arrianus Alexander*, decurion al Sarmizegetusei, cunoscut într-o inscripție din orașul Mitilene (*IG, XII*, 2, 122), putuse ajunge în insula Lesbos în calitate de mare negustor care avea legături de afaceri cu capitala Daciei (V. Pârvan, *Die Nation. d. Kaufleute im rom. Kaiserr.*, Breslau, 1909, p. 72). Descoperirea în Sarmizegetusa a unei inscripții onorifice pusă lui *Crassus Macrobius*, avocatul *(defensor)* asociației negustorilor provinciei Dacia Apulensis *(negotiatores provinciae Apulensis)*, ar dovedi că cel puțin în secolul al II-lea e.n., sediul ei funcționa în metropola dacică (*CIL*, III, 1500).

Dezvoltarea economică și urbanistică a metropolei dacice a fost mult susținută de către *collegium fabrum* cunoscut din numeroase date epigrafice[7]. Structura profesională a acestui colegiu pare a fi fost destul de variată, cuprinzînd în sînul lui meșteșugari feluriți, ca fierari, lemnari, dulgheri, zidari etc. Materia primă pentru toate aceste produse se procura din marele teritoriu al coloniei, iar mărfurile produse se desfăceau în primul rînd pe piața orașului, sau în tîrgurile și satele din vecinătate. Constituirea corporației pe *decurii*, cu zece oameni (sau mai mulți), arată o imitație a organizării militare. Din datele epigrafice rezultă că funcționau cel puțin 15 decurii, dintre care există mențiuni pentru decuriile I, III, IV, VII și XV, fiecare avînd ca șef un *decurio*[8].

Prima grijă a colegiului se îndrepta spre alegerea unui *patronus* ca apărător al intereselor sale profesionale și dispus a ajuta organizația cu bani personali. Lista bogată a acestor protectori conține nume de oameni influenți și cu stare, din metropolă și provincie. [*P. Anto?*]*nius Valens*, cavaler roman, II vir, flamen și quinquennalis la Sarmizegetusa, decurion al municipiului Apulum, patron al municipiului Porolissum, *patronus* al colegiilor și apărător al intereselor lor (*patrono... et* [*colle*]*gior. itemque* [*cau*]*sarum*), a fost, după cum se vede din epigraful său onorific (*CIL*, III, 1486 = Gostar *MCA*, II p. 629 și Trynkowski, *op. cit.*, p. 106), un important personaj solicitat de colegiile profesionale, spre a le apăra interesele. Pentru serviciile aduse primelor trei decurii ale colegiului, patronul lor, [*Se*]*x. Att*[*ius*] [*Se*]*cund*-[*inus*] fusese distins cu insignele decurionale (*ornamenta decurionalia*), probabil și cu o reprezentare în bronz a chipului său (*CIL*, III, 1493). [*Aure?*]-*l*(*ius*) *Valentinus*, de asemenea fost demnitar de seamă în metropolă și cu legături la Porolissum, apare ca *patronus* și *praefectus* al colegiului (*CIL*, III, 1495 = *ILS*, 7135). Din lista patronilor colegiului nu putea lipsi binecunoscutul *M. Cominius Quintus* (cf. mai sus, p. 93), deținător al multor dregătorii municipale și provinciale (*CIL*, III, 1473; 1476; 1947 [= *ILS*. 7133]; 1513; 7907). Colegiul se îngrijea adesea de ceremonialul înmormîntării unor patroni, cum a fost cazul lui *L. Fl. Valens* (*CIL*, III, 1501). Apar și situații cînd acești protectori bogați, măguliți de onoarea ce li se făcuse de a fi aleși patroni, dau bani pentru ridicarea unor construcții la sediul colegiului. *T. Anchar*(*ius*) *Octavius*, consilier comunal al orașului, ales patron al decuriei a XV-a din colegiul fabrilor, zidește la sediul asociației, pentru această cinstire, un portic lung de 45 picioare (=15 m) (*Dolg.*, 1913, p. 259 și Tudor, *Latomus*, 1964, p. 295). Pe timpul domniei lui Caracalla sau Elagabal, alți doi patroni ai colegiului, *M. Pompon*(*ius*) *Severus* și *M. Urbius Valerianus*, se asociază ca să construiască un *aedes*, mic edificiu cu caracter religios atașat probabil sediului colegiului pe care-l patronau (*An. ép.*, 1912, nr. 76). Se observă că toți patronii acestui colegiu, pe lîngă faptul că erau aleși din rîndul aristocrației bogate a metropolei, au fost deținătorii celor mai de seamă magistraturi municipale. În afară de banul propriu cu care împlineau nevoile colegiului, ei puteau să-l ajute la procurarea de materii prime pentru prelucrare, puteau să intervină ca fabrii să-și desfacă cu ușurință mărfurile și să-i scutească de unele taxe comunale.

În fruntea colegiului fabrilor se găseau doi *magistri* însărcinați cu administrația asociației și cu susținerea intereselor sale economice (*An. ép.*, 1911, nr. 33). Ei puteau fi realeși și de trei ori, cum a fost cazul lui *T. Varenius Gallicanus* (*CIL*, III, 13779: *...ter mag*(*ister*). Un consiliu (*ordo*) format din *decuriones* și casieri (*quaestores*) ajuta pe cei doi *magistri*. Natural, nevoile administrative și necesitatea de a păstra în siguranță bunurile colegiului impuneau construcția unui sediu (*schola*) cunoscut la Sarmizegetusa datorită grijii

patronilor săi de a-l restaura și înfrumusețа (*CIL*, III, 1494 [=*ILS*. 7233]; 7960 [=*ILS*, 5548]; *An ép.*, 1912, nr 76 și *Dolg*, 1913, p. 259). În sediul acestui colegiu se organizau ospețe, pentru care se și construise o bucătărie proprie, iar unii patroni, ca *Tib. Cl. Ianuarius* (cf. mai sus, p. 82) și *M. Aurel Fortunatus* (*CIL*, 1494 =*ILS*, 7233), primeau la masă, cu ocazia acestor banchete, o porție dublă (*honor dupli* sau *duplam sportulam*).

Statul controla activitatea acestor colegii ca nu cumva să devină cuiburi de răzvrătire. Le mai obliga apoi la unele prestații cu caracter public, între care și participarea la stingerea incendiilor (Christescu, *Viața ec.*, p. 78 și urm.). Pentru buna îndeplinire a acestei sarcini, colegiul fabrilor avea și o organizație cu caracter militar, cu un prefect drept comandant (*CIL*, 1495 [=*ILS*. 7135]; 12589 și *An.ép.*, 1933, nr. 247) și un steag propriu (*CIL* III, 7900). Colegiul fabrilor din capitala Daciei dispunea de o oarecare stare materială realizată din cotizațiile membrilor și din dărnicia patronilor. Veniturile se foloseau la organizarea banchetelor comune, a ceremoniilor religioase și în multe cazuri se dădeau ca ajutoare de înmormîntare (*CIL*, III, 1504; 1505; *AÉ*, 1912, p. 402 și *An ép.*, 1914, nr. 107). Sumele date pentru înmormîntări atingeau cifre destul de mari, într-un caz pînă la 400 de denari (*CIL*, III, 1504). Divinitatea protectoare a asociației era *genius collegii*, considerată binevoitoare pentru propășirea materială a corporației și adorată într-un sanctuar special (*CIL*, III, 1424; 7905 [=*ILS*, 7234] și *An. ép.* 1912, nr. 76).

Destul de neclară rămîne prezența în Sarmizegetusa a unui colegiu format din *lecticarii*. Într-o inscripție (*CIL*, III, 1438) este amintit ca adorator al zeiței Nemesis (pentru sănătatea soției sale *Iulia Bessa*) un *Cornel. Cornelianus, defens(or) lecticar(iorum)*, deci tot un apărător al intereselor unei atare asociații. Textul nu ne spune dacă este vorba de un *collegium* organizat și nici nu arată scopul pe care-l avea. S-a presupus a fi fost o asociație de hamali purtători de lectici, sau de meșteșugari ce lucrau asemenea mijloace de transport pentru a le vinde și în alte părți.

Ca organizație internă, colonia Sarmizegetusa nu s-a deosebit de alte orașe din imperiu deținătoare a acestui titlu juridic-administrativ. Față de alte orașe din Dacia s-a bucurat de mai multe avantaje locale, datorită funcției ei de capitală, prezenței în sînul ei a unor însemnate organe administrativ-provinciale și marelui lot de veterani așezați acolo, elementul cel mai favorizat de stat. În compoziția senatului ei municipal (*ordo decurionum*) întîlnim bogata aristocrație locală, care ocupă din tată în fiu dregătoriile de seamă, de la *decurio* la *quinquennalis*. Mulți atare magistrați făceau parte din *ordo equester*, avansați acolo din tagma inferioară a cetățenilor, pe baza averii și fidelității lor față de împărat. Alături de magistrații municipali locali ce-și îndeplineau efectiv mandatul, mai intrau în componența consiliului comunal și al colegiilor de preoți mulți oameni dinafară, onorați cu

insignele acestor demnități (*ornamenta*), numai pentru serviciile ce puteau aduce metropolei. În ambele cazuri, numărul acestora este atît de mare, încît nu este posibilă aici o înșirare a lor. Mulți *duumviri iuredicundo* și *quinquennales* se recrutau dintre cavalerii romani ai coloniei și vastului ei teritoriu, ca oameni cunoscuți prin prestigiul cu care rosteau sentințele în tribunalele de judecată și revizuiau din cinci în cinci ani întreaga administrație civilă și financiară a organizației coloniale. Elementele militare (veteranii) sînt frecvent solicitate în posturile de conducere care rămîn adesea în familie. În acest sens, tipic apare familia veteranului *C.Iulius Valerius* și a fiilor săi, atestată în timpul domniei lui Severus Alexander (*An.ép.* 1933, nr. 248).

Prin importanța sa, orașul își permitea adesea a oferi chiar împăratului demnitatea de *duumvir* și *quinquennalis*. Dar acela nu le putea exercita efectiv și atunci delega pe unul dintre fruntașii locali să-l reprezinte. Este cazul lui *M. Cominius Quintus*, în al cărui bogat *cursus honorum (pontifex, quinquennalis* în două rînduri, *sacerdos arae Augusti* și *patronus collegi fabrum)* figurează și demnitatea de *praef(ectus) quinquennalis pro Antonino imp.* (*CIL*, III, 1497 [= *ILS*, 7133]; cf. și mai sus, p. 93), îndeplinită probabil pe timpul lui Caracalla. *Q(uin)q(uennalis) prim(us) pro imp(eratore)* fusese în Sarmizegetusa și *Q. Ianuarius Rufus*, născut în orașul Tavium din provincia Galatia (*CIL*, III, 1503 = *ILS*, 7134). Membrii familiei Cominius intrați în rîndurile cavalerilor romani s-au ilustrat cel mai mult în viața politică și religioasă a coloniei metropole (cf. și mai sus, p. 97). Cel mai bătrîn, *Cominius Celerinus*, fusese tribun al unei legiuni, apoi căsătorit cu o *Aelia Adiuta*, se stabilise în Sarmizegetusa ca *pontifex*, lăsînd apoi ca moștenitori ai averii pe fiii săi: binecunoscutul *M.Cominius Quintus* (cf. mai sus), *Cominia Sperata* și *Cominia Caecilia* (*CIL*,III, 1473).

Cea mai de seamă demnitate politico-religioasă ce se deținea la Sarmizegetusa era aceea de *sacerdos arae Augusti*, denumit și *coronatus Daciarum trium*, ca îngrijitor al cultului împărătesc pe întreaga Dacie, iar după unele păreri și prezident al adunării provinciale. Prezența lui în Sarmizegetusa devenea obligatorie numai cînd își exercita efectiv această dublă misiune. În afară de *M.Comitius Quintus*, mai sînt cunoscuți ca *sacerdotes* ai altarului împărătesc cavalerii *M. Antonius Valentinus*, pe timpul lui Gordian al III-lea (*CIL*, III, 1433[=*ILS*, 7129]:... *sacerdos arae Aug. n. coronatus Dac. III*), și *Tib.Cl.Augustianus*, în timpul lui Severus Alexander (*An.ép.*, 1903, nr. 69), cînd fac dedicații în numele acelui *concilium provinciarum Daciarum trium*. Nu trebuie să ne facem iluzii asupra importanței politice a acestei adunări, cu compoziția și atribuțiile încă necunoscute. Delegații se numeau dintre elementele cele mai bogate de la orașe și din teritoriile rurale. Se discutau numai treburi gospodărești limitate și se adresau plîngeri guvernatorului împotriva unor funcționari ce vătămau interesele lor, lăsînd pe ultimul plan nevoile cetățenilor de rînd.

Îmbrăcarea unor demnități municipale impunea din partea celor onorați unele dărnicii personale și excepționale. Fiind ales *flamen*, al coloniei în anul 142, *Q. Aurelius Tertius*, posesorul monumentalului mausoleu descris mai sus (cf. p. 94), a onorat această demnitate *(ob honorem flamoni)* cu o donație de 80 000 de sesterți destinată *ad annonam publicam*, deci pentru fondul alimentar al orașului (*CIL*, III, 1448). Se poate deduce din această mențiune că în Sarmizegetusa exista un serviciu special pentru aprovizionarea populației sărace *(plebs frumentaria)*, pe care comuna era obligată să o întrețină. Piatra de mormînt a generosului donator descoperită în mausoleul Aureliilor (cf. p. 94) menționează ca moștenitori ai averii sale trei liberți: pe augustalul *Q. Aurelius Saturninus*, pe *Proshodus* și pe *Logismus* (*CIL*, III, 7981).

O atenție deosebită se acorda la Sarmizegetusa monumentelor ridicate în onoarea guvernatorilor provinciei. Seria lor se deschide cu *Q. Marcius Turbo*, trimis special în Dacia de către Hadrian (117/118), ca să o apere de atacul combinat al sarmaților și să înăbușe revolta populației autohtone. Pentru aceste fapte a fost cinstit cu cîte un monument la Sarmizegetusa și Tibiscum (*CIL*, III, 1462 [= *ILS*, 1324]; 1551). Cinci epigrafe onorifice puse unor guvernatori, ca *D. Terentius Gentianus* (*CIL*, III, 1463 = *ILS*, 1046), *C. Curtius Proculus* (*CIL*, III, 1458) și *M. Sedatius Severianus* (*ILS*, 9487; *An. ép.*, 1933, nr. 55 și *Dacia*, III; IV, p. 552), reprezintă obligații de patronat. Fără a fi avut calitatea de patroni, au mai fost onorați *L. Annius Fabianus* (*CIL*, III, 7972 = 1455), *Tib. Iulius Flaccinus* (*CIL*, III, 1461), *P. Furius Saturninus* (*CIL*, III, 1460) și un necunoscut (*CIL*, III, 1461).

De asemenea, un număr mare de statui și busturi în piatră sau bronz ale împăraților și ale diferiților membri ai casei lor împodobeau forul și multe clădiri publice. Ar fi greșit să ne închipuim că toate aceste monumente onorifice reprezintă o expresie sinceră a fidelității față de tron și o atenție spontană față de guvernatorii Daciei. În marea lor majoritate ele erau ridicate din ordin, pentru popularizarea acestor oameni puternici sau din dorința de a-i adula, spre a obține diferite favoruri din partea lor.

Dintre numeroasele statui imperiale de bronz puse la Sarmizegetusa, s-a păstrat în stare bună un cap al împăratului Decius (249—251), recent descoperit (Floca, *Latomus*, XXIV, 1965, p. 353 și urm.). În anii 249—250, provincia a trecut prin mari primejdii și a fost salvată de furia barbarilor care o atacau din toate părțile, de către acest împărat, răsplătit printr-o inscripție din Apulum cu titlu de *restitutor Daciarum* (*CIL*, III, 1176 = *ILS*, 514), iar la Sarmizegetusa cu această statuie din bronz în mărime naturală (foto 2).

Ultima mărturie epigrafică din Sarmizegetusa, databilă în anii 255—258 e.n., se referă la onorarea unui fiu al împăratului Gallienus (*CIL*, III, 7971 = = *ILS*, 554). Cu domnia acestui împărat, pînă și monedele devin rare în oraș. Din pricina situației tulbure din Dacia, viața metropolei intrase în declin, activitățile de construcții publice încetînd și o parte din populație

găsindu-și un refugiu la țară, în locuri situate la adăpostul atacurilor barbare.

Pe marii ei binefăcători și patroni flotanți, capitala Daciei nu-i uita după ce părăseau provincia. Astfel, *curia (=colonia Dacica)* a dispus să se ridice la Leptis Magna, din nordul Africii, un monument fostului guvernator al Daciei, *P. Septimius Geta*, fratele împăratului *P. Septimius Severus*, de a cărui protecție s-a bucurat mereu (Gostar, *OD*, p. 259 și urm.).

Compoziția populației din Sarmizegetusa reflectă structura procesului colonizării din Dacia, în ceea ce privește variatele neamuri ce s-au așezat acolo. Menționarea explicită a locului de origine a unor persoane apare numai în două cazuri: orașul *Tavium* din Galatia (cf. mai sus) și *Viminacium* din Moesia Superioară (*CIL*, III, 1524). Numele de persoane, zeii adorați și cîteva indicații speciale ne ajută parțial să reconstituim dosarul acestor *nationes*. Elementul romanic de origine italică este puțin numeros și alcătuit mai cu seamă din reprezentanți ai funcționărimii flotante. Grupului grecesc sau oriental-elenizat, îi aparțin nume de persoane, ca: *Adrastus, Anthimus, Anthus, Antipater, Apollofanes, Bubalus, Callicles, Callityche, Carpion, Chelido, Cletus, Epagathus, Epipodius, Eutyches, Hermadio, Hermes, Hermias, Hipponicus, Iacchius, Irene, Logismus, Metrodorus, Onesimus, Philomusus Procles, Synethus, Theodorus, Theupropus, Threpte, Threptus, Timocrates, Timotheus Zeno, Zosimus* etc. (Russu, *AISC*, IV, p. 197 și urm.). De reținut faptul că, în marea ei majoritate, această onomastică se referă la sclavi, liberți, augustali și elemente peregrine. Marele lor număr explică descoperirea la Sarmizegetusa a nouă documente epigrafice locale, redactate în limba greacă (Russu, *Muz. Brukenthal*, 12, p. 53, nr. 5—13). Între aceste texte eline se pot remarca și trei altare închinate lui Zeus de către *Axius Aelianus Iunior (Ionicus)*, fiul unui procurator (cf. mai sus, p. 90), o dedicație a lui *Aelius Apol(l)inarius, procurator Augusti* în *Dacia Apulensis (An. ép.*, 1939, nr. 5 și Stein, *Reichsb.*, p. 82) și o altă închinare pusă de *Aelia Cassia (An. ép.*, 1930, nr. 136 = 1933, nr. 14) — toate aceste personaje fiind elemente elenizate.

Dintre numele ilirice este de reținut numai al *Aeliei Andena* (*CIL*, III, 1488), iar ca traco-dacice: *Iulia Bessa* (*CIL*, III, 1438) și *Mucianus* (*CIL*, III, 13782; cf. și Russu, *AISC*, IV, p. 198 și urm., p. 209 și urm. și V, p. 285). O listă mai mare se poate alcătui pentru numele de persoane orientale: *Bars(emon?), Bassius, Gora, Hammonius, Iabraenus* și *Theimes* (Russu, *op. cit.*, IV, p. 222 și urm. și V, p. 290). Dintre elementele celtice, se poate cita numele lui *Aurel. Pussinnus* (*CIL* III, 1534 și Russu, *op. cit.*, IV, p. 228).

Procentual, onomastica indică deci precumpănirea elementelor elenizate (după cel latin).

De menționat de asemenea că din teritoriul Sarmizegetusei s-au recrutat unii soldați pentru corpul pretorienilor din Roma sau pentru legiuni și corpurile auxiliare din alte provincii. Acolo, unde se pot data, elementele

recrutate aparțin primei jumătăți a secolului al III-lea e.n. (*Dobó*, II, 14 a și 49 și Forni, *OD*, p. 239).

Aproximativ o treime din totalul monumentelor epigrafice privitoare la sclavajul din Dacia romană s-au descoperit la Sarmizegetusa și ne oferă acolo variate aspecte legate de această problemă socială (Tudor, *Ist. sclavaj.*, pp. 29, 244 și urm., cu *Supl. epigr.*, nr. 14—53). Întîlnim mulți sclavi și liberți din casa împăratului repartizați în felurite oficii administrative și cancelarii de stat, ca: *adiutores tabularii* (Tudor, *op. cit.*, nr. 16—19), adică ajutori-contabili; *tabularii (ibid.*, nr. 34, 35, 43, 44, 45, 50), un fel de contabili; *dispensatores* (*ibid.*, nr. 21—22), adică socotitori și trezorieri; *librarii* (*ibid.*, nr. 23—24), ca secretari de cancelarie; un *arcarius* (*ibid.*, nr. 20), în calitate de casier și un *nummularius* (*ibid.*, nr. 40), cu misiunea de a controla calitatea monedei (cf. mai sus, p. 96). De interesele unor însemnați proprietari domiciliați în Sarmizegetusa și împrejurimi se leagă un copios contingent de *servi* și *liberti privati* (*ibid.*, 14, 28—32; 35—38; 41; 46; 47; 53, 143). Liberții bogați și cu mai multă independență față de *patronus* au pătruns în colegiul augustalilor, unde aveau o mare influență (*ibid.*, 28—30; 35; 47 etc.). Liberții și sclavii din casa împăratului, ca slujbași în metropolă, au reușit să-și agonisească avere, ceea ce le-a îngăduit ca *pecunia sua* să ridice inscripții și diferite monumente (*ibid.*, 17—22; 25, 40; 42; 43; 51; 141; 142). Peculiul de care dispuneau unii sclavi de stat era așa de însemnat, încît au putut construi temple (cf. mai sus, p. 90), ba chiar la rîndul lor au putut dispune și ei de sclavi în stăpînire personală (*ibid.*, nr. 21—22). Numărul mare al liberților și sclavilor din Sarmizegetusa a creat între ei un fel de solidaritate ce se manifestă într-o închinare religioasă comună adresată unui *genius libertorum et servorum* (*ibid.*, nr. 14). Felul cum știuseră unii foști sclavi să strîngă avere și să se ajute între ei se deduce din trei inscripții rămase de la libertul *Ulpius Domitius Hermes* (*ibid.*, nr. 28—30). Fost sclav al unui bogătaș local, libertul rupsese legăturile cu fostul stăpîn, după care detașare a strîns o mare avere, ceea ce i-a permis să intre în ordinul augustalilor și să obțină chiar *ornamenta decurionalia* ale coloniei. În tot timpul a fost ajutat de către alți șapte liberți apropiați, din asociația augustalilor, cărora le-a împărțit averea prin testament.

Despre *viața intelectuală* a Sarmizegetusei se cunosc puține date, deși metropola adăpostea cele mai de seamă școli publice din toată provincia *(ludus litterarius)*. Existau însă și școli sau dascăli mărunți, care predau scrisul, cititul și socotitul. Pe o cărămidă, un necunoscut a scris de trei ori alfabetul latin (*CIL*, III, 8070, 10 și Tudor, *Das Altertum*, 11, 2, 1965 p. 102). Ca manifestare literară, se cunoaște un epigraf versificat, cu multe greșeli, stîngăcii și stihuri banale (*CIL*, III, 1537: *„Hic pietatis honos, haec sunt pia dona mariti*

cui multum dilecta fui ego Marcellina pro merita. Cernis que mihi solus coniux Aelius, eoque post obitum meum amoris dicat" (Aceasta este prețuirea virtuții, acestea sînt pioasele daruri ale soțului, căruia eu, Marcellina, i-am fost mult dragă pentru calitățile mele. Iată ce-mi aduce unicul meu soț, Aelius, care și după moarte-și amintește de dragostea noastră) (Cf. Stati, *Limb. lat.*, p. 123).

Viața orașului Sarmizegetusa s-a stins pe încetul, după părăsirea Daciei. Urmele unei populații locuind între ruinele ei se mai pot surprinde în veacul al IV-lea, prin monede (între care și un tezaur de la Valentinian I și Valens), ceramică, o lampă de lut din secolul al IV-lea (Muzeul din Deva), și alte obiecte mărunte (Protase, *PC*, pp. 96, 126 și 168).

★

Sarmizegetusa dispunea de un vast *territorium* cu caracter urban-rural, în care fuseseră înglobate numeroase sate și tîrguri din Țara Hațegului de azi și din valea Mureșului, administrate de metropolă. Nu cunoaștem exact limitele acestui teritoriu în a cărui componență intrau tîrguri de seamă, ca *Aquae*, *Micia*, *Germisara*, și o mulțime de sate îngrămădite mai ales în larga depresiune de la Sarmizegetusa la Hațeg și Orăștie, precum și pe drumul ce lega bazinul Petroșenilor cu Hațegul, pe cursul rîului Strei.

În decursul veacurilor, ruinele Sarmizegetusei s-au transformat în cariere de piatră și cărămidă pentru construcția unor biserici, castele feudale și case particulare din satele vecine. În Țara Hațegului, mulți colecționari locali au transportat la ei acasă un bogat material arheologic, mai cu seamă inscripții și sculpturi (Russu, *SCIV*, XIV, 1963, p. 441 și urm.). Pe teritoriul fostelor raioane Hațeg și Hunedoara există multe sate în care s-au împrăștiat aceste monumente, fără ca în locul respectiv să fi existat o așezare romană. În această situație se întîlnesc monumente aduse din Sarmizegetusa în comunele și satele: *Berthelot* (6 inscripții la castelul local), *Densuș* (o întreagă biserică zidită din piatră cioplită și șase inscripții cărate din Sarmizegetusa), *Nalați Vad* și *Totești* (7 inscripții), *Sînpetru* (2 inscripții), *Săcel* etc. Atare situație impune cercetătorilor o grijă deosebită ca să nu le considere drept așezări romane pe baza materialului epigrafic existent, acolo fiind adus din altă parte. Există de asemenea destule cazuri cînd în complexul unor așezări romane ce existau, s-a adus în timpurile moderne alt material arheologic din Sarmizegetusa (Sîntamaria-Orlea, Rîu de Mori, Păclișa-Totești, Pești eana, Ostrov, Clopotiva, Breazova, Bretea Română, Bretea Streiului etc.). În asemenea cazuri, cercetătorul trebuie să examineze atent materialul pentru

a distinge ce este local și ce este adus din altă parte — problemă tot așa de dificilă ca și cea precedentă.

La periferia Sarmizegetusei romane s-au dezvoltat cîteva sate și ferme a căror istorie a fost strîns legată de a metropolei.

Urmele romane din satul *Breazova* (com. Sarmizegetusa) sînt situate față în față cu ale metropolei de care se și leagă prin descoperiri de substrucții, cuptoare, monede, morminte etc. (Neigebaur, p. 70; Floca, *Sargetia*, II, p. 40 și urm. și Russu, *SCIV*, XIV, 1963, p. 447). Unele ruine ar putea fi ale unor *villae suburbanae*. Patru inscripții aflate în localitate sînt aduse din Sarmizegetusa (CIL, III, 7983—7985; 7987). Numai piatra de mormînt a unui fost *praefectus* (?) al colegiului de *fabri* ar putea fi locală (*CIL*, III, 12589). În satul *Peșteana* (com. Densuș), situat la 3 km față de capitala provinciei, zidăriile și descoperirile de obiecte mărunte indică vatra unui vicus (Neigebaur, p. 46 și urm.; Gooss, *Chronik*, p. 98; Marțian, 50; Floca, *AISC*, I, 2, p. 102 și urm.). Dar cele șase inscripții de aici sînt transportate din ruinele marelui oraș (*CIL*, III, 1424; 1429; 1432, 1453, 1461; 7974 = 1470). O situație similară se constată și în satul *Ostrov* (com. Clopotiva), unde o așezare rurală romană se manifestă prin urme de construcții, ceramică, monede etc. Din Sarmizegetusa au fost aduse aici în secolul al XVI-lea unele antichități romane (inscripții, sculpturi, piatră cioplită, cărămizi etc.). Se presupune că numai două dintre inscripții (ale unor augustali) au rămas de la proprietarii locali de țară (*CIL*, III, 1510, 1515; cf. Marsigli, II, fig. 59; Neigebaur, p. 71; Russu, *op. cit.* și *Rep. arh.*). La *Rîu de Mori*, urme variate indică precis un *vicus* cu o *villa rustica;* dar tot materialul epigrafic menționat acolo împreună cu o serie de piese arhitectonice s-au adus din Sarmizegetusa, în secolele XVIII—XIX, pentru construcția unei biserici și a unui castel (Russu, *op. cit.*, p. 445 și *Rep. arh.*). Între com. *Clopotiva* și Sarmizegetusa se întîlnesc multe ruine de clădiri romane, unele grupate, altele izolate (terme?), care împreună cu o conductă de apă, cărămizi și țigle, se întind prin Hobița și Păucinești pînă la periferiile metropolei. O statuie de femeie (descoperită în 1894) și două epigrafe (*CIL*, III, 1479 și 1519) au fost aduse la Clopotiva din Sarmizegetusa (Neigebaur, p. 70; Gooss, *Chronik*, p. 87; Marțian, 188; Russu, *op.cit.*).

Ferma *(villa rustica)* descoperită la *Hobița* era una dintre cele mai caracteristice construcții de acest gen, des întîlnite de-a lungul văii Streiului, în Poarta de Fier, pe văile masivului Retezat, pe cîmpia mureșeană dintre Deva și Alba Iulia etc. Asemenea mari gospodării de țară se închideau adesea într-o curte întărită, pe locuri bogate în culturi agricole, pomi fructiferi și pășuni care asigurau proprietarilor venituri importante. Stăpînii locuiau de cele mai multe ori la oraș, reținuți acolo de treburi publice sau administrative și de alte ocupații rentabile (prăvălii, ateliere meșteșugărești etc.).

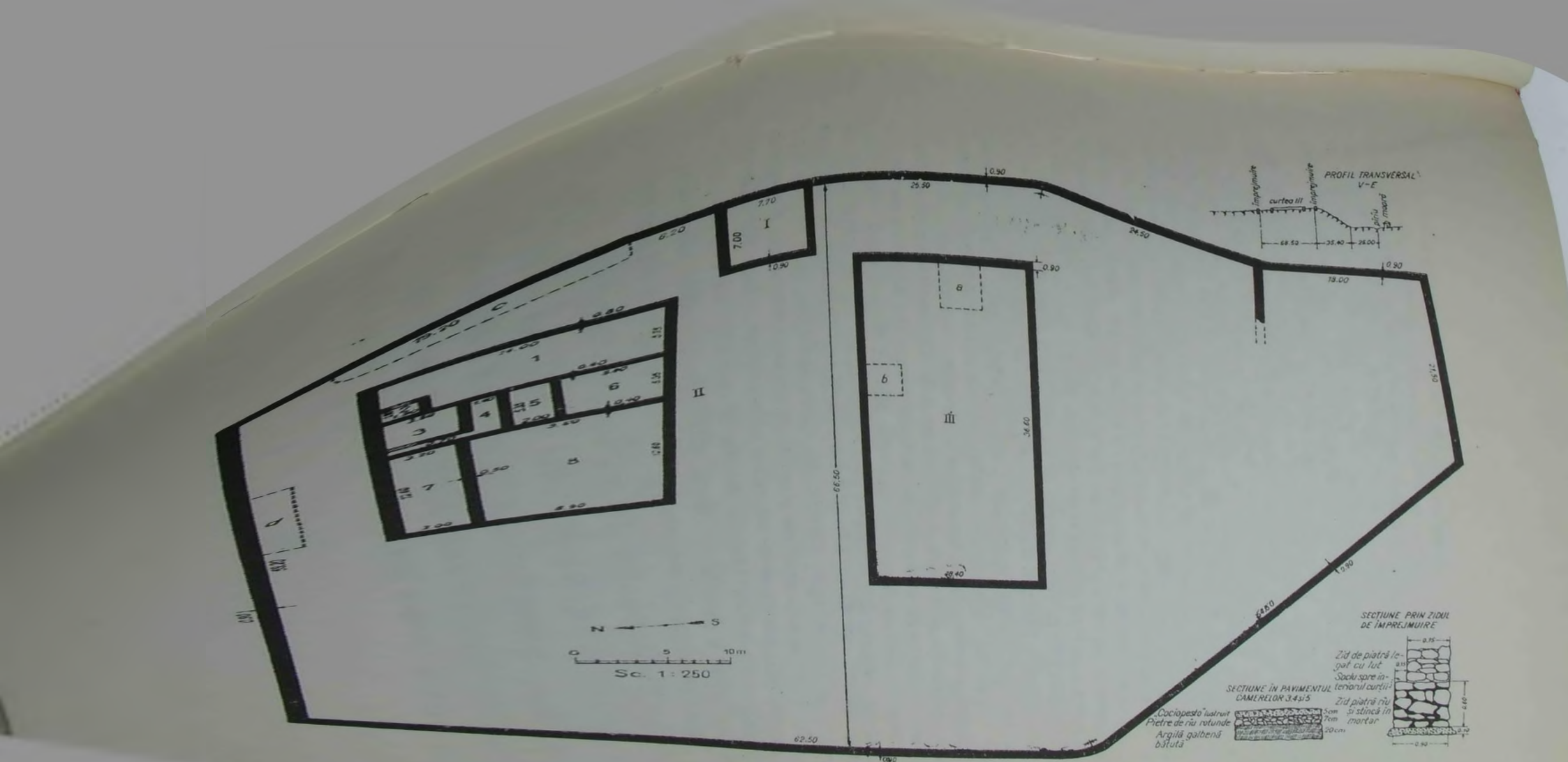

Fig. 8. Villa rustica de la Hobița.

În absența lor, muncile la fermă erau dirijate de un om de încredere, de cele mai multe ori un sclav-vechil *(servus villicus* sau *actor)*. Prosperitatea fermelor creștea prin posibilitatea ce o aveau de a-și desface produsele agricole, carnea, laptele, brînzeturile, lîna etc., în canabele castrelor, în orașele Sarmizegetusa sau Apulum în tîrgurile de la Aquae, Micia, Germisara și în alte locuri. Navigația pe Mureș și Tisa pînă în porturile Dunării le oferea de asemenea avantajul unui export de produse spre ținuturi mai îndepărtate.

De această situație a beneficiat și ferma de la Hobița, construită într-un loc recunoscut ca așezare rurală, la cîțiva kilometri de Sarmizegetusa romană (Neigebaur, p. 70; Marțian, 22 și Floca, *MCA*, I, 1953, p. 743 și urm.). Ea se găsea pe „Dealul Hobenilor", în mijlocul unor ogoare fertile și lîngă pășunile din Munții Retezat (fig. 8). Curtea fermei (5 850 m²) de o formă neregulată fusese închisă cu un zid din piatră legată cu mortar de var, gros de aproape un metru. La adăpostul acestui zid, proprietarul își ținea vitele și întregul avut gospodăresc, spre a le proteja de jafurile nocturne ale obișnuiților *latrones*. Curtea închidea o casă de locuit pentru stăpîn, adăposturi pentru animale, șoproane și hambare. Pe latura de răsărit a zidului de apărare se ridicase un turn cu două etaje ale cărui încăperi (7 × 7,70 m) frumos tencuite și încălzite cu vetre serveau ca locuințe. Din acest turn, ochiul stăpînului controla tot terenul afectat fermei. În caz de primejdii, turnul constituia și un bun bastion de apărare. Casa de locuit pentru stăpîn, ridicată într-un colț al curții (din piatră și bîrne), poseda multe încăperi amenajate după sistemul confortabil al locuințelor de la oraș, cu dormitoare, baie, sufragerie, grădiniță interioară și altele. Camerele destinate folosinții zilnice și baia se încălzeau cu un *hypocaustum*. Un oarecare lux al locuinței rezultă din urmele de picturi murale, praguri din blocuri de marmură, vase *terra sigillata* etc. Săpăturile arheologice au identificat în centrul curții un mare hambar (18,40 × 36,40 m), folosit pentru păstrarea cerealelor, a uneltelor agricole și ca locuință rezervată sclavilor. Clădirile mai mici din restul curții s-au folosit ca magazii, șoproane și cotețe. Materialul arheologic descoperit este caracteristic pentru asemenea ferme: olane, rîșnițe, unelte gospodărești din metal, un fier de plug și monede (ultima din anul 222 e.n.). Pe unele cărămizi s-a întîlnit o ștampilă cu literele LDP, care prescurtau *tria nomina* din numele proprietarului constructor al fermei. Gospodăria fermei a înflorit în secolele II—III e.n. și a profitat de vecinătatea pieței din metropolă. Planul vilei a fost adaptat condițiilor climatice din Dacia, după necesitățile producției și după nevoia de a se apăra. *Villa rustica* de la Hobița și-a încetat activitatea în urma unui incendiu provocat de atacurile barbare, în ultimii ani de viață a provinciei Dacia.

[1] *CIL*, III, p. 228 (Mommsen); C. Daicoviciu, *Dacia*, I, 1924, p. 224 și urm. și III—IV, 1927—1932, p. 516 și urm.; idem, *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana)*, Cluj, 1938; idem, *La Transyl., passim*; C. Daicoviciu — H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana (Sarmizegetusa romana)*, ed. a II-a, București, 1966 (Colecția „Monum. patriei noastre"); Forni, *OD*, pp. 233 și 238; *Ist.Rom.*, vol I, *passim*; Király Pál, *Ulpia Traiana Augusta colonia Dacica Sarmizegetusa metropolis*, Budapesta, 1891; idem, *Dacia provincia Augusti*, Nagybecskerek, 1894, p. 192 și urm.; Király Pál și G. Téglás, articole publicate în *„A Hunyadmegei történelmi és régészeti társulat evkönyve"* (Anuarul Societății de istorie și arheologie al Societății districtului Hunedoara), anii I (1880)—XXII (1912—1913); *Rep. arh.*, I. I. Russu, *RIR*, 1944, p. 376 și urm.; idem, *SCIV*, XIV, 1963, p. 440 și urm.; N. Vulić, *RE*, II, 2, col. 25 și urm. și Jan Trynkowski, *Varenii z Sarmizegetusi*, în *Przgled Historiczny*, 1965, p. 369 și urm.

[2] *CIL*, III, 1175 (an. 239); 1428; 1440; 1441; 1456 (= *ILS*, 1371) (an. 238); 1495 (= *ILS*, 7135 add.); 1506; 1510; 1515; 1519; 7930; 7941; 7971 (= *ILS*, 554) (an. 255—259); 7980; 7982; 12590; 13799; *An. ép.*, 1914, nr. 116; 1933, nr. 241, 247, 248 (an. 222—235) și *Dolg.*, IV, 1913, p. 252.

[3] *CIL*, III, 1415—1546; 6269—6271; 7896—7995; 12578—12593; 13775—13791; *An. ép.*, 1903, nr. 69; 1911, nr. 32, 33; 1912, nr. 76; nr. 1914, 107; 1927, p. 54 și urm.; 1931, p. 123 și urm. și p. 246 și urm.; *AE*, 1907, p. 120; 1909, p. 162; 1912, p. 51 și urm. și 402 și urm.; 1914, p. 354; *Arch. Anz.* 1913, p. 334; *JÖAI*, 1903, p. 135, nr. 2; *Dolg.*, IV, 1913, p. 257; VII, 1916, p. 34; *Klio*, X, 1910, p. 496; XI, 1911, p. 497; *ACMIT*, 1929, p. 313; *Sargetia*, I. p. 35 și urm. și 70; II, p. 140 și urm.; *AISC*, I, 1. p. 83 și urm. și 194 și urm.; *Dacia*, I, 1. *c.*; III—IV, *l.c.*; VII—VIII, p. 275 și urm. și 439; *MCA*, I, p. 764 și urm.; II, p. 635 și urm.; *SCIV*, XIV 1963, p. 446 și urm.; *SCS. — Ist. Iași*, XIII, 1, 1962, p. 151 și *PM*, 1960, p. 218.

[4] *CIL*, III, 6270 = *ILS*, 7136, cf. Tudor, *Dacia*, N. S., VI, 1962, p. 199 și *Latomus*, XXIII, 1964, p. 285.

[5] *CIL*, III, 7922—7950; 8075, 10; 8076, 16 și *CIMRM*, II, nr. 2027—2152.

[6] *CIL*, III, 1417; 1417, a (= *ILS*, 3854); 1422 add. = *CIG*, 6813 (= *ILS*, 3849, a); *IGR*, I, 546 = Gostar, *MCA*, II, p. 637 = Russu, *Muz. Brukenthal*, 12, p. 53, nr. 5; 1427; 7896—7899; 12579; 13775; 13776; *An. ép.*, 1933, nr. 10.

[7] *CIL*, III, 1384; 1398; 1424 = *An. ép.*, 1903, nr. 65; 1431; 1486 (= Gostar, *MCA*, II, p. 427); 1493; 1494 (= *ILS*, 7233); 1495 (= *ILS*, 7133); 1497 (= *ILS*, 7133); 1501; 1505; 1507; 7900; 7905 (= *ILS*, 7234); 7910; 7960 (= *ILS*, 5548); 12584; 12589; 12593; 13779; 13786; 13787; *Klio*, X, 1910, p. 495, nr. 13; *An. ép.*, 1911, nr. 33; 1912, nr. 75 și 1914, nr. 107; *AE*, 1912, p. 403 și 408; *Dolg.*, IV, 1913, p. 259 și Russu, *SCIV*, XIV, 1963, p. 447, nr. 4.

[8] *CIL*, III, 7960 (= *ILS*, 5548); 1493; 1499 (= *ILS*, 7233); 1431; 7905 (=*ILS*, 7234); *Dolg.*, IV, 1913, p. 259 și Russu, *art. cit.*

SATELE ROMANE DIN ŢARA HAŢEGULUI ŞI BAZINUL PETROŞENILOR

Larga depresiune închisă între munții Retezatului, Orăștiei, Parîngului și Poiana Ruscă a constituit o regiune de seamă a colonizării și dezvoltării vieții romane. Așezările omenești s-au grupat pe valea Streiului și a afluenților lui, iar în ținutul Hunedoarei s-au extins mai spre vest, într-o regiune minieră bine cunoscută azi.

În vecinătatea drumului roman dintre Sarmizegetusa și Aquae se cunosc multe urme de *vici* și *villae rusticae* care au gravitat economic și cultural spre metropola dacică. La *Cîrnești* (com. Totești, j. Hunedoara), în afară de patru inscripții transportate aici de la Sarmizegetusa, a existat și o așezare romană cu resturi de clădiri și diferite obiecte (Neigebaur, p. 76; Gooss, *Chronik*, p. 87; Marțian, 130 și Christescu, *Viața* ec., p. 102). În satul *Păclișa* (com. Totești), s-au adus de asemenea din Sarmizegetusa inscripții și sculpturi romane. Dar urmele de zidării și ceramică aflate aici constituie dovezi sigure despre o așezare romană (Gooss, *Chronik*, p. 99; G. Téglás, *FK*, XIX, 1891, p. 84 și Christescu, *Viața ec.*, p. 102). La apus de com. Totești, către satul *Hățăgel* s-a localizat la „Grădiștioara", una dintre importantele așezări rurale din vremea romană, cu urme de zidării, diferite obiecte casnice și două fragmente epigrafice dedicate zeiței Fortuna (*CIL*, III, 1419 și 1421). Una dintre aceste închinări se adresează *Fortunae Praenestin*[*ae*], epitet ce amintește orașul Praeneste din Italia (Gooss, *Chronik*, 116; Téglás, *Hunyad. tört.*, I, p. 17 și Marțian, 694). În marginea șoselei naționale, lîngă satul *Reea* (com. Totești), s-a dat peste zidării romane și un sarcofag legat din cărămizi ce purtau ștampilele QAB (*CIL*, III, 8075, 8, b = 1633, 16, cunoscute la Sarmizegetusa și Deva) și LEG IIII FL (*CIL*, III, 8070 = 1631 și p. 1019). Prima ștampilă este a unui particular, iar a doua arată probabil prezența unui post militar, în primii ani de după cucerirea Daciei (G. Téglás, *AEM*, XI, 1887, p. 238; același *Hunyad. tört.*, I, p. 154 și Floca, *Sargetia*, II, p. 32). Tot din complexul multelor urme romane din hotarul com. Totești face parte și așezarea de la *Tuștea* (com. Berthelot), cu o necropolă, ruine de zidării, sculpturi și două inscripții (Neigebaur, p. 50; Gooss, *Chronik*, p. 116; Téglás, *op. cit.*, pp. 67 și 86; Marțian, 706). Una dintre

epigrafe conține cîteva nume de persoane (celtice, romane și grecești): *Antonia Sisiata*, *C. Rusticinus*, *Antonia Protogenia* și *C. Iul. Rusticus* (*CIL*, III, 1525 și Russu, *AISC*, IV, p. 232), care alcătuiau o familie de origine peregrină, de condiții materiale mijlocii, stabilită în teritoriul Sarmizegetusei. Cel de-al doilea epigraf păstrează o închinare triadei capitoline făcută de către *Q. Axius Aelianus* și soția sa *Aelia Romana* (*CIL*, III, 1423), deci de cunoscutul *procurator* al Daciei Apulensis, în două rînduri locțiitor de legat al provinciei și patron al Sarmizegetusei (*CIL*, III, 1456 [= *ILS*. 1371] și 7899). Dacă această inscripție nu a fost adusă din ruinele Sarmizegetusei și putem avea siguranța că titularul ei o ridicase pe locul unde s-a găsit, în acest caz, am putea crede că înaltul personaj dispunea de o *villa rustica* în anonimul *vicus* de la Tuștea.

Din *Farcadinul de Sus* (j. Hunedoara), în afară de piatra votivă a lui *Cornel. Cornelianus* (*CIL*, III, 1438, cf. mai sus, p. 98), posedăm și o inscripție a lui *Flavius Fortunatus*, augustal și membru în decuria a șaptea din *collegium fabrum* de la Sarmizegetusa (Russu, *SCIV*, XIV, 1963, p. 447, nr. 4). Dacă acest monument provine din localitatea rurală respectivă, titularul ei fusese și el un proprietar de țară (probabil fost libert).

În zona actualului oraș *Hațeg* s-au descoperit diferite urme de construcții, un apeduct, statui, pietre funerare etc., găsite în apropierea drumului ce leagă valea Hațegului cu a Streiului (Marsigli, II, fig. 58; Neigebaur, p. 88; *ACMIT*, I, p. 275 și C. Daicoviciu, *Dacia*, VII—VIII, p. 312). Cu toate că există în această localitate multe inscripții și pietre sculptate aduse din ruinele Sarmizegetusei, poate fi totuși localizată o așezare rurală romană. În vecinătate, așezarea romană de la *Sîntamaria-Orlea* făcea legătura celor două drumuri romane (cel din valea Hațegului cu al Streiului, dinspre pasul Vîlcan). Deși avem și aici zece inscripții și nouă sculpturi în piatră aduse de la Sarmizegetusa, urmele unui *vicus* sînt neîndoielnice (G. Téglás, *Hunyad. tört.*, I, p. 154; Marțian, 599; Russu, *op.cit.*, p. 448 și *Rep. arh.*). O placă de marmură reprezentînd pe Hercule cu cerbul și pe Iupiter cu fulgerul, din cătunul vecin *Cioplea* (cu urme de zidării, țigle, monede), s-a adus, probabil, din Sarmizegetusa. Rămîn sub semnul întrebării presupusele așezări rurale de la *Bretea Română* și *Bretea Streiului* (j. Hunedoara), unde s-au transportat foarte multe monumente de piatră din Sarmizegetusa (Neigebaur, p. 89; Gooss, *Chronik*, p. 68; G. Téglás, *op. cit.*, I, pp. 68—69; Igna, *Cultul*, p. 80 și *Rep. arh.*). Locală ar putea fi numai piatra de mormînt a veteranului cu nume iliric, *L. Dasumius Priscus* (*CIL*, III, 1476 și Russu, *AISC*, IV, p. 202). La *Bretea Mureșeană* (j. Hunedoara) era numai un post militar (*Reg. arh.*).

Pe valea superioară a rîului Strei și mai departe în bazinul Petroșenilor, așezările rurale romane însoțite de unele puncte militare pentru paza drumului spre pasul Vîlcan sînt rare și modeste. La *Pui* (j. Hunedoara), urmele de zidării cu mortar, precizate pe dealul „Grădiștea" (situat pe malul Streiului,

la 4 km spre est de comună), ar putea indica un castel roman de pază (Neigebaur, p. 83; Gooss, *Chronik*, p. 100; G. Teglás, *op. cit.*, I, p. 153 și Marțian, 534). Alte urme de clădiri, cărămizi și ceramică romană sînt indicate la *Rîu Bărbat*, lîngă comuna Pui (*HTRTE*, XV, 1904/1905, p. 125). O singură figurină de bronz a unui geniu înaripat, descoperită la *Valea Lupului* (com. Livada de Cîmpie, j. Hunedoara), nu constituie o dovadă certă asupra unei așezări romane (Floca, *MCA*, I, p. 767). Mai sus, în apropiere de Petroșeni, la com. *Bănița*, sînt urme de substrucții (cu cărămizi, ceramică ș.a.) ale unei așezări romane legată de exploatarea carierelor locale de marmură (Ackner, *JCC*, 1856, p. 9 și Gooss, *Chronik*, p. 66).

Orașul *Petroșeni-Petrila* (în punctul „Meleia) "și vecinătățile lui au cunoscut mai multe puncte și urme de viață romană, dovedită prin clădiri, posturi militare, pietre de mineri, morminte, cărămizi, ceramică (Neigebaur, p. 103; Ackner, *JCC*, 1856, p. 9) etc. Pe cursul superior al Jiului la poalele Munților Parîng, în *Iscroni* și *Uricani*, sînt presupuse urme romane pentru spălarea nisipului aurifer (G. Teglás, *BKL*, XXXVI, 1903, p. 498 și urm. și *Rep. arh.*). Așezarea romană cea mai de seamă se găsea la orășelul *Vulcan* (Vîlcan), de unde s-au notat ca descoperiri: urme de clădiri în locul „Vaidei", monede izolate și un bust din bronz aurit al zeului Marte, găsit (1887) în preajma fostei vămi româno-austriece (Gooss, *Chronik*, p. 61; Tocilescu, *Dacia*, p. 857). Din pasul Vîlcanului se semnalează descoperirea în secolul trecut a unui tezaur cu monede de la Claudiu I, pînă la Iulian Apostatul (Protase, *PC*, p. 171). Descoperirea dovedește importanța comercială a trecătorii după părăsirea Daciei de romani.

Al treilea grup de sate romane din Țara Hațegului se extindea la apus de Aquae, pe valea rîului Cerna și în bazinul lui, în zona denumită azi a Hunedoarei, renumită încă din antichitate pentru lucrările de exploatare a minereului de fier. Punctele de exploatări miniere se întîlnesc în multe locuri de pe povîrnișul estic al Munților Poiana Ruscă, ceea ce presupune prezența a numeroase și mărunte așezări de mineri (Gooss, *AVSL*, XII, 1874, p. 159; G. Teglás, *Klio*, IX, 1909, p. 375 și Christescu, *Viața ec.*, p. 30 și urm.). Este dovedit că și aceste mine constituiau patrimoniul împăratului și că se exploatau prin arendare.

Centrul administrativ al exploatărilor era la *Teliucul Inferior* (j. Hunedoara). Acolo, pe malul drept al rîului Cerna se puteau vedea, în secolul trecut, galerii de mină, depozite de zgură, cuptoare etc. În aceste locuri s-au aflat izolat și unelte de minerit. Locuințele destinate lucrătorilor mineri se înșiruiau pe malul opus al Cernei. Urme de așezări miniere s-au mai identificat în 1904, pe dealul „Ploțca" (la sud de comună) prin substrucții de zidării, un altar din piatră, monede de la Hadrian-Caracalla etc.[1]

Cel mai interesant document istoric din Teliucul roman este inscripția pusă în sănătatea împăratului Caracalla, de către arendașii minelor de fier

(conductores ferrar(iarum), *G. Gaur(ius) Gaurianus* și *Fl. Sotericus*, primul sacerdot al coloniei Apulum, iar al doilea *augur* la Sarmizegetusa (*An.ep.*, 1909, nr. 112 și *Klio*, *l.c.*). Cei doi constituiseră o *societas*, dispuneau de capital comun, de sclavi ca lucrători în mine și de personal administrativ în birouri. Cele două orașe onoraseră pe acești arendași de origine peregrină cu funcții sacerdotale, ca să poată obține fier pentru nevoile lor. Ei aveau în arendă întreaga zonă minieră din împrejurimile Hunedoarei de azi.

Față de Teliuc, cel mai apropiat punct al exploatării se găsea la *Cinciș* (com. Teliuc) (C. Daicoviciu, *ACMIT*, II, 1929, p. 306), cunoscut mai bine prin săpăturile din anii 1961—1962 (Protase, *PC*, p. 30). S-au descoperit acolo urme ale unei așezări rurale-miniere cu: ceramică, rîșnițe, o *villa rustica*, două statui de piatră (un bărbat în togă cu sulul de papir în mînă și o femeie acefală etc). *Villa rustica* de la Cinciș era de mărimea: 15,50 × × 22,70 m, poseda 5 camere de locuit în care s-a descoperit puțin material arheologic (O. Floca-M. Valea, *AMN*, II, 1965, p. 161 și urm.). La punctul „Rovine", într-o necropolă romană s-au identificat și morminte dacice de incinerație, cu opaițe, fibule, monede (sec. II—III) etc. Mormintele cu inventar sărac au fost atribuite minerilor băștinași geto-daci (Protase, *l.c.*, și Floca, *AMN.*, II, p. 163 și urm.). Descoperirile din necropolă dovedesc că, în *vicus*-ul minerilor de la Cinciș, dacii conviețuiau alături de coloniștii romani (fig. 9).

Alte exploatări de minereuri de fier s-au identificat încă din secolul trecut la *Ghelar* (j. Hunedoara), în mai multe rînduri (Gooss, *l.c.*; G. Teglás, *Hunyad. tört.*, I, p. 188; Marțian, 285 și Christescu, *op. cit.*). Existau acolo o serie de ateliere în care se pregăteau barele de fier prin înmuierea metalului pentru export. Se menționează și descoperirea unor unelte de minerit (sapă, dălți, ciocan-tîrnăcop), a unui opaiț cu firma FESTI, a unui schelet de om, monede etc. (unele la Muzeul din Deva). Mai îndepărtate erau galeriile de la *Ruda* (com. Ghelar) și *Alun* (com. Bunila), unde de asemenea s-au identificat urme de exploatare a fierului și așezări sărace de mineri (G. Teglás, *op. cit.*, I, p. 190).

Orașul *Hunedoara* a cunoscut și el mulți colecționari de antichități romane aduse de la Sarmizegetusa, Micia și din alte părți. Cîteva descoperiri realizate întîmplător, lîngă castelul Huniazilor, arată totuși că a existat o așezare romană[2]. Alături de acest castel s-au aflat cărămizi cu ștampila legiunei a XIII-a Gemina (*CIL*, III, 8065, 33 = 1629, 33, c-d și 8065, 34, a; *AISC*, I, p. 59, a) și marca unui particular PAEL. În punctul respectiv funcționase un post de pază legionar. Lîngă gară, lucrările de terasament au scos un monument funerar cu o inscripție, țigle și cărămizi, indicii despre o necropolă *(Rep. arh.)*. Pe aria actualului oraș se cunosc de asemenea descoperiri izolate de monede, se pare și un tezaur.

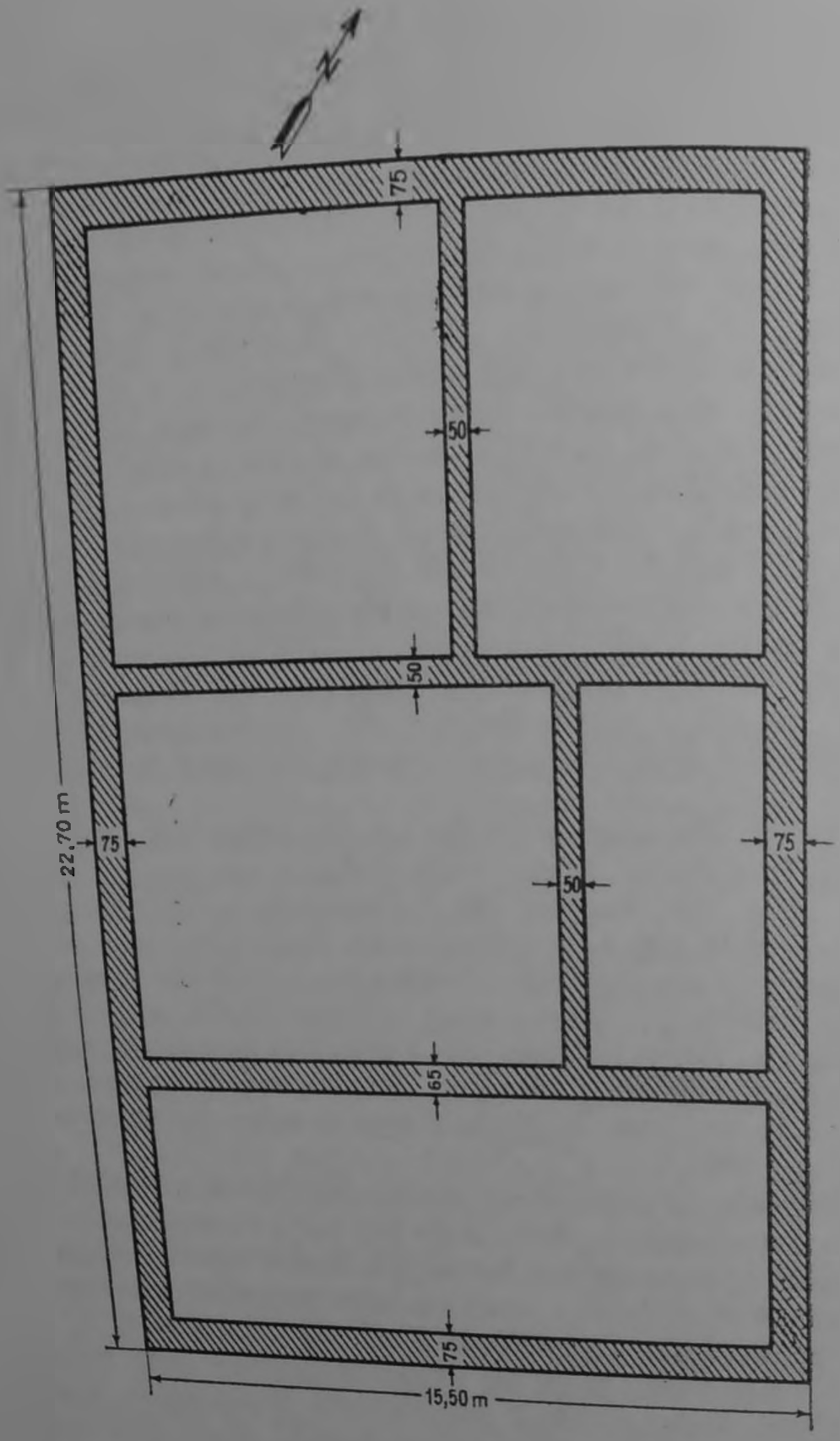

Fig. 9. Villa rustica de la Cinciș.

Ca centre rurale romane mai de seamă din zona exploatărilor de fier de lîngă Hunedoara, mai pot fi menționate cele de la *Peștișul Mare*, *Peștișul Mic* și *Mănerău*, situate și ele pe valea rîului Cerna[3]. În aceste comune colecționarii au adus materiale arheologice de la Micia, Aquae și Sarmizegetusa, materiale care nu trebuie confundate cu descoperirile locale.

La *Peștișul Mic* se menționează urme de substrucții romane din zidării cu mortar în „Valea Bicheului" (1835), diferite obiecte mărunte, monede și două inscripții (*CIL*, III, 1409—1410, aduse din Aquae?). Mai important fusese *vicus*-ul roman de la *Peștișul Mare*, cu un întins cîmp de ruine ale unor clădiri din zidărie cu mortar, cărămizi și țigle, ceramică, un cap de statuie din piatră în mărime naturală etc. O închinare lui Iupiter s-a făcut de către *T.F. Gratus*, probabil proprietar de țară (*CIL*, III, 1408). Dintr-un alt fragment epigrafic se deduce că textul lui se referea la un personaj de seamă, cavaler roman, onorat cu diferite magistraturi la Sarmizegetusa (*CIL*, III, 7891). În cătunul vecin, la *Mănerău*, s-a descoperit una dintre multele ferme din teritoriul Sarmizegetusei (*Dolg., l.c.*). Un *vicus* s-a identificat și la *Băcia* (j. Hunedoara), la marginea de sud a satului, pe locul de întretăiere a căii ferate cu șoseaua națională, punct denumit de localnici „Palatiște". S-au descoperit substrucții de zidării romane și un fragment dintr-o inscripție funerară (*CIL*, III, 12569; G. Téglás, *AÉ*, XIII, 1893, p. 205 și *Hunyad. tört.*, I, pp. 113 și 154). O așezare din perioada romană s-a semnalat și la *Nandru* (j. Hunedoara). În punctul denumit „Cărămidă" s-au cules fragmente de cărămizi, de țigle, de inscripții ș.a. (Gooss, *ASVL.*, XIV, 1878, p. 65 și Téglás, *op. cit.*, I, p. 152).

Țara Hațegului cu văile din marginile ei a fost puternic populată în vremea romană, cu *pagi*, *vici*, cătune izolate de mineri și *villae rusticae* ale unor proprietari de țară. Se deosebesc trei grupe de așezări. Pe larga vale ce ducea de la Sarmizegetusa pînă la Aquae, se dezvoltaseră sate de caracter agricol și multe *villae rusticae*, care beneficiau în plus de exploatările carierelor de calcar. În valea Streiului superior și bazinul Petroșenilor, minele aveau mai puțină importanță, culturile agricole erau modeste, ceea ce explică puținele așezări legate de traficul pe drumul din pasul Vîlcanului. Al treilea grup de așezări, din jurul Teliucului a fost o regiune a minerilor exploatați de arendașii veniți cu un întreg aparat administrativ și cete de sclavi folosiți la lucrul de galerie. Mîna de muncă în aceste mine (cum arată ritul de înmormîntare din unele necropole) era împlinită în mare măsură și de elementul autohton getic. Proprietarii de ferme sînt *Augustales*, magistrați municipali la Sarmizegetusa, veterani, membri și patroni în colegiul de *fabri*, în general elemente cu o bună stare materială. Mulți locuiau numai la țară și veneau la oraș pentru îndeplinirea unor obligații administrative sau afaceri personale. În comparație cu alte regiuni rurale ale Daciei, în Țara Hațegului numărul monumentelor epigrafice și al celor sculpturale

este mai ridicat în lumea civilă, ceea ce explică o mai mare răspîndire a scrisului și a culturii romane. Elementul militar activ este foarte slab și numai veteranii căutau aceste regiuni ca locuri de retragere. Peste tot se observă influența puternică politico-administrativă și culturală a Sarmizegetusei spre care gravitau toate aceste așezări.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] Gooss, *l.c.*; G. Téglás, *Hunyad. tört.*, I, p. 186 și urm.; idem, *BKL*, 1908, p. 61 și urm. și *Klio*, *l.c.*; Jung, *Fasten*, p. 160; S. Rákoczy, *BKL*, 1910, p. 657 și urm.; Marțian, 682; Christescu, *op. cit.* și *Rep. arh.*

[2] Neigebaur, p. 88; *HTRTÉ*, II, 1880, p. 144; VIII, 1893, p. 20; IX, 1896, p. 168; X, 1899, p. 52 și XVI, 1906, p. 211 și Winkler, *SCN*, II, p. 403.

[3] Neigebaur, p. 51; Ackner, *JCC*, 1856, p. 6; Torma, *AK*, III, 1863, p. 141 și *AEM*, III, 1879, p. 109; Gooss, *Chronik*, p. 98; G. Téglás, *AEM*, XI, 1888, p. 235; idem, *EM*, XV, 1888, p. 241; idem, *AÉ*, XIII, 1893, p. 205; idem, *Hunyad. tört.*, I, p. 152; Marțian, 502 și 503; Buday, *Dolg.*, IV, 1913, p. 110 și *Rep. arh.*

PAGVS AQVENSIS

Prima localitate înscrisă în TP pe marele drum imperial ce ducea de la Sarmizegetusa către Apulum a fost *Ad Aquas*, la 14 mp (= 20,706 km) față de capitala Daciei. Cifrele nu concordă, deoarece între Sarmizegetusa și Călanul de azi (j. Hunedoara), unde este situată Aquae din Dacia Superioară, sînt 28, 40 km. Harta amintită indică locul acestor băi printr-un desen special, format dintr-o clădire cu o curte centrală, în timp ce marile orașe, ca Sarmizegetusa, Apulum, Napoca ș.a., au ca semn cartografic un modest turnuleț. Atare indicație apare frecvent pe *TP*, cînd este vorba de băi termale importante. *Ad Aquas* sau *Aquae*, s-a dezvoltat în valea Streiului, favorizată de exploatarea apelor termale și a carierelor de calcar din zona Călan[1]. Izvoarele naturale de aici s-au putut folosi cu mult înainte de venirea romanilor. Aceasta i-a determinat pe Tomaschek (*RE*, II, col. 1294, nr. 2) și pe Pârvan (*Getica*, pp. 251, 258, 264) să considere toponimicul latin ca o traducere a unuia getic. Importanța locului și-a găsit ecou în menționarea ei la *Ptol.* (III, 8, 4: Ὕδατα — traducerea greacă a celui latinesc) și *GR* (IV, 7, 5, ed. Schnetz, p. 49: *Aquas*). Ca toponimic, Aquae era foarte răspîndit în provinciile romane, folosit spre a indica ape termale sau izvoare bogate într-o regiune cu o slabă rețea hidrografică. Construcțiile băilor romane (situate la 2 km spre apus de așezare civilă antică) au lăsat urme pînă azi. Un mare bazin (3,7 × 7 × 14,2 m) a fost tăiat în piatră pe locul unde țîșnea apa dintre fisurile stîncii (cu o temperatură de 30°). Evacuarea din bazin a apei se făcea printr-un jgheab săpat în stîncă.

Dacă pînă în prezent urmele unui castru roman nu sînt sigure, în schimb, o puternică așezare civilă romană ne este dovedită prin multe și variate urme. Ele se întîlnesc sub vatra actualului oraș, de unde se extind spre sud și nord, pe o terasă situată la 3 km de rîul Strei. În această zonă s-au semnalat ca descoperiri: zidării, coloane, capitele, diferite sculpturi în piatră, cărămizi și monede ce se extind de la Traian la Filip Arabul. Ștampilele aplicate pe țigle de legiunea a XIII-a Gemina (*CIL*, III, 1629, 22 și Russu, *Apulum*, V, p. 221), cu variate nume de cărămidari — ca șefi de ateliere, indică pentru Aquae un post de pază în valea Streiului. Din acest detașament putea

face parte *C.Val.Ingenus sig(nifer)* al legiunii, care pe timpul lui Septimiu Sever (209—14 febr. 211) a dedicat un altar lui *I.O.M. Dolicen(us)*, descoperit în vecinătate, la *Sîncraiu* (Merlat, p. 24, nr. 22). Se întîlnesc și ștampilele pe cărămizi ale unor particulari (*CIL*, III, 8075, 34).

Carierele de piatră din Aquae furnizau acest material și Sarmizegetusei. G. Téglás (*Hunyad. tort.*, I, p. 114; cf. și Christescu, *Viața ec.*, p. 38) le-a identificat în mijlocul Călanului, pe malul stîng al Streiului și sub muntele Măgura. Cu ajutorul inscripțiilor cunoaștem și numele unor pietrari ce lucrau în aceste cariere. Un *Diogenes [l]apidarius* (*CIL*, III, 7895) fusese cioplitor în piatră, pe cînd *Cla(udius) Saturnin(us)* era sculptor, deoarece arată că „a sculptat" *(CIL*, III, 1413... *sculpsit)*. (Unii cred că această sculptură provine de la Ostrov.) Este probabil ca din zona carierelor de la Călan să-și aibă proveniența și un altar închinat divinităților celtice din munți *(Suleviae montanae)*, de către *T. Iulius, lapid(arius)*, monument cules în această regiune (*CIL*, III, 1601).

Privitor la trecutul așezării romane de la Călan dispunem de aproximativ 20 de texte epigrafice găsite în ruinele de la Aquae sau descoperite, ulterior, în satele vecine. Numărul mare al inscripțiilor se explică prin vecinătatea carierelor de calcar din care se puteau ciopli atare monumente.

În inscripțiile funerare ne întîmpină nume cu rezonanță romană sau peregrină, ca: *Lusia Prisca* cu *Ulp.Romul[us]* (*CIL*, III, 1414); *M. Ulp.Ierio* (decurion la Sarmizegetusa) cu *Ulp(ia) Op[ia]ava* (*CIL*, III, 7892 = Gostar, *Anal.șt.Univ.-Iași, S.N.șt.soc.*, t. IV, 1958, p. 34); *Iul.Maximus* cu *He[rennia] Valentina* (*CIL*, III, 7894); *C. Ian(ius) Ianuar(ius), Ian.Marcian(us), Ian(ia) Ian(u)aria* și *G(avia?) Marc(ia)* din aceeași familie (*Klio*, X, 1910, p. 500); *Umbria Afr(i)cana* cu *Umbrius Villanu[s]* (Gostar, *SCIV*, XIII, 1962, p. 125) etc. Din grupul pietrelor de mormînt importanță specială are un text cu o lungă listă de persoane din *nationes* diferite: *C.A.Dedalus, Valeri(a) Cara, A.Tetula, L.A. Augus., C.A. Carus* și *C.A. Valerianus, veteranus*, toți înmormîntați prin grija sclavilor lor: *Crispina, Vett[illa?], Maxima* și *Butes* (*CIL*, III, 7893 și Tudor, *Ist.sclavaj.*, pp. 93 și 123). Întîlnim aici familia unul veteran, proprietar de seamă din împrejurimile tîrgului *Aquae*, care dispunea de patru sclavi *actores*.

Un alt lot de inscripții are caracter votiv, unele putînd fi puse de către vizitatorii băilor. *Hercules* este adorat de veteranul *M.Iul. Proclianus; Fortuna Augusta* de către *Q. Decius Vindex, proc(urator)*, pare-se în Dacia Apulensis (*CIL*, III, 1404); *Iupiter Capitolinul* este adorat în două rînduri de *P.F.Grat.* și *A. Elico* (*CIL*, III, 1410 și 7890); *Liber Pater* primește un altar de la *Ulp. Nepos* (*CIL*, III, 1411); *Silvanus domesticus* (*CIL*, III, 1403 = 7889) etc. Beneficiar al puterii de vindecare a băilor de la Aquae a fost și *T. Aur. Primanus, magister* la Micia, ceea ce l-a determinat să venereze pe *genius pag(i) Mic(iensium)* de acasă (*CIL*, III, 1405). Cultul lui

Mithras se face cunoscut printr-o reprezentare sculpturală a zeului (*CIMRM*, II, nr. 2026).

Despre poziția juridico-administrativă a așezării romane de la Aquae, ne informează o singură știre epigrafică, în care se menționează un *C.Iul. Marcianus. dec. col.* (Sarmizegetusa) și *praef(ectus) pag(i) A[q]uensis* (*CIL*, III, 1407). Localitatea a fost deci un *pagus* din teritoriul capitalei Daciei, condusă de un *praefectus* numit de către metropolă. El făcea parte de drept din consiliul comunal al coloniei. Aquae era, prin urmare, un tîrg de seamă pe drumul ce ducea spre valea Mureșului. Este de presupus că și această mare comună rurală dispunea de un teritoriu al ei, în care erau incluși cei mai apropiați *vici* (Bățălar, Strei, Strei-Sîngiorgiu, valea Sîngiorgiului, Sîntamaria de Piatră, Sîncrai etc.), și a căror istorie a fost strîns legată de *pagus Aquensis*.

Din teritoriul acestui *pagus* se mai cunoaște o închinare redactată într-un stil pompos, în cinstea guvernatorului *P. Furius Saturninus*, prezent probabil la băi, în anul 161 e.n. Saturninus, guvernator cunoscut și din alte epigrafe ale Daciei (*CIL*, III, 943; 1771; 1177; *Dacia*, VII—VIII, p. 343, nr. 4 și *AMN*, III, p. 452), este lăudat pentru faptul că „...provincia fusese legată și devotată de al său nume și de ale sale distinse virtuți..." deoarece, „de la prima sa venire (în Dacia) pînă în momentul cînd a părăsit provincia, el s-a arătat cu bunătate față de toată lumea și i-a degrevat (pe locuitori) de unele sarcini" (*CIL*, III, 1412 = 7902 = *ILS*, 7155).

La *Bățălar* (com. Strei-Sîngiorgiu, j. Hunedoara), s-au semnalat la nord de sat, substrucții de zidării din cărămidă cu mortar, ce ar putea indica numai o *villa rustica* (G. Téglás, *Hunyad. tort.*, I, p. 154). Așezarea romană vecină de la *Strei-Săcel* a fost strîns legată de carierele de piatră de pe Muntele Măgura. Din zona acestui sat s-au menționat ca descoperiri, cărămizi, coloane cioplite, un sarcofag, inscripția veteranului *C.A. Valerianus* (v. mai sus, p. 116), o altă piatră de mormînt a soției lui *C. Clod(ius) Secundinus IIviralis* la Sarmizegetusa și proprietar local (*CIL*, III, 1496) etc. *Vicus*-ul de aici era aproape unit cu Aquae (G. Téglás, *AEM*, IX, 1885, p. 238 și același *Hunyad. tort.*, I, p. 110 și urm.). Altă așezare rurală se întîlnește la *Rușt* (com. Bretea Streiului, j. Hunedora). La nord de sat sînt indicate ruine de clădiri, cărămizi, țigle, ceramică, un altar ș.a. (Neigebaur, p. 90; Gooss, *Chronik*, p. 105 și Marțian, 565). La *Strei-Sîngiorgiu* există semnalările unor urme romane de mai bine de un secol (Neigebaur, p. 92; Gooss, *Chronik*, p. 78; G. Téglás, *Hunyad. tort.*, I, pp. 114 și 154; B. Jánó, *AE*, XXXII, 1912, p. 55 și urm. și *Rep. arh.*). Pe locul numit „Hanul boieresc" se cunosc urme de zidării romane, cărămizi, țigle, opaițe etc. Piciorul mesei de altar din biserica locală s-a făcut dintr-o inscripție romană (*CIL*, III, 7892, cf. mai sus, p. 116). *Vicus*-ul de aici devenise o suburbie a tîrgului Aquae. S-au semnalat de asemenea multe urme romane (zidării, cărămizi, monede, cera-

mică) la sud de satul *Boșorod* (j. Hunedoara), în punctul „Jidoveni" și pe coasta „Valea Stupării" (Neigebaur, p. 95; Ackner, *JCC*, 1856, p. 101; C. Daicoviciu-Al. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, București, 1951, p. 52).

La Valea *Sîngiorgiului* (com. Călan) se exploata cea mai de seamă carieră de piatră din zona tîrgului Aquae (Christescu, *Viața ec.*, p. 38), situată în coasta dealului Gutunoiu. În acest loc, s-au găsit, o inscripție (*CIL*, III, 7894, v. mai sus, p. 116) și ștampile aplicate pe cărămizi (*CIL*, III, 8075, 33). Așezarea civilă a satului roman a fost lîngă pîrîul Bersa, de unde s-au catalogat ca descoperiri: tuburi de teracotă, țigle, un fragment de statuie, un relief funerar și trei altare votive, care ar indica locul unui templu (G. Teglás, *AE*, XIX, 1889, p. 92; și *Hunyad.tört.*, I, p. 114 și urm.; *FK*, XIX, 1891, p. 80 și *Rep. arh.*). Două dintre inscripții s-au dedicat de către *P. Cratti[us P]aternus*, se pare decurion la Sarmizegetusa (*CIL*, III, 12575) și lui Marte, de către *Lucius Crattius* (*CIL*, III, 12577). Atenție deosebită merită al treilea altar închinat lui *Iupiter Optimus Maximus Appenninus*, de către decurionul Sarmizegetusei *M.Ulp. Valentinus* (*CIL*, III, 12576 = *ILS*, 3075). Epitetul acordat zeului amintește Munții Apenini din Italia, ținut din care venise Valentinus, pare-se un veteran din armata lui Traian, împroprietărit în teritoriul capitalei provinciei. El este unul dintre veteranii romani stabiliți în teritoriul Sarmizegetusei, interesat în treburile politice ale coloniei.

O altă mare carieră de piatră a existat la *Sîntamaria de Piatră* (com. Călan), folosită din perioada Daciei libere. În vremea romană se extrăgea calcarul din locul „Făget", unde s-ar fi aflat și unelte de pietrari (G.Teglás, *AEM*, XVI, 1893, p. 209; și *Hunyad.tört.*, I, p. 114; B. Jánó, *AE*, XXXII, 1902, pp. 55 și 400 și *Rep.arh.*). Un castru roman rămîne încă nesigur. Cît privește urmele *vicus*-ului roman, ele pot fi stabilite în locul „Grădiștea", pe malul drept al rîului Strei (la 1 km nord de sat). Ca descoperiri (unele inedite) se menționează în acest loc: cărămizi cu ștampila *ASCLEPI* (*CIL*, III, 8075, 34), un cap de la o statuetă în marmură a nimfei Dafne, un fragment de altar închinat lui *Silvanus domesticus* (*CIL*, III, 7889, cf. mai sus), tuburi de hipocaust, coloane, capitele, un tezaur cu monede etc.

De la Sîntamaria de Piatră pînă în confluența Streiului cu Mureșul se cunosc doar două puncte cu urme romane. La *Petreni* (com. Băcia, j. Hunedoara) sînt vizibile pe malul drept al Streiului construcții, cioburi și cărămizi romane de la o așezare rurală. Pe marginea sudică a com. *Băcia*, în locul „Palatiște", G. Teglás a semnalat multe urme de substrucții romane, pe care le atribuia exagerat unui *pagus* sau castru (*AE*, XIII, 1893, p. 205 și *AEM*, XVI, 1893, p. 253). De aici provine și un fragment de inscripție funerară (*CIL*, III, 12569).

Pagus Aquensis, împreună cu *vici* din imediata sa apropiere, a rămas o zonă a carierelor de piatră și a folosirii apelor antireumatice de la Călan, vizitate nu atît de intens ca cele de la Băile Herculane. La băile din Aquae nu veneau înalți funcționari, guvernatori de provincii și comandanți de trupe, ca în valea Cernei și la Germisara. Apariția unor *decuriones* din consiliul coloniei Sarmizegetusa la Aquae și prin împrejurimi arată legăturile politice ale unor proprietari de țară cu metropola dacică. Tîrgul de la Aquae nu a dispus de importante resurse agricole, ca să se poată ridica în stadiul de oraș, și să aspire la poziția de *municipium*. În complexul organizației lui intrau numeroși *vici* din jur, unde se exercita direct controlul unui *praefectus* din fruntea acelui *pagus*.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] Neigebaur, p. 91 și urm.; Ackner, *JCC*, 1856, pp. 11 și 96; 1857, p. 82; Gooss, *Chronik*, p. 82; Broșteanu, *Rom. Rev.*, V, 1889, p. 698; G. Teglás, *Hunyad. tört.*, I, p. 110 și urm.; același, *AE*, XIII, 1893, p. 203 și urm.; Király, *Dacia*, p. 353; Christescu, *Viața ec.*, p. 102; același, *Ist. milit.*, pp. 107 și 170; Igna, *Cultul*, p. 4 și 58; *Rep. Jarh.*; Winkler, *SCN*, II, p. 405 și Gostar, *SCIV*, XIII, 1962, p. 125 și urm.

PAGVS MICIENSIS

Cu toate că a cunoscut o înfloritoare dezvoltare, așezarea de la Micia nefiind situată pe traseul marelui drum dintre Sarmizegetusa și Apulum, nu a putut intra în repertoriul localităților cunoscute de geografii și itinerarele romane. Dar pe bază de indicații epigrafice, ea este astăzi perfect localizată în comuna *Vețel* (j. Hunedoara), la 10 km spre apus de orașul Deva. De fapt, urmele antice (așezarea civilă, castrul, necropolele etc.) depășesc hotarele acestei comune. Spre vest de ea, se întind, pe malul stîng al Mureșului, pînă în fața defileului Dobra. Tot în lungul rîului, spre răsărit, ruinele se întîlnesc pînă în satul Mintia. Către sud ajung la poalele dealurilor de la Herepea, iar către sud-vest se opresc lîngă satul Vulcez[1].

Ruinele Miciei au atras atenția arheologilor încă din secolul al XVIII-lea. De atunci au fost vizitate, cercetate și săpate parțial în mai multe rînduri. Ele au suferit mari distrugeri în 1806, cînd s-a construit o șosea modernă, apoi în 1865—1879, cînd actuala cale ferată și-a întins terasamentul peste castru și peste o mare parte dintre ruine. Tot atunci a început și exodul antichităților de la Micia spre castelele feudale de la Zam, Chimindia, Mintia, Bretelin, Branișca etc. Din Micia (sau Aquae?) a ajuns o inscripție și la Cristur (*CIL*, III, 7889 = 1403), iar altele la Viena, Budapesta, Alba Iulia, Sibiu etc.

Pe teren, Micia a fost identificată cu sprijinul unor inscripții din Vețel care-i pomenesc numele[2]. Toponimicul se consideră de unii specialiști a fi de origine geto-tracică (Tomaschek, II, 2, 67; Pârvan, *Getica*, p. 274; Holder, II, 583: celtic?). O Micie preromană este atestată de materialul ceramic descoperit în așezarea civilă romană (Protase, *PC*, p. 59).

Primele sondaje arheologice le face la Micia I.F. Neigebaur în 1847, cînd vedea ziduri de piatră înalte de 4,70 m (!). „Societatea de istorie și arheologie" din Deva a organizat și ea săpături în anii 1880—1892. Au urmat apoi campaniile de săpături arheologice ale lui C. Daicoviciu, din anii 1929—1930 și 1937, care s-a ocupat de castrul roman și de edificiile situate între acesta și Mureș. Lucrările au continuat în anii 1935, 1939, 1947 și 1948, sub conducerea lui Oct. Floca, prin săpături dezvoltate, în castru, necro-

polă și așezarea civilă. S-a descoperit importantul templu al lui *Iupiter Erapolitanus*. După un veac de cercetări s-a ajuns a se colecta de la Micia mai mult ca 120 inscripții pe piatră, apoi un însemnat număr de stampile pe cărămizi sau țigle, lămpi, diferite obiecte ceramice și de metal etc., care nu au fost publicate în întregime.

Așezarea de la Micia s-a bucurat de o mare importanță economică și militară, din primii ani ai stăpînirii romane. Prin ea se făceau schimburile de comerț cu iazigii de la Tisa. Locul se putea apăra ușor, în eventualitatea unui atac dinspre vest (favorizat de îngustimea văii Mureșului). Garnizoana de la Micia trebuia să controleze și zona minieră din văile munților Apuseni situată în fața ei, spre care urcau drumuri secundare din valea Mureșului. Postul militar de la Micia (4 km față de strîmtoarea Branișca) asigura liniștea plutitului pe apa Mureșului pînă la Seghedin. Tot în sarcina lui intra și supravegherea unei părți din șoseaua ce ducea spre Apulum. Importanța drumului rezultă dintr-un *milliarium* pus la Micia în anii 251—253 e.n. de către împărații Trebonianus Gallus și Volusianus, cu ocazia restaurării șoselei. Textul inscripției indică de la Micia la Apulum 45 mp (= 65,555 m), ceea ce (cu oarecare aproximație) corespunde pe teren (*CIL*, III, 8061).

Locul de trecere obligatoriu a creat la Vețel o *statio Mic(iae)* de caracter vamal, cunoscută în inscripția sclavului Felix din *familia Caesaris*, avansat la *Pons Augusti* (*CIL*, III, 7853 = 1351 = *ILS*, 1860, cf. mai sus, p. 44). Se vămuiau la Micia toate mărfurile supuse taxei portoriului, trimise în jos pe Mureș sau venind din țara iazigilor. De aceea închinarea din inscripția lui Felix vorbește de *genius commercii* alături de *genius populi Romani* și de *terra Daciae* (cf. Tudor, *Ist. sclavaj.*, p. 119).

Micia dispunea și de un port modest pentru acostarea ambarcațiilor ce transportau mărfuri din Dacia spre Tisa și Dunăre. Acolo era locul oficiilor unor armatori. O statuie cioplită în piatră aflată la Micia reprezenta un atare patron de plute și bărci mari de transport (Munsterberg-Oehler, *JÖAI*, V, 1902, Beibl. col. 124 și Patsch, *Banater Sarmaten*, p. 196). Va fi existat de asemenea și un pod de lemn peste Mureș. Cît privește unele mine de cupru de pe malul opus Miciei, nu avem date sigure asupra lor.

Un altar închinat *Victoriae Aug(ustae)* et *genio collegi(i) eius*, de către *M. Cocceius Lucius, lapi(darius)*, găsit la Micia (sau la Uroiu?), atestă existența, în aceste locuri cu multe cariere de calcar, a unui colegiu de pietrari (*CIL*, III, 1365). Folosind plute, pietrarii din Micia se puteau aproviziona ușor cu blocuri de calcar cel mai bun de lucrat. Activitatea acestor cioplitori în piatră, asociați în colegii sau lucrînd izolat, explică marele număr de monumente scrise și sculptate ce s-au descoperit la Micia.

Unii arendași ai bogățiilor de stat din provincie dispuneau de birouri în aceste localități. *P. Aelius Marus*, concesionar al pășunatului și salinelor, avea ca agent al său, la Micia, pe libertul *P. Ael. Euphorus*, care pentru

sănătatea patronului său invoca pe *Silvanus domesticus*, divinitate protectoare a turmelor și exploatărilor de sare (*CIL*, III, 1363). Respectivul arendaș mai dispunea și de alte oficii în Dacia estică (cf. mai jos, p. 270). Mult timp, statul (ca proprietar) a arendat asemenea venituri publice unor oameni care aveau bani și personal fiscal format din sclavi sau liberți. Ecoul acestor bogății se reflecta și în marele număr de monumente religioase închinate lui *Silvanus domesticus* la Micia[3]. Pentru aceleași motive era adorată *Terra Mater* (*CIL*, III, 1351; 1364; 7853 = 1860) și *Hercules* (*CIL*, III, 1339, 1340 și 12565). Cultul zeului puterii era practicat la Micia de un *collegium* prezidat de doi *magist(ri) cultorum Hercul(is)*, la un moment dat în persoana lui *Lucil(ius) Felix* și *Dom(itius) Herculanus* (*CIL*, III, 1339). Hercule se considera în această regiune ca patron divin al muncilor istovitoare din carierele de piatră.

Cum că Micia avea rolul de cheie a apărării în partea vestică a provinciei Dacia, o dovedesc ruinele marelui castru local și ale puternicei garnizoane ce-l ocupa (C. Daicoviciu, *Micia*, p. 16 și urm.). Conturul castrului se vede și acum la suprafața terenului, situat pe o terasă a Mureșului înaltă de 3—4 m. Era unul dintre cele mai mari castre de piatră ale Daciei (180 × 360 m). A avut o „fază de pămînt" și se crede că numai în 157 e.n., i s-au adăugat fortificații din zid. El putea adăposti concomitent mai multe formații auxiliare și fracțiuni din legiunea a XIII-a Gemina. Prefecții și unii centurioni ai garnizoanei ne-au lăsat numeroase dedicații epigrafice[4].

Garnizoana permanentă a castrului se compunea din *cohors II Flavia Commagenorum*, recrutată din Orient, atestată la Micia din perioada lui Traian-Hadrian (*CIL*, III, 1371) și prezentă acolo pînă la lichidarea stăpînirii romane în Dacia[5]. Ea a zidit și refăcut castrul în mai multe rînduri. Recruții sirieni și commageni din Micia au deschis drumul spre Dacia multor elemente peregrine de colonizare, venite din Orient. Folosindu-ne de același material epigrafic constatăm că în castrul Miciei au mai staționat, pentru mai mult timp: *ala I Hispanorum Campagonum* (*CIL*, III, 1342; 1343; 1377; 1378; 1380; 7851 (?); *ACMIT*, III, 1930, p. 37, nr. 5); *cohors I Vindelicorum* (*CIL*, III, 1343); *cohors I Alpinorum* (*CIL*, III, 1343 și 8074,8) și o parte din *numerus Maurorum Tibiscensium* (*CIL*, III, 1343). Printre unitățile cu o activitate de scurtă durată la Micia, au fost: *ala I Bosporanorum* (*CIL*, III, 1344 și *ACMIT*, III, 1930, nr. 8, p. 38); *numerus Maurorum Miciensium* (*CIL*, III, 6267 și *Sargetia*, II, p. 119); *ala I Pannoniorum* (*CIL*, III, 1375); *ala I Ituraeorum* (*CIL*, III, 1382) etc. Sînt de asemenea prezente în acest castru ștampile pe cărămizi lăsate de *legiunea a IV-a Flavia Felix* (*CIL*, III, 1353; epoca lui Traian-Hadrian) și de *legiunea a XIII-a Gemina* (*CIL*, III, 1354; 7858; 8065, i, k, etc.). În nici o garnizoană din Dacia nu s-au perindat atîtea trupe ca la Micia, ceea ce și explică influența puternică pe care a avut-o armata în această așezare.

Așezarea ocupată de populația civilă se întindea pe valea Mureșului, în jurul marelui castru. Din complexul acestui mare tîrg săpăturile au precizat un număr mic de clădiri. În 1929 s-au descoperit două mari construcții cu zidărie din piatră situate între castru și Mureș, separate între ele de o stradă pavată cu bolovani. Urmele de hipocaust, de cuptoare, vase și alte obiecte indicau un cartier de meșteșugari și comercianți a căror activitate se lega de cursul Mureșului. La răsărit de castru au fost precizate alte ruine pe o distanță de 1 km, pînă lîngă satul Mintia. Ele se terminau lîngă o necropolă în care s-au găsit o stelă funerară (*CIL*, III, 12567), sarcofage din piatră, cinci morminte cu cupolă de cărămidă și diferite alte monumente funerare. Sarcofagele din această necropolă fuseseră lucrate în cariera de la Uroiu, mai important fiind al lui *C.Val.Ursus*, fiul veteranului *C.Val.Antestius* (*CIL*, III, 1383 și Floca, *Sargetia*, II, p. 8). Un impunător monument funerar (reconstituit acum la Muzeul din Deva) arată puterea economică a unor elemente locale și iscusința ca cioplitori a unor pietrari din carierele de la Uroiu (Fr. Cumont, *AEM*, XIX, 1894, p. 24 = Florescu, *ED*, IV, p. 80). Avea o formă de *aedicula*, cu o elegantă nișă pe al cărei coronament stă conul de pin flancat la colțurile acoperișului de acrotere și de doi lei ce devorează un cap de taur. Pereții laterali ai ediculei poartă sculpturi ce reprezintă diferiți membrii ai familiei defuncte, între care *pater familias* purtînd grav un *rotulus* în mîna dreaptă. Alți doi lei culcați la baza picioarelor ediculei păzeau mormîntul.

În zona de la sud și sud-est de castru s-au găsit multe altare votive printre ruinele unor temple. În punctul denumit la „Hotare" (la aproximativ 400 m sud-est de castru), s-a determinat urma unui templu închinat lui *Iupiter Erapolitanus*, divinitate siriană din orașul *Hierapolis*, adorată la Micia de către *Cassius Rufus* (Floca, *Studii*, II, 1, 1949, p. 108 și *MCA*, I. p. 773). Între ruinele templului se puteau vedea diferite sculpturi, capiteluri, coloane și altare. Adorarea acestei divinități se făcea de către soldații și coloniștii siro-fenicieni, stabiliți la Micia în mare număr.

Un alt templu se înălțase pe locul numit la „Comoară", lîngă hotarul satului Herepea (1 km sud-vest de castru), aproape de o necropolă, și a fost săpat în 1937 (C. Daicoviciu, *Sargetia*, II, p. 117 și urm.; Tudor, *Latomus*, XXII, 1964, p. 278). Templul era de mărimea 12 × 18 m, se construise în secolul al II-lea e.n., avea trei *cellae* cu o anexă *(culina?)*, pentru trei divinități. Pe timpul lui Septimiu Sever, fiind prea ruinat, se restaurase (anul 204 e.n.) de către *Mauri Mic(ienses)* comandați de prefectul lor, *Iul. Evangelianus*. Inscripția numește construcția *templum deorum patriorum*. Grija pentru acest sanctuar o aveau elementele militare și civile din Micia, de origine maură, care-l foloseau în comun. Maurii, ca și sirienii, constituiau o puternică comunitate locală strîns legată de acești „zei strămoșești aduși din patria" lor, situată în nord-vestul Africii. Între cele două grupuri

etnice nu există o separație categorică. Într-o inscripție de la Micia (*CIL*, III, 6267), întîlnim nume siriene și maure în aceeași familie, ceea ce dovedește amestecul celor două neamuri prin căsătorii.

Un templu al zeului *Silvanus domesticus* se amintește din ofranda *(sacrum)* în valoare de 10 pondi de argint (*CIL*, 7860: *a(rgenti) p(ondo) (decem)*.

Băile de la Micia folosite în comun de soldați și populația civilă se situau pe malul Mureșului, către colțul de nord al castrului. Ele se construiseră în secolul al II-lea e.n. și au fost restaurate în două rînduri; prima dată de către Septimiu Sever (*CIL*, III, 1374), iar a doua oară de către Severus Alexander (*ACMIT*, 1930/31, p. 35); în ambele cazuri din ordinul guvernatorului provinciei și prin grija prefectului comandant al *cohortei II Fl. Commagenorum*.

Vasta zonă de ruine, clădirile impunătoare și bogăția obiectelor descoperite clasează Micia ca o așezare de tip cvasiurban, dar care nu a putut îmbrăca haina de *municipium*. După cum indică inscriptiile a rămas în situația de *pagus* (*CIL*, III, 7847 = 1405 [= *ILS*, 7151]; 7852 = 1350 și *Sargetia*, I, p. 64). Acest important centru comercial și meșteșugăresc nu a putut aspira la situația de oraș cu o organizație municipală autonomă proprie, din cauza includerii sale în marele teritoriu al Sarmizegetusei și a marei garnizoane din sînul său. Treburile obștești în *pagus* se administrau de către doi *magistri*, un fel de primari numiți și ei (ca la Aquae) de către consiliul comunal al Sarmizegetusei. Materialul epigrafic ne-a transmis numele mai multor atare magistri: *T.Aur.Prim[a]nus*, care a adorat pe *genius pag[i] Mic[iae]* cu un altar *(CIL*, III, 7847 = 1405 = *ILS*, 7151); *L.Atil. Faustinus* și *M.Vib. Romanus* (*CIL*, III, 7852 = 1350); *C.Ant. Crispinus* (*Sargetia*, *l.c.*); *T. Aur. Verus* și *C.Q. Fortunatus* (Macrea, *OD*, p. 346 și urm.). Dintre ei, *C. Antonius Crispinus* a fost un veteran local și om de încredere la Sarmizegetusa (*CIL*, III, 1375 și *Sargetia*, *l.c.*). Cei doi conducători ai tîrgului puneau inscripții votive pentru sănătatea acestui *pagus* și a locuitorilor din Micia.

Este de presupus că și ei (ca și cei de la Aquae) făceau parte de drept din *ordo decurionum* al Sarmizegetusei. Nucleul populației l-a format încă din timpul primei colonizări, un grup de veterani și cetățeni romani, ca element favorizat, de la care ne-a rămas un important lot de nume latinești. Pe timpul domniei lui Septimiu Sever, această comunitate era încă puternică și putea închina inscripții cu mențiunea: *vet(erani) et c(ives) R(omani), per C(aium) Anton(ium) Crispinum mag(istrum) p(agi) Mic(iensium)* (*CIL*, III, 1375 și *Sargetia*, *l.c.*). În alte două mărturii epigrafice întîlnim aceeași solidaritate în jurul cultului lui Iupiter Capitolinul a veteranilor și cetățenilor romani de la Micia, din mijlocul cărora se recrutau cei doi *magistri* (*An.ep.*, 1911, nr. 40 și Macrea, *OD*, p. 346 și urm.). Față de cele două *nationes* locale (siro-orientalii și maurii), elementul roman avea întîietate și se alimenta mereu cu veterani ai garnizoanei de la Micia. Cît de numeroși și puternici erau acești

veterani în viața locală rezultă din faptul că se organizaseră într-o *cur(ia) Miciens(ium)*, în frunte cu doi *magistri*, dintre care cunoaștem pe *Aurelius Alpinus* și *Claudius Nicomaedes* (*ACMIT*, III, 1930, p. 40, nr. 12). În afară de susținerea unor interese personale, este greu a ști ce alte scopuri urmărea atare asociație.

De viața așezării civile și a castrului Micia se leagă descoperirea unui imens număr de obiecte din piatră, lut, metal, opaițe, vase, statui ale unor localnici, reliefuri votive, monumente funerare cu variate ornamente, capitele, coloane, vase *terra sigillata* etc., rămase în mare parte nestudiate la muzeele din Deva, Alba Iulia și Cluj.

Contingentului de coloniști orientali i se atribuie venerarea unor zei naționali. Întîlnim între aceștia pe *Iupiter Turmasgadis* (*CIL*, III, 1338 și *ACMIT*, 1930, p. 37), pe *I.O.M. Heliopolitanus* (*CIL*, III, 1353; 1354), pe *I.O.M. Dolichenus Commagenus* (*An.ép.*, 1911, nr. 35; *MCA*, I, p. 762, nr. 6 și Merlat, p. 32, nr. 31); pe *Mithras* (*CIL*, III, 1357 și *CIMRM*, II, nr. 2018—2025); pe *Isis regina*, adorată într-un templu (*CIL*, III, 1341; 1342; cf. Russu, *Apulum*, V, p. 173, nr. 32) și pe *Dea Syria reg(ina)* venerată de un *M.Ulpius Phoebus* (*CIL*, III, 7864 și Russu, *op.cit.*). Epitetele date zeilor indică nume de localități sau de regiuni ale Orientului, de unde fuseseră transplanți în Dacia de către soldații sau coloniștii civili.

Cum nu avea calitatea de municipiu, Micia nu și-a putut organiza la ea acasă o asociație de *Augustales*. În mijlocul populației sale se găseau însă unele elemente peregrine sau liberți bogați, înscrise în colegiul augustalilor din metropolă (*CIL*, III, 1385 și *Dolg.*, IV, 1913, p. 260). Din inițiativa și banii augustalului *M. Cornelius Stratonicus* se pavase la Micia o piață sau o stradă, cu bolovani de rîu (Tudor, *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 210).

Sclavajul la Micia apare menționat în patru texte epigrafice, dintre care două au fost examinate mai sus (*CIL*, III, 7853 = 1351 [= *ILS*. 1860] și 1363; cf. Russu, *SCȘ,-Cluj*, p. 10, nr. 6). Alte două texte s-au aflat la *Mintia*, punct arheologic ce aparține tot Miciei. Una amintește pe libertul *Licin*[*ius*]*s Eup*[*r*]*epes* ce avusese ca *patronus* pe veteranul *C. Licinius Ponticus*, născut la Caesarea și fost soldat într-o *ala* din Micia (*CIL*, III, 1382; cf. și Tudor, *Ist. sclavaj.*, p. 216). Patronul fusese recrutat din Orient, din sînul unei colonii de cetățeni romani și rămăsese la Micia ca veteran și proprietar. Mai mult interes oferă al doilea document epigrafic, un monument funerar, în parte versificat (*CIL*, III, 7868; cf. Tudor, *op.cit.*, pp. 203 și 271). *Aelia Hygia*, decedată la 18 ani, era *liberta et coniux* a lui *Ael. Valent*[*inus*], decurion și flamen, pare-se la Apulum, care deplînge moartea tinerei soții prin cîteva stihuri: „pe care timpul nemilos a răpit-o împreună cu cei din casă. Dacia te-a dorit, iar acum Micia te are cu ea. Salutare copilă și mergi cu bine în veșnicie..." *(quam tempus durum/rapuit familiam/quae*

simul. Dacia te voluit, possedit/Micia secum. Have/puella multum adqu(e) in aev(u)m vale).

Din Micia ne-a rămas unul dintre cele mai interesante documente privitoare la învățământul elementar din Dacia (Tudor, *Rev.de ped.*, XII, 5, 1963, p. 84 și *Das Altertum*, 11, 2, 1965, p. 112). Într-o scenă sculptată pe un medalion funerar apare un școlar alături de părinți și un frate. El poartă un condei *(stilus)* și un săculeț *(crumena)* de păstrat tăblițele cerate. Localitatea poseda școli pentru copii ce doreau a învăța scrisul, cititul și puțină aritmetică (foto. 5).

Dăinuirea unei populații pe ruinele Miciei se atestă în veacul al IV-lea, de către o fibulă din argint de tipul celor cu „capete de ceapă", pe care întîlnim inscripția QVARTINE VIVAS (*CIL*, III, 6288; Russu, *Studii teologice*, 1958, p. 316; Macrea, *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 467 și Protase *PC*, p. 132). Este de fapt, un obiect de import din lumea romană, cu urări de sănătate pentru posesorul ei, *Quartinus*.

Deși făcea parte din organizația teritorială cu caracter urban a coloniei Sarmizegetusa, Micia dispunea și ea de un *territorium* propriu despre care nu știm nimic. El se putea extinde pe ambele maluri ale Mureșului și se învecina cu teritoriile ce țineau de Aquae și Germisara. Din acest mic teritoriu făceau parte mai mulți *vici* și *villae rusticae* legate administrativ și economic de Micia.

La *Leșnic* (com. Vețel) existase o *villa rustica*, unde cercetările au descoperit monede romane și cărămizi ștampilate ce indicau numele abreviat al proprietarului (*CIL*, III, 8075, 38; Torma, *AEM*, VI, 1882, p. 143 și Téglás, *Hunyad.tört.*, I, p. 148). În zona arheologică a Miciei se situează urmele *vicus*-ului de la *Șoimuș* (j. Hunedoara) din locul „Telegi" (ceramică, cărămizi, țigle ș.a.) ce se întind către satul Bălata (Téglás, *op.cit.*, p. 150 și *AE*, VI, 1889/90, p. 131 și XIX, 1909, p. 50). Pe văile Munților Zarandului, deschise în fața Miciei, se înfiripaseră mici așezări rurale legate de exploatarea carierelor de piatră și extracția aurului. La *Căbești* (com. Furcșoara, j. Hunedoara) funcționase o conductă din tuburi de pămînt, care transporta apa de la „Izvorul Rece" la o carieră de piatră situată în marginea șoselei, pe dealul „Coasta Varului" (Floca, *Sargetia*, I, p. 79). Către est de Micia, valea Mureșului se lărgește și se leagă cu alte văi, străbătute de drumuri importante pentru dezvoltarea așezărilor rurale agricole, păstorești și miniere.

La origine, orașul *Deva* a fost o așezare sătească romană, unde se exploata porfirul, în cariera de la „Pietroasa", de pe dealul Bejan, considerată a fi fost cea mai de seamă carieră după Bucova[6]. Urmele lucrărilor romane se mai puteau vedea în secolul trecut, formate de scobituri în stîncă, blocuri parțial cioplite, sarcofage, coloane și capiteluri. S-au cules de asemenea scule de pietrari, pietre de rîșniță, cărămizi, monede, iar în unele locuri apăreau substrucții de case. De lîngă această carieră provine o inscripție dedicată

zeilor Hercule și Silvanus, patroni ai lucrărilor în piatră, pusă acolo prin grija unei *vexillatio* din *l(egio) XIII G(emina) Ant(oniniana)*, din care făcea parte dedicantul *T. Aur. Arimo*, un *immuni(s)* al ei (*CIL*, III, 12565). Soldații păzeau pe sclavii și *damnati ad metalla*, folosiți în cariere pe timpul domniei lui *Caracalla* sau *Elagabal*. Amatorii de antichități au adus în orașul Deva multe obiecte din Micia, Sarmizegetusa și Aquae. Cu toate acestea, se poate fixa în oraș urma unei așezări romane, prin descoperiri de inscripții, capitele, țigle, cărămizi, conducte de apă (1948), ceramică, un altar cu inscripții (1951) etc. Specialiștii bănuiesc și existența unei *villa rustica* (*Rep.arh.*). În vecinătate, funcționa o altă carieră importantă, la *Cîrjiți* (j.Hunedoara), pe coasta dealului Dumbrăvița, însoțită și de o așezare romană (cu zidării, cărămizi, inscripții ș.a., azi dispărute) (Téglás, *Hunyad. tört.*, I, pp. 150 și 185; Marțian, 129 și *Rep.arh.*). Ca resturi romane s-au înregistrat: ruine de construcții cu cărămizi prinse în mortar, obiecte din fier, un monument funerar cu doi lei, fragmente sculpturale și de arhitectură, două inscripții (dispărute în 1874), ștampile pe cărămizi cu literele LS și altele.

La *Uroi*, peste Mureș (în fața orașului Simeria), funcționau mari cariere de piatră în teritoriul Miciei, care au dat naștere unei așezări rurale (Neigebaur, p. 104; Gooss, *Chronik*, p. 65; Téglás, *Hunyad. tört.*, I, p. 116; Christescu, *Viața ec.*, p. 38 și *Rep. arh.*). Un castru roman nu este dovedit. În acest punct putem fixa localitatea *Petrae*, cunoscută în *TP* și *GR* (Miller, *IR*, p. 548; *GR* IV, 7, 4 cf. Schnetz, p. 49 și Pârvan, *Getica*, p. 258). Locul corespunde distanței de 13 mp (= 19, 227 km), înregistrat pe *TP*, între Petrae și Aquae. De asemenea, cei 8 mp (= 11,832 km) de la Petrae la Germisara concordă cu distanța pînă la castrul de la Geoagiu. Toponimicul roman indică o regiune de piatră, ceea ce și găsim la Uroi. Din locul numit „Pietriș" (la răsărit de sat) se exploata intens augitul și andezitul, roci ușor de fasonat pentru monumentele epigrafice și sculpturale, mult căutate la Micia și pe valea Mureșului. Din așezarea de la Uroi (pe drumul ce duce spre Rapoltul Mare) se cunosc substrucții de clădiri, monumente funerare, ceramică și două inscripții (*CIL*, 7881 și 7883 și Torma, *AEM*, III, 1879, p. 102). Prima se referă la un *C. Romanius Summus*, ca *de(curio) col(oniae)* (Sarmizegetusa), probabil proprietar local. A doua conține o dedicație către un împărat, pusă de un detașament din legiunea a V-a Macedonica, comandat de un centurion.

Dependentă de Uroi-Petrae se găsea așezarea romană de la *Simeria* (distrusă de orașul modern), lîngă care exista și o *villa rustica* (Neigebaur, p. 104; Gooss, *Chronik*, p. 70; Téglás, *Hunyad. tört.*, I, p. 118 și *Rep.arh.*). Cariere de piatră și urme de așezări romane mai existau în apropiere de *Cărpiniș* și

Rapoltul Mare (Teglás, *op.cit.*, pp. 13, 118, 150, 185; același, *Klio*, X, 1910, p. 50 și *Rep.arh.*), marcate prin diverse descoperiri, printre care și o inscripție adresată lui *Silvanus (Rep.arh.)*.

*

* *

În vremea romană, Micia a fost un tîrg de graniță cu dublă funcție: economică și militară. Pentru apărarea hotarului de vest al provinciei și schimbul de mărfuri cu triburile barbare dinafară, ea deținea același rol, ca *Porolissum*, *Samum*, *Angustia* și *Slăveni*, de pe alte sectoare ale granitei. În afară de ocupații legate de pușină agricultură și păstorit, populația exploata intens o serie de cariere din teritoriul ei, din care se scotea piatră de calitate superioară, pentru construcții, monumente funerare și sculpturale, neîntîlnită în teritoriul *pagus*-ului de la Aquae. Venituri mai mari puteau avea acești locuitori și de pe urma unor exploatări aurifere din părțile sudice ale Munților Zarandului. Pe la Micia se scurgeau spre Tisa și Dunăre plutele și bărcile mari încărcate cu mărfuri de export din Dacia. Oficiul local de vamă încasa taxe importante de pe urma acestui tranzit, în care se angajaseră și oameni de afaceri din Micia.

Cu ajutorul materialului epigrafic distingem trei grupe de populații. În frunte se situa comunitatea veteranilor și cetățenilor romani. Elementele siriene și maure au pătruns la Micia prin filtrul garnizoanei locale, completată cu mulți recruți veniți din Orient și din Mauritania. Organizația comunală a tîrgului condusă de doi *magistri* s-a afirmat mult mai mult decît cele similare din Aquae și Germisara, deoarece în sînul ei se găseau mulți veterani. În comparație cu *pagus Aquensis*, condus de un *praefectus*, Micia prin cei doi *magistri* ai ei dispunea de mai multă autonomie locală și Sarmizegetusa se amesteca mai puțin în treburile ei. Se pare că, o dată cu dezvoltarea economică și administrativ-politică a orașului Apulum, Micia din punct de vedere economic și cultural s-a orientat mai mult spre acesta, decît spre Sarmizegetusa.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] S. I. Hohenhausen, *Alterthümer Daciens* etc., Wien, 1775, p. 36; Neigebaur, pp. 52 și 64; M. J. Ackner, *JCC*, 1856, p. 5 și II, 1857, p. 93; Gooss, *Chronik*, p. 85; Marțian, 738; Fluss, *RE*, XV, col. 1518; C. Daicoviciu, *Micia I. Cercetări asupra castrului*, *ACMIT*, III, 1929—1930, p. 1 și urm.; idem, *Sargetia*, II, 1941, p. 117; Christescu,

Viața ec., pp. 81 și 93; idem, *Ist. milit., passim*; Wagner, *passim*; Floca, *Sargetia* I, p. 64 și II, p. 1 și urm.; idem, *MCA*, I, p. 773 și *Rep. arh.*

[2] *CIL*, III, 7847 =1405; 7853=1351 (= *ILS*, 1860); 7868; *ACMIT*, 1930, p. 40, nr. 12—13; *Sargetia*, I, p. 64, nr. 2 și II, p. 117.

[3] *CIL*, III, 1359—1363; 7859—7862; 12565; *An. ep.*, 1903, nr. 68; 1914, nr. 103—104; *ACMIT*, 1930, p. 38 urm., nr. 8, 14—16.

[4] *CIL*, III, 1342—1344; 1347; 1353; 1334; 1355; 1374; 7848; 7850; 7854; 7855; 7858; 7873; *An. ép.*, 1903, nr. 65—67; 1911, nr. 35 și 1931, nr. 118; *ACMIT*, III, 1930, p. 38, nr. 8 și *Sargetia*, II, p. 117 și urm.

[5] *CIL*, III, 1343; 1355; 1371—1374; 1379 (an. 245); 1380; 6267; 7850=1347; 7854=1619; 7855; 7873; 8074, 11; *An. ép.*, 1903, nr. 65—67 și 1911, nr. 35.

[6] Ackner, *JCC*, 1856, p. 93; Gooss, *AVSL*, XII, 1874, p. 160; idem, *Chronik*, p. 71; G. Teglás, *AE*, 1889, p. 390; Christescu, *Viața ec.*, p. 38 și urm. și *Rep. arh.*

GERMISARA ŞI ÎMPREJURIMILE EI

Pe marele drum imperial dintre Sarmizegetusa şi Apulum, *TP* a notat localitatea *Germithera* (Miller, *IR*, p. 548), cunoscută de asemenea lui *Ptol.* (III, 8, 4: Γερμίζυγρα şi Ζερμίζιγρα) şi *GR* (IV, 7, 3, cf. Schnetz, p. 49 şi urm.: *Germigera*). Deşi în vremea stăpînirii romane a fost una dintre staţiunile balneoclimatice de seamă ale Daciei, mult mai importantă decît cea de la Aquae, *tabula* nu a însemnat-o prin desenul caracteristic (o casă cu curtea largă,) deoarece drumul nu trecea prin staţiune; el atingea numai castrul şi aşezarea de la Cigmău. Băile se găseau mai în interior, la Geoagiu[1].

Toponimicul este autentic traco-getic, cu multe analogii în sud-estul Europei şi Asia Mică, fiind format din *germ* care înseamnă „cald-fierbinte" şi din *sara*, adică „apă". Deci Germisara ar avea corespondentul latinesc *Aquae Calidae*, iar în româneşte, „Izvoarele Calde" (Tomaschek, II, 2, p. 88; Pârvan, *Getica*, p. 260 şi Russu, *Limba*, p. 69). Conţinutul toponimicului dacic indică folosirea băilor mai înainte de venirea romanilor, fapt confirmat şi de monedele (Thasos, Apollonia, Dyrrachium, denari republicani, Vespasian etc.), descoperite la Geoagiu (Gostar, *op. cit.*, p. 90).

Localizarea Germisarei la Geoagiu-Cigmău s-a făcut cu ajutorul inscripţiilor, acum o sută de ani. Numărul documentelor epigrafice legate de trecutul ei se ridică la aproximativ 33 de piese (*CIL*, III, 1393; 1402; 6228; 7880—7888; 12571—12573; *AISC*, I, 2, p. 59; *Dacia*, VII—VIII, p. 344; *MCA*, I, p. 756 şi Gostar, *op. cit.*, p. 57 şi urm.).

Antica Germisara formată dintr-un castru cu *canabae*, dintr-o aşezare civilă şi din băile romane, s-a extins din valea Mureşului pînă la Geoagiu-Băi.

Castrul ocupa platoul Turiac, în locul „Pogradie" şi este denumit de localnici „Cetatea Uriaşilor". În lipsa unor săpături sistematice i s-au dat cu aproximaţie o lungime de 246,5 m şi o lăţime de 75,8 m. Din ruinele lui, lucrările agricole şi săpăturile amatorilor de antichităţi au scos şi distrus mult material arheologic. În secolul al XIII-lea s-a construit biserica (reformată) din Geoagiu cu material din zidăria lui (demolată în 1930). În castru s-a descoperit o inscripţie onorifică pusă lui Filip Arabul în anul 245, de către *numerus singulariorum Britannicorum* (*CIL*, III, 12573 = Gostar, *op. cit.*, p. 70), uni-

tate care a făcut mult timp paza teritoriului (*CIL*, III, 8075, 32, a,c = 1633, 14, a; *Klio*, X, 1910, p. 501 și 1911, p. 509). Soldații din legiunea a XIII-a Gemina au trecut de asemenea prin acest loc (*CIL*, III, 8064, 6 și 13751, b).

Așezarea civilă s-a dezvoltat pe „Lunca", dintre Cigmău și Geoagiu și este mult mai bogată decît castrul roman în descoperiri arheologice. Pe malul stîng al pîrîului Geoagiu existau cariere de piatră, iar sub actuala comună Geoagiu se extindea necropola romană din care s-au cules pietre funerare (*CIL*, III, 1398—1402 și Gostar, *op. cit.*, p. 62 și urm.). O altă așezare romană (de mici proporții) se găsea pe dealul „Pedeapsă".

În funcție de importanța banilor lăsați de bolnavii vizitatori ai băilor au prosperat în teritoriul Germisarei cîteva sate romane și *villae rusticae*, care-și desfăceau produsele pe piața din stațiune. Asemenea așezări (mai mici sau mai mari) se citează pe teritoriile actualelor sate *Rengheț*, *Rapoltel*, *Bobîlna* (substrucții de zidării, cărămizi, ceramică, monede ș.a., în punctul „Fîntîna din pîrîu"), *Folt* (în locul „Halînga"), *Turdaș* și *Pricaz* (O. Floca-V. Șuiaga, *Ghidul jud. Hunedoara*, Deva, 1936, p. 88 și urm.; Gostar, *op. cit.*, p. 96). Băile Germisarei se situează la 5 km nord de castrul Cigmău, pe locul unde funcționează și azi instalațiile balneare moderne. În afară de efectul curativ antireumatic, apele se folosesc și pentru cură internă, în afecțiuni ale tubului digestiv, gastrite, boli hepatice, biliare și urinare. Ele au atras vizitatori romani de seamă din marile orașe ale provinciei, între care trei guvernatori ai Daciei (*CIL*, III, 7882 [anul 157/8]; 1393 și *Dacia*, VII—VIII, p. 344) și comandanți de trupe auxiliare (*CIL*, III, 1593; 7883; 7888; *MCA*, I, p. 756, nr. 1). Pe locul băilor romane s-au aflat variate urme de construcții din zid, mai important fiind un bazin săpat în stîncă (ca la Aquae), cu diametrul de 7,59 m. Acesta se umplea de la izvoarele termale printr-o conductă din tuburi de teracotă marcate cu ștampila lui *Lucretius Aquila*, care condusese detașamentul de soldați salahori ai legiunii a XIII-a Gemina, constructorii instalației (*CIL*, III, 8065, 30, f, i). În preajma bazinului și a altor clădiri legate de funcționarea băilor s-au descoperit capiteluri de coloană, monede aruncate în izvoare de bolnavi și o serie de inscripții închinate zeilor tămăduitori sau protectori ai apelor termale (*CIL*, III, 1393—1397; 7881—7887; 12571; *Dacia*, VII—VIII, p. 344; *AISC*, I, 2, p. 59 și *MCA*, I, p. 575, nr. 2, 3, 4).

Textele epigrafice nu ne spun nimic pînă acum despre organizația administrativ-comunală a Germisarei. Localitatea a fost în cel mai fericit caz un *pagus*, ca cele de la Aquae și Micia, înglobat în marele teritoriu al Sarmizegetusei (Mommsen, *CIL*, III, p. 225), condus de un *praefectus* sau de doi *magistri*.

Inscripțiile indică la Germisara *decuriones* și *quaestores* ai Sarmizegetusei, cei mai mulți veniți la băi pentru tratamente. Există și dovezi despre unii dintre ei, ca fiind domiciliați în Germisara. Dar îmbrăcînd funcții munici-

pale în metropolă, ei aduc o dovadă în plus că localitatea ținea de teritoriul capitalei Daciei.

Analiza materialului epigrafic din Germisara reflectă o viață locală asemănătoare cu a surorilor sale Aquae și Băile Herculane. Bogățiile agricole, minierele și păstoritul nu au constituit o bază economică de prim ordin pentru Germisara, izolată de marele drum comercial de pe valea Mureșului. Seva i-au adus-o băile vindecătoare, unde bolnavii lăsau mulți bani. Mommsen (*CIL*, III, p. 169, cf. și Jung, *Fasten*, p. 148) credea că la Germisara se stabilise o puternică pătură de coloniști asiatici din Galatia, organizați acolo într-un *col(legium) [G]alatarum*, care printr-un reprezentant, *[T]i. Iulius Marcellinus*, a pus un altar lui *Hercules invictus* (*CIL*, III, 1394 = *ILS*, 7152). Dacă avem în vedere că ne găsim într-o stațiune balneară căutată de bolnavii ce veneau din toate părțile provinciei și că Marcellinus se adresează unei divinități tutelare pentru asemenea locuri, atunci nu mai avem certitudinea despre existența unui colegiu al galaților la Germisara. Mai observăm apoi că alte inscripții locale privitoare la elemente din Galatia nu au mai apărut. În acest caz Ti. Iulius Marcellinus poate fi trecut pe lista vizitatorilor sezonieri, ca unul ce venise din Napoca, unde exista, într-adevăr, o asociație importantă de *Galatae* (*CIL*, III, 860; cf. mai jos, p. 229). Fiind unul dintre magistrații colegiului, el putea închina în numele asociației un altar zeului Hercule, mult venerat la Germisara.

Aceleași considerații se pot face și despre o inscripție pusă de *L. Calpurnius* din *colleg(ium) aurariarum (magister?)*, descoperită la Geoagiu și nu la *Brucla*, cum s-a crezut mult timp (*CIL*, III, 941). Dedicantul era probabil un mic arendaș de mine *(legulus)* din Ampelum sau Alburnus Maior (O. Hirschfeld, *Sitzber. Akad.*, Wien, 1874, p. 369; Jung, *Fasten*, p. 160 și Patsch, *RE*, III, col. 894), în trecere pe la băile din Germisara, unde pentru sănătatea împăratului a închinat acest altar lui Iupiter Capitolinul.

Era de așteptat ca la Germisara, între inscripțiile votive lotul principal să fie repartizat zeilor sănătății. Nimfele (naiadele), ca genii nevăzute ce se scăldau în apele minerale și le dădeau putere curativă pentru a putea fi apoi folosite de bolnavi, au fost adorate de către *M. Statius Priscus*, binecunoscutul guvernator al celor trei Dacii, prin anii 157/158 (*CIL*, III, 7882). Cu prilejul trecerii lor pe la băi, doi augustali din Sarmizegetusa, *M. Lucilius Lucilianus* și *L. Antist(ius) Onesim(us)*, pun și ei un altar adresat: *Nymphis salutiferis* (*CIL*, III, 1397). În anul 186, *P. Aelius Marcellinus, signifer* și *quaestor* în *numerus*-ul de britoni din Germisara, adoră și el pe „Nimfele preasfinte", fiindcă l-au scăpat de la moarte (*CIL*, III, 1396 = *ILS*, 2630:... *mortis periculo liber(atus)*. Cele mai înălțătoare mulțumiri adresate acestor protectoare ale apelor termale sînt exprimate în patru versuri gravate pe o piatră descoperită în ruinele băilor, la 7 septembrie 1495, și azi dispărută (*CIL*,

III, 1395): [*Hanc ti*]*bi marmoreo caesam de monte d*[*icavi*] / *Regina undarum nvmpha, decus nemor*[*is*] / [*Vo*]*to damnasti p*[*er*]*fecta quem prece Bassus* /*M*[*oe*]-*nit*[*ae*] *pro*[*p*]*ter moenia Germisarae.*

„Ție, regină a apelor, nimfă, podoaba pădurii
Bassus, a cărui rugi tu le-ai plinit bucuros,
Ți-a dedicat, dintr-o stană de marmură, altarul acesta
Lîngă Germisara ta, pe întinsele culmi".

(Trad. T. A. Naum)

Hexametrii au fost compuși de către un stihuitor de talent, la cererea unui Bassus, desigur tot un vizitator al băilor. S-a crezut de unii arheologi că acest Bassus s-ar putea identifica cu *C. Iul. Quadratus Bassus*, legatul Daciei din anii 117/118 — dar totul rămîne ipotetic (cognomenul Bassus fiind foarte răspîndit în imperiu). „Întăriturile Germisarei" *(Moenia Germisarae)* — dacă nu se referă la castru — constituie o expresie poetică, deoarece localitatea nu se înconjurase cu ziduri de apărare.

Dintre zeii sănătății mai apar *Aesculapius* și *Hygea*, venerați de către alt guvernator al provinciei, *P. Furius Saturninus* (*Dacia*, VII—VIII, p. 344 și Igna, *op. cit.*, p. 14 și urm.), după cum am văzut, prezent și la băile de la Aquae (cf. mai sus, p. 117). Lista panteonului se completează cu inscripții votive puse pentru: *Iupiter* Capitolinul (*CIL*, III, 7881; *AISC*, I, 2, p. 59; *MCA*, I, p. 760, nr. 4); *Fortuna* (*CIL*, III, 1393); *Liber Pater* și *Libera Mater* (*CIL*, III, 12572); *Sol invictus* (*MCA*, I, p. 757, nr. 2), *Deus aeternus* (*ibid.*, nr. 3) și *dii patroni* (*ibid.* nr. 1).

În general inscripțiile menționează nume latinești, dovada unei puternice romanizări a regiunii. Dintre cei cu domiciliul în Germisara au fost: *Sex. Val. Fronto, flamen* la Sarmizegetusa (*CIL*, III, 1398 = *AÉ*, 1912, p. 393); apoi celto-britonii *Q. Ingenuvius Attio* și *Ingenuvia Marcella* (*CIL*, III, 1400 = Gostar, *op. cit.*, p. 73, nr. 4); *Masotina Spectata* (*CIL*, III, 1401) și *Severiana* (*CIL*, III, 1402). Merită atenție piatra de mormînt a liberților împăratului, *M. Aurel. Crescens* și *Aurelia Flora* (decedată în orașul Paetovio din Pannonia), a căror memorie este cinstită de *Ael. Iulianus*, ginere și soț (*CIL*, III, 1399). Iulianus aparținea, probabil, aparatului administrativ-fiscal din Dacia (Tudor, *Istoria sclavaj.*, p. 113). Lista de persoane din inscripțiile Germisarei poate continua cu *nationes* și ocupații foarte variate: *C. Iul. Tato*, un ilir (*CIL*, III, 7880; Russu, *AISC*, IV, p. 206); *C. Romanius Summus*, decurion la Sarmizegetusa (*CIL*, III, 7881); *Firmi(us) Florentinus*, decurion în *ala Bosporanor.* (*CIL*, III, 7888); *Aurelia* (?) *Italica* (*CIL*, III, 12571); *Secundin(us)* (*CIL*, III, 12572); *Maximinus*, gradat sau ofițer al legiunii a V-a Macedonica (*AISC*, I, 2, p. 59); *M. Au(relius) Calpurnianus*, centurion al garnizoanei locale; *M. Ael. Iulius*; *Aur. Maximus*, decurion și cvestor la Apulum (cunoscut acolo în trei inscripții: *CIL*, III, 1109; 1110 și

1218); *C. Valeriu(s); Iustus Moesicus; Cassia Sura; Aurel. Iulianus*, decurion în două rînduri la Sarmizegetusa și *Ulp. Max[i]mus*, gradat al legiunii a V-a Macedonica (*MCA*, I, p. 756, nr. 1—4; Gostar, *op. cit.*, p. 59, nr. 1, 3, 6). Enumerarea acestora arată lumea diferită ce se perinda la atare băi.

S-a putut ridica de asemenea un mare număr de monumente sculpturale, grație carierelor de piatră din împrejurimi. Pe pietrele de mormînt întîlnim chipul îndurerat al lui Attis, portretele defuncților executate cu obișnuita stîngăcie a pietrarilor provinciali (în grup sau izolați), apoi diferite embleme funerare. Una dintre lespezile de mormînt constituie un nou document al istoriei învățămîntului elementar din Dacia (cf. Gostar, *op. cit.*, p. 81, nr. 14). Într-o scenă sculptată întîlnim părinții cu o fată și un băiat. Pietrarul a așezat în mîinile băiatului două condeie *(stili)* și săculețul de pînză *(crumena)* destinat păstrării tăbliței cerate de scris. Rechizitele școlare indică un elev dintr-o școală elementară a Germisarei (cf. și Tudor, *Das Altertum*, 11, 2, 1965, p. 112).

Germisara și castrul ei dispuneau probabil de un *territorium* extins pe lunca Mureșului și prin împrejurimi, dar asupra lui nu posedăm nici o mențiune. În sfera economică imediată a acestei stațiuni puteau intra cîțiva *vici* din valea Orăștiei și de pe Mureș. O așezare rurală romană se găsea în fața ei, la *Orăștie*, pe dealul cu podgorii numit „Holump" sau „Dealul Cetății" (la apus de oraș)[2]. În afară de opaițe și diferite obiecte mărunte, ca descoperiri se semnalează resturi de clădiri și cărămizi cu ștampilele unor particulari: PAT și NCR (*CIL*, III, 8075, 3, a și 8074, 29, a). Toate inscripțiile romane pe piatră păstrate la *Orăștie* au fost aduse de către colecționari. Pe valea Apa Grădiștii, în zona fostelor cetăți dacice, întîlnim puține urme romane, mai mult ale unor posturi militare și așezări de păstori. Cele de la *Orăștioara de Jos*, *Orăștioara de Sus* și *Prisaca* (j. Hunedoara) sînt cunoscute de mult timp[3].

La *Orăștioara de Jos* s-a putut identifica (1944) o așezare civilă destul de extinsă, indicată prin zidării ce se găsesc pînă la rîul Beriu. Din acest loc și de pe panta dealului Glemea s-au cules: un coronament de stelă funerară, cărămizi, cioburi, un monument funerar sculptat cu doi lei, două inscripții șterse etc. În zidurile caselor din sat s-a folosit mult material roman de construcție. Un castru roman se ridicase la *Orăștioara de Sus*, în locul „Piatra Grădiștea", situat pe Apa Grădiștii (sau Apa Orăștiei). În el staționaseră *numerus exploratorum Germanicianorum* și unele detașamente din legiunea a XIII-a Gemina (*CIL*, III, 8065, 22, g = 1629, 17, c; 12608, g; 12614; *Klio*, X, 1910, p. 499). *M. Verius Superstes*, centurion al legiunii a V-a Macedonica, închinase în acest castru o inscripție a Dianei pentru sănătatea legatului provinciei: *C. Arrius Antoninus* (*CIL*, III, 12574), iar *Iulius Secundus*, explorator, *domo Agrip(pina)*, din același *numerus exploratorum Germanicianorum*, a lăsat și el un epigraf (*MCA*, VI, p. 351 = *Atti III Congr. Intern. epigraf.*, p. 196). Canabele din jurul castrului aveau un caracter păs-

toresc, se ocupau cu exploatarea lemnului, mai puțin cu agricultura. Mai sus, pe valea Grădiștii nu s-au mai putut înfiripa *vici* romani, ci numai grupe de case izolate ale păstorilor și lemnarilor. În rîndul acestora poate fi înscris cătunul roman de la *Grădiștea Muncelului* (Sarmizegetusa dacică). Deasupra actualului sat Grădiște (ruine de clădiri romane, inscripții, sculpturi ș.a.), s-au găsit două inscripții onorifice puse guvernatorilor Daciei din anii 157/158 și 175/176 (*CIL*, III, 1415 și 1416, cf. *AISC*, II, p. 246, nr. 4 și Macrea, *Sargetia*, II, p. 143). Toate urmele de seamă din zona ruinelor fostei capitale a lui Decebal indică numai garnizoane romane de pază (*AMN*, II, p. 119 și urm. și III, p. 430 și urm.). Grădiștea Muncelului, împreună cu alte cetăți dacice distruse de Traian (Costești, Vîrful lui Petru, Comărnicel, Jigorul Mic, Luncani etc.), a fost supravegheată la început de soldați ai legiunii a IV-a Flavia, mai apoi de alte unități, care au ridicat în această zonă numeroase fortificații, pe lîngă care nu s-au putut dezvolta așezări rurale romane de seamă (C. Daicoviciu, *Atti*, p. 185; cf. *SCIV*, II, 1951, p. 193 și IV, 1953, p. 458 și Daicoviciu-Ferenczi, *op. cit.*, *passim*).

Pînă la Apulum se cunosc pe larga vale a Mureșului și în imediata sa apropiere cîteva așezări romane menționate în itinerarele antice sau precizate prin descoperiri de materiale arheologice.

Între Germisara și Blandiana, singur *GR* (IV, 7, 1, cf. Schnetz, p. 50 și *CIL*, III, p. 225) introduce localitatea *Burticum*, pare-se un toponimic getic (Tomaschek, II, 2, 62 și Pârvan, *Getica*, p. 270). Lipsesc orice indicii pentru identificarea ei pe teren. După Germisara, atît *TP* (Miller, *IR*, p. 548), cît și *GR* (IV, 7, 2, cf. Schnetz, *l. c.*; Patsch, *RE*, III, col. 557 și G. Téglás, *AEM*, XIII, 1890, p. 199) înscriu la 9 mp (= 13,311 km) și la 8 mp (=11,832 km) față de Apulum, localitatea cu nume latinesc *Blandiana* (de la *Blandus*). S-a încercat fixarea ei în com. *Blîndiana* (fostă Cîrna, j. Alba), unde s-au identificat urme de construcții romane (castru?) și s-au descoperit variate obiecte pe panta dealului Teligrad (zidării, morminte, o inscripție: *CIL*, III, 12561) ș.a.[4] Dar mai importantă ca resturi romane și așezare ne apare aceea de la *Vîntul de Jos* (în vecinătatea com. Blandiana) încît localizarea s-ar putea face mai probabil acolo.

Pînă la Blandiana au mai existat alți *vici* romani, atestați prin descoperiri arheologice. La *Șibot* (j. Alba) unde se ramifică drumul ce duce de la gară spre Vinerea, s-au găsit urme de construcții și o *villa rustica* zidită din cărămizi cu ștampila ASCLEPI (Muzeul Deva), prin care se înțelege numele unui proprietar local (G. Téglás, *FK*, XIX, 1891, p. 85; idem, *Hunyad. tört.*, I, p. 149 și *Rep. arh.*). Nu putem ști dacă și la com. *Vinerea* (j. Alba) existase o așezare romană. Singura descoperire romană (1903), făcută în apa rîului Cugir, este o placă de piatră (Muzeul Deva) pe care apare sculptat un leu în mers și un medalion ce încadra un cap feminin cu bonetă frigiană. G. Téglás (*MKÉ*, VIII, 1914, p. 206 și urm.) a încercat să explice această reprezentare ca fiind

emblema legiunii a XIII-a Gemina, dar ea se leagă mai mult de cultul zeiței Cibele.

Peste Mureș, în fața comunei Blandiana, la *Cioara* (j. Alba) se înfiripase un sat roman (cu unele descoperiri de obiecte mărunte). Piatra de mormînt a lui *Q. Val. Mac...* (*CIL*, III, 7798 = 6264) indică pe unul dintre mulții veterani ai unei garnizoane (Apulum?) retras la țară ca proprietar de pămînt (Torma, *AK*, VI, 1866, p. 149 și G. Téglás, *BKL*, XLV, 1912, p. 227).

O însemnată așezare rurală romană se ridicase la *Vințul de Jos* (j. Alba), pe malul Mureșului, în locul de legătură al drumului de pe acest rîu cu cel ce venea dinspre defileul Oltului. Numai în acest punct am putea stabili Blandiana din *TP*, ca importantă *statio* sau *mansio* pentru călători, negustori și serviciul de poștă. Între hotarele comunei Vințul de Jos există mai multe locuri cu bogate resturi arheologice romane[5]. La vărsarea în Mureș a pîrîului Pianul s-au aflat substrucții de zidării, statui, reliefuri de piatră, urmele unui templu mithriac (*CIMRM*, II, nr. 2000—2003), diferite obiecte mărunte, inscripții pe cărămizi cu numele legiunii a XIII-a Gemina (*CIL*, III, 8064, 5 = 1629) și pe piatră (*CIL*, III, 7782, 14473). O lespede funerară (cf. Russu, *Muz. Brukenthal*, 12, 1965, p. 208., nr. 4) conținea epitaful familiei unui *d(ecurio) c(oloniae)* din Apulum, ajuns acolo ca proprietar de țară. O închinare comună pentru *Deus Bonus Puer Posphorus* și *Apollo Pythius* era pusă de către frații *T. Fl. Titus* și *T. Fl. Philetus* (*CIL*, III, 1133 = *ILS*, 4346). Din același loc se cunoaște descoperirea unui mare cuptor de olar pentru vase și opaițe, distrus în anii 1935—1936, cînd au dispărut și obiectele (I. Berciu, *Apulum*, III, p. 180, nr. 3). Tot aici urmează a se identifica un post de apărare (eventual un mic castru) ce depindea de Apulum. Descoperiri secundare au mai fost catalogate: pe dealul cu vii de deasupra gării (cărămizi, statuia unui sfinx, capitel de coloană, o inscripție etc.); în cartierul *Vurpăr* (substrucții de zidării, statui, un *mithraeum* și inscripția *CIL*, III, 1230); la cătunul *Sibișeni* (așezare rurală) și la „Valea Rea", unde s-a aflat un altar din marmură cu chipul zeilor Bacchus și Ceres. Urme de edificii romane există și pe „Dealul Comorii", către Oarda de Jos (coloane, cuptoare de olari etc.). Rămîne o simplă presupunere despre existența unei spălătorii de aur la Vințul de Jos. Piatra de mormînt a *Cassiei Saturnina* conține o dispoziție testamentară lăsată libertei sale *Cassia Ponticilla*, relativ la grija mormîntului patroanei ridicat prin sîrguința lui *Publicius Ianuarius* (soțul libertei) și a fratelui său *Publicius Severus*, de asemenea foști sclavi publici (*CIL*, III, 1230, cf. Tudor, *Ist. sclavaj.*, pp. 189, 205, 214). Piatra ar fi fost adusă însă din Sarmizegetusa (Russu). Defuncta se identifică ca o proprietară de țară, care, neavînd moștenitori de sînge, își lasă averea foștilor sclavi. Ca proprietară rurală poate fi considerată și *Octavia Digna* (*CIL*, III, 14473). La Vințul de Jos, cultul zeului Mithras avea mulți adepți. Reliefurile ce-i sînt închinate reproduc în mod obișnuit scena sacrificiului taurului. Pe unul dintre acestea

există o închinare făcută de un peregrin oriental Αὐρήλις Στέφανος, (*CIL*, III, 7782 = *IGR*, I, 544 = *CIMRM*, II, 2001—2002 și Russu, *op. cit.*, p. 60, nr. 12). De aici, sau de la Apulum, s-a transportat la Oarda de Sus (j. Alba) un alt monument mithriac, găsit pe malul Mureșului, la locul „Între pîraie" (*CIMRM*, II, 2004—2005 și Al. Popa, *OD*, p. 443). După dorința clientului, pietrarul înfățișase pe zeu printr-un bust și adăugase în inscripție că darul se făcuse de către *Potinus*, un grec sau oriental, poate chiar libert (despre o așezare la Oarda de Sus nu avem știri).

În faza actuală a informațiilor epigrafice nu putem cunoaște linia hotarului dintre teritoriul Sarmizegetusei și al orașului Apulum. Este foarte probabil că în cadrul teritoriului metropolei, ultima localitate a fost însăși Germisara. Vecinătatea și ușurința de legătură cu orașul Apulum a făcut ca toate așezările de pe Mureș, dintre Micia și Vințul de Jos, din punct de vedere economic și cultural să fie legate mai mult de acesta.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] Mommsen, *CIL*, III, p. 169, 225; Jung, *Röm.u. Rom.*, p. 109 și urm.; idem, *Fasten*, pp. 130 și 147 și urm.; Kiepert, *FOA*, XVII; Patsch, *RE*, VII, col. 1263 și urm.; dr. N. Igna, *Geoagiu-Băi (Germisara) în epoca romană*, București, 1947; N. Gostar, *Inscripții și monumente din Germisara*, în *Contribuții la cunoașterea reg. Hunedoara*, 1956, pp. 57—69 (cu vechea bibliografie); Macrea-Protase, *Geomal*, p. 503 n. 13 și *Rep. arh.*

[2] Neigebaur, p. 94; Ackner, *JCC*, 1856, p. 11; Gooss, *Chronik*, pp. 68 și 115; G. Téglás, *FK*, XIX, 1891, p. 75; Marțian, 491; C. Daicoviciu, *Dacia*, VII—VIII, p. 310 și *Rep. arh.*

[3] Neigebaur, p. 94 și urm.; Gooss, *Chronik*, p. 120 și urm.; G. Téglás, *AEM*, XVII, 1894, p. 103; idem, *Hunyad. tört.*, I, p. 143; Marțian, 482; Christescu, *Ist. milit.*, p. 170; C. Daicoviciu-Al. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, București, 1951, p. 6 și 108; *MCA*, V, p. 381 și VI, p. 350 și urm. și *Rep. arh.*

[4] G. Téglás, *AEM*, III, 1880, p. 119; idem, *Hunyad. tört.*, I, p. 225 și urm.; P. Király, *Apulum*, p. 244 și urm.; K. Horedt, *Studii*, II, 2, 1949, p. 44; idem, *Apulum*, III, p. 44 și *Rep. arh.*

[5] Ackner, *JCC*, 1856, p. 14; și 1857, p. 84; Gooss, *Chronik*, 65; idem, *AVSL*, XII, 1874, p. 170; B. Cserni, *ATIE*, X, 1889, p. 68; A. Ferenczi, *AE*, XXXII, 1912, p. 92 și urm.; Marțian, 743; Christescu, *Viața ec.*, p. 103; idem, *Ist. milit.*, p. 106 și urm. și *Rep. arh.*

DE LA CAPVT STENARVM LA APVLVM

Drumul roman care lega defileul Oltului cu marele centru urban de la Apulum a fost recunoscut pe teren la Guşteriţa (înglobată în oraşul Sibiu), la Ocna Sibiului, la Miercurea şi la Sebeş (j. Alba). Prima aşezare din *TP* după Caput Stenarum, la 12 mp (=17,748 km), era *Cedonia*, un toponimic getic, cu analogii şi în Mysia (Tomaschek, II, 2, 85; Patsch, *RE*, III, col. 1827; Miller, *IR*, p. 555 şi V. Pârvan, *Getica*, p. 271). Indicaţiile *tabulei* concordă cu descoperirea unei aşezări romane la *Guşteriţa*, de lîngă Sibiu[1]. Sibiul nu are nici o legătură toponimică cu vechea *Cedonia*; el nu a avut la bază o aşezare romană, iar unele inscripţii menţionate acolo (*CIL*, III, 1572 = *ILS*, 3437; 1613) au fost aduse din alte părţi. La Guşteriţa urmele unui *vicus* roman cu rol de *mansio* s-au identificat pe teritoriul ocupat de cimitirul evanghelic (zidării, vase de lut, opaiţe, monede de la Traian-Aurelian etc.), între care şi ştampila CM aplicată pe cărămizi (*CIL*, III, 8075, 49 = 1633, 12). Cedonia îşi păstrează importanţa economică şi după părăsirea Daciei, importanţă dovedită prin monede de la Constantin cel Mare pînă la Graţian (Protase, *PC*, p. 165).

Cedoniei îi urma — după indicaţiile *TP*, la 15 mp (= 22,185 km) şi faţă de Apulum la 24 mp = (35,496 km) — aşezarea *Acidava*, pe care acest itinerar o confundă cu cea identică ca nume din Oltenia. În schimb, *GR* (Miller, *IR*, p. 556) i-a păstrat numele corect de Sacidava (Tomaschek, *RE*, I, col. 250, nr. 2; Vulić, *RE*, I, A, col. 1656; Pârvan, *op. cit.*, p. 271 şi urm. şi *Ist. Rom.* I, p. 405). Pârvan a ajuns la concluzia că toponimul *Sacidava* este o denumire jumătate scitică (Saci-) şi jumătate getică (-dava). *Saci-Sacae* este denumirea tipică dată poporului scitic de unele izvoare antice, iar *dava* este clasic getic („-sat, tîrg, aşezare" etc.). Prin urmare, Sacidava ar însemna „Satul sciţilor", ca o străveche aşezare scitică, a cărei populaţie iraniană fusese dacizată cu timpul. Dacă acceptăm ca bune cifrele rutiere din *TP*, Sacidava ar cădea pe aşezarea romană de la *Şura Mică* (j. Sibiu), un loc cu urme romane destul de modeste[2]. Ca descoperire de reţinut la Şura Mică este piatra de mormînt a unei *Iulia Magiona*, o celtă, probabil fiica unui proprietar de ţară (I. I. Russu, *Muz. Brukenthal*, 12, 1965, p. 210, nr. 6).

În vecinătate, la *Cristian* (j. Sibiu) s-au observat la est de sat, pe malurile rîului Cibin, urme de construcții romane din cărămizi, care ar putea indica un *vicus* (Gooss, *Chronik*, p. 77 și *Rep. arh.*).

Mult mai importantă a fost așezarea romană de la *Ocna Sibiului* legată de exploatarea sării[3]. Ca descoperiri s-au notat acolo: ceramică romană din secolele II—III, monede, un cap al lui Apollo de la o statuetă de piatră, fragment de lut cu inscripție (*CIL*, III, 8075, 41) și alte descoperiri (Horedt, *Mitt. Brukenthal Museum*, IX-X, p. 110). În perioada de sfîrșit a stăpînirii romane în Dacia exista și o așezare mixtă daco-romană, pe locul numit „Zmițe", situat la 5 km nord de sat (Protase, *PC*, p. 204). Zona de export a bolovanilor de sare scoși de la Ocna Sibiului era limitată, deoarece pe Mureș se găseau alte ocne, iar în Oltenia, acest mineral se extrăgea în cantități mari de la Ocnele Mari. În regiunea Ocnei Sibiului, elementul autohton se menține puternic în timpul stăpînirii romane. La *Slimnic* (j. Sibiu) — pe locul denumit „Schelzenthal" — deasupra unei așezări din Latènul dacic s-a dezvoltat una romană, în complexul căreia elementul băștinaș s-a menținut (Protase, *PC*, p. 52; cf. M. Kimakowicz, *KVSL*, XXX, 1907, p. 89 și urm. și Horedt, *SCIV*, II, 1951, p. 204). În apropiere, la *Rușii* (j. Sibiu), într-o așezare daco-romană s-a descoperit un mare tezaur cu monede de la Septimiu Sever la Filip Arabul (Mitrea, *SCIV*, IV, 1953, p. 612 și urm. și Protase, *PC*, p. 204).

Resturi romane mai importante ale unui *vicus* se întîlnesc între comunele *Apoldul de Sus* și *Apoldul de Jos* (j. Sibiu), semnalate acolo de multă vreme[4]. Ca descoperiri se înscriu: zidării cu mortar, monumente funerare în formă de medalion, ceramică provincială, numeroase monede, un tezaur monetar, o necropolă de incinerație, inscripții etc. Postul militar local (castru ?) era supravegheat de soldați ai legiunii a XIII-a Gemina (*CIL*, III, 8064, 9), dintre care unul fusese îngropat în acest loc (*CIL*, III, 969). Din lumea civilă a satului roman se cunoaște numai un *T. Silius Ingenus*, adorator al lui Iupiter Capitolinul (*CIL*, III, 7732).

Pe linia drumului spre Apulum, o însemnată așezare civilă a existat la *Mercurea Sibiului* (j. Sibiu), cu bogate descoperiri (Neigebaur, pp. 260 și 292; Ackner, *JCC*, I, 1956, p. 103; Gooss, *Chronik*, p. 102; Marțian, 429 și *Rep. arh.*). Urmele romane se întind spre Apoldul de Jos: zidării de construcții însemnate, țigle, opaițe, un tipar de copiat vase *terra sigillata*, o stelă funerară de tipul medalion cu cinci busturi, o piatră de mormînt cu doi lei (aflată în locul „Biserica Albă") etc. În colecțiile Muzeului din Sibiu s-a adus de acolo o cărămidă cu ștampila unui particular: P. AEL. TER *(tius)*. Lîngă părîul Busder (2 km nord de sat), s-a găsit (1858) un mormînt cu o monedă a lui Hadrian. După unii cercetători în acest important tîrg s-ar putea localiza Sacidava.

Spre SE de Mercurea și în afara drumului roman, un *vicus* poate fi localizat la *Gîrbova* (j. Alba), prin resturi de construcții, ceramică, un apeduct și cărămizi cu ștampila legiunii a XIII-a Gemina găsite în zidăria bisericii locale (G. Arz, *KVSL*, IV, 1881 p. 119; Marțian, 279 și *Rep. arh.*). Lîngă aceasta se cunoaște o altă așezare romană, la *Reciu* (com. Gîrbova) cu descoperiri în punctul „Valea Reciului": cărămizi, rîșnițe, ceramică și două inscripții (Gooss, *Chronik*, p. 100; Arz, *l.c.* și *Rep. arh.*). Ambele inscripții sînt dedicate lui Iupiter Capitolinul, una de un *Quintus* (*CIL*, III, 970), alta de către *M. Ant. Sabinus, dec(urio) col(oniae) (Apuli)*, un proprietar local (*CIL*, III, 7793). În continuare se poate aminti o așezare rurală la *Cîlnic* (j. Alba), cu descoperiri de cărămizi romane în locurile „Șanțul Gardului" și „Panta Mare", dintre care unele marcate cu ștampila *LS* (*CIL*, III, 8075, 21, a-c), deci tot numele abreviat al unui proprietar local (C. Daicoviciu, *Dacia*, VII—VIII, p. 310, și *Rep. arh.*). La *Cunța* (com. Drașov, j. Alba) ar exista de asemenea urme romane (Király, *Apulum*, pp. 107 și 207).

Importanta așezare romană de la *Răhău* (j. Alba) se remarcă prin descoperiri de numeroase monede și monumente funerare, pe locurile „Biserica Albă", „Valea Caselor", „Crucea lui Dodică" și „Dealul Șipot", dinafara satului[5]. Pe o piatră de mormînt (*CIL*, III, 971) apare numele lui *T. Fl. Rufus*, veteran al legiunii a XI-a Claudia din Durostorum (Silistra) și născut la Amasia în Cappadocia Asiei Mici. După ieșirea din armată, împreună cu soția sa *Iul(ia) Maxima*, care mai înainte de căsătoria oficială îi fusese o [*c*]*ont(ubernalis)*, se stabilise în Dacia ca proprietar de țară în teritoriul orașului Apulum. Grija înmormîntării o avusese soția cu copiii lor, *Fl(avia) Venusta*, *Maximus* și *Rufinus*. Tot la Răhău fusese îngropată și soția sa *Iulia Maxima*, decedată la 65 de ani (*Dacia*, VII-VIII, p. 317).

La nord de drumul Caput Stenarum-Apulum, au înflorit de asemenea cîteva așezări romane rurale, spre care duceau drumuri secundare. La *Păuca* (j. Sibiu), în afară de zidării ce marchează o așezare rurală, se cunosc ștampile pe cărămizi ale legiunii a XIII-a Gemina turnate prin grija unor șefi de ateliere, ca, *Aur. Godes* și *Aur. Enthimus*, precum și una *SIN(gulares)*. Ele presupun existența unui post militar de pază (Ackner, *op. cit.*, p. 24; A. Ipolyi, *AK*, 1861, p. 243 și *Rep. arh.*).

Unul dintre importantele tîrguri ale Daciei (poate cu calitatea de *pagus*) se găsea la *Doștat* (j. Alba), unde unii au propus localizarea așezării *Singidava* (Gooss, *Chronik*, p. 71; F. Studniczka, *AEM*, VIII, 1884, p. 35; Marțian, 238; Floca, *ED*, VI, p. 217 și *Rep. arh.*). Vatra așezării romane s-a identificat în punctul denumit „Zidul", situat între Doștat și Spring, unde pe o lungime și lățime de 300 m, apar la suprafața terenului ruine de construcții și diverse obiecte. Se notează ca descoperiri: coloane, două statui de piatră, basoreliefuri în marmură, monede și cîteva inscripții (*CIL*,

III, 7728-7731), dintre care unele au fost aduse din alte părți. Din acest loc au fost transportate de colecționari: o inscripție la satul Cunța (*CIL*, III, 7729 = 968) și cărămizi cu ștampila legiunii a XIII-a Gemina, la satul Boz (com. Doștat). Materialul epigrafic cules la Doștat se referă în primul rînd la un templu mithriac (*CIMRM*, II, nr. 2006-2010). [*P. Ael(ius) Art*]*emidorus* născut în Macedonia, un *sace(rdos) creatus a Pal*[*myre*]*nis*, cu prilejul vizitei ce a făcut la acest *templum*, a închinat un altar zeului Soare, „neînvins și creator", adică Mithras (*CIL*, III, 7728 = *CIMRM*, II, nr. 2008). Din textul epigrafic rezultă clar că exista acolo un templu al divinității vizitat de pelerini îndepărtați ca domiciliu. În complexul acestui loc de închinare, *L. Aeli(us) Hylas, l(ibertus) (vicesimarius)* din organismul fiscal al Daciei a construit o nișă în care a depus o icoană a zeului Mithras, pentru sănătatea sa, a fiului său *Horiens* și a soției sale *Apuleia*. Divinitatea este denumită de el „Soarele neînvins, zeu creator, născut din stîncă" (*CIL*, III, 7729 = 968 [= *ILS*. 4241] și *CIMRM*, II, nr. 2007). Hylas activase în aceeași administrație, ca sclav la Romula (cf. p. 353), se eliberase din sclavie pe timpul lui Commodus și se transferase în Dacia Superioară (Tudor *Ist. sclavaj.*, pp. 113 și 181; același, *Latomus*, XXIII, 1964, p. 285). Nu ar fi exclusă prezența la Doștat a unui oficiu ce ținea de *portorium* (dacă inscripțiile respective sînt de acolo). Este probabil că și dedicația fragmentară a unui Hermes (*CIL*, III, 7731) să fi aparținut aceluiași templu mithriac din Doștat, unde mai existau și altele de acest gen (*CIL*, III, 7730). Putem bănui de asemenea că o inscripție găsită în chip izolat, între satele *Spring* și *Drașov* (Gooss, *Chronik*, p. 100), care reprezintă o închinare pusă pentru *Obilc* (divinitate celtică) și lui *Hercule*, de către un decurion al coloniei (Apulum), a fost de asemenea deplasată de la Doștat (*CIL*, III, 6263). Se constată că mitreul de la Doștat fusese vizitat de multe elemente peregrine grecești și orientale. În faza actuală a cercetărilor, nu putem fi siguri că la *Lancrăm* (j. Alba), simpla descoperire a unor cărămizi cu ștampila legiunii a XIII-a Gemina (Gooss, *Chronik*, p. 90) ar putea indica o așezare. Tot astfel, la *Daia Română* (j. Alba), un fragment de inscripție (*CIL*, III, 7728), epitaful unui veteran din legiunea a XIII-a Gemina (Muzeul din Sebeș), resturi de construcții ș.a. ne asigură despre prezența unei așezări romane *(Rep. arh.)*.

Mai înainte de încrucișarea marilor drumuri de pe Mureș și Olt (între satele Lancrăm și Oarda), se întîlnește, la *Sebeș*, o mare așezare romană. Șoseaua romană de la Cedonia și Sacidava trecea peste lunca Sebeșului, prin cîmpia Ruzgă și se îndrepta spre Lancrăm. Pe baza descoperirilor de la Sebeș se poate vorbi în acel loc de o mare comună rurală *(pagus* sau *vicus)*, probabil și de un post militar[6].

Deși urmele romane de la Sebeș au fost apreciate ca importante încă din secolul trecut, o cercetare sistematică a lor nu s-a realizat. Ele ocupă o

suprafață întinsă la răsărit de actualul oraș, în lunca și valea rîului Secaș, afluent al Sebeșului. Cu unele întreruperi, aceste urme continuă către valea Slatina și spre șesul Ruzgăi. Anchetele arheologice de suprafață au notat în această zonă: resturi de zidării romane din piatră, sau cărămidă legate cu mortar, țigle, olane etc., care în unele locuri arată existența unor clădiri importante (la podul de peste Secaș, lîngă „Dealul Furcilor", zis și „Lemberg" etc). În colecțiile muzeelor din Sebeș, Alba Iulia, Sibiu, Cluj etc. au intrat multe obiecte descoperite în această așezare, ca sculpturi în piatră (un sfinx), rîșnițe, fragment dintr-un scut, opaițe, brățări din bronz, tuburi de hipocaust, monede și altele. S-au mai semnalat (1909) urmele unei fîntîni romane la „Rîpile Roșii" și o conductă din tuburi de lut îmbrăcată cu țigle, care străbate lunca Secașului, unde a fost distrusă pe o lungime de 80 m (1951). Locul necropolei a fost identificat lîngă „Dealul Furcilor" și calea ferată, prin morminte de incinerație cu inventar modest (vase, monede) și de inhumație în sarcofage. De acest cimitir se leagă descoperirea cîtorva monumente funerare, dintre care unele în stare fragmentară (*CIL*, III, 1238 și *Rep. arh.*:... NOM. POSVIT). O altă piatră funerară (găsită în zidăria bisericii luterane din Sebeș și atribuită greșit orașului Apulum) păstrează numele lui *Iulius* [*Cen*]*sorinus* (*CIL*, III, 1238). Mai putem aminti o ștampilă fragmentară pe o cărămidă, cu numele *Menan*[*der*] (*CIL*, III, 8075, 30). Prezența unui castru roman (propus ca localizare pe „Dealul Roșu" sau „Poteca cu vii") rămîne încă problematică, ca și lectura unei ștampile pe o cărămidă, cu numele cohortei I Montanorum (*CIL*, III, 8074, 21). Săpăturile de scurtă durată (făcute în 1960) în punctul „Podul Priporului" au identificat o așezare complexă cu urme arheologice continue, din neolitic pînă în secolul al IV-lea e.n. Acolo, elementul autohton apare pe timpul ocupației romane, iar după părăsirea provinciei și cel daco-roman (Protase, *PC*, p. 127).

Peste Mureș în fața suburbiei Partoș a orașului Apulum-Alba Iulia, ceramica, monedele și cărămizile cu ștampila legiunii a XIII-a Gemina găsite în punctul „Rîturi", pendinte de satul *Limba* (com. Ciugud), indică o așezare romană (D. și I. Berciu, *Apulum*, III, p. 20). De același oraș roman se leagă și resturile arheologice (substrucții de zidării, ceramică, cărămizi, opaițe, urme de hipocaust etc.) precizate la *Piclișa* (com. Oarda din j. Alba), în „Pădurea episcopală" (Cserni, *AFM*, II, 1, pp. 141, 148, 550 și *Rep. arh.*).

*

Drumul de la gura Oltului la Apulum a fost intens folosit în timpul stăpînirii romane și după părăsirea provinciei. Înființarea unor așezări romane în lungul lui (ca *mansiones*), tezaurele și monedele găsite în zona respectivă

(sec. II-IV e.n.) confirmă importanța comercială a acestei șosele. Satele din regiune au avut de asemenea un caracter agricol, exploatarea sării fiind mai puțin rentabilă. Este probabil că pe drumul amintit să fi existat și unele stațiuni ale portoriului (Doștat ?). În multe locuri se constată prezența dacilor alături de elementul colonizator roman format și din proprietari de țară (unii foști soldați), cărora le aparțin mai multe inscripții. Regiunea se afla sub supravegherea militară a legiunii a XIII-a Gemina și din punct de vedere administrativ făcea parte din teritoriul orașului Apulum.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] Neigebaur, p. 261; Gooss, *Chronik*, p. 27; Marțian, 316; K. Horedt, *SV*, LX, 1937, p. 183 și urm.; M. Macrea, *AISC*, III, p. 285 și *Rep. arh.*

[2] Neigebaur, p. 282; Ackner, *AVSL*, IV, 1851, fasc. 1, p. 34; Gooss, *Chronik*, p. 109; Russu, *AISC*, V, p. 293; idem, *AMN*, I, p. 185 și *Muz. Brukenthal*, 12, p. 210.

[3] G. Teglás, *AEM*, IX, 1885, p. 245; Marțian, 474; Christescu, *Viața ec.*, pp. 50 și 75; K. Horedt, *SV*, LX, 1937, p. 185; Protase, *PC*, p. 45 și *Rep. arh.*

[4] *CIL*, III, p. 1015; Ackner, *JCC*, 1856, pp. 14 și 59; Gooss, *Chronik* p. 99; Király, *Dacia prov. Augusti*, II, p. 31; G. Teglás, *EM*, XX, 1902, p. 270; Marțian, 23 și urm.; Christescu, *Viața ec.*, pp. 13 și 102; idem, *Ist. milit.*, pp. 108, 121 și 170; Protase, *SCN*, II, p. 257; și *Rep. arh.*

[5] Neigebaur, p. 259; Ackner, *JCC*, 1856, p. 14; Gooss, *Chronik*, p. 101; Marțian, 540; C. Daicoviciu, *ACMIT*, II, 1929, p. 312; idem, *Dacia*, VII—VIII, p. 317 și *Rep. arh.*

[6] Neigebaur, pp. 257 și 274; Ackner, *JCC*, 1856, pp. 14 și 26, Gooss, *Chronik*, p. 294; Christescu, *Viața ec.*, p. 75; idem, *Ist. milit.*, pp. 44 și 189; C. Daicoviciu, *Dacia*, VII—VIII, p. 310; Wagner, p. 171; K. Horedt, *Untersuch.*, p. 23 și 30; Protase, *PC*, p. 48 și *Rep. arh.*

APVLVM

Mărturiile arheologice de care dispunem azi arată că la finele secolului al II-lea e.n., oraşul Apulum (Alba Iulia) se găsea în fruntea municipiilor şi coloniilor din Dacia şi că smulsese Sarmizegetusei conducerea provinciei pentru care devenise adevărata capitală. Materialul arheologic privitor la istoria acestui oraş, prin imensitatea şi varietatea informaţiilor, a dat naştere unei numeroase bibliografii[1].

În privinţa etimologiei acestui toponimic getic, s-au emis două păreri. Tomaschek (II, 2, 53) îl deriva din rădăcina străveche indo-europeană **ap-* „apă", şi-l punea în legătură cu aşezarea sa pe Mureş. Russu (*Limba*, p. 57) s-a oprit la cuvîntul indo-european **apel-*, **apol-* „putere, tărie". Denumirea stă în legătură cu puternicul trib dacic *Apuli* despre care cîteva versuri, rămase din vremea domniei împăratului August, spun: „Dunărea cea violentă şi îndepărtatul Appulus dacic *(Dacius orbe remoto Appulus)*, un duşman care nu este departe de Pontul Euxin" *(Consolatio ad Liviam*, în *Poetae Latini minores*, ed. Baehrens, I, Lipsca, 1879, p. 118, vers. 387—388). Tribul apulilor îşi avea capitala în centrul cu acelaşi nume şi era atît de puternic, încît putea ataca însăşi graniţele Imperiului roman. Multele descoperiri arheologice confirmă un Apulum getic şi preroman în jurul Albei Iulii, la 5—7 km depărtare de Mureş. După unii cercetători Apulum dacic preroman se găsea mai departe, la Cetatea Craivei (Piatra Craivei).

Viaţa romană începe la Apulum prin construcţia marelui castru ocupat de legiunea a XIII-a Gemina, pe platoul numit azi „Cetate". În jurul castrului apar imediat canabele sale, distincte faţă de aşezarea civilă a populaţiei autohtone. Pînă în momentul ridicării aşezării romane din jurul castrului la rangul de *municipium* vor exista la Apulum două aşezări cu numiri separate. Vechiul centru getic îşi păstra străvechiul nume, pe cînd aşezarea din jurul castrului purta denumirea *Canabae* (*CIL*, III, 1008; 1093; 1100; 1214; *CIL*, III, *tab. cer.*, VII, p. 940 [anul 142] şi *tab. cer.*, XXV, p. 959 [anul 160]; *An. ep.*, 1910, nr. 84). În aceste *canabae* a apărut încă din timpul domniei lui Traian un puternic nucleu de veterani şi cetăţeni romani, ceea ce explică frecvenţa epigrafică a tribului Papiria (tribul împăratului),

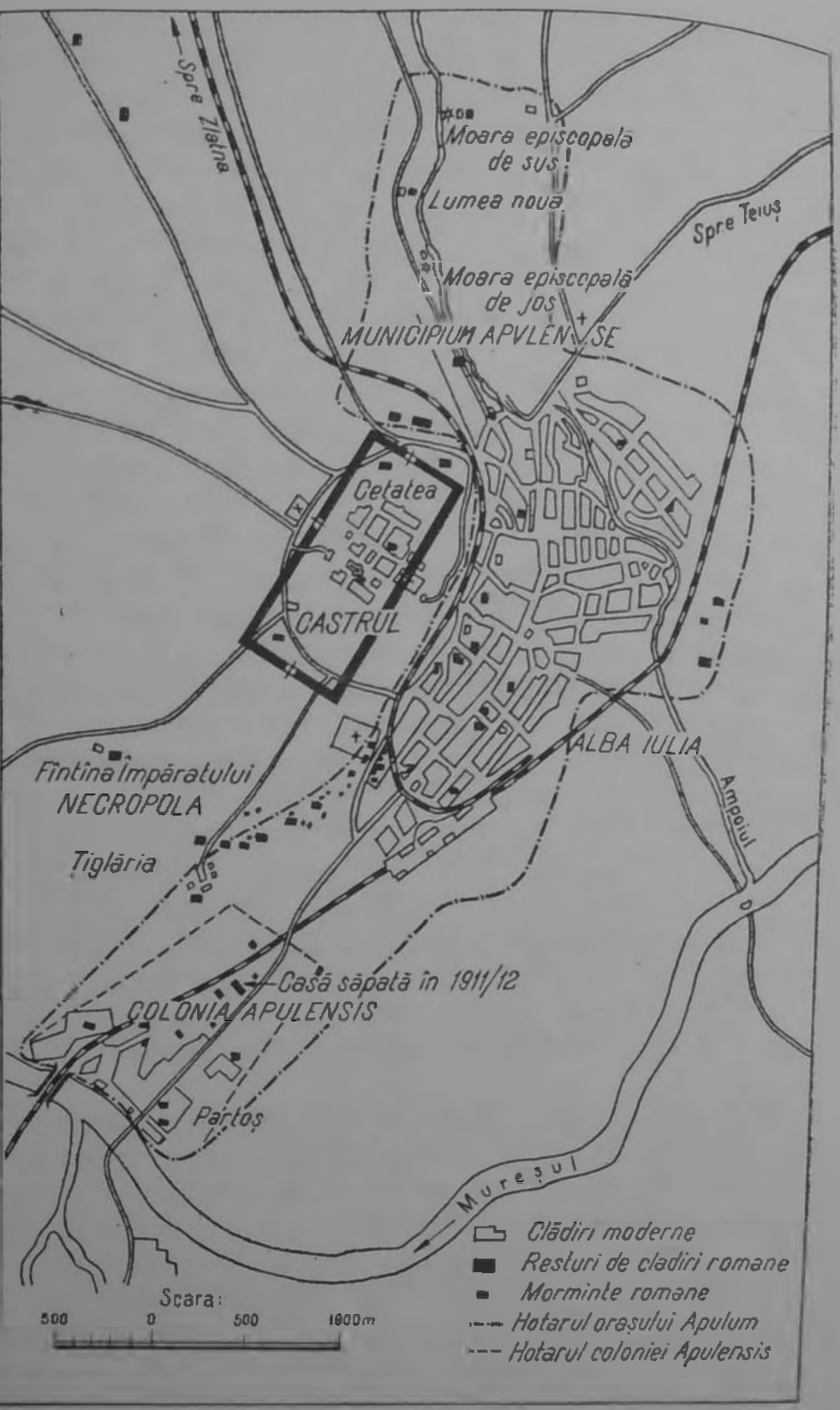

Fig. 10. Orașul și castrul Apulum.

în care fuseseră înscrişi aceşti cetăţeni (Forni, *OD*, p. 233 şi urm.). Numai o dată cu ridicarea canabelor la rangul de municipiu se generalizează şi toponimicul dacic. Pînă la părăsirea Daciei, la Apulum vor exista două aşezări, separate din cauza depărtării, originii şi caracterului lor economic.

În itinerarele antice, oraşul este menţionat, de către *Ptol.* (III, 8,: Ἀπούλον, ca cel mai puternic între πόλεις din Dacia); *TP* şi *GR* (IV, 7, cf. Schnetz, p. 52) îl transcriu sub forma *Apula*, iar la *Ulpianus* (*Dig.*, L. 15, 1, 8) este denumit *Apulensis colonia*. Localizarea lui la Alba Iulia — indiferent de măsurătorile date de *TP* — ne este asigurată prin zeci de inscripţii. Oraşul s-a dezvoltat pe malul nordic al Mureşului, în centrul Daciei, la locul de vărsare a Ampoiului aurifer. Toate drumurile provinciei care vin dinspre Tisa, Banat, Olt, Tîrnave, Porolissum şi regiunea auriferă îşi dau întîlnire la Apulum, ceea ce a contribuit la dezvoltarea sa economică. Nu este de mirare că la Alba Iulia viaţa continuă din neolitic pînă azi.

Încă din perioada Renaşterii s-a remarcat marele cîmp de ruine romane din Alba Iulia, unde inscripţiile dezvăluiau numele oraşului daco-roman. Dar construcţiile medievale (cetăţi, biserici, castele etc.) şi cele moderne au distrus cu totul acest cîmp de ruine, în aşa fel încît azi nu se mai zăreşte nimic la suprafaţa terenului. Istoria oraşului roman a intrat în atenţia multor umanişti, istorici, epigrafişti şi amatori de antichităţi, încă din secolul al XV-lea. Multe sculpturi şi inscripţii au fost colectate pentru a împodobi castelele şi curţile voievodului din Alba Iulia şi ale unor nobili feudali ardeleni; altele au fost trimise peste hotare. Mare pagubă s-a abătut asupra ruinelor romane în secolul al XVIII-lea, cînd a fost ridicată pe platoul „Cetate" (deci peste castrul legiunii a XIII-a Gemina) actuala cetate austriacă. Apoi, extinderea treptată a oraşului Alba Iulia a dus la distrugerea ruinelor din „Oraşul de Jos" şi din cartierul „Partoş" situat pe malul drept al Mureşului. Distrugerile au fost stimulate şi de comerţul cu antichităţi, care a alimentat multe colecţii arheologice din Transilvania şi întreaga Europă.

Numai în 1889 s-au deschis săpături arheologice organizate cu atenţie de B. Cserni, sprijinite de către „Societatea de ştiinţe istorice, arheologice şi naturale" (Bibliografia publicaţiilor sale la I. Karpiss, *Apulum*, I. p. 356 şi urm.). Este marele merit al lui Cserni de a fi publicat cea mai mare parte a descoperirilor sale şi de a fi pus bazele Muzeului din Alba Iulia. Cercetările au continuat intens şi după primul război mondial, principalele rezultate fiind expuse în revista locală „Apulum". După trei sferturi de veac, prin investigaţiile şi publicaţiile făcute, se pot schiţa azi, în linii mari, topografia oraşului antic, istoricul garnizoanei sale, structura social-economică a populaţiei, dezvoltarea sa economică, culturală etc. Materialul epigrafic litic de la Apulum depăşeşte azi cifra de 500 de piese, la care se adaugă cel de pe cărămizi, vase şi diferite obiecte mărunte[2].

Cei dintîi pionieri romani așezați la Apulum au fost soldații legiunii a XIII-a Gemina, care din primii ani ai provinciei Dacia au construit *castrul* pe „Cetate". Imediat a început înfiriparea canabelor cu veterani, rude ale soldaților, meșteșugari, negustori și alții. Castrul s-a înălțat pe o largă terasă diluvială a Mureșului (cota 224), situată la poalele dealului Mamut. Lucrările s-au executat de soldați din legiunea a XIII-a Gemina. Fortificația ocupa o bună poziție de apărare folosită și în evul mediu, cînd peste ruinele fortificațiilor romane s-au ridicat mai multe cetăți feudale. Era cel mai mare castru de piatră din Dacia, lung de 600—750 m și lat de 400—500 m (aproximativ 24—30 ha). Împreună cu așezările de la nord și sud de el, s-a alcătuit un oraș lung de peste 4 km și lat de 1,50 km (fig. 10). În acest complex se puteau distinge trei zone: castrul roman, orașul roman de la est și nord de castru și orașul roman de la sud de castru pînă la Mureș (sub actualul cartier „Partoș"). Pe această vastă arie urmează ca cercetările viitoare să delimiteze locul exact al așezării autohtone civile, vatra canabelor romane și orașul dinspre Mureș. Pe începutul s-au dezvoltat două orașe romane, la o distanță unul de altul de 2 km și avînd la mijloc castrul roman (fig. 10). Mai înfloritor a ajuns orașul de sud — *colonia Aurelia Apulensis*, acoperită azi de cartierul Partoș. O atare dublă așezare urbană atît de alungită și extinsă nu s-a putut fortifica cu ziduri și nici nu s-a putut unifica urbanistic-administrativ, ca alte orașe din Dacia. Între cele două orașe se găsea de asemenea o necropolă. Siguranța locului era garantată de castrul legiunii.

Cu prilejul diferitelor lucrări pentru unele construcții moderne de pe „Cetate" (cazarma pontonerilor în 1897, fundațiile catedralei ortodoxe în 1921 etc.), s-a putut întîlni temelia castrului roman, groasă de 0,80 m și apărată în exterior cu un parament din blocuri cioplite. În interiorul castrului s-au descoperit mereu inscripții, monumente sculptate, mozaicuri, vase și altele, rămase de la clădirile dispărute. Cărămizile ștampilate găsite în sectorul castrului aparțin legiunii a XIII-a Gemina și formației de *pedites singulares*.

În imediata vecinătate a castrului s-au făcut mai multe descoperiri importante care ar putea indica începutul canabelor, urmate de transformarea lor treptată în oraș. La colțul de sud-est al lui, pe o suprafață de 2 ha, Cserni a determinat un întreg cartier de construcții civile importante, ca temple, două clădiri cu hipocaust (terme?), cîteva străzi, iar ca obiecte mărunte cărămizi cu ștampila legiunii a XIII-a Gemina și a unui *numerus singulariorum*, tuburi de teracotă, mozaicuri, vase, opaițe, inscripții, basoreliefuri, monede (anii 81—271 e.n.), morminte tîrzii etc. În acest complex s-au mai identificat un *mithraeum* lîngă catedrala ortodoxă, cîteva substrucții în jurul clădirii liceului și diferite obiecte. Nu departe de acest sector au mai apărut alte puncte arheologice cu variate descoperiri de materiale, un cuptor de olar și un apeduct construit din cărămizi zidite cu mortar din var. Săpă-

turi întîmplătoare, sau organizate științific, au mai descoperit urme de clădiri și diferite obiecte în Bd. C. Dobrogeanu-Gherea (zidării paralele și puternice, două hipocausturi, ceramică, monede, ștampile pe cărămizi ale legiunii a XIII-a Gemina sau cu *pedites singulares* etc.); apoi la „Ferma episcopală", lîngă „Dealul Furcilor" și în alte locuri. Alte urme romane variate s-au mai identificat în cartierul „Maierie" (lîngă gară și biserica românească), în cartierul central „Hăiuș", la est de castru, pe lîngă calea ferată ce duce spre Zlatna, în str. K. Marx, în cartierul Lipoveni, între șoseaua Aiudului și calea ferată etc.

Orașul nordic Apulum *(municipium Apulense)* se întindea mult spre nord-vest față de teritoriul actualului oraș. Pe zona ocupată de el s-au identificat multe temelii de edificii publice și civile, printre care trecea o conductă cu apă adusă de la „Fîntîna Împăratului". Ca puncte arheologice cu descoperiri importante din zona acestui oraș nordic sînt de reținut: „Moara episcopală", la nord de poligonul de tragere, și „Lumea nouă".

Pe teritoriul de la sud-vest de castru (care constituie o prelungire a platoului „Cetății", numită „Dealul Furcilor"), pînă în vecinătatea cartierului Partoș, au apărut urme de construcții civile și o necropolă. Descoperiri mai importante s-au făcut și în jurul „Fîntînii Împăratului", care-și adună apele de la izvoarele de pe dealul Mamut.

S-au identificat la Apulum două mari *necropole*, una situată pe platoul „Podei" (între „Cetate" și Partoș), iar a doua în zona actualului spital veterinar, lîngă calea ferată ce duce spre Zlatna. Săpăturile din aceste cimitire au scos la lumină multe morminte romane, unele de incinerație și atribuite populației geto-dacice (Macrea-Protase, *MCA*, V, p. 435 și urm. și Protase, *PC*, p. 16 și urm.). Din regiunea primei necropole provine un medalion funerar cu chipurile a trei defuncți închise într-o *corona*, susținut pe spinările a doi lei, cu un con de pin în partea de sus (Protase, *Apulum*, IV, p. 138 și urm.). Se cunosc de asemenea și unele sarcofage cioplite cu mai multă îngrijire. Cel care adăpostea resturile copiilor *L. Ianuarius Romulus* și *Ianuaria Pupa*, îngropați de mama lor *Ianuaria Titia* (*CIL*, III, 1236), era cioplit în marmură și purta o inscripție gravată într-o *tabula ansata* flancată de păuni, delfini și capete de meduză (Floca, *Sargetia*, II, p. 4 și urm.). Un altul tot din marmură, menționa pe *T. Varen(ius) Sabinianus*, cavaler roman, demnitar municipal la Sarmizegetusa și Apulum, îngropat împreună cu sora sa *Varenia Probina* (*CIL*, III, 1198 = *ILS*, 8113).

Dar cele mai numeroase și mai importante descoperiri s-au realizat în zona ocupată de actualul cartier Partoș (numit și „Mureș Port"), adică pe teritoriul ocupat de *colonia Apulensis*. Zona construcțiilor se întindea acolo pe o lungime de un kilometru și pe o lățime de 500—800 m. Ea trecea și peste Mureș, pînă în hotarul satului Oarba de Jos. Adevărata viață economică a orașului se concentrase în această regiune, beneficiind de navigația pe

Mureș și de traficul de pe șoseaua romană de pe lîngă același rîu. S-au descoperit multe monede, între care și o *pușculiță* cu piese acumulate de la Nero pînă la Commodus. Pînă către mijlocul secolului trecut, ruinele orașului de pe malul Mureșului se puteau încă zări la suprafața solului. Mari distrugeri a pricinuit construirea căii ferate, în anii 1866—1867. Numai în anii 1911—1913, neobositul Cserni a deschis săpături sistematice în cartierul Partoș, într-un complex de ruine ce se extindeau pe o suprafață de 6 ha. S-a descoperit un edificiu lung de 49,90 m și lat de 14,65 m, dotat cu multe încăperi, în care s-au găsit peste o mie de obiecte diferite (fig. 11). Aflarea a 361 ace de os indica într-o aripă a acestei clădiri particulare existența unor ateliere (cojocărie, ateliere de țesut etc.) la parter, iar la etaj locuința stăpînilor. Descoperiri de alte obiecte au precizat și alte destinații ale camerelor din complexul clădirii. În prima încăpere (fig. 11, *A*: 6×4 m) era așezată o mare albie de piatră, lungă de 1,30 m, pentru păstrat apa necesară atelierului. Camera vecină (*C*: 7 × 9 m), între altele, conținea un cuptor de cărămidă cu diferite destinații meșteșugărești. Cea mai mare dintre camere (J : 18,20×7,42 m) servea unui olar, care folosea un cuptor *(i)*. Camerele izolate de stradă aveau un caracter gospodăresc, ca: o instalație de baie cu apă rece și caldă *(D)*; o cameră de serviciu *(B)*; depozite de mărfuri *(E* și *H)* etc. Descoperirea unor obiecte datate după părăsirea Daciei (monede, opaițe creștine și fibule) a dovedit continuitatea de locuire în acest sector.

Din primii ani ai stăpînirii romane, Apulum a început a se dezvolta ca centru economic și militar de seamă. Cu prima diviziune administrativă a Daciei (118—119 e.n.), se instalează acolo guvernatorul din Dacia Superioară, apoi procuratorul Daciei Apulense (după 124 e.n.). Noua organizare militară a Daciei din 168 e.n. aduce la Apulum cartierul militar și civil al guvernatorului general *(legatus Augusti pro praetore trium Daciarum)* și orașul poate aspira la treptele de *municipium* și *colonia*. El s-a dezvoltat rapid din punct de vedere urbanistic și a smuls rolul de capitală metropolei Sarmizegetusa. Nici o descoperire epigrafică nu vine să vorbească despre un *vicus* sau *pagus* la Apulum. Pînă la Marcus Aurelius el s-a dezvoltat vertiginos din punct de vedere economic și urbanistic, și totuși rămîne curios faptul că pînă la acea dată nu a putut avansa la rangul de *municipium*.

Dezvoltarea urbanistică a localității în două mari sectoare civile separate s-a reflectat și în felul cum i s-au acordat de către împărați titlurile de *municipium* și *colonia* — o problemă mult discutată și încă nelămurită pe deplin (C. Daicoviciu, *La Transylv.*, p. 128 și *SCIV*, II, 1950, p. 225 și urm.). Materialul epigrafic menționează ca forme de organizare la Apulum: *canabae*, *municipium Aurelium Apulense*, *municipium Septimium Apulense*, *colonia Aurelia Apulensis* și *colonia nova Apulensis*, care, toate, cer să fie localizate topografic și să se urmărească din punct de vedere cronologic. Cea

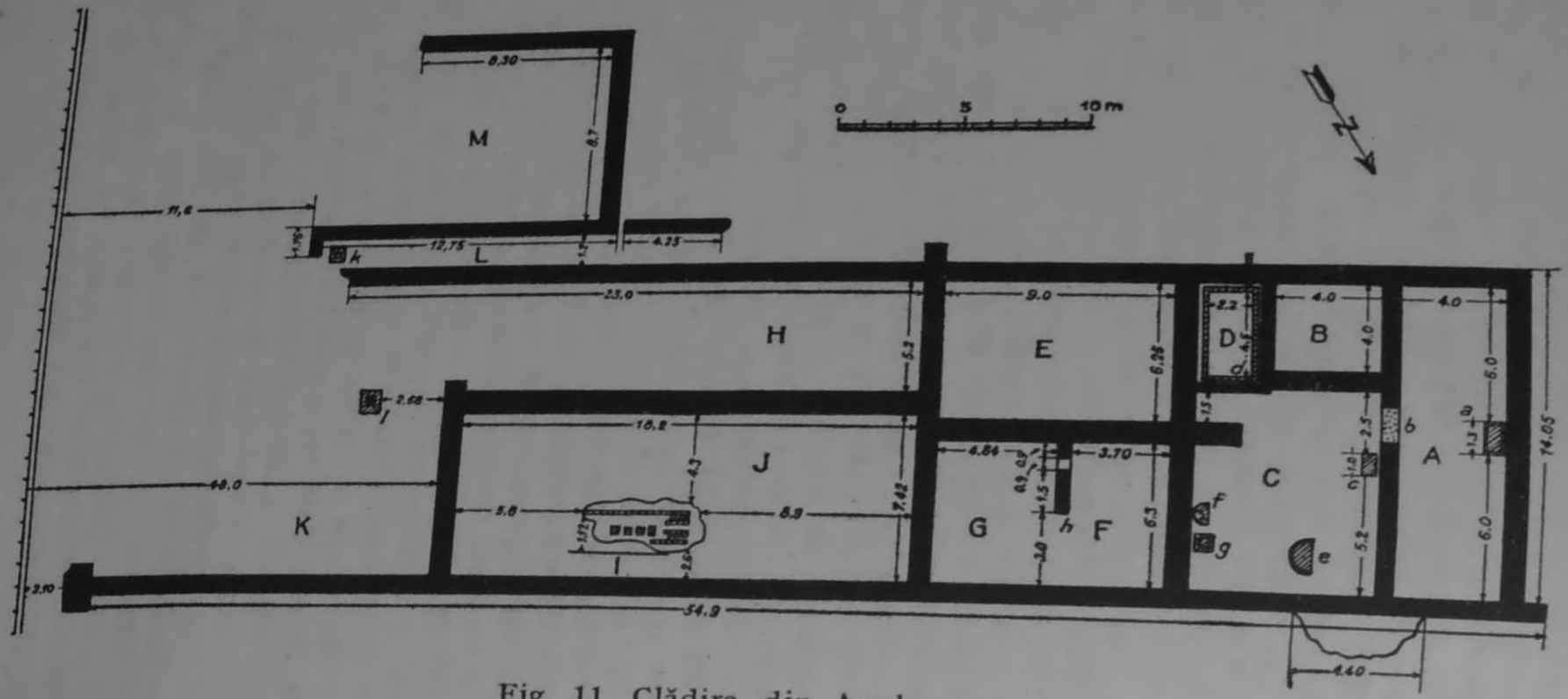

Fig. 11. Clădire din Apulun.

mai veche, dar și cea mai înceată dezvoltare a avut-o așezarea autohtonă dacică, constituită probabil la început într-un *vicus*. La sud de castru, pînă în cartierul Partoș, imediat după 106 e.n. se constituie acolo *canabae legionis XIII Geminae*, locuite de elemente militare și de coloniști, deci protejate direct de către stăpînirea romană (*In kanab(is)*, cf. *CIL*, III, *tab. cer.*, VII și XXV, *l.c.*, mai sus p. 144).

Din timpul funcționării administrative separate a acestor *canabae* se cunoaște un veteran din legiunea I Adiutrix — *L. Silius Maximus, magistra(n)s primus in can(abis)*, care adora pe *Fortuna Augusta* și pe *Genius canabensium* (*CIL*, III, 1008 = *ILS*, 2476). Rezultă că aceste canabe erau conduse de către doi *magistri*, între care unul avea întîietate și care erau recrutați de preferință dintre veteranii locali. Cum legiunea respectivă a rămas puțini ani în Dacia după terminarea războaielor cu Decebal, ni se oferă astfel și o datare aproximativă a inscripției. În treburile lor comunale, cei doi *magistri* erau ajutați de un *ordo canabensium* — un fel de consiliu comunal, din care au făcut parte: *Cl. Atteius Celer*, veteran din legiunea a XIII-a Gemina, adorator al lui *Liber Pater* și *Libera* (*CIL*, III, 1093 = *ILS*, 7140); *T.Fl. Longinus*, veteran din *ala II Pannoniorum*, decurion la Sarmizegetusa și în municipiul Napoca (*CIL*, III, 1100 = *ILS*, 7141); celtul *T. Fabius Ib[li]omarus*, născut în *Augusta Treverorum* și se pare tot veteran (*CIL*, III, 1214 = *ILS*, 7154) etc. Dar cel mai interesant document relativ la canabele apulense se referă la un *M. Ulpius Apollinaris praef(ectus) cast(rorum) leg(ionis) XIII Geminae* onorat cu o inscripție de către *conscribti* (sic !) *et c(ives) R(omani) consist(entes) kan(abis) leg(ionis) eiusd(em)*, plătită prin colectă publică (*An. ép.*, 1910, nr. 84). Exista deci, în sînul populației acestor canabe, un puternic nucleu de cetățeni romani, colonizați acolo în chip oficial *(consistentes)*, din care se recrutau pentru consiliul comunal *decuriones*, numiți și *conscripti*, întocmai ca senatorii Romei sau ai altor mari orașe din imperiu. De bunul mers economico-administrativ al canabelor se îngrijea și prefectul taberei, situație care explică atenția acordată lui Apollinaris. Canabele încetează ca organizație comunală sub Marcus Aurelius, cînd se constituie din ele primul *municipium* la Apulum.

Cea mai veche mențiune despre *municipium Aurelium Apulense* datează din anul 180 (*CIL*, III, 986 = *ILS*, 3848). Acest *municipium* a avansat repede la situația de *colonia*, ceea ce explică menționarea lui numai în alte trei epigrafe. *T. Fl. Italicus, primus IIIIvir m(unicipii) A(urelii) A(puli)*, cu soția sa *Statilia Lucia* sînt adoratori al lui *Bonus Deus Puer Posphorus* (*CIL*,III, 1132 = *ILS*, 7142). Acest personaj (cu familia sa) mai adoră, în alte două inscripții, pe Diana și pe Iupiter Capitolinul (*An. ép.*, 1944, nr. 29 și 30). Mai există alte patru documente epigrafice privitoare la *decuriones municipii Apuli* (*CIL*, III, 975 [= *ILS*, 7146]; 1141; 1211 și *An. ép.*, 1956, nr. 207), dar nu putem ști la care municipiu local *(Aurelium*

sau *Septimium)* se referă. Se pare că apariția primului municipiu la Apulum s-a făcut între cele două războaie marcomanice ale lui Marcus Aurelius.

Dedicația pusă pentru *Silvanus domesticus* de către *M. Lucil(ius) Philoctemon, IIvir. col(oniae) Aur(eliae) Apul(ensis)* dovedește că, între anii 180 și 193 e. n., fostul *muncipium Aurelium* se transformase în colonia *Aurelia Apulensis* (*CIL*, III, 7773). Acesta este de fapt și singurul document care menționează apelativul *Aurelia*, deoarece în toate celelalte se spune simplu: *colonia Apulum*[3].

Satul indigen, *vicus Apulensis*, situat la nord-est de castrul legiunii, populat fără îndoială și cu multe elemente de colonizare, a fost în stare să obțină și el calitatea de *municipium Septimium*, ca o binefacere a împăratului Septimiu Sever (*CIL*, III, 976; 985; 1051 [= *ILS*, 7144]; 1065; 1082; 1083 [= *ILS*, 7143] și 14468 [= *ILS*, 7149]). La acest eveniment se referă probabil în chip confuz juristul Ulpian (*Dig.*, L. 15, 1, 8), cînd afirmă că, pe timpul respectivului împărat, *colonia Apulensis* a beneficiat de *ius Italicum*. Ca patron al coloniei Aurelia Apulensis, trebuie înscris *P. Ael. Marcellus*, cavaler roman, mare proprietar, comandant de legiune etc. (*CIL*, XI, 5215 = *ILS*, 2650 și mai jos, p. 167).

S-a pus întrebarea dacă acest *municipium Septimium* a ajuns și el pînă la situația de *colonia*. S-a folosit pentru această problemă o inscripție în care împăratul Decius apare ca *restitutor Daciarum* în *col(onia) nova Apul[en]s(is)*, la 250 e.n. (*CIL*, III, 1176 = *ILS*, 514). Cu altă ocazie, am arătat că epitetul *nova* nu indică o nouă colonie, ci o binefacere, refacere sau reîntărire acordate unui oraș care avea deja acest titlu (D. Tudor, *Rev.Univ. și Inst.polit.-Iași*, I, 1–2, 1954, p. 305, n. 50). Documentul epigrafic rămîne deci echivoc. În schimb există o altă inscripție care vorbește de două colonii la Apulum. Ea conține o închinare pusă de *T.Cl. Anicetus Aug(ustalis) coloniar(um)*, cu prilejul refacerii templului ruinat al lui Iupiter Capitolinul și Iunona regina (*CIL*, III, 1069). În calitate de augustal a două colonii el nu putea vorbi decît de Apulum (deși nu-i indică numele). El nu poate fi una și aceeași persoană cu *Cl(audius) Anicetus* din Sarmizegetusa (*CIL*, III, 1440). Este greu de spus cînd a ajuns colonie cel de-al doilea municipiu apulens. Data propusă în prezent (la 249–250), este prea tîrzie. Nu posedăm nici o informație care să indice că după Caracalla s-ar mai fi acordat în Dacia titluri de *municipium* și *colonia*. Că cele două unități administrative, *colonia Aurelia Apulensis* și *municipium Septimium Apulense* vor fi conviețuit multă vreme, rezultă din atestările epigrafice. Cumulardul de magistraturi municipale dacice, *L.Iu[l.B]assinus* (*CIL*, III, 14468 = *ILS*, 7149) a fost concomitent decurion în colonia Apulum și în municipiul Apulum. La fel, *Tib.Cl. Rufus*, în dubla inscripție gravată pe același altar (*CIL*, III, 1064 și 1065), apare concomitent ca decurion și flamen în colonia Apulum

și flamen în municipiul Apulum. De subliniat și faptul că dacă despre *municipium Aurelium Apulense* posedăm o singură mențiune, în schimb despre al doilea municipiu *(Septimium Apulense)* dispunem de șapte indicații epigrafice (cf. mai sus, p. 152) — dovadă că el a existat vreme mai îndelungată, după 23 mai anul 205, data primei sale mențiuni (*CIL*, III, 1051 = *ILS*, 7144). În atare situație este de asemenea greu de stabilit căreia dintre cele două colonii au aparținut numeroșii magistrați și sacerdoți menționați în peste patruzeci de texte epigrafice, cu simpla indicație *colonia Apulensis*. Atare dregători, locali sau onorifici din afară aparțineau aristocrației provinciale, ca de pildă un *C. Iul. Metrobianus* (*CIL*, III, 972; 973; 1082); *C. Pomp. Fuscus* (*CIL*, III, 982, 983); *C. Iul. Valens* (*CIL*, III, 1114; 1115 [= *ILS*, 3174]; 1150; *ACMIT*, 1929, p. 305); familia *Marcellus-Antipater-Genialis* (*CIL*, III, 974; 1104; 1114; 1181; 1182; 1208; 1573; 7795 = 1180; XI, 5215 = *ILS*, 2650; *An. ép.*, 1959, nr. 304); *P. Ael. Silvanus* (*CIL*, III, 1207); bogatul arendaș *P. Ael. Strenuus* (*CIL*, III, 1209 = *ILS*, 7147); *C. Nummius Verus* (*CIL*, III, 7739); *C. Ant. Valentinus* (*CIL*, III, 7804 = *ILS*, 7148); *L. Iu[l. B]assinus* (*CIL*, III, 14468 = *ILS*, 7149); *M. Aur. Comatius Super* (*CIL*, III, 1095; 1096; 7775 = 1154) și alții.

Splendoarea urbanistică a celor două orașe din Apulum se reflectă, în prima jumătate a secolului al III-lea e.n., în 21 de inscripții privitoare la unele construcții publice (cf. D. Tudor, *Latomus*, XXIII, 1964, p. 274 și urm.). În oraș existau antreprenori de construcții care dispuneau de echipe proprii de lucru (*CIL*, III, 1035; 1220). Din contribuțiile unor elemente înstărite, mai ales peregrini, liberți și augustali, s-au ridicat și restaurat temple, bazilici, apeducte, fîntîni publice, băi, portice ș.a. Garnizoana locală, de la soldat pînă la comandantul de legiune, a participat și ea la unele construcții cu caracter religios și edilitar. În edificiile publice, pe piețe, lîngă temple și în locurile de mare circulație s-au așezat cincisprezece dedicații adresate împăraților (de la Traian la Decius), aproximativ optsprezece altare onorifice pentru guvernatorii provinciei, douăzeci și trei de monumente în cinstea comandanților legiunii a XIII-a Gemina — dintre aceștia din urmă cel mai onorat fiind *C. Caerelius Sabinus*, pe timpul lui Commodus (*CIL*, III, 1074 și 1075 [= *ILS*, 3085 și 3086]; 1092, 1111).

Majoritatea știrilor epigrafice conțin însemnări legate de construcția sau reparația unor temple: un *fanum* (capelă) pictat de *Mestrius Mar[t]inus, pictor* (*CIL*, III, 1005); mai multe *aedes* pentru *Fortuna Supera* (*CIL*, III, 1014 = *ILS*, 3713 add.); *Sol invictus Mithras* (*CIL*, III, 1111 [= *CIMRM*, II, 1968]; 7776 [= *CIMRM*, II, 1951]); divinitățile capitoline (*CIL*, III, 1069); *Nemesis* (*CIL*, III, 14474) și diverse alte temple (*CIL*, III, 1160; 1164; 7760 = Merlat, 25).

Un loc important îl dețineau porticurile din jurul piețelor, lîngă temple sau în lungul străzilor cu prăvălii, ori ca locuri de plimbare. Fiind costisi-

toare, municipalitatea repartiza construirea lor pe sectoare unor bogătași locali, cum a fost *M. Aur. Comatius Super*, ctitorul unei galerii cu porticuri, al unei ospătării și al unei exedre (*CIL*, III, 1096 = *ILS*, 555, 2 add.; *cryptam cum porticibus et apparatorio et exedra pec(unia) sua f.*). În unele texte se menționează porticuri lungi de 30 de picioare (= 9 m) și de 40 de picioare (= 12 m), construite pe lîngă templul zeilor sănătății (*CIL*, III, 975 [= *ILS*, 7146] și 976). Alături de templul lui *I.O.M. Bussumarius*, un augustal zidise o sală cu boltă, lungă de 9 m și lată de 7,50 m, probabil destinată adăpostirii pelerinilor (*CIL*, III, 14215, 15 = *ILS*, 4621 add.).

S-au făcut de asemenea lucrări pentru captarea și aducerea apei potabile în oraș de la unele izvoare vecine, construcții hidraulice la care se face aluzie într-o inscripție din anul 158, după care înșiși zeii ar fi indicat locul unde se găsea apa (*CIL*, III, 1061 = *ILS*, 4006: *aquas aperiendas*). Adusă pe conducte, apa debușa într-o serie de bazine și fîntîni publice din piețe sau pe străzi. Un atare *fons aeternus* s-a restaurat în anii 238—244 e.n. de către un gradat al legiunii a XIII-a Gemina, care spune că primise porunci în acest sens de la zeul Apollo (*CIL*, III, 990) *P. Ael. Gemelus vir clarissimus* este mîndru că a refăcut din temelii un *balneum* — desigur o baie publică (*CIL*, III, 1006), în care se oferea celor săraci untdelemn pentru ungerea corpului în palestre (*CIL*, III, 7805 = *ILS*, 7145).

În cîteva cazuri se menționează restaurări și decorări de fațade la unele edificii publice: la casa colegiului fabrilor pentru care lucrare *M. Aurel Chrestus* cheltuise șase mii sesterți (*CIL*, III, 1212 = *ILS*, 7255); la sediul asociației similare a centonarilor, pe vremea lui Septimiu Sever, cînd se repară întregul edificiu (*CIL*, III, 1174 = *ILS*, 7255; cf. și *CIL*, III, 1016 = = *ILS*, 7229) etc. Patronilor de colegii li se solicitau donații importante pentru atare construcții. Un *Tib. Cl. Ianuarius* suportă cheltuielile de zugrăvire a unui portic și a unei săli de mese, iar fiul său zidește o verandă, o bucătărie și fațada de la clădirea colegiului fabrilor (*CIL*, III, 7960 = *ILS*, 5548).

O construcție importantă, ca o donație făcută orașului, a venit din partea soldatului legionar local *M. Ulp. Mucianus*. El a ridicat din banii săi în anul 193 e.n. un *horologiarum templum* (*CIL*, III, 1070 = *ILS*, 5625). Este vorba de o capelă dedicată zeilor capitolini, plasată pe una din piețele publice sau la o importantă răspîntie de străzi. În interior erau imaginile zeilor. Pe pereții exteriori, Mucianus fixase *horologia*, ceasuri (sferice, concave, conice, plate etc.), în felul gnomelor sau cadranelor solare, care funcționau pe baza deplasării umbrei solare. Trecătorii puteau să aibă zilnic ora exactă.

Un enigmatic edificiu, *familiaricum*, a fost ridicat la Apulum de către *prosmoni*, prin grija a doi *quaestores*, *Aur Statius* și *Ulp. Paulus* (*CIL*, III, 7807). Lipsa de analogii ne împiedică să înțelegem sensul cuvintelor *familiaricum* și *prosmoni*. Ar putea fi vorba totuși de o construcție privitoare la

sclavi, iar *quaestores* par a indica o asociație cu caracter religios (Tudor, *op.cit.*, p. 293).

În lista clădirilor de seamă din Apulum putem înscrie și un amfiteatru, pînă acum neprecizat topografic și epigrafic. Pe o cărămidă intactă (păstrată la Muzeul din Alba Iulia) se vede schițat un gladiator înarmat cu trident și plasă, al cărui nume era *Herculanus* (*CIL*, III, 12644). El făcea parte dintre luptătorii favoriți ai arenei și era popularizat ca nume și aspect fizic de către cărămidari (fig. 12).

Despre grija cu care se ornau clădirile publice și particulare ne vorbesc multele mozaicuri policrome — cele mai numeroase din Dacia — găsite la Apulum încă din secolul al XVIII-lea (I. Berciu, *Apulum*, IV, p. 151 și urm.). Ele foloseau ca elemente decorative: motive geometrice, animale domestice, figuri umane, motive florale, măști de teatru etc., executate din cuburi de marmură, porfir, serpentin, jasp și alte roci ce se găseau în vecinătatea orașului. Un mozaic (descoperit în 1950) purta un cadru executat în motive liniare și florale, cu panouri în jurul unor busturi ce purtau inscripții ca LEPHE și II VR.

Inscripțiile arată că asociația augustalilor din Apulum era cea mai puternică după aceea din Sarmizegetusa și că și-a dat obolul la diferite construcții publice. Posedăm nouăsprezece mărturii epigrafice referitoare la *ordo Augustalium* din Apulum (Tudor, *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 199 și urm.). Organizația ia ființă o dată cu constituirea primului municipiu, ca începînd din epoca lui Commodus să se dezvolte puternic. Epoca sa de glorie a fost pe timpul Severilor, cînd din sînul ei făceau parte mulți liberți și peregrini bogați. Prima mențiune despre ea datează din anul 180 e.n., cînd frații *G(aii) Iulii Dius*, *Farnax* și *Irenicus* (orientali după nume), în calitatea lor de *Aug(ustales) munic(ipii) Aur(elii) Ap(u)li*, pun o inscripție votivă (*CIL*, III, 986 = *ILS*, 3848). Funcționarea a două organisme administrative municipale a creat la Apulum două organizații de augustali, una în *colonia Aurelia*[4] și alta în *municipium Septimium* (*CIL*, III, 976; 1082). Cele două organizații nu au fuzionat, ceea ce explică prezența concomitentă a unor membri într-o parte și în alta (*CIL*, III, 1069).

Unele interese economice comune, precum și compoziția socială apropiată *(liberti, incolae, peregrini)* au creat raporturi strînse între *Augustales* și *fabri* din Apulum. Se citează augustali ca *decuriones* ai acestui colegiu de meșteșugari (*CIL*, III, 1082), sau ca *magistri* (*CIL*, III, 1016 = *ILS*, 7229). Fabrii erau în general oameni săraci, pe cînd augustalii dispuneau de o bună stare materială ceea ce le permitea să aspire la funcții și insigne municipale de caracter onorific. Astfel s-a întîmplat cu *Septim(ius) Ascl(epius) Hermes, libertus numini Aesculapi* și *Augustalis*, care în urma unor servicii aduse coloniei obținuse *ornamenta decurionalia*, adică insignele ca decurion onorific în consiliul comunal (*CIL*, III, 1079 = *ILS*, 3850). După cum am văzut

(cf. mai sus, p. 153) și la Apulum *Augustales* au fost solicitați *pecunia sua* pentru diverse construcții publice (*CIL*, III, 976, 1016 [= *ILS*, 7929]; 1069; 14215, 15 = *ILS*, 4621). O cercetare onomastică ne arată la Apulum un mare număr de augustali de origine peregrină sau liberți, cu nume neromane, ca: *P. Ael. Syrus* (*CIL*, III, 976); frații *Gaii Iulii Dius, Farnax* și *Irenicus* (*CIL*, III, 986 = *ILS*, 3848); *M. Aur. Timon* (*CIL*, III, 1069 = *ILS*, 7229); *T. Cl. Anicetus* (*CIL*, III, 1069); *Sept. Ascl. Hermes* (*CIL*, III, 1079 = *ILS*, 3850); *P. Tenacius Gemellinus, libertus* (*CIL*, III, 1481); *C. Atil. Eutyches* (*CIL*, III, 14415, 15 = *ILS*, 4621 add.); *Atticus* (*Apulum*, IV, p. 107, nr. 17) și *P. Ael Onesimus* (*ACMIT*, 1929, p. 304). Toți sînt *homines novi*, veniți la Apulum pentru îmbogățire de pe urma unor speculații bănești cămătărești, miniere, negustorești etc.

Un augustal de seamă a fost la Apulum *M. Iulius Quirinus*, care, pentru onoarea de a fi fost ales, în anul 196 e.n., *patronus* pentru *coll(egium) Ponto-Bithynor(um)*, face ușile și ferestrele unui templu (*ATRE*, XIII, 1904, p. 129 și urm.). Ponto-Bithynii constituiau în oraș o grupare de colonișți veniți din Bitinia și Pont, încă din primii ani ai colonizării Daciei.

Activitatea meșteșugărească din Apulum și-a găsit ecoul în multele inscripții locale ce amintesc diverse *collegia* (Christescu, *Viața ec.*, p. 78 și urm.). Întîietatea o avea un *collegium fabrum* menționat în 15 texte epigrafice[5]. Ca și la Sarmizegetusa, el se diviza în decurii, singura cunoscută fiind a XI-a (*CIL*, III, 1043); poseda un consiliu (*CIL*, III, 1082; 1210; 7767) și *patroni* (*CIL*, III, 1016 [= *ILS*, 7229] și 1210). Colegiul își alegea și el, ca *patroni*, oameni bogați sau puternici în viața politică a provinciei, solicitați a-i apăra interesele economice. Unui atare *patronus* și *decurio*, în persoana lui *P. Ael. Valerianus*, i se decretează de către *decuriones* și *principales* din colegiu așezarea unei imagini din bronz la mormînt (*CIL*, III, 1210). Mai întîlnim ca atare protectori pe: *P. Ael. Rufinus*, decurion municipal care zidește un portic de 40 de picioare lungime (= 12 m) la templul zeilor sănătății (*CIL*, III, 975 = *ILS*, 7146); pe *M. Aurel. Chrestus*, care, pentru patronatul colegiului, donează șase mii sesterți necesari reparației fațadei de la clădirea asociației (*CIL*, III, 1212 = *ILS*, 7255); pe *L. Sept. Nigrinus* (*CIL*, III, 984); pe *C. Sentius Anicetus*, care, la 23 mai 205 e.n. era și consilier comunal (*CIL*, III, 1051 = *ILS*, 7144) și pe *C. Iul. Valentinus*, primar principal în *municipium Septimium Apulense* (*CIL*, III, 1083 = *ILS*, 7143). Unele personaje de seamă din viața economică a provinciei patronau mai multe colegii, ca arendașul *P. Ael. Strenuus*, concesionar în Dacia al taxelor de pășunat, de exploatarea sării și patentelor de comerț (*CIL*, III, 1209 = *ILS*, 7147: *patronus collegior(um) fabr(um), centonar(iorum) et nautar(um)*. Strenuus deținea și alte magistraturi onorifice la Apulum sau în alte orașe, ca: preot al altarului împărătesc, *augur* și *IIvir* la Sarmizegetusa, *augur* la Apulum, și decurion la Drobeta. În Apulum, arendașul poseda un oficiu

fiscal central condus de sclavul *Rufinus*, omul său de încredere, care i-a ridicat monumentul. Adulat cu diferite onoruri, puternicul om al banului putea acorda scăderi și înlesniri de plăți, privind taxele ce se încasau pe mărfurile produse sau transportate de membrii colegiilor. *Patronus coll(egiorum) fab(rum) et dendr(oforum)* a mai fost și cavalerul roman *C.Numm. Certus*, augur al coloniei Apulum (*CIL*, III, 1217). Se cunoaște și o femeie bogată, *Fabia Lucilla*, fiică de cavaler roman, cinstită cu titlul onorific de *mater coll(egiorum) fabr(um) et cent(onariorum) coloniae* (*CIL*, III, 1207), pentru serviciile aduse acestei asociații profesionale. Se pare că la fel, ca în cazul asociației de *Augustales*, funcționau la Apulum două organizații de fabri, una în *colonia Aurelia Apulensis* (*CIL*, III, 975 [= *ILS*, 7146]; 984; 1016 [= *ILS*, 7229]; 1207; 1212; 1217), alta în *municipium Septimium* (*CIL*, III, 1051 [= *ILS*, 7144]; 1082; 1083 = *ILS*, 7143).

Numai în Apulum se cunoaște și un *collegium centonariorum* (*CIL*, III, 1174 [= *ILS*, 7255, a]; 1207, 1208; 1209 [= *ILS*, 7147]), al cărui sediu *(schola)* cu o frumoasă fațadă *(aetoma)* s-a construit din banii asociației și s-a inaugurat prin anii 198—211, în prezența guvernatorului Daciei (*CIL*, III, 1174 = *ILS*, 7255, a). Restul știrilor epigrafice despre acest colegiu se referă la patroni, ca *P. Ael. Strenuus* (v. mai sus), *P. Ael. Genialis* (*CIL*, III, 1208) și o *mater* (v. mai sus). Colegiul de centonari cuprindea lucrători specializați în producția de pături *(centones)*, de diferite țesături și împletituri cu lînă (Christescu, *op. cit.*, p. 79 și urm.), marfă ce se exporta din Dacia, o provincie bogată în lînă de oi.

Cît privește acel *collegium dendr(oforum)*, cunoscut în Dacia numai printr-o inscripție din Apulum (*CIL*, III, 1217), el rămîne încă discutabil ca rost economic (Christescu, *op. cit.*). Se pare că se ocupa cu exploatarea lemnului de calitate din pădurile Daciei, exportat pe Mureș cu ajutorul plutelor.

Pe piatra onorifică a arendașului Strenuus (*CIL*, III, 1209 = *ILS*, 7147), găsim unica mențiune la Apulum privitoare la un *collegium nautar(um)*. Acești „navigatori" erau de fapt o asociație de plutași pe Mureș, gata a transporta mărfuri cu un volum mare, spre Tisa și Dunăre; ei își aveau un sediu și la Micia (cf. mai sus p. 121). De activitatea acestui colegiu se leagă un mare basorelief săpat în marmură cu chipul unui *Genius nautarum* (E. Zefleanu, *Apulum*, III, p. 173). Divinitatea tutelară apare sub aspectul unui tînăr cu bustul nud, în atitudine de a săvîrși o libație la altar și cu o *cornucopia* în mîna stîngă. Barca schițată la picioarele acestui *genius* arată caracterul tematic al sculpturii (foto 4).

Despre dezvoltarea altor meșteșugari la Apulum posedăm bogate materiale arheologice asupra unor produse neperisabile (ceramica, cărămidăria, metalele etc.), expuse în muzeul din Alba Iulia, dar în marea lor majoritate nestudiate.

Olăria este reprezentată prin multe descoperiri (Christescu *op. cit.*, p. 60 și urm. și I. Berciu, *Apulum*, III, p. 181 și urm.). Săpăturile lui Cserni au întîlnit trei cuptoare de olar în cartierul Partoș (*MKÉ*, VI, 1913, p. 7), unde pentru nevoile locale și într-o tehnică grosolană se produceau vase, tuburi de pămînt și lămpi. Alt cuptor similar s-a descoperit în 1943 (Berciu, *art.cit.*). În secolul al II-lea, se constată un puternic import de vase *terra sigillata* (mai ales din valea Rinului), cu sau fără decoruri în relief, semnate de unii producători cunoscuți, ca *Victor*, *Crinus* și *Curcima*. Tiparele și fragmentele de vase arată că și la Apulum, în scurt timp, atare produse occidentale au fost imitate, însă imperfect ca să atingă tehnica originalelor. În unele cazuri, olarii confecționau tipare proprii pentru vase cu ornamente în relief, ca frunze, păsări, patrupede, cercuri, rozete ș.a., aplicate în adînc („vase ștampilate"). Ei au încercat să realizeze și scene mai complicate, cum ne indică un tipar fragmentar, cu bustul unui soldat înarmat) alături de o femeie (Christescu, *op. cit.*, p. 64).

Din castru, producția de *cărămizi* a trecut și în lumea civilă. Majoritatea ștampilelor de pe țigle și cărămizi aparțin legiunii a XIII-a Gemina (*CIL*, III, 1629, 5; 1629, 1, a = 8064, 1 și Russu, *Apulum* V, p. 217 și urm.). Pe lîngă numele legiunii, ele înregistrează adesea și pe al șefului de atelier, cum au fost: *Antonius*, *Ael.Deiotarus*, *Aur.Godes*, *Elius Iulius*, *Anneus Saturninus*, *Antonius Nigrinus*, *Aurelius Callistratus*, *Aurelius Demetrius*, *Aurelius Dionisius*, *Aurelius Eudoxus*, *Aur.Menander*, *Lucretius Aquila*, *Flavius Eliodorus*, ș.a.[6]. Lista antroponimelor de soldați cărămidari este foarte bogată la Apulum, mai ales în nume greco-orientale. Acești șefi de ateliere au lucrat și în alte părți ale Daciei. Există de asemenea la Apulum multe cărămizi și țigle pe care s-a aplicat ștampila gărzii personale a guvernatorului Daciei, formată din *pedites singulares* și *equites singulares* (*CIL*, III, 12633, ad. 8074, 33 și Wagner, p. 203). Deși producția de cărămizi și țigle a fost foarte mare în lumea civilă, ștampilele proprietarilor de ateliere sînt rare și modeste (*CIL*, III, 8075, 2, a, c, 3 b, 29 etc.).

Opaițe *(lucerna)* s-au descoperit la Apulum într-un număr impresionant de mare, în forme și cu ștampile foarte variate, astfel că ele constituie un dosar complet pentru întreaga provincie (N. Gostar, *AM*, I, p. 149 și urm. și C.L. Băluță, *Apulum*, IV, p. 189 și urm. și V. p. 277 și urm.). Ca și în cazul vaselor sigilate, lămpile de bună calitate, produse în Occident, au fost imitate de olarii apulensi. Ca ornamente pe capacul lor găsim scene de vînătoare, măști de teatru, busturi, cocoși în luptă, rozete, acvile ș.a., decoruri fără calități artistice pe o marfă produsă în serie. Există cîteva exemplare, care prin forma și decorul lor aparțin secolului al IV-lea e.n., ceea ce dovedește o continuitate a producției după părăsirea Daciei, precum și prezența creștinismului incipient la Apulum.

Toată *sticlăria* descoperită la Apulum poate fi considerată ca marfă de import. O frumoasă camee turnată în sticlă reprezintă o împărătească romană din vremea lui Marcus Aurelius (Tudor, *Apulum*, IV, p. 274).

Despre *producția metalurgică* ne stă la îndemînă un singur document, o dedicație mithriacă pusă de către *Turran[i]us Marcellinus* și *An[t(onius)] Senecio Iunior*, în calitatea lor de *conductores armamen(tarii)*, deci concesionari ai fabricării de armament militar (*CIL*, III, 1121 = *CIMRM*, II, nr. 1993). Se cunoaște și un *cust(os) armorum*, dar acesta era gradat al legiunii (*CIL*, III, 1138 = *ILS*, 4347). Arendașii sînt doi civili deținători de ateliere metalurgice în Apulum, unde prelucrau fierul pentru a produce săgeți, lănci, sulițe ș.a., cu metal extras din minele Daciei. Aceste mine de fier nu se găseau în teritoriul orașului, deoarece expresia *nato ubi ferrum exo[ritur]* dintr-o inscripție se referă la cultul lui Iupiter din Doliche și nu la extracția metalului (*CIL*, III, 1128 = *ILS*, 4303; Merlat, p. 26, nr. 24; cf. și mai jos, p. 162). Deși ne lipsesc dovezi directe, au existat și modeste ateliere pentru topit bronzul, unde se turnau aplice, fibule, chei, cuie etc.

Poziția rutieră, economică și geografică a orașului a atras mulți negustori, unii exportatori de mărfuri în alte provincii. Cei cunoscuți epigrafic pînă acum sînt toți orientali, ca *Aurelius Alexander* și *Aurelius Flavus*, menționați într-o dedicație pusă lui Iupiter din Doliche, a fi *Suri negotiatores* (*CIL*, III, 7761 = *ILS*, 4304). Un *T. Aur. Narcissus, ne(gotiator)*, este probabil localnic (*CIL*, III, 1068). Sînt presupuși ca negustori *L. Aurelius Trophimus*, care în 158 e.n. aduce apă în oraș (*CIL*, III, 1061 = *ILS*, 4006) și *T. Fabius Ib[l]iomarus* din *Augusta Treverorum* (*CIL*, III, 1214 = *ILS*, 7154 și Christescu, *op.cit.*, p. 120 și urm.). Activitatea economică la Apulum concentrase acolo mult „capital bancar", dovedit prin descoperiri de tezaure, prin circulația îndelungată a monedei romane pînă în secolul al IV-lea e.n. și prin aflarea unor *loculi*, pușculițe cu bani economisiți (I. Winkler, *Apulum*, V, p. 203 și urm.). Catalogul monedelor descoperite la Apulum se deschide cu piese republicane și este continuu pînă la Valentinian al II-lea (375—392), cu piese de bronz, argint și aur, foarte variate ca tipuri monetare și ateliere (I. Winkler, *AMN*, II, 1965, p. 215 și urm.).

Panteonul din Apulum a fost extrem de bogat, ceea ce a întărit sincretismul religios și tendința de a adora mai mulți zei deodată (*An.ép.*, 1956, nr. 204). Aproape că nu există culte practicate în Dacia, care să nu fie prezente și la Apulum. Din marele număr de monumente religioase găsite la Apulum spicuim pe cele ce ne oferă unele particularități mai interesante din punct de vedere istoric.

Un loc de seamă l-au deținut *Aesculapius* și *Hygea*, considerați de unii cercetători ca patroni ai orașului (Tomaschek, *RE*, II, col. 290). Într-adevăr, în chip neobișnuit pentru alte localități, constatăm că la Apulum zeii sănătății au fost adorați cu 23 de altare[7]. Funcția de preot al lor este împlinită

de personaje importante din viața politică a orașului (*CIL*, III, 972—974; 6639); li se închină oameni de seamă din plutocrație, militari și funcționari din aparatul administrativ (*CIL*, III, 975 [= *ILS*, 7146]; 976; 978; 980—985; 986 [= *ILS*, 3848]; 1079 [= *ILS*, 3850]; 14468 [= *ILS*, 7149] și *An. ép.*, 1956, nr. 204). Zeii posedau un sanctuar renumit, pentru înfrumusețarea căruia contribuie adoratorii lor, prin ridicare de porticuri lungi de 30—40 de picioare, lucrări cerute o dată în somn de către divinități (*CIL*, III, 975 [= *ILS*, 7146] și 976). Templul dispunea de însemnate bunuri materiale și de sclavi proprii. *Aesculapius dominus*, alături de triada capitolină, este onorat cu un altar pus de către *Sept.Ascl. Hermes*, ca *libertus numinis Aesculapi*, deci fost sclav al zeului (*CIL*, III, 1079 = *ILS*, 3850, cf. și mai sus, p. 155) Sanctuarul era loc de pelerinaj pentru mulți bolnavi, cercetați de preoții care posedau cunoștințe medicale. La aceasta se referă cuvintele veteranului *C. Iul. Frontonianus* (ca epitete ale zeilor sănătății), *huisq(uc) loci salutarib(us)*, unde și-a recăpătat vederea (*CIL*, III, 987 = *ILS*, 3847: *p(ro) redditis sibi luminibus)*. Este probabil ca vindecarea să se fi făcut pe cale terapeutică, folosindu-se un medicament de ochi, preparat de medicii vraci aciuiați pe lîngă templu. Unul dintre ei ne apare în persoana celtului *T. Attius Divixtus*, a cărui ștampilă-rețetă s-a descoperit la Apulum (*CIL*, III, 1636 = *ILS*, 8736 și V.L. Bologa, *AISC*, II, p. 219 și urm.). Terapeutica oftalmologică a lui Divixtus prevedea patru rețete: 1) Colir din valeriană împotriva inflamației acute granulare a conjunctivelor; 2) Colir din smirnă de folosit după inflamația acută a conjunctivelor; 3) Colir din sulfat de cupru împotriva cicatricelor învechite ale conjunctivelor și 4) Colir din tămîie dizolvată în albuș de ou, împotriva inflamației acute a ochiului. Medicii de azi constată că la prepararea medicamentelor respective se foloseau vinul, sucul diferitelor plante, smirnă, piatra vînătă, albuș de ou ș.a. Amestecate și administrate bolnavului într-un anumit fel, puteau avea un ușor efect antiseptic-astringent și sedativ, ducînd spre o ușoară acțiune de vindecare (Bologa, *art.cit.*). Poate că prin asemenea rețete, veteranul Frontonianus își recăpătase vederea. S-au descoperit de asemenea la Apulum truse cu instrumente chirurgicale și medicale folosite în ușoare operații (N. Igna, *AISC*, II, p. 239 și urm.). Zeul egiptean *Serapis* este prezent pe un tipar de lut, figurativ, asociat cu zeii sănătății (Al. Popa, *SCIV*, X, 1959, p. 469) și apoi într-o serie de documente epigrafice, ca al cunoscutului *C. Iul. Metrobianus* (*CIL*, III, 973, cf. mai sus, p. 153). Era adorat de către militari (*CIL*, III, 7768; 7769; 7770 = *ILS*, 4382), adesea asociat cu Isis (*CIL*, III, 7771 = *ILS*, 4398) și cu mulți alți zei. Un altar era dedicat numai pentru *Isis Myr(ionima)*, de către o mamă pentru sănătatea fiului ei (Al. Popa, *SCIV*, XIII, 1962, p. 148 și urm.), cînd se dă zeiței egiptene acest epitet rar întîlnit. (*CIL*, III, 882 = *ILS*, 4361).

La Apulum, adoratorii lui Mithras ne-au lăsat circa 60 de monumente de piatră scrise sau sculptate cu unele dovezi, că zeul poseda cel puțin trei lăcașe de cult (*CIMRM*, II, nr. 1935 — 2005 și I.I. Russu, *MCA*. VI, p. 890, nr. 30). I s-au adus ofrande de la sclav pînă la guvernatorul de provincie. În această listă se înscriu: peregrini de origine greco-orientală (*CIMRM*, II, 1936, 1937, 1945, 1977, 1984, 1999, 2002); sclavi (*ibid.*, 1936, 1937, 1939, 1943); guvernatori din Dacia (*ibid.*, 1950, 1968), ofițeri și soldați ai garnizoanei locale (*ibid.*, 1952, 1955, 1959, 1960, 1962, 1969, 1971, 1993) și alții. Pe unele altare, zeul persan obținuse epitetele rar întîlnite: *Bonus Puer* și *Deus Bonus Puer Posphorus* (*CIL*, III, 1130; 1131; 1132; 1135—1138). Spre deosebire de alte localități din Dacia, reprezentările din marmură ale lui Mithras s-au lucrat la Apulum cu scene numeroase și amănunțite (*CIMRM*, II, 1935, 1958, 1972, 2000), ceea ce arată cunoașterea temeinică a mitului zeului de către pietrari. Marea majoritate a monumentelor i s-au pus în prima jumătate a secolului al III-lea e.n., epoca de glorie a religiei mithriace în Dacia.

Zeița cartaginează *Tanit* se ascunde și la Apulum, sub epitetele de *numen Caelestis* și *Caelestis Augusta* (*CIL*, III, 992 și 993 = *ILS*, 3923). Într-o importantă dedicație de la Apulum, *Dea Suria* și *Magna Caelestis* sînt adorate alături de *I.O.M. Dolichenus* (*Latomus*, XXIII, 1964, p. 473). Ca și la Sarmizegetusa (cf. mai sus, p. 90), cultul a fost sprijinit de împărăteasa Iulia Domna. Pe unul dintre altare (*CIL*, III, 993 = *ILS*, 3923) i s-a asociat *Aesculapius*, *Genius Carthaginis* și *Genius Daciarum*, iar dedicantul a fost *Olus Terentius Pudens Uttedianus*, comandat al legiunii a XIII-a Gemina, după nume un punic ce nu și-a uitat zeii din patrie. Adorarea zeilor celor trei Dacii, a pămîntului Daciei și a geniului celor trei Dacii a găsit ecou și în alte epigrafe din Apulum (*CIL*, III, 995 [= *ILS*, 3920]; 996 [= *ILS*, 3921]; 1063 [= *ILS*, 3932]). Ca și în alte părți ale provinciei, venerarea sub această formă a provinciei și divinităților ei autohtone indică bogăția și înflorirea Daciei, care uimeau pe cei veniți din altă parte, cei mai mulți dornici de îmbogățire.

Pentru sănătatea împăratului Traian, un veteran din legiunea *I adiutrix p(ia) f(idelis)* a pus un altar închinat *dominae et diis*, o denumire sub care se ascund divinități necunoscute. Această inscripție poate fi cea mai veche la Apulum (*CIL*, III, 1004).

Într-un oraș ca Apulum, în care pulsa o viață economică atît de intensă, era firesc ca zeița *Fortuna* să se bucure de o atenție deosebită (*CIL*, III, 1006—1011; 1014; 1018), cu epitete ca: *Magna* (*CIL*, III, 1018), *Bona* (*CIL*, III, 1009 = *ILS*, 3705), *Publica* (*CIL*, III, 1010), *Redux* (*CIL*, III, 1011) și *Supera* (*CIL*, III, 1014 = *ILS*, 3713 add.). Ea poseda un templu propriu (*CIL*, III, 1014 = *ILS*, 3713 add.). La același „noroc al cîștigului„ se gîn-

deau și colegiile de meșteșugari cînd invocau pe *Genius fabrum* (*CIL*, III, 1016 = *ILS*, 7229).

Glycon, monstruoasa divinitate din Paphlagonia Asiei Mici, cu corp de șarpe și cap de om, apare venerată pe două inscripții apulense, puse „*iusso dei*" de către *M. Ant. Onesas* și *M. Aur. Theodotus*, după nume greco-orientali ca și zeul-reptilă adorat (*CIL*, III, 1021 [= *ILS*, 4079] și 1022).

Iupiter Optimus Maximus, suprema divinitate a Capitoliului, era adorată mai ales în lumea oficială și militară din Apulum (*CIL*, III, 1031—1090 etc.). Pe unul dintre guvernatorii Daciei îl sfătuiește, în somn, ca să-i ridice un altar (*CIL*, III, 1032 = *ILS*, 3019). În rîndul adoratorilor săi apare și un *C.Val. Sarapio* „scăpat din captivitatea carpică" (*CIL*, III, 1054... *a Carpis liberatus*), probabil, pe timpul lui Filip Arabul. O inscripție îl declară ca cel mai de seamă dintre marii zei,diriguitor al faptelor omenești și împărțitor al sorților (*CIL*, III, 1090 = *ILS*, 2998). Pe vremea lui Commodus, comandantul legiunii, *C.Caerelius Sabinus* adoră în trei inscripții pe Iupiter Capitolinul, pe *Iuno regina Populonia, dea patria* (indicație asupra originii sale din orașul etrusc Populonia), precum și pe *Minerva*, în calitatea ei de *Iovis consiliarum participi* (*CIL*, III, 1074, 1075 [= *ILS*, 3086]; 1076 [= *ILS*, 3087]).

La Apulum, tatăl zeilor a sincretizat cu unele divinități neromane, aduse acolo de către diferite *nationes* civile și militare. Astfel, el se contopește cu *I.O.M. Bussumarus*, o divinitate celtică (*CIL*, III, 14215, 15 = *ILS*, 4621 add. și H. Zeiss, *AISC*, II, p. 257). Prezența unor coloniști celți sau galați la Apulum este întărită de adorarea altui zeu celtic, *Sol Bussurgius* venit din Gallia sau Galatia Asiei Mici, prin coloniști (*Dacia*, VII—VIII, p. 306, nr. 7). O dată, tatăl zeilor poartă epitetul *Tavianus* (*CIL*, III, 1088, cf. și *Apulum* IV, p. 101, nr. 6), o aluzie la orașul Tavium din Asia Mică, unde cunoștea o veneratie specială (Floca, *ED*, VI, p. 211).

Iupiter Optimus Maximus Dolichenus se înregistrează cu patru monumente epigrafice (*CIL*, III, 1128 [= *ILS*, 4303]; 7760; 7761 [= *ILS*, 4304]; Mer-lat, p. 26, nr. 24—26 și *Apulum* V, p. 172, nr. 3). Prima dintre aceste dedicații puse pe timpul domniei lui Antoninus Pius conține o lungă listă de zeități: *Numini et Virtutibu[s dei aeterni, Iovi o.m. Dolicheno] nato ubi ferrum exo[ritur, Iunoni reginae Augustae] Naturae, Boni even[to]*... În credințele adepților săi, zeul din Doliche „se născuse acolo unde izvorăște fierul". El avea un templu la Apulum (*CIL*, III, 7760); cultul i se susținea de sirienii și commagenii colonizați în Dacia, ca cei doi *Suri negotiatores*, care-i dedică un altar (*CIL*, III, 7761 = *ILS*, 4304, cf. mai sus, p. 159). Pentru organizarea cultului dolichenic și al altor divinități siriene, un interes deosebit prezintă altarul pus în vecinătatea castrului legiunii a XIII-a Gemina de către palmirenianul-semit, *Flavius Barhadadi, sacerdos*, care adoră pe zeul din Doliche alături de *Dea Suria* și *Magna Caelestis* (I. Berciu-Al. Popa,

Fig. 12. Desen pe o cărămidă cu chipul unui gladiator din Apulum. Muzeul din Alba Iulia.

Apulum, V, p. 6 și urm.). O asociată a sa de pe acest altar era o veche zeitate siriană cunoscută la ea acasă sub numele de *Atargatis-Derketa-Astarte*, importată în Cartagina sub numele de *Tanit* și sincretizată în panteonul Imperiului roman cu *Venus Caelestis*, *Iuno*, *Isis*, *Cibele* ș.a. Cultul ei se mai întîlnește în Dacia la Micia (*CIL*, III, 1342), Napoca (*An. ép.*, 1960, nr. 226), Porolissum (*An. ép.*, 1944, nr. 50) și Largiana (cf. mai jos, p. 234). Ofranda lui Flavius al lui Barhadad se făcuse pentru „sănătatea imperiului

și a legiunii a XIII-a Gemina", indicație ce arată o epocă de neliniște pentru viața Daciei. Era un moment potrivit ca acest preot să strecoare în panteonul local trei divinități, două siriene și una punică.

Ca divinitate sincretistă este cunoscută la Apulum *I.o.m. Cimistenus*, menționată pe două altare ridicate de persoane cu nume romane obișnuite (*An. ép.*, 1964, nr. 185—186). Dar epitetul *Cimistenus* amintește o localitate din Bitinia, de unde un zeu local a fost adus de coloniștii orientali la Apulum și acolo se contopise cu Iupiter Capitolinul. Că, acești bitinieni erau numeroși în marele oraș, rezultă din știrea ce o avem despre un *coll(egium) Pontobithynor(um)*, care, întocmai ca la Napoca (cf. mai jos, p. 229), este de înțeles ca o grupare națională și religioasă, închegată în orașele Daciei colonizate cu variate *nationes* (*ATRE*, XIII, 1904, p. 130).

Zeul oriental-frigian, *Sabazius*, s-a contopit și el la Apulum cu Iupiter Capitolinul, așa cum apare într-o dedicație pusă pentru Caracalla și Iulia Domna de către un *aedilicius* (*An.ép.*, 1961, nr. 82, cf. și Macrea, *Dacia*, N.S., III, p. 325). Zeul respectiv a fost și el adus pe solul Daciei prin coloniștii veniți din Orient.

Deus Sol Hierobol, menționat la Apulum pe un altar pus de *Aur.Bassinus*, fost decurion în *colonia Aequen(sis)* și *sacerdos* al zeului, este probabil un Baal palmirenian de natură solară, venit în Dacia în aceleași condiții (*CIL*, III, 1108 = *ILS*, 4344 și Floca, *ED*, p. 218). Lista divinităților răsăritene transplantate la Apulum conține și pe un Zeus Iupiter *Sardendenos*, adorat de Rufus al lui Antipater, într-o dedicație bilingvă greco-latină(*CIL*, III, 7662 =*IGR*, I, 545 = I.I. Russu, *Muz.Brukenthal*, 12, p. 59, nr. 16). Epitetul zeului ne duce tot în Asia Mică, la Muntele Sardene lîngă localitatea Kyme, de unde ar fi venit Rufus, un personaj neroman și suspect de a fi fost sclav sau libert. Elementele militare orientale au întărit la Apulum cultul zeiței *Magna Deum Mater* (sau Cibele) denumită *sacra* și *sancta*(*CIL*, III, 1100—1102). Un anonim dedică cu text grecesc o inscripție „din porunca" (zeiței) *Mater Troclimene* (*CIL*, III, 7766 = *IGR*, I, 543 = Russu, *op. cit.*, p. 62, nr. 20). Este o divinitate necunoscută, dar de origine oriental-asiatică venită și ea la Apulum o dată cu adoratorul ce-i ridicase altarul. *Baltis*, adică „stăpînă", a fost o divinitate din Osrhoene (Mesopotamia), al cărei nume apare gravat pe un prag de la ușa unui templu din Apulum (*An. ép.*, 1903, nr. 58: *Balti Caelest*[*i*]). Enigmatică rămîne de asemenea închinarea făcută *Badonib(us) reginis* (divinități germanice), pusă de Sextia Augustina (*CIL*, III, 14471 = *ILS*, 9335), în care s-a încercat identificarea unor divinități (nimfe?) de caracter occidental. Multe aspecte sincretiste (mai ales orientale) prezintă la Apulum și cultul zeiței *Nemesis*, cu un sanctuar propriu (Floca, *Sargetia*, I, p. 74 și urm.). Ca o raritate, este de reținut cultul pentru *Suleviae*, divinități celtice cu caracter cîmpenesc (*CIL*, III, 1156).

Un mare număr de monumente epigrafice și reprezentări sculpturale aparțin la Apulum religiei atît de răspîndită în provincie a lui *Liber* și *Libera* (A. Bodor, *Dacia*, N.S., VII, p. 211 și urm.). *Silvanus (silvester, domesticus, sanctus)*, o altă divinitate populară în multe sate și orașe din Dacia nordică, este și ea prezentă cu un număr impresionant de monumente scrise sau sculpturale[8]. O divinitate singulară ca epitet apare *Diana mellifica* („producătoare de miere"). Ea ar fi sincretizat cu una dacică și închinarea epigrafică ce i s-a adus reflecta bogăția apicolă a Daciei romane (*CIL*, III, 1002 și N. Gostar, *Anuar.Inst. ist.arh.-Iași*, II, 1965, p. 241 și urm.).

Divinități importante în panteonul apulens au fost și „Cavalerii danubieni", cunoscuți prin șapte reprezentări sculpturale anepigrafe (*CMRED*, nr. 1—7). La Apulum, întîlnim cele mai vechi reprezentări ale acestor divinități din Dacia Superioară, executate de către pietrarii locali cu un repertoriu bogat, specific acestei localități (Tudor, *ED*, VII, p. 189 și urm. și *Dacia*, N.S., V, p. 317 și urm.).

Apulum ne-a păstrat un amplu și complicat dosar religios al provinciei Dacia. În el și-au dat întîlnire cele mai de seamă religii din imperiu, venite prin coloniștii și soldații stabiliți în marele oraș. În grupe mai mari sau ca elemente izolate, acești coloniști și-au adus zeii patriei lor de origină în inima Daciei. Numărul lor mare și afinitățile de cult au grăbit în Apulum sincretismul religios, între acești zei naționali și zeii oficiali romani. Acest proces de contopire se întîlnește mai ales în cazul divinităților aduse din Orient, care dețineau un mare loc în panteonul de la Apulum. Ele dau un adevărat asalt pentru a cuceri „piața religioasă" din localitate. În funcție și de prezența acestor divinități neromane, putem aprecia locul de baștină, varietatea etnică și gradul de romanizare al acestor *nationes* stabilite la Apulum.

După Sarmizegetusa, Apulum este centrul roman cu cel mai mare număr de documente (27) privitoare la sclavi și liberți (Tudor, *Ist.sclavaj.*, p. 30 și urm.). Multele informații privitoare la sclavia locală constituie o dovadă despre avîntul economic al orașului. Stăpînii de ateliere, patronii prăvăliilor și proprietarii funciari foloseau, pentru organizarea și supravegherea muncii în diferite sectoare, pe *actores* sau *servi villici*, sclavi și liberți de încredere (*CIL*, III, 999; 1028; 1029; 1109; 1110; 1131; 1181; 1208 și *An. ép.*, 1959, nr. 304). Important apare numărul liberților și sclavilor din casa împăratului, destinați administrației din oficiile publice, ca *dispensatores* (*CIL*, III, 978; 1085; 7802 = 1222); *subprocurator aurariarum* (*CIL*, III, 1088); *tabularius* (*CIL*, III, 980); *superiumentarius* (Tudor, *op. cit.*, nr. 76) etc. Familiile foarte bogate dispuneau de un însemnat număr de sclavi și liberți, ca în cazul fraților Antipater-Marcellus-Genialis (*CIL*, III, 1181; 1182; *An. ép.*, 1959, nr. 304, cf. și mai jos, p. 166). Pe piața locală de sclavi, întîlnim interesați în comerț soldați și veterani din legiunea a XIII-a Gemina, care

cumpără sau vînd asemenea marfă, cu acte pe care le confecționează în *canabae* (*CIL*, III, p. 940; *tab. cer.*, VII și p. 959; *tab. cer.*, XXV, cf. mai sus, p. 151). Ei se găseau în legătură cu arendașii minieri *(leguli)* din regiunea auriferă, care aveau nevoie de mînă de lucru.

În Apulum își aveau oficiile centrale administrative marii arendași *(conductores)* ai veniturilor publice concesionate lor (salinele, pășunile, vama etc.), administrate de liberți sau de sclavi, ca oameni de încredere. În atare situație lucrau în numele stăpînului: *Rufinus*, sclavul lui *P. Ael. Strenuus* (cf. mai sus, p. 156); *Callistus* (*CIL*, III, 1029) din serviciul celor trei vameși, frații *Iulii (Capito, Ianuarius* și *Epaphroditus)*, poate și un *Dioscorus Marci* (*CIL*, III, 1113, cf. Tudor, *Ist.sclavaj.*, p. 90, n. 2). Dintre liberții și sclavii publici merită a se reține numele libertului *Avianus*, ajuns *subprocurator* peste minele aurifere ale Munților Apuseni (*CIL*, III, 1088), pe al lui *Carpion, tabularius* — ca șef contabil al provinciei Dacia Apulensis (*CIL*, III, 7939 și 980); pe al lui *Sept. Ascl. Hermes* (cf. mai sus, p. 155) și alții.

Analiza inscripțiilor apulense aduce interesante date privitoare la structura etnică, socială, profesională, culturală și materială a populației ce s-a îngrămădit în acest loc propice pentru trai. Cea mai puternică familie a fost a fraților Antipater-Marcellus-Genialis, cunoscută prin zece inscripții din Dacia și Italia[9]. Averea lor se compunea din prăvălii, ateliere meșteșugărești și moșii în teritoriul orașului. Pentru administrarea acestor bunuri (dintre care unele le aparțineau în comun), ei dispuneau de patru sclavi-*actores: Dades, Filetus, Eutyches* și *Onesimus* (*CIL*, III, 1181; 1182; 1573 și *An.ep.*, 1959, nr. 304), precum și de libertul, *P. Ael. Euthymus* (*CIL*, III, 1208). Stăpînii făceau parte din tribul Papiria, erau cavaleri romani; strămoșii lor primiseră cetățenia romană pe timpul împăraților Hadrian sau Antoninus Pius, iar ei au trăit în prima jumătate a secolului al III-lea e.n., deci în perioada de mare prosperitate economică a Daciei. Cel mai important era *P. Ael. Antipater*, preot al altarului împărătesc, *IIvir* al coloniei Apulum și vizitator al Băilor Herculane. Se căsătorise cu o *Antonia Iulia* și avusese patru copii: *P. Ael. Antipater; P. Ael. Iulianus; P. Ael. Genialis* și pe *Iulia* (*CIL*, III, 1573, a; *ACMIT*, II, 1929, p. 305 și *An. ep.*, 1959, nr. 304). Al doilea frate, *P. Ael. Marcellus*, a făcut o frumoasă carieră militară încheiată cu prefectura legiunilor a VII-a Claudia și I Adiutrix. A fost elogiat (post 197 e.n.) pentru îndeplinirea unor îndatoriri de patron, preot și donator de bani pentru alimentarea sărăcimii din cîteva orașe ale Umbriei (Italia), ca Forum Flaminii, Fulginia și Iguvium (*CIL*, III, 7795 = 1180; XI, 5215 = = *ILS*, 2650; *PIR*² I, p. 37, nr. 213 și Forni, *OD*, p. 236). El mai avusese și patronatul coloniei Apulum. Prezența lui în îndepărtata Italie (după ce și-a încheiat cariera militară) constituie o dovadă că poseda și în Umbria bunuri importante, din care a cheltuit o dată douăzeci de mii de sesterți și altă dată patru mii pentru pîinea și vinul dăruite populației sărace. Este pro-

babil ca proprietățile italice să-i fi rămas de la o soție, necunoscută nouă ca nume, și decedată fără urmași la data cînd el făcea aceste donații. În același timp, el poseda avere și la Apulum — locul său de naștere, de care se simțea legat. Ca averea să rămînă „în familie", fostul ofițer adoptase doi nepoți din Apulum. De această adopție au beneficiat primul fiu al fratelui său Antipater — care ia acum numele de *P. Ael. Antipater Marcellus* și ajunge decurion la Apulum (*CIL*, III, 1181). Iar de a doua adopție beneficiază *Publia Aelia Iuliana Marcella*, fiica lui *Pub. Ael.Iulianus* — deci o nepoată de fiu a bătrînului Antipater — care a ajuns și el *flamen* și *IIvir* al coloniei Apulum (*CIL*, III, 1182). Al treilea dintre frați, *P.Ael. Genialis* — decurion, *IIvir*, *pontifex* și patron al colegiului de *fabri* (*CIL*, III, 974, 1208) nu a avut nici el copii, ceea ce l-a determinat să adopte pe un alt fiu al lui Antipater, cunoscut sub noul său nume de *P.Ael. Antipater Iulianus Genialis*, ajuns și el *decurio et quaestor* al coloniei (*CIL*, III, 1104). Cercetarea acestui complicat arbore genealogic ne dezvăluie o parte din aristocrația orășenească promovată în tagma ecvestră, reazem al politicii imperiale în provincii. Membrii acestor familii îndeplinesc din tată în fiu cele mai de seamă magistraturi municipale. Dispunînd de mari averi, ei își lasă interesele gospodărești în mîna unor vechili, pentru a rămîne liberi în vederea îndeplinirii sarcinilor lor publice. Adesea, ei erau în situația să îmbrace asemenea demnități din ordin de sus, deoarece averea lor personală constituia o garanție pentru stat în ceea ce privește solvabilitatea impozitelor și umplerea unor lacune în bugetul orașului. Natural, slujbele pe care le ocupau le ofereau și lor ocazii să realizeze anumite venituri.

Mai putem include în rîndurile acestei plutocrații aristocratice și o altă familie deținătoare a unor dregătorii municipale și anume a lui *M.Aur. Comatius Super*, ori familia lui *C.Iul. Valens*. Între altele, aceștia au fost *decuriones* și *antistes*, adică fruntași în primele rînduri ale consiliului comunal și *sacerdotes*[10]. Deci și în sînul acestui *ordo* municipal se ajunsese la o diferențiere a membrilor, dintre care se detașau în primele rînduri politice cei care dispuneau de o avere mai însemnată și de o mai mare influență politică.

O altă familie puternică a fost a lui *T.Fl. Italicus*, fost prefect al unei *ala* din Pannonia Superioară (*CIL*, III, 4362), stabilit la Apulum pe timpul lui Marcus Aurelius, unde ajunge *primus IIIIvir municipii Aur(elii) Ap(uli)* și dedică zeilor trei altare (*CIL*, III, 1132; *Dacia*, VII—VIII, p. 305 și *Apulum*, III, p. 176).

Ritmul intens al vieții economice și publice din Apulum dădea loc la multe conflicte de interese materiale. Părțile în litigiu apelau la serviciile avocaților, dintre care cunoaștem ca *patronus causarum*, concomitent decurion și augur al coloniei, pe cavalerul roman *C. Iul. Diocletianus* (*Apulum*, II, p. 99), care apăra în primul rînd, interesele orașului.

Studiul onomastic al textelor epigrafice arată că marea majoritate a numelor de persoane este romană. Existau însă și loturi importante de *nationes* intrate aici prin filiera colonizării și a armatei. Ca *nume ilirice* (cf. Kerényi, p. 136 și urm. și I.I. Russu, *AISC*, IV, p. 198 și urm. și V, p. 285 și urm.) sînt de reținut: *Bersaius? Dasatus*, *Scenobarbi*, *Plares* (Russu, *MCA*, VI, p. 890); *Plator*, *Senecio*, *Tutor Silvani*, *Verzovia* etc. și care, în mare parte, țin de elementul militar. Din grupa de nume *traco-dacice*, se cunosc (Kerényi, p. 151; Russu, *op. cit.*, IV, p. 209 și urm. și V, p. 287 și urm. și *Apulum*, IV, p. 109); *Apulensis*, *Dades*, *Mucapor*, *Mucasenus*, *Mucatra*, *Mucatralis*, *Mucianus*, *Rescuturme*, *Soia*, *Tzolotus* etc. Destul de numeroase sînt numele curat *orientale* (semite, siriene, egiptene, iraniene) dintre care citãm (Russu, *AISC*, IV, p. 222 și V, p. 220): *Abedallath*, *Barhadadus* (*Apulum*, V, p. 172); *Bersiu[s]* (*Apulum*, IV, p. 108); *Bassinus* (palmirian?); *Farnax*, poate și *C. Bet(ulus) Galatus* (*Apulum*, II, p. 99), *Godes*, *C. Val.Sarapio*, *Syra*, *Syrus*, *Tarasus* etc. Apar și cîteva elemente *celtice* (Kerényi, p. 136; Russu, *op.cit.*, IV, p. 228 și V, p. 291): *Condunus*, *Congonius*, *Iestinus*, *Leuganus*, *Mociuncius*, *Tutor*, *Seccia*, *Tan(onius)*, *Vellec(us?)* și *Vindia* — mulți ca militari.

Este foarte greu de distins elementul etnic grecesc curat de cele elenizate (orientale sau balcanice). Rămîn însă de reținut foarte numeroase *nume elenice* (Kerényi, p. 155 și urm.): *Achilleus*, *Adamas*, *Adrastilla*, *Amethystus*, *Anicetus*, *Antiochus*, *Antipater*, *Antrocius*, *Apollonius* (cf. *Apulum*, IV, p. 110); *Apollodorus*, *Artemidorus*, *Asclepiades* (*Apulum*, IV, p. 591); *Athenodorus*, *Attalus*, *Atticus* (*Apulum*, IV, p. 17); *Beronice*, *Callistus*, *Cerdo*, *Chrestus*, *Crysampelus*, *Clinias*, *Clonus*, *Daphnis* (*Apulum*, II, p.99); *Demetrius*, *Dionisius*, *Dioscorus*, *Dius*, *Euthym(us)*, *Epigenes* (*Apulum*, IV, p. 100); *Ermes*, *Eudox(us)*, *Euhemerus*, *Euresis*, *Eutychus*, *Euthymus*, *Evangelus*, *Filetus*, *Gorgias* (*Apulum*, IV, p. 97); *Helio*, *Heracles* (*An. ép.*, 1903, nr. 59); *Hermias* (*Apulum*, IV, p. 110); *Hermes*, *Irenicus*, *Isidora*, *Lysias*, *Memnon*, *Menander*, *Moschis*, *Narcissus*, *Onesas*, *Onesimus*, *Orestus*, *Pasinicus*, *Philetus*, *Philippos*, *Philoctemon*, *Posidonius* (*Apulum*, IV, p. 98); *Stephanus* (*An.ép.*, 1934, nr. 12); *Syntrofus*, *Theodotus*, *Timon*, *Thimotheus*, *Trophimus* etc.

În afară de această bogată listă de nume grecești, influența elenică la Apulum se manifestă și prin textele a unsprezece inscripții redactate în limba greacă (Russu, *Muz. Brukenthal*, 12, p. 58 și urm., nr. 14—25). Descoperim în catalogul lor altare votive închinate zeilor sănătății, Atenei, lui Iupiter Sardendenos, lui Mithras, Mater Troclimene; ștampile aplicate pe cărămizi și vase ș.a. Ele conțin nume de persoane (adesea romane sau orientale), de militari și civili, prea puțin pătrunși de romanizare. Atare documente redac-

tate în limba greacă au fost mult mai numeroase în domeniul actelor private de importanță minoră, căci, îndeobște, pentru marile monumente litice, era folosită latina, limba oficială. În orice caz, la Apulum se scria și se vorbea limba greacă mai mult decît în oricare alt oraș din Dacia, datorită afluxului în acest loc al unui mare număr de coloniști greci, orientali și balcanici elenizați.

Colonizarea și romanizarea locală și-au găsit un sprijin larg în veteranii legiunilor și ai trupelor auxiliare, care alegeau ca loc de retragere din castru, orașul Apulum, după cum o arată inscripțiile lor votive și funerare. Așezarea lor este dovedită și de diplomele militare găsite aici (Russu, *Apulum*, IV, p. 119 și urm.). Cînd se eliberau în grupuri din legiunea a XIII-a Gemina, sărbătoreau evenimentul cu dedicații comune (*CIL*, III, 1078 [= *ILS*, 2301]; 7754 [= *ILS*, 2300]. La Apulum veneau să se așeze și veterani care părăsiseră serviciul mai înainte de cucerirea Daciei. Este cazul veteranului *Quintus Bonio* din *cohors II Hispanorum*, eliberat din armată în anul 99 e.n. și venit la Apulum după 106 e.n., după cum ne arată diploma sa militară găsită la Alba Iulia (Al. Popa, *Fasti archaeologici*, XVII, nr. 4711).

Sînt puține cazurile cînd cei veniți la Apulum au indicat locul lor de baștină: *Aequum* din Dalmația; *Virunum* din Noricum; *Clunium* din Hispania; *Augusta Treverorum* din Gallia; *Savaria* din Pannonia; *Epiphania* din Cilicia sau Siria; *F[aventia?]* din Italia sau Spania și *provincia Asia* (*CIL*, III, 1223; 1108 [= *ILS*, 4344]; 1158 [= *ILS*, 2477]; 1214 [= *ILS*, 6154]; 1221; 7802 = 1222; *An.ép.*, 1960, nr. 224; *Apulum*, II, p. 97 și Russu, *MCA*, VI, p. 889, nr. 26).

Întîlnim la Apulum o singură inscripție versificată, în care hexametrii se amestecă cu pentametrii (*CIL*, III, 1228: „*D.M./Quinque hic/annorum aetatis/conditur infans, /Aemilius Hermes /hanc generavit; /matris de nomine /dixit Plotina(m), patris /praenomine /Aemilia(m) vixit rapu[it] /quam mors in limin[e] /vitae*“ (Zeilor Mani, zace aici o copilă în vîrstă de cinci ani. Aemilius Hermes a fost tatăl ei; după al mamei nume s-a chemat Plotina, iar după prenumele tatălui Aemilia. A trăit și a murit aceea ce a fost răpită de moarte în pragul vieții“ (cf. și Stati, *Limba latină*, p. 122). Într-o inscripție se povestește o întîmplare adevărată (*CIL*, III, 7756 = *ILS*, 3007). Aur. Martinus Bassus și Aur. Castor fiind o dată (lîngă *Pons Lyd(i)*, împreună au văzut cum o acvilă (pasărea sfîntă a lui Iupiter) s-a năpustit de pe munte asupra a trei balauri foarte puternici. Șerpii au reușit să se încolăcească în jurul vulturului, care a scăpat numai prin intervenția celor doi. În credința lor, cei doi oameni și-au închipuit că pasărea fusese trimisă de tatăl zeilor împotriva reptilelor dăunătoare oamenilor, ceea ce i-a determinat să eternizeze epigrafic această întîmplare, printr-un altar dedicat zeului suprem.

Putem considera cele două inscripții sus-menționate, atît versurile cît și modesta narațiune în proză, drept singurele manifestări literare din Apulum păstrate pînă în vremea noastră.

Continuitatea daco-romană la Apulum după evacuarea aureliană este confirmată prin mai multe descoperiri arheologice, ca morminte de incinerație avînd ca inventar fibule „cu capete de ceapă" și douăzeci și trei de monede (Dioclețian-Grațian), opaițe specifice ca decor și formă secolele IV—VI și altele (Protase, *PC*, pp. 104, 160 și 194).

Cîteva așezări de pe lîngă Mureș au făcut parte din suburbiile orașului Apulum. La *Drîmbar* (com. Hăpria, j. Alba), în apropiere de „Vadul Bălgradului", pe un pinten de deal din stînga văii Hăpriței, apar pe sol — pe o întindere de un hectar — fragmente de cărămizi, olane, tuburi de apeduct și urmele unei construcții de piatră (Mitrofan, *Apulum*, V, p. 99). Sînt resturile unei mici așezări rurale sau ale unei *villa rustica*. Alte trei puncte cu urme arheologice (cărămizi, olane, ceramică, sarcofage etc.), apropiate între ele (150—200 m) se întîlnesc în vecinătate, pe teritoriul comunei *Hăpria*. Urme de același fel s-au semnalat în locurile „Fîntîna Lisului", la „Groape" (sarcofag) și la „Gura Zapozii", iar la „Gruiul Faurului" a apărut o fibulă de bronz cu o monedă de la Constans (I. Berciu, *Apulum*, III, p. 200 și Mitrofan, *op.cit.*, p. 96 și urm.). Aceste urme restrînse ca întindere, dar frecvente și izolate, ar putea indica locurile ocupate de unele *villae suburbanae* și *rusticae*, care prosperau în legătură cu piața apropiată a orașului Apulum. Ceva mai departe, în satele *Henig* și *Berghin*, se cunosc mai de mult sarcofage, monede, un altar votiv etc., — suficiente dovezi ale unor așezări rurale (Mitrofan, *Apulum*, V, p. 101 și Russu, *Muz. Brukenthal*, 12, p. 206). Materialele arheologice descoperite la răsărit de satul *Berghin* (ruine de zidării, cărămizi, țigle, monede, fibule), ștampile pe cărămizi ale legiunii a XIII-a Gemina (*CIL*, III, 8065, 20) și *numerus sing.Brit.* arată o importantă așezare civilă și militară (Ackner, *JCC*, 1856, p. 21; Gooss, *Chronik*, p. 67; G. Teglás, *Klio*, X, 1910, p. 504 și *Rep.arh.*). Pe aceeași linie cu aceste două așezări se situează cea de la *Obreja* (com. Mihalț, j. Alba), pe malul stîng al Tîrnavei, în locurile „Cînepi" și „Tăul lui Filip". S-au săpat aici (1961—1963) opt bordeie sărăcăcioase din care s-au cules ceramică provincială romană, rîșnițe, cuie de fier, țigle, monede și fragmente de oale dacice. Olăria romană și dacică se asociază și în gropile de provizii ale acestor bordeie. A existat deci în acest loc un sat de băștinași daci pe vremea stăpînirii romane, a cărui viață a continuat și după părăsirea Daciei. Faptul este dovedit prin resturile de ceramică, fibulele de bronz cu „capete de ceapă" etc. (Protase, *PC*, pp. 42 și 123).

[1] Neigebaur, p. 124 și urm.; Mommsen, *CIL*, III, p. 182 și urm.; Gooss, *Chronik*, p. 83 și urm.; idem, *Die römische Lagerstadt Apulum in Dacien*, în *Schässburger Gymnasialprogramm*, 1877—1878, p. 3 și urm.; Király Pál, *Apulum*, Cluj, 1889; idem, *ATRE*, II, 1889, p. 598; idem, *Gyulafehérvár története. I, Apulum*, Cluj, 1892; Cserni, *Apulumi maradványok*, în *ATRE* din anii 1890—1910; idem, *Jelentés a Colonia Apulensis területén végzett ásatásokrol*, în *MKE*, 1912, pp. 106—112 și 257—287; Tomaschek, *RE*, II, col. 296 și urm.; Kormemann, *RE*, VI, col. 547 și XVI, col. 604; Pârvan, *Getica*, p. 271; Christescu, *Viața ec.*, p. 36 și urm.; idem, *Ist. milit.*, pp. 130 și 233 și urm.; C. Daicoviciu, *La Transylv.*, pp. 128 și 170; idem, *Dacia*, VII—VIII, p. 305 și urm.; idem, *SCIV*, I, 1950, p. 225 și urm.; Russu, *Apulum*, III, p. 145 și urm. și IV, p. 119 și urm.; idem, *Limba*, p. 57; Patsch, *Der Kampf*, p. 79; Gr. Florescu, *Apulum*, III, p. 162 și urm.; M. Macrea, *Apulum*, IV, p. 66 și urm.; Macrea-Protase, *MCA*, V, p. 435 și urm.; Protase, *MCA*, VI, p. 397 și urm. și VII, p. 407 și urm.; Tudor, *Ist. sclav., passim;* G. Forni, *OD*, p. 233 și urm.; D. Radu, *Apulum*, IV, p. 97 și urm.; C. L. Băluță, *Apulum*, IV, p. 189 și urm.; și V, p. 277 și urm. și I. Berciu-Al. Popa, *Cetatea Alba Iulia*, București, 1962 și *Rep. arh.*

[2] *CIL*, III, 968—1259; 6259—6264; 7736—7819; 12557—12562; 14468—14483; *An. ep.*, 1903, nr. 59 urm.; 1910, nr. 152; 1912, nr. 12—14; 1933, nr. 22; 1956, nr. 204 și 207; *JÖAI*, III, 1900, Beibl. col. 180 și V, 1902, Beibl. col. 113 și urm.; *AE*, XXIX, 1909, p. 270 și XXXII, 1912, p. 274; *Klio*, X, 1910, p. 499 și urm. și XI, 1911, p. 504; *ACMIT*, II, 1929, p. 304; *AISC*, I, 1, p. 123 și I, 2, p. 58; *Dacia*, III—IV, p. 620 și urm.; VII—VIII, p. 305 și urm.; III, N. S., p. 325; *Apulum*, II, p. 95 și urm.; III, pp. 106, 170 și urm., 195 și urm.; IV, p. 61 și urm.; 97 și urm.; 189 și urm.; 283 și urm. și V, pp. 167, 217 și urm. și 271 și urm.; Stein, *Reichsb.*, p. 65; *SCIV*, V, 1954, p. 603; VI, 1955, p. 207 și XIII, 1962, p. 148; *MCA*, VI, p. 891; *CIMRM*, II, nr. 1961—1982; *OD*, p. 443 și *Muz. Brukenthal*, 12, p. 62.

[3] *CIL*, III, 972; 974; 982—984; 1001; 1016 (= *ILS*, 7229); 1065; 1079 (=*ILS*, 3850); 1084 (= *ILS*, 3015); 1104; 1114; 1115 (=*ILS*, 1390); 1116; 1139 (=*ILS*, 3582); 1150; 1157; 1162; 1181; 1182; 1207—1209; 1213; 1217; 6262; 6263; 7739; 7778; 7793; 7795=1180; 7804 (= *ILS*, 7148); 12560; 14215; XI, 5215; 5216 (= *ILS*, 2650); *An. ep.*, 1934, nr. 13; *JÖAI*, V, 1902, Beibl. p. 113 și urm., nr. 1 și 9; *ACMIT*, II, 1929, p. 304; *Apulum*, II, p. 98, nr. 2 și IV, p. 107, nr. 17.

[4] *CIL*, III, 1001; 1016; 1069; 1077 (= *ILS*, 3850); 1084; 1157; 1162; 1481; 6265; 14215, 15 (= *ILS*, 4621); *ACMIT*, II, 1929, p. 304; *Dacia*, VII—VIII, p. 304, nr. 8; *Apulum*, IV, p. 107, nr. 17.

[5] *CIL*, III, 975 (= *ILS*, 7146); 984; 1016 (= *ILS*, 7229) (din anii 209—211); 1043; 1051 (=*ILS*, 7144); 1082; 1083 (=*ILS*, 7143); 1207; 1209; 1210; 1212; 1217; 7767; 7806; *Klio*, X, 1910, p. 504, nr. 2 și *Mus. Brukenthal*, 12, p. 207, nr. 3.

[6] *CIL*, III, 1629, 1—20; 8064, 1—22; 8065, 1—30; Ritterling, *RE*, XII, col. 1715; J. Szilágyi, *Die Besatzungen des Verteidigungsystems von Da ien und ihre Ziegelstempel*, Budapest, 1946, pl. XV—XVII și Russu, *art. cit.*

[7] *CIL*, III, 972—982; 984—987; 993 (= *ILS*, 3923); 1079 (= *ILS*, 3850); 7739—7740, a; 14468; *JÖAI*, V, 1902, Beibl. col. 113, nr. 2 și *An. ép.*, 1956, nr. 204.

[8] *CIL*, III, 1141—1115; 7772—7775; *An. ép.*, 1903, nr. 61; 1939, nr. 13; *Apulum*, III, p. 106, nr. 15, *Dacia*, VII—VIII, p. 309, nr. 14; cf. și *JÖAI*, V, 1902, Beibl. col. 115, nr. 5, 9.

[9] *CIL*, III, 974; 1104; 1181; 1182; 1208; 1573, a; 7795=1180; XI, 5215= *ILS*, 2650; *An. ép.*, 1959, nr. 304 și *ACMIT*, II, 1929, p. 305; nota 6—7. Cf. M. Rostovtzew, *Storia economica e sociale dell'Impero romano*, Florența, 1933, p. 282, n. 78; E. Zefleanu, *Apulum*, II, p. 95 și urm.; Tudor, *op. cit.*, p. 91 și urm.; I. Winkler, *AMN*, II, 1965, p. 215 și urm.; *RE*, XII, col. 1959, nr. 304.

[10] *CIL*, III, 1002 (= *ILS*, 3668, a); 1095 (= *ILS*, 3268, b); 1096 (= *ILS*, 555, 2 add.); 7775=1154 (= *ILS*, 3268); 1114, 1115 (= *ILS*, 3174); 1117 și 1150.

TERITORIUL ORAŞULUI APVLVM

Importantul centru urban din inima Daciei dispunea de un mare *territorium* ale cărui hotare şi organizaţie ne rămîn total necunoscute. Presupunem că el se extindea mult spre răsărit, pe valea Mureşului mijlociu şi superior şi în bazinul Tîrnavelor, pînă în apropierea liniei de castre ce apărau Dacia Superioară spre est. Pînă la constituirea municipiului Apulum, acest teritoriu avea un caracter militar-civil, determinat ca sistem de organizare de prezenţa legiunii a XIII-a Gemina la Alba Iulia. Marea majoritate a tîrgurilor şi satelor din acest teritoriu se găseau pe cursul Mureşului şi se învecinau înspre nord cu *territorium Potaissense*. Este probabil ca regiunea auriferă a Munţilor Apuseni să nu fi făcut parte din acest teritoriu, ea avînd o organizaţie aparte, după constituirea municipiului de la Ampelum.

În general, cercetările arheologice pe valea celor două Tîrnave sînt pînă în prezent destul de modeste şi cunoaştem puţine urme romane semnalate. La *Blaj* şi *Dîrlos* (j. Sibiu) presupusele urme romane rămîn încă în discuţie *(Rep. arh.)*. Patru inscripţii romane aflătoare la Blaj (*CIL*, III, 960–963) au fost aduse acolo din altă parte. La *Cetatea de Baltă* şi *Sîntămaria* (j. Alba), cele 24 de monumente epigrafice şi sculpturale, găsite în dărîmăturile bisericii locale (1911), sînt de asemenea aduse din altă parte, ceea ce face ca o aşezare romană locală să rămînă încă neprecizată (Buday, *Dolg.*, IV, 1913, p. 94 şi urm.). Aceeaşi incertitudine o avem şi pentru presupusa aşezare de la *Micăsasa* (j. Sibiu), unde s-au semnalat monumente romane (Neigebaur, p. 253; Gooss, *Chronik*, p. 75 şi Marţian, 433), între care inscripţia votivă pentru *Deus Sarmandus*, pusă de un *Demetrius Anton.* (*CIL*, III, 964).

În oraşul *Mediaş*, urmele romane sînt foarte slabe ca să poată indica un *vicus* (C. Daicoviciu, *AISC*, II, p. 245; I.H.Crişan, *Din activ. Muz. Mediaş*, 1955/1956, p. 27 şi Horedt, *Untersuch.*, p.22). Între cele două Tîrnave, la *Crăciunelul de Sus* (com. Tătîrlaua, j. Alba), se poate vorbi de o aşezare rurală romană importantă, pe „Dealul Turcilor", unde în afară de ceramică, fibule şi monede romane, s-a aflat şi piatra de mormînt a lui *Ulp. Sab(inus) d(ecurio) col(oniae) Aur(eliae) Na(pocae)*, îngropat acolo de fiii

sau *L. Ulpius Sabi(nus)* și *Ulp. Maximus* (*CIL*, III, 7726 = 963). Era deci un proprietar de țară retras de la Napoca (Gooss, *Chronik*, p. 83; Marțian, 201 și *Rep. arh.)*. Numai cu un relief mithriac descoperit la *Boian* (j. Sibiu) (*CIMRM*, II, nr. 1934), nu putem localiza acolo un *vicus* roman. Un sat roman de mari proporții a existat însă la *Proștea Mare* (j. Sibiu), cunoscut mai demult (Gooss, *Chronik*, p. 100; A. Schober, *Dolg.*, II, 1911, p. 279 și urm; Marțian, 532 și *Rep.arh.*). Lipsesc însă amănuntele topografice asupra descoperirilor formate din substrucții de zidării, fibule, chei, mărgele, monede (Titus-Marcus Aurelius), ceramică, conducte de apă din lut, rîșnițe din trahit, un vîrf de lance ș.a. Se mai cunosc pietre de mormînt, unele lucrate în formă de medalion, altele patrulatere, cu sculpturi pe mai multe fișii, reprezentînd un călăreț, un plug tras de doi boi etc. O bucată de stelă funerară menționează pe fetița *Prima Macri* (*CIL*, III, 7725=962). Necropola se găsea pe platoul „Burg", unde s-a aflat un mormînt cu o monedă de la Filip Arabul (Protase, *PC*, p. 124).

La *Șeica Mică* (j. Sibiu), avem de-a face iarăși cu o însemnată comună rurală romană (Gooss, *Chronik*, pp. 107—108; *Hampel*, *AE*, XXV, 1905, p.7 și urm.; Marțian, 653; Horedt, *SCIV*, XV, 1964, p. 187 și urm. și *Rep. arh.)*. Ca urme romane s-au catalogat: zidării de la mari clădiri (63 × 31m), lucrate cu cărămidă *(castellum?)*, instalații cu hipocaust, un apeduct, stele funerare etc. O epigrafă menționează coloniști celți din Noricum, *Cotu Successi (cives Norica)*, și *Cl. Elatinus* (*CIL*, III, 966; I.I.Russu, *AISC*, IV, p. 230), stabiliți în Dacia, prin secolul al II-lea e. n. Se dă ca probabilă descoperirea la Șeica Mică a unui fragment epigrafic și sculptural (*CIL*, III, 967 și *AE*, XXV, 1905, p. 7 și urm.) lucrat pe trei registre. Pe fîșia de sus, un călăreț doboară cu lancea dușmanul prăbușit la pămînt. La mijloc, apare un tablou rustic: plugarul cu doi boi înjugați. În ultima scenă (pe care se mai păstrează literele T.S.), apar defuncții: o femeie și un copil. Pare probabilă colonizarea locului cu elemente agricole din Noricum. (foto 15)...

O mică așezare romană a existat la *Biertan* (j. Sibiu), de unde s-au semnalat ca urme mai de seamă fragmente sculpturale și o piatră de mormînt a unui veteran (*CIL*, III, 960; Gooss, *Chronik*, p. 67; Marțian, 66 și Horedt, *AISC*, IV, p. 10 și urm.). După părăsirea Daciei, comunitatea romanică se menține, atestată prin două obiecte creștine din bronz (sec. IV) ce formau un *donarium*: o monogramă cu chrismon și o inscripție dedicatorie a unui *Genovius*, detașate de la un candelabru (*CIL*, III, 1617; Horedt, *l.c.* și Protase, *PC*, p. 144 și urm.).

La *Ațel* (j. Sibiu) diferitele descoperiri întîmplătoare (pietre funerare, monede, figurine de lut ș.a.), între care și un tezaur cu monede și podoabe fibule, brățări, inele), databil de la Elagabal la Gordian al III-lea, arată urmele unui sat roman în punctul „Matz" (F.Miller, *MCC*, IV, 1859, p. 73 *(Rep. arh.)*. O așezare romană la *Criț (vicus? villa rustica?)* se identifică

prin descoperirea unor substrucții de zidării, ceramică, monede și o statuetă de bronz (Gooss, *Chronik*, p. 89 și *Rep. arh.*).

În valea Tîrnavei Mari, pe malul stîng al rîului, la 3 km spre apus de orașul *Sighișoara*, în locul numit „Burgstatdtel- Podmoale" (între apă și șoseaua națională ce duce spre Mediaș) au fost descoperite urmele unei așezări civile romane păzită de un castru[1]. Încă din secolul trecut, pe marginea platoului „Breite", în locul numit „Kulterberg" (SV de oraș), au apărut morminte de incinerație cu ceramică romană, dacică și monede (Nero-Marcus Aurelius) ș.a. Aceleași urme au apărut în locul „Pîrîul Hotarului" (1960), toate importante în privința prezenței populației autohtone sub stăpînirea romană (Protase, *PC*, p. 50 și urm., cu toată documentația). La „Burgstatdtel-Podmoale", se observă la suprafața solului multe urme ceramice romane, țigle, cărămizi, olane, resturi de zidării cu mortar ș.a., de la un castru de pămînt și o așezare civilă. Ele au fost sondate în 1936, 1937 și 1950, cînd s-au cules inscripții (votive, funerare), obiecte mărunte, monede și un inel de aur. Așezarea și castrul acopereau defileul dintre „Hula Danețului" și „Dealul Turcului" (Wietenberg). Ștampilele de pe cărămizi indică prezența unui detașament din legiunea a XIII-a Gemina (*CIL*,III, 8064, 7; 8065,18, c = 1629, 19, 22, c și *SCIV*, II, 1951, p. 307). Alte ștampile țin de *cohors I Ubiorum (SCIV, l.c.)*, cunoscută în castrele de la Orhei(?), Odorhei și Tîrnăveni(?) (*CIL*, III, 8074, 25, a-e și Wagner, p. 196). Ca inscripții pe piatră s-au semnalat: una votivă, pusă de un *Aur.Decimus, imag(inifer)* (*CIL*, III, 6258); o dedicație zeilor capitolini *SCIV*, 1. c.) și lespedea funerară a unei *Aurelia Plotina* (*CIL*, III, 14467, 1). Așezarea putuse aspira la situația de *pagus* sau se crease în jurul ei un *territorium militare* (?). În sfera ei economică și administrativă intrau mai mulți *vici*. La *Hendorf* (j. Sibiu), exista un atare sat roman (Gooss, *Chronik*, p. 79 și F. Teutsch, *KVSL*, VII, 1884, p. 125). O inscripție aflată în arătură, spre satul vecin Netuș, menționează numele celtic-iliric *Mavida Epicadi* (*CIL*, III, 7724 și I.I. Russu, *AISC*, IV, p.202). O așezare rurală romană se poate localiza și la orășelul *Agnita* (Gooss, *Chronik*, p. 64; Teutsch, *KVSL*, III, 1882, p. 108 și *Rep. arh.*), unde s-a găsit multă ceramică romană, fibule, lămpi, un tipar de lut pentru turnat figurine ce înfățișează un *genius* călare pe o panteră, precum și piatra de mormînt a unei *Licinia* (*CIL*, III, 959).

Între Mureș și Tîrnava Mică s-au aflat urme de așezări romane la *Ciuguzel* (j. Alba), constînd din obiecte mărunte (Cserni, *AFM*, II, 1, pp. 141 și 541) și la *Ozd* (j. Mureș), de unde se semnalează în hotarul comunei, pe o colină substrucții de zidării romane, cărămizi cu ștampila cohortei I Ubiorum, o statuetă de lut și monede (Gooss, *Chronik*, p. 98; Cserni, *op. cit.*, p. 154, Marțian, 491 și Vlassa, *AMN*, II, 1965, p. 25). O mică așezare romană s-a localizat între *Cipău* și *Ogra* (j. Mureș) în punctul

numit „Cipăul Mic", pe unde trecea drumul roman (Vlassa, *op. cit.*, p. 29). Această regiune putea face parte din teritoriul Potaissei.

În comparație cu valea Mureșului, văile Tîrnavelor și podișul central al Transilvaniei (care în cea mai mare parte țineau de teritoriul orașului Apulum) ne apar sărace în așezări rurale romane. Dar atare penurie se datorește numai insuficienței cercetărilor arheologice. Este exclus ca o regiune atît de propice colonizării să nu fi fost împănată de sate autohtone și romane, în perioada imperiului. Pînă acum au fost identificate în această zonă numai acele urme romane apropiate de căile de comunicație moderne, mai ales în imediata vecinătate a Tîrnavelor. Rămîne o problemă de viitor identificarea și cercetarea tuturor acestor străvechi urme de așezări.

O zonă arheologică mult mai bine cunoscută și care făcea parte din teritoriul apulens este cea dintre Alba Iulia și Uioara, regiune în care se situează importantele așezări *Brucla* (Aiud) și *Salinae* (Uioara). Între Alba Iulia și Aiud s-au făcut multe cercetări pe teren de către o serie de specialiști, buni cunoscători ai regiunii (B. Cserni, M. Macrea, D. Protase etc.). Prin aceasta se explică bogăția datelor de care dispunem.

Drumul roman Apulum-Brucla nu urma traseul celui de azi dintre Alba Iulia și Aiud, care străbate lunca Mureșului în apropiere de malul drept al rîului (Macrea-Protase, *Geomal*, p. 507 și *MCA*, V, 1959, p. 446 și urm.). Calea antică cotea spre nord-vest, către dealul Bilag și mai departe, pe sub culmile a o serie de alte dealuri care constituie prelungiri ale Munților Trascăului. La Șard, se despărțea de drumul ce ducea spre vest pe valea Ampoiului, în zona auriferă. Ea cotea brusc către nord-est, prin Ighiu-Cricău- Galda de Jos-Stremț-Geomal-Aiud. Lanțul așezărilor romane s-a înfiripat în funcție de traseul acestui drum, adică pe sub înălțimile deluroase amintite și în gura unor văi străbătute de rîurile colectate de Mureș. Pe lîngă multe astfel de sate romane existau *villae rusticae* și unele proprietăți agricole, stăpînite de oameni bogați ce locuiau în Apulum. Multe ștampile pe cărămizi cu numele legiunii a XIII-a Gemina, aflate la Micești, Șard, Bucerdea Vinoasă, Cricău și Tibru dovedesc posturi de pază pentru controlul drumului și prevenirii atacurilor din partea populațiilor de munte.

Prima așezare rurală romană pe acest drum o întîlnim la *Micești* (com. Bărăbanț, j. Alba), unde au fost remarcate multe descoperiri (Neigebaur, p. 116 și urm.; Gooss, *Chronik*, p. 87; Cserni, *AFM*, II, p. 141, 266, 545 și *CIL*, III, p. 1018). Sînt menționate: o construcție absidată, o conductă ce ducea apă din Ampoi în Apulum, construită de către legiunea a XIII-a Gemina, după cum indică ștampilele pe cărămizi (*CIL*, III, 8064, 1 = 1629) etc. Trebuie avut în vedere faptul că la Micești s-au transportat în secolele trecute, din Apulum, multe inscripții romane, care nu au legătură cu acest *vicus*. Numai cinci epigrafe din Micești pot fi considerate ca locale. Ele arată puternice legături ale unui *vicus* suburban cu orașul. *Marcus Lucilius Threp-*

tio, de origine libertă și proprietar de țară, închină un altar lui Hercule ocrotitorul, pentru sănătatea „amicilor săi" de care se simțea mult legat sufletește (*CIL*,III, 1027). *Crispius Saturninus* din statul-major *(beneficiarius)* al comandantului legiunii din Apulum poate fi identificat cu un veteran devenit proprietar de țară, unde — ca mulți dintre semenii săi — este fidel cultului lui Iupiter Capitolinul (*CIL*, III, 1031) Ca făcînd parte din aceeași categorie, putem considera și pe un alt *beneficiarius*,*L.Arrius Probus* (*CIL*, III, 1080). Dacă dintr-un fragment epigrafic din Micești nu înțelegem nimic (*CIL*, III, 1248), în schimb autoelogiul lui *M.Aurel.Chrestus* ne reține atenția (*CIL*, III, 1212 = *ILS*, 7255). Avem de-a face cu un libert sau peregrin îmbogățit, proprietar de țară, ajuns prin averea sa patron al colegiului de fabri din oraș. Dar această onoare o plătise cu suma de șase mii de sesterți, ca din acești bani să se construiască o fațadă impozantă la sediul colegiului respectiv (adesea decorată cu sculpturi și picturi), ca să atragă înscrierea de noi membri (Tudor, *Latomus*, XXIII, 1964, p. 287 și urm.).

Răscrucea de drumuri de la *Șard* (j. Alba) a contribuit mult la înflorirea comunei rurale romane de acolo, cu funcția și de *mansio* (Neigebaur, p. 167 și urm.; Gooss, *Chronik*, p. 106; Cserni, *AFM*, II, p. 141; 471—473; 500 și 533; Macrea-Protase, *MCA*, V, 1959, p. 449 și *Rep. arh.*). Locul așezării civile nu este încă stabilit. Starea înfloritoare a așezării a fost dedusă din descoperirile făcute în necropola ei, situată la 3 km nord-vest de sat, lîngă dealul Lazuri. Acolo, arăturile adînci au răvășit multe morminte (oase, cărămizi, ceramică etc.). Informații din secolul trecut menționează la Șard substrucții, capitele de coloană, monede imperiale romane, diferite obiecte de metal sau de os și cărămizi cu ștampila legiunii a XIII-a Gemina (*CIL*, III, 8065, 20, d; 25, 34, c = 1629, 1, 20, 24). Exista deci acolo un punct militar pentru paza acestei răscruci de drumuri. Sînt considerate ca locale numai șase inscripții pe piatră (*CIL*, III, 1084; 1107; 1114; 1241; 7819 și *Klio*, XI, p. 504), unele cu oarecare importanță. Același *I.o.m.conservator* a fost adorat cu un altar din partea lui *L. Ant. Secun(dus?)* și a fiicei sale *Celsina* (*CIL*,III, 1084 = *ILS*, 3015). Dedicantul, un augustal al coloniei din Apulum, declară că în *his aedib(us) natus*. Cei doi sînt sclavi la origine, născuți ca *vernae*, pe lîngă un templu, ca o dată eliberați să ajungă oameni cu o bună stare materială la țară (Tudor, *op. cit.*, p. 284, nr. 3). Se pare că divinitatea sincretistă Sol-Mithras avea un templu mai mic și la Șard, unde este invocată pentru sănătatea împăratului, a poporului roman și a senatului coloniei Apulum, de către *C. Iul. Valens*, în calitatea sa de *har(uspex)* al orașului și preot șef al mithreului din Șard (*CIL*, III, 1114 = *CIMRM*, II, 1998: *antistes huiusce loci)*. Personajul făcea parte din plutocrația coloniei și poseda probabil proprietăți funciare la Șard (*CIL*, III, 1115—1117; 1150 și *ACMIT*, II, 1929, p. 305). Legată de același sanctuar mithriac este și inscripția bilingvă

(elină și latină) închinată de semitul elenizat *Abedallath (Avedala)* tot un proprietar de țară (*CIL*, III, 1107 = *CIMRM*, II, 1999 = I.I. Russu, *Muz.Brukenthal*, 12, p. 61, nr. 19). Singurul text funerar din Șard se referă la *Aunia Beronice* și *Memmius Hel...* (*CIL*, III, 1241), după nume tot orientali.

La cîțiva kilometri de Șard, pe valea Ampoiului (dar în afara drumului de pe Mureș), putem nota așezarea civilă romană de la *Ampoița*, (j. Alba), pe lîngă care urca drumul roman către Zlatna (Gooss, *Chronik*, p. 65; G.Téglás, *Klio*, X, 1910, p.502 și XI, 1911, p. 506 și Christescu, *Viața ec.*, p. 39). Orașul Apulum folosea cariera de marmură de acolo, situată în stînga Ampoiței. Locul era supravegheat de soldați ai legiunii a XIII-a Gemina (*CIL*, III, 8065, 13, b). Din așezarea civilă sînt cunoscute monumente scrise și sculptate, ceramică, monede (sec. II), o carieră de piatră, un *dolium* cu o capacitate de 50 de litri ș.a. Un epigraf conține o închinare a unui *Martinus* (*Klio*, 1910, p. 503, nr. 2), iar altul (bilingv) a fost pus de către *Valerius Ianuaris* (I.I. Russu, *op. cit.*, p. 64, nr. 23 și *Rep. arh.*).

La 5 km de Șard, pe drumul roman ce ducea spre Brucla, întîlnim așezarea romană de la *Ighiu* (j. Alba), a cărei viață se leagă de o importantă carieră de piatră folosită de Apulum[2]. Piatra se extrăgea din povîrnișul dealului Baie (un calcar ușor de lucrat). Alături de carieră, urmele așezării romane sînt marcate prin resturi de construcții, țigle, cărămizi, ceramică etc. Două inscripții fragmentare (*CIL*, III, 1235 și 1242) aparțin locului, împreună cu capiteluri de coloană, un trepied din bronz ș.a. S-a identificat și o *villa rustica* (1943), iar recent un castru roman de pămînt (41 × 50 m) situat pe dealul Măgulici, la 1 km față de carieră. Se bănuiește că el a folosit numai în timpul luptelor cu Decebal. Necropola acestei comune rurale romane se găsea pe panta nordică a dealului Butuci. S-au găsit morminte sărăcăcioase de incinerație, între care 22 adăpostite în tumuli (7—10 m diametru), la care s-au folosit casete de piatră. Prin unele caracteristici funerare, cimitirul de la Ighiu prezintă asemănări cu necropolele de la Cașolț și Calbor. Se crede că acolo se incinerau autohtoni daci, dintre cei ce lucrau în carieră (Floca, *AISC*, III, p. 160 și urm.; *Sargetia*, II, p. 91 și urm. și Protase, *PC*, p.34 și urm.).

Următoarea așezare rurală romană de la *Bucerdea Vinoasă* (com. Ighiu, j. Alba) s-a făcut cunoscută de peste o sută de ani[3]. S-au descoperit în acest loc cărămizi cu ștampila legiunii a XIII-a Gemina (*CIL*, III, 8064, 1 = 12608), pietre sculptate și o inscripție latinească (*CIL*, III, 1149 = *ILS*, 3558). Epigrafa era adresată lui *Silvanus domesticus* de către *T. Fl. Felicianus*, pentru sănătatea lui *T. Fl. Crescens*, *praefectus numeri M(aurorum) Hisp(anorum)*, în a cărui casă crescuse dedicantul *(domus illius alumnus)*. Felicianus era probabil un libert al prefectului, proprietar retras la țară, unde nu-și uita însă fostul stăpîn.

La *Cricău* (j. Alba), o așezare romană este neîndoielnică și ea se leagă cu cea de la *Tibru* (com. Cricău)[4]. Printre descoperiri se notează: ștampile pe

cărămizi ale legiunii a XIII-a Gemina (*CIL*, III, 8064 = 1629), ceramică și cărămizi de la Cricău în lungul drumului ce duce la Tibru; un vas de piatră, sculpturi în calcar ș.a. Mai important este locul numit „Rît", unde în 1877 s-a găsit o *villa rustica* (?) cu cărămizi ce purtau ștampilele aceleiași legiuni, reliefuri, altare, monede, lănci, conducte de canalizare, două inscripții dedicate Dianei (*CIL*, III, 7744—7745) și alte fragmente epigrafice de caracter civil. Ca și în alte locuri vecine, exista un *vicus* prosper, păzit de un detașament militar. Despre o așezare rurală romană avem indicații la *Oieșdea* (j. Alba), unde se menționează ca descoperiri, cărămizi, țigle, ceramică, un relief mithriac și ștampile pe cărămizi ale legiunii a XIII-a Gemina (*CIL*,III, 12608 = 8064; Cserni, *AFM*, II, 1, p. 551 și *Rep. arh.)*.

Satul roman de la *Benic* (j. Alba) era pe locul „Fîntîna Satului" unde s-au semnalat cărămizi, țigle, un leu de piatră, o bază de teasc și altele[5]. Alte descoperiri izolate (ceramică și monede) s-au aflat la Valea Gălzii, în apropiere de satul *Galda de Sus*, dar ele nu dau ca sigură prezența unei așezări rurale romane (Cserni, *op.cit.*, p. 219; Macrea-Protase, *op.cit.*, p. 504 și urm.). Pe malul drept al apei Valea Gălzii, s-a descoperit (1935) altarul votiv al lui *L. Bel(lius) Saturninus quattuorvir* al municipiului Apulum (C. Daicoviciu, *loc.cit.)*. Era și acesta un proprietar de țară, demnitar la Apulum. Pe valea Cetii (satul *Cetea*, com. Benic) întîlnim o așezare romană suprapusă peste una dacică (Neigebaur, p. 270; Gooss, *Chronick*, p. 16; Torma, *EM*, 1879, p. 32; D. Berciu, *Apulum*, II, p. 23 și urm.; Macrea-Protase, *Geomal*, p. 504 și *Rep.arh.)*. S-au aflat acolo temelii de construcții, ceramică provincială romană, fragmente de vase sigilate, monede de la Antonin Piul, Valerian și Teodosius etc. În lungul acestei văi apar unele puncte cu așezări pastorale. La *Stremț* (j. Alba), urme de substrucții romane, monumente de piatră și diferite obiecte găsite sub actualul sat arată o așezare rurală romană[6].

Pînă la Brucla, mai existau două modeste așezări rurale romane. La *Geomal* (com. Stremț), în afară de obiecte modeste, se cunoaște un tezaur cu 216 monede de argint (Commodus-Gordian al III-lea), aflat într-o mică așezare, sau în apropiere de o *villa rustica* (Macrea-Protase, *Geomal*, p. 502 și urm.). Urme romane sărace s-au semnalat de Cserni (*AFM*, II, 1, p. 540) și la *Gîrbova de Sus* (j. Alba).

BRVCLA

Pe valea Mureșului, o așezare importantă a ființat la Aiud, identificată cu antica *Brucla*. Pe *TP*, următoarea localitate marcată la nord de Apulum, la 12 mp (=17, 748 km), este această Brucla, pe care *GR* o stîlcește ortografiind-o *Brutia* (Miller, *IR*, p. 548). Deși muăsurătorile din *TP* apar eronate

(deoarece între Alba Iulia și Aiud sînt 30 km depărtare), toți specialiștii sînt de acord că Brucla poate fi plasată numai în această ultimă localitate[7].

Brucla în limba dacică ar însemna „strîmtoare" după Tomaschek și Pârvan. Cu toate că multe urme arheologice existente la Aiud provin de la Apulum și Germisara, ca fiind adunate de colecționari, totuși o însemnată așezare romană nu poate fi tăgăduită aici, la un loc de răscruce a multor drumuri.

Lista descoperirilor mai importante înregistrează la Aiud: altare, inscripții, reliefuri mithriace și ale Cavalerilor danubieni, diferite monede, ceramică și ștampilele pe cărămizi ale legiunii a V-a Macedonica și a XIII-a Gemina *(Klio*, X, 504 nr. 3, a-b), dintre care multe descoperite pe „Dealul Cocoșului". La 2 km spre sud de oraș, se întinde o mare necropolă din care s-a adus un monument funerar de tipul „medalion" (Muzeul din Aiud). Este o formă de monument funerar caracteristică în ceea ce privește compoziția elementelor figurative. Baza era alcătuită din trupurile a doi lei (gardienii mormîntului), între care se profilează capul Meduzei, simbol funerar apotropaic pentru îndepărtarea duhurilor rele. Pe această bază era fixată lespedea în formă de medalion menit să prezinte portretele defuncților (Horhat, *Apulum*, IV, p. 279). Deși vechii cercetători ai regiunii credeau că la Brucla fusese centrul administrației minelor de aur din Dacia, ultimele descoperiri au infirmat atare opinie. Așezarea romană de la Brucla depășise cu mult situația unui *vicus* obișnuit, fiind o mare comună rurală, cu aspect de tîrg *(pagus)*. Numai despre două monumente epigrafice de la Brucla avem certitudinea că sînt locale. Este vorba de un altar dedicat lui Iupiter Capitolinul și celorlalți zei „sfătuitori ai lui", de către *M.Opellius Adiutor, IIvir* la Sarmizegetusa sau Apulum (*CIL*, III, 942 = *ILS*, 4004). Numele acestuia mai apare într-o inscripție din Zlatna *(CIL*, III, 1323). Putem bănui că acest bogătaș era unul dintre concesionarii exploatărilor aurifere din Dacia. A doua inscripție onorează pe guvernatorul consular al Daciei, *P. Furius Saturninus* (aprox. 161 e.n.). Monumentul a fost ridicat prin grija lui *P. Aelius Maximianus*, decurion al unei colonii (*CIL*, III, 943).

Dependente administrativ și economic de tîrgul Brucla pot fi considerate cîteva așezări apropiate de el. La *Livezile* (j. Alba), s-au întîlnit construcții romane, cărămizi și un capitel (Cserni, *AFM*, II, 1, pp. 141 și 552). La *Sîncrai* (com. Ciumbrud, j. Alba), pe malul opus al Mureșului, în afară de mici obiecte, s-a aflat și un mare relief sculptat în piatră cu mitul lui Romulus și Remus alăptați de lupoaică (Cserni, *op.cit.*, p. 548 și M. Renard, *Mélanges Picard*, 1944, p. 858 și urm.). În vecinătate, la *Ciumbrud*, o așezare rurală romană s-a identificat lîngă drumul ce se îndreaptă spre Bețа. S-au găsit acolo ceramică și un opaiț ștampilat (I. Ferenczi, *PM*, 1960, p. 241). De pe o terasă a Mureșului, situată în vecinătatea școlii de horticultură, s-au cules

fragmente ceramice romane și dacice, prezente în același loc (Protase, *PC*, p. 203).

Din punct de vedere economic și militar, toată regiunea rurală dintre Apulum și Brucla (la vest de Mureș) depindea de marele oraș. Existau în acest ținut bogate exploatări agricole, viticole, pastorale, cariere de piatră etc., ale căror venituri interesau pe numeroși oameni de afaceri și magistrați municipali din Apulum. Mulți dintre aceștia posedau *villae rusticae* și pămînt fertil, unde adesea își aveau domiciliul stabil. Mulțimea posturilor militare arată o regiune și un drum plin de surprize, care trebuiau supravegheate. Unii dintre proprietarii locali sînt de origine peregrină sau liberți și ei păstrează legături cu patronii sau cu protectorii lor din Apulum. Monumentele epigrafice ale acestora și ștampilele de pe cărămizi ne pot ajuta în a stabili că regiunea făcea parte din teritoriul apulens.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] Neigebaur, p. 255 și urm.; Ackner, *JCC*, 1856, p. 20 și 1857, p. 94; Gooss, *Chronik*, p. 106 și urm.; Marțian, 621; Christescu *Ist., milit.*, p. 191; Wagner, p. 196; Paulovics, *Dacia*, p. 51; Macrea, *SCIV*, II, 1, 1951, p. 307 și *Rep. arh.* Unele materiale arheologice de la *Daneș* (satul vecin) au fost cărate din această așezare, cf. Horedt, *Untersuch*, p. 23 și urm.

[2] Ackner, *JCC*, 1856, p. 21; Gooss, *Chronik*, p. 80; Cserni, *AFM*, II, 1, pp. 141, 473; Hampel, *AE*, XV, 1895, p. 437; I. Berciu, *Apulum*, II, p. 437; același, *Rev. de Transylv*, X, 1944, p. 135; Macrea-Protase, *MCA*, V, 1959, p. 442 și urm.; Horedt, *Untersuch*, p. 16 și *Rep. arh.*

[3] Gooss, *Chronik*, p. 68; G. Téglás, *AEM*, XVI, 1893, p. 255; Cserni, *AFM*, II, 1, pp. 141, 476, 539; G. Téglás, *Klio*, X, 1910, p. 504; Marțian, 105; Macrea-Protase, *Geomal*, p. 505 și *Rep. arh.* Cele cîteva urme romane de la *Țelna* (com. Ighiu) nu justifică o așezare (cf. D. și I. Berciu, *Apulum*, II, pp. 25 și 54). O statuie și o fibulă de la *Sîntimbru* (j. Alba) pot fi ale unui colecționar local (Cserni, *op. cit.*, p. 551).

[4] Neigebaur, p. 169; Ackner, *JCC*, 1856, p. 21 și 1857, pp. 87 și 98; Gooss, *Chronik*, p. 89; Torma, *AEM*, III, 1879, p. 106; Cserni, *AFM*, II, 1, 141, 476, 534 și 545; Marțian, 22 și 204; C. Daicoviciu, *Dacia*, VII—VIII, p. 317; Macrea-Berciu, *Apulum*, I, p. 163 și *Rep. arh.* Din lipsă de cercetări, așezarea romană de la *Galda de Jos* (j. Alba) este slab cunoscută (Neigebaur, p. 170; Gooss, *op. cit.*, p. 75; Cserni, *op. cit.*, pp. 141 și 539; Macrea-Protase, *Geomal*, p. 505). Rămîne de

asemenea dubioasă proveniența locală a unor monumente funerare, cf. H. Daicoviciu, *Omagiu-Iași*, p. 101 și urm.

[5] Macrea-Protase, *Geomal*, p. 544; C. Daicoviciu, *Dacia*, VII–VIII, p. 316 și *Rep. arh.*

[6] Torma, *AEM*, III, 1879, p. 105; Cserni, *op. cit.*, p. 540; Macrea-Protase, *Geomal*, p. 503 și urm. și *Rep. arh.* La *Teiuș*, sînt slabe urme ale unei așezări rurale romane și ale unei necropole, cf. C. Daicoviciu, *Acad. Rom. Dezbateri*, LVIII, 1937–1938, p. 25; Macrea-Protase, *op. cit.*, p. 504 și Horedt, *SCIV*, I, 1950, p. 125 și II, 1951, p. 205. Cîteva urme romane sînt cunoscute și la *Geoagiul de Sus* (com. *Stremț*, j. Alba), încît așezarea romană de acolo apare destul de modestă (Cserni, *op. cit.*, p. 540 și Macrea-Protase, *op. cit.*, p. 503).

[7] Neigebaur, p. 193 și urm.; Gooss, *Chronik*, p. 73; *CIL*, III, pp. 178, 1014, 1386; Tomaschek, II, 2, 63; Patsch, *RE*, III, col. 899; Miller, *IR*, p. 548 și urm. și fig. 172; Pârvan, *Getica*, pp. 271 și 286; Christescu, *Viața ec.*, p. 21; C. Daicoviciu, *AISC*, III, p. 252; Macrea, *AISC*, III, p. 285; Macrea-Protase, *Geomal*, p. 495 și urm.; *CIMRM*, nr. 1930–1934; *CMRED*, nr. 1–7; Minerva Horhat, *Apulum*, IV, p. 279 și urm.; Protase, *SCIV*, XI, 1960, p. 323 și *Rep. arh.*

AMPELVM, ORAŞUL MINERILOR

Cu toate că zona exploatărilor aurifere din Dacia a fost dintre cele mai active în Imperiul roman, ea nu ne este amintită de nici un izvor literar antic. Tăbliţele cerate descoperite lîngă Alburnus Maior, un bogat material epigrafic, uneltele de muncă şi observaţiile topografice sînt singurele documente mai importante prin care reuşim să reconstituim parţial viaţa romană din Munţii Apuseni, unde minele de aur aparţineau împăratului.[1] Acesta le exploata prin arendarea lor unor mici întreprinzători numiţi *leguli*. În mine se folosea munca sclavilor, a celor condamnaţi la muncă forţată *(damnati ad metalla)* şi a oamenilor liberi angajaţi cu contract. Un numeros şi complicat aparat administrativ şi de supraveghere, format din sclavi şi liberţi publici sub ordinele unui *procurator aurariarum*, avea sarcina de a arenda minele şi de a supraveghea predarea unei părţi din metalul extras în folosul statului. Marea majoritate a legulilor erau *Pirustae şi Baridustae* — neamuri iliro-dalmate transferate în Dacia şi menţionate de tăbliţele cerate sau de inscripţii. În Dacia fuseseră colonizate cu unele drepturi ce depăşeau pe ale peregrinilor obişnuiţi. Ele au dat naştere unor sate miniere, alături de aşezările băştinaşilor geto-daci. Se organizau în colegii de caracter profesional şi, din extracţiile minelor arendate *(loculi)*, se puteau îmbogăţi.

Munca în mine, în stadiul de atunci al tehnicii, era dintre cele mai grele, atît pentru cei condamnaţi la muncă forţată cît şi pentru oamenii liberi plătiţi pentru aceasta. Cei lipsiţi de libertate locuiau adesea în galeriile minei sau în apropierea lor, sub supravegherea armatei. Din tăbliţele cerate deducem că era mare lipsă de mînă de lucru — adesea se foloseau femei şi copii. Extracţia aurului se făcea prin trei metode (Orth, *op.cit.*, col. 124; Christescu, *op.cit.*, p. 12 şi urm. şi Tudor, *Ist. sclavaj.*, p. 134 şi urm.). Cea mai simplă se mărginea la pisarea, măcinarea şi spălarea pietrişului aurifer cules din depunerile aluvionare ale rîurilor locale. Sfărîmarea lui se făcea în pive puternice de fier sau de piatră. Măcinarea se practica cu pietre de moară din rocă dură, învîrtite de sclavi, animale sau de apă. Prin spălare, aurul se alegea pe o scîndură înclinată, brăzdată de şanţuri aşchiate spre care

îl mîna apa. Mai grele decît pulberea de piatră măcinată, firișoarele de aur se opreau în scobiturile lemnului. Aurul cules din aceste șănțulețe ale scîndurii se cernea ca să rămînă curat, apoi se topea în recipiente de lut *(tusconia)*, și se turna în lingouri marcate. A doua metodă consta în a săpa puțuri *(putei)* în stîncă, sub cerul liber. După ce roca se încălzea puternic, se stropea cu apă sau cu oțet, pentru a o face să crape. Sfărămîturile erau apoi tratate tot după prima metodă. Al treilea sistem pentru extragerea rocii aurifere folosea săparea de galerii orizontale în stîncă *(cuniculi)*, urmărindu-se filonul metalifer pînă la o adîncime de 300—500 m. Muzeele din Transilvania (Deva, Brad, Alba Iulia, Cluj, Sibiu etc.) posedă în colecțiile lor importante utilaje de minerit: ciocane, tîrnăcoape, vase de spălat, strecurători, roți de evacuat apa din mină ș.a., culese din galeriile romane. Pe unele stele funerare ale minerilor (*CIL*,III, 1264 și 1269), întîlnim sculptate asemenea instrumente (Gooss, *AVSL*, XIII, 1876, p. 288; G. Teglás, *AK*, XIV, 1886, p. 106; Christescu, *op. cit.*, p. 28 și Stanciu, *Aurul Daciei*, pp. 52 și 72).

Acum o sută de ani, Mommsen (*CIL* ,III, p. 921) credea că extracția auriferă din Munții Apuseni a încetat după războaiele marcomanice ale lui Marcus Aurelius. Documentele epigrafice și arheologice descoperite ulterior au infirmat această părere.

După felul cum sînt răspîndite din punct de vedere geografic și din sistemul de organizare administrativă a regiunii aurifere din Munții Apuseni, se pot deosebi trei mari sectoare: al orașului-municipiu *Ampelum* (Zlatna), care adăpostea și administrația lor, al celui din jurul așezării *Alburnus Maior* (Roșia Montană) și al celui din jurul orașului Brad cu împrejurimile lui. Toate constituiau o unitate administrativ-economică, dependentă multă vreme de Apulum (pînă în momentul creării municipiului *Ampelum* — orașul minerilor).

La Zlatna, pe strîmta vale a rîului Ampoi, s-a dezvoltat sub stăpînirea romană un oraș a cărui existență era legată de activitatea minieră a regiunii[2]. *Ampelum* sau *Ampeium* a fost reședința procuratorului care organiza întreaga activitate minieră din Munții Apuseni (*CIL*, III, 1311; 1312 = *ILS*, 1593 și *An.ep.*, 1959, nr. 308). În privința originii toponimicului sînt încă discuții dacă făcea parte din lotul de cuvinte dacic sau dacă a venit o dată cu romanii, avînd ca etimon grecescul ἄμπελος-ἄμπελον („vie, podgorie") (Pârvan, *Getica*, p. 278 și N. Drăgan, *Închinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 133 și urm.).

Viața economică intensă din văile aurifere afluente ale Ampoiului a atras — după cum arată inscripțiile — o populație avidă de îmbogățire, foarte împestrițată din punct de vedere etnic și social. Valea cu orașul său se prezenta ca un furnicar de oameni: sclavi și lucrători liberi ce munceau din greu în galerii, arendași de mine, funcționari ai împăratului vîrîți în birourile pro-

curatorului, negustori de metal prețios ș.a.m.d. Se puteau vedea oameni veniți din multe provincii ale imperiului, mai ales din Asia Mică și din Dalmația, dornici să participe la exploatarea aurului.

Încă din secolul al XVI-lea sînt cunoscute la sud-est de Zlatna ruinele orașului antic, în lungul văii Ampoiului și ale cărui necropole ating satul Pătrînjeni. Ruinele romane de la Pătrînjeni făceau parte din suburbiile Ampelumului, unde se puteau vedea ziduri înalte (pînă acum un veac). De notat că exploatarea aurului în apropiere de Zlatna a continuat fără întrerupere din vremea romană pînă azi. Dar cu toată importanța ce o prezintă orașul roman, el nu a fost de loc cercetat prin săpături arheologice, așa că descoperirile abundente de acolo se datorează hazardului. Din ruinele lui și din imediata sa apropiere s-au recoltat peste o sută de inscripții.

Se citează multe puncte arheologice însemnate. Sub muntele *Jidovin*, în hotarul satelor Pătrînjeni-Orlea, se presupune că ar exista amplasamentul unui sanctuar consacrat lui Esculap (*CIL*, III, 1278—1280 și *An.ép.*, 1959, nr. 306). O colonie minieră romană apăruse pe versantul nordic-vestic al muntelui *Breaza*, la 4 km de Zlatna (lîngă cătunul Icăești și capătul văii Feredeu). Se întîlnesc acolo urme de construcții obișnuite, obiecte diverse și un mare rezervor de apă, de formă dreptunghiulară, cu urmele canalelor ce-l alimentau *(corrugi)*. Lîngă acest rezervor s-au descoperit și inscripții. Principalele exploatări aurifere ale centrului de la Ampelum se găseau însă mai departe în locurile Baia din Față, Almașul Mare, Valea Dosului, Tuțuman, Dosul Negrii, Stănija, la sud de muntele Corabia, pe Muntele Boteș, dealul Poduri etc. — mai toate însoțite de necropole ale minerilor. Majoritatea mormintelor din aceste necropole au fost atribuite sclavilor minieri. Cadavrele erau arse în gropi transformate apoi în mormînt, unde rar se depunea o monedă, un vas sau o fibulă, ca inventar funerar (Floca, *Sargetia*, II, 1941, p.1 și urm. și *AISC*, III, p. 160 și urm., cu întreaga bibliografie). La mormintele de formă tumulară incinerarea se făcea în altă parte și cenușa se îngropa apoi sub movilă. Acești tumuli din împrejurimile Zlatnei (săpați încă din secolul trecut) au dat material funerar roman mai bogat: cuie de fier, opaițe marcate (FAOR, OPTATI, SEXTI, IANVARI ș.a.), oglinzi, cercei, cuțite, obiecte de sticlă, monede etc. Le puneau și monumente funerare sculptate sau cu inscripții (*CIL*, III, 7831). Dar în inventarul lor s-a întîlnit și ceramică dacică lucrată cu mîna. Așadar acestea erau cimitire mixte, ale minerilor daci și de alte neamuri, mai ales dalmatine (Protase, *PC*, p. 60 și urm.).

Urmele exploatărilor miniere se văd sub forma unor tăieturi uriașe în fundul Văii Iadului și al Văii Pietrele, pînă la dealul Corabia. Este regiunea cea mai intens exploatată și cu multe necropole.

Ca centru minier al aurului, orașul Ampelum și împrejurimile lui au fost păzite de către soldați ai legiunii a XIII-a Gemina (*CIL*,III, 1317; 1318;

8065, 6 = 1629, 3, a; *Klio*, X, 1910, p. 504, nr.2), poate și din *numerus Maurorum Hispanorum* (*CIL*, III, 1294).

Printre descoperirile mai interesante se remarcă ștampilele pe cărămizi ale lui Marcus Opellius Adiutor, binecunoscut IIvir al Sarmizegetusei (*CIL*, III, 942 [= *ILS*, 4004]; 1323 și *Rep. arh.*), cinci elegante vase de bronz, o statuie de femeie, în formă de sfinx, o stelă funerară cu trei busturi și chipul lui Attis, un coronament de la un monument funerar ș.a.

La început, localitatea a fost un simplu *vicus* sau *pagus*. O lungă inscripție onorifică, pusă lui Septimiu Sever, în anul 200 e.n., de către *ordo Ampelensium* (prin grija consularului Daciei L.Oct. Iulianus), arată că la acea dată orașul poseda titlul de *municipium*, acordat probabil de însuși împăratul onorat astfel (*CIL*, III, 1308). *Ordo Ampelensium* mai apare menționat o dată (*CIL*, III, 1293). Nu posedăm nici o dovadă că orașul a ajuns *colonia*.

Că Ampelum și nu Brucla servea de reședință birourilor administrative ale procuratorului minelor de aur *(procurator aurariarum)*, ne-o atestă multele inscripții găsite la Zlatna, privitoare la acest aparat de conducere (Macrea-Protase, *Geomal*, p. 503 și urm.). În primul rînd, întîlnim pe *procuratores aurariarum* (*CIL*, III, 1311; 1312 [= *ILS*, 1593); 12563 etc.; *An. ép.*, 1959, nr. 308 și 1960, nr. 238). Pe vremea lui Traian-Hadrian, procuratorul era un libert în persoana lui *M.Ulp.Hermias*, mort la postul său din Ampelum. Din bunăvoința împăratului, prin grija soției sale *Salonia Palestrice* și a libertului *Diogenes*, cenușa lui Hermias a fost transportată la Roma, ca să fie depusă într-un cavou special (*CIL*, III, 1312 [= *ILS*, 1593] și Tudor, *Ist. sclavaj.*, p. 222). Salonia Palestrice fusese o dalmată (Jung., *Fasten*, p. 162, nr. 2). Un alt procurator, *[M]aximus* pusese o placă pe un edificiu construit sub Marcus Aurelius sau Commodus și destinat unui oficiu al său *(An. ép.*, 1960, nr. 238 și Russu, *MCA*, VI, p. 886). Ultimul *procurator aurariarum* ne este cunoscut în anul 215 e.n., printr-o inscripție din Pătrînjeni *(An. ép.*, 1959, nr. 308), pusă acestui anonim de către un *Suriacus*, *Aug(usti) n(ostri) disp(ensator) aur(ariarum)*.

Sclavii și liberții împăratului din serviciile de birou apar în calitate de *tabularii*, *adiutores tabularii* și *ab instrumentis tabularii* — adică redactînd situații, rapoarte și socoteli contabilicești (*CIL*, III, 1286; 1297 [= *ILS*, 1594]; 1305; 1313; *An.ép.*, 1944, nr. 27 și 1959, nr. 306); ca *dispensatores* ce făceau plăți (*CIL*, III, 1301 [= *ILS*, 3014]; *An.ép.*, 1959, nr. 308); ca *librarii*, păstrători ai arhivei (*CIL*, III, 1314) și a *commentariis*, redactorii unor dări de seamă și protocoale *(An.ép.*, 1959 nr. 305) etc. Cînd procuratorul minier devine un cavaler roman, i se atașează și *beneficiarii* (*CIL*, III, 1295; 7833 = 1289). Această funcționărime servilă, măruntă și numeroasă avea o bună stare materială și putea dedica inscripții. La Ampelum constituia un fel de „corp solidar", care, în 161/167, ridica o inscripție onorifică împărătesei

Lucilla, în care aceştia, *lib(erti) et familia aurar(iarum)*, îşi înscriu numele înaintea arendaşilor de mine *(leguli aurariarum)*, oameni liberi şi cu oarecare stare materială (*CIL*, III, 1317). Întîietatea lor în inscripţii arată puterea ce o aveau faţă de *leguli*, atunci cînd încheiau contracte de arendă cu aceştia. *Leguli* constituiau asociaţii de caracter profesional — un *collegium aurariarum* (*CIL*, III, 941; 7822 (?), şi 7827 (?), cu scopul de a lupta pentru interesele lor. Din banii săi, un *libertus tabularii* construieşte un templu zeului *Aesculapius (An.ép.*, 1959, nr. 306, cf. şi Tudor, *op. cit.*, pp. 101, 105, 208 şi urm.) Sclavii şi liberţii din oficiul procuratorului de la Ampelum poartă frecvent nume specifice clasei lor şi cu rezonanţă greco-orientală: *Callistus (CIL*, III, 1301 = *ILS*, 3014); *Diocles* (*CIL*, III, 1295); *Diogenes* (*CIL*, III, 1312 = *ILS*, 1593); *Hermias (ibid.); Leonas* (*CIL*, III, 1305); *Sostratos* (*CIL*, III, 7836); *Suriacus* şi *Syrillio (An. ép*, 1959, nr. 305 şi 308); *Zmaragdus (CIL*,III, 1286) etc. Aceştia fuseseră aduşi, în cea mai mare parte, din Orient, ca oameni culţi şi întreprinzători, mai ales tehnicieni şi buni organizatori ai muncii, ceea ce se şi cerea într-un atare aparat administrativ (L. Robert, *Hellenica*, XI—XII, 1960, p. 296). În rîndul acestor cohorte de slujbaşi mărunţi găsim şi nume latineşti, dar specifice clasei sociale respective: *Fuscinus* (*CIL*, III, 1315); *Iustinus* şi *Tertius* (*CIL*, III, 1314); *Verus* şi *Romanus* (*CIL*, III, 1303, 7837), *Liberalis (An. ép.*, 1959, nr. 305); *Mercurius (CIL*, III, 1300); *Neptunalis* (*CIL*, III, 1313 şi 1297 = *ILS*, 1594). Liberţii alcătuiau colegii cu caracter religios (*CIL*, III, 1303), iar unul dintre ei apare ca moştenitor al averii procuratorului (*CIL*, III, 1311). Deşi dreptul roman nu recunoştea familia unui sclav, constatăm totuşi cazuri frecvente cînd femei de condiţie liberă „se căsătoresc" cu astfel de sclavi influenţi şi înstăriţi. Sclavul *Fuscinus, ver(na) ab inst(rumentis) tab(ularii)* deplînge moartea soţiei sale *Sossia Sabina*, între altele şi pentru faptul că timp de unsprezece ani convieţuise cu această femeie de condiţie liberă fără să fi avut vreodată o ceartă conjugală (*CIL*, III, 1315).

În afară de aceşti *servi* şi *liberti publici*, se întîlnesc în epigrafele ampelense mulţi *liberti et servi privati*. Numărul relativ mare al acestor liberţi şi sclavi ai unor persoane particulare dovedeşte prezenţa în acest oraş a unor elemente cu o bună stare materială realizată de pe urma exploatărilor aurifere (*CIL*, III, 1288; 1304; 1321; 1322 [= *ILS*, 7153]; 7844; 7845). Din lotul acestor documente un interes deosebit ne oferă piatra de mormînt a lui *T. Aur. Aper Delmata, princ(eps) adsignato ex m(unicipio) Splono*, pusă lui de către libretul său *Aur.Sattara* (*CIL*, III, 1322 = *ILS*, 7153). După munca şi locul de origine se identifică în acest *patronus* un miner înstărit, poate un *legulus* venit în Dacia din oraşul dalmatin *Splonum*, o dată cu mulţi alţi *Pirustae* ce invadaseră Munţii Apuseni pe timpul lui Traian şi Hadrian. Neamurile dalmate erau împărţite în *decuriae (gentes)*, conduse

de *praepositi* sau *principes*, dalmatini de vază, care asigurau în Dacia interesele stăpînirii romane. Acești *principes*, de felul lui *T. Aur. Aper Delmata*, obțineau ușor cetățenia romană. Ei și-au păstrat titlul onorific de *principes*, chiar și după așezarea în Dacia (Patsch, *Wiss. Mitt. Bosn. u. Herzeg.*, VI, 1898, p. 110 Rostovtzew, *op. cit.*, p. 277, n. 66 și Tudor, *op. cit.*, p. 213 și urm.). Numele fostului său sclav, *Sattara*, indică o origine nord-africană, fiind vorba probabil de un semit-beduin (Russu, *AISC*, IV, p. 286). Un dalmat decedat la Ampelum a fost și *P. Celsenius Constans, dec. col. Delmatiae Cl(audia) Aequo, item dec. col. Daci(cae)*, de al cărui monument funerar se îngrijise colegul său, M. Opellius Adiutor (*CIL*, III, 1323, cf. Patsch, *op. cit.*, p. 266). La Ampelum au venit însă în grupuri și greci din Bitinia, mîndri că se numeau *cives Bithyni* (*CIL*, III, 1324; *Dolg.*, VII, 1916, p. 77).

În exploatarea minelor de aur din zona Ampelum găsim interesate multe elemente plutocratice din Sarmizegetusa și Apulum (*CIL*, III, 1279—1285; 1293 (?); 1321; 1323; 7838; 7839; 7842 = 1333 și *Klio*, X, 1910, p. 503, nr. 1.) *M. Antonius Saturninus*, decurion al coloniei Apulum, se face cunoscut în Ampelum, cu numeroase inscripții votive pentru Esculap, Hygea, Diana, Iupiter Capitolinul, Terra Mater și Saturn (*CIL*, III, 1279—1285; 7838 și 7839).

Listele de *nationes* din Ampelum ne arată, în primul rînd un grup puternic de greco-orientali: *Affia* (?), *Alexander*, *Callistus*, *Cresta*, *Diocles*, *Diogenes*, *Hermias*, *Leonas*, *Oceanus*, *Palestrice*, *Philumenus*, *Socrates*, *Trophima*, *Zmaragdus* (Kerényi, p. 155 și urm. și *Apulum*, V, p. 591). După elementul onomastic roman, acesta era cel mai puternic. Mai întîlnim orientali ca *Adde Bar Semei* (Russu, *AISC*, IV, p. 236), dalmato-iliri (cf. mai sus) și nici o urmă de celți și traco-geți. De remarcat că majoritatea numelor latinești apar în inscripțiile funerare locale, deci reprezentau elementul de colonizare latin, pe cînd cele greco-orientale din epigrafele votive aparțineau mai ales aparatului administrativ flotant.

Popasul la Ampelum a multor oameni veniți din Orient a întărit unele culte aduse din răsărit. Dintre acestea cel mai venerat apare *Iupiter Optimus Maximus Dolichenus* (*CIL*, 1302; 7832; 7834; 7835 = 1301, a-b = *ILS*, 4298—4299; cf și Merlat, p. 30 și urm. nr. 27—30). Inscripțiile îl numesc pe zeu *deus aeternus Commagenorum*, cu scopul de a arăta calitatea cosmică a divinității și că el era la Ampelum un zeu părintesc adus acolo din patria de origine de către commagenii colonizați. Fără îndoială că poseda în orașul roman un sanctuar vizitat de către comunitatea de colonișți sirieni-orientali. Templul era îngrijit de *sacerdotes* cu nume semito-feniciene-grecești, ca: *Marinus*, *Marianus*, *Adde Bar Semei* și *Oceanus Socratis* care oficiau cîte doi și menținеau unitatea spirituală a comunității.

La Ampelum erau însă venerate și divinități legate de specificul economic al locului, adică de munca grea a săpării în căutare de aur, ca: *Terra Mater*

(*CIL*, III, 1284—1285); *Fortuna* (*CIL*, III, 1290—1291; *Klio*, X, 1910, p. 503, nr. 1); *Hercules* (*CIL*, III, 1292 = *Apulum*, IV, p. 2718; 1303 = *ILS*, 3382) și *Silvanus* (*CIL*, III, 1305; 1306 (?); 7840; 7841). Unele divinități (Hercule, Hecate, Liber Pater ș.a.) erau adorate după reprezentări turnate în metal aduse din Occident (J. Novák, *Közlemenyek*, II, 2, 1942, p. 40 și urm.).

Materialul epigrafic și alte urme arheologice au scos la iveală, în jurul orașului Ampelum, un număr însemnat de așezări miniere compuse de la cîteva case pînă la dimensiunile unui *vicus*. Pe văile munților se întîlneau oameni veniți din afara Daciei, interesați în exploatarea aurului. Localnicii geto-daci liberi, cu gospodării proprii bazate din punct de vedere economic pe păstorit și exploatarea lemnului, erau angajați cu contract pentru munca în mină. Lor li se adăugau sclavii minieri aflați în stăpînirea micilor arendași de galerii *(leguli)* și armata de lăcuste a sclavilor și liberților de stat, funcționărași din birourile procuratorului.

Direct legate de Ampelum erau exploatările miniere de la *Porcurea* (com. Almaș, j. Hunedoara), unde urmele de mine se găsesc pe versantul vestic al dealului Măgura (M. Pálfy, *FIE*, XVIII, 1920, p. 298 și N. Macarovici, *RSVA*, XXXIII, 1946, p. 233). La *Cib* (com. Almaș), pe lîngă exploatările de aur, se cunosc descoperiri de obiecte romane: ceramică provincială romană, vase sigilate, cărămizi ștampilate ș.a. (Al. Popa, *Apulum*, IV, p. 269). Mare centru minier a fost *Almașul Mare*, cu puncte importante de extracție în satele *Poiana*, *Almașul Mic* și pe dealurile Toți Sfinții, Bojerița, Tuțuman, Runcu, Haneș, Baba, Dealul Negrii, Piatra Seacă etc.[3] Mai toate aceste locuri de extracție aveau alături sau mai departe modeste așezări de mineri lucrători sau de *leguli*. La *Poiana*, așezarea minieră se remarcă prin urme de zidărie, cărămizi și resturi ceramice. Din *Almașul Mic* (de Munte) posedăm urme de construcții romane, un altar cu o inscripție redactată în cinstea lui *C. Caerellius Sabinus*, fost *legatus* al legiunii a XIII-a Gemina, apoi guvernator în Raetia (I.I. Russu, *Apulum*, V, pp. 551—555). În hotarele comunei *Almașul Mare*,pe înălțimile de la N și NV de sat s-au localizat multe urme de mine romane și de așezări rurale. Puncte de extras aurul au existat la Valea Turcului sau a Runcului, în vîrful dealului Bojerița și pe vîrful dealului Tuțuman, unde s-au identificat locuințe sărace de mineri. O conductă de apă se găsea pe dealul Runcului, iar pe dealul Haneș, de lîngă drumul ce duce spre Zlatna, urmele de construcții dovedesc o așezare minieră mai înfloritoare. La Dealul (sau Dosul) Negrii, s-au cules cărămizi, țigle, olane și o statuetă de piatră înfățișînd pe *Iupiter* și pe *Iuno*. De notat că la mina denumită „Toți Sfinții" (pe malul drept al Văii Runcului), în secolul trecut se puteau observa urmele sistemului de exploatare prin încălzirea stîncii și stropirea ei cu apă, spre a se sparge mai ușor roca cu ciocanul.

Din Almașul Mare porneau conducte de apă spre multe locuri de spălat piatra auriferă măcinată (Teglás, *AÉ*, XII, 1892, p. 133; *Klio*, XI, 1911, p. 509; Christescu, *Viața ec.*, *passim* și *Rep. arh.*).

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] Gummerus, *RE*, IX. col, 1496 și urm.; Orth, *RE*, Suppl. IV, col. 152 și urm.; Christescu, *Viața ec.*, p. 11 și urm.; Stanciu, *Aurul Daciei*, *passim;* M. Rostovtzew, *Storia economica e sociale dell'impero romano*, Firenze, 1933, p. 390 și urm.; C. Daicoviciu, *La Transylv.*, p. 134 și urm.; Ulf Täckholm, *Studien über den Bergbau der röm. Kaiserzeit*, Upsala, 1937, p. 110 și urm.; Tudor, *Ist. sclavaj.*, p. 130 și urm. și D. Tudor, *Ist. Rom.*, vol. I, p. 400 și urm.

[2] Neigebaur, pp. 45 și 60; Ackner, *JCC*, 1856, p. 15 și urm.; Gooss, *Chronik*, pp. 99 și 128; Mommsen, *CIL*, III, pp. 173 și 215; Tomaschek, *RE*, I, col. 1883; Cserni, *AFM*, II, 1, pp. 141 și 152 și urm.; G. Teglás, *EMÉ*, 1912, p. 150 și urm.; G. Téglás, *Klio*, X, 1910, p. 500; Marțian, 499; Christescu, *Viața ec.*, *passim;* C. Daicoviciu, *Dacia*, VII—VIII, p. 304; Stanciu, *op. cit.*, p. 57 și urm. și *Rep. arh.*

[3] G. Teglás, *AÉ*, XIII, 1893, p. 133 și urm.; idem, *Hunyad. tört.*, I, p. 150; idem, *Klio*, XI, 1911, p. 509; Marțian, *passim;* Christescu *Viața ec.*, pp. 12, 16, 19; Stanciu, *op. cit.*, p. 60 și *Rep. arh.*

AŞEZĂRILE MINIERE DIN ŢINUTUL ORAŞULUI BRAD

A doua zonă de așezări miniere se găsea pe granița vestică a Daciei Superioare, avînd ca principal centru de extracție minele de la Brad-Ruda. Ea ținea administrativ tot de Ampelum, dar comunica mai ușor cu valea Mureșului și cu Micia. În mare parte, minele romane din această zonă se grupau pe valea Crișului Alb, unde s-au făcut exploatări prin galerii și prin spălarea nisipului aurifer. Pornindu-se dinspre sud, se pot indica o serie de localități cu urme de mine și așezări rurale romane.

La *Fizeș* (com. Păulișul, j. Hunedoara), între dealurile Cornet și Sfredel (aproape de Băița) s-au localizat urme de mine și așezări romane care depindeau de cele de la *Băița* (K. Papp, *BKL*, XXXIX, 1906, p. 161 și urm. și p. 472). Cele vecine de la *Crăciunești* (com. Băița) nu sînt bine cunoscute (M. Pálfy, *FIE*, XVIII, 1910, p. 290 și urm.). La *Măgura-Toplița* (com. Certejul de Sus, j. Hunedoara), minele se găseau pe hotarul satului, unde s-a găsit și o urnă romană *(Rep. arh.)*. În satul vecin *Hondol*, urmele exploatării aurului se găseau pe colina Coranda (Macarovici, *op. cit.*, p. 233). Din complexul lor făceau parte cele de la Săcărîmb (com. Certejul de Sus), exploatate mai puțin în antichitate decît azi (Christescu, *op.cit.*, p. 12).

Băița (j. Hunedoara), situată la 15 km față de Micia, a fost centrul minier cel mai de seamă din apropierea văii Mureșului[1]. În jurul Băiței, la minele de munte: Sfredel, Cornet, Runcul Trestiei, Căian, Hărțăganu, Cîinelul de Sus și altele, s-a lucrat după sistemul galeriilor. În punctul de colectare a minereului pentru măcinare și spălare, la „Măgura Băiței", s-au descoperit piulițe și pietre de măcinat roca (Muzeul din Deva). Principala așezare de mineri se extindea între dealurile Cornet și Sfredel. Acolo se puteau vedea, în secolul trecut, un grup de 20 de locuințe din zidărie cu piatră și cărămidă destinate administrației (?) și corpului de pază roman (?). Descoperiri întîmplătoare notează de acolo: țigle, mozaicuri, urme de picturi murale, un opaiț, cu ștampila MVRRI (*CIL*, III, 8076, 24), conducte de apă, un tezaur monetar, vase diferite, unelte de minerit (pisăloage, rîșnițe). În jurul Băiței se cunosc mai multe centre de exploatări aurifere. La *Trestia* (com. Băița), după Teglás, s-ar fi descoperit în galerii schelete de sclavi mineri în lanțuri

(G. Teglás, *AÉ*, III, 1883, p. 145; Pálfy, *op.cit.*, p. 220 și Christescu, *op.cit.*, p. 17). La *Cîinelul de Sus* (com. Băița) sînt urme de mine romane pe toate dealurile din jur, iar așezarea romană existase sub vatra actualului sat, unde s-au găsit cărămizi, monede romane ș.a. (Teglás, *Hunyad. tort.*, I, p. 167 și Marțian, 120). La *Hărțăgani* (j. Hunedoara) s-au identificat numai urmele de exploatare, pe „Măgura Băii". Se cunoaște o monedă de la Antoninus Pius și se presupune folosirea de către romani a izvorului termal de lîngă galeria „St. Andrei" (Teglás, *Hunyad. tört.*, I, p. 165; Pálfy, *op. cit.*, p. 35 și Stanciu, *Aurul Daciei*, p. 55).

Așezarea romană de la *Brad* depindea de cea vecină de la Ruda, unde existau marile exploatări aurifere. Ca urme romane din zona orașului Brad se menționează descoperiri de vase romane, monede, opaițe cu ștampila AOE, și cu mai multe lumini, folosite de mineri etc. Minele cunoscute indică o slabă locuire romană (Gooss, *Chronik*, p. 286; Teglás, *AÉ*, XII, 1892, p. 443; Christescu, *op. cit.* p. 12 și Floca, *Sargetia*, I, p. 68 și urm.). La *Ruda* (contopită cu orașul Brad) s-au identificat cele mai de seamă exploatări aurifere din zona vestică a ținutului minier (Gooss, *Chronik*, p. 105; Pálfy, *op.cit.*, p. 342 și Christescu, *op. cit., passim;* Stanciu, p. 51 și urm.). Sînt semnalate multe puncte de extracție (Barza, Mreci etc.) pe dealurile din jurul localității, continuate azi de cele moderne. La mina „Sf. Ana" existau galerii cu trepte tăiate în stîncă. Una dintre galerii era lungă de 180 m, alta de 650 m; ambele aveau 1 m înălțime și 0,60 — 0,70 m lățime, dimensiuni ce arată că în ele lucrau numai sclavi de statură mijlocie și culcați. Într-o atare galerie s-au descoperit resturile unei roți folosite la evacuarea apei din mină (reconstituirea ei la Stanciu, *op.cit.*, p. 52). Ca descoperiri mărunte legate de viața minerilor romani de la Ruda se menționează unelte de sfărîmat piatra, opaițe, monede, o inscripție (VEP) găsită pe o stîncă ș.a. În vecinătate, la satul *Cristior*, din exploatarea minieră de la valea Arzului se cunoaște o mare piuă de fier folosită la zdrobirea minereului (Gooss, *Chronik*, p. 65), iar la *Mestecan* și *Țebea* se cunosc numai urmele de extracție (Pálfy, *op. cit.*, p. 37 și Christescu, *op. cit.*, p. 12).

Pe valea Crișului Alb, triunghiul minier *Baia de Criș-Căraciu-Rîbița* (j. Hunedoara) constituia cel mai vestic sector de exploatare și de stăpînire romană (Christescu, *op. cit.*, p. 12 și Stanciu, *op. cit.*, p. 53).

La *Baia de Criș*, urmele exploatărilor miniere (cu așezarea respectivă) s-au cunoscut încă din veacul trecut (Ackner, *JCC*, 1856, p. 14; Gooss, *Chronik*, p. 88; G. Teglás, *BKL*, XXXIX, p. 167 și urm.; Christescu, *l.c.*). Modestele locuințe ale minerilor se găseau pe locul ocupat acum de actuala comună, pe o terasă, unde au apărut substrucții de clădiri, conducte de apă, monede, ceramică ș.a. Resturile unor rezervoare de apă înconjurate de movile de pietriș mărunt rămas de la spălătoriile de aur s-au întîlnit pe platoul „Ptincuri" (la sud de comună) și pe vîrful Feredeului

(situat spre Caraci). Se amintește de asemenea descoperirea în așezarea civilă a unor unelte de minerit. La *Căraciu* (com. Brad), pe dealul Măgura și în lungul văii Crișului Alb, așezările de mineri și locurile lor de muncă în galerii se țin lanț, cu modeste descoperiri de obiecte. În „Valea Steampurilor" se pot vedea mormane de nisip și pietriș rezultate din spălarea aurului (Stanciu, *op. cit.*, p. 33). La *Rîbița* (j. Hunedoara) s-au identificat numai urmele exploatării miniere în stîncă și spălătoriile de aur (S. Rákóczy, *BKL*, XXXIX, 1906, p. 478 și urm.). Punctul minier cel mai vestic din valea Crișului se găsea la *Stănija* (com. Buceș, j. Hunedoara) (Teglás, *Hunyad.tört.*, I, p. 169 și Macarovici, *RSVA*, XXXII, 1946, p. 233 și urm.). Pe toate dealurile din jurul satului (mai ales în partea sudică), urmele de exploatări aurifere și de așezări miniere te întîmpină în numeroase locuri. Galerii săpate în stîncă cu tîrnăcopul există pe Dealul Ungurului, pe vîrful Fericeaua, pe dealul Măgura, pe Valea Coacăzelor etc. În mina „Roșia" (pe Dealul Ungurului) s-au găsit bucăți de lemn putrezit folosit în galerii. În vecinătatea acestor puncte de muncă minieră s-au aflat o serie de așezări cu locuințe de mineri (cărămizi, ceramică romană, piulițe, rîșnițe, opaițe ș.a.).

Față de sectoarele de extracții aurifere din jurul orașelor Ampelum și Alburnus Maior, cel vestic de pe valea Crișului Alb constituie o regiune săracă în descoperiri arheologice. Cu totul modeste ca locuire sînt de asemenea așezările de mineri, care constau din mici grupe de locuințe, în mijlocul cărora, mai răsărite erau numai edificiile administrației. Înapoierea culturală a regiunii se vede și din faptul că nu a apărut nici o inscripție de seamă. Singurele manifestări epigrafice sînt inscripțiile opaițelor copiate sau aduse din interiorul provinciei. Ne lipsesc de asemenea urme legate de prezența unor posturi militare de pază a minelor și a granitei. Multe dintre obiectele romane ce s-au descoperit se pot considera ca mărfuri de import (vase de metal, opaițe, unelte de minerit ș.a.). Cimitirele sînt dintre cele mai sărace ca inventar funerar. Din toate aceste constatări putem deduce că în această zonă de frontieră a provinciei și într-o regiune dintre cele mai accidentate, controlul militar roman și al administrației miniere de stat romane erau foarte slabe. Legătura cu provincia se făcea greoi, cu Micia spre valea Mureșului și cu Ampelum pe cursul Crișului Alb. Se pare că această regiune minieră era lăsată mai mult în seama autohtonilor geto-daci, care exploatau aurul pentru romani, prezenți mai mult cu birouri administrative.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] Ackner, *JCC*, 1856, pp. 13 și 24; Gooss, *Chronik*, p. 68; G. Teglás, *Hunyad. tört.*, I, p. 165 și urm.; Marțian, 80; Christescu, *op. cit.*, p. 12; Stanciu, *Aurul Daciei*, p. 55 și urm. și *Rep. arh.*

ALBVRNVS MAIOR

În bazinul minier al Munților Apuseni, zona auriferă din jurul orașului Alburnus Maior, prin amploarea exploatărilor metalului prețios și prin multele documente epigrafice ce ne-a lăsat — între care și cele 25 de tăblițe cerate — reprezintă una dintre cele mai interesante din istoria Daciei romane. Așezată în afara liniei drumurilor imperiale ale provinciei, această localitate ca și Ampelum nu a intrat în atenția geografilor și itinerarelor romane. Localizarea ei la *Roșia Montană* (j. Alba) ne este însă asigurată prin indicațiile inscripțiilor[1]. Ca și în zona orașului Ampelum, se constată aici: ...„avantajele unei vieți economice intense și dezavantajele unei lipse de seriozitate și statornicie a populației internaționale, care o împestrița — circulînd pe aici în perpetuă agitație, fie în slujba particulară a împăratului, fie pentru propria sete de cîștig ușor pe seama minerilor din district" (Pârvan, *Getica*, p. 278).

Numele localității indică o rădăcină dacică — *alb* — care după terminație este în întregime articulată latinește (Russu, *Limba*, p. 56). Toponimicul s-a menționat în șase tăblite cerate (*CIL*, III, p. 924 și urm., *tab.cer.*, I, IV, VIII, IX, XII și XVI, cf. și *ILS*, 7215, a).

Săpături arheologice la Roșia Montană nu s-au făcut. Tot materialul arheologic privitor la Alburnus Maior a rezultat din descoperiri ocazionale, încă din secolul al XVIII-a, de cînd sînt semnalate construcții și o mare varietate de obiecte romane aflate pe o întinsă suprafață. Pe dealurile din jurul stațiunii romane se găseau necropolele. Exploatările moderne au distrus însă cea mai mare parte a vechilor ruine romane. Ca zone arheologice identificate, se cuvine a semnala pe cele mai de seamă.

Așezarea civilă romană, față de Roșia Montana de azi, se extinde spre SV și V (către satul Cornea și în parte spre nord), pe malul stîng al văii Roșia, pe dealul Carpen și în valea Nanului. În cadrul așezării de la Alburnus Maior se îngloba și „mahalaua" *Vicus Pirustarum*, ocupată de *Pirustae* dalamați și menționată în *tab.cer.*, VIII. În cartierele orașului s-au descoperit unelte de minerit și zdrobitoare de piatră din cvarțit folosite la pisarea minereului pregătit pentru măcinat. Pe dealul Carpen au ieșit mai ales

inscripții de caracter religios (*CIL*, III, 1260 și *Dacia*, VII—VIII, p. 301, nr. 1—5). La „Pădurea Popii", spre nord de Roșia Montană, între pîraiele Baia și Valea Roșie au apărut, în secolul trecut, însemnate construcții din piatră ale unor clădiri profane și religioase. Pe dealul Țarina, multele inscripții de caracter religios descoperite acolo (*CIL*, III, 7821; 7823—7825; 7829; 12564) ne îndreptățesc a crede că se găseau în acel loc mai multe temple. Orașul antic avea mai multe necropole: pe dealul Cetatea Mică, în vatra orășelului Roșia Montană (urne cu cenușă și schelete); la actualul cimitir catolic (urne), pe înălțimea Gaura dintre Valea Nanului și pîrîul Baia (opt inscripții funerare, sculpturi funerare, sarcofage, etc.).

Zona exploatărilor aurifere se întindea în jurul localității antice, avînd puncte mai importante la Cetatea, Cîrnic, Sf. Ecaterina, Momulești, Letea, Rotunda ș.a. La Cetatea (Mare și Mică) spre sud-est de Roșia Montană, s-a putut observa o uriașă scobitură asemănătoare unui crater de vulcan sau unui amfiteatru, care a rezultat din prăbușirea bolții stîncii scobite cu numeroase galerii strîmte „Urcîndu-te sus — scrie Ackner (*l.c.*) — la vederea maselor scobite, cel ce privește se uimește și rămîne îngrozit. Ele sînt pe dinafară și pe dinăuntru lucrate în cerc și în realitate se pot asemăna cu un amfiteatru dărăpănat, sau mai bine încă cu un vulcan stins, al cărui crater înnegrit privește spre cer. Cetatea Mare și Mică însemnează „întăritură mare și mică" în limba română și acestor stînci li se cuvine, cu atît mai mult numele de întărituri, cu cît în Cetatea Mare nu poate intra cineva decît printr-o singură deschizătură în partea dinspre nord, iar în Cetatea Mică numai printr-o strîmtă văgăună. Priveliștea de sus în jos, dacă cineva s-a urcat pînă la vîrf, și în interior, dacă cineva a pătruns înăuntru, sînt înfiorătoare. Toate simțurile celui ce a străbătut înăuntru, mai ales dacă aceasta o face pentru prima oară, sînt puse în mișcare" (cf. Gh. Popa-Lisseanu, *Romanica*, București, 1926, p. 211). În acest loc au fost descoperite multe unelte de minerit și de spălat pulberea auriferă măcinată. În vechile galerii romane de la „Cîrnic" (mina Sf. Ladislau) au apărut cîteva tăbliță cerate din lemn de tei (anul 1820). Mina „Sf. Ecaterina" de la Momulești mai păstra (pe la 1855) interesante instalații miniere, ca: resturile unor schelării din bîrne ce propteau pereții stîncoși amenințați cu prăbușirea, o roată de scos apa infiltrată în galerii ș.a. Acolo s-au găsit vase din lut și lemn, opaițe, unelte de mineri, o bucată de stofă și 11 tăbliță cerate (nr. III; V—VIII; XIII—XV; XX; XXI și XXIV). Pe Muntele Letea (la est de Roșia Montană) s-a aflat, în 1788, o tăbliță cerată (nr. I), apoi, în 1790/1791, un schelet de bărbat împreună cu alte opt tăbliță cerate, azi pierdute. Minele „Sf. Laurențiu" de pe Muntele Rotunda (la nord de Roșia Montană) au dat (1786), între altele, două tăbliță cerate. Alte 11 tăbliță cerate au ieșit în 1854 din galeriile „Sf. Simion" de pe Muntele Ohaba. Rezultă că tăbliță cerate s-au

găsit în numeroase galerii de mine, acolo unde se refugia populația în caz de primejdie.

Ca și Ampelum, Alburnus Maior și-a scos seva economică din exploatările aurifere. Amploarea urmelor lăsate, fie construcții, fie material epigrafic, ne asigură că localitatea din punct de vedere urbanistic se dezvoltase ca un oraș, dar că a rămas în situația juridică de *pagus*. Epigrafele ne pun în fața unei lungi liste onomastice neromane, printre care predomină numele ilirodalmate și greco-orientale. Aceste neamuri variate țineau să se organizeze în colegii religioase și profesionale. În majoritatea cazurilor erau mineri neîntrecuți în problemele tehnice de extracție, adică acei *leguli* care lucrau cu sclavi și mînă de lucru salariată. Pe bună dreptate, Pârvan vedea în Alburnus Maior „un oraș californian de civilizație internațională" (Pârvan, *op.cit.*, p. 272 și urm.). În complexul minier Alburnus Maior intrau și așezările romane de la *Abrud*, *Bucium* și *Corna*, a căror istorie nu poate fi studiată separat. În decursul timpului, materialul epigrafic și arheologic descoperit în aceste patru așezări romane a fost amestecat și confundat, fapt ce impune examinarea lui în comun.

La *Abrud* (j. Alba), cunoscut prin urme de zidării romane, diferite obiecte și probabil și patru inscripții (*CIL*, III, 1270; 1273; 1274; 1615), a existat un *vicus* roman, puternic legat de Alburnus Maior[2]. Se presupune că un mic *castellum* situat la sud de Abrud pe locul Cetățuia, cu un perimetru de 300 m, asigura paza regiunii. Un medalion de teracotă poartă o invocație gravată în caractere grecești: „Milostiv (să-)mi fie Serapis și zeii toți" (Russu, *Muz. Brukenthal*, 12, p. 65, nr. 25), atestînd practicarea cultului consacrat acestui zeu egiptean, ca și prezența unor adepți ai lui veniți la Abrud de pe malurile Nilului.

Punctul minier *Corna* (com. Roșia Montană) cuprinde în zona lui minele Cîrnic, Letea ș.a. (vezi mai sus). De aici se pare că provin două inscripții latinești (*CIL*, III, 1264 și 1267; cf. Cserni, *AFM*, II, I, p. 545).

Mult mai importantă era așezarea minieră de la *Bucium* (j. Alba), situată la sud și sud-est de actuala comună (formată din 6 sate) unde s-au notat mai multe locuri de extracție a aurului, așezări de mineri și necropole (Christescu, *op.cit.*; C. Daicoviciu, *Dacia*, VII—VIII, p. 305; Stanciu, *op.cit.* și *Rep.arh.*). Pe Muntele Corabia (cota 1351) situat între rîurile Arieș și Ampoi, s-au aflat urme de extracții miniere, locuințe și morminte, precum și o inscripție (*CIL*, III, 7831: *Pyrr.[Tro]phime)* și altele[3]. La mina Vulcoiu, situată la poalele aceluiași munte, s-au identificat locuințe de mineri cu uneltele lor, tranșee (lungi de 100 m, late și adînci de 20 m) din care se extrăgea roca, un canal cu o conductă de apă, opaițe ștampilate ș.a. Acestui loc îi aparține o inscripție elină închinată lui *Iupiter Cimistenus (An.ép.*, 1944 nr. 20, = Russu, *op.cit.*, p. 64, nr. 24). Dedicantul ei, un *Myron*, era probabil din Bitinia, de unde fusese adus și cultul acestei divinități (*BCH*, XXV,

1921, p. 24; *RE*, XI, col. 397; *ED*, I, p. 155 și *Latomus*, XXII, 1963, p. 69 = *Apulum*, V, p. 168 și urm.). Cultul acestui zeu mai este cunoscut în Dacia numai la Apulum (cf. mai sus, p. 164), unde apare și un *coll(egium) Pontobithynor(um)* (cf. *ATRE*, XIII, 1904, p. 130). Între cele două comunități de ponto-bitinieni prezente la Alburnus Maior și Apulum, vor fi existat legături strînse, religioase și naționale. Pe dealurile Boteș și Poduri s-au săpat multe morminte (Teglás, Floca etc.), ascunse în tumuli înalți de un metru și cu diametrul de 6 m. Inventarul lor era sărac (ceramică, opaițe: *CIL*, III, 8076, 14) și depus împreună cu cenușa mortului în gropi simple. Se crede că de la Bucium provine și o inscripție romană (*CIL*, III, 7831). Alte urme de exploatări miniere cu mici așezări în jurul lor s-au semnalat pe dealurile Breaza și Negrileasa.

Analiza materialului epigrafic litic cules din cele patru centre miniere descrise mai sus concordă și completează indicațiile din tăblițele cerate și ele rămîn valabile pentru întreaga zonă auriferă de la Alburnus Maior. *Leguli*, mici arendași, apar în inscripții cu indicația profesiunii lor sau identificați prin uneltele de minerit sculptate pe piatra lor de mormînt (*CIL*, III, 1260: *legulus;* 1264 și 1269: unelte sculptate). Populația ilirică *Baridustae* se întîlnește pe un altar dedicat *genio k(astelli) Baridusta(rum)* de către *Seneca Bisonis*, un nume specific iliric (*Dacia*, VII—VIII, p. 302, nr. 3). Din acest document și din altele, se cunoaște organizarea în *castella* a neamurilor dalmate, colonizate în regiunea auriferă (cf. mai jos, p. 199).

Materialul epigrafic din zona Alburnus Maior ne furnizează o bogată recoltă de nume ilirice, cam două treimi (70) din numărul celor cunoscute în întreaga Dacie (circa 120). În marea lor majoritate, ele sînt culese din epitafuri, deci aparțin unei populații colonizate masiv în acest loc (Kerenyi, p. 136 și urm.; Russu, *AISC*, IV, p. 198 și urm. și V, p. 285 și urm.): *Andueia Batonis (filius); Anduenna Batonis (f); Andunocnes; Annaeus; Annesis; Andunocnetis; Baezus; Bato* (în 7 inscripții); *Beus, Beusas* (în 3 inscripții); *Bisius, Biso, Dasas Suttinis (f); Dasas Loni; Dasius Breucus; Dasius Verzonis; Aepica* [*dus*]; *Epicadus* (în trei inscripții); *Geldo, Lavius Verzon(is); Lianus (?); Liccaius Epicadi; Linsas; Lonus; Lossa; Arria Mama; Masurius Messi; Messius; Panes; Plaius; Plabaotius; Plaetoria Maxima; Planius Baezi; Planius Verzonis; Plares* (în 2 inscripții); *Platino Verzonis; Plator* (în 6 inscripții); *Resculus (?); Sam*[*e*]*ccus; Scenobarbus* (în 3 inscripții); *Seneca Bisonis; Suttis; Titius (?); Treusenus (?) Venetus; Veranes; Verzo* (în șase inscripții); *Vezpant...* etc. Toți acești iliri își înscriau numele prin filiația după tată; ei nu erau cetățeni romani, ci numai peregrini, dar cu o serie de drepturi civile speciale, de care nu se putea bucura populația autohtonă. În Dacia veniseră cu organizația lor administrativă în *castella* (v. mai jos, p. 199) și profesional constituiau, pentru apărarea intereselor lor, acele *collegia aurariarum* (*CIL*, III, 941), asociații a căror natură și alcătuire internă nu se indică clar în inscripțiile lăsate de

cle (*CIL*, III, 7822: doi *ma[g(istri)] coll(egii)*. Cunoștințele lor de limbă latină nu erau dintre cele mai bune (*CIL*, III, 1269; 7827; 7830 = 1263 și *An.ép.*, 1960, nr. 235).

Dar alături de acești localnici iliro-dalmați locuia și un numeros contingent de greci (Kerenyi, p. 155 și urm.), ca: *Alexander; Alexander Antipatri; Alexander Car...; Iulius Alexander; Antipater; Apalaustus; Apollonius; Artemidorus; Asclepius; Callistus; Cares; Caricus; Cerdo; Cissus; Domitia Clone; Aelius Dionysius; Hermes Myrini* (*SCIV*, XIII, 1962, p. 129); *Macarius; Macedo; Menofilus; Nico; Ofas Menofili; Cl. Philetus; Pyrr. [Trop]hime; Socratio Socrationis; Theodote etc.* Întîlnim și un nume egiptean: *Sambu* (Russu, *AISC*, V, p. 290). Că elementul elenizat era puternic la Alburnus Maior se vede și din faptul că s-au găsit acolo nouă inscripții grecești (Russu, *Muz. Brukenthal*, 12, p. 64 și urm., nr. 24—31). În lista lor întîlnim adorați zei orientali, ca: *Serapis; Zeus Cimistenus* (cf. mai sus, p. 197), *Zeus Sardendenos*, o divinitate din Galatia (Russu, *op.cit.*, nr. 30; vezi și mai sus, p. 197); *Zeus Narenos* (în două altare), adus din Nara Galatiei (Russu, *op.cit.*, nr. 28), care patrona probabil un colegiu de mineri condus de *Demetrios*, fiu al lui *Arzaces*, și pe *Zeus Sittacomicos* (Russu, *op.cit.*, nr. 31) — și acesta un zeu microasiatic. Atare divinități amintesc în epitetele lor numele unei localități din Orient, de unde veniseră în Dacia o dată cu minerii ce le adorau, sincretizate cu principala divinitate a panteonului greco-roman. Aceste grupări de oameni erau slab romanizate, după cum ne-o indică folosirea limbii grecești. La Alburnus Maior, în două cazuri, ei constituiseră colegii, care erau fie profesionale, fie religioase, grupate în jurul divinității respective. Una dintre tăbliețele cerate (*CIL*, III, p. 933, *tab.cer.*, IV = Russu, *op.cit.*, nr. 26), care conține un contract de împrumut, era scrisă în grecește de acești coloniști orientali. Pe o altă tabletă cerată (*CIL*, III, p. 959, *tab.cer.*, XXV = Russu, *op.cit.*, nr. 27), datînd din anul 160 și redactată cu text latin, unul dintre martori, Alexander Antipatri, scrie și semnează cu litere eline, fiindcă nu cunoștea alfabetul latin. Întîlnim și un nume african: *Sattara* (*CIL*, III, 1322).

Ca nicăieri în alt centru urban al Daciei, numele latinești la Alburnus Maior sînt în minoritate față de cele ilirice și grecești. Constatăm de asemenea absența elementelor administrative-miniere, atît de abundente la Ampelum. Sclavii apar în textele a trei tăbliețe cerate (cf. mai jos, p. 200) și într-o singură inscripție pe piatră (*CIL*, III, 7830 = 1263). Dar aceasta nu constituie o dovadă că sclavajul nu se dezvoltase și în această regiune. Divinitățile legate de munca minieră și de carierele de piatră apar de asemenea (*CIL*, III, 7827; 12564; *An.ép.*, 1960, nr. 235 și 930; *Dacia*, VII—VIII, p. 300, nr. 6 și *SCIV*, XIII, 1962, p. 129).

Cele douăzeci și cinci de tăbliețe cerate descoperite în regiunea Alburnus Maior sînt documente de o mare valoare istorică și juridică pentru cunoașterea

vieții interne din acel oraș și din satele de mineri din împrejurimi. Textul lor ne pune la îndemînă contracte de vînzare-cumpărare (sclavi, case etc.), contracte de arendă, închiriere și asociere, chitanțe de împrumuturi cu dobîndă, și multe altele. Ele au format obiectul unui număr însemnat de studii, despre care nu este însă locul aici să vorbim integral[4]. În textul lor întîlnim menționate neamurile dalmato-ilirice, *Pirustae* și *Baridustae*, conduse de *principes* (*CIL*, III, 1322 și p. 939, *tab.cer.*, VI, din 17. III. 139). Ca organizație administrativă de bază, ei aveau în Dalmația și în Dacia așezările numite *kastella*[5]. Este probabil că locuitorii acestor *kastella* miniere aveau o organizație paramilitară. În textele epigrafice găsim menționate: *k(astellum) Baridustarum* (*Dacia*, VII—VIII, p. 302, nr. 3); *k(astellum) Ansium* (*CIL*, III, 1271) și *castellani* (*CIL*, III, 7821), fără precizări etnice, dar localizate sigur în Dacia.

După cum a demonstrat I.I. Russu (*Cercet. de lingvistică*, II, 1957, p. 345 și urm.), în tăblițele cerate trebuie distinse două categorii de localități. Cele care arată locul semnării contractelor se găseau pe teritoriul Daciei; cele care foloseau ca determinativ la numele de persoane, ca să indice obîrșia lor, sînt toponimice din Dalmația. Astfel, în regiunea Munților Apuseni pot fi înscrise următoarele sate menționate pe tăblițele cerate: *k(astellum?) Artum* (sau simplu *Cartum*) — un toponimic care poate fi tot atît de bine iliric sau dacic (*CIL*, III, p. 936, *tab.cer.*, VI, din 139); *Deusara* (*CIL*, III, p. 930, *tab.cer.*, III, din 162) este toponimic geto-dacic curat și înseamnă „Apa zînelor" (cf. și Pârvan, *Getica*, p. 273); *Immenosum Maius* (*CIL*, III, p. 938, *tab.cer.*, X, din 164) — un toponimic probabil dac (Pârvan, *op.cit.*, p. 274) și *Resculum* (*CIL*, III, p. 924, *tab.cer.*, *I* = *ILS*, 7215, din 167), este tot un nume geografic clasic geto-dac, fiind o *statio* fiscală sau de *beneficiari* pentru paza graniței (Pârvan, *op.cit.*; cf. și mai jos, p. 201). În ce localități de azi pot fi identificate aceste *kastella* și *vici* din împrejurimile Roșiei Montane, fie ele ilirice, fie autohtone getice, rămîne încă o problemă de nerezolvat, din lipsa unor știri epigrafice. Tot în Dacia se găsea și o localitate *Cernenus* (atribut dat lui Iupiter în *tab.cer.*, VIII, cf. *CIL*, III, p. 940 din 142), toponimic care poate fi socotit celtic, oriental sau dacic? (bibliografia la Russu, *op.cit.*, p. 246).

Ca nume de localități din sudul Dalmației (Muntenegru), prin care se indică locul de baștină al unor coloniști iliri din tăblițele cerate dacice, determinativele ce se adaugă numelor unor persoane contractante sau martorilor, sînt foarte interesante pentru stabilirea locului de unde au fost transplantați aceștia în Dacia (cf. Pârvan, *Getica*, p. 273 și urm. și Russu, *op.cit.*, p. 246 și urm.). Tăblițele cerate ne-au păstrat următoarele nume de localități dalmatine, care au furnizat coloniști Daciei: *k(astellum) Avieretium* (*tab.cer.*, VI, cf. *CIL*, III, p. 956); *Sclaietae* (ibid.); *Marcinium* (ibid.), *Nocnetae* (ibid.) și *Tovetae* (*tab.cer.*, V, *CIL*, III, p. 934). Prin folosirea

acestor determinative geografice în compoziția numelui lor, respectivii coloniști dalmați păstrau încă vie conștiința propriei lor origini și patrii, în mijlocul populației dacice, unde fuseseră colonizați.

Din analiza cîtorva tăblițe cerate (din grupul celor 25 de exemplare databile din anii 131—167), surprindem și alte interesante aspecte economice, sociale și culturale din viața satelor miniere de pe lîngă Alburnus Maior.

Trei atare documente reprezintă contracte de vînzare-cumpărare a unor sclavi (*CIL*, III, pp. 936, 940 și 955, *tab.cer.*, VI, VII, și XXV; cf. Tudor, *Ist.sclavaj.*, p. 150 și urm.).

La 17 martie 139, în k(astellum) Artum, pirustul Dasius Verzonis din k(astellum) Avieretium vindea, lui Maximus Batonis, pe copila sclavă *(puella)* de șase ani, cu numele *Passia*, de neam grec, un copil găsit pe drumuri *(sportellaria)*, pentru suma de 205 denari. Șapte martori, *leguli* ca și contractanții, întăresc actul cu semnăturile și sigiliile lor (*tab.cer.*, VI). Al doilea act similar s-a scris la 16 mai 142, în canabele legiunii a XIII-a Gemina din Apulum (*tab.cer.*, VII). Ca vînzător apare Bellicus Alexander, cumpărător fiind Dasius Breucus, iar obiectul vînzării-cumpărării, copilul *(puer)* Apalaustus, tot grec, pe care s-a plătit suma de 600 de denari. Cinci martori subscriu actul. Cel de-al treilea document de acest gen are ca vînzător pe Claudius Philetus, iar cumpărător pe soldatul Claudius Iulianus din legiunea a XIII-a Gemina, centuria lui Claudius Marius. Se vinde femeia *(mulier)* Theodote (o grecoaică), la 4 octombrie 160, pentru suma de 420 de denari. Ca garanți ai învoielii apar niște veterani ai legiunii (*tab.cer.*, XXV). Documentele cerate arată că *legulii* cumpărau sclavi prea puțini apți pentru munca minieră (copii și femei). În comerțul acesta erau amestecați soldați și veterani romani, ca martori sau ca părți contractante ale cumpărării-vînzării. Acești sclavi erau deseori barbari capturați de soldați de pe granițele provinciei și vînduți arendașilor minieri cu acte plăsmuite (Tudor, *Ist.sclavaj.*, p. 168). Prețul sclavilor este foarte ridicat, ceea ce arată raritatea mărfii. Suma plătită pentru fetița Passia echivalează cu costul a 41 purcei sau 57 miei; prețul băiatului Apalustus — cu 120 purcei sau 166 miei și cel al femeii Theodote cu 84 purcei sau 116 miei (Tudor, *op.cit.*, p. 169 și urm.).

În lumea minieră din Munții Apuseni existau și „bănci" care împrumutau bani legulilor pentru a-i folosi în procesul de extracție a aurului (*CIL*, III, p. 950 și urm., *tab.cer.*, XIII și XIV). O atare asociație de speculă bănească *(societas danistaria)* constituiseră, la 28 martie 167, cămătarii *(argentarii)* Cassius Frontinus și Iulius Alexander (*tab.cer.*, XIII). Pactul se încheiase la Deusara, cu un capital comun de 800 de denari, administrat de un sclav priceput în atare operații *(actor)*, cu numele de Secundus. Asociații stabilesc criteriile de împărțire a beneficiilor, suportarea pierderilor, penalitățile pecuniare ale părții ce nu-și îndeplinea angajamentele contractuale ș.a.

Sumele împrumutate erau grevate cu dobînzi de speculă, pe termen scurt și cu garanții apăsătoare care, adesea, ruinau pe leguli.

Trei tăblițe cerate ne arată că în lucrările grele din mine, legulii angajau cu contract oameni liberi, săraci, al căror randament era mai mare decît al sclavilor ce lucrau fără nici un interes. Cel mai interesant dintre aceste documente este un act încheiat la 20 mai 164 (*CIL*, III, p. 948, *tab.cer.*, X), între muncitorul Memmius al lui Asclepius (analfabet) și patronul Aurelius Adiutor (J. Carcopino, *Rev. de phil. de litter. et d'histoire ancienne*, XI, 1937, p. 97 și urm.). Se spune că de la 20 mai, la 13 noiembrie 164, angajatul primește 70 denari și hrană, cu plata în rate, că va depune o muncă stăruitoare și că va despăgubi cu cinci sesterți pe zi pe arendaș, în cazul cînd ar părăsi lucrul. Eventualele inundații în mină sau alte accidente erau suportate tot de salariat. Patronul acceptă unele penalități numai în cazul întîrzierii plății. Stipulațiile din contract dovedesc exploatarea dură a acestor muncitori săraci, angajați cu 2,25 sesterți pe zi, plus hrana.

La asemenea elemente sărace și la unele categorii de sclavi se referă actul de dizolvare a colegiului lui *Iupiter Cernenus*, redactat și afișat la 9 februarie, anul 167 în Alburnus Maior, *statio Resculum* (*CIL*, III, p. 924, *tab.cer.*, I). Era o asociație de ajutor reciproc a unor oameni nevoiași, cu un președinte *(magister)* și casieri *(quaestores)*. Organele de conducere sînt silite să procedeze la dizolvarea colegiului, deoarece din cei 54 de membri, rămăseseră în Alburnus Maior numai 17 și toată lumea se dezinteresa de bunul mers al asociației. Conducătorii ei au dat socotelile, depunîndu-și mandatul și anunțînd că pe viitor nu se vor mai putea plăti ajutoare de înmormîntare. Slaba coeziune a acestor asociații cu scop funerar se explică prin greutățile de a încasa cotizațiile de la membrii lor, oameni nevoiași și împrăștiați după lucru în diferite mine de aur din Munții Apuseni.

Asemenea colegii de mineri se înjghebau și în scopul organizării unor petreceri în comun, cu caracter religios și cîmpenesc. Una dintre tăblițele cerate păstrate în stare fragmentară (*CIL*, III, p. 935, *tab.cer.*, XV) prezintă încasările și cheltuielile făcute cu prilejul petrecerii cîmpenești organizată de membrii colegiului, în ziua de 30 aprilie (anul nu s-a păstrat). Au fost atunci consumați 5 miei în valoare de 18 denari, un purcel plătit cu 5 denari, pîine albă cu 2 denari, vin superior cu 2 denari, vin obișnuit de 97 denari, tămîie, oțet, sare, ceapă ș.a. Documentul ne face cunoscut prețul unor alimente în Dacia, pe baza cărora putem evalua în natură costul sclavilor (cf. mai sus p. 200).

Aglomerația minieră din Alburnus Maior crease unele dificultăți în problema locuințelor. Constatăm că la 6 mai 159 (*CIL*, III, p. 945, *tab.cer.*, VIII) se vindea o jumătate de casă din „mahalaua Piruștilor", cu importanta sumă de 300 de denari și cu o serie de clauze destul de grele pentru cumpărător. Nu puteau lipsi din acest important centru economic nici agențiile fiscale

și vamale. Arendașul acestor venituri publice, T.Iul. Saturninus, folosea în fruntea unui astfel de oficiu din Alburnus Maior, pe un *servus villicus*, *Respectus* (?), ca om de încredere (*CIL*, III, p. 958, *tab.cer.*, XXIII).

Pe valea Arieșului (Mare și Mic) au funcționat unele puncte de extracție a aurului mai modeste și care depindeau de centrul din Alburnus Maior. În comuna *Avram Iancu* (j. Alba), situată la izvoarele Arieșului Mic s-au reperat urme de exploatări romane (extracții-spălare) pe malul drept al rîului *(Rep.arh.)*. La *Vidra* (j. Alba), pe ambele maluri ale Arieșului Mic, marile movile de pietriș cu gropile respective, indică spălătorii de aur (Marțian, 739 și Christescu, *Viața ec.*, p. 13). În apropiere de *Neagra* (j. Alba), pe un mic afluent al Arieșului Mare, sînt semnalate tot spălătorii de aur (Gooss, *Chronik*, p. 96; Cserni, *AFM*, II, 1, p. 549 și Christescu, *op.cit.*, p. 13). Ca cel mai nordic punct al acestor spălătorii de aur romane l-am putea socoti pe cel de la *Scărișoara* (j. Alba), lîngă pîrîul cu același nume *(Rep.arh.)*. Pe cursul rîului Arieș (după confluența Arieșului Mare cu cel Mic), apar în multe locuri resturi de excavații, surpături și conducte de apă, rămase de la vechile exploatări aurifere, dintre care unele sînt nesigure ca origine. La *Cîmpeni*, pe ambele maluri ale apei se văd movile de pietriș, șanțuri și gropi, pe lîngă care s-au aflat monede romane (Marțian, 124 și Christescu, *op.cit.*, p. 12). În apropiere de acest oraș, la *Bistra*, spălătoriile de aur sînt cunoscute de un veac (Ackner, *JCC*, 1856, p. 19; Gooss, *Chronik*, p. 67 și Cserni, *op.cit.*, p. 539). La *Baia de Arieș* (j. Alba), au fost găsite un vas de spălat nisipul aurifer și alte obiecte folosite de mineri (Christescu, *op.cit.*, p. 12 și Stanciu, *Aurul Daciei*, p. 82 și urm.). În *Sălciua de Sus* (j. Alba), sînt de asemenea, o serie de locuri care indică extracții aurifere (Ackner, *JCC*, 1856, p. 24; Gooss, *Chronik*, p. 112 și Christescu, *op.cit.*, p. 17). Alte numeroase puncte miniere romane au fost identificate pe cursul Crișului Alb, în jurul muntelui Găina, pe toată valea Ribițana (Gooss, *Chronik*, *passim* și Christescu, *op.cit.*, p. 13). Exploatările aurifere pe valea Arieșului s-au extins înspre răsărit, pînă în apropiere de Potaissa. Ele apar la *Vidolm* (com. Ocoliș, j. Alba), pe malul rîului, unde a fost descoperită și o secure romană (*JÖAI*, V, 1902, Beibl.col. 104 și *Rep.arh.*), pe valea pîrîului Iara ș.a.

La *Băișoara* (j. Cluj) exista o așezare de mineri în apropierea exploatărilor aurifere de pe valea Ierii, de la care ne-au rămas interesante unelte de minerit (ciocane, tîrnăcoape, pive de pisat). Minele de aici erau legate de cele din comuna vecină, *Iara* (j. Cluj) unde, în locul „Groapa lui Popa", unele urme de construcții aparțin unor așezări de mineri (G. Teglás, *AÉ*, XVIII, 1898, p. 432 și urm.). Urme de exploatări aurifere se întîlnesc și la *Făgetul Ierii* (com. Iara) și *Surduc* (com. Iara) (cf. Teglás, *l.c.*).

Pentru cunoașterea regiunii miniere de la Alburnus Maior ne stau la îndemînă mai multe documente epigrafice și arehologice decît în alte părți.

Punctele de exploatare minieră sînt mult mai numeroase, dar în general mai mărunte ca activitate și nu întotdeauna însoțite de așezări civile dezvoltate. În văile înguste ale rîurilor aurifere din această regiune a existat un adevărat furnicar de oameni și *nationes* diferite, în mijlocul cărora domina elementul iliro-dalmat, urmat de cel elenizat. Dalmații mineri sînt prezenți aici ca arendași (*leguli*), dornici de îmbogățire și luptînd cu organele de stat de la care arendau locurile mai rentabile de exploatare a aurului. Ei erau veșnic preocupați de obținerea mîinii de lucru — sclavi sau salariați. Organizați în diferite colegii, căutau capital de investit în aceste întreprinderi — capital pe care-l găsesc plătind dobînzi mari cămătarilor, *argentarii*. Împăratul, ca proprietar al minelor de aur, a căutat să încurajeze colonizarea acestor mineri dalmați, acordîndu-le o serie de avantaje în plus, față de cele rezervate peregrinilor, printre care avantaje se număra și *ius commercii* după dreptul roman. Tăblițele cerate și inscripțiile pe piatră arată că existau oameni care se îmbogățeau de pe urma exploatărilor aurifere rentabile, dar și mulți care vegetau în sărăcie. Oamenii nevoiași lucrau în mină pentru sume infime și pentru hrană. Colegiile acestor săraci se îngrijau numai pentru ajutoare de înmormîntare, foarte modeste — dacă examinăm inventarul funerar din necropolele lor. Cele mai prospere sate erau ale piruștilor și bariduștilor, organizate în *castella*, după sistemul din patria de origine. Elementele orientale și elenizate locuiau mai mult în Alburnus Maior, ajuns ca dezvoltare urbanistică la situația unui oraș. Se pare că slaba romanizare din acest oraș și mulțimea acestor *nationes* — care mult timp nu au rupt legăturile cu patria lor de baștină — au fost piedica ce s-a opus obținerii unui rang de *municipium*, rămînînd pînă la capăt un simplu *pagus*.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] *CIL*, III, p. 231 și urm.; 921 și urm.; 1399 și 2110; Ackner, *JCC*, 1856, p. 17; Gooss, *Chronik*, p. 323; Tomaschek, *RE*, I, col. 1338, Pârvan, *Getica*, p. 272 și urm.; Christescu, *Viața ec.*, *passim*; C. Daicoviciu, *Dacia*, VII—VIII, p. 301; Stanciu, *Aurul Daciei*, p. 62 și urm. și *Rep. arh.*

[2] Neigebaur, pp. 182—184; Ackner, *JCC*, 1856, p. 15; Gooss, *Chronik*, p. 64; Cserni, *AFM*, II, 1, pp. 141 și 538; Marțian, 1; C. Daicoviciu, *Dacia*, VII—VIII, p. 300; idem, *La Transyl.*, p. 108; Russu, *MCA*, VI, p. 886 și *Rep. arh.*

[3] J u n g, *Fasten*, p. 161; G. T é g l á s, *AK*, XVI, 1890, p. 540; F l o c a, *AISC*, III, p. 160; *Sargetia*, II, p. 91 și urm. și H o r e d t, *Untersuch*, p. 13.

[4] Publicate integral de T h. M o m m s e n, *CIL*, III, pp. 921—966. Recent și important studiul lui I. I. R u s s u, *Numele de localități din tăbliţele cerate în Dacia*, în *Cercet. de lingvistică*, II, 1957, p. 243 și urm.

[5] C. P a t s c h, *Mitt. Bosn. und Herzeg.*, VI, 1889, p. 265; J u n g, *Fasten*, p. 162; C. D a i c o v i c i u, *Dacia*, N. S., II, 1958, p. 259 și urm. = *Apulum*, IV, p. 51 și urm.; *CIL*, III, 7821: „*castellanis*" — sînt locuitorii din aceste *castella*.

SALINAE

Ptolemeu (III, 8, 7) notează în Dacia localitatea Σαλῖναι, pe care *TP* o situează între Brucla și Potaissa, față de ambele, la 12 mp (= 17,748)[1]. În provinciile Imperiului roman, *Salinae* apare frecvent ca toponimic, acolo unde se găseau exploatări de sare. De multe ori el reprezenta traducerea în limba latină a toponimicului indigen cu același conținut, atunci cînd extracția de sare era mai veche pe locul respectiv, decît venirea stăpînirii romane.

Identificarea localității Salinae pe drumul dintre Aiud și Turda urmează a se face în regiunea unde există ocne de sare și urme romane. Pentru această localizare se oferă comunele Unirea (Vereșmort — Vîntul de Sus), Războeni-Cetate (Feldioara), Uioara și Ocna Mureșului (toate în j. Alba). Sînt așezări bogate în exploatări salinifere cu urme romane, o regiune în care și drumul imperial părăsește calea Mureșului, ca să cotească spre Potaissa-Turda. Prin forma sa pluralĕ, topicul *Salinae* putea indica, în perioada romană, întregul complex cu exploatări de sare din zona localităților menționate. Ocnele respective posedau pe malul Mureșului schele pentru încărcarea și expedierea sării pe apă în jos, pe plute sau cu mici ambarcații.

Cele mai multe probabilități pentru localizarea anticei Salinae le oferă *Uioara-Ocna Mureș*, cu o bogată extracție a sării în perioada romană, cu numeroase descoperiri arheologice și cu oarecare aproximație, privind concordanța cu măsurătorile din *TP*[2].

Pe malul drept al Mureșului a existat o însemnată așezare civilă romană cu zidării, ale cărei vestigii împrăștiate pe o mare suprafață a solului arată locul unui tîrg de seamă al Daciei. Necropola acestui *pagus* s-a descoperit spre răsărit de el, unde trei morminte cu boltă de cărămidă ștampilată PATERN și TI indicau nume de producători localnici. În afară de sculpturi, opaițe, monede și două fragmente epigrafice fără importanță (*CIL*, III, 933, a și 7711), se cunoaște un altar dedicat zeițelor *Diana* și *Terra Mater* (*AM*, IV, p. 176). Direct legată de Uioara apare așezarea autohtonă din timpul stăpînirii romane identificată recent la satul *Ciunga* (com. Ocna Mureș), în locul „Borta",

unde conviețuirea daco-romană se atestă prin asocierea ceramicii (Protase, *PC*, p. 31).

În fața *Uioarei-Ocna Mureș*, pe malul opus al Mureșului s-a dezvoltat importanta așezare romană de la *Războeni-Cetate* (j. Alba). Cercetări organizate în trecut și recent ne fac cunoscut acest loc roman numai prin descoperiri întîmplătoare și izolate[3]. La apus de comună, pe locul numit „Cetate" era încă vizibil la suprafața terenului conturul unui castru roman, în care s-au făcut unele sondaje arheologice de către Neigebaur (1847) și Löwenthal (1859). Ei au descoperit acolo diverse sculpturi (un zeu nud, un relief al Cavalerului trac, obiecte din marmură) și inscripții (*CIL*, III, 933 = *Dolg.*, 1916, p. 79 și urm.); 934=*MCA*, VI, pp. 883; 7712; 7789). Ștampilele aplicate pe cărămizi și pe țigle dovedeau că acest lagăr fusese construit și ocupat de detașamente ale legiunilor a XIII-a Gemina (*CIL*, III, 8064, 16=1629); a V-a Macedonica și *ala I Batavorum* (*CIL*, III, 8074, 2), cu misiunea de a păzi ocnele de sare și drumul imperial dintre Salinae și Apulum. Așezarea civilă poate fi urmărită mai ales către marginea de sud-vest a actualei comune (între drumurile ce duc la Vereșmort și Călărași), pe un teren presărat cu resturi de zidării, morminte, țigle, cărămizi și cioburi. Între descoperirile de mici obiecte apar opaițele lui Sextus, C. Dessius și Optatus (*CIL*, III, 8076, II, 26), tuburi de plumb, un *umbo* de scut, fragmente de *terra sigillata*, o bucată dintr-o statuie de bronz, un sarcofag, doi lei funerari, un fragment de stelă funerară cu chipul unui soldat *cornicen* ș.a. Ca inscripții se remarcă aceea ce însoțește figura lui Apollo, pusă de *Atilius Celsianus*, decurion în Apulum (?). Dedicantul era, probabil, un localnic exportator de sare (*CIL*, III, 933). Alte două epigrafe fragmentare ne dau nume de persoane, ca *Se-[da]tus* (*CIL*, III, 934 = Russu, *MCA*, VI, p. 883) și *Aurel. Tzolotus* (?) (*CIL*, III, 7789).

La *Unirea* (Vîntul de Sus-Vereșmort), așezarea civilă romană se situează pe malul drept al Mureșului[4]. Nu putem ști dacă o ștampilă a legiunii a V-a Macedonica (*CIL*, III, 1630, h) poate dovedi acolo un post militar roman. Era, în schimb, locul de despărțire a drumului imperial Apulum-Potaissa de calea ce pornea spre cursul superior al Mureșului, către castrul Brîncovenești. Așezarea s-a putut astfel înscrie ca o *statio* sau *mansio*, ajungînd la dezvoltarea unei însemnate comune rurale. Același Neigebaur a descoperit un bogat material arheologic, se pare la nord de actuala comună, în punctul „Valea Lichii", unde așezarea civilă romană se remarcă printr-o serie de resturi de construcții și alte obiecte.

În jurul ocnelor din complexul Salinae s-au dezvoltat mai multe așezări rurale legate ca înflorire economică de valea Mureșului. La *Decea Mureșului* (j. Alba) o așezare sătească se găsea la nord de actuala comună (Cserni, *AFM*, II, 1, pp. 141 și 546; G. Teglás, *EM*, 1902, p. 270; Floca, *ED*, VI, p. 217). Ca descoperiri de obiecte diferite se indică: o piatră sculptată, o statuie a

zeitei Ceres (?), o rîșniță, o lance, cărămizi și ceramică romană. În 1888 s-au aflat, la sud de Decea, urmele unui templu mithriac din care s-au strîns: un relief cu chipul zeului născîndu-se din stîncă, o statuie și trei dedicații mithriace (*CIL*, III, 12547, 12548; și *CIMRM*, II, nr. 1933). La *Lunca Mureșului* (j. Alba) așezarea de țară romană se situează la sud pe înălțimea „Fîntîna de piatră", unde se pot observa substrucții de clădiri și țigle (Gooss, *Chronik*, p. 88; G. Téglás, *EM*, V, 1889, p. 255; *Klio*, XI, 1911, p. 503 și *Rep.arh.*). Au apărut acolo ștampilele ale legiunii a V-a Macedonica, un vas roman, un coif de bronz ornamentat cu un șarpe în relief și marcat cu cifra XVIII (*CIL*, III, 8074,4). Săpături recente (1963—1964) făcute peste Mureș, în fața acestei așezări, pe teritoriul comunei *Noșlac* (j. Alba), au descoperit în locul „Sumughi", o stațiune provincial-romană din secolele II—III, unde prin ceramică se poate vedea o conviețuire daco-romană (Mitrofan, *RM*, nr. spec., 1965, p. 436 și Protase, *PC*, pp. 42 și 121 și urm.). În cercul economic al exploatărilor de saline intra de asemenea așezarea rurală și militară de la *Gligorești* (com. Luncani, j. Cluj). La 100 m vest de sat, în locul denumit „După sat", pe o mică ridicătură, existase o construcție romană de pază în care s-au găsit cărămizi ale legiunii a V-a Macedonica (după unii, o *villa rustica*). Cărămizi romane și monede mai apar și pe malul stîng al Arieșului (ce se varsă aici în Mureș), în punctul denumit „Furnicar" (I. Téglás, *AÉ*, XVI, 1896, p. 428; G. Téglás, *Klio*, XI, 1911, p. 503; N. Vlassa, *AMN*, II, p. 32). La Gligorești existase un *vicus* roman. Spre apus de zona *Salinae* la *Ciugudul de Sus* (com. Ciugud, j. Alba), către răsărit de sat și în punctul „Herța", s-au semnalat urmele unei așezări romane rurale marcată prin resturi de construcții, cărămizi, un capitel corintian, opaițe și ceramică (I. Téglás, *AÉ*, XXXI, 1911, p. 435 și urm.). Pe o suprafață de 10 ha, în punctul denumit „Seliște", de pe teritoriul satului *Cicău* (com. Mirăslău, j. Alba) se pot urmări variate resturi ale unei așezări rurale romane, din care s-ar fi cules și cîteva sculpturi (I. Téglás, *AÉ*, XXXI, 1911, p. 369 și urm.); iar în vecinătate, la *Podeni* (j. Cluj), sînt presupuse cariere de piatră romane (*ibid.*, p. 435).

După ce se desfăcea de valea Mureșului, drumul roman spre Potaissa atingea la 10 km depărtate de rîu așezarea rurală de la *Călărași* (j. Cluj). Ca urme romane cunoaștem aici, în locul „Bogat" (la nord-vest de comună), zidării, obiecte mărunte, un mormînt de cărămidă, se pare toate legate de o *villa rustica*, în jurul căreia se înfiripase un sat antic (Gooss, *Chronik*, p. 80 și I. Téglás, *AÉ*, XXXIII, 1913, p. 59 și urm. și *Rep.arh.*). La *Iernut* (j. Mureș), s-au identificat (în 1961) urmele de la o *villa rustica* (azi distrusă), pe locul denumit „Cînepești". Aflarea unor monede (Severus Alexander, Gordian al III-lea, Gallienus, Aurelian, Maximianus Herculius, Maxențiu și Liciniu), a unui altar nescris, a ceramicii, a unei necropole etc.) atestă existența unei așezări rurale romane, care-și continuă viața și după încetarea

stăpînirii romane din Dacia (Vlassa, *SCIV*, XIII, 1962, p. 153 și urm.; *AMN*, II, 1965, p. 32 și Protase, *PC*, p. 116 și urm.).

Apropierea de Potaissa și prezența multor urme legate de legiunea a V-a Macedonica probează că așezările romane din ținutul *Salinae* făceau parte din punct de vedere administrativ din teritoriul potaissens. Toate așezările situate lîngă ocnele de sare au înflorit puternic din punct de vedere economic prin exploatarea sării. Față de alte regiuni de extracție a sării în Dacia, cele de pe valea Mureșului erau avantajate de posibilitățile exportului acestui mineral pe apa Mureșului pînă la Dunăre.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] Miller, *IR*, p. 548; Kiepert, *FOA*, XVII; cf. *CIL*, III, p. 177; Holder, II, 1308; Vulic, *RE*, 1, A, 2, col. 1902, nr. 7; Pârvan, *Getica*, pp. 251 și 259; Christescu, *Viața ec.*, p. 50 și urm.

[2] Neigebaur, p. 246; Ackner, *JCC*, 1859, p. 23; Gooss, *Chronik*, p. 117; Cserni, *AFM*, II, 1, pp. 141; 150; 480 și 548; Marțian, 454; C. Daicoviciu, *AISC*, I, p. 62; Christescu, *Viața ec.*, p. 50; Floca *Sargetia*, II, p. 43 și urm. și *Rep. arh.*

[3] Neigebaur, p. 243 și urm.; Ackner, *JCC*, 1856, p. 22 și 1857, p. 6, 77 și 98; Gooss, *Chronik*, p. 74; G. Teglás, *Klio*, XI, 1911, p. 503 și urm.; Buday, *Dolg.*, VII, 1916, p. 79 și urm.; Christescu, *Ist. milit.*, pp. 170 și 278; C. Daicoviciu, *ACMIT*, II, 1929, p. 312 și, I. H. Crișan, *AMN*, II, 63 și urm.

[4] Neigebaur, p. 194 și urm.; Ackner, *JCC*, 1856, p. 21; Gooss, *Chronik*, p. 73 și urm.; Cserni, *AFM*, II, 1, p. 480 și urm. și 540 și urm.; I. Teglás, *AE*, XXXIII, 1913, p. 59; Christescu, *Viața ec.*, *passim* și *Rep. arh.*

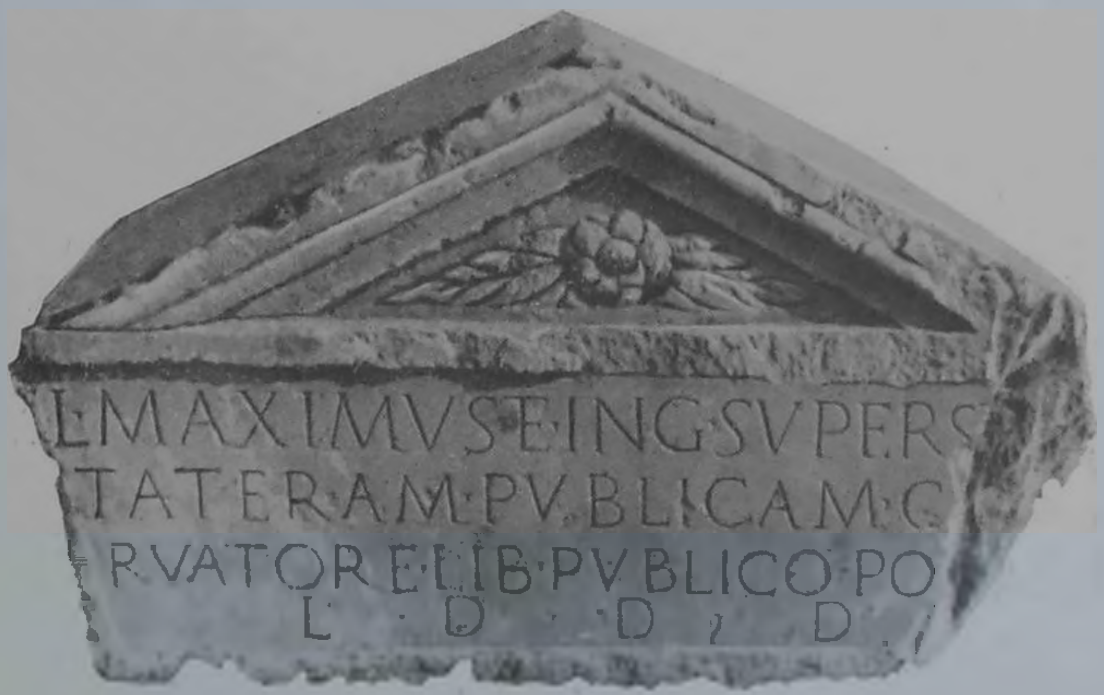

1. SARMIZEGETUSA. Inscripție privitoare la un cîntar public. *Muzeul din Deva.*

2. SARMIZEGETVSA. Cap de bronz al împăratului Decius (249—251) *Muzeul din Deva.*

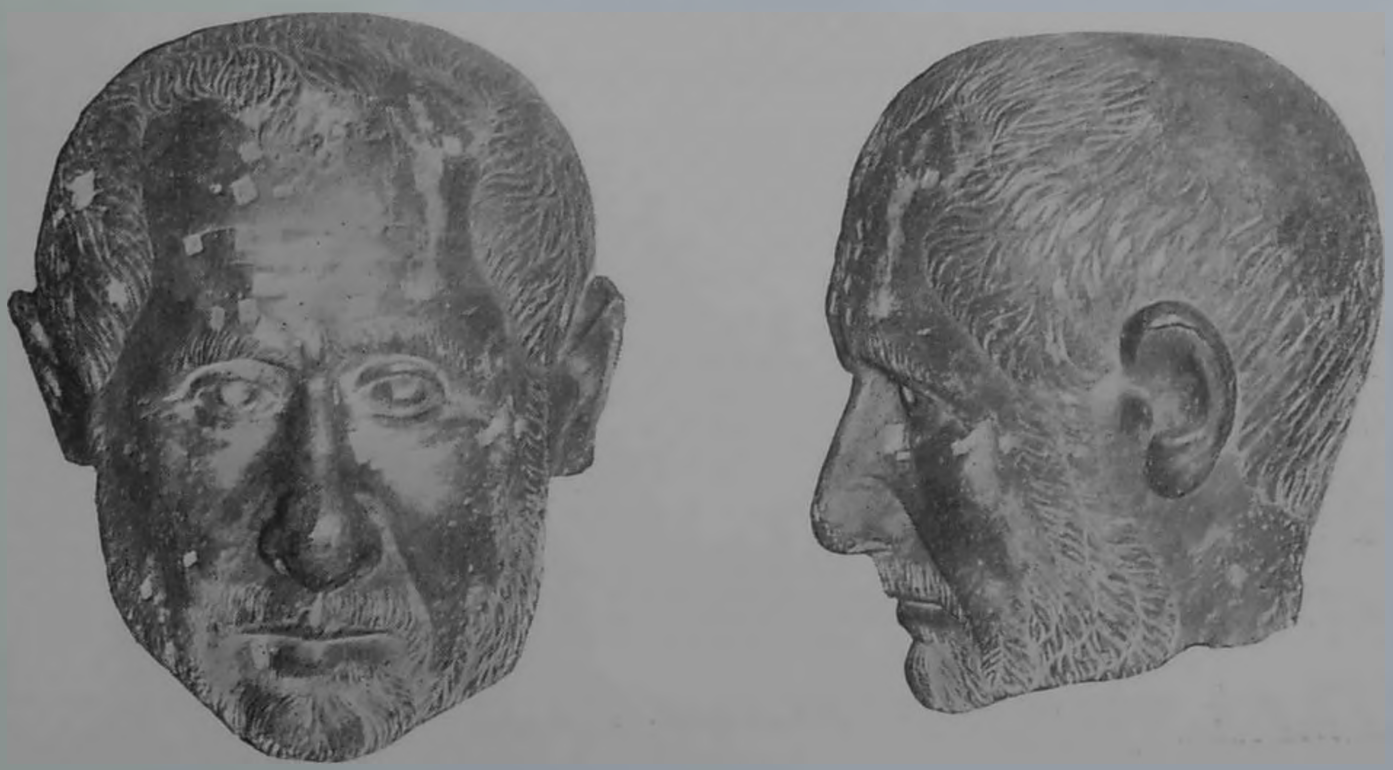

3. APVLVM. Monument închinat lui Apollo. *Muzeul din Alba Iulia.*

4. APVLVM. Geniul protector al navigației pe Mureș. *Muzeul din Alba Iulia.*

5. MICIA. Medalion funerar cu un școlar. *Muzeul din Deva.*

6. APVLVM. Portret feminin (secolul al II-lea e.n.).
Muzeul Brukenthal — Sibiu.

7. APVLVM. Diana la vînătoare. *Muzeul din Alba Iulia.*

8. APVLVM. Geniu funerar. *Muzeul Brukenthal — Sibiu.*

9. APVLVM. Altarul închinat de către Aul. Tapetius Amethystus. *Muzeul Brukenthal — Sibiu.*

10. APVLVM. Bust feminin (secolul al III-lea e.n.).
Muzeul Brukenthal — Sibiu.

11. APVLVM. Statuia unui împărat roman din secolul al III-lea e.n. *Muzeul din Alba Iulia.*

12. APVLVM. Altarul închinat de către C. Caerelliu Sabinus, comandantul legiunii a XIII-a Gemina (182-185)
Muzeul Brukenthal — Sibiu.

13. APVLVM. Statuia unui magistrat local (secolul al II-lea e.n.) *Muzeul din Alba Iulia*

14. APVLVM. Monument funerar al unui localnic din prima jumătate a secolului al III-lea e.n. *Muzeul din Alba Iulia.*

15. *Șeica Mică.* Stelă funerară cu scene din viața rurală. *Muzeul Brukenthal — Sibiu.*

16. ALBVRNVS MAIOR. Tăbliță cerată (secolul al II-lea e.n.) *Muzeul arheologic din Cluj.*

17. *Ghirla.* Negustor cu un car. *Muzeul arheologic din Cluj.*

18. *Gherla*. Reliefuri pe o stelă funerară. *Muzeul arheologic din Cluj*.

19. AQVAE (Cioroiul Nou). Închinare zeului Hercule. *Muzeul din Craiova.*

20. AQVAE. (Cioroiul Nou). Bacchus. *Muzeul din Craiova.*

POTAISSA ŞI TERITORIUL EI

Deşi existau numeroase descoperiri epigrafice şi indicaţii topografice antice destul de concludente, identificarea Potaissei cu actualul oraş Turda, de pe malul stîng al Arieşului, s-a făcut numai acum o sută de ani de către istoricul Theodor Mommsen, cu prilejul publicării unui mare lot de inscripţii din localitatea respectivă[1]. *TP* (cf. Miller, *IR*, p. 549), aşază Potaissa la 24 mp (= 35,496 km) faţă de Napoca, ceea ce şi corespunde cu depărtarea dintre Turda şi Cluj[2]. Numele localităţii este curat dacic. Mai este cunoscut la Ptolemeu (III, 8,4: Πατρουισσα, în loc de Παταουισσα; la *GR* în ortografierea *Patabissa* (cf. Schnetz, p. 49) şi la Ulpianus (*De censibus*, *Dig*. L. 15, 1, 8, 9: *Patavissensium vicus*). În textele epigrafice apare frecvent forma *Potaissa*. Un *milliarum* din anii 107/108 (descoperit de Aiton, la jumătate distanţă între Cluj şi Turda) aminteşte de construcţia drumului *a Potaissa Napocae*, de către *cohors I Flavia Hispanorum milliaria civium Romanorum equitata* (*CIL*, III, 1627). Un epigraf din Salona menţionează un *decurio Patavisesis* (*CIL*, III, 2086). În majoritatea inscripţiilor din Dacia, numele oraşului se întîlneşte sub forma abreviată *Pot(aissa)* sau *P(otaissa)* (*CIL*, III, 1030; 7689 = 913; 7804; *AE*, 1915, pp. 45 şi 48 şi *AISC*, I, 1, p. 61 şi III, p. 324). Rezultă deci că el se scria şi se rostea sub două forme: Potaissa şi Patavissa (cea de-a doua, se pare, a fi fost cea mai veche formă). Sensul etimologic al toponimicului rămîne încă neclar, deşi are analogii apropiate. S-au făcut propuneri de a se înţelege în elementul final *vissa*, latinescul *vicus*.

Descoperirile arheologice de la Turda confirmă existenţa unei Potaissa în perioada Daciei libere, ca o aşezare de caracter rural-agricol. Urme izolate de cultură materială dacică rămase nedistruse de oraşul roman, indică aşezarea satului autohton sub actualul oraş Turda. Ceramică şi monede dacice s-au cules de pe „Dealul Zînelor", de pe Dealul Şuia (o ceaşcă dacică), de la „Pordeiu", „Cetate" etc. Pe baza repartizării acestor descoperiri se presupune că centrul staţiunii dacice se situa pe Dealul Zînelor, de unde se extinsese către poalele dealurilor vecine. Aşezarea era destul de puternică, ceea ce l-a determinat pe Ptolemeu să o numească „dintre cele mai de seamă"

23. *Slăveni* (jud. Olt.) Relief al Zeului cavaler. *Muzeul din Craiova.*

din Dacia romană. Coloniștii romani, așezați imediat după lichidarea regatului lui Decebal, au găsit la Potaissa o populație destul de deasă, prin care s-a menținut toponimicul autohton. Vechiul centru getic s-a dezvoltat repede după cucerirea romană, grație construcției drumului roman dintre el și Napoca, în anii 107/108, după cum arată piatra miliară descoperită la Aiton (cf. mai sus). Potaissa se transforma astfel într-o importantă *statio* militară, rutieră și vamală. La început a fost păzită de *cohors I Hispanorum milliaria c. Rom. eq.* (Wagner, p. 151), cunoscută la Turda prin ștampile aplicate pe cărămizi (*RE*, XXII, col. 1015). Garnizoana de bază a acestei unități era însă la Orheiul Bistriței (cf. mai jos, p. 268). Anterior venirii la Potaissa a legiunii a V-a Macedonica, au mai staționat în acest loc detașamente din legiunea a XIII-a Gemina (*CIL*, III, 8065, 1, 22; 1427; *AISC*, II, pp. 71, 77; după Ritterling, *RE*, XII, col. 1719, în anii 118/119); soldați din *cohors I Batavorum milliaria* (*CIL*, III, 13760; 13766; 13767; *JÖAI*, V, 1902, Beibl., p. 107) și din *numerus Maurorum Miciensium* (*CIL*, III, 7695 = 911).

Pînă în momentul cînd orașul a beneficiat de avantajele unui *municipium* (adică pînă la Septimiu Sever), așezarea s-a dezvoltat ca un mare centru ce se lega cu regiunea auriferă a Munților Apuseni prin valea Arieșului (Russu, *AISC*, III, pp. 326 și 331), cu Apulum prin drumul ce ducea către sud, iar pe la Călărași și cu bogata zonă a salinelor din valea Mureșului. Populația de agricultori, crescători de vite și mici meseriași a rămas mult timp elementul economic dominant, care trăia în case modeste de lemn și chirpici. O jumătate de veac, Potaissa a stat în situația juridică de *vicus*. Avîntul său urban se produce numai după așezarea legiunii a V-a Macedonica în sînul ei. În situația juridică de *vicus*-ul, cu aspect de oraș se găsea încă la începutul domniei lui Septimiu Sever, cînd se numea *vicus Patavissensium*. Dar la acea dată devenise un oraș, cu o puternică romanitate, reușind a depăși chiar Napoca. Astfel explicăm faptul că sub același împărat Septimiu Sever, Potaissa obține titlul de *municipium* și imediat pe cel de *colonia*. În perioada anilor 106—167 e.n., ea s-a dezvoltat încet și s-a manifestat epigrafic prin modeste inscripții lăsate de garnizoana locală. În anii 166/167 a fost mutată, de la Troesmis la Potaissa, legiunea a V-a Macedonica, pentru nevoile de apărare a Daciei împotriva neamurilor barbare din nord (Ritterling, *RE*, XII, col. 1579 și Stein, *Reichsb.*, p. 40). Cea mai veche mențiune despre prezența în Potaissa a acestei legiuni este însă numai din anul 195 (*CIL*, III, 905). O dată cu instalarea legiunii se constituie la Potaissa importante *canabae*, nucleul formării orașului dezvoltat și filtru al romanizării. Elementele militare vor da un nou impuls așezării civile, încît ea a rămas depășită în secolul al III-lea numai de Apulum și Sarmizegetusa.

Deși urmele așezării romane a Potaissei s-au bucurat de puține investigații arheologice sistematice, descoperirile mai mult întîmplătoare indică o zonă arheologică extinsă pe o suprafață lungă de 4 km și lată de 3 km, al

cărei centru se situa în jurul actualului pod de peste Arieș. În această arie intră și centrele arheologice secundare de pe Dealul Zînelor, Cetatea, Șuia ș.a. În cuprinsul ei s-au semnalat numeroase ruine, canale, fragmente arhitectonice, sculpturi, cărămizi ștampilate, opaițe, bronzuri, monede, bijuterii, vase și peste 200 de inscripții pe piatră. Orașul modern a distrus și aici pe cel antic. Numeroase colecții de antichități s-au îmbogățit din aceste ruine (la castelele feudale din Petrești, Luncani, liceul unitarian din Turda ș.a.), pînă cînd a luat ființă un muzeu local (1950). Înainte de primul război mondial, multe obiecte descoperite la Potaissa au pornit spre Budapesta și Viena.

O dată cu instalarea legiunii a V-a Macedonica s-a construit pe dealul Cetății (la SV de Turda) un mare castru, lung de 575 m și lat de 410 m (= 216 950 mp). Marginile lui se mai pot vedea la suprafața terenului; era protejat de un șanț lat de 12 m și adînc de 2,50 m (I.H. Crișan, *MCA*, VII, p. 431 și urm.). La poalele acestui deal așezarea civilă a crescut prin noile *canabae:* către sud de castru, pe Dealul Zînei, între Arieș-pîraiele Șind și Pordei, pînă în centrul Turdei de azi și în cartierul Turda Nouă. Paralel au apărut *villae rusticae* și *vici suburbani*, pe cîmpia de la apus de oraș. Cu a doua jumătate a secolului al II-lea e.n., inscripțiile arată elemente noi de colonizare militară (familiile soldaților și veteranii legiunii a V-a Macedonica), prin care s-a întărit romanitatea locală. Se remarcă oameni veniți din Peninsula Balcanică, din Asia Mică, Dalmația, Pannonia ș.a., mulți ocupați cu exploatarea ocnelor de sare din regiune. Tot acum se extind și necropolele identificate pe pantele dealurilor Cetății, Zînelor, Șuia, Sînmihăenilor și chiar în centrul actualului oraș. Ultima dintre aceste necropole a fost părăsită în momentul cînd orașul, în faza sa maximă de dezvoltare, s-a deplasat în dreapta Arieșului (Țigăra, *PM*, 1960, p. 195 și urm.).

Fiind singura legiune de pe teritoriul Daciei Porolissensis, castrul de la Potaissa era și centrul militar al provinciei respective, ceea ce a atras și mai multe elemente militare la Potaissa. Castrul s-a construit pe platoul Cetatea, peste unul mai vechi deținut de o unitate auxiliară. Astăzi, platoul Cetate (situat între văile Șindul și Rachiș) este acoperit cu grădini și podgorii. Săpăturile în castrul legionar din anul 1958, au dat slabe rezultate din cauza distrugerii lui (Crișan, *art.cit.*). Monedele culese se înșiruiesc de la Traian la Marcia Otacilia Severa. Cele mai frecvente descoperiri sînt variatele ștampile pe cărămizi ale legiunii a V-a Macedonica (Russu, *PM*, 1964, p. 22 și urm.).

Un ultim vestigiu din această uriașă fortificație era încă vizibil la suprafața solului prin anii 1593, ca și în secolul al XVII-lea. Este vorba de marile porți ale castrului descrise patetic de umanistul *Stephanus Zamosius:* „Din impozanta ruină (a orașului) se mai poate vedea edificiul porții, așezată pe latura de miazănoapte. Această poartă este zidită din mai multe blocuri

patrate regulate, așezate unul peste altul, cu frontonul boltit în semicerc, avînd tot zidul de ambele părți nimicit de vitregia vremurilor. Numai pietrele uriașe își mențin ruina lor, gata să se prăbușească, dacă nu s-ar sprijini una peste alta. Căci nu numai tencuiala exterioară cu care fusese (zidul) acoperit odinioară și îmbrăcat, ci și varul dinăuntru cu care erau încheiate legăturile blocurilor, se vede pînă în adînc că a fost ros și măcinat din pricina vechimii, încît, dacă te urci deasupra porții și stai pe creasta ei, se pare că însăși clădirea porții se clatină și stă gata să se năruie. În vîrful acestei porți se vede, adăugat pentru cumpănirea întregului arc, un bloc în care a fost săpată o statuie înaltă de un cot, care înfățișează fie chipul lui Iupiter, fie cel al lui Marte, fie cel al Minervei; din cauza vitregiei timpului, nu mai poate fi deosebită zeitatea, căci scutul ce se vedea aici, poeții îl atribuie de obicei acestor trei divinități. Acel chip cioplit ține în dreapta un scut ce ajunge pînă jos în dreptul picioarelor, iar pe el se vede capul Gorgonei acoperit cu șerpi, ceea ce odinioară se distingea limpede, acum însă ochii privitorilor abia pot urmări aceasta printr-o umbră de bănuială (St. Zamosius, în *Mon. Hung. Hist.*, vol. XXX, 1880, p. 277 — ap. Russu, *SCS* — Iași, 1962, p. 151). Poarta s-a prăbușit definitiv în 1657, iar statuia ce o încorona a dispărut și ea în timpul furtunoaselor evenimente ce au zguduit Transilvania la 1848. De altfel, din secolul trecut există numeroase informații despre distrugerea castrului ajuns carieră de piatră.

În interiorul lui se găseau mari clădiri de zid. Un apeduct din tuburi de teracotă bine legate cu ciment alimenta castrul cu apă potabilă de la izvorul „Cișmeaua de piatră" (de lîngă satul Copăceni). Se pare că tot de la această sursă era alimentată și așezarea civilă, prin două conducte zidite din cărămizi în formă de uluc și acoperite cu alte cărămizi. Imediat sub zidurile castrului se zăreau ruinele canabelor sale, contopite cu așezarea autohtonă. O construcție de formă rotundă (diam. 11,50 m) dezvelită în 1911, s-a identificat ca un turn de pază ale cărui temelii erau din blocuri de piatră, iar suprastructura din lemn (I. Teglás, *AE*, XXXII, 1912, p. 93 și urm.).

Din cauza multor distrugeri și a lipsei de cercetări, așezarea civilă a Potaissei ne este mai puțin cunoscută decît castrul. La începutul stăpînirii romane era dominată de așezarea băștinașă, dar o dată cu apariția și extinderea canabelor legiunii, ea a cedat locul unui oraș roman. Canabele s-au extins în jurul castrului pe pantele dealurilor, către valea Sindului și cursul Arieșului. Pe baza descoperirii substrucțiilor de clădiri se pot deosebi o serie de sectoare ale așezării civile: pe panta dinspre valea Sindului (la est și vest de castru); pe versantele estice și nordice ale „Cetății", pe teritoriul actualului oraș, pe teritoriul salinelor; în hotarul „Pietros", pe Dealul Zînelor, pe dealul Șuia și în jurul podului roman ce exista peste Arieș. Posedăm bogate indicații bibliografice despre descoperiri de obiecte romane în aceste zone arheologice, a căror înșirare nu-și are rostul aici. De reținut numai faptul

că cele mai numeroase dintre atari descoperiri (substrucții de case și obiecte) au apărut pe Dealul Zînelor, unde ar fi fost clădite băi civile și militare (cf. Russu, *art.cit.*).

Destul de nesigură apare problema exploatării comerciale a sării în ocnele de la nord-est de orașul roman, cu toate că în această zonă există urme romane de locuire (Christescu, *Viața ec.*, p. 50, n. 4). Un cartier meșteșugăresc ar fi existat în hotarul „Pietros", unde s-au aflat multe podoabe de metal, unele de valoare (Orbán, *op.cit.*, p. 49). Poate că tot aici se turnau opaițele de imitație cu ștampilele lui Octavius, Fortis, Quintus etc., găsite în mare număr la Turda (Russu, *PM*, 1964, p. 26 și urm.). Importanța comercială a orașului ar rezulta și dintr-un pond de bronz, pe care sînt gravate drept garanție numele a doi edili, frații *Marci Aurelii Cassianus* și *Veteranus* (*Arh.Anz.*, 1909, p. 249). Podul roman de peste Arieș, destinat drumului imperial Apulum-Napoca, se putea vedea încă la începutul veacului trecut construit din mari blocuri de piatră cioplită în forma literei L.Dintre necropolele Potaissei cea mai de seamă se găsea la marginea sudică a cartierului industrial al orașului Turda (de-a lungul șoselei spre satul Mihai Viteazul) (Russu, *AISC*, III, p. 330 și urm.; Floca, *Sargetia*, II, p. 20 și urm. și Țigăra, *PM*, 1960, p. 197 și urm.).

Față de importanța economică a orașului, sclavajul ne este documentat slab, numai prin șase texte epigrafice, dintre care două nesigure (Tudor, *Ist. sclavaj.*, p. 31 și urm.). Din aparatul administrativ al provinciei, ca *ab instrumentis* (probabil în oficiile salinelor), făcuse parte *Timocles*, sclav al împăratului, îngropat de mătușa sa *Bona* și ea o *serva Caesaris* (*JÖAI*, V, 1902, Beibl., col. 108, nr. 2) .În alte două inscripții întîlnim tot *servi publici* (Tudor, *op.cit.*, Suppl. epigr. nr. 105 și 144—145). Mult mai interesante sînt două pietre de mormînt privitoare la știri despre *servi privati*. Libertul Herculanus se îngrijise de mormîntul patronilor săi, *Aia Nandonis*, *Andrada Bituvantis*, *Bricena*, *Bedarus* etc., (după nume iliri) peregrini colonizați în Potaissa și oameni cu o bună stare materială (*CIL*, III, 917). Proprietară de sclavi a fost și familia de neam palmirenian a veteranului Ael. Bolhas Bannaei, al cărui libert *Surillio* este înscris la loc de cinste în epitaful comun al patronilor decedați (*CIL*, III, 7693 = 907). Din aceste două inscripții putem bănui că la Potaissa se așezaseră elemente de colonizare ilirică și orientală, interesate în exploatările de aur și sare din teritoriul orașului.

Dintre împărații romani, singurul care a dat o mare atenție orașului Potaissa a fost Septimiu Sever. Se pare că binefacerile imperiale au venit în urma sprijinului militar acordat fondatorului dinastiei Severilor, în anii grei de la începutul domniei sale, de către legiunea a V-a Macedonica care staționa atunci la Potaissa. Sub acest împărat se construiesc în anul 195 (din ordinul guvernatorului provinciei Dacia și frate al împăratului, P. Septimius Geta),

noi băi pentru garnizoană, folosite probabil și de populația civilă (*CIL*, III, 905). Dar primul mare dar făcut orașului a fost acordarea titlului de *municipium Septimium* (*CIL*, III, 1382; 903; 7689 = 913; 7804; *AE*, XXVIII, 1908, p. 361; *An.ép.*, 1934, nr. 17 și 1950, nr. 14). Din timpul acestui municipiu sînt cunoscuți *IIIIviri*, flameni și decurioni (*CIL*, III, 903, 7678; 7804 și *An.ép.*, 1950, nr. 14). Mulți ani n-a stat orașul pe treapta de municipiu, căci, după cum ne informează Ulpian (*Dig.*, L, 15, 1, 8, 9: *Patavissensium vicus qui a divo Severo ius coloniae impetravit*), tot Sever l-a ridicat și la rangul de colonie (cf. și Forni, *OD*, p. 238). Din spusele juristului roman ar rezulta că orașul a fost promovat direct din *vicus* în *colonia*, ceea ce inscripțiile, ca documente de bază, infirmă. Potaissa a cunoscut și ea filiera *vicus-municipium-colonia*. Numai Ulpian ne informează despre noua atenție imperială, deoarece inscripțiile notează orașul în starea de *colonia* numai din timpul lui Caracalla (*CIL*, III, 1030; 7709; *An.ép.*, 1920, nr. 132; *AE*, XIX, 1909, p. 162 și XXXV, 1915, p. 45). Ca magistrați ai coloniei se cunosc *decuriones* (*CIL*, III, 933; 1030; 2086), *duumviri* (*AE*, 1915, p. 45); *aedilis* (*Arch.Anz.*, 1909, col. 299), probabil și un *quaestor* (*CIL*, III, 888).

Ca toate orașele de seamă ale Daciei, sub Severi, Potaissa a ajuns la cea mai mare înflorire. Acum, ea deschide carierele de piatră de la Cheile Turzii (Christescu, *op.cit.*, p. 39 și urm). Un negustor din Potaissa, *Aurelius Aquila, dec(urio) Patavise(n)sis* și *negotiator ex pro(vincia) Dacia*, se întîlnește tocmai la Salona, oraș cu care făcea comerț pe Sava și Dunăre (*CIL*, III, 2086, cf. V. Pârvan, *Die Nationalität der Kaufleute im röm. Kaiserreich*, Breslau, 1908, p. 72 și Christescu, *op.cit.*, p. 121 și urm.).

Despre edificiile publice ce împodobeau orașul antic avem știri cu totul vagi în texte epigrafice (Tudor, *Latomus*, XXIII, 1964, p. 276 și urm.). O importantă inscripție onorifică, pusă pentru împărații Valerianus, Gallienus și Cornelia Salonina, în anii 255—258, amintește despre restaurarea unui templu al lui *Deus Azizus Bonus Puer Conservator*, lucrare care se efectuase prin grija lui *Donatus, praefectus* al legiunii a V-a Macedonica (*CIL*, III, 875 = *ILS*, 4345). Epigrafa este printre ultimele din vremea stăpînirii romane din Dacia. Ea ne arată că, în anii tulburi ai provinciei, se făceau totuși asemenea lucrări cu concursul soldaților. Despre un alt templu la Potaissa posedăm o altă mențiune lacunară (Russu, *MCA*, VI, p. 12, nr. 17). Pe timpul domniei lui Gordian al III-lea, s-a construit (sau reparat?) o *basilica leg(ionis) V Mac(edonicae)* cunoscută dintr-o mențiune a unei inscripții, mult timp considerată a fi falsă (*CIL*, III, *38 = Russu, *AMN*, I, 1964, p. 479, nr. 3). Clădirea servise pentru adunările colegiilor militare constituite prin favorurile acordate soldaților de către Septimiu Sever.

O organizație de *Augustales* s-a constituit la Potaissa numai o dată cu ridicarea ei la situația de *municipium* (Tudor, *Dacia* NS., VI, p. 202 și urm). Pînă la acea dată, augustalii din Potaissa activau în organizațiile de la

Napoca. Un *Aur[elius Secun]dus, ca mag(ister) [Aug(ustalis) Nap]ocae*, rezident în Potaissa (*CIL*, III, 912), ne dovedește această situație. Imediat ce orașul îmbracă haina municipală, se formează o organizație locală de augustali. Din acest răstimp scurt, cît a fost municipium, cunoaștem numai numele lui *Ael. Super, Aug(ustalis) m[u]n(icipii) Sep(timii) Pot(aissensium)* adorator al mai multor zei (*AISC*, I, 2, p. 61). În organizația colonială de augustali ai Potaissei întîlnim pe *M.Aur.Au...*, domiciliat într-un *vicus*, la Moldovenești (*CIL*, III, 7709).

Ca și numele de persoane din inscripții, compoziția panteonului din Potaissa arată o varietate de grupe etnice stabilite în calitate de coloniști civili, militari sub arme sau veterani rămași pe loc. Ei au poposit în mare număr veniți din Orient, dar nu sînt absenți nici cei din provinciile occidentale ale imperiului. În majoritate apar însă divinități și nume de persoane latine, situație firească față de prezența legiunii a V-a Macedonica în acest loc. Iupiter Optimus Maximus capătă la Potaissa epitetele *Capitolinus, conservator, fulgurator patrius, stator, depulsor* ș.a., obișnuite în lumea soldaților adoratori ai zeului. Dar epitetele ce i se dau lui Iupiter, ca: *Balmarcodes* (*CIL*, III, 7680), *Dolichenus* (*JÖAI*, V, 1902, Beibl. col. 105, nr. 1 = Merlat, p. 25, pl. II, 1) și *Hammon* (*Klio* , XI, 1911, p. 502), arată și la Potaissa procesul sincretismului încurajat de elementele orientale de colonizare. În epitetele *invicta* și *invictus*, atribuite *Dianei* (*CIL*, III, 7670), și lui *Hercule* (*CIL*, III, 877—879; 7681 și *Laurae Aquincenses*, I, p. 79 și urm.), precum și într-un relief al lui *Liber Pater*, sculptat într-un anumit fel (cf. Domaszewski, *Relig. röm. Heeres*, p. 54 și urm. și pl. III, 4), surprindem tendința soldaților de a da acestor divinități aspect militar în credințele lor. Rare sînt de asemenea epitetele *consentientes*, atribuite zeilor *Marte* și *Mercur*, adorați de un *Hermias* (*CIL*, III, 897, 898 = *ILS*, 3161 și 3194). Nu lipsesc nici obișnuitele altare puse lui *Silvanus* (*CIL*, III, 903; *JÖAI*, V, 1902, Beibl. col. 100; *Dacia*, VII—VIII, p. 314 și *PM*, 1964, p. 19), monumente atît de frecvent întîlnite la nord de Carpați; în mediul rural zeul fiind socotit acolo ca protector al casei și patrimoniului ei.

Întîietatea pe lista divinităților de origine orientală o are la Potaissa tot *Sol-Mithras* (*CIL*, III, 899—901; 6255; 7685—7688; *An. ep.*, 1960, nr. 233 = Russu, *MCA*, VI, p. 881 și *CIMRM*, II, nr. 1920—1929), adorat aproape exclusiv de grade inferioare soldățești. Cultul divinităților egiptene *Isis* și *Serapis* se organizase în cadrul unui *collegium* cu caracter religios, în frunte cu un *pater* și un *quaestor* care numesc pe patroana lor divină, *Myrionima* (*CIL*, III, 881; 882 = *ILS*, 4361). Din Orient se importase și „*Men* neînvinsul", venerat într-o inscripție greco-latină, de către un stegar militar (Gostar, *Dacia*, N.S., IV, p. 519 și urm. = Russu, *Muz. Brukenthal*, 12, p. 71, nr. 32). Orașul Potaissa figurează și el cu un număr apreciabil de basoreliefuri privitoare la cultul Cavalerilor danubieni (*CMRED*, nr. 9—13).

Despre patria unor elemente militare sau civile venite la Potaissa se pot scoate puține informații din inscripții. Astfel, *C. Iul. Antigonus*, centurion al legiunii a V-a Macedonica, și soția sa *Fl(avia) Apollinaria*, ca adoratori ai zeilor Isis și Serapis, pot fi considerați ca originari din Egipt (*CIL*, III, 881). Pe piatra de mormînt a lui *Aur. Zosimianus* se spune clar că împreună cu ai săi era din Moesia Superioară (*CIL*, III, 914 = Russu, *MCA*, VI, p. 882, nr. 12). Din nordul Italiei putea fi originar centurionul *Trosius Crispus* (Russu, *AISC*, III, p. 327). După cognomen era ilir *Aur. Epicatiu[s]* (*CIL*, III, 920), iar ca traci, *Aur. Drebias* (*CIL*, III, 13768) și *Valeria Dulae* (*AE*, XXXV, 1915, p. 45). Prin aceste elemente traco-frigiene a putut pătrunde la Potaissa cultul lui *Iupiter Sabazios* (*An. ép.*, 1956, nr. 267). În afară de cei menționați mai sus, mai sînt de luat în seamă cei greci sau orientali-balcanici elenizați: *Aelius Gorgias* care adoră pe *Dominus* și *Domna* (*CIL*, III, 7671); *Aur. Timotheus* (*CIL*, III, 7683); *Callinicus* (?) (*CIL*, III, 7687) *Flav(ius) Hero* (*CIL*, III, 7689 = 913); *Hermadio* (*CIL*, III, 7691 = *MCA*, VI, p. 881, nr. 16); *Ael. Theupropes* (*An. ép.*, 1960, nr. 228) etc. În comparație cu marele număr de nume latinești care a impus o puternică romanizare a orașului, aceste exemple peregrine sînt foarte puține. Veteranii din Potaissa și teritoriul ei erau atît de numeroși și influenți, încît au pătruns în număr mare în acel *collegium* prezidat de un *sacerdotalis Daciae*, cunoscut nouă dintr-o listă de nume a cîteva zeci de persoane gravată pe o piatră locală (*CIL*, III, 7688 și Ritterling, *RE*, XII, col. 1579).

Dintre multele monumente sculpturale aflate la Potaissa, lucrate în stilul greoi al artei provinciale romane, remarcabil este un altorelief descoperit în 1945, cu chipul unui leu funerar (?) ce avea în față un cap de vițel (Russu, *Din activ. muzeelor*, Cluj, 1955, p. 105 și urm.). Interesant ca temă și raritate de gen apare relieful zis al „coafezei romane", găsit în hotarul satului Rediu. Se vede în primul plan o tînără cu păr bogat, de a cărui aranjare se ocupă o femeie din spate, care apucă cu mîna stîngă buclele, iar cu dreapta moaie degetele într-un vas (cu pomadă?), pe care-l ține ridicat în mîna dreaptă, clienta sa. În cîmpul liber este schițat un pieptene cu două rosturi (Russu, *PM*, 1964, p. 29).

Monedele descoperite la Potaissa arată că stăpînirea romană este prezentă prin legiunea a V-a Macedonica pînă la Aurelian (Ritterling, *RE*, XII, col. 1340). Urmele romane se mențin și după anul 271 (monede, ceramică), printre care o gemă creștină cu reprezentarea „bunului păstor" și inscripția *IXΘYC* (cf. Russu, *Muz. Brukenthal*, 12, p. 71, nr. 33, cu o bogată bibliografie). În secolul al IV-lea, monedele circulau la Potaissa, de la Dioclețian pînă la Arcadiu (Protase, *PC*, pp. 97 și 170). Numele getic al orașului a dispărut în evul mediu. La 1075 întîlnim prima mențiune despre *„ad castrum quod vocatur Turda"*, toponimic ce l-a îndemnat pe un filolog să creadă într-o

Turidava dacică, în realitate Turda, fiind o denumire slavă a locului, ce însemnează „întăritură" — „fortificație" (Russu).

Împreună cu regiunea *Salinae* (cf. ca mai sus, p. 205), din teritoriul Potaissei făceau parte și alte centre rurale. La 2 km sud-vest de oraș, în comuna *Mihai Viteazul* s-au înregistrat multe descoperiri romane, în diferite locuri (I. Téglás, *AÉ*, XVI, 1896, p. 65, XX, 1900, p. 391; Russu, *AISC*, III, p. 325 și urm.). Se cunosc de acolo mai multe inscripții (*CIL*, III, 7701; 7687, 13760; 13766; 13767) și ștampile pe cărămizi cu numele legiunii a V-a Macedonica. O interesantă inscripție funerară (*CIL*, III, 13766/7 = Russu, *AISC*, IV, p. 232, nr. 361), amintește o familie de celți a soldatului *Au(relius?) Reatinus Birsi* din cohorta I de Batavi, îngropat de *Aur. Sataras et Atasa soror.* (Russu, *SCIV*, XVIII, 1967, p. 179). Multe materiale arheologice s-au găsit în cimitirul de acolo ce aparținea Potaissei (Floca, *Sargetia*, II, p. 21 și Russu, *AISC*, III, p. 330 și urm.). Vecinătatea acestui *vicus suburbanus* face ca istoria sa să se includă în a Potaissei. O fortificație patrulateră din pămînt a apărut la *Cornești* (com. Mihai Viteazul), în locul „Cetatea Babii", pe malul stîng al Arieșului. După urme, ea era romană (Gooss, *Chronik*, pp. 92 și 111; I. Téglás, *AÉ*, XXXIV, 1914, p. 57 și *Rep. arh.*).

Un castru roman la *Moldovenești* (j. Cluj), în valea îngustă a Arieșului, pe Dealul Cetății (în punctul Noroi) rămîne încă nesigur (Macrea, *SCIV*, VIII, 1957, p. 219). Cele 12 inscripții (*CIL*, III, 935—939; 6255 a, 7708—7710; 13769—13771), ștampilele pe cărămizi ale legiunii a V-a Macedonica și alte obiecte romane din colecția Kemény (din Luncani-Grind), sînt aduse la Moldovenești și din alte părți (*SCIV*, III, 1952, p. 318 și urm.; VI, 1955, p. 662 și urm. și *AMN*, I, 1964, p. 474, nr. 7). La sud de Dealul Cetății, către Vălenii de Arieș, s-au semnalat însă urme romane sigure: vase, țigle și un relief din marmură pe care era sculptat un cap (B. Pósta, *EME*, 1909, p. 38). Nu departe de Potaissa, la *Poiana*, în locurile „Stînă" și pîrîul Lisca se poate înscrie un *vicus* roman marcat prin zidării și descoperiri de obiecte romane (I. Téglás, *AÉ*, XXXIII, 1913, p. 57 și urm.). La cîțiva kilometri spre răsărit de Poiana, o așezare rurală romană se dezvoltase la *Viișoara*, unde ca descoperiri sînt indicate zidării, monede, un mormînt ș.a. Este probabil ca un altar votiv, dedicat lui *Iupiter f(ulminator?)* să fi fost adus aici din Turda (I. Téglás, *AÉ*, XXIX, 1909, p. 161 și urm. și p. 436 și urm.).

Orașul Potaissa a beneficiat de importantele și apropiatele cariere de piatră situate la *Cheia*, de unde se extrăgeau curat terțiar, marne și gresii (Neigebaur, p. 196; Gooss, *Chronik*, p. 92; I. Téglás, *AÉ*, IX, 1889, p. 289 și 1908, XXVIII, p. 361 și Christescu, *Viața ec.*, p. 39 și urm.). Carierele se găseau în punctele „Cheile Turzii", „Piatra tăiată" ș.a. Exploatarea se realiza prin scobituri pătrate în formă de cameră sau prin detașări de blocuri mari prismatice, lungi pînă la 1,20 m și groase de 0,50 m. De la Cheile Turzii se mai

procura piatră de calitate inferioară, spartă în blocuri informe pentru zidării obișnuite. În pereții unor stînci s-au aflat nișe săpate special pentru depozitarea uneltelor de muncă. Locuințele muncitorilor din cariere se înfiripaseră pe malul stîng al Arieșului, lîngă izvoarele de la gura văii Parde, unde s-au aflat două inscripții (*CIL*, III, 7673, 7707), coloane, capiteluri, sarcofage etc. (*Rep. arh.*).

La *Petreștii de Jos* (com. Petrești, j. Cluj) a existat un modest *vicus* (ceramică, cărămizi), situat la apus față de Cheile Turzii. Multele inscripții depozitate acolo în colecțiile castelului Fr. Lugoși (*CIL*, III, 1158; 1210; 1211; 1214; 1601—1612) împreună cu alte sculpturi romane au fost aduse din Apulum și alte localități ale Daciei (Russu, *SCIV*, VI, 1955, p. 883 și urm.). Din grupul epigrafelor colecționate la Petreștii de Jos făcea parte și interesantul epitaf (Potaissa?) al sclavului imperial *Scaurianus, servus villicus* și frate cu un *Fuscianus*. Sclavul a putut fi un vechil, sau un vameș (Russu, *SCIV*, VI, 1955, p. 883 și urm. și Tudor, *Ist. sclavaj.*, p. 121). Mai întîlnim în grupul acestor inscripții: fragmentul din lespedea funerară a unui soldat (C. Daicoviciu, *Dacia*, VII—VIII, p. 315); numele celtic *T. Fabius Ib[i]-iomarus* (*CIL*, III, 1214); un traco-dac *Pirusus* (*CIL*, III, 1607 și Russu, *AISC*, IV, p. 214) etc.

Pe drumul roman dintre Potaissa și Napoca, în teritoriul rezervat primului oraș, au putut înflori mai multe așezări rurale romane. Cea de la *Copăceni* putea constitui un *vicus suburbanus* al Potaissei, pe care o aproviziona cu apă. În punctul de captare al apei (pe liziera vestică a satului) se tăiase în stîncă un bazin de mărimea 0,79 × 0,75 × 0,46 m, în care se înfipseseră conductele de teracotă. La punctul „Salca" a fost descoperit un capitel de coloană, alături de cărămizi cu ștampila legiunii a V-a Macedonica. Este posibil ca atare lucrare hidraulică să se fi făcut de legiunea respectivă (G. Téglás, *Klio*, XI, p. 502 și *Rep. arh.*). Înaintînd pe același drum spre Napoca, ne întîmpină urme romane de la o așezare rurală la *Ceanu Mic* (com. Tureni, j. Cluj). Așezarea antică se situa pe „Valea Rozelor" (la 1 km SE de sat). De acolo s-au cules cărămizi ale legiunii a V-a Macedonica, țigle, olane, ceramică și blocuri de piatră. S-au identificat urmele unui pod roman, zidării cu mortar; s-a mai descoperit recent și un altar dedicat lui Mithras ș.a. Inscripția mithriacă s-a dedicat de un *V(alerius) Va(lerianus?)*, care în loc de *votum* scrie *botum* (*An. ép.*, 1960, nr. 227; G. Téglás, *Klio*, XI, 1911, p. 502 și urm.; Russu, *MCA*, VI, p. 877 și urm. și *Rep. arh.*). Din *Micești* (j. Cluj) în locul „Pe cărămidă" se cunoaște numai un sarcofag într-o criptă zidită cu lespezi și cărămizi ale legiunii a V-a Macedonica (C. Daicoviciu, *AISC*, I, 2, p. 59).

Aiton (j. Turda), locul de aflare al stîlpului miliar descris mai sus (cf. p. 209), este cunoscut și printr-o *villa rustica* situată în punctul „Podul de piatră", la vest de sat și săpată în 1905 (M. Roska, *Dolg.*, VI, 1915, p. 48

și urm.). Proprietarul ei își putea desface deopotrivă produsele pe piața din Potaissa și Napoca. O villa rustica s-a mai identificat la *Rediu — Mărtinești* (j. Cluj), unde, în afară de ceramică s-a dat de zidării cu ștampilele pe cărămizi ale legiunii a V-a Macedonica (I. Téglás, *AÉ*, XXVI, 1906, p. 361 și *Rep. arh.*). Ar putea fi deci și un post de pază militară, pe drumul imperial.

În zona răsăriteană a teritoriului potaissens se pare că așezările cu urme de cultură materială romană erau mai puține. Sînt de notat (în afară de Tăureni și Papiu Ilarian) cele de la *Boian-Bolduț* (j. Cluj). În hotarul cătunului Bolduț, pe malul drept al văii Horgoș, se semnalează aflarea unor felurite urme romane, mai important fiind un relief al cavalerului trac (I. Téglás, *AÉ*, XXIX, 1909, p. 436 și urm. și *Rep. arh.*). La *Aruncuta* (com. Soporu de Cîmpie, j. Cluj) s-au identificat (1846/1847) resturi arheologice romane în hotarele Cremeniș și Cînepiș de la „Rîtul Jii": un capitel de coloană, cărămizi cu ștampila legiunii a V-a Macedonica, țigle, ceramică, un inel de aur ș.a. Acolo era locul unei așezări rurale romane (Neigebaur, p. 222; Ackner, *JCC*, 1856, p. 301 și II, 1857, p. 73; Gooss, *Chronik*, p. 65; Marțian, 31 și *Rep. arh.*).

De o mare importanță istorică sînt descoperirile arheologice făcute la *Soporul de Cîmpie* (j. Cluj)[3]. La poalele dealului Cuntenit (sau Hodae) se sapă din anul 1955, un cimitir plan, datat în secolele II—III e.n. În această necropolă domină incinerația (168 morminte din 193), în urne de pămînt de factură dacică și romană. Urnele dacice sînt modelate cu mîna, fără intervenția roții olarului. Mormintele posedă un bogat inventar cu obiecte de metal (fibule de bronz, oglinzi de sticlă cu ramă de plumb, cuie, cuțite de fier, aplice de bronz, o ștampilă a legiunii a V-a Macedonica, pahare din sticlă, monede romane: Traian-Commodus) ș.a. Apariția ceramicii dacice alături de cea romană constituie o dovadă categorică că, în așezarea rurală de la Soporul de Cîmpie, existau numeroase elemente autohtone geto-dacice, conviețuind alături de coloniștii romani. În acest *vicus* se poate observa cum dacii îmbracă treptat haina civilizației romane, sub care se ascund atît de bine, încît sînt greu de distins sub aspectul culturii materiale (Protase, *OD*, p. 463). Cimitirul se extinde ca datare pînă la sfîrșitul dominației romane în Dacia. Despre colaborarea daco-romană din acest *vicus* se vor obține elemente istorice și mai importante, atunci cînd se va descoperi și săpa așezarea civilă, pînă acum neprecizată.

Cunoașterea istoriei orașului Potaissa și a teritoriului său este favorizată prin marele număr de monumente epigrafice, ca rezultat al unor cariere bogate în material litic. Ocupațiile agricole, exploatarea sării (cel puțin pentru nevoile locale), circulația pe drumul imperial și comerțul au constituit baza economică a populației. Orașul s-a extins pe o mare suprafață datorită caracterului său eminamente agricol. Despre producția meșteșugărească nu putem

ști decît foarte puține lucruri. Ea a fost destul de modestă, dovadă fiind absența colegiilor profesionale. De la început a existat la Potaissa și în teritoriile sale o masă puternică dacică, a cărei romanizare nu a fost prea ușoară pînă la venirea legiunii a V-a Macedonica. Această populație a acceptat treptat felul de viață materială romană, dar s-a menținut etnic pînă la părăsirea Daciei, după cum dovedesc descoperirile de la Soporul de Cîmpie. Potaissa și-a avut și ea un teritoriu ale cărui hotare spre vest se extindeau adînc peste Munții Apuseni, la sud atingeau Mureșul, iar spre răsărit se apropiau mult de hotarele estice ale Daciei. În acest teritoriu întîlnim multe posturi militare de pază formate din soldați ai legiunii a V-a Macedonica. Pînă la instalarea legiunii a V-a Macedonica la Potaissa, așezarea a rămas un însemnat centru rural. Legiunea respectivă prin canabele ei a accelerat creșterea unui oraș care avea să primească unul după altul titlurile de *municipium* și *colonia*, sub Septimiu Sever. În același timp, aglomerarea de elemente militare a însemnat și creșterea ritmului romanizării populațiilor autohtone și peregrine venite prin colonizare. În nici un oraș al Daciei nu s-a observat mai pregnant acest proces de romanizare prin elementele militare, ca la Potaissa. Prin armată populația civilă a obținut favoruri repetate și însemnate din partea împăratului Septimiu Sever. Ele se explică numai prin concursul excepțional acordat monarhului în acțiunile lui militare de către leginea a V-a Macedonica.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] *CIL*, III, pp. 169 și 1383, cu inscr. nr. 875—932, la care s-au mai adăugat: 6255; 7670—7706; 12545, 12546; 13760—13771; 1601; 1603—1605; 1608; 1609; 1629; 1630; 1634; 1640; 8065; 8066; 8075; 8076; *AISC*, I, 2, p. 61; *Din activ. muzeelor noastre*, I, 1955, p. 101; *MCA*, VI, 1959, p. 878 și urm. etc.

[2] Gooss, *Chronik*, p. 144; B. Orbán, *Torda város és környéke*, 1889; Tomaschek, II, 2, 265; I. Téglás, *AÉ*, XXVIII, 1908, p. 271 și urm. și XXX, 1910, p. 123 și urm.; Ritterling, *RE*, XII, col. 1572 și urm.; Pârvan, *Getica*, p. 259; Marțian, *ACMIT*, III, 1930, p. 72; Christescu, *Ist. milit.*, pp. 130 și 173; C. Daicoviciu, *Dacia* VII—VIII, p. 314 și *RE*, XXII, 1, col. 1014—1020; I. I. Russu, *AISC*, III, p. 319 și urm; idem, *Din activ. muzeelor noastre*, I, 1955, p. 100; idem, *MCA*, VI, 1959, p. 878 și urm.; idem, *PM*, Cluj, 1964, p. 14 și urm. și art. *Potaissa*, în *Enciclopedia dell'arte clasica*, p. 225; I. Țigăra, *PM*, 1960, p. 195 și urm.; idem, *SCN*, III, 1960, p. 547 și urm. și *MCA*, V, p. 872 și urm.; Crișan, *MCA*, VII, p. 431 și *Rep. arh.*

s D. Protase — I. Ţigăra, *MCA*, V, p. 425 şi urm.; VI, p. 383 şi urm.; D. Protase, *MCA*, VII, p. 423 şi urm. şi VIII, p. 527; *OD*, p. 455 şi urm.; idem, *Rev. roum. d'hist.*, III, 2, 1964, p. 193 şi urm.; idem, *PC*, p. 52 şi urm. şi Horedt, *Untersuch*, p. 24 şi urm.

NAPOCA ŞI TERITORIUL SĂU

Dintre oraşele Daciei romane, cele mai puţine urme topografice şi arheologice le-a lăsat *Napoca* — Clujul de azi. Oraşul feudal (menţionat încă din secolul al XII-lea), apoi cel modern a distrus aproape total pe cel antic. Numai cu prilejul lucrărilor edilitare ce se fac la Cluj se mai pot descoperi modeste crîmpeie de zidării romane demolate, cărămizi şi cioburi. Istoria oraşului Napoca se poate reconstitui azi aproape exclusiv doar prin materialul epigrafic descoperit la Cluj în veacurile trecute sau în alte părţi ale Daciei şi lumii romane[1].

În epoca romană, centrul Napoca s-a dezvoltat la o răscruce de drumuri, dintre care cel mai de seamă era drumul imperial Sarmizegetusa-Apulum-Potaissa-Napoca-Porolissum, construit încă din anii 108/109 e.n. (*CIL*, III, 1627). Din inscripţii şi alte descoperiri arheologice deducem că era un oraş al proprietarilor de pămînt şi de ateliere meşteşugăreşti, un centru de schimburi comerciale şi, la un moment dat, chiar locul de scaun al procuratorului Daciei Porolissensis (*CIL*, III, 853; 856; 865; 7659; 7662 şi Stein, *Reichsb.*, p. 83 şi urm.).

Graţie unor descoperiri întîmplătoare se constată că a existat o Napoca în perioada Daciei libere — de la care s-a păstrat, sub stăpînirea romană, toponimicul (Mitrofan, *op. cit.*, p. 197, n. 3; cf. şi Russu, *AISC*, IV, pp. 210 şi 219—222). În menţiunile literare şi inscripţii, (*CIL*, III, 7796: *Napu*[*ce*]*nses*) numele localităţii apare în formele *Napoca* şi *Napuca*, mai frecventă fiind prima formă (cf. Fluss, *R.E.)*. Cît priveşte originea şi sensul acestui toponimic, există o mare diversitate de păreri între specialişti (Fluss, *art. cit.*, col. 1692; Pârvan, *Getica*, p. 258 şi urm. şi Russu, *Limba*, p. 72). La *Ptol.* (III, 8,3): Νάπουκα este arătată ἐπὶ φανέστεραι πόλεις din Dacia; *TP* o situează la 24 mp (=42, 930 km) faţă de Potaissa şi la 16 mp (= 23, 664 km) faţă de Optatiana; Ulpian (*Dig.* L, 15, 1, 9), o numeşte *Napocensis colonia*, iar *GR* (IV, 7, 8, cf. Schnetz, p. 47), o plasează greşit pe teritoriul Moesiei cu alte oraşe din Dacia. Dispunem azi de aproximativ 90 de inscripţii privitoare la istoria acestui oraş[2].

Pe baza unor observații culese de către o serie de cercetători (Jakab, Torma, Covaciu, Bodor, Mitrofan etc.), zona ocupată de orașul roman s-ar delimita astfel, în funcție de cel modern: latura de nord, în lungul canalului Someșului; latura de vest, de la Opera maghiară pînă la capătul de sud-vest al străzii Napoca; latura de sud pornea din strada Napoca, în lungul străzii 23 August, iar latura de est se întindea probabil de-a lungul zidului cetății medievale a Clujului (Covaciu, *ACMIT*, I, p. 218; Bodor, *op. cit.*, p. 110; Mitrofan, *op. cit.*, p. 198 și Macrea, *Dacia*, N. S., VIII, p. 153, n. 41). În afara acestei zone intens locuită, mai existau și alte construcții exterioare. Pe terenul ocupat de orașul antic s-au făcut recent descoperiri de materiale arheologice diferite (zidării, țigle, ceramică, monede, obiecte de metal ș.a.): în Piața Libertății, pe b-dul Lenin, pe str. Gh. Doja, pe str. Emil Isac, pe str. Emile Zola etc. S-au aflat resturi de hipocaust de la o clădire, altare dedicate lui *Silvanus domesticus* și *Bonus Puer*, fragmente de stele funerare, sarcofage, statui, opaițe (Atimetus și Fortis), cărămizi cu ștampilele EXDP etc. Au fost culese de asemenea șapte monede de bronz de la Aurelian, Tacit, Probus și Carus, documente importante privitoare la permanența populației după părăsirea Daciei (N. Vlassa, *SCIV*, XIV, 1964, p. 141). Un fragment de zid identificat în str. Petru Groza ar face parte din incinta de apărare a orașului antic (Mitrofan, *op. cit.*, p. 209).

Pe baza sondajelor din anii 1958—1962, al căror caracter a fost determinat de lucrările edilitare, I. Mitrofan *(op. cit.*, p. 209 și urm.) a obținut noi date asupra topografiei orașului Napoca. El crede că orașul era de formă patrulateră — lung de aproximativ 650 m și lat de aproximativ 500 m (= 32 ha). Limitele lui ar fi fost: „... înspre NE pînă în preajma casei de la nr. 29 din b-dul Lenin; înspre NV pînă în apropierea Poștei Centrale; înspre SV pînă la începutul străzii Emil Isac, iar latura sudică se afla în zona dintre str. dr. P. Groza și str. 23 August, presupunere ce pare a fi confirmată prin descoperirea zidului..." Același autor bănuiește că centrul orașului antic s-ar fi aflat în zona Pieței Libertății. În cazul în care orașul avea această formă patrulateră regulată, propusă de Mitrofan, atunci fortificațiile lui (dacă au existat?) ar putea data numai din perioada de început a orașului, adică de la Traian-Hadrian. Mai tîrziu, incinta trebuia să fie de formă poligonală neregulată, impusă de dezvoltarea orașului în diferite direcții (cf. planului Drobetei, Romulei etc.). Urmele zidului descoperit în str. dr. Petru Groza sînt prea modeste ca să prezinte o siguranță absolută în ceea ce privește interpretarea lor ca o incintă fortificată din secolul al III-lea, e.n. Nu avem pînă în prezent nici o dovadă epigrafică și din săpături arheologice că, în secolul al III-lea e.n., orașele din Dacia Superioară ar fi fost înconjurate de ziduri de apărare (Tudor, *Historia*, XIV, 3, 1965, p. 368 și urm.).

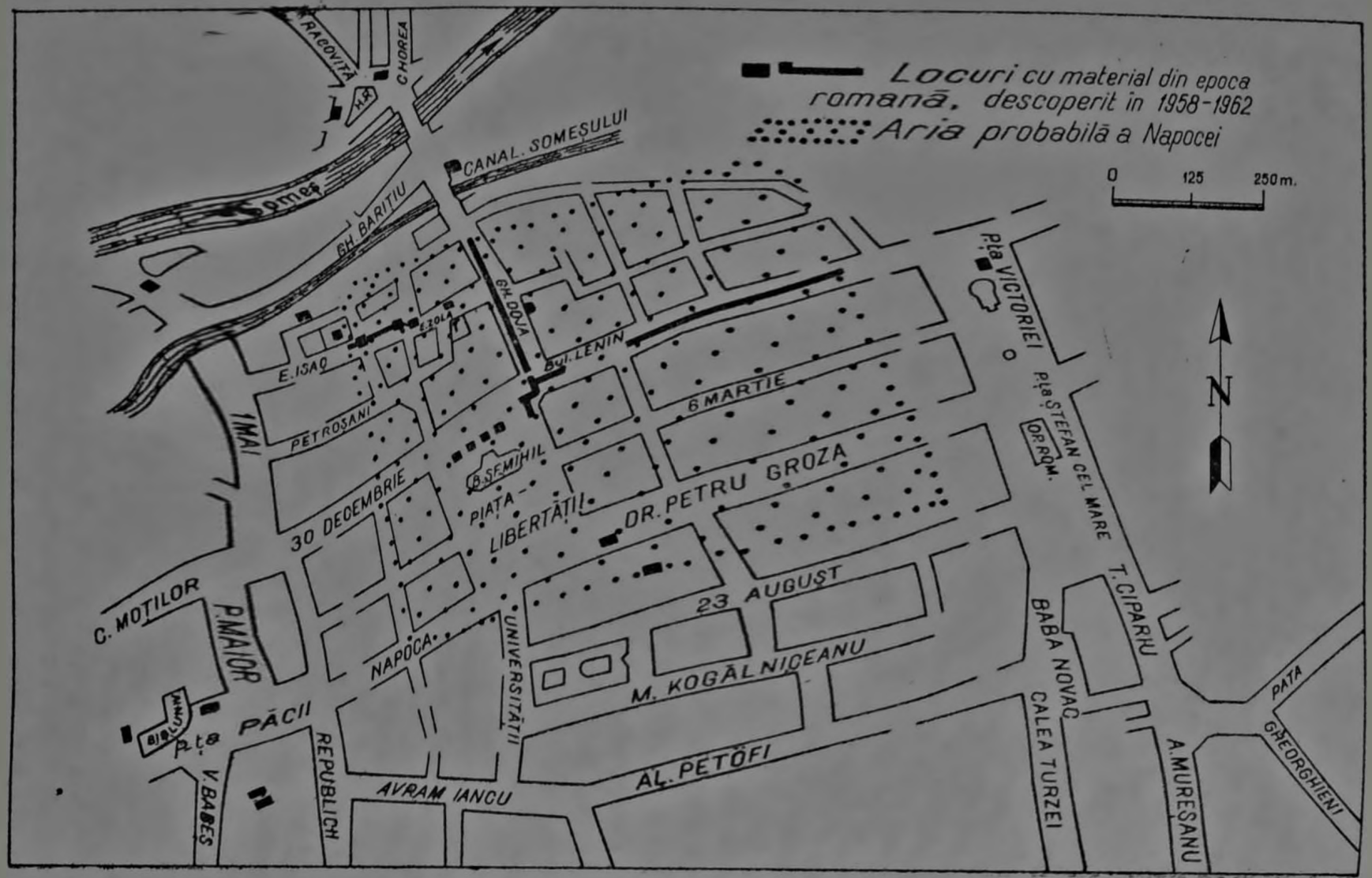

Fig. 13. Urmele Napocei la *Cluj*.

Pentru acoperirea nevoilor sale în domeniul construcțiilor, orașul Napoca folosea piatra de zidărie extrasă din carierele de la „Coasta Mănăștiului", de lîngă comuna *Baciu* (la 7 km distanță de Cluj), loc în care a existat și o modestă așezare rurală romană (Torma, *op. cit.*, p. 21 și urm. și G. Finály, *AÉ*, XXIV, 1904, p. 244). Sînt cunoscute cărămidării ce aparțineau orașului (*CIL*, III, 8075,26 = 1633,10, cu ștampila: COL. NAP), precum și unele particulare (*CIL*, III, 8075,24,25). Este greu de precizat locul unei necropole întinse a orașului. Pînă acum s-au descoperit diferite morminte izolate (străzile: Avram Iancu, Plugarilor, Kogălniceanu, Cassian ș.a.) — unele cu sarcofage de piatră, altele în bolți de cărămidă. Ca inventar funerar, printre cele mai interesante, era mormîntul lui *Cl. Valentinus* și al fiicei sale (Floca, *Sargetia*, II, p. 11 și urm.).

Inscripțiile dovedesc că peste populația dacică din Napoca, din primii ani ai stăpînirii romane s-au așezat grupuri de coloniști, veniți mai ales din Asia Mică. Ei au alcătuit un *vicus* care prospera din punct de vedere economic și a cărui urbanizare a fost promovată de aceste elemente de colonizare. Vizita lui Hadrian în Dacia, în anul 124, i-a adus rangul de *municipium Aelium*[3]. Cetățenii orașului au fost înscriși în tribul împăratului Hadrian, *Sergia* (Forni, *OD*, p. 237). Frecvența gentilicului *Aelius* purtat de numeroși cetățeni napocensi este o consecință a binefacerii imperiale (*CIL*, III, 863; 865; 867; 1141; 7664; VI, 269; VIII, 3021 și 18085). Promovarea Napocii în stadiul de municipiu se poate pune în legătură și cu înființarea provinciei Dacia Porolissensis, pentru a cărei capitală era nevoie de un oraș *municipium* sau *colonia*. Este mai greu a susține părerea lui Ritterling (*RE*, XII, col. 1500) că Napoca ar fi devenit municipiu din primul an al domniei împăratului. Argumentele sale se sprijină pe analiza listei unor soldați din Napoca (*CIL*, VIII, 18085), cu numele de *Publius Aelius*, înrolați în timpul expediției de la Dunăre a lui Marcius Turbo (117/118) și care primiseră *honesta missio* în anul 144.

Din vremea cît a fost municipiu se cunosc puțini magistrați la Napoca. Inscripțiile menționează pe un [*P. Ael.?*] *ius Probus*, ca *flamen* (*CIL*, III, 7664); *C. Numerius Decianus* și *Iulius Ingenus*, în calitate de *duumviri quinquennales* (*CIL*, III, 14465 = *ILS*, 7150) și un *decurio*, *T. Fl. Longinus*, veteran din ala II Pannoniorum, rezident în Apulum (*CIL*, III, 1100 = *ILS*, 7141). Nu putem ști dacă teritoriul municipiului Napoca includea la început Potaissa și împrejurimile ei, iar spre nord s-ar fi întins pînă la *Samus* (Someș) — propuneri făcute de către Fluss (*RE*). O dată cu înființarea provinciei *Dacia Porolissensis*, Napoca devenea orașul de reședință a procuratorului financiar, menționat în diferite inscripții locale (*CIL*, III, 853; 856; 857; 865; 7659; 7662. Cf. C. Daicoviciu, *La Transyl.*, p. 101, n. 1 și Macrea, *Dacia*, N.S., VIII. p. 152.).

După Sarmizegetusa, Napoca a fost al doilea oraș al Daciei declarat *colonia*. Epigrafic ea este numită *colonia Aurelia* (*CIL*, III, 7726 = 963; VI, 269 și *An. ép.*, 1956, nr. 230). Într-o inscripție a unui decurion al ei, *Ael. Villanus*, ea se intitulează: *col(onia) Aure(lia) Dacica Na[p(oca)]* (*An. ép.*, 1956, nr. 230; cf. V. Beșevliev, *Epigrafski prinosi*, Sofia, 1952, p. 59, nr. 101 și N. Gostar, *SCIV*, XIII, 1962, p. 126). Rezultă că ea păşise în stadiul de colonie, pe timpul lui Marcus Aurelius sau Commodus. Cea mai veche știre despre colonia Napoca este din anii 185—192 (*CIL*, III, 865), iar Ulpian (*Dig.* L, 15, 1, 9) menționează și el imprecis: *...item (Italici iuris est) Napocensis colonia*. Gentiliciul Aurelius se întîlnește în componența unor cetățeni din Napoca (*CIL*, III, 864; 7663; 7665; 7996). Dispunem azi de un însemnat dosar de documente epigrafice în care se menționează *colonia Napoca*, atît pe teritoriul Daciei, cît și în afară[4]. Prin atîtea atestări epigrafice se dovedește înflorirea orașului și prestigiul său în afară, prin faptul că se bucura de dreptul italic (cf. Ulpianus, *l.c.*).

Copioase sînt și informațiile ce ne-au rămas despre diferiții magistrați ai coloniei Napoca. Primul loc îl ocupă pe listă decurionii (cf. și mai sus). *L. Lael(ius) Terentianus*, adorator al triadei capitoline, era pe timpul lui Gordian al III-lea *dec(urio) col(oniae) aed(ilicius), praef(ectus)* (*CIL*, III, 858). Ca *praefectus*, în caz de vacanță, el ținea locul unui *quinquennalis*.

Prin anii 185—192, împăratul Commodus fusese onorat de către un *Ianu — [arius]*, în calitate de *pat[r(onus)] col(oniae)*, împreună cu *T. Fl. Germanus* (frate?), decurion al coloniei (*CIL*, III, 858). În *P. Ael. Dacianus, dec. et aedil. col.* (care avea un fiu ce se numea *P. Ael Traianus*), am putea identifica un dac local, ai cărui înaintași ajunseseră cetățeni romani pe timpul lui Hadrian — Antoninus Pius (*CIL*, III, 867). În viața politică a coloniei, un însemnat loc îl ocupa pe timpul domniei lui Septimiu Sever cavalerul roman, *P. Aelius Maximus*, fost *decurio, duumvir quinquennalis* și *flamen* al Napocii (*CIL*, III, 855; *Dolg.*, II, 1911, p. 267 și Macrea, *AISC*, V, p. 294 și urm.). Maximus poseda o frumoasă *villa rustica*, la Ciumăfaia, în teritoriul napocens (cf. mai jos, p. 236). Pătrunderea elementului militar prin veterani în dregătorii orășenești se vede din inscripția votivă a lui *Ulp. Masculinus ve(teranus) ex signif(ero) leg. V M(acedonicae)*, ajuns la calendele lui Septembrie, anul 204, *dec(urio) col(oniae) Nap(ocae)* (*CIL*, III, 7657 = 854 = *Dolg.*, IV, 1913, p. 101 = Russu, *PM*, 1960, p. 218). Fostul soldat în legiunea de la Potaissa se stabilise la Napoca ca mic proprietar, situație ce-i îngăduia a participa la viața publică. Decurion la Napoca mai fusese și *Ulp. Sab(inus)*, retras în părțile Sibiului de azi ca proprietar de țară (*CIL*, III, 7726 = 963). Ca decurioni onorifici ai coloniei noastre putem identifica pe cavalerul roman *Marc[us Au]r(elius) Secundus* din Tibiscum (*CIL*, III, 7996), pe *P. Ael. Fab[ianus]* (și *augur*) (*CIL*, III, 1141), pe cavalerul *C. Ant. Agrip-*

pinus (*CIL*, 7804) și pe *C. Ant. Valentinus*, ajuns și *IIvir* (*CIL*, III, 7804 și *An. ep.*, 1939, nr. 246), toți patru din Apulum. În rîndul decurionilor intrase și *P. Ael. Marcianus*, adorator al lui *Liber pater* (*Közlemények*, I, 1941, p. 111). Acești membri onorifici din consiliul comunal al coloniei Napoca erau oameni influenți în cele două capitale ale provinciei, Sarmizegetusa și Apulum, unde Napoca avea nevoie să-i cîștige, spre a-și apăra interesele sale. Mulți dintre *decuriones* locuiau la tară unde își administrau direct gospodăriile rurale, cum a fost cazul lui *M. Valer⟨ir⟩ius V[i]ctor*, stabilit la Mera (*AISC*, I, 1, p. 109, nr. 1). Duumvir onorific al coloniei Napoca era, pe timpul lui Septimiu Sever, *L. Iul. Bassinus*, cumulard a numeroase dregătorii municipale (Apulum, Drobeta, Dierna, Porolissum), deci un mare bogătaș sau arendaș de bunuri publice, de care aveau nevoie orașele Daciei (*CIL*, III, 14468 = *ILS*, 7149). Cîțiva *decuriones* și *aediles* au fost în această calitate, fie în municipiu, fie în colonia Napoca (*CIL*, III, 864; 868; 2871). Ca *aedilis* cunoaștem pe *Val. Valen[tin]us*, fost *beneficiarius consularis* în legiunea a XIII-a Gemina, care închina un altar Nemesidei în anul 239 (*CIL*, III, 7633 = 827). Efectiv și-au exercitat edilitatea numai doi cetățeni napocensi, foști și decurioni (*CIL*, III, 858 și 867, cf. mai sus p. 226). Într-un singur caz se face cunoscut și un *patronus* al coloniei (*CIL*, III, 865). Din corpul sacerdotal municipal se cunosc *flamines* ai coloniei (cf. mai sus, p. 226), *augures* (*CIL*, III, 1141) și *pontifices* (*CIL*, III, 7658 = 6253, *a*).

Municipiul, mai apoi colonia Napoca au adăpostit o puternică organizație de *Augustales*, cunoscută nouă numai din cinci inscriptii (*CIL*, III, 862; 912; 6254; 7665=869 și 14466; cf. Tudor, *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 201 și urm.). Din epigrafa lui *Iul. Arphoc[ras]*, un egiptean, vedem că el era *Aug(ustalis) mun[ic(ipii)] Ael. H[adr(iani)]*, ceea ce înseamnă că asociația luase ființă de îndată ce Hadrian îi acordase poziția de municipiu, ca acest colegiu să se îngrijească de cultul împăratului (*CIL*, III, 6254). Colegiul augustalilor din Napoca a ridicat monumente votive comune pentru unii zei, ca Mithras: *pro salute ordinis Augustalium* (*CIL*, III, 14466= *CIMRM*, II, 1917). Pe timpul cînd orașul devenise *colonia*, grupul acestor augustali se întărise prin includerea în sînul lui a unor elemente bogate, liberți și peregrini. Era condus acum de doi *magistri*, dintre care cunoaștem pe greco-orientalii: *M. Ulp. Caecil. Bassianus* și *Callisth(enes)* care adoră pe *numen* al organizației lor (*CIL*, III, 862). Proaspăt încetățenit apare la Napoca și augustalul *M. Aurel. Papia* (*CIL*, III, 7665 = 869), iar un *Aur. [Secund]dus* se cunoaște dintr-o piatră de mormînt (*CIL*, III, 912).

Este o simplă întîmplare (din pricina hazardului descoperirilor epigrafice), faptul că pînă în prezent nu posedăm din Napoca nici un ecou privitor la sclavaj. Un oraș mare și înfloritor ca acesta a cunoscut în viața lui economică și socială numeroși *servi publici* și *privati*.

Prea puține date posedăm și despre garnizoana locală al cărei castru a dispărut complet. Orașul, în afară de garda guvernatorului, nu poseda o garnizoană de seamă. Pe bază de ștampile aplicate pe cărămizi deducem că prin Napoca au trecut detașamente din *cohors I Alpinorum* (Russu, *PM*, 1960, p. 233; Bodor, *EKL*, p. 96; Macrea, *Dacia*, N.S., VIII, p. 152, n. 40), care-și avea garnizoana de bază în castrele Sărățeni și Călugăreni (Wagner, p. 82 și urm.); vexilații din *legiunea I adiutrix* (Russu, *PM*, 1960, p. 222 și urm.); din *cohors III campestris* (*AISC*, I, 1, p. 59 și Wagner, p. 116), probabil și unele elemente din *numerus Palmyrenorum Porolissensium* (Wagner, p. 212 și Bodor, *EKL*, p. 83). Pentru fortificarea și apărarea locului, un rol important l-a avut grupul mixt de detașamente ale diferitelor unități din provincie, însemnat pe țiglele de la Napoca cu ștampila comună *ex(ercitus) D(aciae) P(orolissensis)*, descoperită în cîteva exemplare (*CIL*, III, 8063; Macrea, *op. cit.*, p. 145 și urm. și Mitrofan, *AMN*, I, 1964, p. 206). Detașamentul se înjghebase din fracțiuni ale legiunii a V-a Macedonica și din părți ale unor trupe auxiliare. El era pus direct sub comanda guvernatorului provinciei Dacia Porolissensis și avea o cărămidărie comună. Au mai avut o prezență trecătoare prin Napoca și alte unități militare (*CIL*, III, 6255; 7657 = 854; 7663 = 864; 14468 = *ILS*, 7149; *An. ép.*, 1934, nr. 14 = Russu, *AISC*, III, p. 205, nr. 86; *JÖAI*, V, 1902, Beibl. col. 97, nr. 1—2). Din Napoca și teritoriul ei s-au recrutat pretorieni pentru Roma, ca *P. Ael. Victorinus Romani Viveni f(ilius)* din epoca lui Commodus-Elagabal (*CIL*, VI, 269). Pe timpul lui Hadrian s-au trimis din teritoriul Napocii la Lambaesis (în Africa) 11 tineri înrolați în legiunea a VIII-a Augusta și eliberați în 144 e.n. (*CIL*, VIII, 18085; 2787 și 3021; cf. Ritterling. *RE*, XII, col. 1500). Aceștia erau dintre autohtonii daci și mulți au rămas în Lambaesis ca veterani. Nu Napoca, ci Porolissum a fost centrul militar de seamă al Daciei nordice.

Panteonul Napocii reflectă compoziția etnică a populației locale și pe primul plan stau divinitățile romane[5]. Dar alături de aceste divinități „naționale romane" întîlnim și „zei peregrini", expresie a eterogenității populației orașului. Unii locuitori ai Napocii se închinau Marei Mame a Zeilor sau Cibele (*CIL*, III, 1100 = *ILS*, 7141); lui *I. O. M. Tavianus* adus din Tavium microasiatic și venerat de grupul galaților napocensi (*CIL*, III, 860 = *ILS*. 4082 = *JÖAI*, V, 1902, Beibl. p. 98. nr. 3); lui *I.O.M. Dolichenus* (*CIL*, III, 7659; 7660 = Merlat, nr. 20—21 și Bodor, *EKL*, p. 104 și urm.); lui *I.O.M. Erusenus*, divinitate din Erisia Cariei (*CIL*, III, 859 = *ILS*, 4083); lui *Mithras-Sol* (*CIMRM*, II, nr. 1917 și 1918); zeiței *Dea Syria* sau *Astarte*, adorată în 214 de *L. Marius Perpetuus*, consularul celor trei Dacii (*An. ép.*, 1960, nr. 226) și divinităților *Matrones Gesahenae*(?), zeități de origine germanică (Macrea, *AISC*, V, p. 249 și urm. și Bodor, *EKL*, p. 107).

Studiul onomastic al inscripțiilor arată că și la Napoca dominau cu o mare majoritate numele latinești, consecință a unei puternice romanizări. Existau și aici unele familii dominatoare din punct de vedere economic și politic, ca familia *Constans* (*CIL*, III, 865; 7658 = 6253, *a*). Posedăm din Napoca două texte epigrafice care ne arată stabilirea în acel loc a unor puternice grupe de coloniști veniți din Orient. Pînă în secolul al III-lea e.n., aceștia păstrau conștiința despre patria lor de origine. Un atare nucleu îl constituiau *Galatae consistentes municipio (Napoca)*, care în anii 139—161 se închinau lui *Iupiter Optimus Maximus Tavianus*, ceea ce arată că veniseră din regiunea orașului galat Tavium (*CIL*, III, 830 = *ILS*, 4082; *JÖAI*, V, 1902, Beibl. p. 98). Atributul *consistentes* indica așezarea lor oficială, în calitate de coloniști în Dacia și cu anumite drepturi. Un alt grup etnic constituit într-o asociație religioasă *(spira)*, îl formau *Asiani*, conduși de un *spirarchaes* și al căror nume s-a păstrat într-un *album* redactat în anul 235 e.n. (*CIL*, III, 870 = *ILS*, 4061). În lista de persoane întîlnim nume latinești (Germanus, Gaius, Valerius, Crescens, Ulpius, Carus, Longinianus, Ulpianus, Iulius, Valentina, Augusta, Tiberina, Maximiana, Iustiana, Cornificia, Longa, Cornelia, Vera Rufina, Victorina, Paula, Nepos, Agrippianus și Valerianus); elenice-orientale (Ermes, Hyius, Zoilus, Zoilianus, Surus, Ermescus, Asclepiodote, Hilara, Epipodia și Greca), alături de iliro-celtice (Tartario) și tracice (Dizo, Eptala, Mucianus, Tzinto, Tzinta). Este probabil ca în componența acestei asociații, deschisă și femeilor, formată la început numai din orientali-asiatici, să fi pătruns cu timpul și alte *nationes*, dintre care multe se ascund sub nume romane.

Numai într-un singur caz întîlnim un *Aur(elius Valerianus*, care ar putea fi originar din *Vind(obona)*, Viena de azi (*CIL*, III, 834). Din alte inscripții cunoaștem o serie de nume neromane. Piatra funerară a veteranului *Aur(elius) Babus* — mult timp socotită greșit a fi creștină prin monograma cu *sit tibi terra levis* — conține nume purtate de orientali, ca: *Marina* și *Marinianus* (*CIL*, III, 866). Tot grecești-orientale sînt numele *Aelia Sura* și *Aelius Syro* (*CIL*, III, 873); *Aelia Calpope (Dolg.*, VII, 1916. p. 79); *Ianuarius Hilaris* (*CIL*, III, 36* = Russu, *AMN*, I, 1964, p. 477, nr. 12) și tracice, *Aelia Muciale* (?) (Russu, *AISC*, III, p. 213).

Spre deosebire de multe alte orașe ale Daciei, se constată la Napoca o viață civilă mult mai puternică decît cea militară — rolul ei strategic fiind de minimă importanță.

După părăsirea Daciei, dovedirea continuității vieții la Napoca se sprijină mai mult pe circulația monedelor de bronz, de la Tacit — Crispus (cf. Protase, *PC*, p. 163).

Constituită de timpuriu ca *municipiu*, Napoca a avut posibilitatea de a-și crea un mare teritoriu, unde au înflorit multe tîrguri și sate. Acest teritoriu rămîne necunoscut ca extindere, dar putem presupune că hotarele

lui se apropiau de granițele nordice și estice ale provinciei, iar la sud se învecinau cu al Potaissei.

La *Feleac*, lîngă Napoca, s-au făcut descoperiri izolate de obiecte romane ce ar indica un *vicus* modest sau o *villa rustica* (*CIL*, III, 871 și *Rep. arh.*). La *Gheorghieni* (com. Feleac) ar fi existat o mică așezare romană (Torma, *op. cit.*, p. 114 și *Rep. arh.*). O exploatare a sării la *Pata* (com. Boju) apare cu totul nesigură ca documentare arheologică. În schimb, ocnele de sare de la *Cojocna* (j. Cluj) au funcționat în vremea romană, deoarece în preajma lor s-au aflat diferite obiecte romane (Ackner, *JCC*, 1856, p. 36; Gooss, *Chronik*, p. 88; Christescu, *Viața ec.*, p. 50). La *Suatu* (j. Cluj), descoperirile făcute în mijlocul satului („lîngă Moară"), constînd din resturi de zidării cu cărămidă romană și un relief ce prezintă pe o față doi gladiatori iar pe alta un călăreț, pot indica un *vicus* roman (*EM*, V, 1878, p. 244; Torma, *op. cit.*, p. 18 și urm, și *Rep. arh.*). La *Căianu* (j. Cluj), în ruinele romane situate la sud de sat, în locul „Feredeu" s-au descoperit (1877): ceramică, cărămizi, țigle și un altar roman dedicat lui Asclepius, prin grija lui *M. Aur. Vitalianus*, un proprietar din așezarea rurală locală (*CIL*, III, 7655; Torma, *op. cit.*, p. 18; *AEM*, III, 1879, p. 97 și *Rep. arh.)*. Ruinele de construcții, țiglele, ștampilate și o necropolă, cercetate prin săpături în 1948, de către M. Macrea, în com. *Palatca* (j. Cluj) pe locul denumit „Sub pădure", ne asigură existența unui *vicus* roman *(Studii*, II, p. 111 și urm. și Horedt, *SCIV*, II, 1959, p. 20 și urm.). Așezarea romană de la *Jucul de Sus* (j. Cluj) se găsea pe locul numit la „Budulău", situat la sud de sat și în apropierea Someșului Mic. Săpăturile din acest loc (1898) au precizat o *villa rustica*, cu monede și *terra sigillata* în ruinele ei *(Rep. arh.)*, iar recent, s-a republicat de acolo un relief al Dianei cu obișnuitele-i atribute de vînător (*RM*, nr. spec. II, 1965, p. 431). Pe valea Someșului Mic, în apropiere de Cluj, se întîlnesc resturi romane în mai multe locuri la sud de satul *Sînicoară* (com. Dezmir), ca: vase mari romane, pietre sculptate și piatra de mormînt a augustalului Iulius Arphocra (cf. ca mai sus, p. 227). La NV de sat, pe locul „După capul satului", săpături efectuate în 1930 au identificat urme de zidării și un hipocaust roman. Se mai cunosc aici și urmele unei *villa rustica*. (Torma, *op. cit.*, p. 16 și urm.; G. Finály, *EM*, XV, 1898, p. 468 și *AE*, XVIII, 1898, p. 427 și urm.; *Dolg.*, II, 1911, p. 106; Daicoviciu, *AISC*, I, 2, p. 62 și Russu, *SCIV*, VI, 1955, p. 886, n. 2).

În zona com. *Apahida* (j. Cluj) urmele romane (cioburi, cărămizi, monede) apar în mai multe locuri. La sud de comună, „După deal la tău", abundă ruine romane, cioburi, cărămizi ștampilate (?) și tot aici s-a aflat un altar închinat lui *Dis Pater* și *Proserpinei* (*CIL*, III, 7656). Alte zidării romane, cioburi de *terra sigillata* ș.a. au apărut în locul „Cocor" (Darvas), unde ar fi fost un post militar de supraveghere. Pe dealul „Pădurița" se văd de

asemenea multe ruine de clădiri și obiecte romane diferite. În sfîrșit, pe locul denumit „Tarcea" s-a săpat o *villa rustica*, cu bogate descoperiri (E. Orosz, *AE*, 1913, p. 76 și urm.; A. Buday, *Dolg.*, IV, 1913, p. 128 și urm.; Russu, *SCIV*, VI, 1955, p. 886, n. 2). Pe baza descoperirii unor modeste obiecte romane, nu se poate determina o așezare rurală romană în satul *Corpadea*, vecin cu Apahida *(Rep. arh.)*.

Importantă a fost și așezarea romană rurală de la *Dezmir* (j. Cluj), comună situată la 3 km în dreapta Someșului Mic (Torma, *op. cit.*, p. 17; Gooss, *Chronik*, p. 71; Buday, *EMÉ*, 1906, p. 64). Acolo, în hotarul Crișeni, pe o vale ce se deschide spre rîu au fost întîlnite, în 1863, substrucții de zidării și o inscripție închinată lui *Silvanus domesticus* de către sclavul *Securus* pentru sănătatea stăpînului său *Ael. Iulianus* (*CIL*, III, 7661 = = 863 și Tudor, *Ist. sclavaj.*, p. 93). Securus putea fi un *servus villicus* pe lîngă o fermă locală. În anul 1903, săpăturile lui Martin Roska au scos la iveală un sarcofag și o *villa rustica*, în punctul denumit „Sub berc", cu descoperiri de variate obiecte (*Dolg.*, II, 1911, p. 106 și urm.). Se constată deci că pe valea fertilă a Someșului Mic, la răsărit de Cluj, au prosperat multe ferme romane legate economic de piața orașului Napoca.

Un alt grup de sate romane și *villae rusticae* din teritoriul napocens s-a extins către rîul Gîrbău (afluentul Someșului Mic) pe marginea drumului imperial către Porolissum.

La *Baciu* (j. Cluj), un *vicus* roman a fost legat ca dezvoltare de carierele de piatră locale (cf. și mai sus p. 225). Se pare că locuințele celor ce lucrau în carieră se găseau în punctul „Coasta Mănăsturului", la 1 km sud-est de sat, unde se observă substrucții, cărămizi, cioburi și țigle, mult împrăștiate (Torma, *op. cit.*, p. 21 și urm.; Gooss, *Chronik*, p. 89; Christescu, *Viața ec.*, p. 102; idem, *Ist. milit.*, p. 108). Necropola satului se afla lîngă apa Nădășelului. Cariera (situată în locul „Bacsitorak") a dat o serie de monumente arheologice, ca: o sculptură funerară, un cap de la o statuie, piulițe, și un mormînt de lucrător, avînd ca unelte trei clești din fier, un ciocan-tîrnăcop ș.a.

O importantă așezare civilă și militară pe același drum spre Porolissum a fost la *Suceagu* (j. Cluj), unde s-a propus a se localiza antica *Macedonica*[6]. Se cunosc acolo urme romane în mai multe locuri. În punctul „Păluță" sau „Palota", la sud-est de sat, s-a dat peste substrucții de zidării și un hipocaust, ceramică și țigle *(villa rustica?)*. La apus de sat, în locul „Hordoskut", situat la poalele dealului „Ciuha", se găsesc aceleași urme ca la Palota. În plus, s-au scos din locul la „Fîntînă cu butoi", cărămizi cu ștampile: LEG XIII G. (*CIL*, III, 1629, 2), *PAEL;* VI; *al(a) S(iliana)* și CB. Se mai menționează și o ștampilă lucrată în fier, spre a se aplica pe cărămizi, cu literele: *N(umerus) P(almyrenorum)*. La punctul „Fînețe" s-au cules, în 1877, cărămizi romane și o inscripție (*CIL*, III, 7653). Din

așezarea de la Suceagu-Vîștea sînt date ca descoperite acolo mai multe inscripții romane (*CIL*, III, 846 [= 870]; 852; 7653; 7654 etc.). Dar numai trei pot fi considerate ca locale (*CIL*, III, 852; 7653 și 7654), restul au fost aduse din altă parte. Pe o piatră de mormînt, pe lîngă două nume romane, întîlnim și un trac colonizat, *Au[relius Muca]por* (*CIL*, III, 852 și Russu, *AISC*, IV, p. 213). Din același loc provine și închinarea adusă lui *Silvanus domesticus*, de către un *T. Val. Dubitatus* (*An. ép.*, 1960, nr. 227). În chip eronat s-a presupus prezența și a unui castru la Suceagu-Vîștea. Rămîne însă, sigur, o importantă așezare civilă romană în sînul căreia se găsea un post militar de pază. Mai multe descoperiri făcute în vecinătate, la *Mera* (com. Suceagu-Vîștea), arată că așezarea rurală de acolo era strîns legată de cea precedentă (C. Daicoviciu, *AISC*, I, 2, p. 48 și urm. și Macrea, *AISC*, I, 1, p. 109 și urm.). Un stîlp militar găsit la Mera, unde a fost pus în timpul domniei comune a lui Marcus Aurelius și Lucius Verus (161—169) și fusese refolosit pe vremea lui Caracalla sau Elagabal, ne asigură că drumul roman Napoca-Optatiana-Porolissum trecea pe aici. Pe vîrful colinei „Orat" (unde se presupune și o *villa rustica*) s-au descoperit inscripții puse: *Dianae verae et bonae* și lui *Liber Pater* (Macrea, *art.cit.*), de către proprietari funciari ai acestor locuri, proprietari ce dețineau și funcții muncipale în Napoca.

Pe valea Someșului Mic, spre apus de Napoca și în afară de linia drumului imperial, se găsea așezarea de la *Gilău* (j. Cluj), foarte bogată în descoperiri arheologice. Cercetările mai vechi și săpăturile arheologice din nii 1949, 1951 și 1956 au precizat o așezare rurală romană și un castru de apărare situate la confluența văii Căpuș cu Someșul Mic[7]. Castrul (de mărimea 210 × × 138 m) se află în parcul școlii profesionale silvice din Gilău (fostul castel Rákóczi). El are o fază de pămînt, iar în anul 147 s-a transformat în castru cu ziduri de piatră. Există în nivelul de locuire roman și ceramică de factură getică, ceea ce arată o conviețuire daco-romană (Protase, *PC*, p. 33 și urm.). Așezarea civilă de tipul unui *vicus* dezvoltat se găsea mai ales la sud de castru și rezultase din contopirea canabelor cu satul autohtonilor. Pe locul ei se observă, la suprafața solului, pe o mare întindere, multe cioburi și cărămizi. Pe dealul Mărtănuș situat la nord-est de comună, spre hotarul „Suceagului", s-au descoperit cinci inscripții funerare, diferite sculpturi, coloane, capiteluri, un leu funerar, un relief ce reprezenta un cavaler cu o liră, ș.a. Se mai semnalează de la Gilău și descoperirea (prin anul 1800) a unui tezaur cu monede de la Marcus Aurelius pînă la Filip Arabul. O altă descoperire importantă de la Gilău este diploma militară din anul 164, acordată soldatului *Acilius Dubitatus* din *ala I Siliana*, născut în canabele locale, unde a și rămas ca veteran (*MCA*, II, p. 703 și urm.). Unele dintre inscripțiile din Gilău merită o atenție deosebită, atunci cînd se ocupă de oameni și lucruri din localitate (*CIL*, III, 845—849; 7650—7651 și *MCA*, II, p. 685 și urm.).

Mai toate se referă la soldați din *ala I Siliana*[8]. Toți acești soldați sînt la origine peregrină, mulți stabiliți ca veterani în canabele castrului, unde au adoptat nume romane. Unii ajunseseră la o bună stare materială și-și puteau permite ca proprietari locali să importe vase *terra sigillata* (*MCA*, II, p. 699 n. 3). Sculptura funerară de la Gilău este legată ca tematică de unitatea de cavalerie locală (Gr. Florescu, *ED*, IV, p. 88), adică sînt frecvent reprezentați călărași. Pe un atare monument, sub scena obișnuită a banchetului funebru (la care participă familia formată din patru persoane), apare defunctul călare, condus spre lumea umbrelor de un *genius* funerar care poartă un baston de drum și o torță de luminat calea.

Un castru roman la *Gîrbău* (com. Turea, j. Cluj), pe „Dealul Babii" (Babavar), rămîne nesigur (Gooss, *Chronik*, p. 76 și urm.; A. Buday, *Dolg.*, VII, 1916, p. 67; C. Daicoviciu, *AISC*, I, 2, p. 52; Christescu, *Ist. milit.*, p. 131). Totuși, nu poate fi exclus un post militar, deoarece s-au descoperit aici cărămizi cu ștampila legiunii a XIII-a Gemina. O așezare civilă rurală, legată de drumul imperial, este însă mult mai sigură, prin zidăriile aflate la est de sat, unde s-au descoperit un basorelief, diverse obiecte și două inscripții (*CIL*, III, 850, 851). Ultimele sînt epitafuri în care întîlnim nume de coloniști, ca *Aelia Maximinia* (sic!), *Aelius Proculus* și *M. Aur. Dassius*, ultimul fiind un ilir (Russu, *AISC*, IV, p. 202). Dintre sculpturile funerare aflate la Gîrbău este demnă de menționat o lespede ruptă de la o ediculă, sculptată pe una din fețe cu chipul îndurerat al lui *Thanatos*, geniul morții, ce se reazămă de o torță așezată cu flacăra pe pămînt; iar pe a doua față, se vede portretul defunctei cu un vas în mîna dreaptă (*Dolg.*, VII, 1916, p. 67).

Comuna vecină, *Turea* (j. Cluj), a cunoscut și ea o așezare civilă romană și un post militar, lîngă același drum spre Porolissum. Ca descoperiri sînt de notat aici multe monede romane, o inscripție funerară ștearsă (*CIL*, III, 872), precum și o diplomă militară (*CIL*, XVI, 33; Torma, *AEM*, IV, 1880, p. 130; Jung, *Fasten*, p. 168; Marțian, 689 și *Rep. arh.*). Acest „libret militar" s-a dat în anul 86 e.n. de către împăratul Domițian, călărașului *Seuthes*, fiul lui *Traibithus*, deci un trac, care servise în armata din Iudeea, iar după cucerirea Daciei, adică 20 de ani mai tîrziu, deși înaintat în vîrstă, venise în calitate de veteran-colonist în Dacia. La 3 km de Turea, dăm peste așezarea rurală de la *Șardu* (com. Sînpaul, j. Cluj), unde la 1 km nord-est de actualul sat se văd urme de zidării romane, țigle, cu ștampile, ceramică și un hipocaust (Finály, *AÉ*, XXIV, 1904, p. 244 și Christescu, *op. cit.*, p. 108). În schimb, la *Aghireșu* (j. Cluj) se cunosc multe descoperiri epigrafice, sculpturale, ceramice și monetare republicane și imperiale, între care și monede de la Probus și Iulian Apostatul (Torma, *op. cit.*, p. 24 și urm.; Macrea, *AISC*, III, p. 252, n. 1 și 300 și Protase, *PC*, p. 160). Au mai fost descoperite și sculpturi funerare.

Vicus-ul roman se dezvoltase acolo pe o suprafață de 4 ha în punctul „Valea Capronța".

De la Gîrbău, drumul roman se bifurca: unul se îndrepta spre valea Crișului Repede către Dumbrava, Bologa și pasul Ciucea, iar cel imperial continua pe la Mihăilești și Sutoru, pînă la Porolissum. În lungul celui dintîi se cunosc (pînă la castrul Bologa) așezările rurale modeste de la *Dumbrava* (j. Cluj), unde în locul „Budulău" s-au descoperit vase, cărămizi, un relief roman ș.a. (Torma, *op. cit.*, p. 26 și urm.) și așezarea de la *Jebucu* (com. Sfăraș, j. Sălaj). În ultimul sat, pe locul „Felșeg", sînt cunoscute ca urme romane: zidării, un relief sculptat cu trei bărbați și un fragment de inscripție privind un *praefectus* al cohortei *I Aelia Gallorum* (*CIL*, III, 7648; Torma, *AEM*, III, 1879, p. 91 și *Limes*, p. 27 și urm. și *Rep. arh.*).

Drumul roman dintre Napoca și Porolissum, unul dintre cele mai de seamă ale provinciei, a intrat în atenția *TP* și a altor izvoare antice. Pe această cale *tabula* așază localitățile: Optatiana, Largiana, Cersie (în loc de Certia) și Porolissum (*CIL*, III, p. 168 cu *tabula* II, Kiepert, *FOA*, XVII; Miller, *IR*, p. 549 și urm.; Pârvan, *Getica*, pp. 271, 275 și urm.; Em. Panaitescu, *ACMIT*, 1930/31, pp. 83—108 și C. Daicoviciu, *AISC*, I, 2, p. 51 și urm.). Primele trei au nume latinești și sînt probabil la origine *stationes* sau *mansiones* militare. La acestea *GR* adaugă între Napoca și Optatiana localitatea *Macedonica*, se pare o greșeală de lectură a acestuia (W. Kubitschek, *JÖAI*, V, 1902, p. 85 și urm., n. 57). De la Napoca la *Optatiana*, *TP* ne dă XVI mp (= 23,644 km), fapt ce i-a determinat pe unii specialiști să plaseze Optatiana la Gîrbău. De la Optatiana la Largiana, același itinerar înregistrează XV mp (= 22,185 km). Optatiana este azi unanim localizată la *Sutoru*. *GR* (IV, 7) o așază greșit în Moesia Inferioară (cf. pt. Largiana, Fluss, *RE*, XII, col. 834 și Miller, *IR*, p. 550). De la Largiana la Certia, aflăm în același izvor XVII mp (= 25,143 km), deci Certia cade pe așezarea romană de la *Romita*[9]. Între Certia și Porolissum mai rămîn, după *TP*, IV mp (= 5,917 km). Pe drumul imperial Napoca-Porolissum se cunosc stîlpii miliari de la Mera (cf. mai sus, p. 232) și cel de la Almașul Mare, în apropiere de Optatiana-Sutoru (*CIL*, III, 8060). Miliarul descoperit la Almașul Mare (j. Sălaj) nu ne poate asigura că drumul imperial ocolea de la Gîrbău pe valea rîului Nădășel, pe la Dorolțu-Aghireș-Gălășeni-Almașul Mare, ca apoi să cotească spre Sutoru. Pare mai sigur traseul său prin Mihăiești-Topa Mică-Sutoru, aceasta fiind calea cea mai dreaptă spre Porolissum.

În teritoriul Napocii putem include sigur așezarea rurală romană de la *Mihăești* (j. Cluj). Se citează acolo, în locul „Piatra detunată", descoperiri de zidării (distruse în 1858), de la o clădire cu mai multe camere pardosite cu lespezi, cărămizi, monumente funerare și un soldat sculptat

cu cască. Nu știm dacă avem de-a face cu o *villa rustica*, sau cu un turn de pază, cum pretinde Torma (*Limes*, p. 20 și urm.). Putem atribui teritoriului Napocii și așezarea sătească romană de la *Dragu* (j. Sălaj), situată la 4 km sud de sat, pe locul denumit „Pusta Mică", unde s-au identificat construcții cu cărămizi, țigle, ceramică, monede și o statuie de piatră a lui Iupiter. La 1 km de sat, în punctul „Zăpodea de la piatră", ar fi și ruinele unei *villa rustica*, unde în afară de ceramică s-a aflat și un vultur sculptat în piatră (Neigebaur, p. 234; Gooss, *Chronik*, p. 71 și *Rep. arh.*).

Presupunem că din același teritoriu napocens făcuse parte *Optatiana-Sutoru*, cu un castru și o puternică așezare civilă, în situație de tîrg[10].

Castrul de la Sutoru, așezat în locul „Gura Căpușului de Șes" (la sud de sat, în stînga văii Almașului), este astăzi aproape total distrus. Avea și terme. În jurul lui se extindea așezarea civilă marcată prin construcții izolate. Multe cărămizi poartă abreviat numele garnizoanei locale *N(umerus) M(aurorum) O(ptatianensium)* (*An. ep.*, 1932, nr. 81, și Wagner, p. 209). Se cunosc și trei inscripții pe piatră, una fiind fragmentară și fără importanță (*CIL*, III, 842). Într-o lungă inscripție funerară se amintește de un *Aurel(ius) Masinnus*, *duplicarius* în *ala I milliaria*, îngropat de soția sa *Iulia Severa*, și de un *Fl. Saturninus*, ca moștenitori (*CIL*, III, 7644). Textul acesta nu formează un document sigur despre prezența la Optatiana a unei *ala milliaria* (Wagner, p. 54 și urm.). Mai interesantă este a treia piatră de mormînt a unui *Aur. Bassus*, *sig(nifer)* în *numerus*-ul local, ale cărui rude erau persoane cu nume traco-dacice: *Aelia Prisosta*, *Aurelia Bassina* și *Aurelius Denzi* (*An. ep.*, 1932, nr. 81 și Russu, *AISC*, IV, p. 210). Familia avea o origine traco-dacică sud-dunăreană. Se mai cunosc din Sutoru și cîteva reliefuri (multe funerare) sculptate în calcar cu chipuri de călăreți, femei aducînd ofrande, chipul zeiței *Dea Syria* ș.a. Ele atestă prezența unor proprietari înstăriți.

Este neîndoielnic că Largiana se lega de valea Crișului Repede cu un drum ce se ramifica de la *Almașul Mare* (j. Sălaj), unde ca descoperiri sigure posedăm numai un *milliarium*, aflat în 1851 și azi dispărut (*CIL*, III, 8060; E. Orosz, *AE*, XXXI, 1911, p. 276 și M. Roska, *AE*, XLVIII 1934, p. 153). În textul lui se spune despre o restaurare a drumului în anul 236 e.n. Partea cea mai importantă a inscripției este indicația dată la finele textului: *M(illia) P(assuum) XVI a R... VL.* [*vico*]*?* *AN*[...]., un rînd, care, din cauza proastei conservări, a provocat multe controverse privitoare la lectura toponimicile (Domaszewski, în *CIL*, III, 1376, 1379 și Pârvan, *Getica*, p. 271). Întregirile propuse pentru lectura unor nume de localități, ca *vicus An*[*artoruum*] sau *vicus An*[*sam(ensium)*], *R*[*esc*]*ul(um)* ș.a., sînt nesigure. Rămîne clar numai faptul că se indica distanța de XVI mp (= 23,664 km), între un *vicus*(?) al cărui nume începea cu literele AN... și o altă localitate, cu inițiala R. Distanța corespunde cu depărtarea dintre

Bologa și Almașul Mare, încît aceste litere (inițiale) de localități, de pe milliarium, ar putea indica numele lor[11].

Legătura dintre așezările de la Almașul Mare și Sutoru se făcea prin *vicus*-ul roman de la *Cuzăplac* (j. Sălaj), unde, în 1875, s-au semnalat la răsărit de sat substrucții de zidării, cărămizi, ștampilate ș.a. (Torma, *Limes*, p. 29 și *Rep. arh.*).

Una dintre cele mai dezvoltate *villa rustica* din Dacia se afla în teritoriul napocens la *Ciumăfaia* (com. Borșa, j. Cluj). Ferma se găsea la nord de actualul sat, pe o terasă superioară a dealului Dombor pe locul de împreunare a văilor Borșa și Chidea[12].

Săpăturile din 1911 au scos la iveală mai multe altare votive, ceramică și alte obiecte. Cele continuate de Z. Székely, în 1943, au lămurit în cea mai mare parte planul fermei cu clădirile anexe, au descoperit incinta cu zid, o monedă de la Septimiu Sever și o a șaptea inscripție votivă, aflată *in situ*. Clădirea se construise la finele secolului al II-lea e.n. și cunoscuse o frumoasă creștere economică în cel următor. Din materialul epigrafic rezultă că primul proprietar al fermei fusese un *Aelius Iulius* fost centurion și retras ca veteran în liniștea de la Ciumăfaia. În diferite încăperi ale fermei, acesta ridicase altare zeilor: *Apollo*, *Mercurius*, *Silvanus domesticus*, *Minerva*, *Iuno regina*, *Fortuna conservatrix* și tuturor zeilor și zeițelor (*Dolg.*, II, 1911). În același loc, *P. Ael. Maximus*, probabil un fiu al său, ajuns cavaler roman (*a mil(itiis)*, mai pusese și el un altar neînvinsului zeu *Hercules Magusanus* (*Arch. Anz.* 1912, col. 259). Deci, fiul primului proprietar promovase pe scara socială a societății și adora o divinitate romano-germanică (*RE*, VIII, col. 611 și XIV, col. 521). În Napoca întîlnim un omonim: *P. Ael. Maximus* (*CIL*, III, 855), care poate fi una și aceeași persoană cu cea de la Ciumăfaia. S-au mai semnalat urme de așezare rurală romană în punctul „Palută" (zidării, cărămizi, conductă de apă, etc. Cf. Székely, *Jeguzetek*, p. 5 și urm. și *Rep. arh.*).

În *Măcicașul de Sus* (com. Deușu, j. Cluj), un altar pus pentru *Silvanus silvester*, de către sclavul *Fortunatus*, în sănătatea stăpînului *Theupropus* (*AISC*, I, 1, p. 105), ar dovedi acolo o altă *villa rustica* condusă de un *actor*.

Pe partea dreaptă spre est de Someșul Mic, de la Cluj pînă la Gherla se întîlnesc alte sate romane din componența teritoriului Napocii. La *Sic* (j. Cluj) dăm peste urme de vechi saline, probabil exploatate de romani, după cum ar indica urmele de locuire din vecinătatea lor[13]. În punctul numit „Seleci", asocierea ceramicii provinciale romane cu cea dacică din vremea stăpînirii romane indică un *vicus* mixt, a cărui viață continuă pînă la începutul secolului al IV-lea e.n. (Protase, *PC*, p. 49). La punctul „Valea Sărată" s-a aflat un altar votiv pus zeului „*Silunus*" (adică *Silvanus*) de către sclavul *Myro*, în numele stăpînului său *Cl. Rufinus* (*CIL*, III,

7637 = 6247 și Tudor, *Ist. sclavaj.*, p. 93). Ca și la Domnești (cf. mai jos, p. 270), am avea aici oficiul unui arendaș al salinelor, condus de un sclav destoinic. Exploatări de sare s-au făcut și în vecinătate, la *Bonț* (com. Fizeșul Gherlei, j. Cluj), unde a existat o mică așezare rurală (J. Ornstein, *AEM*, XIV, 1891, p. 180 și *Rep. arh.*). Cu toate că cele două-trei inscripții depozitate cîndva la conacul din *Țaga* (j. Cluj) sînt aduse din alte părți, a existat totuși o așezare rurală importantă în această comună (ceramică, un tezaur monetar, monede izolate ș.a.) (Ackner, *JCC*, 1856, p. 40; Gooss, *Chronik*, p. 69 și Marțian, 707). Între Țaga și Palatca se semnalează *vicus*-ul daco-roman de la *Sava* (j. Cluj) marcat prin ceramică, cărămizi și țigle (Protase, *PC*, p. 47).

Unul dintre importantele centre militare romane, cu o înfloritoare așezare civilă, ce a atins situația de tîrg, s-a dezvoltat lîngă actualul oraș *Gherla*[14]. Nu cunoaștem numele tîrgului roman de la Gherla, fiindcă nu se situa pe un drum imperial, ca să fi intrat în atenția itinerarelor antice. La Gherla s-au făcut săpături arheologice, în 1901, de către maiorul austriac J. Ornstein, apoi de către E. Orosz în 1905—1907 și de arheologii clujeni în 1937. Nu s-au publicat niciodată în întregime rezultatele culese și s-a dat atenție numai castelului roman.

Castrul a fost construit inițial numai cu pămînt. Se găsea la 1,5 km spre sud-vest de oraș, pe o terasă situată între Canalul Morii și șoseaua Dej-Cluj, unde se menționează încă din secolul al XVIII-lea. Pînă mai acum cîțiva ani, se putea vedea la suprafața terenului și era de mărimea: 162×169 m (= 2,7 ha). Astăzi este acoperit de Combinatul pentru industrializarea lemnului. În 1960—1961, cînd s-a ridicat acest combinat s-au descoperit sculpturi în piatră, piese arhitectonice, multe arme, ceramică, opaițe, monede, geme și 15 inscripții fragmentare (D. Protase). S-au mai găsit atunci două statuete din bronz (Hygea și Marte), o placă din bronz cu portretul Minervei, o diplomă militară și 30 de monede (Vespasian-Filip Arabul). Au apărut însă și piese de bronz din secolul al IV-lea e.n. (Constanțiu al II-lea și Valens), folosite de populația romanică după părăsirea Daciei. În anul 143, castrul a fost dotat cu fortificații de piatră de către *ala II Pannoniorum*, garnizoana lui de bază. Ea a ridicat și termele militare, situate la 200 de pași spre sud-vest de acesta (*An. ép.*, 1906, nr. 112; cf. și *CIL*, III, 832; 12547,2; 8074,5, a; *AISC*, V, p. 233; Christescu, *Ist. milit.*, p. 181 și Wagner, p. 60 și urm.).

Știm prea puțin despre așezarea civilă care s-a dezvoltat din canabele înfiripate pe lîngă castru. Pînă în prezent sînt semnalate din Gherla 35 de inscripții, unele încă inedite[15]. Din ruinele castrului și ale așezării civile au apărut și unele reliefuri în piatră și plăci de bronz cu chipul lui Marte, pe una fiind numele trac *Mucapa* (Russu, *AISC*, IV, p. 212).

Marea majoritate a documentelor epigrafice se referă la garnizoana locală, *ala II Pannoniorum*. Prefectul ei, *Pannon(ius) Maximus*, cu ocazia închinării unui altar lui *Hercules sanctus*, nu uită a înscrie în text și numele superiorului său, *Marc. Veracilius Verus*, guvernator al Daciei (*CIL*, III, 832). Alți comandanți, cum era *C. Cae[lius?] Sal[vianus]* și *M. N. Lucret — [i?]anus*, rămîn fideli lui Iupiter Capitolinul (*An. ép.*, 1960, nr. 221; *CIL*, III, 12540 = I. I. Russu, *MCA*, VI, p. 874, nr. 4). În anul 216, gradatul *M. Aur. Frontonianus* închină un altar pentru toți zeii și zeițele, în cinstea „oamenilor din gărzile de noapte" (*CIL*, III, 12539: *in honorem nocturnor(um)*. Menționarea gărzilor este interesantă în ceea ce privește măsurile de pază, prin oameni răspîndiți în diferite turnuri și puncte de supraveghere militară. Dintre aceste locuri de pază s-au identificat turnuri la *Tirgușor*, j. Cluj) și la *Baița* (com. Livada, j. Cluj), ultimul situat pe malul stîng al Someșului, lîngă drumul ce duce spre satul Bunești (Ornstein, *AEM*, XIV, 1890, p. 179; G. Finály, *AE*, XVIII, 1898, p. 431 și *Rep. arh.*).

Unul dintre *decuriones alae* mort la Gherla, a fost înmormîntat de camaradul său *Pa[nn(onius) Secun]dinus* (*CIL*, III, 12542). Divinitatea sincretistă romano-germanică, *Hercules Magusanus* cunoaște adoratori și la Gherla, în persoana lui *Aur. Tato, stator*, deci mic gradat al garnizoanei (Macrea, *AISC*, V, p. 232 și urm.). Este probabil ca Tato să fi fost recrut celto-german de pe malurile Rinului. O cărămidă rămasă de la ostașii care lucrau în atelierele de pregătit acest material de construcție conține o interesantă listă de nume tracice și celtice. Textul ei se termină cu gravarea greoaie a întregului alfabet latin. Cărămida servise deci ca material de învățat scrisul (*CIL*, III, 294* = *Russu, AMN*, I, 1964, p. 480 și urm.). Textele epigrafice soldățești ne fac cunoscute la Gherla și alte nume peregrine, ca *Brisenus* (trac), *Scenobarbus Dasi* (ilir), *Sepenestus Rivi* (celt) și alții (Russu, *AMN*, I, 1964, p. 481 și D. Protase, *PM*, 1964, p. 178). *Ala II Pannoniorum* și-a completat efectivele cu mulți recruți din provinciile vestice ale Imperiului roman.

În lumea civilă locală întîlnim nume romane, ca *Aelia Paulina* și *Ulp(ia) Dubitata*, care împreună cu un frate al lor, un *miles librarius consularis* (anii 211—222), își îngroapă părinții (*CIL*, III, 6246[16]). O inscripție onorifică (*CIL*, III, 12541), pusă pentru *Lucilia Musa* de către *Florentinus* și *Suriacus*, ar putea fi un document privitor la doi *actores*, sclavi ai unor proprietari locali.

Din Gherla ne-a parvenit partea din stînga a unei inscripții ce conținea un epitaf versificat pentru *Aelia Ingenua*. Ceea ce s-a păstrat apare prea modest spre a se încerca o restituire a versurilor (Russu, *Dacia*, XI—XII, p. 269, n. 1). Majoritatea sculpturilor în piatră și inscripțiile funerare de la Gherla stau în legătură cu activitatea garnizoanei locale. Apar cai și

călăreți sculptați în diferite chipuri (*JÖAI*, VI, 1903, Beibl. p. 114, nr. 35). Pe un alt fragment (*ibid*, fig. 34) s-a sculptat o bigă cu doi cai înhămați și conduși de un vizitiu. Am putea vedea în această reprezentare pe un negustor local care vindea marfă în regiune și peste hotare (foto. 17 și 18).

Onomastica din inscripții conține o deosebită varietate de *nationes* așezate la Gherla (trace, celtice, ilirice, elenice etc.). Marea majoritate a acestora a venit ca recruți ai *alei II Pannoniorum*, sau ca rude ale lor. Mulți oameni dornici de îmbogățire au fost atrași de fertilitatea solului și de exploatarea salinelor. În împrejurimile tîrgului prosperau multe *villae rusticae*, ca cea de la *Hășdate* (2 km depărtare de castrul Gherla), de unde provine un fragment epigrafic votiv pentru Iupiter reprezentat în relief, cu fulgerul și sceptrul lîngă un taur *(Rep. arh.)*. Din *Pintic* (j. Cluj), unde a existat o așezare rurală romană (Gooss, *Chronik*, p. 98; Russu, *AISC*, III, p. 153 și urm.; IV, p. 211 și urm. și V, p. 287 și urm.; E. Chirilă, *SCIV*, III, 1952, p. 405) se cunoaște piatra funerară a unui *Ael. Dines*(?), îngropat de fiul său *Aurelius Ditugentus*, deci o familie de traci din sudul Dunării stabiliți în nordul Transilvaniei (*CIL*, III, 835; I. I. Russu, *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 463 și urm. și *AISC*, IV, p. 211). La vest de acest sat au apărut zidării romane și ceramică care ar putea indica o *villa rustica*. În satul *Cornești* (j. Cluj) s-a aflat multă ceramică romană (B. Pósta, *EME*, 1907, p. 39 și Chirilă, *SCN*, III, p. 406); iar la *Iclod* și *Iclozel* au apărut țigle și vase romane (Ornstein, *AÉ*, XXIII, 1903, p. 61; Finály, *AÉ*, XVIII, 1898, p. 430 și Chirilă, *l.c.*). Pentru toate trei localitățile sînt deci suficienți indici că se află pe locul unor așezări rurale romane. Ultima așezare romană de pe valea Someșului Mic se situa la *Ocna Dejului* (j. Cluj), dezvoltată pe baza exploatării salinelor. Din lipsă de cercetări nu avem la îndemînă informații despre așezarea civilă a locului (Gooss, *Chronik*, p. 70 și urm; Christescu, *Viața ec.*, p. 103; A. Radnóti, *AÉ*, 1944—1945, p. 139 și *Rep. arh.*).

Napoca a fost un oraș cu o viață civilă intensă, nestingherită de prezența unei garnizoane mari locale. Elementele militare au pătruns în administrație numai ca veterani. De la început s-au așezat la Napoca puternice grupe de coloniști (ca acei *Galatae consistentes)* care erau în cea mai mare parte romanizați sau cîștigați pentru romanism. A existat însă în oraș (dar mai ales în teritoriul său) un puternic contingent de populație autohtonă dacică, pentru supravegherea căreia se creaseră multe posturi de pază, în lungul văilor și drumurilor de seamă (cum erau acele „gărzi de noapte" de la Gherla). Documentele arheologice privitoare la istoria orașului Napoca sînt puține și disparate, din cauza distrugerii ruinelor romane. Atare situație ne împiedică a-i cunoaște anumite aspecte istorice, sociale și economice. În Dacia este primul dintre orașe care a cunoscut o promovare în stadiile

de municipiu și de colonie. A fost preferată drept capitală a provinciei Dacia Porolissensis, față de așezarea de la Porolissum, fiindcă era îndepărtată de graniță, poseda o poziție rutieră și economică favorabilă, precum și un puternic nucleu de *cives Romani* și peregrini *consistentes*. Ca vechi *municipium* și *colonia*, înaintea multor orașe din Dacia, Napoca a beneficiat de un vast *territorium*, cu care se lega prin văile a multor rîuri. În acest teritoriu au apărut multe așezări rurale romane sub forma unor *vici*, precum și cîteva comune rurale importante, dezvoltate economicește ca tîrguri. Alături de sate întîlnim urmele multor *villae rusticae* stăpînite de proprietari, dintre care mulți erau magistrați la Napoca, peregrini îmbogățiți și veterani retrași la țară. Acești proprietari adoră cu predilecție pe zeul *Silvanus*, protectorul divin al gospodăriilor lor. Pe drumul imperial dintre Napoca și Porolissum s-au dezvoltat multe așezări din *stationes* și *mansiones*, al căror nume latinesc arată originea lor. Pe lîngă unele castre din teritoriul Napocii, inscripțiile indică *nationes* variate (ilirice, celtice, tracice etc.), venite în castelele și canabele respective, prin procesul recrutării. În multe locuri, documentele arheologice dovedesc continuitate de viață romanică după părăsirea provinciei.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] Mommsen, *CIL*, III, p. 168 și urm. și 1382 (A. v. Domaszewski); Jakab Élek, *Kolosvár története*, Budapesta, 1870; K. Torma, *A limes dacicus felsõ része*, Budapesta, 1880; Király Pál, *EM*, 1898, pp. 355–371; Max Fluss, *RE*, XVI, 2, col. 1692 și urm; N. D. Covaciu, *ACMIT*, I, 1926–1928, p. 218 și urm.; Novák József, *Koloszvári Szemle*, 1943, p. 1 și urm.; M. Macrea, *AISC*, V, p. 297 și urm.; A. Bodor, *Napoca a feliratok tükrében*, *EKL*, 1957, p. 78 și urm.; M. Macrea, *Ist. Rom.*, vol. I, *passim*,; I. I. Russu, *PM*, Cluj, 1960, p. 213 și urm.; G. Forni, *OD*, p. 197 și urm. și I. Mitrofan, *AMN*, I, 1964, p. 197 și urm. și II, 1965, p. 657 și urm.

[2] *CIL*, III, 827; 853–874; 1100; 1141; 1627; 1633, 10; 6252–6256; 7633; 7655–7669; 7726=963; 7796; 7804; 14465; 14466; 14468 (= *JÖAI*, VII, 1904, Beibl. p. 112, nr. 1); VI, 269; VIII, 2787; 3021; 18085; *An. ép.*, 1934, nr. 14; 1939, nr. 246; 1960, nr. 226; *JÖAI*, V, 1902, Beibl. col. 97 și urm.; *Dolg.*, IV, 1913, p. 256; VII, 1916, p. 79; *ACMIT*, 1929, p. 311; *ED*, IV, p. 146; *AISC*, I, 2, p. 59 și urm.; și V, pp. 254 și 259; *Dacia* VII–VIII, p. 313, nr. 1–3; *Közlemények*, I, 1941, p. 111; *PM*, 1960, p. 222 și urm; *AMN*, I, 1964, p. 477 și urm.

[3] *CIL*, III, 6254; 14465 = *ILS*, 7150. Cf. și nr. 860 (= *ILS*, 4082); 1100 (= *ILS*, 7141); 7664; VIII, 3021: *(domo) Aelia Napoca;* W. Weber, *Unter-*

such. zur Gesch. Kaisers Hadrianus, Leipzig, 1907, p. 153; M. Fluss, *art. cit.*, col. 1693; C. Daicoviciu, *La Transylv.*, p. 129; Bodor, *EKL*, p. 83 și urm. (este pentru anul 119 e.n.); M. Macrea, *Ist. Rom.*, I, p. 263; G. Forni, *OD*, p. 237; Daicoviciu-Protase, *JRS*, LI, 1961, p. 69=*AMN*, I, 1964, p. 176 și I. Mitrofan, *op. cit.*, p. 197.

[4] *CIL*, III, 858; 862; 865; 867; 1141= 869; 7633 = 827; 7657=854; 7665; 7726; 7804; 7833; 7996; 8075; 26 = 1633,10; 14468 = *ILS*, 7149; *CIL*. III, 37* = M. Macrea, *AISC*, V, p. 297 = I. I. Russu, *AMN*, I, 1964, p. 487; *An. ép.*, nr. 246; 1944, nr. 10 și 39; *AÉ*, XXVIII, 1908, p. 361; *AISC*, I, 2, p. 109 și V, pp. 254 și 297; *Közlemények*, I, 1941, p. 111 și Bodor, *op. cit.*, p. 85 și urm.

[5] *Iupiter Optimus Maximus* (*CIL*, III, 855—858; 6253=7658; 14465= *ILS*, 7150; *JÖAI*, V, 1902, Beibl. p. 97, nr. 2 și 4; *Dolg.*, VII, 1916, p. 79); *triada capitolină* (*CIL*, III, 858); *Silvanus* (*CIL*, III, 7661=863; *An. ép.*, 1933, nr. 20—21); *Mercur* (*CIL*, III, 861); *Dis Pater* și *Proserpina* (*CIL*, III, 7656); *Venus victrix* (*CIL*, III. 7663=864); *Nemesis regina* (*CIL*, III, 7633); *Esculap și Hygea* (*CIL*, 14468=7149); *Fortuna Augusta* (*CIL*, III, 7657=853); *Hercule* (*CIL*, III, 6253); *Liber Pater* (*AISC*, I, 1, p. 109; *Közlemények*, 1941, p. 111; și Bodor, *Dacia* N. S., VII, p. 211); *Diana vera et bona* (*AISC*, I, 1, p. 110, nr. 2); *Diana conservatrix* (*JÖAI*, V, 1902, Beibl. p. 49, nr. 4 — Potaissa?); *Ceres Augusta* (*CIL*, III, 36* = Russu, *AMN*, I, 1964, p. 477 nr. 1) și *Apollo* (*An. ép.*, 1939, nr. 246).

[6] Gooss, *Chronik*, p. 111; Torma, *op. cit.*, p. 22, 119 și 126; G. Finály, *AÉ*, XXIV, 1904, p. 244; E. Orosz, *EM*, XIV, 1903, p. 31 și XX, 1909, p. 90; C. Daicoviciu, *AISC*, I, 2, p. 63; Christescu, *Ist. milit.*, p. 171; Szilágyi, *Közlemények*, I, 1941, p. 117 și urm.; I. I. Russu, *MCA*, VI, p. 875 și *Rep. arh.*

[7] Gooss, *Chronik*, p. 77 și 112; A. Buday, *Dolg.*, II, 1926, p. 9 și urm.; Christescu, *Ist. milit.*, p. 181 și urm.; Wagner, p. 68 și urm.; Szilágyi, *Közlemények*, I. 1941, p. 119; I. I. Russu, *MCA*, II, p. 885 și urm; M. Macrea, *MCA*, V, p. 453 și urm; Bodor, *OD*, p. 41; Protase, *PM*, 1960, p. 188 și urm.; și *Rep. arh.*

[8] Din rîndul acestora cunoaștem pe *Sex. Valerius Saturninus*, adorator al lui Iupiter Capitolinul împreună cu camarazii *(collegae)* săi (*CIL*, III, 845). Urmează apoi inscripții funerare cu numele lui *Aur. Fabius sig(nifer)* din aceeași *ala*, îngropat de tatăl său *Aur. Reburus*, un veteran celt, și de mama sa *Fabia* (*CIL*, III, 847 și Russu, *AISC*, IV, p. 232); *T. Ael. Paulus*, veteran (*CIL*, III, 7650 = 846); cornicularul *Aurelius Severinus* (*CIL*, III, 847, a); *Verecundus*, veteran, și soția sa *Aurelia Sabina* (*CIL*, III, 848); *Ulp. Saturninus*, călăreț cu fratele său *Ulp. Valentinus* (*CIL*, III, 849); *Aurel. Carinus, cor(nicularius)*, îngropat de soția sa (*CIL*, III, 7651) etc.

[9] *Certie* la *GR*, Cf. Tomaschek, II, 2, 85; *CIL*, III, p. 167, 1014 și 1378; C. Schuchhard, *AEM*, IX, 1885, p. 225; Patsch, *RE*, III, col. 1986 și urm.; și *Diz. epigr.*, III, p. 214.

[10] Em. Panaitescu, *art. cit.*; C. Daicoviciu, *AISC*, I, 2, p. 52 și urm.; și Christescu, *Ist. milit.*, p. 118. Cf. încă Gooss, *Chronik*, p. 128 și urm.; Torma, *op. cit.*, p. 119; Finály, *AÉ*, XXIV, 1904, p. 244; Marțian, 761 și *Rep. arh.*

[11] A. Alföldi, *Daci e romani in Transilvania*, Budapesta, 1940, p. 29 și urm.; și C. Daicoviciu, *La Transylv.*, p. 96, care localizează *Resculum* la *Bologa*, deși era o „mahala" din Alburnus Maior.

[12] A. Buday, *Dolg*,. II, 1911, p. 260 și urm.; M. Roska, *EM*, 1944, p. 40 și urm.; M. Macrea, *AISC*, V, p. 227 și urm.; Z. Székely, *Jegyzetek Dacia történetéhez. (Notices sur l'histoire de la Dacie)*, Sf. Gheorghe, 1946, p. 5 și urm. și *Rep. arh.*

[13] Ackner, *JCC*, 1856, p. 36; Torma, *op. cit.*, pp. 19—20; Gooss, *Chronik*, p. 112; Marțian, 620; Christescu, *Viața ec.*, p. 50; E. Chirilă, *SCN*, III, p. 406 și *Rep. arh.*

[14] Neigebaur, p. 231 și urm.; Ackner, *JCC*, I, 1856, p. 36 și urm.; și II, 1857, pp. 92, 99; Torma, *op. cit.* pp. 119 și 128; Gooss, *Chronik*, p. 117; Y. Ornstein, *AEM*, XV, 1891, p. 168 și urm; *AÉ* XXII, 1902, p. 76 și urm. și *JÖAI*, VI, 1903, Beibl. col. 109 și XI, 1908, Beibl. col. 207 și urm.; Finály, *AÉ*, XXII, 1902, p. 336 și urm.; și *JÖAI*, XI, 1908, p. 207; Christescu, *Ist. milit. passim*; I. I. Russu, *Dacia*, XI—XII, p. 269 și *MCA*, VI, p. 873 și urm.; Daicoviciu-Protase, *AMN*, I, 1964, p. 163 și urm.; D. Protase, *PM*, 1965, p. 177 și urm. și *Rep. arh.*

[15] *CIL*, III, 832—834; 6246; 12539—12543; *JÖAI*, VI, 1903, Beibl. col. 117 (cf. și V, Beibl. 1902, col. 101); *Dolg.*, VII, 1916, p. 80 și urm.; *AISC*, V, p. 235 și urm.; *An. ép.*, 1960, nr. 221—223; *MCA*, VI, p. 873 și urm.; I. I. Russu, *AMN*, I, 1964, p. 480 = *CIL*, III, 294*. Unele inscripții s-au găsit în partea estică a dealului Corabia.

[16] Mai putem cita pe *Ulpia Treboniana*, *Candid(us)*, *Secund[inus]* și *Avitus* (*JÖAI*, VI, 1903, Beibl. col. 117); pe un *M. Ulp. Provicialis*, adorator al lui *Silvanus domesticus* și peregrin de origine (*An. ép.*, 1960, nr. 23); iar ca grec, pe un *Daphnus* (*CIL*, III, 833).

POROLISSVM ŞI ÎMPREJURIMILE LUI

După cum Slăvenii de pe Olt, Angustia din gura Oituzului transilvan și Micia din valea Mureșului constituiau puncte-cheie în sistemul de apărare a hotarelor respective, la fel centrul strategic de la Porolissum (satul Moigrad, com. Mirșid, j. Sălaj) avea misiunea de a fi un puternic bastion defensiv pentru granița nord-vestică a Daciei. În zona ce i se afectase pentru controlul militar din valea Crișului Repede pînă la Bistrița, au existat numeroase castre și alte elemente de apărare, din ale căror garnizoane au crescut *canabae*, alături de așezările civile autohtone ce se găseau în legături economice directe cu lumea barbară de peste hotare[1].

Etimologia toponimicului Porolissum este neînțeleasă în partea întîia a cuvîntului, însă clară ca traco-getică în a doua parte — *lissos*, *lissum*, prin analogii cu alte denumiri geografice (Tomaschek, II/2,65, 70; Mateescu, *ED*, I, 1923, p. 155 și Pârvan, *Getica*, p. 256). Localitatea este menționată în multe izvoare antice: *Porolisso*, în *TP* (Miller, *IR*, p. 551); Πορόλισσον și Παράλισσον de *Ptol.* (III, 8, 6) și *Porolissum* la *GR* (cf. Schnetz, pp. 47 și 48), care l-a plasat greșit în Moesia Inferioară. Inscripțiile dau forma *Porolissum*, cu excepția unui epigraf dinafara Daciei, unde apare ortografierea *Paralissensium civitas* (*CIL*, III, 2866).

Anterior venirii romanilor, urmele arheologice indică existența unei puternice așezări civile dacice (poate chiar o cetate), situată pe dealul Măgura (cota 504), la răsărit de satul Moigrad. Romanii s-au așezat la poalele și în fața dealului Măgura, pe platoul Pomet (cota 502) și pe pantele extinse ale acestuia. Acest platou se situează între satele Jac și Moigrad, un loc potrivit pentru ridicarea unui castru în jurul căruia a fost teren suficient ca să se extindă așezarea civilă. Locul a fost căutat pentru așezare din neolitic pînă în evul mediu tîrziu. Ultimele documente romane de la Porolissum sînt inscripțiile din vremea lui Decius și monedele de la Gallienus, dar este sigur că acest punct strategic a fost părăsit numai în vremea lui Aurelian, cînd populația nu s-a mai împrăștiat (C. Daicoviciu, *RE*, XXII, col. 265—270). Așezarea militară și civilă romană de la Porolissum ia ființă încă din timpul lui Traian, ca un mare nod strategic, dar și ca

loc de legătură al unor drumuri comerciale și punct de schimb cu triburile barbare de peste frontieră (Christescu, *Ist. milit.*, p. 100 și urm. și Patsch, *Der Kampf*, p. 144). Un atare drum pornea din Aquincum (Budapesta) și *GR* (IV, 5; cf. Schnetz,p. 47) notează în lungul lui ca tîrguri de seamă: *Thira*, *Tirepsum*, *Iscina*, *Capora*, *Alincum*, *Ermerium*, *Urgum*, *Sturum*, *Congri*, *Porolissum* și *Certie*, nume de localități, în majoritate traco-getice (Pârvan, *Getica*, p. 240). Fără succes s-a încercat de către unii localizarea acestor așezări în estul Daciei (cf. Tomaschek, II, 2, *passim*; Pârvan, *Getica* ; Christescu, *Ist. milit.*, p. 109 și Paulovics, *Dacia*, *passim*). Această cale tăia Dacia de la gura Istrului pînă în cîmpia panonică și fusese folosită de negustorii care mergeau la Pontul Euxin sau către vest. Pătrundea în Dacia pe la Porolissum, unde se încasau taxe de vamă pe mărfurile și călătorii ce intrau sau ieșeau. Orașul de pe frontieră a rămas însă în situația juridică de *pagus* sau *vicus*, aproape un secol, deoarece întreaga activitate administrativă și politică a Daciei Porolissensis era dirijată de Napoca, sediul procuratorului provinciei.

Pentru prima dată ruinele orașului Porolissum au fost descrise amănunțit în 1863 de către C. Torma, care arată că împreună cu castrul ocupau mai multe zeci de hectare. Săpături arheologice s-au făcut de A. Buday în 1908—1914, cînd s-a dezvelit o *insula* din așezarea civilă; ele au fost reluate de către C. Daicoviciu în 1938—1939, de A. Radnóti în 1943, iar din 1949 de către M. Macrea, cu un colectiv de arheologi clujeni.

Porolissum se apăra prin două castre. Pe dealul Pomet, care are o formă conică cu vîrful teșit și terase de jur împrejur, se afla un castru impresionant prin poziția lui strategică, fiind „cheia de bază a apărării graniței de nord-vest a provinciei" (Macrea). Este de mărimea 266×294 m, la început se lucrase numai din pămînt apoi (probabil pe timpul lui Antoninus Pius) se transformase în castru de piatră, cu *murus* gros de 1,50 m și apărat de două șanțuri. Era unul dintre cele mai mari castre ale Daciei, destinat garnizoanei a două-trei corpuri auxiliare.

Cu ocazia vizitei lui Caracalla la Porolissum, în 213, castrul a fost restaurat (Macrea, *SCIV*, VIII, 1957, p. 222 și urm.). O nouă refacere a avut loc după anul 251, cînd porțile sale au fost blocate în grabă cu materiale și piese de monumente mai vechi, între care și inscripții ale lui Decius, pentru o mai bună rezistență. Al doilea castru se găsește la 700 m nord-est față de cel de pe Pomet, pe dealul Citera. A avut și el o fază de pămînt și una de piatră. Cel din piatră era de mărimea 66,65 ×101,10 m, cu zidul gros de 1,20 m și șanț (unde nu existau pante abrupte).

Pentru apărarea complexului militar și civil de la Porolissum se ridicase un fel de *limes* spre *barbaricum*, la o distanță de 600 m către nord, lung de cîțiva kilometri. Acest cordon defensiv se compunea dintr-un val de pămînt cu un șanț în față, întrerupt la satul Brebi de două burguri de

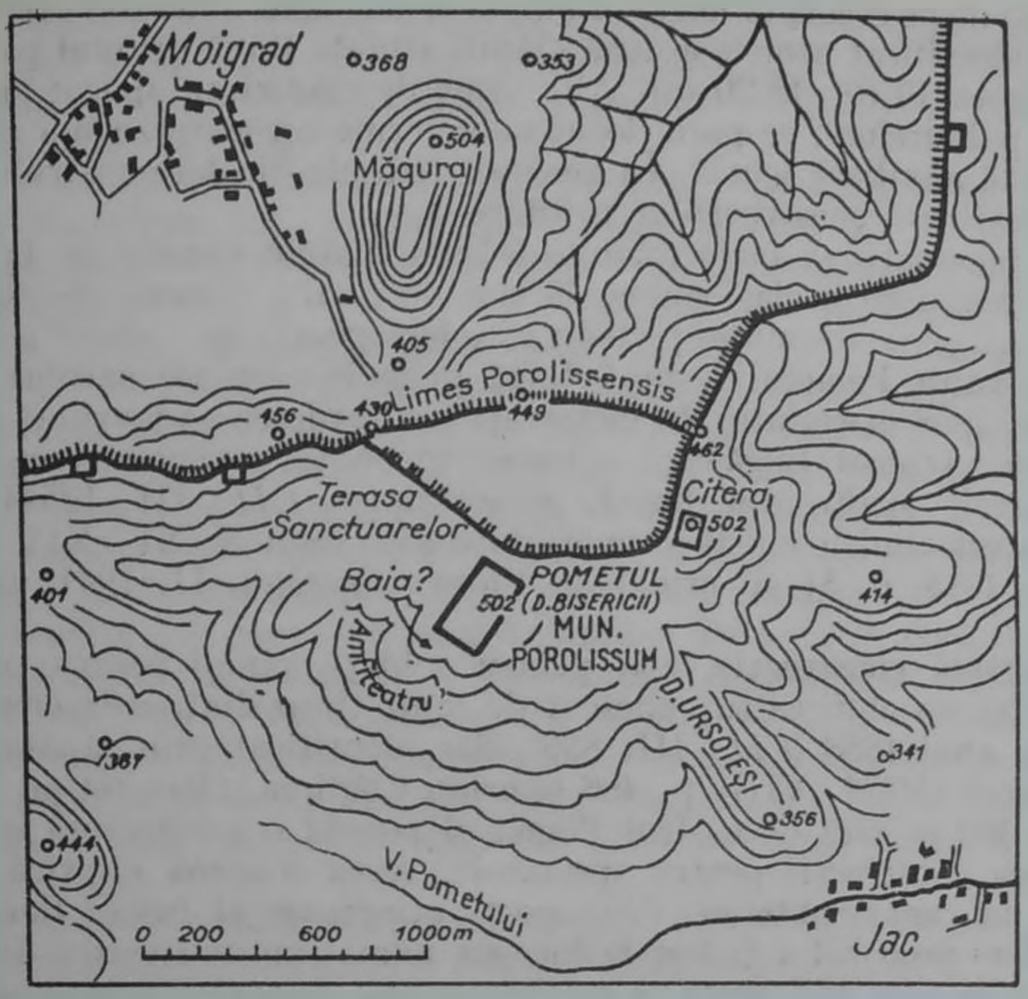

Fig. 14. Orașul și fortificațiile de la Porolissum.

apărare, depărtate între ele cu 500 m. Din loc în loc, pe valul limesului se ridicau turnuri de piatră pentru observații și apărare, elemente defensive care se întîlnesc în fața tuturor castrelor de pe granița nordică a Daciei (din 1500 în 1500 m). În fața orașului Porolissum exista o altă centură de apărare, formată dintr-un zid de piatră fără turnuri. Mai îndepărtate se ridicaseră, în jurul bastionului de apărare militar de la Porolissum, multe turnuri de pază și semnalizare[2]. (fig. 14).

Există la Porolissum și așa-zisa „terasă" a sanctuarelor situată pe culmea dintre dealurile Ferice și Pomet. Fusese străbătută de un drum pavat cu blocuri mari din calcar (lat de 5,75 m) ce se oprea la poarta de nord-est a castrului de pe Pomet. Pe această terasă s-a descoperit un *sacellum* al lui *Liber Pater*, de formă rotundă, în jur cu gropi umplute cu resturi rămase de la diferite ceremonii religioase. Într-o atare groapă s-a găsit gîtul unei amfore romane, cu o ștampilă ce indica numele împăratului Nerva (96—98), vas produs în peninsula Istria și adus la Porolissum de către primii colo-

niști veniți de pe coasta dalmată. În afara zonei sacre a terasei sanctuarelor, s-au mai identificat urmele a două clădiri situate lîngă drumul pavat (una avea mărimea 10,10×15,20 m). Alte urme de clădiri au apărut pe așa-zisa „terasă a palestrelor", se pare, locul unor terme ale garnizoanei construite de o cohortă auxiliară locală. În general, terasele din fața castrului Pomet fuseseră destinate construcțiilor militare.

Pentru inhumații și incinerații se folosea marele cimitir de la *Ursoieș*, situat pe dealul cu același nume, la sud de castru și oraș. Necropola s-a extins pe marginile drumului pietruit care lega poarta de sud-est a castrului Pomet cu valea Pometului, pînă lîngă primele case ale satului Jac. În majoritate, apar morminte, de incinerație, cu arderea cadavrului și îngroparea pe loc a cenușii, lîngă care se punea un modest inventar (vase,monede, lămpi, cercei, opaițe din bronz, o inscripție: *CIL*, III, 12544 = 7639 ș.a.). În acest cimitir există și morminte din secolele XI—XIV (Buday, *Dolg.*, VI, 1915, p. 51 și urm., și Floca, *Sargetia*, II, 1941, pp. 48 și 107).

O importantă construcție, atît pentru soldați, cît și pentru populația civilă, a fost un amfiteatru cunoscut de mult timp dintr-o inscripție descoperită în anul 1858 (*CIL*, III, 836), dar identificat prin săpături exact după un secol (*MCA*, VIII, p. 496 și urm). Clădirea stătea tot pe o terasă situată la 100 m față de castrul Pomet și poseda o arhitectură obișnuită la asemenea construcții pentru spectacole. Avea o arenă eliptică, lungă de 60 m, un canal subteran, două porți principale și fusese flancată de *carceres*. Este probabil a fi fost la început numai un amfiteatru din lemn. Inscripția (din anul 157) arată că amfiteatrul s-a restaurat prin grija procuratorului imperial *Tib. Cl. Quintilianus*, fiindcă „era ruinat de vechime" (*CIL*, III, 836... *amphiteatrum vetustate dilapsum denuo fecit*; cf. Tudor, *Latomus*, XXII, 1964, p. 278 și Macrea, *Dacia*, N.S., VIII, 1964, p. 150).

Marea importanță strategică a orașului Porolissum rezultă din numărul impresionant de trupe ce au trecut pe acolo. Ștampilele pe cărămizi și diplomele militare indică multe detașamente din legiuni și trupe auxiliare[3]. În castrele de la Porolissum au staționat și activat mult timp cîteva unități auxiliare importante. *Cohors I Brittonum milliaria Ulpia equitata torquata pia fidelis civium Romanorum* (pe timpul lui Caracalla și *Antoniniana*) apare la Porolissum din primii ani ai ocupației romane (*CIL*, XVI, 160: din 11.VIII. 106; *Arch. Anz.*, 1915, p. 305 și Wagner, p. 106 și urm.). *Aelius Firmus*, un centurion al ei, se amintește pe piatra de mormînt a fiicei sale (cf. și Macrea, *Dacia*, N.S., VIII, p. 154). *Cohors V Lingonum (Antoniniana-Philippiana)*, apare la Porolissum în 2 iulie 110 (*CIL*, XVI, 163); sub Caracalla era comandată de prefectul *L. Ant. Marinianus*, autor al unui altar pus pentru sănătatea împăratului și a guvernatorului *C. Iul. Castinus* (*CIL*, III, 7638), iar pe timpul lui Filip Arabul încă staționa

acolo (C. Daicoviciu, *Dacia*, VII—VIII, p. 328, nr. 6, și Wagner, p. 160). În anul 213 a închinat un altar lui Caracalla (*An. ép.*, 1958, nr. 231), apoi onorase cu un monument identic și pe mama împăratului, Iulia Domna (*An. ép.*, 1958, nr. 232).

Cea mai importantă unitate din garnizoana de la Porolissum a fost însă *numerus Palmyrenorum Porolissensium sagittariorum civium Romanorum*, cunoscut la Moigrad și prin ștampile aplicate pe cărămizi (*CIL*, III, 8075, 25). Avea detașamente și în castelul Ilișua (cf. mai jos, p. 265). În Porolissum moare un soldat al său, *Salmas Rami*, cu un caracteristic nume semit-sirian (*CIL*, III, 837). Pe timpul lui Caracalla, unitatea a participat activ la restaurarea fostului templu al lui *Liber Pater*, distrus de foc și închinat acum zeului *Deus Patrius Belus* (Stein, *op. cit.*). Organizarea acestei lucrări căzuse în sarcina unui centurion. Acest *numerus* a închinat un altar, în anii 250/251, împărătesei *Herennia Etruscilla*, cînd el purta și apelativul *Decianus* (Wagner, p. 212). La început, trupa alcătuia o formație neregulată, adusă pentru luptele cu dacii, ca sub Antoninus Pius să se constituie într-un *numerus* format din călărași și pedestrime. A rămas la Porolissum pînă la părăsirea Daciei. În ultima epocă de staționare la Porolissum, el s-a fracționat într-o *ala Palmyrenorum Porolissensium* și o *cohors I Palmyrenorum Porolissensium* (*CIL*, III, 908; Wagner, pp. 56, 174 și 272). Sînt cunoscuți un *actarius* și un *miles* din acest *numerus* (*Activ. muzeelor*, II, 1956, p. 113).

Importanța ca centru militar a orașului Porolissum și ca loc de stabilire a veteranilor săi se confirmă și din descoperirea în acel loc a patru diplome militare (*CIL*, XVI, 68, 160, 163 și *Rep. arh.*). Cea mai veche datează din 11 august 106, ea a fost emisă de Traian în localitatea dacică *Darnithiti*, pentru meritele excepționale ale pedestrașului *M. Ulp. Adcobrovati f(ilius) Novantico*, un briton din orașul *Ratae*. Beneficiarul diplomei luptase cu eroism împotriva dacilor în rîndurile cohortei I Brittonum, ceea ce l-a determinat pe împărat, ca în mod excepțional, să-l răsplătească cu acest „libret militar", chiar pe cîmpul de luptă (*CIL*, XVI, 160, cf. și Kraft, pp. 101, 106 și urm.). După ieșirea din armată, ostașul veteran Ulp. Novantico s-a stabilit la Porolissum. O altă diplomă militară s-a dat de către împăratul Hadrian la 29 ianuarie 120: *Hamasaeo Alapatha f(ilio)*, născut la Palmyra, deci un sirian din garnizoana de la Porolissum, unde și rămăsese ca *veteranus* (*CIL*, XVI, 68). O a treia diplomă aparținuse veteranului *M. Ulp. Longinus*, la origine *Belgus*, lăsat la vatră (ca pedestraș din *cohors I Brittonum*), la 1 iulie 110, apoi a rămas și el în Porolissum.

În situația de *vicus*, sau *pagus*, Porolissum a stat aproape un secol. Sub Septimiu Sever capătă rangul de *municipium* și se numește *res publica municipii Septimii Porolissensium* (*An. ép.*, 1944, nr. 52—54; Forni, *OD*, p. 237 și *RE*, XXII, col. 268). Deși a continuat a înflori și după vizita lui Cara-

calla, nu a mai putut atinge treapta de *colonia*. Privitor la viața sa municipală ne informează mai multe texte epigrafice. Ca *patronus* avea la începutul secolului al III-lea e.n. pe cavalerul roman *P. Antonius Valens*, cunoscut cumulard de funcții municipale onorifice în orașele dacice, domiciliat la Sarmizegetusa, de unde le putea apăra interesele (*CIL*, III, 1486 și Gostar, *MCA*, II, p. 427 și urm.). Probabil pentru aceleași interese mai fusese onorat cu inscripții un alt cetățean de seamă al capitalei Daciei, prin grija decurionilor porolissensi, *Aurelius Theophilus* și *Aurelius Castor* (*CIL*, III, 1495 = *ILS*, 7135). Poate că în aceeași situație se găsea și un anonim *[sac]erdotalis provinciae (Daciae)*, menționat pe un fragment de inscripție votivă din Sarmizegetusa (*CIL*, III, 7692 = *ILS*, 7130). Ca dregători municipali la Porolissum întîlnim pe un *[Ste?]panus dec(urio) et sacerdo[s]*, adorator al zeiței orientale *Dea Suria*, poate tot un veteran recrutat din Orient (*Dacia*, VII—VIII, p. 325, nr. 6). Un alt cumulard de funcții municipale onorifice, *L. Iul. Bassinus*, apare și ca *dec(urio)* al municipiului Porolissum (*CIL*, III, 14468 = *ILS*, 7149). Dinafara hotarelor provinciei întîlnim în aceeași calitate un *decurio, augur, pontifex civitatis Paralissensium* (*CIL*, III, 2866), apoi pe un *Aur. Primus Asteo qui et Iulius*, decurion la Porolissum, stabilit în secolul al III-lea e.n., *la Traiana Augusta* (Stara Zagora-Bulgaria), unde dedică o inscripție în limba greacă (G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, III/2, 1964, p. 59, nr. 590). Mai avem mențiuni despre un *augur*: *Ael. Vitalianus* și despre un *decurio* local (*Dacia*, VII—VIII, p. 324).

Se poate spune că ruinele orașului roman se întind pe întreaga zonă arheologică de la Porolissum, dar ele apar mai însemnate pe pantele dealurilor de la sud și de la est de castrul Pomet. Este cert că această așezare civilă dezvoltată pe terasele amintite nu poseda ziduri de apărare. Din așezarea civilă (în care s-a săpat mai puțin) se cunoaște un număr mic de construcții.

Insula săpată de Buday în orașul roman se compunea din patru case alipite, unite prin coridoare, avînd probabil și un etaj, totul construit pe o terasă artificială sprijinită de un zid (fig. 15, I—IV). Această construcție, ca toate din oraș, s-a lucrat cu piatră extrasă din carierele situate pe o pantă a dealului Măgura, la stînca Țicla, pe valea Țiclei și la „Piatra lată" (com. Creaca). *Insula* oferea un plan neregulat, cu camere de mărimi și forme diferite, dovadă că era o locuință privată și nu un edificiu public. În complexul celor patru case din *insula* întîlnim vestibule, atrii (III, R), un cuptor de pîine (II, H), bucătării (IV, E) hipocausturi (II, G; I, K; IV, B), prăvălii la stradă (III, S; IV, H), depozite de mărfuri (III, P, Q, R), camere de locuit, o latrină ș.a. Toate clădirile aveau comun zidul de sprijin al terasei. Forma neregulată a acestei *insula* și direcția unghiulară

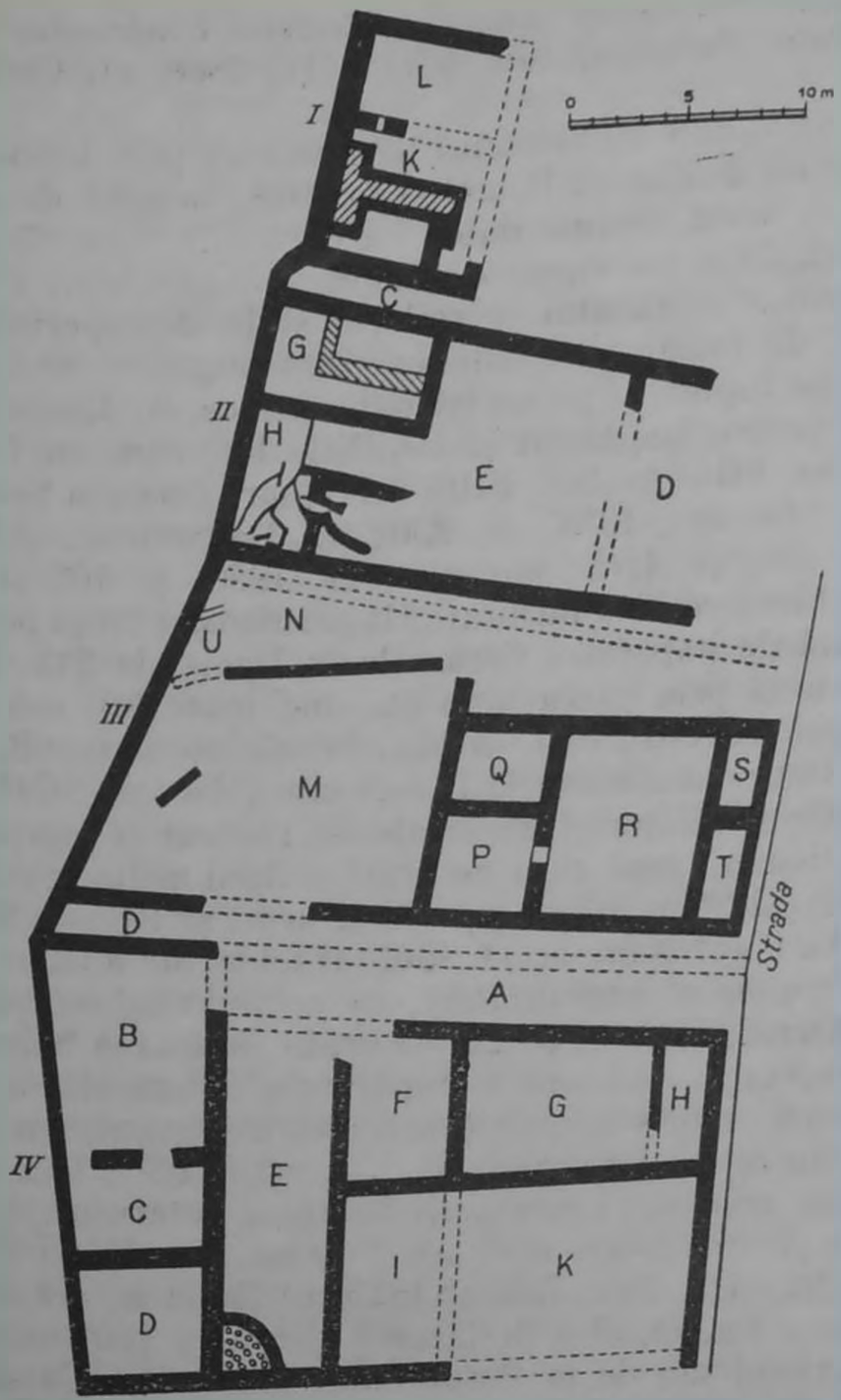

Fig. 15. Clădiri din Porolissum.

a străzii arată că orașul civil nu s-a dezvoltat după un plan sistematic, ci anarhic, probabil din *canabae*. Se pare că *insula* amintită făcea parte dintr-un cartier meșteșugăresc și comercial.

Negustorii din Porolissum treceau granițele provinciei și ajungeau cu mărfurile lor pînă departe. Unul dintre aceștia ajunsese cu afacerile sale negustorești pînă în orășelul *Nedinum* din Dalmația, unde a lăsat inscripția

ce-i amintește numele și cursus honorum: *Cocceius Umbrianus, decurio augur et pontifex civitatis Paralissensium* (*CIL*, III, 2866, cf. Christescu, *Viața ec.*, p. 122).

Clădiri de locuit dotate cu sistemul de încălzire prin hipocaust s-au mai săpat în 1914, la est de castrul Pomet și în 1938, la nord de același castru, dar asupra lor nu avem destule date. La o clădire ridicată pe timpul lui Caracalla face aluzie o inscripție din anul 213 (*An. ép.*, 1958, nr. 230). Înflorirea economică a orașului se reflectă și în descoperirile unor statui mari din bronz, de împărați, găsite în stare fragmentară. Alte statui de piatră înfățișau pe Iupiter și pe un bărbat necunoscut. Municipiul a înălțat altare onorifice pentru împărații și familiile lor, cum au fost: Caracalla, Gordian al III-lea, Filip Arabul, Filip cel Tînăr, Otacilia Severa, Herennia Etruscilla ș.a. (*An. ép.*, 1958, nr. 230; C. Daicoviciu, *RE*, XXII, col. 323; Stein, *op. cit.*, și *Activ. muzeelor*, II, 1956, p. 102 și urm.).

De însemnate binefaceri s-a bucurat atît garnizoana cît și populația civilă, prin vizita făcută de împăratul Caracalla în Dacia, la 213. Prezența sa la Porolissum se atestă prin patru inscripții închinate lui, o a cincea mamei sale și de o statuie ecvestră ce i s-a pus, în mărime naturală. Iulia Domna își avea și ea o statuie din bronz la Porolissum (Macrea, *SCIV*, 1957, p. 215 și urm.). Cu prilejul călătoriei imperiale s-a reparat și marele drum dintre Napoca și Porolissum, după cum ne arată stîlpul miliar găsit la Mera (cf. mai sus, p. 232; Altheim, *op.cit.*, p. 80 și urm. și Russu, *SCIV*, X, 1959, p. 313, nr. 1). La Porolissum, acest „idol" al soldaților a făcut diferite daruri armatei *(indulgentiae et liberalitates)*, în primul rînd *cohortei V Lingonum Antoniniana* (Macrea, *art.cit.*, p. 227 și urm.), autoarea bazei cu inscripție de sub statuia ecvestră de bronz a împăratului. Caracalla a zăbovit mult timp la Porolissum, unde s-a îngrijit de reîntărirea graniței nordice a Daciei, de construcții sau refaceri de castre și drumuri (*AISC*, I, 2, p. 48 și urm.) și de organizarea unor mici campanii în afara hotarului. Epigrafele spun că a dat atenție și altor centre militare din Dacia, ca Micia (*CIL*, III, 1376, [illegible]), Ilișua (*CIL*, III, 795; 796) și Inlăceni (Macrea, *art.cit.*, p. 239). Pe grani[illegible] nord a Daciei, el a desfășurat cîteva acțiuni militare și diplomatice din [illegible]ortierul său de la Porolissum. De la Dio Cassius (LXXVIII, 20 și LXXVI[illegible]7), aflăm că a primit ostatici de la dacii liberi, a încăierat pe vandali cu [illegible]comani și a chemat în fața tribunalului său pe Gabriomarus, [illegible] cvazilor, pe care l-a și executat. După plecarea lui Caracalla, rus[illegible]ssum s-a bucurat mult timp de liniște și de prosperitate materială. Poro[illegible]prima jumătate a secolului al III-lea e.n., s-au înălțat cele mai de seamă [illegible]instrucții publice și private la Porolissum. Din carierele din com. Creaca, [illegible]strocul „Piatra lată", se extrăgea trahit bun pentru inscripții și monumente [illegible]cur[illegible]rale, dintr-o stîncă de formă conică, intens exploatată din patru părți. [illegible]urareții carierei existau și nișe pentru depozitat uneltele [illegible]reți[illegible].

de pietrari. Pînă la 1842 se putea vedea sculptată pe un perete stîncos o statuie a unei femei îmbrăcată cu haine în falduri, cu un coș pe cap și pe care românii localnici o botezaseră „Ileana". Cariera de la Țicla furniza cuarț dacit, bun pentru monumente arhitectonice. Într-un perete al ei se săpase și o cameră (G. Téglás, *AÉ*, VI, 1886, p. 21 și XVIII, 1898, p. 118; Christescu, *Viața ec.*, p. 42 și urm.). Active au fost în acea vreme și cărămidăriile locale. Pe o cărămidă, cu o grafie foarte stîngace și plină de greșeli, cineva însemna: *occasion[em] nan(c)tus [sum] scrib(endi)*, oferindu-i-se deci fericitul prilej de a scrie (*CIL*, III, 1635, 4; cf. Tudor, *Rev. de ped.*, XII, nr. 5, 1963, p. 83 = *Das Altertum*, II, 2, 1965, p. 112 și urm.).

Panteonul local prezintă mai puțin interes decît în alte părți ale Daciei[4]. Numărul mic de inscripții (circa 30)[5], nu ne îngăduie o cunoaștere demografică amănunțită a așezării civile de la Porolissum, unde, în majoritate, se întîlnesc tot numele romane. Ca nume grecești putem cita puține: „*Euphemus, Erastus, Eutychia și Hedylos*" (*Dacia*, VII—VIII, p. 324 și urm.). Ca nume trace găsim pe *Mucianus, optio* în acel *numerus* de palmirenieni (*An.ép.*, 1960, nr. 219). Există o singură inscripție redactată în limba greacă, prin care se adresa un salut defunctului *Hedylos Thasianul*(?) (cf. Russu, *Muz. Brukenthal*, 12, p. 72, nr. 34). De notat că unii tineri din teritoriul municipiului Porolissum s-au recrutat pentru trupe dinafara Daciei (*CIL*, III, 3556 și *CIL*, XVI, 132).

Asupra sclavajului sîntem informați din trei inscripții (Tudor, *Istoria sclav.*, p. 31 și urm.). Rolul economic, administrativ și vamal-fiscal al așezării rezultă din menționarea unui sclav al împăratului, *Felix*, în calitate de *vill(icus)*, dar ale cărui atribuții precise nu pot fi lămurite (*An.ép.*, 1944, nr. 47). Deducem după o altă inscripție că un *servus publicus* înstărit, un oarecare *Peregrinus*, poseda la rîndul său sclavi, pe *Euphemus* și *Erastus* (Tudor, *op. cit.*, p. 101 și urm.). Se mai întîlnește liberta *Victoria Afra* (?), al cărui soț îi era *patronus*, deși se pare că fusese tot un *libertus* (*CIL*, III, 7640 = 6249 și Tudor, *op.cit.*, p. 215).

Descoperirile de obiecte mărunte au fost numeroase și ne ajută a aprecia înflorirea economică a orașului. Mai importante sînt un inel (A. Alföldi, *Acta Arch.*, V, 1937, p. 137), o placă de argint cu o frunză, cercei și aplice din aur, statuete de bronz, *lucernae*, vase cu inscripții (*CIL*, III, 8077, 3—4) ș.a. La Porolissum s-au făcut și unele descoperiri de geme, săpate în jasp, cum sînt una cu mitul lui *Marsyas*, două *gemmae abraxas* etc. (S. Țeposu, *SCIV*, X, 1959, p. 403 și XI, 1960, p. 411; Russu, *Stud. teol.*, X, 1958, 5—6, p. 324 și I. Barnea, *Stud. teol.*, XII, 3—4, 1960, p. 201).

Mulțimea monedelor romane culese de la Porolissum arată înfloritoarea viață economică în contactul de schimb cu lumea barbară (Winkler, *AMN*, I, 1964, p. 222). Că acest schimb pătrundea adînc în teritoriul de dincolo de frontieră, avem dovezi prin descoperirea de la *Sîntana* (j. Arad),

unde într-o necropolă dacică de incinerație, datată în secolul al II-lea e.n., s-au aflat ca inventar funerar: *terra sigillata*, ceramică și fibule importate din Dacia (E. Dörner, *OD*, p. 155 și urm.). La Porolissum, monedele descoperite se încheie cu Gallienus, ca să reapară în secolul al IV-lea, cu Valentinian I și Valens (Protase *PC*, pp. 96, 119 și 166). S-au semnalat la Porolissum și monede contrafăcute local, în secolele II—III, de către ateliere clandestine, într-o perioadă de criză financiară (Macrea, *AISC*, I, p. 129 și urm. și Winkler, *AMN*, I, 1964, p. 220).

Orașul Porolissum a fost printre primele din Dacia nordică distrus de barbari. Pe timpul lui Gallienus, castrul încă mai rezista. Localitatea a fost ocupată de către barbari, o dată cu lichidarea stăpînirii romane în Dacia, însă multă populație romană a rămas pe loc. Ea folosea în continuare pînă în secolul al IV-lea e.n., monede de aramă emise în imperiu.

Porolissum posedase și el un *territorium*, la început de caracter militar, iar o dată cu constituirea municipiului devenise un teritoriu civil. Nu-i cunoaștem hotarele, dar în componența lui putem admite că intra întreaga zonă de graniță protejată de bastionul militar din Porolissum.

Granița nord-vestică a provinciei Dacia, dintre văile Someșului și Crișului Repede, se întindea pe culmile Munților Meseș. Ea constituia un limes discontinuu, păzit de castre, turnuri de observație și semnalizare, cu antene *(praesidia et burgi)* și baraje din valuri, cu șanțuri în locurile ușoare de trecere[6]. În atenția temei noastre va intra studiul a o serie de castre dotate cu *canabae* și așezări civile autohtone, de pe această frontieră. Flancul stîng al acestei aripi de apărare, la sud-vest de Porolissum, se rezema pe castrul și așezarea romană de la *Bologa* (j. Cluj), continua prin centrele altor castre, ca *Buciumi*, *Românași*, *Romita*, *Porolissum* și *Tihău*. În fața acestor castre, la distanțe diferite, se înălțau multe posturi de supraveghere și apărare, fie baraje, fie turnuri patrulatere sau circulare lucrate în zid[7].

Principala misiune a castrului *Bologa* era de a controla strîmtoarea Ciucea[8]. S-a propus localizarea la Bologa (com. Poieni, j. Cluj) a stațiunii *Resculum*, menționată într-o tabulă cerată (cf. mai sus, p. 199), ceea ce nu-i posibil, deoarece aceasta constituia un cartier din orășelul Alburnus Maior. Pe baza inscripției de pe stîlpul miliar găsit la Almașul Mare (cf. mai sus, p. 235) putem accepta numai ipoteza că numele antic al așezării de la Bologa avea ca inițială litera R. Atît castrul, cît și așezarea civilă au fost sondate în anul 1878, apoi studiate prin săpături dezvoltate de către M. Macrea, în anul 1936 (*ACMIT*, IV, 1932—1938, pp. 197—233). Urmele castrului se găsesc pe locul denumit Grădiștea, pe un platou, unde ocupa o suprafață de 2,50 ha, avea laturile lungi de aproximativ: 203 × 121 m, apărate cu două șanțuri, un zid și un agger. La început se ridicase numai o cetate de pămînt. Legate de el s-au identificat termele, la 120 m, avînd mărimea 31,40 × 20 m și un apeduct. Cu ajutorul ștampilelor pe cărămizi vedem că

și-au avut acolo garnizoana *cohors II Hispanorum* (*CIL*, III, 1633, 8—9; 8074, 19, g) și *cohors I Aelia Gaesatorum milliaria* (*CIL*, III, 1633,7 = 8074, 16 și *ACMIT*, IV, pp. 223—238).

Din lipsă de cercetări amănunțite dispunem de puține date despre așezarea civilă romană de la Bologa. Ea se găsea la est de castru, ocupa cîteva hectare ca suprafață și își avea necropola pe Dealul Bichii. Dintre inscripțiile aflate la Bologa (*CIL*, III, 7647 = 6250; 7648; 7649; 6251), mai importantă este piatra de mormînt a ilirului *Ael Tato*, decurion în cohorta locală de hispani, piatră ce i s-a pus la mormînt de către socrul său *Ael. Iulianus* și soția sa *Ael(ia) Silvana* (*CIL*, III, 843). Un alt ilir era și *Bato* (*CIL*, III, 7649). Din Bologa s-au transportat, în comuna Dretea, două fragmente epigrafice care conțineau o dedicație pentru Septimiu Sever, pusă prin grija lui *Mevius Surus*, guvernatorul provinciei (*CIL*, III, 7647 = 6250; 6251). Inscripția s-ar putea referi la întărirea castrului Bologa de către acest împărat, măsură luată de el și pe alte granițe ale Daciei. Ca descoperiri mărunte pot fi menționate o statuetă și un inel cu inscripția *„utere felix"*, adică „poartă-l sănătos" (*Rep. arh.*).

La Bologa a putut funcționa și o stațiune cu caracter vamal-fiscal, pentru traficul ce se făcea prin pasul Ciucea cu țara iazigilor. Castrul și așezarea alcătuiau punctul extrem vestic, militar și civil roman, în valea Crișului, de unde și importanța sa ca loc de frontieră.

Următorul castru și centru civil de graniță se întîlnește la *Buciumi* (j. Sălaj), în locul denumit „Grădiștea" (sau Cetate), semnalat încă din secolul al XVI-lea[9]. Carol Torma a văzut și descris ruinele de la Buciumi, acum o sută de ani, și ne spune că se găseau într-o situație relativ mulțumitoare, pe ambele laturi ale văii Agrij. Pe un platou înalt se vedea castrul; la 100 de pași de el se zăreau ruinele termelor alimentate cu apă adusă pe conductă de la „Fîntîna Bențiii". Pe locul „Citera" se semnalează un turn cu o inscripție romană. Între descoperiri sînt menționate monede (Nero-Antoninus Pius), inele, arme, piese de harnașament, un fragment de inscripție (*CIL*, III, 842) și cărămizi cu stampila COHNV (cf. Russu, *art.cit.*, p. 309). Azi, toate ruinele sînt nivelate. Castrul era de mărimea 134 × 166,40 m (= 21.600 mp); avusese o fază de pămînt (construit în 118—119); a fost transformat în lagăr de piatră de către Septimiu Sever și devenise o principală verigă a limesului amintit. În garnizoana sa intra *cohors II Augusta Nervia Pacensis milliaria Brittonum pia fidelis (Antoniniana)* atestată la Buciumi prin ștampilele de pe cărămizi (Russu, *art. cit.*, p. 315) și de o dedicație gravată pe baza unei statui a lui Caracalla (Russu, *art.cit.*, p. 311; același, *AMN*, I, 1964, p. 169 și Wagner, p. 171). Adusă la Buciumi (probabil de Hadrian), cohorta a rămas pe loc pînă la părăsirea Daciei. Ca descoperiri mărunte, s-au notat lămpi cu numele lui Octavius, monede romane, vase, un inel de bronz, o gemă cu chipul Dianei ș.a. În vecinătatea castrului s-a identificat

și drumul ce venea de la Napoca, lat de 5 m și pavat cu pietriș. Turnuri de pază se găseau în fața castrului, pe dealurile „Tîlhăreasca" și „Gropi", apoi altele în continuare[10]. Între aceste antene înaintate și bazele lor din castre, nu s-au putut dezvolta așezări civile romane, fiind o zonă militară. Din Buciumi posedăm o singură inscripție întreagă, aceasta fiind o închinare lui *Iupiter Dolichenus*, pentru sănătatea împăraților Caracalla și Geta, pusă de *P.Iul.Firminus, beneficiarius consularis* (*CIL*, III, 7645 = Merlat, p. 23, nr. 19). Cît privește așezarea civilă, ea a fost o contopire a canabelor cu un sat dacic mai vechi. Asemenea așezări mixte existau și în spatele limesului, ca cea de la *Agrij* (j. Sălaj), identificată în locul denumit „Valea Caronța", la 1 km nord-vest de sat, de unde s-a cules ceramică, țigle, pietre cioplite, o inscripție și diferite sculpturi în piatră (*Rep. arh.*).

Din lipsa unor informații complete nu putem ști dacă alături de așezarea civilă romană de la *Bozna* (com. Agrij), existase și un castru (Gooss, *Chronik*, p. 98; Torma, *art. cit.*, p. 69 și urm.; Buday, *Dolg.*, III, 1912, p. 113 și urm. și Russu, *SCIV*, X, 1959, p. 317). La nord-vest de sat, pe drumul numit „Vranița", ar fi fost un *castellum* din zid cu perimetrul de 500—600 de pași și porți late de 3—6 m. În acest loc și prin împrejurimi există ruine de la o așezare rurală romană, cu diferite descoperiri de obiecte[11].

La *Romita* (com. Jac, j. Sălaj) dăm peste un important centru militar și o înfloritoare așezare civilă. Aici ar putea fi localitatea *Cersiae Certiae* (cf. mai sus). După unii cercetători numele ei ar fi getic (Tomaschek, II, 2/85; Patsch, *RE*, III, col. 1986, și urm. și Pârvan, *Getica*, p. 271). Castrul se afla la sud-vest de sat, pe platoul Cetate, lîngă malul drept al pîrîului Agrij și este de mărimea: 130 × 158,50 m. Alături de el trecea drumul roman spre Porolissum (Torma, *Limes*, pp. 119 și 127; Gooss, *Chronik*, p. 103; Miller, *IR*, p. 550; Christescu, *Ist.milit., passim;* Macrea, *MCA*, VIII, p. 499 și urm.). S-a cercetat prin săpături, în 1959, cînd s-a observat că are o față de pămînt, apoi ziduri de piatră, cu porți largi de 4,50 m, apărate de turnuri. Ștampilele de pe cărămizi și inscripțiile de pe piatră indică în garnizoană pe *cohors VI Thracum* (*CIL*, III, 8074, 24; *CIL*, XVI, 110; *An.ép.*, 1937, nr. 113 și Wagner, p. 194 și urm); pe *cohors I Batavorum milliaria pia fidelis* (*CIL*, III, 839, 841; *AMN*, I, 1964, p. 169 și Wagner, p. 169); pe *cohors I Hispanorum p.f. quinquenaria* (*CIL*, III, 8074, 18 = 6283; *MCA*, VIII, p. 500; *AMN*, *l.c.* și Wagner, p. 147) și pe *cohors II Brittonum (Britannica) milliaria civium Romanorum pia fidelis equitata* (*CIL*, III, 8074, 11 și Wagner, p. 120). Acest mare număr de trupe dovedește importanța strategică a locului. Din cele patru inscripții gravate pe piatră nu putem afla lucruri importante despre așezarea civilă. O lespede de mormînt are multe nume latinești: un călăraș din *ala I Siliana* și o femeie cu nume celtic, *Ulpia Amadusa* (*CIL*, III, 840 și Russu, *AISC*, IV, p. 229). Era probabil familia unui veteran rămas în teritoriul porolissens. În alt epitaf în-

tîlnim o familie cu numele elenic *Eros* (*CIL*, III, 7643). Elemente militare cu nume latinești mai apar și într-un alt epigraf (*CIL*, III, 839). Din puținele documente arheologice ce ne stau la îndemînă, se poate spune că la Romita-Certiae, trăia o populație eterogenă și că așezarea s-a dezvoltat ca un *vicus* de seamă, locuit de elemente la origine militară.

Limesul meseșean își încheia traseul cu castrul *Tihău* (j. Sălaj). Împreună cu așezarea rurală romană, el se întindea pe dealul Cetatea (sau Grădiștea) la nord-est de sat, în apropierea vărsării pîrîului Almaș în Someș[12]. Săpăturile arheologice din 1958 au scos la lumină un hipocaust, două inscripții, țigle ștampilate ș.a. Castrul era de mărimea 129 × 144 m (= 1,95 ha), avea construcții în interior și terme în apropiere. Un turn de pază ar fi existat în fața lui, pe vîrful dealului cu vii. Ștampilele de pe cărămizi indică în garnizoană pe *cohors I Cypria*, după unii *I Cyrenaica* (*CIL*, III, p. 1377 și nr. 8074, 13, a; *MCA*, VII, p. 385 și Wagner, p. 128). Lîngă o poartă a castrului s-a mai descoperit (1952) o placă de calcar cu inscripția *vexillat(io) leg(ionis) XIII Gemi(inae)* (*MCA*, VII, p. 385). Acest detașament a staționat la Tihău mai înainte de venirea la Potaissa a legiunii a V-a Macedonica și a participat la construcția castrului.

Între sculpturile locale se observă portretul unei fetițe pe o *aedicula* funerară, completat cu vopsea de minium. Deși lucrarea este executată cu obișnuita stîngăcie a pietrarilor provinciali, ea se remarcă totuși prin grija de a realiza amănuntul, în ceea ce privește îmbrăcămintea și un vas purtat în mîini. Din Tihău se cunosc numai două pietre scrise (*CIL*, III, 838; 6248). Ultima este o închinare obișnuită pentru *Silvanus domesticus*, pusă de un *Tavius*, celt după nume. Prima epigrafă (*CIL*, III, 838), conține o lungă listă de nume latinești și s-a ridicat de un *Aelius Manneus*, *princeps*, deci, după nume, oriental. Nu putem ști dacă slujba sa ca *princeps* era cu caracter civil sau militar. Nu este exclusă posibilitatea ca acest *album* să cuprindă numele unor persoane dintr-un colegiu religios.

În afara limesului se găsesc urme romane la *Șoimușeni* (j. Sălaj), situate la nord de Someș, deci dincolo de hotarul provinciei. Acolo s-au descoperit țigle și cărămizi romane, monede de la Dioclețian și Valentinian I. Ar putea fi și aici urmele unui turn mult avansat pentru supravegherea regiunii (Mitrea, *SCIV*, XII, 1961, p. 152; N. Vlassa, *SCIV*, XV, 1964, p. 118 și Protase, *PC.*, p. 169).

Spre deosebire de alte ținuturi de graniță ale Daciei, zona limesului din Munții Meseș are o săracă viață civilă rurală. Ținutul a fost împănat de castre, turnuri de pază și diferite lucrări defensive, situație ce indică o zonă militară amenințată mereu dinafară. Ea a îmbiat puțin pe coloniștii romani să se așeze acolo. În spatele acestui limes nu existau nici bogății minerale, ca să-i ispitească pe noii veniți. Așezările civile romane au avut mai mult caracterul unor *canabae*, în mijlocul unui mare număr de sate

ale autohtonilor daci. În aceste așezări au mai venit multe rude ale soldaților și veteranii obișnuiți cu atare atmosferă de frontieră. Se observă că între castrele Tihău și Ilișua nu s-au luat atîtea măsuri de apărare prin fortificații, ca între Bologa și Porolissum. De aceea de la castrul Tihău, pînă la cel de la Cășei, întîlnim o zonă destul de întinsă, lipsită de fortificațiile făcute cu grija ca cele de la sud-vest de Porolissum. Este probabil că între Tihău și Cășei, granița romană urma cursul Someșului, dar cum se apăra această regiune, nu putem ști precis.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] Mommsen, *CIL*, III, p. 167; G. Téglás, *AÉ*, XVIII, 1898, p. 118; A. Buday, *EM*, 1908, p. 337 și urm.; și 1909, p. 26 și urm.; idem, *Dolg.*, II, 1911, p. 70 și urm.; V, 1914, p. 67 și urm.; VI, 1915, p. 51 și urm.; Fr. Altheim, *Die Soldatenkaiser*, Berlin, 1939, p. 80 și urm; C. Daicoviciu, *Dacia*, VII—VIII, p. 323 și urm.; idem, *RE*, XXII, col. 268 și urm.; A. Stein, *Dacien nach dem Bruderkrieg im Hause des Severus*, Sibiu, 1944; A. Radnóti, *AÉ*, V—VI, 1944—1945, pp. 146—151 și 163—168; M. Moga, *SCIV*, I, 1950, p. 131 și urm; M. Macrea, *Activ. muzeelor*, Cluj, 1956, p. 101 și urm; idem, *SCIV*, VIII, 1957, p. 215 și urm; X, 1959, p. 150; idem, *Dacia*, N. S., IV, 1960, p. 201 și urm. și N.S., VIII, 1964, p. 151 și urm.; idem, *MCA*, V, p. 272 și urm.; VII, p. 361 și urm.; și VIII, p. 485 și urm; Daicoviciu — Protase, *JRS*, LI, 1961, p. 63 și urm. = *AMN*, I, 1964, p. 163, și urm.; Forni, *OD*, p. 237; I. Winkler, *AMN*, I, 1964, p. 215 și urm. și *Rep. arh.*

[2] Dintre acestea sînt semnalate la: *Ortelec* (orașul Zalău), deasupra satului pe vîrful Măguricea sau Calea Zălaului (Torma, *Limes*, p. 79); la *Mirșid* (j. Sălaj), pe Dealul Mare și vîrful Paguior (I. Ferenczi, *EM*, XLVI, 1941, p. 211); la *Brebi* (com. Creaca, j. Sălaj), pe vîrful Mănăstirea (Torma, *op. cit.*, p. 72); la *Ciglean* (j. Sălaj) pe dealul Dumbrava, cu un diametru de 10 m (Ferenczi, *op. cit.*, p. 212) și la *Naimon* (com. Dobrin, j. Sălaj) pe înălțimea Bálvány *(Rep. arh.)*. În satul vecin *Cioara* (com. Dobrin) se cunoaște ca descoperire numai o linguriță de argint aurit cu inscripția *ALSE* (*CIL*, III, 1639, 2).

[3] *Legiunea a XIII-a Gemina* (*CIL*, III, 8064, 1, y, z); a *VII-a G(emina)* p. f. (I. I. Russu, *PM*, 1960, p. 223); poate și a *VII-a Claudia* (*CIL*, III, 1377 și 8071, a); a III-a *G(allorum?); cohors I Hispanorum p.f. quinq.* (*CIL*, III, 8074, 18 = 6283; *CIL*, XVI, 163; cf. Wagner, p. 146 și *MCA*, VIII, p. 500); *cohors VI Tracum* (?) (*CIL*, III, 8075, 23 a—b) și *cohors I Augusta Ituraeorum sagittariorum* (*CIL*, XVI, 68 și Wagner, p. 158 și urm.).

[4] Inscripțiile mărturisesc că se adorau: *Fortuna Augusta* (*An. ép.*, 1944, nr. 47); *Dea Syria* (cf. mai sus); *Deus Patrius Belus* (cf. mai sus); *Silvanus domesticus* (*An. ép.*, 1960, nr. 219); *Esculap* și *Hygea* (*An. ép.*,1960, nr. 220). Reprezentări sculpturale s-au închinat lui Iupiter, Liber Pater, Hermes, Pan, Apollo, Cavalerilor danubieni ș.a.

[5] *CIL*, III, 836—837; 7638—7639 = 12544; 7640 = 6249; 7641; 7642; 1635, 4; 8077, 3—4; *An. ép.*, 1958, nr. 230—232 și 1960, nr. 219—220; *Dolg.*, VI, 1915, p. 71; *Dacia*, VII—VIII, pp. 323—328; A. Stein, *op. cit.*, *Activ. muzeelor*, II, 1960, p. 101 și urm; *PM.*, 1960, p. 223 și *Muz. Brukenthal*, 12, p. 72, nr. 34.

[6] Discuțiile asupra acestui sistem defensiv sînt destul de numeroase și încurcate: Fabricius, *RE*, XIII, col. 642 și urm.; A. Buday, *Dolg.-Szeged*, III, 1927, p. 137 și urm.; C. Daicoviciu, *AISC*, II, p. 255 și urm.; Christescu, *Ist. milit.*, p. 117 și urm.; I. Ferenczi, *EM*, XLVI, 1941, p. 181 și urm.; idem, *SCIV*, X, 1959, p. 337 și urm.; A. Radnóti, *AÉ*, V—VI, 1944—1945, p. 151 și urm.; I. Szilágyi, *Közlemények*, III, 1, 1943, p. 97 și urm.; I. I. Russu, *SCIV*, X, 1957, p. 305 și urm., G. Forni, *Diz. epigr.*; IV, 1958, s.v. *limes*.

[7] În categoria acestora intrau: valul, castrul (50×47) și cele două *speculae* de la *Poieni* (j. Cluj); turnurile de pază de la *Hodișu* (j. Cluj) situate pe vîrfurile Sonului și Rîmbușoaie, unde s-ar fi găsit cărămizi ștampilate, ceramică, monede și fibule romane; *praesidum*-ul de la *Negreni* (j. Cluj) de mărimea 44,50× × 46 m, din locul numit „Cetatea Turcilor" și turnurilor de pază de pe dealurile Greben, Cociumului și Dosul Turcului, din com. Vînători (j. Cluj). Toate acestea erau concentrate în jurul punctului defensiv Bologa și posedau mici așezări civile (cf. Torma, *Limes*, pp. 51—58; A. Buday *Dolg.-Szeged*, III, p. 107 și I. Ferenczi, *SCIV*, X, 1959, p. 337 și urm.)

[8] Neigebaur, p. 242 și urm; Ackner, *JCC*, 1856, p. 35; Gooss *Chronik*, p. 109 și urm.; Torma, *art.*; *cit.* C. Daicoviciu, *AISC*, I, 2, p. 61; Christescu, *Ist. milit.*, *passim*; Macrea, *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 195 și urm. și *Rep. arh.*

[9] Gooss, *Chronik*, p. 120; Torma, *Limes.*, p. 116; G. Téglás, *AEM*, XV, 1893, p. 256 și *Klio*, X, 1910, p. 500; C. Daicoviciu, *AISC*, II, p. 255; idem, *Atti del III Congresso Intern. di epigrafia*, Roma, 1959, p. 195; Christescu, *Ist. milit.*, *passim*; I. I. Russu, *SCIV*, X, 1959, p. 308 și urm.; idem, *Muz. Brukenthal*, 12, p. 64, nr. 24; Macrea, *RM*, nr. spec. II, 1965, p. 434 și *Rep. arh.*

[10] La *Bogdana* (com. Buciumi) pe înălțimea Arsura; la *Sîngiorgiu de Meseș* (com. Buciumi), pe dealul „Coasta Văii" — toate ocupate de gărzi trimise din castrul de la Buciumi (Torma, *art. cit.*, p. 70 și urm.) Linia acestor *speculae* continua spre nord: la *Pria* (com. Cizer, j. Sălaj), pe dealul Măgura; la *Boianul Crasnei* (com. Cizer), pe Vîrful Gropoiului; la *Stîrci* (Sălaj), în locul „Comanda" de pe dealul Padina; la *Hurezu* (com. Stîrci, pe locul „Șanț") și la *Crasna* (j. Sălaj),

ridicată pe înălțimea „Vîrfu" sau „Cornul Vlasinului". Aceste turnuri militare sînt rotunde sau patrulatere, nu depășesc 14 m în lărgime (T o r m a, *op. cit.*; pp. 61–73).

[11] Se mai amintește de un turn bine păstrat pe înălțimea „Sigăului" (sau Terbete), în locul „Coasta lată". Legătura acestui punct militar cu castrul de la Romînași se făcea prin turnurile de pază de la *Tresnea* (com. Agrij) situate la „Șanț" (sau Vigheazu?), apoi cu cele din hotarul satului *Ciumarna* (com. Romînași) din punctul „Vîrful Păstăii", „Suvar" și din „Pădurea Zălaului", la „Vîrful Cărbunarului" (T o r m a, *op. cit.*, pp. 66–70).

[12] N e i g e b a u r, p. 233 și urm.; A c k n e r, *JCC*, 1856, p. 40 și urm. și 1857, p. 100; T o r m a, *Limes.*, pp. 88, 119; 128; G o o s s, *Chronik*, p. 114; C h r i s t e s c u, *passim*; F l o c a, *Sargetia*, II, p. 32; S t. F e r e n c z i, *EKL*, pp. 279–292; *SCIV*, X, 1959, p. 150 și 306, nr. 3; P r o t a s e, *Apulum*, IV, p. 140 și urm.; M a c r e a, *MCA*, VII, pp. 384–386 și *Rep. arh.*).

VICVS SAMVM ŞI AŞEZĂRILE ROMANE DE PE VALEA SOMEŞULUI MARE

La răsărit de Tihău, primul punct militar și civil de seamă se întîlnește la *Căşei* (j. Cluj). Ajutați de inscripții putem localiza la Căşei pe *vicus Samum* (*CIL*, III, 7633 = 827; *An.ép.*, 1957, p. 326, Pârvan, *Getica*, p. 275 și I.I. Russu, *SCIV*, X, 1959, p. 317). La Căşei s-au găsit și două diplome militare (*An.ép.*, 1958, nr. 30 = G. Forni, *Athenaeum*, N.S., XXXVI, 1—4, 1958, p. 9 și urm., p. 31 și urm). Prima diplomă (Forni, *op.cit.*, p. 9 și urm.) s-a dat la 29 iunie 120: *Baric[i] Mal[e]f*, din Palmyra, soldat dintre *Palmyreni sagittari ex Syria*, formație care la acea dată avea dizlocat un detașament la Căşei, în cadrul armatei Daciei Superioare, comandatată de guvernatorul *Iulius Severus* (Cf. Wagner, p. 157 și Kraft, p. 179). Pentru merite speciale titularul diplomei primise cetățenia romană în timp ce se găsea sub arme. A doua diplomă militară din Căşei (Forni, *op. cit.*, p. 33) poartă data de 21 iulie 164 și a revenit soldatului trac *Mucatralis Bithi (filius)*, din *cohors I Brittonum*, de asemenea prezentă în acel moment la Căşei.

Castrul și așezarea civilă de la Căşei se găseau pe malul drept al Someşului, la 1,5 km față de sat și la 300 m depărtare de rîu. Locul se numește azi „Cetățele" și pînă acum a furnizat importante descoperiri arheologice[1]. Din Căşei dispunem de aproximativ 45 de inscripții pe piatră, întregi sau fragmentare, multe încă inedite (*CIL*, III, 821—831; 6245; 7630—7636; *An.ép.*, 1929, nr. 34, *Activ. muzeelor*, II, 1956, p. 118, cf. și nota precedentă). Din vecinătate, de la *Vad* (j. Cluj) posedăm o altă inscripție (adusă de la Căşei), cu numele traco-dacice *Blasa* și *Tsinta* (*CIL*, III, 7635 și Russu, *AISC*, IV, p. 210). În acest sat ar fi putut exista un *vicus*, legat direct de *vicus Samum* (*AÉ*, XXIII, 1903, p. 285). Săpături arheologice la Căşei s-au făcut în anii 1926—1929, de către Em. Panaitescu, dar rezultatul acestor investigații nu s-a publicat în întregime. Mult timp, ruinele au servit drept carieră de piatră, iar în satele vecine s-au împrăștiat multe monumente.

Primul castru era din pămînt. Cel de zid reprezintă faza a doua; măsoară 165×165 m (= 2,7 ha), are ziduri groase (1,10 m), patru porți și bastioane puternice (trapezoidale și circulare). În interior zidul poseda o serie de

pinteni pentru susținerea podului de bîrne de la drumul de rond. În ruinele pretoriului s-au descoperit multe arme, precum și o inscripție pusă în onoarea împărătesei Iulia Domna, de către *cohors I Britannica milliaria civium Romanorum equitata Antoniniana* (*An. ép.*, 1929, nr. 1). Trupa se cunoaște ca garnizoană de bază a castrului și din alte inscripții (*CIL*, III, 821; 829; 7634; *AISC*, I, 2, p. 60; *Activ. muzeelor*, II, 1956, p. 131, nr. 16 și 19); sau din ștampile pe cărămizi (*CIL*, III, 1633, 2; cf. și Wagner, p. 105). Au fost onorați epigrafic împărații Traian, Septimiu Sever, Caracalla și alții (*CIL*, III, 821 829, etc.). O inscripție funerară amintește pe traco-getul *Aur. Cotes eq(ques) Elec(torum)*, unitate menționată aici pentru prima dată. În castru (sau în așezarea civilă) s-au mai descoperit: o statuie a lui Pan cîntînd din flaut, statuia unui preot sacrificînd, vase *terra sigillata* și altele, rămase încă nestudiate. În majoritatea cazurilor sînt adorați zeii obișnuiți din lumea romană, occidentală și orientală[2].

Un loc special în *vicus Samum* și împrejurimile sale l-a deținut venerarea zeiței Nemesis, care prin atribuțiile ei se lega de o anumită categorie de adoratori (vezi mai jos, p. 261). Comandanții inferiori din *regio Ans(amensium)* i-au adresat o serie de altare (*CIL*, III, 825—827; 7633 și *An. ép.*, 1957, nr. 328, 329).

În inscripții, majoritatea numelor de persoane sînt latinești, dar multe indică o origine peregrină și o proaspătă încetățenire. Alături de acestea descoperim și nume neromane, ca *M. Aurel. Moenenus*, mic gradat de neam celt (*CIL*, III, 822). În lista numelor grecești putem înscrie pe: *Cass(ius) Erotianus, beneficiarius consularis* (*CIL*, III, 825) și pe *Sept. Antiochia*[*nus*], *dont(i)fex m(unicipii)*, adorator al lui *Sol* (*CIL*, III, 828). Traco-dacii sînt prezenți prin cîteva nume: *Blasa* și *Aur. Tsinta* (*CIL*, III, 7635); *Cotes* (*An. ép.*, 1957, nr. 31); *Bithus* (*CIL*, III, 829); *Mucatra Bit*[*hi f...*], dintr-o diplomă militară (cf. mai sus, p. 259). Mare era și numărul de orientali palmireni, dintre care cunoaștem numai pe *Bari*[*c*]*ius Male f.*, menționat într-o altă diplomă militară (cf. mai sus, p. 259). Puținele exemple epigrafice citate sînt suficiente a ne arăta că în *vicus Samum* și împrejurimile lui trăiau diferite *nationes*, venite mai ales prin filtrul recrutării militare. Veteranii trupelor locale preferă și aici a rămîne pe loc după părăsirea castrului (*CIL*, III, 7636; *An. ép.*, 1932, nr. 74 și *Activ. muzeelor*, 1956, p. 131, nr. 16—17). De notat că elementul militar constituia și colegii formate din grade inferioare, conduse de către doi *principes* (*CIL*, III, 7631=830). Un interesant aspect al vieții locale se citește pe stela funerară a veteranului *Iul(ius) Cre*[*scens*], probabil un *beneficiarius consularis* (*An. ép.*, 1932, nr. 74 și Christescu, *RIR*, II, 1932, p. 267 și urm.). În scena banchetului funebru sculptată pe frontonul monumentului apare defunctul cu soția sa, în haine specifice portului rural al provinciei din acea vreme. Avem dovada că veteranii stabiliți în Dacia părăseau adesea costumul tra-

dițional roman, sau pe cel din patria natală, ca să îmbrace pe cel local, din lînă, cînepă și piei, adaptat climatului provinciei.

În *vicus Samum* și teritoriul său, s-a descoperit o categorie de inscripții, care, prin conținutul lor particular, ne reține atenția mai îndelung. Ele au un caracter votiv și au fost puse de *beneficiarii consulares* ai legiunilor a V-a Macedonica și a XIII-a Gemina (*CIL*, III, 823; 825; 826; 7633=827; *An. ép.*, 1957, nr. 326—329; cf. și Russu, *Activ. muzeelor*, 1956, p. 131 și urm. și C. Daicoviciu, *AMN*, III, 1966, p. 164 și urm.). Altarele se adresează lui *Iupiter* — o dată *Dolichenus* (*An. ép.*, 1957, nr. 326, 327 și *Activ. muzeelor*, II, 1956, p. 131, nr. 9), însă frecvent ele au fost închinate zeiței *Nemesis* (*CIL*, III, 825—827 = 7633; *An. ép.*, 1957, nr. 328, 329). Pentru cinci dintre ele avem ca datare anii 224, 236, 239 și 243 e.n.. O dată sîntem informați că unul dintre beneficiarii ce avea misiunea ca *agens in munere sta*[*tionis*] — adică „era în serviciul unei *statio*", a renovat o capelă *(sacrarium)* a zeiței Nemesis (*CIL*, III, 825 și Tudor, *Latomus*, XXIII, 1964, p. 284). Zeița avea prin urmare și un lăcaș de cult, în *Samum*, unde acești *beneficiarii* își aduceau prinosul lor. Aceeași misiune de *agens curam stationis* o avusese și beneficiarul *Scantius Lucius*, adorator al lui *Iupiter Dolichenus* (*An. ép.*, 1957, nr. 327), iar un alt camarad al său declara, în anul 230, că îndeplinea această sarcină pentru a doua oară *(An. ép.*, 1957, nr. 329: *iterato agens statione)*. Că pentru acești gradați atare misiune militară în *stationes* nu era de loc plăcută, ne spune același Scantius Lucius, pe un alt altar al său, pus de astă dată Nemesidei, *agen*[*s*] *curam s*[*t*]*at(ionis) mu*[*l*]*tis insidiis n*[*u*]*minibus lib*[*e*]*ratus* (*An. ép.*, nr. 328, 1957). Aceasta însemna, după justa interpretare a lui I. I. Russu (*Activ. muzeelor*, II, 1956, p. 127), că respectivul oferise altarul zeiței „cînd se afla în niște situații dificile, pentru că l-a scăpat de primejdia multor capcane... în cadrul serviciului său ce comporta multe și grele riscuri, în luptă cu dușmanii stăpînirii romane și în primul rînd cu populația autohtonă subjugată." Două epigrafe ne lămuresc unde se găsea această zonă plină de primejdii și ce misiune aveau acolo respectivii *beneficiarii*, detașați pe graniță din cadrele celor două legiuni, adesea cu mandatul prelungit. În anul 239, unul dintre ei (în același timp și *aedilis* onorific la Napoca), declara că avea comanda în *Samum* și în regiunea *Ans.* (*CIL*, III, 7633=827... *agens sub sig(nis) Samum cum reg(ione) Ans.*). Patru ani mai tîrziu, în același post se găsea *P. Ael. Marcellinus*: ...*agens Samo cum reg(ione) Ans. sub seg(nis)* (*An. ép.*, 1957, nr. 326). Se înțelege că postul lor de comandă se găsea în *vicus Samum* și de acolo își organizau activitatea într-o *regio* sau *territorium*, atașat localității respective. După judicioasa opinie a lui Vasile Pârvan, atare zonă militară se situa dincolo de *vicus* sau *statio Samum*, deci la nord de linia castrelor de pe Someș. Cele trei litere care-i dau numele abreviat

Ans., după părerea aceluiași învățat, sugerează numele tribului dacic *Ansamenses*, ceea ce ne permite lectura *Ans(amensium)*.

Concluziile ce se desprind din interpretarea acestor inscripții ale beneficiarilor din Samum, apar destul de interesante din punct de vedere geografic, politic și social pentru istoria Daciei nordice. Nu este de loc verosimilă părerea exprimată de unii că rostul lor era de a recruta oameni din ținutul respectiv, din rîndurile populației autohtone. Predilecția lor pentru cultul Nemesidei și primejdiile mandatului pe care-l aveau infirmă atare propunere. Acești subofițeri destoinici primeau cele mai dificile sarcini, ca aceea de a face siguranța polițienească într-o zonă în continuă fierbere. Aveau o *statio* ca centru de comandă, de unde controlau activitatea a numeroase posturi de jandarmerie rurală și a diferitelor gărzi, patrule ș.a. În cazul de față, centrul se găsea la Samum. O atare zonă primejdioasă locuită de daci se întindea la nord de Someș, în fața castrelor Cășei și Ilișua. Ea nu era ocupată efectiv de romani, ci numai supravegheată de atare miliție de graniță, ca băștinașii (ce nu se găseau sub legile romane) să fie împiedicați a jefui satele și castrele din nordul Daciei. Este de la sine înțeles că într-o atare zonă nu s-au așezat coloniști romani, ci s-au construit numai *speculae* ocupate de gărzile romane. Cînd barbarii de pe graniță deveneau amenințători pentru securitatea romană, aceste zone se declarau „țară a nimănui" și ei nu mai aveau voie a le cultiva sau folosi ca pășune. V. Pârvan caracteriza aceste zone ca un „cuib de tulburări continuie, care împiedică orice înflorire serioasă a romanismului, menținînd formule primitive ale vieții indigene" (*Getica*, p. 657). Dio Cassius (LXXI, 7—8) ne-a informat că această fîșie de la frontiera Daciei, interzisă accesului barbarilor, era lată de 76 stadii (= 14 km). Se înțelege că pe acest pămînt nelocuit sau disputat comandanții respectivi ai zonei militare, împreună cu oamenii lor, erau amenințați de atacuri date prin surprindere, de capcane urzite de către barbari și de *latrunculi*, primejdii al căror ecou se întîlnește în inscripțiile beneficiarilor. Ca ocrotitor și răzbunător de atare primejdii, ei o solicitau și o adorau pe zeița Nemesis.

Samum, Cășeiul de azi, a fost și el un centru de seamă pe granița nordică a Daciei, rămas tot timpul în starea de *vicus*. Apropierea de lumea barbară l-a putut favoriza în ceea ce privește schimburile comerciale pe frontieră. Dar el nu beneficia de poziția strategică pe care o avea Porolissum și de aceea nu s-a putut dezvolta. A rămas un mare centru de apărare pe granița nordică și *statio* de *beneficiarii*.

În imediata vecinătate a castrelor Cășei și Ilișua se cunosc spre nord numai două puncte cu urme romane.

La *Gîrbou* (j. Sălaj), cam la 26 km de Cășei, s-a identificat o așezare romană la apus de sat pe o colină de lîngă castel. S-au descoperit acolo (în anii 1878 și 1913) urme de construcții (terme?) cu hipocausturi,

cărămizi, ceramică provincială romană, *terra sigillata*, un fragment de inscripție[3].

La *Ciachi-Gîrbău* (j. Cluj) a fost aflată și o ștampilă de oculist *(signaculum ocularіorum)*, în formă de bară (lungă de 5,4 cm) și gravată cu rețete medicale pentru boli de ochi, pe trei fețe (V. L. Bologa, *AISC*, II, p. 221). După rețeta medicului oculist *Publius Corcolonius* se puteau pregăti ca medicamente de ochi: 1) Colir din rostopască în extract balsamic împotriva întunecării ochilor, 2) Colir din oțet împotriva conjuctivitei granuloase și a calozităților (cicatricelor conjunctivei) la ochi și 3) Colir din „psoricon" în extract balsamic pentru întărirea puterii vizuale. Specialiștii de azi apreciază că atare medicamente aveau un slab efect asupra conjunctivitei granuloase, care, prin coloniștii veniți din Orient, se răspîndea mult în Dacia. Nu putem ști dacă la Gîrbăul Dejului a fost un *vicus*, o *villa rustica* sau numai un post militar.

În *Negrilești* (j. Bistrița-Năsăud), la 6 km spre nord de castrul Ilișua, pe locul denumit „Războiu" se întîlnește un turn de pază roman, iar în sat s-au descoperit monede, un urcior și un altar închinat Dianei și lui Silvanus (*AÉ*, XXXI, 1911, p. 433; C. Daicoviciu, *Dacia*, VII—VIII, p. 322; Radnóti, *AÉ*, 1944/1945, p. 139 și *Rep. arh.*). La sud de Someș, între castrele Cășei și Ilișua, mai este de notat mica așezare rurală romană de la *Rusu de Jos* (com. Beclean, j. Bistrița-Năsăud), pe malul stîng al pîrîului Meleș, unde s-a găsit ceramică provincială romană și bucăți de *terra sigillata* (Marțian, *AÉ*, XXIV, 1904, p. 357).

Important pentru apărarea Daciei era și castrul roman de la *Ilișua* (com. Uriu, j. Bistrița-Năsăud), lîngă care s-a dezvoltat și o importantă așezare civilă romană.[4] Cercetările lui Torma de acum un secol au dat la lumină mult material epigrafic îmbogățit ulterior, mărturii care privesc mai mult viața garnizoanei locale[5]. Castrul și așezarea civilă din Ilișua se situau la capătul drumului roman ce venea de la Napoca, prin Gherla și Dej, ca să se unească cu cel care lega centrele militare de pe valea Someșului. De observat că atît castrul, cît și așezarea civilă se ridicaseră pe malul nordic al Someșului, o situație identică cu cea de la Cășei. Atare atenție implică deținerea de către romani a controlului zonei nordice, față de rîu.

Castrul se afla la o jumătate de kilometru spre sud-est de sat, pe platoul Măgura, în locul denumit „Orășel", din stînga văii Ilișua. El măsura 182 × 182 m (= 3,3 ha), era zidit din piatră, avea patru porți apărate de turnuri, iar berma sa (pavată cu monumente funerare) indica o restaurare tîrzie. În interiorul lagărului s-au identificat pretoriul, o baie de mici proporții și barăci de lemn. În jurul castrului stăteau canabele, unde s-a identificat un templu din ale cărui ruine s-au cules cinci inscripții votive (*CIL*, III, 787, 788, 791—793). Un drum pavat cu cărămidă lega acest templu de castru. Pe vîrful cel mai înalt al platoului Măgura fusese o altă

construcție de seamă, cu coloane dorice. S-au mai semnalat pe acest platou un rezervor (?) de apă și două instalații termale. Baia cea mai mare (construită la 150 m depărtare de castru) era de mărimea 25,90×17,30 m, fusese zidită pe timpul lui Severus Alexander, dar se refăcuse ulterior; cu care ocazie, un *Ael. Celer, praef(ectus) eq(uitum) alae Front(onianae)*, a închinat un altar pentru *Fortuna redux, ob restitutionem balnei* (*CIL*, III, 789). Baia cea mică, construită tot în afara castrului, măsura 18,19× ×12,30 m. Deși ridicate de soldați, aceste terme clădite în *canabae* puteau fi folosite și de către populația civilă. Alte urme de construcții militare și civile, identificate mult în afară de castru, s-au semnalat pe o limbă de pămînt lată de 28—56 m, situată sub rîpa dintre albia văii Ilișua și platoul Măgura. Săpăturile lui Torma au descoperit în această regiune o construcție patrulateră cu destinație necunoscută. El a mai aflat apoi o clădire afectată întrunirilor colegiului ostășesc al decurionilor *(schola decurionum)*. Ea era de mărimea 29×14,70 m și i se atașase un templu. Despre această clădire aflăm dintr-o inscripție găsită *in situ*, că templul de lîngă ea s-a zidit și închinat geniului respectiv al colegiului *(genio sancto scolae decurionum)*, de către *P. Ael. Paulinus* (*CIL*, III, 7626 = *ILS*, 2545 și Tudor, *Latomus*, XXIII, 1964, p. 279 și urm.).

Ruinele romane se extind și mai spre apus pe malul drept al văii Ilișua. Acolo s-a identificat o clădire de mărimea 29,4×26,5 m, pavată cu piatră, situată lîngă drumul roman pe lîngă care existau și alte construcții pînă la comuna Uriu, locul necropolei. Necropola a furnizat mai multe inscripții și monumente funerare, urne, cărămizi etc. Urmele romane (substrucții de zidării, opaițe, obiecte de bronz ș.a.), descoperite la *Cristeștii Ciceiului* (j. Bistrița-Năsăud), fac parte din complexul așezării romane de la Ilișua (Ackner, *JCC*, 1856, p. 37; Gooss, *Chronik*, p. 86; Torma, *Limes*, p. 118 și Christescu, *Ist. milit.*, p. 109).

Extracția sării avea o importanță deosebită pentru viața economică a așezării de la Ilișua (Christescu, *Viața ec.*, p. 50). Atelierele sale ceramice erau tot așa de active ca și cele de la Cristești pe Mureș. Se pare că olarii își aveau cuptoarele la 334 m sud de castru, unde există mase de cioburi romane la suprafața terenului (Christescu, *op. cit.*, pp. 68 și 94). Pe lîngă vase roșii sau vînăt-negricioase, aceste cuptoare produceau și *mortaria* garantate de ștampilele olarilor *Cl. Domitius Evarestus; Rufus și Va(lerius) Lucius Rufus* (*CIL*, III, 8077, 5 și 19 și Christescu, *op. cit.*). Aceste albioare pe al căror fund interior se fixau mici așchii de silex spre a zdrobi mai ușor grîul fiert făceau parte din vesela soldaților în campanie, dar ele se foloseau și de către populația civilă. Atelierele ceramice mai turnau și lămpi pentru nevoile populației civile și ale soldaților (*CIL*, III, 8076, 3, 14, 25, a; 27 = Gostar, *AM*, I, p. 149 și urm.), figurine de lut și chiar imitații după vasele sigilate. Originalele de *terra sigillata* au ajuns

la Ilișua prin import, încă din prima jumătate a secolului al II-lea e.n. (*CIL*, III, 1077, 18, 20).

La început, garnizoana castrului se compunea dintr-o fracțiune a cohortei *I. Britannica mill. c.R. eq.* (*CIL*, III, 1633, 2 și Wagner, p. 105). Garnizoana ei de bază a format-o în secolele II—III, *ala I Tungrorum Frontoniana*, venită la Ilișua pe timpul lui Hadrian sau Antoninus Pius. O menționează aici multe inscripții și ștampile pe cărămizi. Ea a onorat cu monumente de piatră pe împărații Caracalla în 213, cu prilejul vizitei acestuia în Dacia (*CIL*, III, 795, 796), pe Severus Alexander și pe mama sa Iulia Mamaea, lăudați pentru „mărirea unor daruri" (*CIL*, III, 797; 798 = *ILS*, 2494). Se cunosc patru *praefecti equitum* ai ei. Unul dintre ei, *C. Iul. Atianus*, este autorul unei inscripții bilingve, ceea ce dovedește originea sa orientală (*CIL*, III, 786 și Russu, *Muz. Brukenthal*, 12, p. 73, nr. 35); altul se închină *Eponei*, protectoarea herghelilor (*CIL*, III, 788), un al treilea adoră pe *Fortuna redux* cu prilejul restaurării unor băi (*CIL*, III, 789). Atare comandanți sînt trecători prin Ilișua. De îndată ce examinăm documentele epigrafice privitoare la trupă, constatăm o varietate de *nationes*. Printre ostași și veterani întîlnim nume tracice, ca: *Sola Mucatri* (*CIL*, III, 787); *Ael. Mu*[*capor*] (*CIL*, III, 799); *Mucapius* (*CIL*, III, 809); *Mucatra*, *Cutius* (?) *Secundanus* (*CIL*, III, 7628; cf. și Russu, *AISC*, IV, p. 212 și urm.). La Ilișua au fost aduși ca recruți mulți tineri din Tracia. Ca nume siriene amintim pe *Aurel. Themaes* și *Aurel. Thementianus* (*CIL*, III, 804 = *ILS*, 2522); apoi ca celtice sau ilirice pe *M. Aur. Moenenus* și *Cittius Ioivai* (*CIL*, III, 822; cf. Russu, *art., cit.*, p. 230). Inscripțiile arată de asemenea că mulți soldați ai garnizoanei locale se fixează ca veterani la Ilișua și în teritoriul ei (*CIL*, III, 787; 802; 805; 808; 810—812; 7627). Recrutarea lor din Orient, sudul Dunării și din lumea celto-ilirică a dat aceeași coloratură etnică și populației civile din anonimul tîrg de graniță de la Ilișua, unde întîlnim nume elenice ca „Ἔπων (*CIL*, III, 8077, 13); iliro-panonice, ca *Serena Licconis* (*An. ép.*, 1960, nr. 218) și tracice, ca *Aurelius Brisanus* și *Aurelius Mucatius* (*An. ép.*, 1960, nr. 218). Se cunosc la Ilișua inscripții redactate în limba greacă (*CIL*, III, 786; 8077, 13 = Russu, *Muz. Brukenthal*, 12, p. 73, nr. 36) și multe scrise cu greșeli de limbă latinească (*CIL*, III, 795; 804 (= *ILS*, 2522); 809; 810; 7628; *An. ép.*, 1960, nr. 218 ș.a.).

Despre sclavaj, dispunem la Ilișua de un singur document epigrafic și acesta nesigur. Un oarecare *Primus*, nume frecvent dat sclavilor și liberților, a fost lăsat moștenitor de către un călăraș din *ala I Frontoniana* (*CIL*, III, 806 și Tudor, *Ist. sclavaj.* p. 217).

La Ilișua, se da o mare preferință monumentelor sculpturale funerare sau religioase cioplite în calcar. S-au descoperit basoreliefuri cu chipul Iunonei

și capiteluri de coloană frumos lucrate. Pe cele funerare se întîlnesc frecvent chipul lui Attis, portrete ale defuncților plasate în medalioane sau în obișnuita scenă a banchetului funebru, busturi de femei sau grupuri de femei ce poartă urcioare, chipul lui Mercur ș.a. S-au descoperit de asemenea și unele statuete de bronz (obiecte de import!) ce înfățișează pe zeița Venus, pe Libera, Iupiter Dolichenus etc. Între descoperiri se citează multe *lucernae*, tuburi de teracotă, un tipar din argilă pentru turnat medalioane, lănci, săgeți, fragmente de platoșe, securi, fibule, un brăzdar de plug și altele — care, aflate în mare număr, ne arată înflorirea economică a tîrgului. Monedele colectate de la Ilișua se deschid cu Vespasian și se sfîrșesc cu Decius.

Distrugerea, urmată de părăsirea castrului și tîrgului de graniță de la Ilișua, s-a putut întîmpla în aceleași împrejurări, ca pe întreaga frontieră nordică a Daciei. Așezarea de aici avea aceleași legături economice de schimb cu lumea barbară din nordul provinciei, ca la Porolissum și Cășei, relații controlate direct de către garnizoanele respective.

Este greu a stabili cu precizie limita nord-estică a limesului din nordul Daciei, a cărui linie urma probabil cursul rîului Șieu, de la Beclean, către sud-est. Ca punct extrem de urme romane în acest colț nord-estic al Daciei se citează descoperirile de la *Rebrișoara* (j. Bistrița-Năsăud), pe malul drept al Someșului Mare (Dorin Popescu, în *Rep. arh.*). Sînt menționate ca descoperiri fragmente ceramice romane. Dar nu sîntem siguri dacă ele reprezintă resturile unei așezări rurale romane sau sînt simple elemente de penetrație în *barbaricum*.

Zona de graniță dintre Tihău-Cășei-Ilișua era o regiune deschisă din punctul de vedere al apărării ce se baza pe cursul Someșului. În lipsa unui limes special organizat, s-a creat la nord de rîu o regiune militară supravegheată printr-un control amănunțit, al cărei sediu era în *vicus Samum*. Ținutul a atras prea puțin elementul civil de colonizare și acolo se așezaseră definitiv mai mult veteranii ce se obișnuiseră, ca soldați activi, cu un anumit fel de viață corespunzător caracteristicilor geografice, economice și militare ale zonei. Construcțiile, monumentele epigrafice sau sculpturale, onomastica inscripțiilor și alte producții poartă amprenta acestei vieți militare de graniță. *Vici* din jurul castrelor Cășei și Ilișua făceau parte din teritorii de caracter militar, administrat de către comandanții locali. Cît privește populația, atît militară cît și civilă, se constată elemente diferite ca origine, venite prin procesul recrutării din multe părți ale lumii romane. Singurele manifestări de cultură ale ținutului sînt inscripțiile și o serie de sculpturi în piatră privitoare la soldați, veterani și familiile lor, printre care romanizarea nu era atît de intensă ca în alte părți.

[1] Torma, *Limes, passim*; Gooss, *Chronik*, p. 88; Em. Panaitescu, *Bul. Sect. hist. Acad. Roumaine*, XV, 1929, pp. 73–82; idem, *ACMIT*, II, 1929, pp. 323–327; Christescu, *RIR*, 1932, p. 267 și urm.; idem, *Ist. milit., passim*; C. Daicoviciu, *AISC*, I, 2, p. 60; idem, *SCIV*, IV, 1953, p. 542 și urm.; A. Radnóti, *AÉ*, V–VI, 1944/45, p. 139 și urm.; I. I. Russu, *Activ. muzeelor*, II, 1956, p. 118 și urm.; G. Forni, *Athenaeum*, N.S., XXXV, 1–4, 1958 (extras); *Protase, MCA*, 1957, p. 319 și *Rep. arh.*

[2] *Iupiter, ful(gurator)* (*CIL*, III, 821); *Iupiter optimus maximus* (*CIL*, III, 1822–1824=7636; *An. ép.*, 1957, nr. 326 și *Activ. muzeelor*, 1956, p. 131, nr. 6–8; *Aep[ona?] reg[ina]* (*Activ. muzeelor*, 1962, p. 131, nr. 12); *Iupiter Dolichenus* (*CIL*, III, 7630 = Merlat, p. 22, nr. 18 și *An. ép.*, 1957, nr. 277); *Genius* (*CIL*, III, 7631 = 830 și *Activ. muzeelor*, 1956, p. 131, nr. 12) și *Sol-Mithras* (*CIL*, III, 828).

[3] *CIL*, III, 7641; Torma, *Limes*, p. 88 și urm.; Jung, *Fasten*, p. 135; Pósta, *EMÉ*, 1913, p. 37; A. Buday, *Dolg.*, IV, 1913, p. 252 și urm. și V, 1914, p. 45 și urm. și *Rep. arh.*

[4] Neigebaur, p. 234 și urm.; Ackner, *JCC*, 1856, p. 37 și urm. și 1857, p. 100; Torma, *Limes*, p. 117; *EM*, I, 1861, p. 28 și urm.; III, 1864–1865, p. 10 și urm.; și *AÉ*, XIV, 1880, p. 60 și urm.; Gooss, *Chronik*, p. 81 și urm.; Christescu, *Ist. milit., passim*; idem, *Viața ec.*, pp. 50 și 68 și urm.; C. Daicoviciu, *Dacia*, VII–VIII, p. 322; *AISC*, III, p. 168 și Wagner, p. 77; D. Protase, *Activ. muzeelor*, II, 1956, p. 132 și urm.; idem, *MCA*, IV, 1957, p. 319; idem, *Apulum*, IV, p. 127 și urm. și *Rep. arh.*

[5] *CIL*, III, 786–820; 7626–7629; 8074, 4, a, b, = 1633, 1–2; 8074, 11; 8076, 3, 14, e, 25, a; 8074, c = 1633, e; 8074, 2, b, 5, 13, 18–20; *An. ép.*, 1960, nr. 218 = *MCA*, IV, p. 320, nr. 1–2 etc.

PE HOTARELE DE EST ŞI SUD ALE DACIEI SUPERIOARE

Regiunea răsăriteană a Daciei nordice a fost lipsită de oraşe, ea fiind pe vremea stăpînirii romane un ţinut de graniţă cu caracter militar, agricol şi păstoresc. Materialul arheologic din acest ţinut este destul de modest, iar valoarea lui istorică se leagă mai mult de lumea militară[1]. Zona răsăriteană a Daciei septentrionale se apăra cu un *limes* discontinuu, între văile Someşului Mare şi pasul Oituzului, format dintr-o serie de castre ce se înşiruiau de la Ilişua pînă la Breţcu. Linia fortificată urma cursul unor văi adînci situate la apus de culmile munţilor Căliman, Gurghiului şi Harghita. Castrele de la Orheiul Bistriţei, Brîncoveneşti, Călugăreni, Sărăţeni, Inlăceni, Odorhei, Sînpaul, Olteni, Comălău şi Breţcu controlau accesul văilor păduroase şi prăpăstioase dinspre Moldova într-o regiune ocupată de populaţia dacică. Aşezările civile romane şi castrele, din care s-au dezvoltat cele mai multe, nu au intrat în *TP* sau în alte itinerare vechi.

La *Orheiul Bistriţei* (com. Jelna, j. Bistriţa-Năsăud) sînt semnalate, încă din veacul trecut, un castru şi o aşezare romană, cercetată mai atent destul de recent[2]. Lagărul roman (situat lîngă actuala biserică) este acoperit de construcţii moderne. La suprafaţa solului se văd puţine resturi de zidării de la un hipocaust al termelor, ceramică, ţigle etc. A fost construit de *cohors I Hispanorum milliaria*. Săpăturile arheologice din anii 1957—1960 au scos la lumină încăperi de la terme, pretoriul, ceramică, obiecte de metal, opt monede (Traian-Severus Alexander), un topor şi o *ceaşcă dacică* (în pretoriu). În afara castrului, la 400 m spre nord (lîngă Valea Budacului, spre satul Pietriş), s-a găsit şi un cuptor de ars cărămizi (*PM*, 1960, pp. 151 şi 188). Materialul ceramic dacic cules din castru şi din aşezarea civilă indică o convieţuire daco-romană (Protase, *PC*, p. 45 şi urm.). Aşezarea civilă romană se situează la apus de actualul sat, pe o rază de cîteva sute de metri. Ştampilele de pe cărămizi indică prezenţa în castru a două trupe: *cohors I Ubiorum* (*CIL*, III, 8074, 25, b şi Wagner, p. 195 şi urm.) şi *cohors I Hispanorum milliaria* (Protase, *PM*, 1960, p. 188). Dintr-un fragment epigrafic (pe o piatră) nu se înţelege nimic (*CIL*, III, 7624). S-a putut identifica traseul drumului roman care venea de la Ilişua

și trecea prin Orheiul Bistriței, către Brîncovenești. Încercarea unor arheologi (din secolul trecut) de a localiza la Orheiul Bistriței *Arcobadara* menționată de Ptolemeu în Dacia nu are sorți de izbîndă.

În teritoriul castrului de la Orheiul Bistriței s-au identificat mai multe puncte cu însemnate urme romane. În comuna *Jelna* (j. Bistrița-Năsăud), așezarea rurală romană se găsea lîngă actuala biserică, identificată acum prin substrucții de zidării romane, cărămizi și țigle cu ștampila unei cohorte auxiliare (?) CIIIV. (Gooss, *Chronik*, p. 110; Torma, *Limes*, p. 118 și *Rep. arh.*). Din așezarea rurală romană de la *Șieu* (j. Bistrița-Năsăud) se pot cita ca descoperiri: cărămizi romane și diferite obiecte, printre care și o gemă cu inscripția *Aure(lius) Speratus tes(serarius)* (*CIL*, III, 1638). Pe locul actualei școli (clădită în 1963) s-a găsit ceramică romană amestecată cu ceramică dacică, ceea ce indică o conviețuire între coloniști și băștinași (Neigebaur, p. 242; Gooss, *Chronik*, p. 105; Protase, *PC*, p. 205 și *Rep. arh.*). Alături, în cătunul *Arcalia* (com. Șieu), sînt cunoscute două plăci de bronz pe care apar un călăreț roman și unul barbar (Domaszewski, *AEM*, XIII, 1888, p. 138 și urm.). Săpăturile din anii 1961—1963, făcute la *Archiud* (j. Bistrița-Năsăud), în locul „Fundătura" (la sud-est de sat), au delimitat o așezare cu bordeie și gropi de bucate, întinsă pe cîteva hectare și databilă din secolele III—XII e.n. (Protase, *PC*, p. 106 și urm.). Pe baza materialului arheologic cules (monede de la Caracalla și Severus Alexander, un vîrf de lance romană, ceramică obișnuită romană, *terra sigillata* de imitație), s-a localizat și acolo un *vicus* mixt dacic și roman din secolele III—IV e.n. În com. *Matei* (j. Bistrița-Năsăud), ceramica culeasă din jurul actualei biserici atestă aceeași conviețuire daco-romană (Protase, *PC*, p. 203). Sate cu populație dacică și romană, identificate prin aceeași ceramică amestecată, s-au mai găsit în timpul ultimelor cercetări la *Fîntînița* (j. Bistrița-Năsăud), pe locul grădinilor cooperativei de producție agricolă, și la *Sînmihaiu de Cîmpie* (j. Bistrița-Năsăud) în locul numit „Poderei" sau „Podiștele" (Protase, *PC*, p. 203 și urm.).

O importantă așezare rurală romană există la 11 km spre sud-vest de castrul roman de la Orheiul Bistriței, în satul *Domnești* (com. Mărișelu, j. Bistrița-Năsăud), cunoscută de mult timp[3]. Dezvoltarea acestui centru rural se leagă de exploatarea ocnelor de sare din localitate. În centrul satului (lîngă casa parohială), așezarea romană este prezentă cu urme de zidării, cărămizi, două figurine din bronz și un fragment de inscripție funerară, pe care se mai poate citi *Herina* (?) *(Rep. arh.)*. Localizarea așezării *Ermerium* (*GR*) în acest punct este de domeniul fanteziei. Dar din Domnești posedăm două altare scrise, prin care se precizează caracteristicile satului roman. Primul s-a dedicat lui *Iupiter optimus maximus Dulcenus* (sic!) de către un *centurio* din *legio X Fretensis*, venit probabil din Orient, cu un detașament al acestei legiuni, ca să apere Dacia pe timpul războaielor mar-

comanice (167—180) ale lui Marcus Aurelius (*CIL*, III, 7625 = Merlat, p. 22, nr. 17 și Ritterling, *RE*, XII, col. 1674). A doua epigrafă s-a descoperit pe malul stîng al rîului Șieu, la „Izvorul Sărat", în 1913 (*An. ep.*, 1957, nr. 273). Conține o închinare adusă triadei capitoline (sau pentru *Terra Mater?*) pentru sănătatea lui *Aelius Marus*, *flamen* al unei colonii și *conductor pascui et salinarum*, inscripția fiind pusă prin grija sclavului vechil al acestuia, *Atticus actor* (cf. Russu, *art. cit.*, p. 9, Tudor, *Ist. sclavaj.*, p. 275 și Gostar, *AM*, IV, 1966, p. 175 și urm.). Am văzut că arendașul Marus este cunoscut și la Micia (cf. mai sus p. 122), unde, ca și la Domnești, dispunea de un oficiu condus de un sclav al său, om de încredere, pentru încasarea taxelor pe pășunat și din vînzarea sării. Este semnificativ faptul că inscripția de la Domnești s-a găsit lîngă un izvor sărat.

Din cuprinsul actualului j. Bistrița-Năsăud se pot cita cîteva așezări romane rurale, mai puțin sigure, cele de la *Iuda* (com. Teaca), unde s-a găsit o statuetă din bronz a unui bărbat (Gooss, *Chronik*, 72); la *Cușma* (com. Dorolea), cu monede romane, un inel de aur, pare-se și o inscripție (Gooss, *Chronik*, 89); la *Iad*, unde este un castru de pămînt de mărimea 120× ×160 m, ridicat de *coh. I Hispan. mil.* (*SCIV*, XIII, 1962, p. 210); la *Sîngeorgiul Nou*, de unde s-au colecționat monede imperiale romane, un cap de taur cu un vultur de bronz între coarne, două statuete etc. (Neigebaur, p. 292 și *Rep. arh.*) și la *Vișuia* (com. Micești de Cîmpie), cu urme ceramice romane (St. Dănilă, *PM*, 1962, p. 46). De reținut faptul că acest capăt nord-estic al provinciei Dacia era mult populat cu autohtoni, militari și coloniști civili romani în contact direct cu dacii liberi de peste hotare.

Următorul punct de apărare spre sud era castrul roman de la *Brîncovenești* (j. Mureș), care împreună cu așezarea antică este situat pe malul drept al Mureșului, la capătul de nord al comunei, în curtea unui castel feudal.[4] Castrul era lung de 213 pași și avea șanț cu *agger*. Ruinele lui sînt mult răvășite de castelul feudal. Aici staționase *al(a) n(umeri?) Il(l)y(ricorum)* ca trupă permanentă (*CIL*, III, 8074, 7 = 6284 și Wagner, p. 52). S-au descoperit obiecte mărunte și fără importanță (o lampă de bronz). În vecinătatea castrului s-a găsit (1937) urma unui atelier de olar. Alte urme dintr-o așezare civilă romană s-au mai precizat în locul „Sălaș". Așezarea civilă pastorală de munte de la Brîncovenești a rămas o expresie a castrului roman.

În teritoriul militar al castrului de la Brîncovenești se înglobaseră mai multe așezări rurale de pe valea superioară a Mureșului. La *Aluniș* (j. Mureș) substrucțiile de zidării și diferitele obiecte de factură romană aflate pe Dealul Cetății (pe malul stîng al Mureșului) ne dau ca sigură o așezare civilă romană de munte (Neigebaur, p. 252; Gooss, *Chronik*, 91; Orbán,

Székelyföld, IV, 18; Paulovics, *Dacia*, p. 31 și *Rep. arh.*). Urme de zidării și diferite obiecte de factură romană culese din punctul „Elövár" (situat la *Maiorești*, j. Mureș), ar indica acolo numai un turn roman de pază (Neigebaur, 252; Paulovics, *Dacia*, p. 26; *Rep. arh.*). Cu toate că o inscripție din orașul *Reghin* provine din Apulum (*CIL*, III, 1191), a existat totuși și aici o așezare rurală romană (monede, urne, arme, obiecte de bronz ș.a.). (Neigebaur, p. 250; Gooss, *Chronik*, 101, și *Rep. arh.*)

La *Gurghiu* (j. Mureș), Paulovics (*Dacia*, p. 27 și urm.) a încercat să probeze existența unui castru roman bazat, pe unele afirmații ale lui Neigebaur (p. 251), care localiza acolo *Rucconium*, menționat de Ptolemeu în Dacia. Totul rămîne nesigur în privința castrului. A existat însă o modestă așezare rurală romană dovedită prin descoperiri de vase și alte obiecte (Gooss, *Chronik*, 82; C. Daicoviciu, *Dacia*, VII—VIII, p. 32; Winkler, *Apulum*, V, p. 206 și *Rep. arh.*).

Castrul și așezarea romană de la *Călugăreni* (j. Mureș) au fost vizitate și descrise prima dată de către Marsigli (II, p. 60 și pl. 1), mai apoi de mulți alți cercetători[5]. S-a încercat hazardat a se localiza aici *Iscina* menționată de *GR*. Castrul (mai bine cunoscut decît așezarea civilă) era de proporții modeste. Se situează în valea Nirajului, la sud-vest de sat, în locul Cetatea Veche (sau „Ținutul Cetății"). Pe vremea lui Marsigli i se putea ridica ușor planul, dar azi el apare complet nivelat. Construit din piatră, era de mărimea aproximativă: 162×140 m (Protase, *AMN*, II, 1965, p. 209 și urm.). La 100 m față de colțul de nord-vest al lui se găseau termele (20×30 m). În ruinele castrului s-au semnalat ca descoperiri: vase, urne, inscripții și mici obiecte. Alături s-a identificat și drumul roman, numit „drumul lui Traian", de către românii secuizați și de secui. Ștampilele de pe cărămizi arată ca garnizoană, fracțiunii din legiunea a XIII-a Gemina (*CIL*, III, 8064, 1, w, x, cf. și p. 1387) și pe *cohors (prima) Alpinorum* (*CIL*, III, 8074, 8, d; *AISC*, I, 2, p. 58 și urm. și Wagner, p. 83). Pe lîngă unele fragmente de inscripții modeste, cu nume de persoane romane (*CIL*, III, 7716; 12552 și *AISC*, *l.c.*,), există o singură inscripție interesantă. Dedicația ei se adresează zeiței *Nemesis Adrastia*, pentru sănătatea casei împăratului, de către *collegium utriclariorum* (*CIL*, III, 944 = *ILS*, 3748). Întîlnim același enigmatic colegiu, ca și la Pons Augusti (cf. mai sus p. 44), și de astă dată lîngă un însemnat curs de apă, ca Mureșul. Din teritoriul castrului de la Călugăreni au făcut parte așezările rurale romane de la *Sînișor* (com. Livezenii, j. Mureș), unde pe înălțimea „Kebeleteto" s-au descoperit cărămizi, ceramică, o statuetă și arme romane (Orbán, *Székelyföld*, IV, p. 182), precum și cea vecină de la *Ivănești* (com. Iedu), cu aceleași materiale (Orbán, *op. cit.*, cf. și Gooss, *Chronik*, 86).

Rolul castrului și așezării civile (născută din *canabae*) de la *Sărățeni* (înglobat în orașul Sovata, j. Mureș) era de a închide cursul superior al Tîrnavei Mici[6]. Castrul este acoperit de clădiri moderne (el fiind situat la est de biserică); era de mărimea 140 × 162 m și zidit cu piatră. Săpăturile au dat la iveală în interiorul lui: ceramică, arme, o placă de argint, fragmente dintr-o *lorica plumata*, o monedă de argint de la Gordian al III-lea și ștampile pe cărămizi ce se întregesc: *c(ohors) p(rima) Alp(inorum)* (*CIL*, III, p. 1019, cu o inscr. nr. 8074, 8, b, c, e = 1633,23 și Wagner p. 83). Inscripțiile pe piatră sînt fragmente fără importanță deosebită (*CIL*, 7717; 1717, a = 12554). Un fragment epigrafic (descoperit în sec. XVIII) păstrează numele unei *Aelia Ianuaria* (Russu, *art. cit.*). Cohorta a mai ridicat un monument în cinstea lui Caracalla sau Elagabal (*CIL*, III, 12555 = 7713 = 6256). Cît privește așezarea civilă, ea se cunoaște numai din modeste obiecte, iar identificarea ei cu *Tirepsum* rămîne nesigură.

În văile bazinului superior al Mureșului s-au identificat unele așezări romane de seamă. Cele cîteva monede romane aflate în stațiunea balneară *Borsec* (j. Harghita) nu ne asigură existența unei așezări romane (*AE*, VII, 1873, p. 137 și urm.). În orașul *Tg. Mureș*, nu a fost un castru, ci numai o așezare rurală romană (ceramică, o statuetă de bronz a lui Iupiter Amon ș.a.), pendinte de cea de la Cristești (Orbán, *op. cit.*, pp. 149, 175; Paulovics, *Dacia*, p. 97 și urm.; O. Floca, *Sargetia*, II, p. 48 și urm.).

La *Cristești* (j. Mureș) s-a descoperit cea mai puternică așezare romană de pe granița estică a Daciei Superioare[7]. Ea se situează la 6 km spre apus de Tg. Mureș, la marginea estică a satului Cristești, între malul stîng al Mureșului și calea ferată. Are o întindere de cîteva zeci de hectare și era un important tîrg. Zidăriile ei lucrate din lespezi de piatră sînt mult răvășite. S-a precizat și un canal de scurgere lucrat din cărămizi romane. Săpături atente s-au făcut în anul 1950, de către Dorin Popescu *(art. cit.)*. Chiar dacă nu a existat un castru local, nu se poate exclude faptul că așezarea a beneficiat de un post de pază, după cum dovedesc ștampilele pe țigle și cărămizi, care menționează aici pe *ala I Bosporanorum* (*CIL*, III, 8074,3 = 12630 = *An. ép.*, 1912, nr. 75; *MCA*, I, p. 162 și Wagner, p. 19 și urm.). Tot la Cristești s-a descoperit și o diplomă militară datată din 8 iulie 158 (*CIL*, XVI, 108). La aceasta se adaugă și epigrafele de natură militară (cf. mai jos). Era o mare comună rurală, cu multe ateliere de olari, care produceau pentru export în așezările vecine, pînă la Apulum. Ceramica de culoare roșie datează din secolul al II-lea, iar cea de culoare negricioasă din secolul al III-lea. (I. H. Crișan, *AMN*, II, 1965, p. 55 și urm.) Unele forme de vase romane păstrează influența ceramicii dacice, care s-a menținut aici, ca și în alte părți (Protase, *PC*, p. 32). Așezarea civilă romană a rezultat dintr-un mic sat dacic. Cuptoarele olarilor sînt

construite după două tipuri. Acești producători au imitat pe o scară largă și vasele *terra sigillata* , creînd de asemenea decoruri noi în relief. Se dădea mare atenție toartelor ornamentate cu chipuri umane, mitologice (Eros, Hercule, Venus), animaliere și vegetale. În săpături s-au găsit și unele tipare de care se serveau olarii locali. Cu un atare tipar s-au turnat figurine în bust ale zeului egiptean Serapis. Ca obiecte mărunte se pot nota: lămpi de lut, o gemă, aplice de bronz, pietre de rîșnițe, obiecte de corn și sticlă etc. Șirul monedelor continuă de la Domițian pînă la Honorius (Protase, *PC*, p. 95).

Inscripțiile litice sînt în general fragmentare (*CIL*, III, 7714; 7715; 12550 și Paulovics, *Dacia*, pp. 94—96). Din Cristești pot proveni și două inscripții păstrate la muzeul din Tg. Mureș; una funerară pentru veteranul *M. Fabius* și rudele sale: *P. Ael. M...*; *Dyonisius* și *P. Ael. Quintu[s]*; alta cu dedicația *Silvanis et Silvano campestr(ibus)*, pusă pentru sănătatea unui *Boci(?)ni Fronto* (care, după Russu, *AMN*, I, p. 190 și urm., s-a adus de la Micia). Întîlnim nume romane, ca: *Victor*, *Finitus*, *Supinus*, *Helvius*, *Ursa*, *Pos(tumius)*, *Clemens* (Paulovics, *op. cit.*). și *Avita* (*CIL*, III, 12550), toate pe pietre de mormînt. Lui Antoninus Pius i s-a pus o inscripție onorifică. O inscripție votivă venerează pe *Mars Augustus*, prin *Q. Caeci[li]us Ca[eci]lian[us]*, prefect al *alei I Bosporanorum* (Russu, *art. cit.*, p. 184 — dată greșit din Sabed unde, nu-s urme romane). Ca nume traco-getice se pot menționa un *Heptator* și *Isus* (*CIL*, XVI, 108 și Russu, *AISC*, IV, p. 212).

O activitate deosebită au avut-o și cioplitorii în piatră de la Cristești. Un fragment epigrafic ne face cunoscut pe unul dintre ei: *Hermeros lapidarius*, antroponim grec sau oriental, probabil al unui libert (Russu, *AMN*, I, p. 182). De la acești pietrari ne-au rămas o serie de sculpturi ce înfățișează pe Iupiter stînd pe tron, lei funerari, scene cu lupte de fiare, stele funerare decorate cu meduze, geme, păsări, busturi ș.a. Din grupul pietrelor funerare remarcăm ca motive sculpturale repetate și regionale: mortul eroizat în chip de călăreț ce doboară dușmanul sub copitele calului, același călăreț plecînd la vînătoare; lupoaica cu gemenii ș.a. (Paulovics, *op. cit.*, fig. 22; 26—28).

Tîrgul roman de la Cristești a beneficiat de asemenea de legăturile economice ce le avea cu lumea dacilor liberi de peste hotarele Daciei. Acolo s-a descoperit un tezaur cu 150 de monede de argint (Marcus Aurelius — Gordian al III-lea) ascuns într-un vas de lut (*AMN*, II, 1965, p. 257 și urm.). Monedele de la Probus pînă la Honoriu culese din așezarea aceasta dovedesc continuitatea vieții romane și după părăsirea Daciei (Protase, *PC*, p. 164).

Săpăturile arheologice de la *Morești* (com. Sîntioana de Mureș), organizate pe un plan vast în anii 1951—1955, au identificat în sînul așezării

feudale de acolo și urme dintr-o perioadă mai veche. Pe terasa „Podei" se află un cimitir roman din secolul III—IV al unor localnici incinerați. Un post de pază roman apare ca probabil prin descoperirea ștampilelor pe cărămizi ale legiunii a XIII-a Gemina. În punctul „Citfalău" a existat și o *villa rustica* de mărimea 6,50×15,80 m, cu ziduri din lespezi fără mortar, datată după monede în secolul al II-lea e.n. (Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolul IV—XIII*, București, 1958, p. 50 și urm.; idem, *Untersuch*, p. 22 și urm. și Protase, *PC*, p. 38 și urm.).

La nord de Mureș se mai întîlnesc și alte așezări rurale romane, dintre care unele puteau face parte din teritoriul Potaissei. La *Sîngeorgiul de Cîmpie* (com. Ulieș, j. Mureș) a existat o bogată așezare rurală romană (în punctul „la Comoară"), cu resturi de construcții, monede, o statuetă din bronz și altele (Torma, *Limes*, p. 19 și M. Macrea, *AISC*, III, p. 300, n. 13). Pe teritoriul satului *Lechința de Mureș* (com. Iernut, j. Mureș) există urmele unui cimitir roman din secolul al III-lea, în locul „Săliște", de la o așezare mai puțin cunoscută (Horedt, *SCIV*, III, 1952, p. 324; idem, *Untersuch*, p. 17 și Protase-Vlassa, *MCA*, VI, p. 445 și urm.). Ultimele cercetări arheologice (Crișan, *AMN*, II, 1965, p. 52) ar indica, la Lechința pe Mureș, o așezare dacică constituită după 106 e.n., cu populație transplantată din interiorul provinciei (Protase, *PC*, p. 36 și urm.). Așa se poate explica descoperirea unui depozit de unelte agricole getodacice (fier de plug, seceri ș.a.) care datează din epoca romană (I. H. Crișan, *SCIV*, XI, 1960, p. 287 și urm.). La sud de comuna *Papiu Ilarian* (j. Mureș,) pe dealul bisericii reformate, cu ocazia înhumărilor în actualul cimitir, s-au aflat materiale ceramice, monede și pietre sculptate sau scrise, azi dispărute în mare parte (Orbán, *Székelyföld*, I, p. 51; Torma, *AEM*, IV, 1880, p. 132; I. Téglás, *AÉ*, XXXI, 1911, p. 77 și urm. și I. I. Russu, *MCA*, VI, p. 883). Dintre epigrafele salvate cunoaștem piatra de mormînt a lui *C. Valer. Septimius, vet(eranus) leg(ionis) V Mac(edonicae) p.c.*, îngropat de soția sa *Aelia Iulia* (*CIL*, III, 7694) și pe a lui *C. Iul. Aemi-(lianus?)* (Cf. Russu, *MCA*, VI, p. 882, nr. 19). Avem de-a face cu veterani ai Potaissei retrași la țară ca proprietari rurali. Alte urme de sat roman au existat la *Tăureni* (j. Mureș), la 1 km nord-est de sat, pe locul „Curechiaș", precizate cu prilejul construirii căii ferate, cînd s-au aflat: monede, ceramică, pietre cioplite și alte obiecte romane (I. Téglás, *AÉ*, XXX, 1910, p. 353 și urm.). În hotarul aceleași comune, la satul *Țigăreni*, pe valea Clapa, se admite existența altui *vicus* roman, indicat prin cărămizi, ceramică, monede, opaițe etc. (I. Téglás, *AÉ*, XXX, 1910, p. 277 și urm.). Față în față cu *vicus*-ul de la Tăureni a existat un altul, la *Mugeni* (j. Harghita) pe malul drept al Tîrnavei Mari. Alături de ceramică privincială romană apare și cea dacică autohtonă, pe locul „Vizlok", deci o nouă dovadă

de convieţuire a celor două elemente etnice în secolele III—IV (Protase, *PC*, pp. 40, 119 şi urm.).

La sud de Mureş, aşezarea rurală romană de la *Bogata* (j. Mureş), cu variate urme romane identificate în mai multe puncte, făcea probabil şi ea parte din teritoriul Potaissei (Neigebaur, p. 246; Gooss, *Chronik*, p. 67; Orbán, *Székelyföld*, I, p. 54 şi urm. şi *Rep. arh.*). Mai exista aici şi un post de pază roman, deţinut de legiunea a V-a Macedonica, după cum arată ştampilele pe cărămizi (*CIL*, III, 8066, e). Drumul roman de pe Mureş atingea şi mica aşezare rurală romană de la *Gheja* (j. Mureş) cunoscută prin descoperiri ceramice, vase sigilate, un cap din teracotă şi altele (Neigebaur, p. 246 şi *Rep. arh.*). La *Sf. Gheorghe* (com. Iernut, j. Mureş), sondajele arheologice din 1954 au surprins bordeie cu ceramică dacică şi romană, în locul „Şes". Era aici (ca şi la Lechinţa de Mureş) un sat dacic, unde băştinaşii fuseseră masaţi după supunerea Daciei (Protase, *PC*, p. 49).

Prin numărul mare al descoperirilor arheologice şi prin zona extinsă de ruine, castrul şi aşezarea romană civilă de la *Inlăceni* (com. Firtănuş, j. Harghita) erau destul de însemnate pe graniţa estică a provinciei[8]. Misiunea acestui bastion roman împlîntat pe dealurile dintre Tîrnave şi în faţa munţilor Harghita consta în a asigura controlul militar pe cele două Tîrnave. El se lega cu castrele vecine prin turnuri de semnalizare, ca cel de la „Dealul Mînăstirii" din com. *Dealul* (j. Harghita) situat pe un punct ridicat (G. Téglás, *AÉ*, XV, 1895, p. 414 şi urm.). Propunerea de a se localiza la Inlăceni *Praetoria Augusta*, menţionată de Ptolemeu (III, 8, 4), rămîne o simplă ipoteză. Centrul arheologic de la Inlăceni s-a cercetat mult în trecut, dar săpături sistematice s-au făcut numai în anii 1950 şi 1957. El a dat multe descoperiri, între care şi aproximativ 30 de inscripţii.

Castrul situat pe locul „Cetate", la răsărit de sat, poseda un larg cîmp de vedere şi se păstra în bună stare pînă acum o sută de ani, dar astăzi fiind nivelat, la suprafaţa terenului se văd doar cărămizi, olane, cioburi ş.a. Iniţial a fost un castru de pămînt, apărat de două şanţuri, pentru ca apoi să fie transformat în fortificaţie de piatră, de mărimea 142 × 146 m. În interiorul lui s-au precizat pretoriul şi două magazii (?). Din materialul epigrafic rezultă că staţiona în el, pe timpul lui Hadrian, *cohors VIII Raetorum civium Romanorum equitata torquata* (Wagner, p. 181), înlocuită mai apoi de *cohors IV Hispanorum equitata*, care a zidit castrul de piatră (Székely, *Muzeul Sf. Gheorghe*, p. 34 şi urm. şi Macrea, *OD*, p. 341). Au mai fost prezente aici detaşamente din *cohors I Alpinorum equitata* (Wagner, p. 83) şi din *legio XIII Gemina* (*SCIV*, II, 1951, p. 304). Monedele culese din castru merg pînă la Filip Arabul. Termele militare se găseau pe locul „Palota", la 62,50 m faţă de colţul vestic al castrului.

Aşezarea civilă romană încă nu a fost cercetată prin săpături, dar se cunoaşte locul ei în punctul „Grădina Cetăţii", unde s-a dezvoltat din cana-

bele castrului. Întîmplător s-au găsit pe teritoriul ei mai multe inscripții. Necropola s-a identificat și ea, la S—SE de castru. O *villa rustica* a apărut în locul „Istéktetö" împreună cu un altar dedicat lui *Liber Pater* de către *P. Divius Italicus*, prefect al cohortei a IV-a Hispanorum, cunoscut încă de la Inlăceni dintr-o inscripție mai veche (*CIL*, III, 6257). Alte *villae rusticae* existau la periferia actualului sat. Numărul obiectelor găsite la Inlăceni este mare și variat: vase romane provinciale, *terra sigillata*, fibule, o statuie de piatră a lui Caracalla sau Elagabal, diferite sculpturi ș.a. Mult material s-a folosit în construcția bisericii din satul Mihăileni.

În lista inscripțiilor publicate întîlnim cîteva știri despre viața așezării civile romane. Multe altare s-au închinat de prefecții garnizoanei, dintre care unii își indică locul de naștere: *...ius Annianus dom(o) Tipasa* (*CIL*, III, 945); *C. Iul. Iulianus, dom(o) Roma* (*CIL*, III, 946); *T. Vettius, domo Mutinae* (*CIL*, III, 947 și Russu, *EKL*, p. 537); *P. Divius Italicus, domo Mauretania Caesarens.* (*CIL*, III, 6257); *P. Ael. Honoratus, domo Roma* (*An. ép.*, 1958, nr. 309 = Russu, *EKL*, p. 537); *P.D. Nepos* (*sau Nepotianus?*) *d(omo) R(oma)* cu soția (Russu, *AMN*, I, 1964, p. 186); *P. Ael. Crescentianus* (*CIL*, III, 948 = Russu, *AMN*, I, 1964, p. 188); *L.Iul. Iucundus* (*An.ép.*, 1958, nr. 310 = Russu, *EKL*, p. 537) și un *dec(urio)*, *P. Ael. Fuscus* (*An.ép.*, 1958, nr. 311). Garnizoana locală a onorat cu inscripții pe împărații Hadrian, L. Aurelius Verus și pe Caracalla (?). Ecouri despre sclavaj întîlnim pe piatra pusă de o *Venusta*, unui *patronus* (*SCIV*, XIV, 1963, p. 163), probabil și într-o dedicație făcută de un *Eros Zotici* (servus? sau *sig(illarius?)* (Russu, *AMN*, I, 1964, p. 189 și Gostar, *AM*, IV, p. 178). Interesantă apare grija acestora de a indica locul de origine, ceea ce poate arăta că se considerau în trecere prin Inlăceni, într-o așezare cu multe elemente etnice eterogene, militare și civile.

Multe date nu putem avea despre castrul și așezarea civilă de la *Odorhei*, cunoscute încă în veacul al XVIII-lea, dar astăzi distruse de clădiri moderne[9]. Castrul este acoperit de o cetate medievală, iar baia sa se găsește pe locul fostului tîrg de vite. Din așezarea civilă romană (total răvășită) se cunosc numai descoperiri de modeste obiecte: un opaiț cu inscripția Fortis (*CIL*, III, 8076, 16, f), un disc de bronz cu numele *Fronto Paulini f.* (*CIL*, III, 8079, 1) și altele. Ștampilele de pe cărămizi arată ca garnizoană pe *cohors I Ubiorum* (*CIL*, III, 8074, 25). Din teritoriul militar al acestui castru puteau face parte mai mulți *vici* apropiați, situați la vest de limes. Pe valea Tîrnavei Mari se poate semnala așezarea rurală de la *Porumbenii Mici* (j. Harghita), cunoscută mai demult (Orbán, *Székelyföld*, I, p. 28; Gooss, *Chronik*, 75 și Daicoviciu, *Dacia*, VII—VIII, p. 319). Săpăturile recente, făcute pe dealul „Galath", au dat peste urme de locuințe și ceramică romană din secolele II—III, o monedă de la Commodus, un inel de aur, rîșnițe, monumente funerare și altele (Z. Székely, *MCA*, VI, p. 527; Horedt-Székely-Molnár, *MCA*,

VIII, p. 633). Așezarea și-a continuat existența și după părăsirea Daciei (Protase, *PC*, p. 124).

Castrul și așezarea romană de la *Sînpaul* (j. Harghita) n-au avut nici ele o soartă mai bună[10]. Săpături s-au făcut în 1957 și 1958, în castru. Acesta a avut o fază de pămînt și una de piatră. Era situat pe locul „Pîrîul Cetății" și măsura: 133 × 150 m. Garnizoana lui era constituită dintr-un *n(umerus) M(aurorum) S*... Din așezarea civilă rămîn multe urme de substrucții, pe terase situate lîngă rîul Homorod. Și aici ne întîmpină descoperiri de obiecte felurite: ceramică provincială romană, monede (Hadrian-Marcus Aurelius), o ștampilă pe o cărămidă (*CIL*, III, 8077, 15), fragmente de inscripții (*CIL*, 14467), ale unor veterani, și un altar ridicat lui *Lucius Verus* (*Dacia*, VII—VIII, p. 320 și *RM*, nr. spec., II, 1965, p. 432). Mult mai interesant este locul denumit „Fîntîna Sărată", situat către satul *Mărtiniș* (G. Téglás, *EM*, XIII, 1896, p. 420 și C. Daicoviciu, *Dacia*, VII—VIII, p. 319). În acel loc sînt urme de exploatare a sării pe vremea romană. În afară de monede și diverse obiecte romane s-au descoperit cîteva inscripții. Una este pusă pentru sănătatea și izbînda împăratului Severus Alexander (*CIL*, III, 920), iar alta reprezintă o închinare a unui *beneficiarius consularis* (*CIL*, III, 7719). Un interes deosebit oferă altarul închinat lui *Sol invictus*, pentru sănătatea lui *C.Iul. Valentinus, c(onductor) salinar(um)*, monument pus prin grija libertului și omului său de încredere *C. Iulius Omucio* (*An.ép.*, 1937, nr. 141). Documentul ne pune în față pe un alt arendaș al ocnelor de sare din estul Daciei, care-și instalase un oficiu de încasări, în acest punct condus de un *actor* (Tudor, *Ist. sclavaj.*, p. 211).

O mare carieră de piatră (cuarțit și andezit), folosită de așezarea de la Sînpaul, a funcționat la *Ionești* (com. Drăușeni, j. Brașov). Exploatările se găseau pe Dealul Pietros, loc în care s-au descoperit ca deșeuri bucăți de coloane, de capiteluri și sarcofage. Pe un perete de stîncă se sculptase un relief cu trei figuri, dintre care una reprezenta un *genius* cu boneta frigiană și o torță cu flacăra culcată pe pămînt *(Rep.arh.)*. Teritoriul castrului Sînpaul mai cuprindea și așezările de la *Crăciunel* (com. Ocland, j. Harghita) și *Dîrju* (j. Harghita). La Crăciunel au apărut pe locul denumit „Valea lui Bél", mai multe urme romane (ceramică, monede și inscripții fragmentare: *CIL*, III, 7719). S-au aflat monede și din veacul al IV-lea (Orbán, *Székelyföld*, I, p. 185 și urm.; G. Téglás, *AK*, XIX, 1895, p. 44 și Protase, *PC*, p. 164 și *Rep.arh.*). *Villa rustica* de la *Dîrju* (j. Harghita), situată în locul „Pîrîul cu bani", făcea și ea parte din teritoriul aceluiași castru *(Rep. arh.)*.

Asupra castrului și așezării romane de la *Baraolt* (j. Covasna), se știe iarăși puțin precis (Gooss, *Chronik*, 97; Christescu, *Ist.milit.*, p. 109 și Paulovics, *Dacia*, p. 60 și urm; Z. Székely, *MCA*, VIII, p. 330 și *Rep.arh.*). În hotarul de sud al comunei, pe terasa Vețer (dintre Baraolt și

Tălișoara) s-a presupus un castru, neconfirmat de sondajele făcute în 1949. În schimb s-au aflat zidării, cărămizi (una cu cifra XII), vase romane și monede, care indică o așezare rurală romană.

La *Olteni* (j. Covasna) castrul și așezarea romană sînt menționate din secolul al XVIII-lea, pe malul drept al Oltului[11]. În cea mai mare parte castrul a fost acoperit și distrus la începutul secolului trecut, prin construcția castelului Mikó. Era din piatră și de mărimea 80 × 120 m. Misiunea lui consta în supravegherea drumului ce ducea de la Olt în pasul Ciucului. Din canabele lui s-a dezvoltat o așezare civilă, pe malul sting al pîrîului Gerö, unde s-au descoperit fragmente ceramice și o figurină de lut ce reprezenta un satir. În afară de un mormînt de incinerație (fibulă, cenușă, cuie de fier ș.a.) depus într-o casetă de țigle, s-au mai găsit un cap de berbec sculptat din marmură, coloane de piatră și monede (Antoninus Pius — Maximinus Thrax și Constanțiu al II-lea). Ștampila: C. IIII BET (?), aplicată pe o cărămidă, ar indica drept garnizoană o *c(ohors) IV B(rittonum) e(qui)t(ata)*, sau pe *c(ohors) II Fl(avia) Be(ssorum);* (cf. Székely, *MCA*, VIII, p. 338 și Gostar *AM*, IV, 1966, p. 178).

În teritoriul militar al castrului de la Olteni ar fi putut intra și *vicus*-ul de la *Ciucsîngiorgiu* (j. Harghita), unde s-au descoperit diferite obiecte romane (o statuetă a lui Hercule, o fibulă, o cataramă de bronz ș.a.), în locul „Uriaș" (Oriás) sau Dealul Mesteacănului (Orbán, *Székelyföld*, II,p. 39).

Modestă așezare rurală romană de la *Comalău* (com. Reci, j. Covasna) își are începuturile dintr-un castru de pămînt de mici proporții, transformat ulterior într-un *burgus* sau *castellum* în piatră. Pe drumul dintre Cumidava și Angustia, postul militar de la Comalău acoperea valea Rîului Negru prin garnizoana sa formată din unități ale cohortei a IV-a Hispanorum (*CIL*, III, 8074, 12). Din așezarea civilă se cunosc ca descoperiri: ceramică, monede și un fragment de inscripție[12]. Important este și faptul că, la Comalău, ceramica romană apare alături de cea dacică lucrată cu mîna, ceea ce dovedește și acolo convietuirea cuceritorilor cu a autohtonilor învinși (Protase, *PC*, p. 32). În teritoriul militar al acestui castru au fost incluse cîteva așezări rurale. La *Reci*, pe terasa „Telek"; așezarea rurală romană din secolele II—III se dovedește prin ceramică și o cărămidă cu ștampila *al(a) Gal(lorum)*, ceea ce arată și un post militar. Aici trăia o populație mixtă romano-daco-carpică, prezentă și după părăsirea Daciei (Z. Székely, *MCA*, VI, p. 196 și urm; VII, p. 179 și urm. și VIII, p. 125 și urm; Protase, *PC*, pp. 125 și 167 și *Rep.arh.*). În satul *Ariușd* (com. Araci, j. Covasna), un picior rupt de la o statuie de bronz și ștampile pe cărămizi ale legiunii a XIII-a Gemina atestă cel puțin un post militar de pază (*Rep.arh.*). Sondajele arheologice făcute în orașul *Sf. Gheorghe*, pe valea Debren, au determinat resturi de edificii romane, morminte de incinerație, o monedă de la Hadrian ș.a. (Szekely). Alte monede aflate izolat se datează de la Antoninus Pius

— Severus Alexander și arată o așezare romană rurală din secolele II—III (*Rep.arh.*). Săpăturile arheologice din anii 1911, 1943, 1947 și 1949, la *Boroșneul Mare* (j. Covasna), au identificat un sat roman dotat cu un post militar deținut de detașamente din *ala I Gallorum*, mai apoi, din *ala I Asturum* (Paulovics, *Dacia*, p. 73; Z. Székely, *EM*, 1944, p. 485; idem, *SCIV*, I, 1950, p. 117; XIV, 1963, p. 164; Gostar *AM*, IV, pp. 179—181 și *Rep.arh.*). Punctul militar și civil se lega de Angustia și Cumidava și, în același timp, acoperea valea Buzăului. Au apărut zidării romane, fragmente de vase sigilate, opaițe, rîșnițe, monede (Nero-Hadrian), morminte de incinerație etc., toate dovedind un *vicus*. La 5 km spre nord, era așezarea romană de la *Moacșa* (j. Covasna), pe hotarul „Veresmort" între pîraiele Ciobot și Nădaș, cercetată arheologic în 1944, cînd s-au aflat urme de zidării și o țiglă ștampilată (Paulovics, *Dacia*, p. 72 și *Rep.arh.*). În vecinătate, la *Cernatul de Jos* (j. Covasna), recentele săpături au găsit un *vicus* daco-roman din bordeie, pe locul numit „Pămîntul lui Robert". Așezarea din secolul al II-lea continua pe cea dacică din veacul precedent (Székely, *SCIV*, *XIV*, 1963, p. 457 și Protase, *PC*, p. 29). Această depresiune din larga vale a Rîului Negru se lega cu Muntenia prin pasul Buzăului, în care pînă acum nu există urme de așezări romane identificate. Cît privește descoperirea în acele locuri a celor 16 bare de aur marcate cu inscripții și busturile a trei împărați din anii 367—383 (*CIL*, III, 8080), ele reprezintă un tezaur ascuns (la Crasna). La *Brate* (j. Covasna) lîngă Valea Crasnei se menționează substrucții de zidării, ceramică romană și descoperiri de obiecte diferite (Székely, *Jegyzetek*, p. 28 și C. Daicoviciu, *SCIV*, I, 1950, p. 118).

În gura ardeleană a pasului Oituz a existat una dintre cele mai avansate și puternice așezări militare și civile, cu care se închidea la sud limesul ce apăra granița răsăriteană a Daciei nordice. Este vorba de așezarea de la *Brețcu* (j. Covasna) identificată cu antica *Angustia*, cunoscută lui Ptolemeu (III, 8, 4). Numele antic se potrivește cu topografia regiunii, aici fiind un pas strîmt prin care se leagă Ardealul cu Moldova[13]. Drumul roman pe valea Oituzului trebuia supravegheat atent, deoarece populația băștinașă dacică era prezentă în mare număr în așezarea civilă (Protase, *PC*, p. 19 și urm). Castrul, semnalat aici de Marsigli (II, 59, fig. XXVI), se găsește la nord de sat, în fața gurii Oituzului, pe partea dreaptă a văii Brețcului. El este situat pe o mică terasă denumită „Cetatea Doamnei", la poalele dealului „Stejar". În unele locuri, lagărul este atît de proeminent la suprafața solului, încît i se văd zidurile pe o înălțime de 2 m. S-a construit în epoca lui Traian-Hadrian. Săpături s-au făcut în anii 1877, 1925—1926 și 1950. Fortificațiile măsoară: 141 × 178 m și oferă interesante elemente defensive. Termele erau la 100 m depărtare de ele. Cu ajutorul ștampilelor de pe cărămizi se constată că prin castru au trecut, rînd pe rînd, detașamente din: *legiunea a*

IV-a Flavia (*Klio*, XI, 1911, p. 499); *cohors I Bracaraugustanorum* (*CIL*, III, 8074, 9), și din *cohors (I) Hispanorum* (*CIL*, III, 8074, 17; cf. și Wagner, pp. 98 și 150). Numărul mare de unități arată importanța militară a locului. Deși s-au făcut unele sondaje arheologice și în așezarea civilă, ea rămîne încă slab cunoscută. Se găsea la apus de castru, pe terasa „Cetatea Lupului", unde, pe o suprafață de două-trei hectare, se înfiripaseră canabele castrului. La suprafața solului se observă și azi multe resturi ceramice, țigle și cărămizi. Unele clădiri romane se construiseră din lemn și chirpici. Această așezare îi atrăgea pe negustorii și veteranii dornici de cîștig. În ea s-a descoperit un fragment dintr-o diplomă militară romană (*CIL*, XVI, 37), cu data de 14 iunie anul 92 e.n... Documentul indică un fost marinar din *classis Flavia Moesica* (pe Dunăre) care deși părăsise de mulți ani serviciul de marină, venise la Angustia imediat după cucerirea Daciei, atras de posibilitățile locale de îmbogățire. Coloniștii romani s-au amestecat în Angustia cu populația geto-dacică. Bunăstarea materială a unora rezultă din importul unor vase *terra sigillata*.

În teritoriul militar al castrului Angustia se înscrie așezarea rurală din orașul *Tg. Săcuiesc*. S-au descoperit acolo țevi de la un apeduct, cărămizi, amfore, monede etc. Pe drumul ce se îndreaptă spre Oituz au apărut (1844) șase vase de bronz, unul cu inscripția *Talio f(ecit)* (*CIL*, III, 1640, 4). Vasele fuseseră ascunse într-un moment grav, de către un negustor (Gooss, *Chronik*, 61 și 121; *EM*, II, 1875, p. 168; Paulovics, *Dacia*, p. 74 și *Rep.arh.*).

Pe cursul Oltului mijlociu și în bazinul acestuia, adică de la Baraolt pînă la Turnu Roșu, există o zonă largă de colonizare pe hotarul sudic al Daciei nordice. În această regiune, din punct de vedere militar, etnic și economic găsim aceleași caracteristici ca pe granița vestică a Daciei Superioare.

La *Hoghiz* (j. Brașov) s-a dezvoltat o însemnată așezare civilă și militară, situată pe malul stîng al Oltului, în fața strîmtorii Racoșului, un loc important prin încrucișarea drumurilor comerciale și strategice[14]. Drumul ce venea din Țara Bîrsei și se îndrepta spre defileul Oltului către munții Perșanilor se bifurca la Hoghiz-Ugra. O ramură a lui pleca spre valea Tîrnavei Mari, iar alta spre Turnu Roșu. Astfel, la Hoghiz, exista un punct obligatoriu de trecere spre cîmpia Făgărașului. Castrul și așezarea civilă controlau o mare rețea rutieră, ceea ce explică descoperirea multor monede (Horedt, *MCA*, I, p. 786 și urm.). Castrul Hoghiz (amintit prima dată în 1776) era construit pe o terasă de lîngă Olt, aproape de hotarele cu satele Fîntîna și Ugra. Avea mărimea 165 × 200 m și o dublă zidărie a incintei, compartimentată și umplută cu pămînt. Se presupune că primul castru fusese din pămînt. A făcut obiectul unor săpături limitate în anii 1847, 1855, 1859 și 1949. Multe dintre pietrele sculptate sau scrise găsite acolo s-au împrăștiat în construcția unor biserici din satele vecine. În interior are mai multe ruine de clădiri, conducte de canalizare și altele. Dezvoltată din *canabae*, așezarea

civilă s-a extins mult în jurul castrului. Ea era mai puternică spre Olt, unde s-au descoperit zidării, cărămizi, țigle, ceramică, un apeduct din tuburi de teracotă ștampilate cu cifre (*CIL*, III, 8075, 29), un relief al Cavalerilor danubieni (*CMRED*, nr. 20), trei sculpturi, o mînă de la o statuie de bronz în mărime naturală, un *umbo* de scut argintat, o figurină a Dianei, *terra sigillata*, un inel de aur, opaițe ștampilate ș.a. (*CIL*, III, 1659, 3, a, 11). În timpul săpăturilor din 1949, au apărut și alte obiecte, între care arme de fier, monede (Antoninus Pius-Gordian al III-lea) și un buton de bronz cu numele soldatului *Titus Avitus Germanicus*. Garnizoana a fost alcătuită la început din *ala I Asturum* (*CIL*, III, 8074, 1, b = 1633, 11 și Wagner, p. 10); apoi din *cohors III Gallorum* (*CIL*, III, 953; 955 = 7721 și *Dacia* VII—VIII, p. 315, din anii 177—180). Textele epigrafice rămase ne dau puține informații (*CIL*, III, 951 = 7720; 952 = 7723; 953; 954 = 7722; 955 = 7721; 956; 957). Sînt venerați *Esculap* cu *Hygea* de către *Tib.Cl. Donatus;* Iupiter Capitolinul de către *C. Iasdius*; sînt onorați cu monumente împărații Hadrian, Marcus Aurelius și Commodus. La Hoghiz a fost onorat în activitate *Honoratus*, prefect din *cohors III Gallorum* (*CIL*, III, 954 = 7721), iar pe un alt fragment întîlnim numele *Suria*. Expresia de *ex arg(enti) p(ondo)*, întîlnită pe o epigrafă fragmentară votivă, ar putea indica o sumă de bani folosită de o asociație religioasă (*CIL*, III, 957). De amintit că în zona localităților Hoghiz și Rupea s-au descoperit multe monede de bronz din secolele III—V (Probus-Arcadiu), o dovadă că așezările rurale de aici au existat după părăsirea Daciei (Protase, *PC*, p. 165).

Pînă la gura Oltului de la Turnu Roșu, mai întîlnim un castru la *Cincșor* (com. Voila, j. Brașov), cunoscut din secolul trecut[15]. Lagărul se află la sud de sat, în locul numit de sași „Burgstatt", acum nivelat de arături. Este cu totul nesigur dacă prima sa garnizoană a fost alcătuită de *ala Siliana* (*CIL*, III, 8075, 31 = 1633, 13), ce ar fi făcut un castru de pămînt, transformat apoi în fortificație cu zidării, de către *cohors II Flavia Bessorum* (Wagner, p. 97), după cum probează ștampilele ei pe cărămizi (*CIL*, III, 8074, 12, c = *AISC*, II, p. 353). Un *Carvilius Secundinus* este îngropat la Cincșor de fratele său *L. Carvilius Rusticus*, prefect al cohortei a II-a Flavia Bessorum, ambii italici (Russu, *Muz. Brukenthal*, 12, p. 208 și urm.). În așezare, cultul lui Mithras era puternic, după cum dovedesc cele cinci reliefuri găsite acolo (*CIMRM*, II, 2012—2017). Continuitatea așezării de la Cincșor, după cucerirea Daciei, se atestă prin monede din secolul al IV-lea (Protase, *PC*, p. 163).

Dintre așezările rurale romane, din zona intracarpatină a sudului Daciei, merită a fi menționate ca mai importante cîteva. La *Feldioara* (com. Vistea de Jos, j. Brașov), pe locul la „Cetățuia", din lunca Oltului, între podul plutitor și sat, se văd la suprafața solului multe cioburi și cărămizi, indiciu al unei așezări romane (Ackner, *JCC*, 1856, p. 28; Gooss, *Chronik*, 74 și

Horedt, *Studii*, II, 1, 1949, p. 142). De la *Hălmeag* (com. Șercaia, j. Brașov) se semnalează descoperirea unui *umbo* de scut argintat (1835), cu numele unui soldat din legiunea a XV-a Apollinaris (*CIL*, III, 1640, 2). Obiectul nu indică o așezare, ci a fost pierdut de un luptător roman în timpul războaielor de cucerire a Daciei (Neigebaur, p. 278 și Gooss, *Chronik*, 80).

Despre prezența în masă a populației dacice în zona sudică a Daciei superioare, sub stăpînirea romană, avem dovezi arheologice concludente pe baza săpăturilor arheologice din unele necropole. Un atare cimitir daco-roman s-a identificat la *Calbor* (j. Brașov). Necropola care se întindea pe Dealul Calborului (în hotarele satelor Calbor și Galați), este formată din aproximativ 50 de tumuli (diam. 10 m), cu morminte sărace de incinerație, al căror inventar este compus din ceramică dacică și romană, fibule și alte obiecte din fier. Ele arată în așezarea civilă (încă anonimă) o conviețuire a elementelor de colonizare romană cu cele băștinașe dacice (M. Macrea, *MCA*, IV, p. 119 și urm.; V, p. 414 și urm. și Protase, *PC*, p. 21 și urm.).

Conlocuirea daco-romană rurală în secolul al II-lea e.n., apare mult mai categorică pe baza descoperirilor făcute la *Cașolt* (j. Sibiu)[16].

Necropola cuprinde peste 300 de tumuli (diam. 5—17 m) și este situată în locul „La morminți" (sau „La stejari"). Săpăturile au identificat morminte ce datează din secolele II—III (?), care ar arăta o continuitate a elementelor băștinașe sub stăpînirea romană. Materialul arheologic recuperat indică o necropolă de incinerație în tumuli a unei populații de condiții materiale modeste. În inventarul mormintelor se întîlnesc vase lucrate la roată după vechea tehnică dacică (Latène), alături de vase romane, podoabe din bronz, fibule, brățări, 30 de monede de bronz (Galba-Marcus Aurelius) ș.a. Așezarea civilă era de caracter păstoresc și se găsea alături de necropolă, în punctul la „Pepinieră", pe ambele maluri ale pîrîului Highiu. Localnicii trăiau în modeste colibe de bîrne sau din plase de nuiele lipite cu lut. În dărîmăturile acestor locuințe rurale s-au descoperit, pe lîngă vetrele de foc, vase dacice și romane, fibule de bronz, chei din fier, rîșnițe și altele. Atît necropola, cît și așezarea civilă arată pe băștinașii daci, care, în secolul al II-lea e.n., încă își mai păstrau, sub stăpînirea romană, forme ale vechii lor culturi materiale, alături de adoptarea celor romane, mai avansate din punct de vedere tehnic.

Materialul istoric și arheologic privitor la zonele de graniță estică și sudică ale Daciei nordice ne îngăduie a formula cîteva concluzii istorice, prețioase pentru epoca romană a acestor regiuni. Lipsa așezărilor de tip urban se explică prin caracterul economic înapoiat al locuitorilor. Nu s-a putut realiza o agricultură înfloritoare, iar dintre bogățiile minerale s-a putut exploata numai sarea ce aducea puține venituri. Cele două mari bogății, pășunile și salinele aparțineau statului roman, care le fructifica prin arendarea lor unor particulari. Acești *conductores* posedau oficii fiscale în diferite locuri, cum

era cel de la Domnești. Populația mai putea realiza unele venituri prin comerțul cu dacii liberi din Moldova și Muntenia, practicat prin pasurile carpatine, mai însemnat fiind cel de la Oituz—Angustia. Existau de asemenea unele ateliere de producție locală, cum erau cele ceramice de la Cristești, care produceau pentru export, atît în interiorul, cît și în exteriorul provinciei Dacia. Atelierele de pietrărie funcționau mai mult în zona răsăriteană a provinciei, mai ales pe lîngă castre, unde găseau clienți pentru inscripții și monumente sculpturale.

Partea cea mai interesantă a acestor două regiuni o constituie compoziția etnică a populației. Descoperirile arheologice ceramice din necropole, așezările civile și chiar din unele castre, ne pun în fața unor dovezi indiscutabile, despre prezența în masă a populației autohtone geto-dacice. Se pare că în unele locuri au fost transplantați din interiorul provinciei numeroși daci, spre a lăsa acolo pămînturile cele mai bune coloniștilor romani. Autohtonii conviețuiesc pe aceste granițe alături de coloniștii romani și soldații de pază. Dacii au o modestă situație materială, fapt vizibil din examinarea inventarului mormintelor lor și a urmelor de locuințe. Vecinătatea dacilor liberi din Muntenia și Moldova a determinat stăpînirea romană să împănezе cu castre și turnuri de supraveghere (ocupate de trupe auxiliare) aceste regiuni în fierbere. Garnizoanele aveau misiunea de a controla din aproape trecătorile munților și de a împiedica legăturile tainice dintre dacii ce se găseau sub stăpînirea romană și cei de peste Carpați. Este probabil că se creaseră și pe aceste frontiere „zone ale nimănui", ca în nordul Daciei.

Cu excepția așezării romane de la Cristești (poate și Sînpaul) unde se poate identifica un *pagus* de seamă, restul așezărilor rurale sînt *vici*, în care predomina numeric populația geto-dacică. Așezările cu mai multă viață romană se găseau numai lîngă castre, dezvoltîndu-se din canabele acestora în care predomina elementul militar, activ sau reprezentat prin veterani. În jurul acestor castre au existat multe *territoria* militare, prin care se organiza și viața administrativă a populației civile sub controlul comandanților de garnizoane.

O situație cu totul aparte ne oferă Țara Bîrsei, din jurul actualului Brașov pînă în cîmpia Făgărașului. Ne aflăm într-o regiune agricolă destul de fertilă, dar în care urmele romane, militare și civile sînt absente. Linia castrelor romane și a așezărilor civile se menține pe cursul Oltului mijlociu și al Rîului Negru, fără să coboare către sud. Pînă la efectuarea unei anchete arheologice amănunțite, putem bănui că în această cîmpie nu s-a exercitat decît un control militar roman, fără o ocupare și colonizare definitivă a ei. Ipotetic, mai putem presupune că regiunea fusese rezervată unor grupe de daci masați aici prin evacuarea lor din interiorul Daciei.

[1] Lucrarea de bază asupra cercetărilor arheologice ale Daciei răsăritene este a lui Ştefan Paulovics, *Dacia keleti határvonala és az ugynevezett „dák" ezüstkincsek kérdése*, Cluj, 1944; cf. şi C. Daicoviciu, *Dacia*, VII—VIII, p. 318 şi urm.

[2] Bibl. mai veche la Paulovics, *Dacia*, p. 19 şi urm.; Cf. încă Dorin Popescu, *SCIV*, X, 1959, p. 150; St. Dănilă, *PM*, 1960, p. 151 şi urm.; Protase, *PM*., 1960, p. 188 şi urm.; idem, *Dacia*, N. S., VI, 1962, p. 505 şi urm.; idem, *PC*, p. 45 şi urm.; Protase — Dănilă, *Apulum*, V, p. 557 şi urm. şi *Rep. arh.*

[3] Jung, *Fasten*, p. 137; Ornstein, *AÉ*, XVII, 1897, p. 394; G. Fischer, *KVSL*, XLIV, 1920, p. 70 şi urm.; Christescu, *Viaţa ec.* , pp. 51 şi 102; C. Daicoviciu, *ACMIT*, II, 1929, p. 308; Paulovics, *Dacia*, p. 23 şi urm.; I. I. Russu, *SCS*, *Cluj*, VII, 1956, p. 7 şi urm; şi *Rep. arh.*

[4] Neigebaur, p. 251 şi urm; Ackner, *JCC*, 1856, p. 25 şi 1857, p. 98; Gooss, *Chronik*, 121 şi urm. şi *AEM*, I, 1877, p. 31; Torma, *Limes*, p. 129; G. Téglás, *AÉ*, XVIII, 1898, p. 353; Christescu, *Ist. milit.*, pp. 109, 131 şi 180; Paulovics, *Dacia*, p. 25 şi urm. şi *Rep. arh.*

[5] Neigebaur, p. 247 şi urm.; G. Téglás, *AEM*, 1887, p. 238; C. Daicoviciu, *AISC*, II, p. 58 şi urm; Paulovics, *Dacia*, p. 32 şi urm. (cu vechea bibliografie) *Rep. arh.*, şi Protase, *AMN*, II, 1965, p. 209 şi urm.

[6] C. Daicoviciu, *Dacia*, VII—VIII, p. 319; Paulovics, *Dacia*, p. 38 şi urm.; Z. Székely, *MCA*, VII, p. 186 şi VIII, p. 331 şi urm.; I. I. Russu, *AMN*, I, p. 185 şi urm.; Protase, *PC*, p. 47 şi *Rep. arh.*

[7] Gooss, *Chronik*, p. 86 şi urm.; Al. Ferenczi, *ACMIT*, I, p. 216 şi urm.; C. Daicoviciu, *ACMIT*, II, pp. 307, 317 şi urm.; Paulovics; *Dacia*, pp. 81—101 (cu vechea bibliografie); Floca, *MCA* , I, p. 768 şi urm.; Dorin Popescu, *MCA*, II, p. 153 şi urm.; Z. Székely, *MCA*, VI, p. 187 şi urm.; I. I. Russu, *AMN*, I, 1964, p. 182 şi urm.; A. Zrinyi, *RM*, nr. special, II, 1965, p. 431; Al. Popa, *Muz. Brukenthal*, 12, p. 231 şi urm.; *Rep. arh.* şi Protase-Zrinyi, *AMN*, II, 1965, p. 257 şi urm.

[8] C. Daicoviciu, *Dacia*, VII—VIII, p. 318; Paulovics, *Dacia*, pp. 43—48 (cu vechea bibliografie); Christescu, *Ist. milit.*, p. 131; M. Macrea, *SCIV*, II, 1951, p. 304 şi urm.; idem, *OD*, p. 339 şi urm.; Z. Székely, *Muzeul regional Sf. Gheorghe, 1879—1954*, Tg. Mureş, 1955, p. 31 şi urm.; idem, *MCA*, V, p. 242; idem, *SCIV*, XIV, 1963, p. 163 şi urm.; I. I. Russu *EKL*, p. 532 şi urm.; idem, *AMN*, I, 1964, p. 186 şi urm.; şi *Rep. arh.*

[9] Gooss, *Chronik*, 116 şi *AEM*, I, 1877, p. 32; Orbán, *AÉ*, VII, 1887, p. 86; G. Téglás, *AÉ*, XV, 1895, p. 92 şi *Klio*, I, 1901, p. 509; C. Dai-

coviciu, *Dacia*, VII—VIII, p. 32; Paulovics, *Dacia*, p. 48 și urm.; M. Macrea, *SCIV*, II, 1951, p. 306 și *Rep. arh.*

[10] C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 319 și urm.; Paulovics, *Dacia*, p. 53 și urm. (cu vechea bibliografie); *SCIV*, 1959, p. 150; I. Ferenczi, *MCA*, VII, p. 401 și urm.; *RM*, nr. spec., II, 1965, p. 432 și *Rep. arh.*

[11] Neigebaur, p. 279; Ackner, *JCC*, 1856, p. 32; Gooss, *Chronik*, 97; Christescu, *Ist. milit.*, p. 121; C. Daicoviciu, *Dacia*, VII—VIII, p. 320 și urm.; Paulovics, *Dacia*, p. 62 și urm.; Z. Székely, *Muz. Sf. Gheorghe*, p. 28 și urm.; idem, *MCA*, VIII, p. 331; *SCIV*, I, 1950, p. 118; *Rep. arh.* și N. Gostar, *AM*, IV, 1966, p. 179.

[12] Gooss, *Chronik*, p. 88 și *AEM*, I, 1877, p. 34; Christescu, *Ist. milit.*, p. 131; C. Daicoviciu. *Dacia*, VII—VIII, p. 325; Paulovics, *Dacia*, p. 66 și urm.; Z. Székely, *Muz. Sf. Gheorghe*, p. 18 și urm.; idem, *A. Komollói eroditett romai tabor cimen*, Cluj, 1943; Wagner, p. 153; *SCIV*, 1, 1950, p. 117 și urm. și *Rep. arh.*

[13] Marsigli, II, p. 59; Ackner, *JCC*, 1856, p. 33; Gooss, *Chronik*, p. 66; Em. Panaitescu, *Bull. Sect. Hist. Acad. Roumaine*, XV, 1929, p. 10 și urm.; idem, *Atti del 2 — Congresso di Studi Romani*, 1933, p. 2 și urm.; R. Vulpe, *Angustia*, în vol. *În amintirea lui C. Giurescu*, București, 1944, p. 551 și urm.; Paulovics, *Dacia*, p. 73 și urm.; M. Macrea, *SCIV*, II, 1951, p. 286 și urm.; Z. Székely, *Muz. Sf. Gheorghe*, p. 18 și *Rep. arh.*

[14] Neigebaur, p. 275 și urm.; Ackner, *JCC*, 1856, p. 29 și urm. și 1857, p. 99; Gooss, *Chronik*, 79 și urm.; G. Teglás, *AE*, X, 1890. p. 359 și urm.; C. Daicoviciu, *Dacia*, VII—VIII, p. 315 și urm.; Christescu, *Ist. milit., passim;* Horedt, *SCIV*, I, 1950, p. 23 și urm. și *MCA*, I, p. 785 și *Rep. arh.*

[15] Neigebaur, p. 274 și urm.; Ackner, *JCC*, 1856, p. 29 și 1857, p. 99; Gooss, *Chronik*, 108 și urm.; M. v. Kimakovicz, *KVSL*, 1912, p. 54 și urm.; C. Daicoviciu, *AISC*, II, p. 253 și urm. și IV, p. 285; Christescu, *Ist. milit., passim;* Horedt, *Mitt. Baron Brukenthal. Mus.*, IX—X, 1944, p. 10 și *Rep. arh.*

[16] O. Floca, *Sargetia*, p. 98 și urm.; M. Macrea, *SCIV*, VI, 1955, p. 581 și urm.; idem, *MCA*, IV, p. 119 și urm.; V. p. 403 și urm. și VI, p. 407 și urm.; N. Lupu, *SCS, Cluj*, ser. a III-a, VI, 1955, 3—4, p. 97 și urm. și Protase, *PC*, p. 22 și urm. Dacismul necropolei de la Casolt este negat de către Horedt, *Untersuch.*, p. 31 și urm.; și Seb. Morintz, *MCA*, VII, p. 445 și *Dacia*, N. S., V, p. 407 și urm.

DACIA SUDICĂ

DROBETA ŞI TERITORIUL EI

Drobeta a fost primul loc din Dacia sudică în care a pătruns stăpînirea imperiului la nord de Dunăre şi unde s-a altoit o viaţă romană peste o aşezare dacică de seamă. Condiţiile geografice, bogăţiile agricole, clima dulce, nodul de drumuri terestre şi fluviale, cel mai de seamă port al Daciei la Dunăre şi poartă a provinciei prin podul imperial — toate au creat Drobetei însemnate avantaje, asigurîndu-i prosperitatea urbanistică şi economică. În jurul oraşului, pe o terasă ridicată se extinde o cîmpie adîncă de şase kilometri şi închisă de arcul unor dealuri propice culturii viţei de vie şi înjghebării unor gospodării sclavagiste de tipul *villa rustica*.

Pînă la data cînd Traian a săpat primul canal ce a străbătut colţii de stîncă de la Porţile de Fier, Drobeta constituia ultima escală a corăbiilor care urcau fluviul, după cum Dierna era locul de acostare al celor ce-l coborau, pe la Cazane. Apreciată după importanţa vestigiilor şi bogăţia materialului epigrafic, ea ne apare ca cel mai de seamă centru urban al Daciei de sud. Drumul de la Dierna străbătea Drobeta şi continua spre inima Olteniei de azi, pînă la Romula. Marea cale imperială a Moesiei Superioare, după ce călca podul lui Traian, prin Drobeta, se îndrepta către Bumbeşti şi valea Jiului, pînă în lunca Mureşului, unde se lega de drumul Sarmizegetusa-Apulum. Era de aşteptat ca un centru urban atît de important să atragă atenţia multor cercetători români şi străini[1].

Ruinele Drobetei ocupă o suprafaţă de aproape 2 km². În decursul veacurilor, ele au suferit însemnate distrugeri. În veacul al XIII-lea, prin construcţia cetăţii feudale din grădina publică a oraşului actual Turnu Severin („Turnul lui Sever"), aceste ruine au devenit cariera de piatră a zidarilor, folosită mereu pînă cînd în 1835 — o dată cu fundarea oraşului modern — întreaga arie a cetăţii antice a fost acoperită de cea înălţată în zilele noastre. Distrugerile au continuat prin colecţionari şi arheologii diletanţi.

La cronicarii români Miron Costin, Dimitrie Cantemir şi Constantin Cantacuzino-Stolnicul întîlnim numai cuvinte de admiraţie despre ruinele Severinului şi despre „minunăţia" podului lui Traian. Meritul de a fi cercetat pentru prima dată întregul complex de ruine de pe „Cîmpul Severinului"

(pe atunci nelocuit), îi revine lui Marsigli (II, p. 25 și urm.), pe care îl găsim în 1689 la Severin, căutînd să lege un pod de vase de ruinele picioarelor podului lui Traian, ca să treacă armatele austriece în Valahia. Această împrejurare a fost pentru el un fericit prilej ca să poată cerceta amănunțit inscripțiile, pietrele sculptate și ruinele de la Tr. Severin și să ridice cîteva schițe topografice, azi extrem de prețioase pentru noi. Între anii 1896 și 1899, Gr. G. Tocilescu a organizat primele săpături arheologice la Drobeta, la castrul și podul roman, urmate de fericite descoperiri epigrafice, arhitecturale, sculpturale, numismatice ș.a. Lui îi revine meritul de a fi precizat fazele de viață ale așezării și de a o fi făcut cunoscută lumii științifice internaționale. Lucrările lui Tocilescu au fost reluate între cele două războaie mondiale de către Al. Bărcăcilă, care a degajat aproape complet castrul și băile romane și a înființat muzeul local „Porțile de Fier". Astăzi, săpăturile continuă pe o scară mai modestă, sub conducerea acestui muzeu. Ca rod al acestor îndelungate cercetări, posedăm azi la Drobeta un număr de peste 100 de inscripții pe piatră și pe diferite alte materiale dure (*CIL*, III, 1582; 1584; 1586; 1587; 1703; 1—3; 6279 = [*ILS*, 3154]; 8006; 8014—8016; 8017=1581; 8018=1583 [= *ILS*, 7247]; 8019; 8020=6280; 8021=1585; 8032=1593; 8062=1628; 8066, 9; 8072; 8074; 12, a—b, 8074, 23; 8076; 11, c = 2; 14216, 1—8; 14216, 9 [= *ILS*, 7150, a]; 14216, 10—15; 14216, 28; 14484; Tudor, *OR*[3], p. 379 și urm. 1—77).

Izvoarele literare antice și cele epigrafice ne-au păstrat numele Drobetei ortografiat în două feluri: *Drobeta* și *Drubeta*. Ptolemeu (III, 8 și 10) ni-l dă sub forma coruptă Δρουφηγὺς în loc de Δρουβή τις; în *TP* găsim varianta *Drubetis* (Miller, *IR*, p. 513), iar în *ND* (*Or*, XLII, 16 și 24): *Drobeta*. Textele epigrafice emanate de la autoritățile locale și de la unii particulari îl transcriu sub forma *Drobeta*[2]. În schimb inscripțiile rămase pe cărămizi și provenind de la unele persoane de mică importanță folosesc transcrierea *Drubeta*[3]. Rezultă că cele două forme erau folosite paralel, atît în vorbire cît și în scris; *Drubeta* fiind o rostire mai populară (ca și în cazurile Napoca-Napuca și Comidava-Cumidava). Oricum ar fi, toponimicul este limpede dacic. După Tomaschek (II, 2, 73) și Pârvan (*Getica*, pp. 113, 263 și urm. și p. 286), el este format din rădăcina *drobe-drube* și terminația *-ta*, traducîndu-se în limba română cu toponimicul „Despicata". Atare denumire își poate găsi explicația în anumite aspecte orografice și hidrologice locale, ca despicăturile adînci din platforma Dunării (Ogașul Tăbăcarilor, Valea Fîntînilor) sau prin desfacerea fluviului în două brațe, chiar în fața Drobetei.

O Drobetă geto-dacică se atestă și din punct de vedere arheologic, prin materialele ceramice culese din săpăturile arheologice făcute la castrul roman și în alte puncte. Ea se dezvoltase ca una dintre multele-*davae* („așezare"-„sat") de pe valea Dunării, în legătură economică la început cu lumea elenistică, mai apoi cu Imperiul roman. De aceea se admite că pătrunderea

romanismului la Drobeta precedase anexarea militară romană care are loc în anii 101—102. Unii istorici de la începutul secolului nostru au crezut că Drobeta fusese anexată de romani și transformată în *municipium* încă din timpul lui Domițian, ea fiind acel oraș anonim al Moesiei (Dio Cassius, LXVIII, 6) din care pornise expediția lui Cornelius Fuscus împotriva lui Decebal. C. Patsch (*JÖAI*, 1904, p. 71 și urm.) își baza toate aceste teorii pe lectura hazardată a unei inscripții ridicată la Drobeta în anul 145 e.n., unde ar fi fost citată RESPVBLICA MVN.FL. HADRIANI DROBET (*CIL*, III, 8017=1581). W. Kubitschek (*Klio*, X, 1910, p. 253 și urm.) a răsturnat însă toate argumentele colegului său vienez, dovedind că în epigraful respectiv este vorba de un MVN.AEL. și nu FL*(avium)*, așa cum el mai apare și într-o altă inscripție (*CIL*, III, 8129=6309: MVN.P. AEL. DRVB.).

Anexarea Drobetei la imperiu s-a făcut încă din timpul primei expediții a lui Traian împotriva dacilor. Ea a devenit o puternică bază militară prin concentrarea unor mari efective, chemate să participe la construirea podului imperial și la pregătirile pentru ultima campanie a împăratului împotriva lui Decebal. Atunci cînd a izbucnit cel de-al doilea război al lui Traian cu Decebal, ea a constituit principala bază de operații și locul cartierului general al împăratului. Erau prezente la Drobeta importante detașamente ale legiunilor I Italica, a V-a Macedonica, a VII-a Claudia, a XIII-a Gemina, I Adiutrix și a IV-a Flavia (*CIL*, III, 8072, 8066, a; 8062=1628 (= *ILS*, 9109); Tudor, *OR*³, *SE*, nr. 49—58). Mare va fi fost, desigur, și numărul trupelor auxiliare, dintre care cunoaștem numai cohortele a II-a Hispanorum, I Cretum și a III-a Brittonum, grație ștampilelor de pe cărămizi aflate în zidăria podului (*CIL*, III, 1703, 1—3 și 8074, 12, b); precum și pe *cohors I Antiochensium* care ar fi putut construi castrul de piatră (*An. ep.*, 1959, nr. 309). Cantonarea acestor trupe s-a făcut în mari *castra aestiva*, din pămînt, cum fusese cel dintre Tr. Severin și Schela Cladovei, lung de 650 m și lat de 576 m (notat prima dată de către Marsigli, iar azi distrus și nivelat). O dată cu aceste legiuni și trupe auxiliare s-au stabilit la Drobeta și primii coloniști, în canabele și vechea așezare autohtonă getică.

Între anii 102 și 105, s-a desfășurat la Drobeta o febrilă campanie de construcții cu caracter militar; podul lui Traian și castrul de piatră, al căror arhitect a fost vestitul Apollodor din Damasc. Plănuite mai demult, ele au legat definitiv Dacia de imperiu și au asigurat avîntul economic al Drobetei.

Prin tehnica sa temerară construcția podului a stîrnit mare admirație în antichitate, ca și în timpurile moderne. Cu ocazia inaugurării lui s-au bătut medalii de bronz, iar Columna lui Traian îl reproduce la loc de cinste, într-una din scenele sale (Tudor, *AO*, X, 1931, p. 149 și urm.) Zidit pe 20 de picioare de piatră, podul era lung de 1134, 90 m și lat de 14,55 m. Marea

lățime a podelei sale de bîrne arată circulația intensă a mărfurilor și călătorilor, care treceau mai ales din Dacia în imperiu. Marea primejdie pentru stabilitatea acestui pod nu au fost amenințările barbare, ci însăși Dunărea, prin aluviunile ei, creșterea apelor și presiunea sloiurilor de gheață asupra picioarelor care barau o treime din lățimea fluviului. El a fost menținut grație multor reparații și sacrificii tehnice, pentru prosperitatea orașului, nevoile militare și economice ale provinciei.

Castrul de piatră care asigura paza capătului de nord al podului apare pe columna din Roma alături de pod, acolo unde este redată înaugurarea acestuia cu ocazia campaniei din anul 105. Faptul dovedește construcția sa tot în perioada dintre cele două războaie ale lui Traian cu dacii. Lucrat în întregime din piatră, era lung de 137,50 m și lat de 123 m. Pretoriul său monumental, locuințele ofițerilor și ale soldaților, magaziile și porticurile de pe marginile căilor interioare (toate construite din piatră) indică cel mai confortabil castru din Dacia, loc de popas pentru comandanții și trupele care treceau de pe un mal pe altul. Garnizoana sa permanentă, alcătuită mai întîi din *cohors III campestris* (*CIL*, III, 14216, 8 și 10), mai apoi din *cohors I sagittariorum milliaria equitata*[4], a stimulat creșterea canabelor situate probabil în jurul castrului și contopite repede cu așezarea autohtonă.

Titlul de municipiu îl deține Drobeta de la Hadrian, probabil din anul 124, cu prilejul marei vizite imperiale în Dacia. Este imposibil ca în timpul acestei călătorii Hadrian să nu fi vizitat și orașul de la Dunăre! Cea mai veche inscripție care vorbește de *municipium Aelium Hadrianum Drobetensium* este însă numai din anii 145, apărînd ca o dedicație pusă împăratului Antoninus Pius (*CIL*, III, 8017=1591, cf. și mai sus). Orașul a fost atribuit tribului Sergia (*CIL*, III, 1579 și Formi, *OD*, p. 236). Din perioada de trei sferturi de veac cît timp orașul a rămas în situația de muncipiu, sînt cunoscute o serie de documente epigrafice privitoare la el. Consiliul său municipal *(ordo)* a avut ca membri titulari sau onorifici personaje de seamă din lumea plutocratică locală ori din alte părți. Geniului acestei adunări *(genius ordinis)* i-a fost închinat un altar prin grija lui *Cn. Aem[ilia]nus quattuorvir* și *pontifex* al orașului, cu o motivare rămasă pentru noi de neînțeles din cauza deteriorării inscripției (*An.ép.*, 1959, nr. 313). Pe una din fețele laterale ale monumentului, imaginea simbolică a acestui *genius* s-a reprezentat prin chipul unei femei înaripate, cu haină lungă și cu o *patera* în mînă, spre care se coboară de pe umărul ei un șarpe, ca să se adape din vas. Prosperitatea orașului îndreptățea acest consiliu să-și atribuie titlul pompos de *splendidissimus ordo*, atunci cînd acorda în chip onorific insignele decurionale lui *M.Val. Longinus, med(icus) leg(ionis) VII Cl (audiae)*, îngropat în vîrstă de 23 ani de către părinții săi, în Drobeta. Tînărul primise atare „decorații municipale" probabil drept răsplată pentru serviciile sale medicale oferite populației într-un moment dificil în ceea ce privește sănă-

tatea publică. În lista dregătorilor municipali drobetani mai întîlnim pe *Lucius Iulius Bassus, decurio et quaestor,* omorît de hoți în părțile Mehadiei (*CIL*, III, 1579, cf. mai sus p. 33); pe *Lucius Quaesidius Praesens, decurio* și *quinquennalis*, retras la Viminacium, în nordul Serbiei, unde a fost și îngropat (*CIL*, III, 8128=6309) și pe *M. Arrius Saturninus*, decurion al municipiului la vîrsta de 16 ani, îngropat și el la Drobeta, de sora și moștenitoarea sa, *Arria Saturnina* (Tudor, *OR*³, *SE*, 41). Dacă cifra de pe piatra de mormînt nu este cumva o greșeală de lapicid, atunci tînărul Saturninus făcuse parte dintre *praetextati* sau *decuriones minores*, promovat onorific în postul respectiv, datorită averii însemnate de care dispunea familia sa. În orașul Cezareea Mauritaniei (deci în colțul de nord-vest al Africii), *municipium Hadrianum Drobetae ex Dacia* a ridicat un monument onorific în cinstea unui *Sex. Cornelius* (*An.ép.*, 1905, nr. 110). S-a presupus că cel onorat fusese un personaj influent, binevoitor față de orașul de la Dunăre, probabil rudă cu binecunoscutul guvernator al celor trei Dacii din anii 170—172, *Sextus Cornelius Clemens* (*PIR*, II², C. 1340 și Stein, *Reichsb.*, p. 44). Municipiul Drobeta ridicase statui în onoarea împăraților Antoninus Pius, Lucius Verus și Commodus (*CIL*, III, 8017=1581; Tudor, *OR*³, *SE*, 2 și *An.ép.*, 1914, nr. 117).

O dată cu înălțarea sa în situația de municipiu, orașul a căpătat învoirea de a-și organiza un colegiu de *Augustales*, despre care știm prea puțin. Un membru al acestei asociații a fost *M. Minicius S[i]nphorus*, după nume un peregrin sau un libert (*An.ép.*, 1959, nr. 315). Organizația aceasta și-a continuat activitatea și, în perioada cînd orașul trecuse în rîndurile celor cu dreptul de *colonia. Aug(ustalis) c[ol(oniae)]Drub(etae)*, ne este cunoscut un *L.Iul. Pae[t(inus)?] V[al?]enus*, căsătorit cu grecoaica *Iulia Kalligenia*, și prieten cu *Iul.Daciscus*, un autohton get Tudor, *OR*³. *SE*. 40.

Un frumos bloc de piatră, întrebuințat în evul mediu ca material de construcție în zidul bisericii catolice de la „Turnul lui Sever", ne-a păstrat o elegantă dedicație adresată împăratului Caracalla, prin anii 198—210 e.n., din care rezultă că la acea dată orașul devenise *colonia Septimia Drobeta*, ca o binefacere a împăratului Septimiu Sever, între multe altele făcute de acesta Daciei. (*An.ép.*, 1914, nr. 118). Noul său *ordo* poartă și el adesea epitetul de *splendidissimus* (*CIL*, III, 8019), o nouă dovadă despre continua prosperitate economică și urbanistică a orașului. Aceasta îi determină pe unii oameni de seamă din viața provinciei să accepte bucuroși titluri onorifice sau alte atenții din partea coloniei Drobeta. În rîndul acestora îl găsim pe cunoscutul arendaș *(conductor)*, *P. Ael. Strenuus*, ca *decurio* al coloniei (*CIL*, III, 1209 = *ILS*, 7147, cf. și mai sus, p. 156) de ale cărui servicii un oraș cu o viață economică atît de intensă ca Drobeta avea mare nevoie. *Duumvir, flamen* și *patronus* al coloniei noastre fusese și *T. Ael. Aelianus*,

fiul lui *T. Ael. Zeuxis*, cavaler roman, la origine tot un peregrin, poate chiar libert îmbogățit. Este probabil ca și aici să fie vorba de o familie de *conductores* din prima jumătate a secolului al III-lea e.n. În afară de cele trei demnități municipale, Aelianus obține favoarea de a-și ridica propria statuie ecvestră pe una din piețele orașului. Mulțumit de această cinstire, el însuși suportă cheltuielile pentru înălțarea monumentului (*An. ép.*, 1959, nr. 317). Mulți dintre magistrații orașului se răspîndeau la mari depărtări, unde-și etalau cu mîndrie dregătoriile drubetane. *Aurelius Longinus*, unul dintre mulții *decuriones* ai coloniei, s-a retras și a murit pe coastele dalmatine (*CIL*, III, 2679). Un oarecare *Septimius*, decedat la 65 de ani, se retrăsese în *vicus*-ul roman de la Iezureni, de pe lîngă Tg. Jiu, unde-și avea gospodăria sa de țară, exploatată cu ajutorul mai multor sclavi(?) (*An. ép.*, 1959, nr. 329). Alți membri bogați din consiliul comunal al coloniei, ca *P. Claudius Iulius* și un *Paulus*, își căutau sănătatea la izvoarele din Băile Herculane (*CIL*, III, 1579, 1580). *Lucius Iulius Bassinus*, tribun al legiunii a IV-a Flavia și unul dintre cumularzii demnităților onorifice municipale din orașele Daciei, îmbrăcase haina de *flamen* și la Drobeta (*CIL*, III, 14468 =*ILS*, 7149).

Orașul a dispus încă din faza sa de municipiu de un mare teritoriu rural cu numeroși *vici*, extins mai ales spre răsărit, nord și sud-est. Ca pentru toate hotarele acestor *territoria* din Dacia, nici pentru cel drobetan nu putem preciza exact limitele sale, cu excepția celei formate de malul Dunării. Neavînd în cale alte orașe sau garnizoane importante, acest teritoriu s-a putut extinde pînă către cursul Jiului, după cum pare să arate prezența unui *decurio* al său domiciliat la Iezureni (j. Gorj) (*An. ép.*, 1959, nr. 329). Ca bogății, acest teritoriu dispunea de terenuri fertile, livezi de pomi și pășuni, dar era cu totul lipsit de exploatări miniere. Dintre orașele Daciei Inferioare, singur Drobeta a posedat importante și apropiate cariere de piatră folosită la construcții și monumente. În prima jumătate a secolului al II-lea e.n., orașul a folosit un calcar nisipos, ușor de fasonat, dar puțin rezistent la aer liber, extras din satul *Bahna* (lîngă Severin) și de pe malurile Dunării de lîngă Porțile de Fier. Atare piatră a fost întrebuințată din plin la construcția podului lui Traian și a castrului. În a doua jumătate a secolului al II-lea e.n., s-a trecut la exploatarea calcarului alb cu vine roșietice (un fel de travertin), tăiat și azi din carierele de la Gura Văii, Verciorova, Vodița și Breznița (lîngă Severin). Este o rocă tare, care a fost cioplită cu îndemînare pentru monumentele arhitecturale, sculpturale sau epigrafice, iar sfărîmăturile ei dădeau un var de calitate. Cele mai frumoase monumente de la Drobeta au fost realizate din această piatră. Alimentarea Drobetei cu apă bună de băut se făcea printr-o conductă din tuburi de lut, care capta izvoarele din „Valea Fîntînilor" situate pe Ogașul Budilovățului, de lîngă comuna *Breznița* (lîngă Severin).

Poziția favorabilă din punct de vedere comercial a Drobetei rezultă din mai multe știri epigrafice; faptul acesta i-a adus vizita multor negustori. Pe un epitaf local găsim ca *negotiator* pe un *Primus Aelius Ion(icus)* (*CIL*, III, 14216). Altul din orașul Augusta Treverorum (Belgia), *L. Samognatius Tertius*, era probabil tot unul dintre comercianții de seamă ai acelui oraș galic care cutreierau imperiul după diferite afaceri, trecînd și prin Drobeta (*CIL*, III, 8014). O placă de marmură (găsită lîngă castrul Drobeta și în vecinătatea podului imperial) atestă existența unui oficiu vamal-fiscal, ceea ce trebuia neapărat să existe într-un centru economic atît de mare, dotat cu un pod peste Dunăre, o rețea importantă de drumuri și un port fluvial. Inscripția acestei plăci amintește despre construcția din temelie a unui oficiu *(tabularium)*, prin străduința a doi *servi villici*, *Eutyches* și *Apulensis*, puși sub ordinele procuratorului financiar *Aurel. Heraclitus*, prin anii 198—209 (*An.ép.*, 1959, nr. 310). Locul descoperirii plăcii și prezența în fruntea oficiului a doi sclavi publici arată dubla importanță, terestră și vamală, a locului de vămuire și taxare. Un sclav percepea aceste venituri din portul Drobeta *(portorium maritimum)*, iar altul de la mărfurile și călătorii ce treceau pe podul lui Traian *(portorium terrestre)*, ambii controlați de stăpînul lor direct, procuratorul financiar *Aurel. Heraclitus*, care conducea întreaga activitate financiară din Dacia de sud.

Producția meșteșugărească la Drobeta (de un caracter foarte variat) se reflectă în prezența unei *schola (collegium) fabrum*. organizat paramilitar, așa cum rezultă dintr-o lungă inscripție funerară (*CIL*, III, 8018=1583= *ILS*, 7247). Piatra s-a descoperit în teritoriul orașului, la Balotești (lîngă Severin) — dovadă că cei menționați pe ea trăiau ca proprietari de țară. Textul ei este următorul: „Zeilor Mani. *Iul. Herculanus* decurion al colegiului de *fabri* și purtător de portete *(imaginifer)*, a trăit 80 ani. Soția i-a fost *Iul(ia) Vivemia. Iul. Marcianus*, fiu, *imaginifer* al aceluiași colegiu de *fabri*, a trăit 27 ani. *Aur. Iulius*, soldat din prima cohortă de arcași și *imaginifer*, a trăit 30 ani. *Iul. Marcellinus*, fiu și purtător de steag *(vexillarius)* al colegiului de *fabri*, a trăit 25 ani. *Iul(ia) Marcia*, fiică, a trăit 14 ani. *Iul(ia) Eraclia*, fiică, a trăit 9 ani, iar *Iul. Marcellina*, nepoată, numai 4 ani. *Vivemia*, ca mamă, fiind încă în viață, a ridicat monumentul". Colegiul fabrilor din Drobeta dispunea de un local propriu denumit *schola*, unde își păstra arhiva, steagurile și diferite obiecte de paradă. El mai avea obligația stingerii incendiilor. Format din tîmplari, fierari, armurieri etc., colegiul lucra probabil diferite furnituri necesare armatei pe care le depozita în magaziile din port, ca să fie expediate garnizoanelor de pe malurile Dunării.

Fluctuațiile așezărilor omenești din evul mediu și de mai tîrziu au distrus treptat ruinele Drobetei, încît nu putem ști decît lucruri schițate în linii mari despre topografia sa. Documentul topografic cel mai de seamă este o schiță a lui Marsigli, care ne informează despre limitele orașului antic.

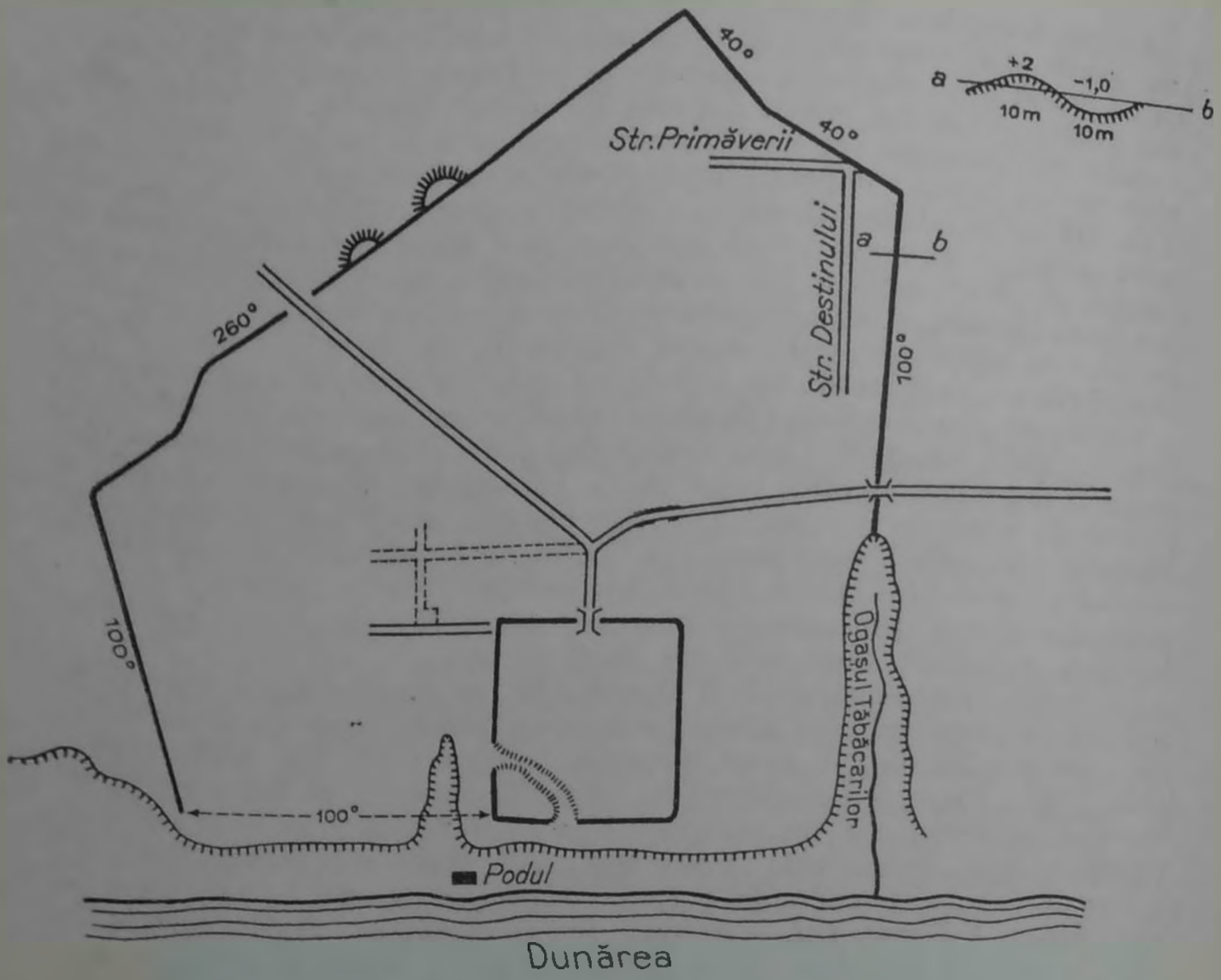

Fig. 16. Planul orașului Drobeta.

În spatele castrului se distinge o linie fortificată cu val de pământ (PPP), trasată arcuit și neregulat în jurul taberei. Acest ocol întărit reprezenta traseul fortificațiilor orașului civil, într-o epocă de dezvoltare neregulată, din punct de vedere urbanistic. Doi piloni, indicați la capătul de nord al Ogașului Tăbăcarilor, lîngă o rîpă (*g*) arată urmele porții orașului, la colțul de sud-est al lui, de unde pornea șoseaua spre Admutrium-Pelendava-Castranova-Romula. Mai există în desenul lui Marsigli și două drumuri interioare, dar acestea pot fi moderne. Ajutați de schița lui Marsigli, Gr. G. Tocilescu și P. Polonic puteau încă, acum 70 de ani, să identifice pe teren urmele fortificațiilor urbane ale Drobetei (fig. 16). Ei au constatat că orașul fusese

închis cu un zid de piatră (gros la temelie de circa 1,10 m), cu un șanț în față și dublat, în spate, de un *agger*. După calculele lor, linia defensivă pornea de lîngă Ogașul Tăbăcarilor, spre nord, pe o lungime de circa 800 m, cotea brusc către nord-vest (la nord de fosta stradă a Primăverii), pe o lungime de 700 m. După ce forma un colț ascuțit, ea lua direcția sud-vest pe o lungime de aproximativ 1 500 m, ca apoi, după o altă frîngere către sud, să revină pe malul Dunării, la răsărit de Ogașul Fîntînilor (situat lîngă Liceul „Traian"). Pe latura de răsărit a orașului, un profil al întăriturilor obținut de Polonic, la suprafața solului, arăta un șanț lat de 10 m, adînc de 1 m, cu un val *(agger)* lat de 10 m și înalt de 2 m. Desigur că pe acest traseu (mai ales în unghiurile zidului de apărare) existau și turnuri defensive (azi, însă, totul este nivelat și dispărut). Despre clădirile publice și particulare din interiorul orașului avem o simplă mențiune epigrafică, referitoare la construcția unui portic în jurul templului „Marii Mame a zeilor", lucrare realizată din banii dați de către adoratoarea *Iulia Maximilla* (*CIL*, III, 1582).

Singurele construcții mai bine cunoscute și păstrate sînt termele situate sub malul Dunării, la 200 m spre apus de piciorul podului lui Traian. Întreaga construcție avea o lungime de aproape 90 m și o lățime de aproximativ 40 m (fig. 17). În complexul acestei impunătoare clădiri distingem trei părți principale. Aripa de vest constituia baia propriu-zisă, cu încăperi pentru un *tepidarium* (A), *caldarium* (B) și *laconicum* (C), care se încălzeau prin două guri de foc *(praefurnia)*, așezate într-o sală mare (E). Se pare că vestiarul *(apodyterium)* se găsea într-o cameră plasată la sudul aripei (D). La dispoziția celor ce se îmbăiau cu apă rece stăteau două *frigidaria*: unul circular (F), altul patrulater (G). Aripa dinspre sud-est era formată din mai multe săli dreptunghiulare (I—O), rezervate altor funcții decît acelea de îmbăiere (probabil folosind ca săli de lectură, de conversații, de jocuri distractive etc.). Din pricina eroziunilor produse de Dunăre, ele sînt azi aproape total distruse. Corpul de nord al termelor fusese destinat ca *ephebeum*, cu o palestră în centrul (P), porticuri laterale (S—T) și o mică instalație de spălat cu apă caldă și rece, la colțul de sud-est. Termele au fost construite aici încă de la începutul stăpînirii romane la Drobeta, dar au suferit mai multe restaurări și refaceri radicale. În zidurile lor s-au găsit ștampile pe cărămizi turnate de legiunea a V-a Macedonica și *cohors I sagittariorum*. O inscripție așternută pe o cărămidă fixată în pardoseala unui *frigidarium* (F) are următorul text: „*Aurelius Mercurius*, soldat al cohortei I sagittariorum, maestru în lucrări de pămînt ars și (pus) peste 60 soldați. A scris *Aurelius Iulianus*, soldat al cohortei *prima sagittariorum*" (*An.ép.*, 1939, nr. 19). Acest detașament militar a adus ultima mare restaurare a termelor în prima jumătate a secolului al III-lea e.n. Cu toate că avem de-a face cu o construcție realizată

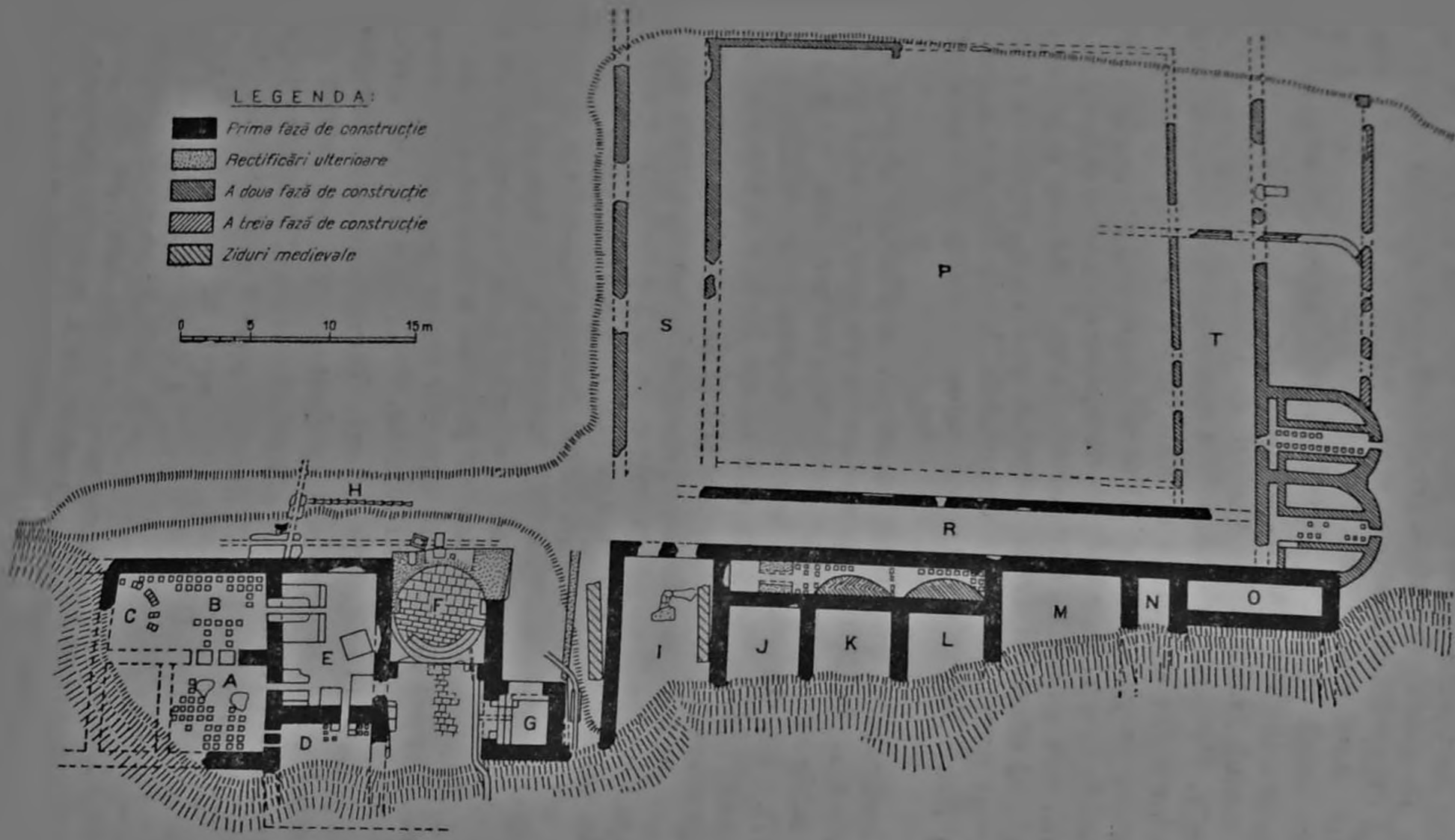

Fig. 17. Băile romane de la Drobeta.

de soldați, prin așezarea și măreția lor, termele au putut servi și populației civile din Drobeta.

Ca toate așezările importante din Dacia, Drobeta și-a avut și ea atelierele ei meșteșugărești de olărie, în care se reproduceau vase de *terra sigillata* și lămpi cu firma marilor producători din provinciile apusene ale imperiului. În multe cazuri, cărămizile încă nearse se transformau în material pentru scris, folosit de cei ce se străduiau să învețe alfabetele latin și elin (Tudor, *OR*[3], *SE*, 58—63).

Din punct de vedere etnic, întîlnim la Drobeta o populație felurită — situație explicabilă prin funcția economică a orașului, așezat la răscruce de drumuri și important port pe Dunăre. Marea majoritate a numelor menționate în inscripții este latină. Elementul geto-tracic a rămas însă puternic și sub stăpînirea romană. Nume ca *Daciscus*, *Melgidianus* și *Apulensis* (Tudor, *OR*[3], *SE*, 40; *CIL*, III, 14216, 6 și *An.ép.*, 1959, nr. 310) aparțin populației autohtone, care se manifestă local și în plastică (cf. mai jos, p. 301). Elementul de colonizare elen sau elenizat, stabilit la Drobeta, se reflectă în multe nume de persoane[5]. Onomastica ilirică se întîlnește în nume, ca: *Ulcudius Baedari*, căsătorit cu *Sutta Epicadi* (*CIL*, III, 8021=1585); *Sabina Labrionis* (*CIL*, III, 14216, 14); *Liccaius Vinentis* și *Linda Severus*, soldați (*CIL*, III, 14216, 8). Ca nume celtice, în afară de al negustorului L. Samognatius Tertius din Augusta Treverorum (cf. mai sus) se poate cita și al soldatului cărămidar *Concinna Valenus* (Tudor, *OR*[3], *SE*, 59). De notat absența unor nume indicînd diferitele *nationes* din Orient, atît de populare în alte centre urbane din Dacia. Aceasta nu înseamnă însă că ele lipseau cu totul, deoarece posedăm un fragment de cărămidă din Drobeta, pe care este gravat un text cu un alfabet liniar oriental, din păcate însă pînă azi nestudiat încă de specialiști (Tocilescu, *Fouilles*, p. 185). Din rîndurile populației locale sau din teritoriul orașului, erau recrutați unii soldați folosiți în corpul pretorienilor din Roma (*CIL*, VI, 32523 și 32640).

Drobeta se numără printre centrele Daciei mult căutate de veterani. În afară de unele calcule de natură materială, clima blîndă, liniștea și frumusețea locului îi atrăgeau la Drobeta pe acești „pensionari militari". Cel puțin șapte texte epigrafice vorbesc despre veterani veniți pentru colonizare la Drobeta din diferite garnizoane ale Daciei și Moesiei (*CIL*, III, 1584;14216, 4—7; *An.ép.*, 1959, nr. 314 și 316). Acești oameni devin proprietari la Drobeta și, în teritoriul ei, își lucrează și administrează bunurile imobiliare cu ajutorul unor sclavi, care în cazul absenței de moștenitori direcți devin liberți și stăpîni ai averii fostului *dominus* (*CIL*, III, 14216, 4—5 și *An.ép.*, 1959, nr. 314).

Pe teritoriul Daciei Inferioare, cele mai de seamă știri epigrafice privitoare la sclavie le posedăm din Drobeta (Tudor, *Ist.sclavaj.*, *passim*). Ca *servi publici*, sînt cunoscuți vameșii Eutyches și Apulensis (cf. mai sus,

p. 295). În secolul al II-lea e.n., a fost îngropată la Drobeta o *Iulia Philumene* (după nume, o femeie de condiție liberă), „căsătorită" cu sclavul *Philetus* al lui *Iulius Rufinus*, se pare un arendaș *(conductor)* sau proprietar de seamă din localitate. Monumentalitatea pietrei de mormînt arată că Philetus fusese un *actor* sau *servus villicus* care reușise să-și agonisească un însemnat *peculium* (*CIL*, III, 8020=6280). Veteranul *P.Ael. Diophantus*, venit la Drobeta de la Pojejena bănățeană, are drept moștenitoare pe fiica sa *Aelia Ammis*, alături de liberta *Aelia Eutychia*. Ultima fusese probabil concubină sau sclavă a veteranului, decedat în vîrstă de 86 ani (*CIL*, III, 14216, 4). Un alt veteran, *Ael. Bassus* (fixat la Drobeta prin secolul al II-lea), în lipsă de moștenitori apropiați, lasă ca stăpîn al averii sale pe un fost sclav, acum libert, cu numele de *Ael. Helpizon* (*CIL*, III, 14216, 5). Este de presupus că în acest caz avem în față pe sclavul *actor*, care condusese cu credință gospodăria stăpînului, atît timp cît acesta fusese în viață. La o situație similară ne putem gîndi și în cazul unui al treilea veteran, *Domitius Ianuarius*, al cărui *heres* a fost tot un libert, [*Domi*]*tius Epipo*[*di*]*us* (*An.ép.*, 1959, nr. 314). La înmormîntarea negustorului drobetan, *Primus Ael.Ion(icus)*, participă alături de familia defunctului și libertul său *Ael.Primitivus*, în care identificăm pe un fost colaborator al omului de afaceri (*CIL*, III, 14216). În calitatea sa de *patronus* și *coniux*, *Asclepius Asclepiades* se căsătorește cu *Asclepia Chrona*, una dintre fostele sale sclave (*CIL*, III, 14216, 13).

Principala necropolă a orașului Drobeta se găsea spre apus, în lungul drumului roman ce ducea spre Dierna. Ea se prelungea pînă în malul Dunării. În 1883, cu ocazia extinderii cheiului portului de la Tr. Severin, s-au descoperit, în apropiere de fluviu, 38 de morminte romane adăpostite în sarcofage de piatră, în cavouri de cărămizi și în cosciuge de plumb. Inventarul lor funerar era destul de bogat, iar monedele indicau înmormîntări din prima jumătate a secolului al III-lea e.n. Cimitirul urca și pe panta terasei din „Parcul Rozelor", unde s-au putut recupera patru cavouri cu bolți de cărămidă și variat inventar funerar din secolul al III-lea e.n. (ulcioare, opaițe, sticle de parfum, obiecte de toaletă, podoabe de bronz, cercei, monede ș.a.). Mai puține și mai modeste morminte au fost descoperite în necropola de lîngă drumul roman ce pornea de la Drobeta spre Admutrium (la „Bariera Craiovei").

Grație carierelor de piatră bună de cioplit de care dispunea orașul, monumentele sculpturale din calcar au fost numeroase și variate la Drobeta. Ca scene sculptate pe monumentele funerare întîlnim temele obișnuite: portretele defuncților în fronton plasate într-o nișă susținută de pilaștri, genii funerare, păunul, obiecte de toaletă, caduceul, capul berbecului, lupte cu fiare sălbatice ș.a. Un monument funerar caracteristic Drobetei este blocul cubic de piatră sculptat, pe care apar cei doi lei ca păzitori ai mormîntului, adesea și bustul defuncților în relief. Pe un atare bloc se văd portretele a doi soți

într-o nișă susținută de două colonete și cu acrotere la colțuri. Bărbatul își strînge haina la piept, poartă barba tunsă potrivit și părul bogat căzut pe ceafă. Soția lui are o figură prelungă de orientală, cu părul în șuvițe potrivite în unghi pe frunte, iar pe cap o bonetă ridicată (după moda orientală).

Pentru cinstirea împăraților și a casei lor, orașul așezase în piețele și clădirile publice statui de bronz, unele în mărime naturală. Dintre multele fragmente rămase de la aceste monumente, mai bine conservat apare capul din bronz aurit al unei împărătese romane din prima jumătate a secolului al III-lea e.n. Pietrarii locali au reușit adesea să realizeze portrete ce depășesc, prin finețea lor, limitele obișnuite ale artei provinciale romane. Capul sculptat în marmură al unui copilaș, în prima jumătate a secolului al III-lea, este un adevărat portret realist, plin de duioșie, finețe și precizie tehnică.

În panteonul Drobetei întîlnim divinități obișnuite din lumea romană (fie în inscripții, fie în reprezentări sculpturale), ca Hercule, Genius, Iupiter, Marte, Minerva, Venus etc. Dintre monumentele religioase și cultele locale mai importante apar: *Mater Deum Magna* (sau Cybele), care a avut un templu de seamă dotat cu un portic, refăcut de Iulia Maximilla (*CIL*, III, 1582). Lîngă același sanctuar, o altă credincioasă, *Abuccia Claudiana*, a închinat și ea un altar (*CIL*, III, 8016). Cultul zeiței era mult practicat la Drobeta de către femei.

Iupiter Capitolinul, separat sau sincretizat cu alți zei peregrini, era venerat în oraș. *Iul(ius) Val(erius) Emeri(tus)*, prefect al unei cohorte, închină un altar, lui Iupiter și Iunonei, *regina* (*CIL*, III, 14216, 2). Lui *Lucius Smer*... i se arătase zeul în vis, fapt care l-a obligat să-i dedice un altar (*CIL*, III, 8015). Pe o placă de marmură (fragmentară), *Iupiter princeps* este venerat împreună cu toți zeii și zeițele, de către un *Servatus Severus*, atașat unui *legatus*, *Marcus Cuspi*[*us*...] (*An. ep.*, 1959, nr. 312). Cultul zeului era puternic în sînul garnizoanei din Drobeta, chiar după ce fusese părăsită Dacia (dar Drobeta menținută încă în stăpînire romană). Tribunul *Lupus* refolosește altarul *quattuorvir*-ului *Cn. Aemilianus*, pentru ca în numele tuturor centurionilor din cadrul cohortei ce comanda la Drobeta, să dedice pe fața opusă o inscripție lui *Iupiter Cohortalis* (*An. ep.*, 1959, nr. 313). Despre adorarea lui Iupiter din Doliche posedăm o singură mărturie: capul zeului sculptat în marmură, purtînd caracteristica lui căciulă conică.

Un interesant document de sincretizare a lui Iupiter roman cu o divinitate tracă din sudul Dunării a fost descoperit fragmentar la Drobeta pe un relief format din două bucăți (Tudor, *RIR*, XVII, 1947, p. 70 și urm.). Din păcate, fragmentul din stînga ni s-a păstrat numai într-o fotografie. În cîmpul lui se vedea Iupiter stînd pe tron, cu globul în mîna dreaptă și sceptrul în mîna stîngă. Zeul *purta barba și părul aranjate după moda dacilor*, ceea ce arată că relieful fusese cioplit de un pietrar local, dac, după

aspectul compatrioților săi din Drobeta. Pe cap, zeul mai purta o cunună. În partea superioară, el era flancat de busturile divinităților solare *(Sol* și *Luna)* și de un vultur. Pe fragmentul din dreapta (păstrat la MNA), un al doilea zeu, în picioare, apărea cu fulgerul ridicat în mîna dreaptă și cu o acvilă pe brațul stîng întins. Prin atitudinea sa, el se identifică cu divinitatea sincretistă *Iupiter Zbelsurdos*, așa cum o indică și închinarea gravată deasupra capului său: *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Zb*[*elsurdo*] (*CIL*, III, 14216, I și Tudor, *op. cit.*). Inscripția și repertoriul sculptural al acestui relief ne arată că aici s-au contopit credințele și interpretarea iconografică a patru lumi: tracă, dacică, orientală și romană, *nationes* prezente în sînul populației drobetane din prima jumătate a secolului al III-lea e.n.

Lui *Mars gradivus* (epitet rar întîlnit) i se înălțase un altar, prin grija garnizoanei locale, *cohors I sagittariorum milliaria Gordiana* (*CIL*, III, 6279 = *ILS*, 3154). Epitetul *gradivus* era atribuit zeului pentru avîntul cu care îi îndemna pe ostași să intre în luptă. La Drobeta, adorarea lui Mithras (*CIMRM*, II, nr. 2155—2161) este atestată în primul rînd de o statuetă în bronz, cu chipul zeului. El calcă victorios pe capul taurului, ridicînd pumnalul cu o mînă; fața lui senină exprimă satisfacția victoriei. Mai posedăm de la Drobeta și un mare basorelief provenind probabil dintr-un templu mithriac. Placa purta multe episoade din mitul zeului, din care s-au păstrat numai cîteva: Mithras în prezența lui *Sol* trage cu arcul în stînca din care va țîșni apa; Mithras călărind taurul și bustul lunii deasupra grotei în care urmează să fie sacrificat animalul (*CIMRM*, II, nr. 2159); *Sol invictus Mithras* apare și pe o dedicație pusă în cinstea lui Septimiu Sever și a copiilor lui (*CIL*, III, 14216, 3 și Tudor, *MCA*, *II*, 565 nr. 5). Cultul Cavalerilor danubieni se face cunoscut printr-o singură reprezentare sculpturală (*CMRED*, nr. 30—31), iar cel al cavalerului trac prin patru reliefuri (D. Tudor, *Serta Kazaroviana*, Sofia, 1950, p. 159 și urm.). Nu lipsește nici cultul lui Bacchus, atestat prin mai multe basoreliefuri și figurine din bronz, a cărui prezență la Drobeta este de pus în legătură cu bogatele podgorii ce se întindeau pe dealurile din jurul orașului.

Drobeta s-a numărat și ea printre localitățile de pe malul stîng al Dunării, care la evacuarea Daciei a fost menținută în stăpînirea romană, ca un cap de pod, sub controlul unei garnizoane formată din ostași ai legiunii a XIII-a Gemina. *Notitia Dignitatum* (*Or*, XLII, 16 și 24) înregistrează la Drobeta (către finele sec. IV) ca unități de pază pe un *cuneus equitum Dalmatarum Divitensium* și pe un *auxilium primorum Daciscorum*. Seria continuă a monedelor și inscripția tribunului Lupus (cf. mai sus, p.301) întăresc documentația arheologică asupra stăpînirii romane tîrzii la Drobeta. Localitatea făcea parte acum din cadrul provinciei Dacia Ripensis, înființată de Aurelian la sudul Dunării. Ștampilele de pe cărămizi găsite la Tr. Severin arată că Drobeta avea legături, în acea vreme, cu centrele militare

de seamă ale acestei provincii, ca Pontes, Diana, Aquae și Dierna (Tudor, *SCIV*, XI, 1960, p. 346 și urm.). Construcția cea mai importantă din această perioadă tîrzie rămîne castrul constantinian refăcut peste cel al lui Traian, cu turnuri de apărare diferite și cu o nouă dispoziție a clădirilor din interior. Viața romană a putut continua pînă în vremea distrugerilor lui Attila, cînd a fost lichidat și acest cap de pod roman nord-dunărean. Despre așezarea civilă romană din această vreme nu știm nimic. Ea nu a putut lua amploarea celei de la Sucidava și a trebuit să se restrîngă în jurul castrului. În secolele III—V, Drobeta nu a putut beneficia de un larg debușeu economic spre nord (ca Sucidava). Prin intermediul ei exista încă o legătură economică și culturală destul de modestă între romanitatea de pe malul drept și cea de pe malul stîng al Dunării. Ultima știre despre ea o avem din timpul lui Iustinian. Acum i se pierduse și vechiul nume. Istoricul Procopius o numește *Theodora*, iar Iustinian nu o mai reclădește, fiind prea expusă atacurilor barbare. Prezența bizantină la Drobeta este atestată numai prin ruinele unui modest turn de pază. Este foarte probabil, că localitatea a suferit o distrugere totală în urma atacurilor hunice, iar populația ei a fost împrăștiată, și astfel străvechiul toponimic geto-dac a fost dat uitării. De notat, însă, că acest punct era un loc de răspîndire a creștinismului la nord de Dunăre, din veacul al IV-lea pînă în al VI-lea.

★

După *TP*, între Drobeta și Romula (orașe bine precizate azi ca localizare), drumul roman avea o lungime de 111 000 de pași romani, adică 164, 835 km, cifră care poate fi acceptată ca certă. Pe acest itinerar, prima așezare întîlnită era *Amutria*, la 36 mp (=53 km), urmată de *Pelendova*, la 35 mp (=51, 975 km); de *Castranova*, la 20 mp (=29,700 km) și apoi de *Romula*, la 20 mp (= 29,700 km). Dintre acestea, Amutria apare și la Ptolemeu (III, 8: Ἀμούτριον), așezată greșit de el pe Olt. Amutria-Amutrion amintește numele de azi al rîului Motru (Tomaschek, II, 2, 54 și *RE*, 1,2,col.1990), pe care ar trebui localizată. Unii cercetători moderni au identificat *Ad Mutrium* cu așezarea romană de la Răcari-Dolj, ceea ce nu este posibil (deoarece între Tr. Severin și Răcari sînt 79 km și nu 53, 640 km, ca în *TP*). Pentru localizarea acesteia, este de ales între așezările rurale de la *Butoiești* (Mehedinți) sau *Botoșești-Paia* (j. Dolj).

În spre răsărit față de Drobeta, castre și așezări romane mai importante au existat la *Răcari* (j. Dolj) și *Bumbești* (j. Gorj). Putem presupune deci că teritoriul rural al Drobetei a putut închide în administrația sa toate așezările sătești pînă în apropiere de cursul Jiului, apoi în vecinătatea teritoriului localității *Aquae* (Cioroiul Nou) din cîmpia doljană. Astfel, el se va fi învecinat cu teritoriile de caracter militar-rural care existau în ju-

rul centrelor de la Bumbești și Răcari și cu cel de caracter civil din împrejurimile tîrgului Aquae.

Așezările de tip rural și unele puncte militare incluse în teritoriul drobetan se întîlnesc cu precădere în lungul văii Dunării pînă spre Calafat, apoi pe lîngă cele două mari drumuri: Drobeta-Bumbești și Drobeta-Pelendava. În general, avem de-a face cu așezări se tip *vicus*.

Pe lîngă malul stîng al Dunării, aceste stațiuni rurale sînt mai frecvent întîlnite. În imediata vecinătate a Drobetei întîlnim în comuna *Cerneți* (est Tr. Severin), pe malul rîului Topolnița, la „Moara Mănescului," resturi de zidării și de ceramică romană, unde ar fi putut fi numai o *villa rustica*? Din *Dedovița* și *Zăgaia* (j. Mehedinți) se cunosc două monede, o fibulă și o inscripție latinească (CIL, III, 8021=1585). În inscripția de la Zăgaia se vorbește de o femeie omorîtă de hoți și răzbunată *(interfecta a latro(nibus) et vindicata)*. Părinții celei ucise poartă nume curat ilirice *(Ulcudius Baedari et Sutta Epicadi)* și ar putea fi proprietarii unei *villa rustica* din acel loc, în care s-a produs asasinatul fiicei lor (cu nume necunoscut). Monedele și cărămizile romane de la *Peri* (j. Mehedinți) vorbesc despre un *vicus*. În schimb mormintele romane de la *Șimian*, ca și unele monumente funerare găsite acolo pot fi socotite ca o continuare a necropolei de la răsăritul orașului Drobeta. Pe *Ostrovul Șimian*, în dreptul satului respectiv aflăm ceramică, monede și o fibulă de bronz (sec. III), prin care putem admite existența unei așezări pescărești. De la *Erghevița* (j. Mehedinți) s-au semnalat numai descoperiri de cărămizi romane, la locul numit „Lilieci". Multă ceramică romană culeasă de la satul *Drăgotești* (com. Fîntîna Domnească, j. Mehedinți) în locurile „Tarnița" și „Rîpa Șoimului" atestă urmele unui fost sat roman.

În comuna *Bistrița* (j. Mehedinți) a existat un puternic *vicus* roman ale cărui urme (monede, cărămizi, zidării, ceramică etc.) apar pe Dealul Sălmii (în locul „Ursoaia") și pe Dealul Calicilor, în dreptul pîrîului Gura Mojei. Descoperirea cea mai importantă o constituie un basorelief din marmură închinat de către [*A*]*ur. Gratinian*[*us*] pentru „nevătămarea sa" (Tudor, *SCIV*, XVI, 1965, p. 179, nr. 4). În sculptură apare un cavaler în costum oriental, purtînd o *cornucopia*, iar sub copitele calului său stă întins un om al cărui trup se termină în formă de șarpe. În fața calului se vede un arbore și deasupra o acvilă. Pietrarul a înfățișat aici un *genius* cavaler (după schema monumentelor Cavalerului trac), care înfrînge elementul potrivnic binelui. De la Bistrița, drumul roman reapare la *Izvorul Anestilor* (j. Mehedinți), unde există urme de așezare rurală romană, la gura văii Mojeni și Pădurea Brăiloaiei (zidării, cărămizi și cioburi romane). Din acest loc se pierde traseul drumului roman spre răsărit. De aici și pînă la vărsarea Motrului în Jiu se cunosc urmele unui *vicus* roman numai la *Rocșoreni* (j. Mehedinți). În locul numit Piscul Bărîngi din această co-

mună, s-au scos morminte, vase, monede și două pietre funerare romane (zidite acum în temelia bisericii satului). Pe una dintre acestea apar două busturi sub o nișă sprijinită de doi pilaștri. Se pare că zidării romane s-ar găsi și în comuna vecină, *Bîcleș* (j. Mehedinți).

Revenind pe malul Dunării, ne întîmpină așezarea militară și civilă de la *Hinova* (j. Mehedinți), unde pe malul Dunării există ruinele unui fort roman (38 x 39 m), cu multe urme de cărămizi și cioburi în jurul lui, monede (Traian și Antoninus Pius), urmele drumului roman ș.a. De lîngă această comună începe și marele val cunoscut sub numele de „Brazda lui Novac". În insula alăturată, numită *Ostrovul Corbului*, urmele romane s-au semnalat prima dată de către Marsigli (cărămizi, zidării, o fibulă de bronz ș.a.). Existau deci două sate romane separate, unul în insulă și altul la vest de *Hinova*, pe malul Dunării. La comuna *Rogova* (j. Mehedinți) se cunosc zidării romane puternice, pe cîmpul numit „Cazane" (unde s-a aflat și o monedă de aur a lui Constantin cel Mare), dar nu știm dacă este vorba de o fortificație militară sau de urmele unei așezări rurale. Mai îndepărtat de Dunăre era satul roman de la *Orevița* (j. Mehedinți), cunoscut pînă acum prin zidăriile cu cărămidă (pe malul stîng al pîrîului cu același nume) și zece morminte în cavouri de lespezi și cărămizi. Din așezarea sătească romană de la *Burila Mare* (j. Mehedinți), se cunosc morminte tumulare romane și monede (Gordian al III-lea), fără a se fi identificat locul precis ale *vicus*-ului; iar cele menționate de Gr. Tocilescu la *Securicea* (com. Scăpău) sînt încă nesigure. În schimb, la *Batoți* (j. Mehedinți) ne întîmpină o cetate parțial distrusă de Dunăre, situată pe locul denumit „Cetățuia", chiar pe malul fluviului. Resturi de zidării romane și alte descoperiri se întind mult înspre Securicea. Urmele satului roman de la *Crivina* (j. Mehedinți) sînt atestate pe Dealul Vîlculeștilor, prin ziduri, monede (Traian și Gordian) și o amforă. La *Izvorul Frumos* (j. Mehedinți) exista și o cetate romană cu zid de cărămidă și piatră, azi total distrusă de Dunăre. A mai rămas însă o așezare rurală în jurul ei, recunoscută azi după monede, cărămizi și ceramică romană. Dintre urmele așezării rurale de la *Țigănași*, mai caracteristic rămîne un fragment dintr-o inscripție romană (Tudor, *OR*[3], *SE*, nr. 417). Mare importanță și o viață romană îndelungată a avut așezarea rurală de la *Ostrovul Mare* (j. Mehedinți), situată pe insula cu același nume. Pe insulă, la locul numit „Carantină", se văd urme de ziduri, fragmente ceramice, blocuri de construcție și tot aici s-a găsit o inscripție romană fragmentară (*CIL*, III, 12600). Alte urme apar pe malul stîng al Dunării (zidării, inscripții dispărute, un cimitir cu tumuli ș.a.). O fibulă de bronz romană s-a găsit în punctul „Cotina". Se cunosc monede de la Septimiu Sever, Licinius, Constantius Chlorus, Constantin cel Mare, Constantin al II-lea, Constans, Valentinian I, și Iustinian, ceea ce arată îndelungata existență a acestei așezări. Se pare că

așezările romane de la *Balta Verde* și *Izvoarele* constituiau un mare *vicus* păzit de un castru de pămînt (100 × 100 m). Pe „Cîmpul Deciului", dintre cele două sate de azi, s-au descoperit monede, ceramică, cărămizi și țigle romane. Mai jos, la *Pristol* (j. Mehedinți) se găseau zidării romane, cărămizi și monede, pe locul numit „Cîmpul cu vase" indicii sigure despre un *vicus*. Din comuna *Gîrla Mare* (j. Mehedinți) se semnalează numai descoperirea unui relief fragmentar ce reprezenta cele douăsprezece munci ale zeului Hercule. S-a păstrat numai una din aceste scene. Lîngă un țarc ocupat de un taur, Hercule cu pielea leului din Nemeea pe umăr ridică măciuca spre a lovi pe hoțul Cacus, care-i furase vitele luate de la Geryon.

Toate așezările rurale de pe Dunăre, pînă la Gîrla Mare, se presupune că aparțineau teritoriului drobetan. Din acest punct, mai departe, probabil că erau atașate teritoriului de la *Aquae* (Cioroiul Nou). Cele descrise mai sus sînt în general sate destul de modeste, legate economic și de Dunăre. Ele au fost unite de Drobeta cu un drum roman de țară ce s-a putut identifica în mai multe locuri, pe malul Dunării. Important este faptul că aceste așezări rurale romane de pe malul stîng al Dunării au avut o viață mai îndelungată decît cele din interior, mult timp (sec. III—V) ele aflîndu-se sub stăpînirea Imperiului roman.

Pe drumul roman secundar ce unea Drobeta cu așezarea romană anonimă de la Bumbești, sînt de reținut de asemenea cîteva urme de așezări rurale romane. Un castel roman (aprox. 40×100 m), dintr-o epocă se pare tîrzie (sec. IV), este semnalat mai de mult la *Puținei* (com. Malovăț, j. Mehedinți), cu urme de cărămizi și ceramică în jurul lui, indicii ale unei așezări civile de tip *canabae*. Monumentele funerare romane de la *Malovăț* și cîteva monede din comuna „23 August" (fostă Valea Boierească) pot fi lucruri aduse din alte puncte, fără să fi constituit așezări romane. Dar pe valea Topolniței, la *Baloteşti* (j. Mehedinți), avem destule dovezi că, în punctul „Martalogi" (unde s-au făcut și săpături arheologice de către diletanți), a existat un important *vicus* pe vremea stăpînirii romane. S-au semnalat însemnate resturi de zidării (un templu?), morminte de cărămidă, ceramică, monede, inscripții (dintre care unele au fost transportate în vecinătate, la Schitul Topolniței). De la Baloteşti provine și importanta inscripție privitoare la colegiul fabrilor din Drobeta (*CIL*, III, 8018=1583=*ILS*, 7247, cf. mai sus, p. 295). Pe valea inferioară a rîului Coșuștea, apar zidării romane la *Govodarva* (j. Mehedinți), în punctul „Piscul lui Iacob", a căror natură nu-i încă stabilită. La *Crăgueşti* (j. Mehedinți) au fost găsite cărămizi romane, lîngă drumul antic; la *Bobaița* (j. Mehedinți), zidării și un mormînt cu o monedă de la Hadrian, iar la *Bîlvăneştii de Jos* (j. Mehedinți), numai urme de zidării, ce par romane. Se presupune că toate aceste sate de azi ar fi fost cîndva *vici* romani. Un *vicus* roman la

Ciovîrnăşani (j. Mehedinţi) ar putea fi dovedit prin descoperirea unui bogat mormînt (inel, brăţară şi diademă din aur), precum şi de o piatră funerară al cărei text era şters. Un tezaur cu 151 de monede (*Divus Antoninus Pius-Volusianus*) şi unele monede romane găsite izolat pe teritoriul comunei *Siseşti* spun prea puţin despre o aşezare romană rurală.

Aşezarea civilă şi castrul de la *Cătune* pe Motru (j. Mehedinţi), situate la vărsarea pîrîului Chivădar, ar putea constitui ultima localitate administrată de Drobeta pe drumul ce ducea spre Bumbeşti. Din castrul şi aşezarea civilă situată în jurul lui se cunosc o serie de descoperiri izolate (zidării, figurine din bronz, săgeţi, inele, cărămizi, monede de la Severus Alexander, o mînă de bronz, un altar anepigraf ş.a.). Un sat roman la *Bala de Jos* (com. Bala, j. Mehedinţi) poate fi presupus datorită importanţei izvoarelor sulfuroase de aici, în care s-au descoperit monede romane aruncate. În cătunul *Cîrşu* (com. Bala de Jos) sînt semnalate urme de ruine antice şi un sesterţ al lui Traian. Cu totul izolat apare satul roman de munte de la *Dîlma* (j. Mehedinţi) cu urme de zidării romane şi monede (Gordian al III-lea), pe „Vîrful cu Plopi" şi Dealul Vîlculeştilor. Din Dîlma, posedăm şi piatra de mormînt a ilirului *Dasas Capito*, un proprietar de ţară colonizat în aceste locuri (*CIL*, III, 13792 = 14485).

Satele romane de pe lîngă drumul dintre Drobeta-Bumbeşti considerate ca administrate de Drobeta erau destul de rare şi modeste. În cea mai mare parte, ele făceau parte din podişul sărac al Mehedinţilor, aveau o economie mai mult păstorească şi erau locuite de numeroşi autohtoni geto-daci.[6]

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] Marsigli, II, *passim;* V. Dimitrescu, *Istoria oraşului T. Severin*, T. Severin, 1883; Th. Mommsen, *CIL*, III, pp. 251 şi 1018; C. Patsch, *RE*, I, col. 1710 şi urm.; idem, *JÖAI*, VII, 1904, p. 71 şi urm.; Tocilescu, *Monumentele MNA*, p. 354 şi urm.; idem, *Fouilles, passim*; W. Kubitschek, *Klio*, X, 1910, p. 253 şi urm.; Pârvan, *Dacia Malvensis*, p. 1 şi urm.; Al. Bărcăcilă, *Drubeta, azi Tr. Severin*, 1932 (extras din „Boabe de Grîu"); idem, în *AO*, 1934, pp. 69—107 şi 349 şi urm.; idem, *Une ville daco-romaine: Drubeta*, Bucureşti, 1938 (extras din l'*Archéologie en Roumanie)*; Gr. Florescu, *RIR*, III, 1933, p. 54 şi urm.; D. Tudor, *OR*[3], *passim;* idem, *Drobeta*, Bucureşti, 1965 (col. „Monumentele patriei noastre").

[2] *CIL*, III, 1209 (= *ILS*, 7147); 1579; 8017 = 1581; 2679; 8019; *BCMI*, 1915, p. 192; *Arch. Anz.*, 1913, col. 369, nr. 4; Tudor, *OR*[3], *SE*, 20 şi *An. ép.*, 1959, p. 317.

[3] *CIL*, III, 1570; 8129 = 6309; 14215, 13; VI, 32523; 32640; T u d o r, *OR*[3], *SE*, 40 și *An. ép.*, 1959, nr. 329.

[4] *CIL*, III, 6279 (= *ILS*, 3154); 1583=8018 (=*ILS*, 7247); 8074, 23; *An. ép.*, 1959, nr. 311 și 1939, nr. 19.

[5] *Prim. Ael. Ion(icus)*, negustor (*CIL*, III, 14216, 11); *P. Ael. Diophantus*, veteran, cu rudele sale *Aelia Ammis* și *Aelia Eutychia* (*CIL*, III, 14216, 4); *Asclepius Asclepiades*, *patronus* și *coniux* pentru *Asclepia Chrona* (*CIL*, III, 14216, 13); *Cal* [*I*]*isi*[*thus*] cu soția sa *Diogenia Moschis* (*CIL*, III, 1586); *Aurelia Calliroe* (*CIL*, III, 1584); [*Domit*]*ius Epipo*[*di*]*us*, un libert (*An. ép.*, 1959, nr. 314); *Eutyches*, sclav public (*An. ép.*, 1959, nr. 310); libertul *Iul. Helpizon* (*CIL*, III, 14216, 5); *Iulia Eraclia* (*CIL*, III, 8018 =1583 = *ILS*, 7247); *Iulia Kalligenia* (Tudor, *OR*[3], *SE*, 40); *C. Hera* căsătorit cu o *Laudice Syra*, născută la Philadelphia (*ibid.* nr. 17); sclavul privat *Philetus*, cu soția sa *Iulia Philumene* (*CIL*, III, 8020=6280) și alții.

[6] Spre a evita multele trimiteri bibliografice în text, toate informațiile cu caracter arheologic privitoare la satele romane din Oltenia se pot găsi la: D. T u d o r, *OR*[3], *passim* și D. T u d o r, *Tabula Imperii Romani. Drobeta-Romula-Sucidava*, București, 1965 (în ambele lucrări, ele sînt prezentate alfabetic).

TÎRGUL ROMAN DE LA RĂCARI ŞI TERITORIUL SĂU

Aşezarea romană de la *Răcari* (j. Dolj) se găsea în centrul provinciei Dacia Inferior, pe malul stîng al Jiului. Materialul arheologic descoperit pînă acum dovedeşte că în perioada stăpînirii romane ea depăşise caracterul de *vicus* şi tindea să devină un oraş important al provinciei. Nu ştim să fi ajuns la treapta de *municipium* sau *colonia*, dar a fost o mare comună rurală, un *pagus*, ce dispunea şi de un teritoriu civil sau militar. Împreună cu castrul, aşezarea civilă de la Răcari ocupa o suprafaţă de nouă hectare[1]. Ruinele romane se extind la nord de castru, sub actuala gară, apoi mai spre nord, depăşind şoseaua naţională. Urme mai importante de clădiri existau pe terasele şi tăpşanele din apropierea actualei şosele. Lucrările moderne le-au distrus şi nivelat aproape cu totul, încît nu putem şti nimic despre vechea topografie a aşezării.

Săpături arheologice s-au făcut numai în castrul roman situat la sud de gară, pe un vechi mal al Jiului. Primele săpături aparţin lui C. Bolliac, urmate de ale lui Gr. Tocilescu (anii 1897/1898), rămase mult timp inedite. Vasile Pârvan, în dorinţa de a localiza la Răcari colonia Malva, a publicat o parte din materialul arheologic rămas de la Tocilescu, pe baza căruia a formulat cîteva interesante consideraţii istorice. Ultimele săpături s-au făcut de Gr. Florescu, în anii 1928—1929.

Castrul roman de la Răcari construit din piatră şi cărămidă, era de mărimea 173,20×141,50 m. Poseda obişnuitele patru porţi, turnuri de apărare patrate la colţuri şi un monumental pretoriu (34×37 m), lîngă care se ridicase un modest *horreum* (9×20 m). Pe baza ştampilelor aplicate pe cărămizi şi ţigle se constată că zidirea acestui castru şi refacerile lui ulterioare s-au realizat de către detaşamente ale legiunii a V-a Macedonica (*CIL*, III, 14216, 24, a—b), dar mai ales de către *numerus Maurorum* Σ... (Tudor, *Apulum*, V, p. 223 şi urm.). După forma sa, primul castru de piatră aparţine epocii lui Traian-Hadrian. În interiorul lui s-au făcut bogate descoperiri de obiecte, între care circa 3 000 de fragmente de la mai multe statui romane din bronz.

Identificarea numelui antic al așezării de la Răcari preocupă pe specialiști de peste un secol, dar problema nu poate fi încă rezolvată. Aug. Treb. Laurian, primul care semnala acest important centru arheologic, se gîndea la Amutrium din *TP* (*Magaz. ist. pt. Dacia*, II, 1846, p. 104), propunere acceptată și de Tocilescu (*Fouilles*, p. 140). Impresionat de poziția așezării și de ruinele locale, Pârvan propunea a se localiza la Răcari *colonia Malvensis*, capitală de provincie (*Dacia Malvensis*, p. 53). Se pare că în ceea ce privește cheia acestei identificări, ea se află în ștampilele *numerus*-ului de Mauri din garnizoana locală, marcată cu literele NMΣ =*n(umerus) M(aurorum)* Σ... Cea de-a treia literă, un sigma grecesc, indica, fără îndoială, toponimicul în care unitatea își avea garnizoana (ca la Micia și Tibiscum, cf. mai sus, p. 38 și 122). Bazat pe geograful Ptolemeu (III, 8,3) care menționa tribul Σαλδήνσιοι în sud-vestul Daciei, N. Gostar (*SCIV*, V, 1954, p. 607 și urm.) presupune existența unui centru al lor cu numele Σαλδίς — *Saldae* toponimic ce s-ar ascunde în ultima literă (Σ) din ștampilele amintite, ajungîndu-se astfel la lectura: *n(umerus) M(aurorum) S(aldenum)*. C. Daicoviciu crede însă că, în ultima literă a ștampilelor în discuție, ar fi un E și în acest caz am ajunge la lectura *n(umerus) M(aur.) E(lectorum)*, o unitate necunoscută pînă acum în Dacia sudică (*Atti del terzo Congr. Int. epigrafia*, Roma, 1959, p. 194, n. 58). O ștampilă însă (la MNA) ne dă clar întregul conținut al ei: NMΣ, încît ultima literă nu poate fi decît un sigma grecesc și inițială a topicului, cu sunetul Ș, ca și în cazul Șucidavei (cf. mai jos, p. 324). Numai noi descoperiri epigrafice ne vor putea stabili adevăratul nume al așezării. De reținut și faptul că acest important centru nu era pe traseul drumului roman Drobeta-Pelendava, ci mai la nord, pe valea Jiului, unde un drum roman secundar unea așezarea de la Bumbești cu malul Dunării.

Castrul de la Răcari avea o mare importanță în ceea ce privește controlul militar din inima provinciei, control făcut de către unitatea de mauri despre care s-a vorbit. Tot la Răcari s-a mai găsit un fragment dintr-o diplomă militară (din anii 138—161), unde, după Pârvan, ar fi amintiți *Mauri eq*[*uites et pedites*] din Moesia Superioară (*CIL*, XVI, 14). Nu sînt cunoscute însă în această provincie unități de mauri. Literele privitoare la numele provinciei sînt fragmentare, încît ele se pot preta și la o lectură [*Da*]*cia sup*[*erior*] în loc [*Moe*]*sia sup*[*erior*]. În acest caz, diploma aparținuse unui veteran dintr-o unitate de mauri, garnizonată în Dacia. Maurii de la Răcari (menționați și la Pelendava, cf. mai jos, p. 313), provin din cetele rămase din timpul cuceririi Daciei (Dio Cassius, LXVII, 8), organizate în *numeri* pe timpul lui Hadrian și Antoninus Pius. Probabil, prin militari a fost introdus, și la Răcari, cultul lui *Iupiter Doclichenus* atestat de o reprezentare în relief, pe o placă din bronz (Tudor, *Apulum*, IV, p. 145 și urm.).

Materialul epigrafic litic descoperit la Răcari este puțin și fragmentar (Tudor, *OR*,[3] *SE*, 427—431 și *An. ép.*, 1957, nr. 188). Raritatea inscripțiilor se explică prin absența unor cariere de piatră apropiate. Se folosea o rocă nisipoasă foarte slabă și improprie la cioplire cu dalta. Întîlnim un altar închinat lui Caracalla sau Elagabal, o inscripție funerară cu numele oriental *Sura* și o piatră de mormînt a unui veteran din legiunea a XIII-a Gemina. Monedele de bronz și argint (sec. II—III) strînse din castrul și așezarea sa civilă sînt continue, de la Vespasian la Decius.

Observațiile stratigrafice, descoperirile de monede și de diferite obiecte arată la Răcari trei etape importante de viață, stabilite de către Gr. Tocilescu și P. Polonic. În prima etapă avem de a face cu un castru de pămînt ridicat probabil de un detașament al legiunii a V-a Macedonica, în primii ani de viață a provinciei. În jurul lui se stabilesc primii coloniști romani și se înfiripează canabele. Deocamdată nu posedăm material arheologic cert despre existența la Răcari a unei așezări dacice preromane. A doua fază este a castrului de piatră, care a suferit, împreună cu așezarea civilă, o distrugere puternică în prima jumătate a secolului al III-lea e.n. Atît lagărul, cît și așezarea din jur s-au refăcut imediat, peste „o pătură de arsură, în care s-au găsit multe cioburi, monede, fiare și bronzuri" (Polonic). La reparațiile castrului s-au folosit inscripții romane mai vechi, între care și altarul dedicat lui Caracalla sau Elagabal (Tudor, *OR*[3], *SE*, 427). Este probabil că această distrugere să fi fost opera invaziei carpice din anii 245—247 e.n., cînd știm că au avut de suferit și alte așezări de seamă ale Daciei Inferioare (Romula, Sucidava, Aquae, Pons Aluti). Refacerea castrului după această invazie este dovedită prin descoperirea unor monede de la Filip Arabul și Decius (ultimele mai înainte de evacuarea Daciei). Garnizoana a părăsit definitiv acest loc sub Aurelian, dar viața romană a continuat la Răcari și după această dată, așa cum ne indică monedele și alte obiecte.

Perioada secolelor III—VI este cea mai importantă din punct de vedere istoric, pentru că ea constituie a treia etapă din viața așezării. În săpăturile lor, Tocilescu și Polonic au observat că acum populația s-a întărit în castrul părăsit, șanțul de apărare a fost lărgit de la 8 la 12 m, porțile lui au fost baricadate cu „ziduri barbare", zidul de incintă ruinat s-a acoperit și supraînălțat cu un val de pămînt, iar aria castrului s-a împărțit în două cu un val de pămînt săpat de la est spre vest.

În epoca constantiniană, cînd s-a recucerit sudul Olteniei și s-a ridicat valul denumit „Brazda lui Novac de nord", castrul de la Răcari și populația civilă ce-l ocupa au rămas în afara noilor frontiere, dar legăturile lor cu imperiul au devenit mai strînse. Monedele din epoca tîrzie culese din castru se deschid cu Dioclețian, continuă apoi cu împărații Constantin cel Mare, Valens, Theodosiu I., Theodosiu al II-lea, Iustin I, Iustinian și Phocas (?).

Deci monedele arată o locuire continuă pînă la Theodosiu al II-lea, cînd atacul hunilor a lovit și în această așezare civilă fortificată din vechiul castru roman (Tudor, *Ist. Rom.*, I, p. 660). Reînfiriparea așezării ar fi avut loc la începutul secolului al VI-lea e.n., ca apoi, cunoscutele atacuri slavo-avarice de la sfîrșitul aceluiași veac, să fi pus capăt acestei locuiri.

Săpăturile de la Răcari au dat la lumină numeroase arme din fier (săgeți, sulițe, lănci), diferite obiecte de muncă (cuțite, foarfece, chei, un fier de plug, o sapă etc.), precum și numeroase obiecte de podoabă turnate în bronz. În catalogul acestora întîlnim piese din secolele II—III, din secolele IV—VI și unele chiar din evul mediu tîrziu (sec. XIV—XV), ceea ce arată că lagărul a fost folosit și mai tîrziu ca tabără românească. Există însă trei piese care confirmă și ele (alături de monede) locuirea tîrzie din veacurile IV—VI. Prima este un opaiț în formă de corabie, cu dungi pe capac și o marcă aplicată pe fund, în forma literei *T*. Tehnica, forma și ornamentația lămpii apar specifice producției tîrzii a acestor opaițe (sec IV—VI), importate probabil de la Dunăre. Mai avem apoi un cercel din bronz cu un pandantiv stelat, decorat cu granulații, după o modă binecunoscută în secolul al VI-lea e.n. Al treilea obiect este o fibulă digitată fragmentară, cu totul specifică prin elementele și decorul său secolelor VI—VII e.n. Avem deci toată certitudinea că la Răcari a continuat să locuiască o populație romanică, după evacuarea aureliană. Ea folosește pentru nevoile de schimb moneda de bronz romană, are legături economice și culturale cu Imperiul de răsărit, dar în același timp și relații cu popoarele în migrațiune. Soarta politică a acestei comunități a fost legată de a imperiului.

Este de presupus că din cadrul teritorial al *pagus*-ului sau al castrului de la Răcari (dacă era un *territorium militare)* a făcut parte un întreg grup de așezări rurale din bazinul mijlociu al Jiului. În satele *Socu*, *Siliștea*, *Argetoaia* și *Țînțăreni* (j. Gorj) s-au găsit numai monede imperiale romane în mod izolat, încît nu avem deplina certitudine a unor așezări rurale romane. La *Branișteа* (com. Fratoștița, j. Dolj), cărămizile și ceramica romană extinse pe o mare întindere indicau un *vicus*. Important centru rural a fost însă *Butoiești* (j. Mehedinți), unde Tocilescu semnala, în secolul trecut, monede de la Caracalla și Severus Alexander, un val de pămînt, fragmente ceramice ș.a. Acest centru situat pe rîul Motru ar fi fost, după unii arheologi, locul anticului *Admutrium*. Urme de ruine romane, cărămizi și monede de la Traian și Antoninus Pius, s-au semnalat și la *Livada* (j. Gorj) în locul denumit „Săliștea".

La *Botoșești-Paia* (j. Dolj) a existat cel mai de seamă centru rural din cadrul teritoriului așezării romane de la Răcari. La 3 km depărtare de Paia, pe valea cu același nume, lîngă „Piscul Cazacilor", s-au găsit numeroase fragmente ceramice romane, o figurină de bronz a lui Mercur și un relief mithriac cu un fragment de inscripție (*CIMRM*, II, nr. 2155). Toci-

lescu menționează descoperirea unor vîrfuri de lănci, a unui mozaic, resturi de zidării ș.a., toate indicii ale unei importante așezări rurale romane. Ea se afla, față de Drobeta (Tr. Severin) și Pelendava (Mofleni, lîngă Craiova), la distanțele indicate de *TP* pentru *Amutria*, încît ar putea corespunde cu aceasta, dacă drumul roman nu urca spre Motru și toponimicul nu ar fi avut nici o legătură cu hidronimicul *Mutrius*. La *Brabova* (j. Dolj), bogatul material ceramic, o rîșniță și o figurină din metal apar de asemenea ca suficiente dovezi pentru o așezare rurală romană.

Se admite, în general, că locul Pelendavei din *TP* a fost la *Mofleni*-Craiova, unde sînt însemnate urme romane de natură militară și civilă.[2] Rădăcina toponimicului:* *-peled* =„umed, a curge", se poate lega cu lunca, pe atunci mlăștinoasă, a Jiului (Russu, *Limba*, p. 72). Castrul (azi total dispărut) fusese construit în cărămidă și piatră. Din ruinele lui s-au zidit unele substrucții cu blocuri de piatră și cărămizi mari, la mănăstirea Coșuna, mănăstirea Bucova, biserica Sf. Dumitru, cișmeaua Popova și alte clădiri vechi din Craiova. Castrul se găsea lîngă satul Mofleni și mănăstirea Bucova, alături de drumul roman, unde a fost împotmolit de Jiu. O cărămidă descoperită în ruinele bisericii Sf. Dumitru din Craiova poartă stampila NM — adică *n(umerus) M(aurorum)*, ceea ce arată un detașament de pază al acestei unități trimise la Pelendava de la Răcari *(An. ép.*, 1959, nr. 325). Aceste ștampile dovedesc că Pelendava intrase în zona militară a teritoriului administrat de *pagus*-ul de la Răcari. Descoperiri de urme romane care atestă așezări civile s-au făcut, atît în *Craiova*, cît și la *Mofleni*. Ceramica romană, monede, un mozaic (la Mofleni), pavaj în *opus tessellatum*, o figurină de bronz a zeiței Victoria, o urnă ș.a., sînt suficiente dovezi despre prezența în acest loc a unui *vicus*, alături de castru, constituit din așezarea autohtonă Pelendava și canabele acesteia.

La răsărit de Răcari, pe valea inferioară a Oltețului, întîlnim trei urme de *vici*, care de asemenea ar fi putut face parte din teritoriul așezării romane de la Răcari. De la *Prisaca* (com. Vulpeni, j. Olt) avem multe cărămizi și fragmente ceramice romane. Astfel la *Gorunești* (com. Slătioara, j. Vîlcea), în locul numit „Bour", s-au descoperit monede (Antoninus Pius și Filip Arabul) și săgeți din fier, iar la *Bălcești* (j. Vîlcea) au apărut la „Piscul Baboi", fragmente ceramice, cărămizi, unelte de fier și monede. Tocilescu și Polonic au semnalat urme romane și la *Grădiștea* (j. Vîlcea), în punctul „Straja" (ceramică și monede). Locul nu a fost controlat.

Regiunea de cîmpie a Olteniei era dominată de trei așezări cu caracter urban: *Aquae* (Cioroiul Nou), *Sucidava* (Celei) și *Romula* (Reșca). Toate aceste localități de seamă și-au avut teritoriile lor, cu sate și tîrguri mult mai dese și prospere decît cele întîlnite în ținuturile de munte și deal.

Presupunem că limitele teritoriilor lor estice, vestice și sudice au fost determinate de cursul Jiului, Oltului și Dunării. De subliniat faptul că aceste trei *territoria* ne sînt mai bine cunoscute decît în restul Olteniei, deoarece s-au bucurat de mai multă atenție din partea arheologilor.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] Gr. Tocilescu, *Fouilles, passim*; V. Pârvan, *Dacia Malvensis*, p. 54 și urm.; Gr. Florescu, *AO*, IX, 1930, p. 373 și urm.; Christescu, *Ist. milit.*, p. 143 și urm., N. Gostar, *SCIV*, V, 1954, p. 607 și urm.; D. Tudor, *OR*[3], *passim*; idem, *Apulum*, V, p. 233 și urm.

[2] E. Polaschek, *RE*, XIX, 1, col. 269; cf. încă Tomaschek, II, 2, 64; Miller, *IR*, p. 252; V. Pârvan, *Getica*, p. 271 și D. Tudor, *OR*[3], *passim*.

STATIO AQVENSIS DIN DACIA SUDICĂ

Importanta așezare romană de la Cioroiul Nou (com. Cioroiu, j. Dolj), unde se localizează *Aquae* (cf. mai jos, p. 319) a fost cunoscută lui Tocilescu, Polonic și Plopșor, dar cercetarea amănunțită a ei este cu totul recentă. (Prima ei semnalare este din 1875, cînd o statuie de marmură găsită acolo, a fost transportată în străinătate, unde s-a pierdut). S-au făcut acolo patru campanii de săpături arheologice (1938, 1959—1961) de către autorul acestei cărți în colaborare cu Muzeul din Craiova. Stațiunea de la Cioroiul Nou se găsește în plină cîmpie doljană și își datorește numele ei latin, caracteristicilor hidrologice locale. Ea s-a întemeiat și dezvoltat pe un teren unde nu mai existase o așezare autohtonă geto-dacică. În plină cîmpie aridă țîșnesc puternice izvoare cu apă potabilă, la marginea de răsărit a satului, unde formează o regiune de mlaștini ce se prelungește mult spre sud-vest. Prin aceste mlaștini curge, cu un debit constant și puternic, rîul denumit *Apa Cioroiului*, care se unește cu un altul ce vine dinspre Oprișor, ce se cheamă Eruga (sau Boboia, Oltina etc.). Această bogăție de apă favorabilă irigației și culturilor horticole i-a determinat pe coloniștii romani să fructifice acest loc, încă din primii ani ai stăpînirii romane în Dacia și să-l denumească în consecință[1] (fig. 18). Săpăturile au scos la lumină un prețios material epigrafic (*An. ép.*, 1959, nr. 330—333 și Tudor, *OR*[3], *SE*, 379—393), multe sculpturi în marmură, zidării, ceramică, monede ș.a. Împreună cu necropolele și cîteva *villae rusticae*, urmele arheologice de la Cioroiul Nou se împrăștie pe o suprafață de aproximativ 3 km². În centrul așezării pe o terasă înconjurată pe trei părți de mlaștini, se găsește o cetate de pămînt de mărimea 130×244 m, în parte distrusă de Apa Cioroiului. Cetatea avea o formă patrulateră neregulată, se apăra cu un șanț larg în care pătrundea apa din mlaștini și cu un *agger* de pămînt prevăzut spre *fossa* cu palisade din pari cu lut ars. Poarta se afla pe latura sudică. Această fortificație era de natură civilă, deoarece așezarea a fost *inermis*. Monedele de la Gordian al III-lea și Filip Arabul aflate sub *agger*-ul de apărare indică o construcție de la mijlocul secolului al III-lea, e.n. realizată cu mijloace civile locale, de către populație, spre a se adăposti

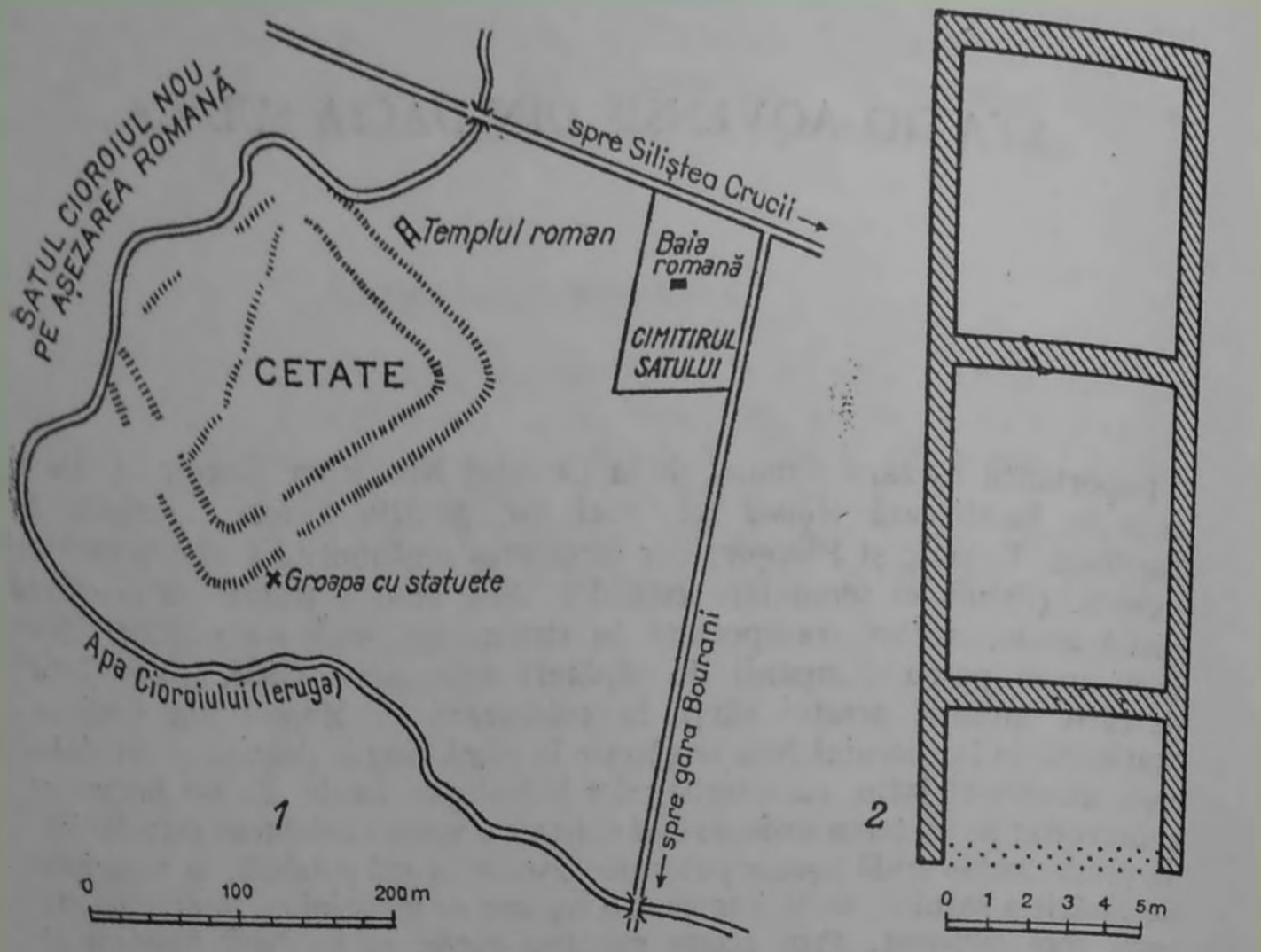

Fig. 18. Așezarea antică și templul roman de la Aquae.

în cazul năvălirii cetelor mai mici de jefuitori. Sub acest *agger* au fost găsite (în două locuri) substrucții de locuințe cu zid de piatră legat cu mortar, distruse și apoi acoperite de val. Nu posedăm nici o indicație epigrafică despre prezența unei garnizoane locale de apărare. În jurul acestei fortificații de pămînt, pe terasele ocupate azi de sat și de culturile agrohorticole de la răsărit de el, se extindea așezarea civilă, indicată prin crîmpeie de zidării, ceramică, cărămizi, țigle și descoperiri de obiecte diferite. Temeliile unei *villa rustica* au fost stabilite la nord-est de sat, un cuptor de olar funcționa în apropiere de cetate, iar mormintele în sarcofage de cărămidă se găsesc pe o mare întindere.

La răsărit de cetate, lîngă actualul cimitir s-au precizat resturile unei instalații de băi care se alimenta cu apă din Apa Cioroiului. Din aceste *thermae* publice au mai putut fi surprinse în săpături urmele unui hipocaust (păstrat pe o lungime de 6 m) și gura unui *praefurnium*. Între băile publice și latura estică a cetății de pămînt existau mai multe construcții private

de la care se păstrează parțial podelele din cărămizi, sau pavaje cu mozaicuri din bucăți de teracotă în formă de „pișcoturi".

Lîngă șanțul de răsărit al cetății, sub pămîntul aruncat în afară cu ocazia săpării lui, au fost descoperite temeliile cu zid de cărămidă (groase de 0,60 m) ale unui templu lung de 17,80 m și lat de 6,60 m, prevăzut cu două încăperi *(naos, pronaos)* și un vestibul deschis (în *antis*). Pereții templului erau tot din cărămidă și aveau grosimea de 0,42 m. Pe locul ocupat de templu s-au constatat două nivele de locuire separate de un strat de incendiu care a distrus definitiv și acest sanctuar. Cu ajutorul stratigrafiei, ceramicii și monedelor s-a putut stabili că distrugerea a avut loc către mijlocul secolului al III-lea e.n., ea fiind opera invaziei carpice din anii 245—247. După această dată s-a construit cetățuia de pămînt, ca un modest refugiu pentru populație, aflată într-o zonă de cîmpie lipsită de păduri și acoperiri bune pentru adăpost. Nu posedăm nici un indiciu precis despre divinitatea tutelară a acestui templu. Un basorelief ce reprezintă pe Hercule sugrumînd leul din Nemeea, aflat la 10 m de ruine, ar putea indica pe acest zeu ca patron al sanctuarului. După distrugere, templul a fost acoperit definitiv cu pămînt, iar deasupra ruinelor sale au apărut podelele din cărămidă ale unor case romane.

În colțul de sud-vest al cetățuii și în afara ei, existau urmele modeste ale unei locuințe romane, în ale cărei ruine se săpase o groapă și se aruncaseră numeroase fragmente sculpturale din marmură. Din șanțul cetății fusese, de asemenea, aruncat un strat de pămînt protector care a acoperit și mai mult groapa cu statui și ruinele clădirii. Locuința respectivă a fost distrusă și ea în timpul acelorași evenimente care au făcut să dispară templul amintit mai sus, iar statuile sparte se adunaseră și îngropaseră în urma aceluiași dezastru. În timpul campaniei de săpături din anul 1961 (și în urma unor răscoliri mai vechi de către săteni), s-au scos din această groapă statui, statuete și figurine din marmură care reprezentau pe Minerva, Bacchus, Apollo, Zeus, un Aion mithriac, o figurină a Venerei și peste 37 de fragmente din marmură sau calcar, provenind de la statuete și figurine sparte. Varietatea tematică a acestor sculpturi arată că avem de-a face cu *membra disiecta* ale unor monumente religioase distruse prin violență în întreaga așezare, apoi adunate și îngropate în acest loc cu un anumit ritual religios, ele fiind proprietatea sacră a zeului. Este probabil a fi și aici efectul aceluiași dezastru carpic abătut asupra întregii așezări, în anii 245—247. Toate aceste statuete din marmură (ca și altele descoperite în localitate) sînt lucruri de import, aduse de departe de către elementele bogate ale așezării, în mare parte proprietari de pămînt. Aceiași oameni înstăriți au importat vase *terra sigillata* sau din bronz emailate. Fig. 20.

Numărul monedelor culese din săpături și descoperiri întîmplătoare este de asemenea mare și interesant ca datare. S-au cules monede de argint de

la împărații Nerva, Antoninus Pius, Divus Antoninus Pius, Aurelian, Probus, Florian și Constanțiu al II-lea. Cele din bronz se deschid ca emisiune cu Traian și se găsesc regulat pînă la Claudiu Goticul, apoi continuă cu împărații Probus, Numerianus, Carinus, Victorinus, Dioclitian, Maximianus Herculius, Constantin cel Mare, Constantin al II-lea și Iulianus Apostatul. O ultimă monedă, izolată, aparține lui Heraclius. Ceramica tîrzie (sec. IV—VI) confirmă și ea circulația acestor monede. Este deci sigur că după părăsirea Daciei așezarea romană de la Cioroiul Nou și-a continuat existența sa pînă în veacul al VI-lea.

Apreciabil este de asemenea și numărul diferitelor obiecte găsite în săpături sau întîmplător: fibule, două exemplare *specillum oriculariorum*, cercei, monede din bronz sau din os, opaițe cu firmele Armenius, Cassius, Flavus și Ianuarius, fragmente sculpturale din marmură ce reprezentau pe *Iupiter* tronînd, *Nemesis*, *Hecate* și *Matres*, stilii din bronz și multe vase de producție locală. Un grup statuar reprezenta pe Hygea adorată de un *Castor* (*An. ep.*, 1963, nr. 136).

Asupra vieții interne a așezării putem culege unele informații din materialul epigrafic. În primul rînd, numele antic al așezării se poate reconstitui cu ajutorul a două inscripții fragmentare. Primul epigraf este gravat pe soclul unui grup de marmură ce reprezenta pe Hercule victorios, alături de taurul din Creta capturat de zeu. Acest grup de marmură (recent descoperit) s-a publicat în chip nesatisfăcător, afirmîndu-se de către primul său editor că inscripția ar păstra numele orașului Malva (C. S. Nicolăescu-Plopșor, *RM*, II, 3, 1965, p. 203 și urm.) (fig. 41). În realitate, textul epigrafic păstrat ne poate da următoarea transcriere: *M(arcus) Opellius Maximus [dec(urio) Mo]ntanensium, Herculi. [Pro sal(ute)... ...]vensium ex voto posuit.* Prin urmare, dedicația s-a pus (sec. III e.n.) de un cetățean din *Montana*, localitate a Moesiei Inferioare din Bulgaria (azi Mihailopol, fost Kutlovița), aflat în treacăt la Cioroiul Nou, unde adoră pe zeul Hercule, în sănătatea locuitorilor de aici. Din toponimic se păstrează numai terminația... *VENSIVM* ce se pretează la multe completări (Tudor, *Latomus*, XXV, 1966, p. 847 și urm.). Restituirea *[Mal]vensium* propusă de primul editor al inscripției, implică existența unei așezări dacice preromane la Cioroiul Nou, precum și acomodarea conținutului toponimicului cu aspectul geomorfologiei locale, cerut de sensul cuvîntului *Malva-Malvum* („munte" sau „mal"), ceea ce nu este cazul aici. Malva, capitală de provincie și colonie, nu putea fi la Cioroiul Nou, fiindcă așezarea nu se lega cu un drum principal de teritoriul ce-l administra. Nu se constată prezența unei garnizoane la Cioroiul Nou și nici din punct de vedere urbanistic, ruinele de aici nu depășesc pe cele de la Drobeta, Romula și Sucidava.

A doua inscripție în discuție conține o închinare făcută zeilor *Jupiter* Capitolinul, *Diana sancta*, *Mercurius gubernator e[t genio] stationis A...* de

către un [...*Ger*]*manus*, *spe*[*cul*(*ator*)] *leg*(*ionis*) *VII Cl*(*audiae*), cu un apelativ imperial martelat, datată după anul 218 e.n. (*An ép.*, 1959, nr. 330 și *Latomus*, l.c.). Conținutul acestei inscripții arată că, în preajma anului 218 e.n., așezarea de la Cioroiul Nou era numai o *statio* și nu *colonia* ca Malva, la acea dată. În același timp toponimicul acestei așezări din cîmpia doljană avea ca inițială litera *A*, care, legată de terminația VENSIVM din inscripția lui M. Opellius Maximus, ne duce în chip firesc la restituirea *A*[*q*]*uensium*. Rezultă că așezarea de la Cioroiul Nou purta numele de *Aquae*, unul dintre cele mai frecvente toponimice din Imperiul roman, întîlnit și în Dacia Superioară (cf. mai sus p. 115). C. Daicoviciu (*AMN*, II, 1965, p. 654) a propus fără sens întregirea [*Aeq*]*uensium*. Toponimicul Aquae să dădea locurilor bogate în ape minerale sau obișnuite. Bogăția hidrologică de la Cioroiul Nou întărește atare propunere toponimică. În prima jumătate a secolului al III-lea e.n., la Cioroiul Nou exista o așezare cu caracter urban, fără calitatea de *municipium* sau *colonia*, ci ca simplu *pagus* în care funcționase o *statio*, se pare fiscal-vamală (cf. mai jos p. 320). Aspecte din viața internă a acestei *statio Aquensis* putem afla din inscripțiile găsite în ultimul timp la Cioroiul Nou. Acel *Germanus*, amintit mai sus, fusese probabil un veteran al legiunii a VII-a Claudia (ce staționa în Moesia Superioară) și care se stabilise la Cioroiul Nou. Cu totul unic apare în inscripția sa epitetul *gubernator* atribuit zeului Mercur, aluzie la calitate de psihopomp a divinității. Dintre proprietarii funciari locali, epigrafele ne-au mai păstrat numele unui *Castor* (*An. ép.*, 1963, nr. 136); pe al lui *M. Cassius Herculanus*, cunoscut din stela sa funerară decorată cu capul meduzei (Tudor, *OR*[3], *SE*, 379) și al lui *C. Antonius Iulianus*, autorul unui altar dedicat zeului *Mithras* (*An. ép.*, 1959, nr. 330 = *CIMRM*, II, nr. 2162). Pe un relief de marmură cu chipul zeiței *Hecate*, apare numele neobișnuit al unui *Val. Mexy*, care ar fi adresat divinității epitetul de *Domna Placida* (*An. ép.*, 1959, nr. 333 și G. Bordenache, *Studii clasice*, VII, 1965, p. 315 și urm.). Gostar, (*Anuar. Inst. ist. arh. Iași*, II, 1965, p. 241) identifică pe relieful de la Cioroiul Nou o divinitate dacică sincretizată cu zeița Hecate. Totul rămîne ipotetic în legătură cu acest monument.

Situată la 20 km față de Dunăre, *statio Aquensis* putea folosi avantajele oferite de lunca și cursul fluviului. De pe malul bulgar al Dunării se aproviziona cu piatră calcaroasă pentru monumentele epigrafice și sculpturale, iar pentru construcțiile de zidărie brută folosea un calcar nisipos și foarte friabil, extras din vecinătatea satului Rudari.

Importantul tîrg Aquae, situat în mijlocul cîmpiei doljene și singurul centru de natură cvasiurbană din această regiune, trebuie să fi fost capitala unui teritoriu rural ce se extindea la est și vest, între Dunăre și Jiu, iar spre nord învecinîndu-se cu teritoriile Drobetei și al celui de la Răcari. Din hotarele lui au putut face parte numeroși *vici*, unii și identificați arheo-

logic pe teren. Cel mai apropiat se găsește la *Galicea Mare* (j. Dolj), cunoscut încă din 1892, cînd, cu ocazia săpăturilor pentru traseul șoselei spre Băilești, s-au descoperit statueta unui leu de piatră, greutăți, vase și alte obiecte romane. În ultimii șapte ani s-au mai aflat la Galicea Mare un tezaur cu circa 800 de monede romane, bătute de la Septimiu Sever — Filip Arabul (încă inedit) și o inscripție votivă (*An. ép.*, 1963, nr. 1). Acest altar s-a închinat de către *Dioscor(us) Ianuari* și o *contubernalis* a sa, al cărui nume apare martelat. Dedicantul era sclavul unui Ianuarius împreună cu soția sa nelegitimă (în sensul că nu putea încheia căsătoria legală, *matrimonium*, ci trebuia să conviețuiască în *contubernium*). Dioscorus poate fi presupus ca *actor* sau *servus villicus* al acestui stăpîn. El se bucura de multă independență în slujba sa și dispunea de un *peculium* ce-i permisese a-și alcătui o familie (oficial nerecunoscută) și a cheltui pentru înălțarea altarului închinat Dianei, zeiță protectoare a sclavilor. Se pare că stăpînul lui Dioscorus era *Iulius Ianuarius*, asociat pentru arendarea vămilor iliriene cu frații săi *Capito* și *Epaphroditus*, cunoscuți între anii 161 și 168 e.n. (Gostar, *SCIV*, II, 1951, p. 166 și urm. și I. I. Russu, *SCIV*, IV, 1953, p. 789 și urm.). Ca *servus villicus* al portoriului, Dioscorus putuse funcționa în *statio Aquensis*, situată la 10 km față de descoperirea altarului (Tudor, *Anal. Univ. Buc., ist.*, X, 20, 1961, p. 7 și urm. și *SCIV*, XIII, 1962, p. 116, nr. 2).

În imediata apropiere a centrului Aquae mai erau centre rurale romane la *Galiciuica* (ceramică); la *Giubega*, cărămizi și monede romane (în locul „Leșile Sularului") și la *Afumați*, unde între alte descoperiri se menționează și o inscripție, probabil a unui proprietar de țară (*CIL*, III, 8022: stela funerară a lui *C. Quintinus Victor*, omonim cu fiul său). Mult mai la nord putem înregistra în acest teritoriu *vici*: la *Corlate*, unde la apus de sat există o necropolă romană în care s-a aflat o monedă a împărătesei Faustina; la *Virtop*, cunoscut printr-un tezaur cu monede de argint (Traian-Gordian al III-lea) și o cărămidă cu ștampila lui *Ambiurus* (Tudor, *OR*^{3}, *SE*, 438); apoi la *Caraula* unde, lîngă o fîntînă din valea ce duce spre Moțăței, au apărut diverse obiecte ceramice romane (toate în j. Dolj). Între acestea și linia satelor romane de pe valea Dunării, de la nord de Calafat, mai putem înscrie alte cîteva centre rurale romane (toate în j. Dolj). La *Gemeni* (com. Darvari), pe locul „Cetățuia", apar monede romane însoțite și de alte descoperiri. Pe „Măgura Zarafului" de pe valea Coțobîțului, pendinte de satul *Dobridor* (Com. Moțăței), s-a aflat ceramică romană și un tezaur monetar din argint (Antoninus Pius — Gordian al III-lea). *Vicus*-ul roman de la Moțăței se înscrie ca descoperiri, cu ceramică daco-romană și două tezaure: unul cu monede (Commodus-Filip Arabul) și altul conținînd podoabe (inel de argint, brățară de bronz, perle din sticlă, colier cu o piatră gravată ș.a.). Cercetări făcute la *Verbița* (j. Dolj), pe coasta

„Dealul Elești" (1950—1951) au descoperit urme de bordeie și gropi gospodărești cu materiale arheologice romane (țigle, ceramică, rîșniță, fibulă cu ancoră și o monedă de la Constantin al II-lea). Nu sîntem bine lămuriți dacă așezarea rurală de aici exista încă din perioada stăpînirii romane în Dacia (*SCIV*, III, 1952, p. 160 și urm.).

Pe valea rîului Desnățui și mai spre vest, multele descoperiri de tezaure monetare arată existența unor *vici* cu proprietari înstăriți, oameni care au constituit ținta unor jafuri barbare sau au fost amenințați de unele cete de *latrones*, ceea ce i-a determinat să-și ascundă acest avut. Din *Tencănău* (com. Sălcuța, j. Dolj) sînt menționate monede romane și o stelă funerară anepigrafă. Un alt tezaur cu monede de argint din secolul al II-lea e.n., este cunoscut la *Cerătul* (j. Dolj). Comuna *Bîrca* (j. Dolj) rămîne renumită prin cele patru tezaure monetare aflate acolo, într-un loc de unde cunoaștem și descoperiri ceramice. Toate aceste tezaure conțin monede ce s-au emis de la Vespasian pînă la Decius și au fost îngropate la mijlocul secolului al III-lea e.n., într-un moment critic pentru această regiune, pricinuit de invaziile gotice. Tezaurul de la *Belcin* (j. Dolj), aflat împreună cu ceramică romană, a fost dintre cele mai valoroase de pe teritoriul Daciei sudice. El s-a descoperit în locul numit „Călugăreasca" și conținea peste 1 000 de piese (Vespasian — Filip Arabul); cîteva lingouri din aur și un capac de argint, azi aproape toate dispărute. Din *Drănic* (j. Dolj), ceramica și monedele romane imperiale descoperite ne dau suficiente garanții despre o așezare rurală romană.

Pe malul stîng al Dunării se cunosc o serie de centre rurale cu urme romane pe care le putem cataloga în *territorium Aquense*. Multe dintre ele oferă monede și alte obiecte ceramice care indică prezența stăpînirii romane sau a schimbului de mărfuri, de la părăsirea Daciei pînă la invazia hunică. Ele se găseau pe lîngă un drum roman semnalat la *Izimcea* (j. Mehedinți), unde un *vicus* roman se atestă prin cărămizi, vase romane, un sarcofag de piatră, monede de argint și bronz ș.a. Urmele de la *Salcia* (j. Mehedinți) se limitează la monede imperiale și o fibulă, ca formă specifică secolului al III-lea e.n., iar cele de la *Cetate* (j. Dolj), la un capac de sarcofag (aflat în locul „Viorica") și ceramică romană — toate destul de limitate (din lipsă de cercetări), spre a ne gîndi în mod sigur la existența unor așezări rurale romane. Sat roman însemnat a fost însă la *Hunia Mare* (j. Dolj), unde săpăturile maiorului D. Papazoglu au cules monede romane, ceramică, tuburi de argilă, lănci și săgeți din fier, iar mai tîrziu, s-a aflat acolo și o bufniță din bronz. Un *vicus* vecin era și la *Maglavit*, identificat prin ceramică, cărămizi și monede romane (sec. I—IV e.n.). Săpăturile diletantice ale aceluiași Papazoglu, făcute la „Fîntîna Banului" și în măgurile de la *Comani* (j. Dolj)

au dat la lumină vase, arme, brățări, cărămizi și monede, vestigii ce indică un *vicus* de seamă.

O însemnată așezare civilă și militară în care s-au făcut multe descoperiri arheologice existase la *Desa* (j. Dolj). Monedele culese se extind de la August pînă la Constantius. A existat acolo și o cetate romană pe grindul numit Castravița (distrusă parțial la Dunăre), în jurul căreia era o așezare civilă. Descoperirile de obiecte sînt bogate și variate, mai însemnate fiind o acvilă din bronz, o statuetă din bronz a lui *Iupiter Dolichenus* (Merlat, nr. 40) și un fragment de cărămidă cu ștampila legiunii a XIII-a Gemina din Ratiaria (*An. ép.*, 1959, nr. 334). Acest document epigrafic este de mare importanță, fiindcă dovedește un cap de pod roman păstrat la Desa după părăsirea Daciei, în care staționa un detașament din legiunea a XIII-a Gemina ce se găsea acum la *Ratiaria* (peste Dunăre, în fața Desei). Viața romană în așezarea de la Desa a putut continua mai multe secole. La *Zăvalu* (j. Dolj), existase un castru roman cu urme de așezare civilă în jurul lui, pe locul „Cetățuia". O revărsare neobișnuită a Jiului (1890) a distrus și împotmolit totul, încît azi nu se poate vedea nici o urmă. Se pare că așezarea cu caracter rural era destul de însemnată, deoarece se găsea în gura Jiului, într-un loc de trecere importantă peste Dunăre, la orașul *Augusta* (Ogost, în Bulgaria). Un centru militar de seamă fusese de asemenea și la *Bistreț* (j. Dolj), unde se pot vedea ruinele (măcinate de Dunăre) a două castre din piatră de mari dimensiuni, cu descoperiri de monede care sînt emise de la Hadrian la Valentinian I. Resturile ceramice vizibile la suprafața terenului în jurul celor două fortificații indică o așezare civilă a cărei viață s-a prelungit mult după părăsirea Daciei (la Bistreț fiind un alt cap de pod roman).

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] D. Tudor, *OR*[3], *passim;* idem, *MCA*, VIII, p. 547 și urm.; idem, *Omagiu-Iași*, p. 109; idem, *Apulum*, VI, p. 593 și urm.; idem, *Latomus*, XXV, 1966, pp. 847 – 854; C. S. Nicolăescu – Plopșor, *RM*, II, 3, 1965, p. 203 și urm.; C. Daicoviciu, *AMN*, II, p. 654 și urm.

TERRITORIVM SVCIDAVENSE

Dezvoltarea vieții romane în colțul de sud-est al Daciei sudice a cunoscut o intensitate puțin obișnuită față de alte regiuni ale provinciei Dacia. Întreaga înflorire se datorește fertilității agricole a regiunii, apoi căilor comerciale și militare ce o străbăteau. Numeroasele urme arheologice, aparținînd comunei primitive (mai ales din perioada geto-dacică), întîlnite frecvent pe malurile Dunării și Oltului, ne atestă o populație densă pe care au găsit-o romanii în această cîmpie, o dată cu anexarea regatului lui Decebal.

Colonizarea, organizarea și înflorirea cîmpiei românățene s-au dezvoltat sub romani în jurul a două mari centre urbane: *Sucidava* de pe Dunăre (Celei, lîngă Corabia) și *Romula* din inima acestei regiuni (satul Reșca, lîngă Caracăl). Toate centrele rurale și militare din jur au gravitat economic și administrativ spre aceste două orașe. De altfel, actuala cîmpie românățeană din punct de vedere economic-administrativ fusese împărțită în două mari teritorii ale căror capitale erau cele două orașe: *territorium Sucidavense* la sud și *territorium Romulense* la nord. Din păcate, pînă în momentul de față nu posedăm date arheologice complete, spre a putea fixa granițele dintre aceste două unități administrative. Ajutați de puținele indicații arheologice (mai ales ștampilele de pe cărămizile militare) și ținînd seama, în același timp, de limitele geografice naturale, putem stabili că la vest, sud și est, ele se întindeau pînă la malurile Jiului, Dunării și Oltului. Granița de despărțire dintre ele poate fi fixată cu aproximație și în linie dreaptă, de la Scărișoara (pe Olt) pînă la Amărăști. Teritoriul Romulei îngloba spre nord, în mod sigur, castrul și așezarea romană de la *Enoșești* (j. Olt), unde se identifică localitatea antică *Acidava*. Nu putem ști sigur, dacă în teritoriul cu caracter municipal al Romulei intra și centrul *Castra Nova*, pînă azi încă nelocalizat topografic.

Ținînd seama de această organizație economico-administrativă, este firesc ca prezentarea dezvoltării vieții romane să fie expusă în cadrul celor două teritorii.

Alături de șesul fertil ce o înconjura, *Sucidava* beneficia de bogățiile luncii Dunării, de situația ei ca unul din marile porturi dunărene ale provinciei și de faptul că se găsea la capătul drumului Oltului, ce se lega aci, cu cel ce venea din Moesia Inferioară, la Oescus (Ghighi-Bulgaria), pe valea rîului Isker[1]. Ridicată pe o terasă înaltă a Dunării (cota 39,3), cetatea militară a ei a controlat timp de șase veacuri trecerea peste fluviu. Săpăturile noastre din ultimii 32 de ani au descoperit la Celei multe gropi cu gunoaie formate din resturi de oase de pește, cochilii de scoici și melci, coarne de cervidee, colți de porci mistreți, faună care, azi, este în mare parte dispărută (o dată cu suprafețele mari de codri ce existau în cîmpia românățeană, acum două mii de ani).

Numele localității — *Sucidava* — este vechi geto-dacic și însemnează în traducere, „tîrgul Sucilor" (**kueq—*kug* = „despicătură", după Russu, *Limba*, p. 78). Toponimicul ne este asigurat de inscripții și de izvoarele istorice antice. Într-o inscripție locală datată în jurul anului 250 e.n. (*An. ép.*, 1914, nr. 122) se vorbește de *curial(es) territorii) Σuc(idavensis)*, Pârvan credea că sigma grecesc, ca inițială a toponimicului (în loc de *S* latin) ar fi fost utilizat ca să redea sunetul dacic „ș", inexistent în fonetica și alfabetul latin, și, în acest caz, numele localității se rostea *Șucidava*. *ND* (*Or.*, XLII, 39) indica, în secolele IV—V, prezența unui *praefectus legionis quintae Macedonicae, Sucidava*. Ultima mențiune o găsim la *Procopiu* (*De aedif.* IV, 6, 34), unde numele localității este corupt: Συχίβιδα. Toponimicul se întîlnește și la sudul Dunării, în lumea getică. Este deci pomenit pînă în secolul al VI-lea e.n., cînd va dispărea, o dată cu întreaga așezare. Deci toponimic se dovedește existența pe aceste locuri a unui trib dacic, *succi*, al căror centru politic și administrativ se găsea pe locul unde se află azi satul Celei. Care era întinderea teritorială ocupată de acest trib, nu putem ști. După frecvența urmelor arheologice din a doua epocă a fierului, întîlnite la Sucidava și în teritoriul înconjurător, se pare că *succii* stăpîneau, pînă la venirea romanilor, cam actualul teritoriu al fostului raion Corabia.

Prima mențiune a ruinelor de la Celei o întîlnim la Marsigli, însoțită de o schiță a locului. Investigații de suprafață, mai apoi și săpături arheologice cu caracter diletantic, s-au făcut la Celei încă din prima jumătate a secolului trecut (Banul Mihalache Ghica, A. Treboniu Laurian, maiorul D. Papazoglu, Cezar Bolliac etc.). Pe atunci, ruinele orașului antic și ale cetățuii se ridicau mult deasupra nivelului solului, dar astăzi sînt dispărute aproape cu totul. Diletanții arheologi ai secolului trecut au realizat frumoase colecții arheologice prin săpăturile lor neștiințifice, sau prin cumpărături de antichități de la țăranii din Celei. Numai în primul an al veacului nostru, Gr. G. Tocilescu, pe baza unor cercetări bine organizate, a reușit, parțial, să precizeze planul orașului antic, pe al cetățuii de apărare și locul podului

roman. Din păcate, despre toate acestea, el a scris prea puțin. Vasile Pârvan intenționa să-și înceapă carierea sa de arheolog la Sucidava, dar unele dificultăți tehnice l-au obligat să renunțe. În schimb, prin interpretarea savantă a unei părți din materialul arheologic descoperit de Tocilescu, a adus însemnate contribuții pentru cunoașterea sistemului administrativ al teritoriului sucidavens.

Din 1936 s-au deschis la Celei mari campanii de săpături arheologice conduse de autorul acestei cărți, care continuă și azi sub aceeași conducere. Pe baza lor și a descoperirii unui bogat material istoric (păstrat azi la muzeele din Corabia, Craiova, București, Caracal și Orlea), se poate reconstitui viața din vechea așezare, din comuna primitivă (mil. III î.e.n.) pînă la apariția documentară a satului Celei (sec. XIII e.n.).

Urmele de locuire la Celei apar încă din perioada neolitică, prin cultura „Vădastra II" (mil. III î.e.n.), se continuă prin cultura „Coțofeni" (mil. II. î.e.n.), apoi prin culturile epocii de bronz, hallstattului, Latène-ului, perioada romană, bizantină și românească feudală, pînă în zilele noastre. Celeiul de azi înscrie cinci milenii de viață continuă!

Monedele, ceramica și unele obiecte de metal dovedesc că sucii de la Celei se găseau în relații de schimb cu grecii și romanii mai înainte de cucerirea lui Traian. În săpături s-au găsit amfore elenistice de import, monede și bronzuri grecești. Moneda romană circula la Sucidava cu trei secole mai înainte de cucerirea romană, vase și diferite produse manufacturiere romane din metal s-au găsit pe lîngă vetrele locuințelor din perioada Daciei libere. Centrul politic și militar al sucilor era pe platoul ocupat azi de către cetățuia constantiniană. El a fost distrus o dată cu ocuparea Daciei și destinat a fi cimitir roman, pînă la finele veacului al III-lea e.n. Cît privește începuturile stăpînirii romane, ele apar o dată cu deschiderea războaielor dintre Traian și Decebal. Împăratul roman ridicase la Sucidava (actuala grădină a școlii elementare) un mare castru de pămînt (aprox. 300×200 m), în epoca concentrării trupelor care urmau a înainta pe Olt, către Turnu Roșu. Din lista acestora făcea parte *cohors I Lingonum*, cunoscută după o țiglă ștampilată (*An. ép.*, 1964, nr. 202), adusă tocmai din Britania. În jurul acestui castru, după anul 106, se așază primii coloniști romani și alcătuiesc un sat *(vicus)*, care în decurs de un secol și jumătate se va transforma într-o așezare cu caracter urban ce avea pe la 250 e.n. o suprafață de circa 25 hectare, azi acoperită de satul Celei (Tudor, *Hommages A. Grenier*, Bruxelles, 1962, p. 1523 și urm.).

Săpăturile din ultimii ani au reușit a preciza forma și dimensiunile acestui sat roman, mai apoi oraș (fig. 19). La început, el fusese înconjurat numai cu un șanț de apărare lat de 8 m și adînc de 3,50—5,50 m (sec. II e.n.). Pe la sfîrșitul veacului al II-lea e.n. cînd încep primele amenințări barbare, orașul se înconjură cu ziduri de piatră, groase la temelii de 2,25 m

Fig. 19. Planul oraşului Sucidava

și în fața cărora se păstra vechiul șanț. Fortificațiile erau de formă trapezoidală, cu laturile lungi de 640 m (S), 590 m (N), 300 m (E) și 340 m (V). Tăria lor o constituia o serie de turnuri de apărare și porți ridicate pe fiecare latură. Turnurile se găseau unele față de altele la o depărtare de circa 90 m, erau patrulatere (9×3,70 m) pe latura de nord, est și vest (sec. II e.n.), iar pe cea sudică (construită la mijlocul sec. III e.n.) aveau formă de potcoavă (8,20 ×10,75 m). La colțurile fortificației existau turnuri circulare cu diametrul de aproximativ 9—12 m. Poarta principală a Sucidavei se găsea lîngă actuala școală elementară din Celei, avea deschiderea de 7,50 m; fusese străjuită de două mari turnuri semicirculare din zid cu paramente din blocuri cioplite regulat (fig. 20). Prin ea intra șoseaua ce venea de la Orlea (lată de 5,50 m). Drumul era pavat în interiorul orașului cu blocuri de piatră fixate într-un strat de beton, în care s-au păstrat urmele roților carelor (lungimea osiei era de 1,50 m). În afară, el era din pietriș. Drumul și poarta sudică a orașului prezintă două perioade de construcție, una din secolul al III-lea e.n. și alta de restaurare, în veacul al IV-lea e.n. De lîngă poarta de sud se înșiruiau în interior, pe ambele laturi ale străzii, edificii zidite cu piatră dintre care s-a identificat numai un atelier de turnat bronzul. Poarta de nord era mai modestă, cu deschiderea de 4,30 m și flancată de două turnuri pătrate (3,65×4,40 m) (fig. 21). Ea aparținea celei de-a doua epoci de fortificare (finele sec. II e.n.), pe cînd cea sudică este din a treia etapă (mijlocul sec. III e.n.). Toată zidăria întăriturilor orașului fusese ridicată cu piatră adusă din Bulgaria și cu cărămidă fabricată pe loc. Întăriturile acestui oraș au rămas în picioare în întregimea lor, pînă cînd s-a construit cetățuia romano-bizantiană de la colțul de sud-est al orașului (sec. IV e.n.).

Cu toate că urbanistic Sucidava din secolele II—III avea dezvoltarea unui oraș de seamă, cu străzi, piețe și o populație ce se ridica pînă la șapte-opt mii de locuitori, romanii nu i-au recunoscut din punct de vedere juridic rangul de *municipium* și *colonia*. Au menținut-o în calitatea de *pagus*, adică tîrg, ca centru al unui teritoriu întins. Dintr-o inscripție pusă cu prilejul restaurării templului zeiței *Nemesis*, pe la mijlocul secolului al III-lea e.n. (*An. ép.*, 1914, nr. 122 și Pârvan, *Dacia Malvensis*, p. 63 și urm.), rezultă că acest organism rural era condus de un consiliu format din delegați ai comunelor teritoriului *(curiales)*, prezidați de doi „primari" aleși o dată la cinci ani *(quinquennales)*, cu toții fiind însă controlați de către comandantul garnizoanei locale. Atare organizații existau în multe părți de la periferia provinciei Dacia, dar singurul care ne rămîne documentat epigrafic este cel de la Sucidava. Termenul *curiales*, pentru denumirea acestor delegați rurali în consiliul central de conducere (ce se aduna probabil în templul Nemesidei), apare prima dată pe la mijlocul veacului al III-lea e.n. O atare conducere își are două explicații. În primul rînd,

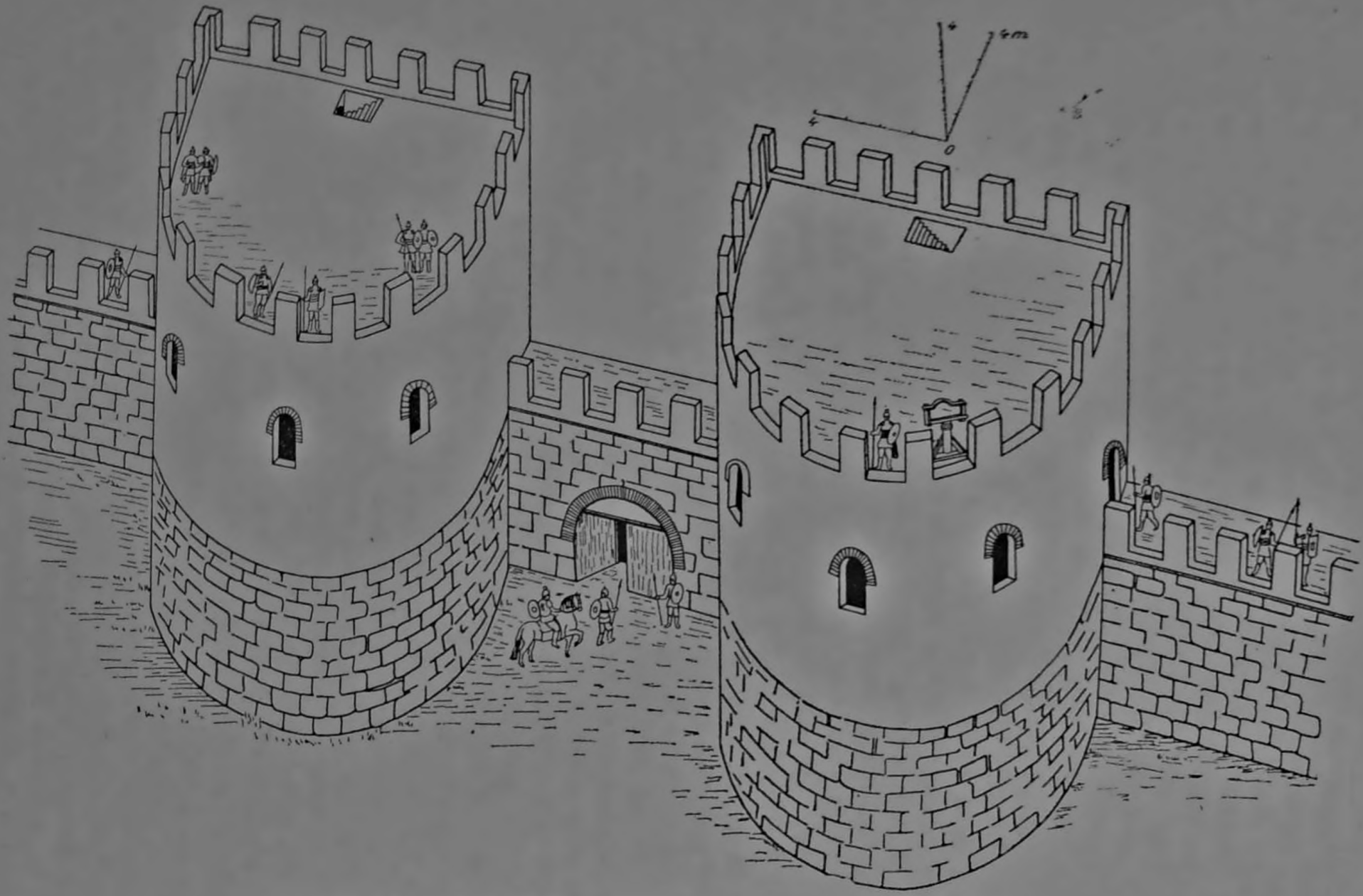

Fig. 20. Poarta de sud a orașului Sucidava (reconstituire).

populația indigenă dacică era numeroasă și stăpînitorii nu aveau interesul să-i acorde drepturile rezervate cetățenilor romani (în cazul în care orașul era declarat *municipium* sau *colonia*). În al doilea rînd, exploatarea bogățiilor agricole și viticole ale teritoriului fusese „militarizată", spre a se obține cît mai multe venituri plătite în produse agricole, vite, vin etc., de către satele dacice, obligații de care cetățenii romani erau în mare parte scutiți sau păsuiți parțial. Comandantul militar roman din Sucidava era acela care stabilea planul de culturi agricole și cotele în cereale ce urmau a fi predate de către țăranii indigeni.

Pe terasele Dunării se cultiva de asemenea și vița de vie, menționată în testamentul unui viticultor, păstrat fragmentar (*CIL*, III, 14493); „...doresc și poruncesc (a se da) îngrijitorilor mormîntului meu venitul celor două iugăre de vie și folosința clădirii, care este legată de mormîntul meu, și să se cedeze numai cu condiția mai sus scrisă: oricăruia dintre urmașii mei se va da moștenirea, să fie dintre rudele de sînge sau dintre cele substituite, dacă acelea se vor stinge. Voiesc și dispun ca moștenitorii mei să înlocuiască pe îngrijitorul mormîntului care ar muri sau și-ar părăsi însărcinarea sa, cu aceeași clauză prin care au fost instituiți îngrijitorii de mai înainte; și să-și îndeplinească la fel serviciul și... dacă cumva un îngrijitor pus ar neglija ceva din această învoială privind dorința mea, să fie îndepărtat și înlocuit cu altul, care după porunca mea să îndeplinească anual cele sfinte la mormîntul meu, așa cum s-a scris mai sus. Aceste vii și casa să fie rezervate îngrijitorilor, fără drept (asupra lor) pentru moștenitorii mei, neputîndu-se da sau înstrăina. Dacă cineva va voi să le vîndă sau înstrăina, ceea ce s-ar face contra voinței testamentului meu, vînzarea și înstrăinarea să fie nule și (vinovatul) să plătească o amendă de... mii dinari. Acești bani să se adauge la cei rămași din moștenire... astfel, ca, după moartea mea, îngrijitorii să-mi facă anual slujbele sfinte, din produsul viilor menționate mai sus".

Din puținele înscripții ce posedăm azi, putem stabili că populația Sucidavei era destul de împestrițată ca origine. Printre romani se remarcă mulți veterani ce se retrag pe malul Dunării; acolo deveneau proprietari de sclavi și de pămînt și ocupau, desigur, dregătoriile administrative (*CIL*, III, 14490—14492 și *An. ép.*, 1959, nr. 322). Unii dintre orășeni practicau meșteșuguri, ca tăbăcăria, zidăria, olăria și turnatul unor metale. Se constată că cei ce se așază ca proprietari la Sucidava vin de departe, din Asia Mică, Macedonia, Italia etc. Veteranul *Caius Crispinus Firmus*, născut la *Aspendus* (Pamphylia) servise în legiunea I Italica din *Novae* (Șiștov — Bulgaria), apoi împreună cu soția sa *Aurelia Severa*, și nepoții *Aurelius* și *Primilla*, devenise proprietar la Sucidava (*CIL*, III, 14491). Un caz similar întîlnim în epitaful lui *Quintus Philippicus*, fost *signifer* în legiunea a V-a Macedonica, probabil un trac elenizat din orașul Edessa, în Macedonia,

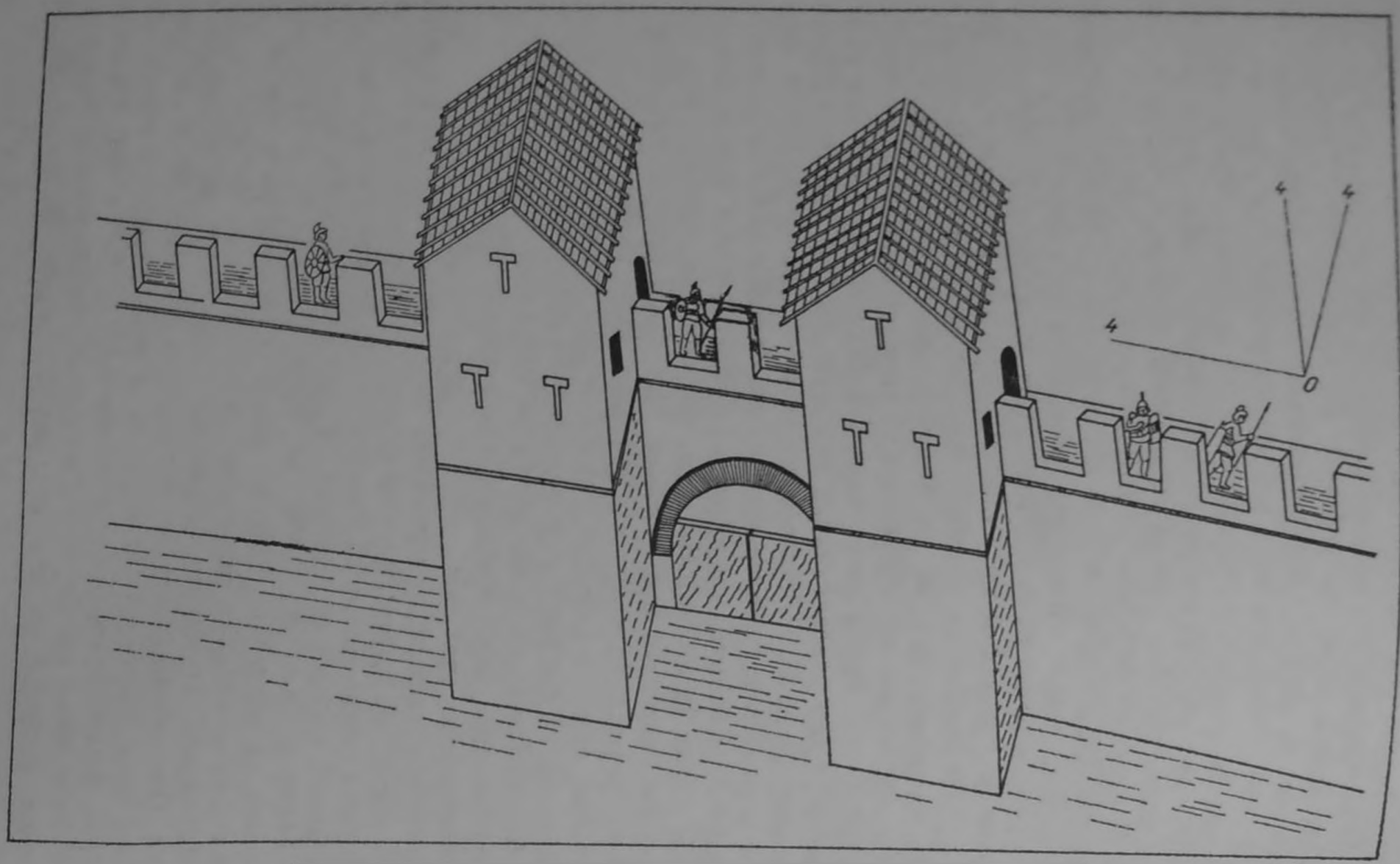

Fig. 21. Poarta de nord a oraşului Sucidava (reconstituire).

decedat la 40 ani și îngropat la Sucidava de foștii săi sclavi, zidarul *(architectus) Antonius* și curelarul *(coriarius) Titus*, ca moștenitori (*CIL*, III, 14492). Pe piatra de mormînt defunctul este sculptat cu steagul legiunii în mîna dreaptă și cu vulturul alături de el. Piatra tombală a fost sculptată cu multe ornamente florale și arhitecturale, de către un meșter iscusit. La Sucidava se mai fixase ca veteran și centurionul *Probus*, care împreună cu soția sa cu nume elenic, *Apollonia*, adorau acolo pe *Iupiter Dolichenus* (*CIL*, III, 14490 = Merlat, nr. 38). Centurionul *Ceselinus*, îngropat la Sucidava, fusese tot un veteran stabilit acolo (*An. ép.*, 1959, nr. 322). În alte inscripții fragmentare întîlnim nume, ca *Marciana* și *Quintilianus*(*An. ép.*, 1959, nr. 321); *Aurelius Antonius* (Tudor, *OR*[3], *SE*, 210); *L. Aurelius* (*An. ép.*, 1939, nr. 147); *T. Iulius Evanthus*, grec după nume (*CIL*, III, 14494) *Marinus*, și *Iulianus*, probabil orientali și adoratori ai lui Mithras (Tudor, *SCIV*, 17,3, 1966, p. 600, nr. 18). În general, știm prea puțin despre populația Sucidavei, care din punct de vedere etnic era dominată de elementul autohton, apoi de cel roman.

Cu totul modeste sînt de asemenea știrile privitoare la sclavii acestora. De prin anii 180—183 e.n. posedăm o interesantă inscripție din care se poate stabili că la Sucidava funcționa un oficiu de vamă condus de către doi sclavi de stat, *Zoticus* și *Salvianus*, ca *servi villici*, puși sub ordinele procuratorului financiar *Claudius Xenophon* (*CIL*, III, 8042). Se încasau taxe mai ales în portul orașului pentru mărfuri ce veneau sau treceau peste Dunăre. Cei doi sclavi ca șefi ai oficiului vamal activau într-un birou ridicat în port, erau oameni știutori de carte și de încredere în asemenea operații financiare. Trebuie să admitem însă că mulți robi lucrau pămîntul sau activau în atelierele locale de cărămidărie, ceramică și metalurgice; dar, asupra cărora nu deținem nici o informație directă.

Sucidava își aducea piatra brută pentru construcții din numeroasele cariere de pe malul drept al Dunării. Pentru monumentele de arhitectură și sculptură importa „calcarul de Vrața", de pe valea Iskerului, o piatră cu aspect cretos, ușor de fasonat, dar puțin rezistentă la intemperii. Se constată de asemenea că în prima jumătate a secolului al II-lea e.n. se aduceau și vase originale *terra sigillata*, cu nume de producători, ca: *Cintugenus* (*An. ép.*, 1939, nr. 96) și *Primus* (*SCIV*, 17, 1966, p. 601, nr. 24) ale căror produse s-au imitat și de către olarii din Sucidava. S-au mai adus pe cale comercială amfore cu vin superior sau cu untdelemn din insulele Mării Egee, marcate cu nume de producători, ca: *Sozon*, *Stratoneikos* și *Chanteos* (*An. ép.*, 1939, nr. 96 și Tudor, *OR*[3] , *SE*, 302—305). Prin aceste relații de negoț se explică marele număr de monede ale orașelor grecești din Balcani

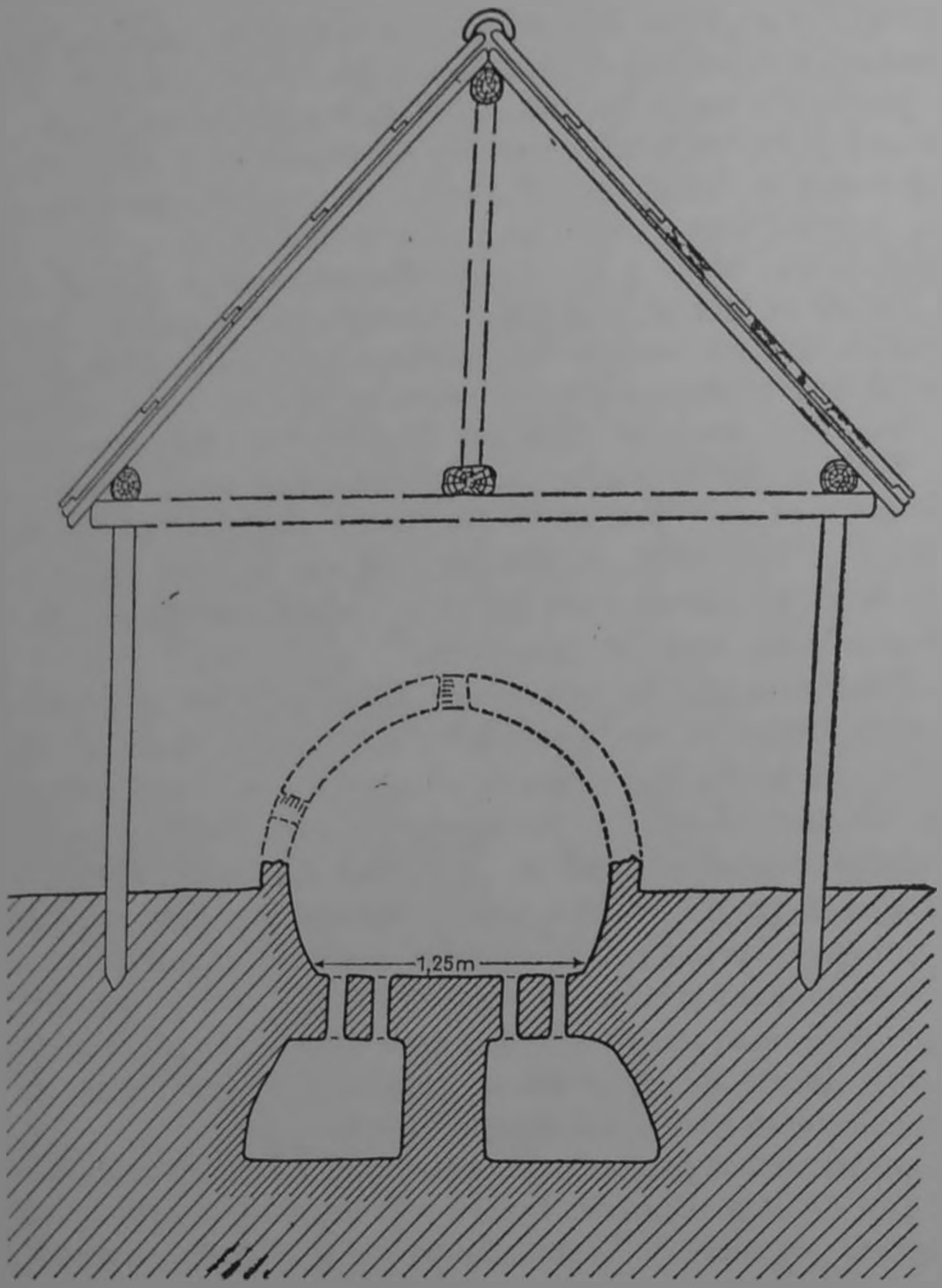

Fig. 22. Cuptor de olar din Sucidava (reconstituire).

și Orient întîlnite la Sucidava (Philippopolis, Marcianopolis, Odessos, Pautalia, Niceea, Nicomedia, Anchialos ș.a.).

Argila plastică și bogăția lemnului din pădurile dispărute azi au favorizat înflorirea atelierelor de modelat vasele de lut și turnat cărămizile. În mai multe locuri, săpăturile au surprins cuptoare de ars vase de culoare roșie sau vînătă. Tot olarii erau aceia care confecționau lămpi de lut, conducte de apă și diferite figurine cu caracter religios. Ei nu se dădeau în lături

a copia cu tiparul vasele de lux sau lămpile aduse prin import. Cunoaștem și numele unui olar din Orlea, *Marcus Martinus*, care prin secolul al II-lea e.n. se specializase în producția de urcioraşe destinate riturilor funerare și religioase (Tudor, *OR*[3], *SE*, 471).

Cea mai mare producție au avut-o atelierele pentru turnat cărămizi, țigle și olane. S-au găsit cărămizi pătrate lungi de 65 cm și țigle cu lungimea de o jumătate de metru. De o mare importanță documentară sînt ștampilele aplicate pe astfel de produse din care aflăm numele unor producători civili, precum și pe al trupelor ce au trecut prin garnizoana locală. Avem dovezi că țigla și cărămida de la Sucidava, de o calitate neîntrecută în Dacia, se exportau și peste Dunăre.

Grație unei serii de descoperiri, s-a putut stabili activitatea unor mici ateliere de turnat plumbul la Sucidava. Săpăturile au dat la iveală și material brut, gata de folosit, ca bare și foi de plumb. Din acest metal s-au turnat tăbliţe de plumb folosite în cultul unor divinități, greutăți de cîntar și alte obiecte. Cea mai bogată producție a meșterilor *plumbarii* au fost însă ramele pentru oglinzile rotunde de sticlă. În întregul Imperiu roman s-au făcut pînă acum circa 200 de descoperiri de atare rame de plumb dintre care, jumătate, și cele mai frumoase, sînt de la Sucidava! Unele poartă inscripții cu numele meșterilor creatori de modele, ca: *Lollianus* și *Brutus* (*An. ép.*, 1961, nr. 87), sau cuvinte galante adresate unor femei cărora li se duceau în dar atare obiecte de toaletă. De o rară măiestrie apare ornamentația acestor oglinzi decorate cu elemente vegetale, animale exotice, nimfe, combinații de figuri geometrice și altele (Tudor, *Dacia*, N.S., III, 1959, p. 415 și urm.).

Descoperirile întîmplătoare și săpăturile arheologice au adus la lumină un mare număr de monumente scrise sau sculptate, dedicate unor divinități romane sau orientale. Din lista lungă a acestora reținem constatarea că, în majoritate, ele au fost închinate unor zei sau zeițe de caracter agrar, legate deci de fertilitatea agricolă a locului (Ceres, Bacchus, nimfele, Priap, Diana ș.a.). Urmează apoi ca număr cele privitoare la practicarea unor culte orientale și mistice (Mithras, Iupiter Dolichenus, Attis, Hekate, Isis etc.).

Satele care intrau în componența teritoriului cetății Sucidava pot fi grupate în trei categorii, determinate de poziția lor geografică și de gradul de înflorire.

Grupa cea mai numeroasă și mai dezvoltată o constituia lanțul de pe malul Dunării, dintre gurile Jiului și ale Oltului. În același timp, viața romană pe malul stîng al fluviului se prelungește continuu, pînă în secolul al VI-lea e.n., pe cînd, în rest, ea are întreruperi. Din păcate, pînă azi nu s-a făcut nici un fel de săpătură arheologică pe vetrele acestor sate,

și tot ceea ce știm despre ele se datorește hazardului descoperirilor. Identificarea așezărilor rurale și aprecierea gradului lor de dezvoltare se face azi, mai ales, după modestele urme ceramice și de cărămizi ce se pot vedea la suprafața terenului.

Urmele romane de sate, pe malul Dunării, între Jiu și Olt, sînt mai numeroase și abundente ca material arheologic, datate ca durată (după ceramică și monede) din secolul al II-lea pînă în veacul al VI-lea. Densitatea acestor vestigii se explică prin fertilitatea solului și bogăția luncii Dunării. La *Branișlea* (com. Lăcusteni, j. Dolj) există o așezare rurală unde în afară de ceramică s-au aflat monede de argint de la *Faustina Senior* și *Caracalla* (C. Preda, *SCN*, II, 1958, p. 467, n. 7). Resturile arheologice romane de la *Bechet* (j. Dolj) aflate lîngă gura Jiului sînt semnalate de către Aug. Treboniu Laurian și apoi de unele descoperiri clandestine făcute între cele două războaie mondiale (vase, monede, fragmente sculpturale ș.a., azi dispărute). Mai sus, în *Lișteava* (j. Dolj), Tocilescu a identificat la răsărit de sat, în locul „Ogrinul", urme vechi de locuire cu monede romane. Lîngă marea comună *Dăbuleni* (j. Dolj) s-au aflat cărămizi romane, ceramică și bucăți de marmură, precum și o amforă intactă din secolul al III-lea e.n.

Multe insule și grinduri, ca cel numit „Grădiștea", din lacul Potel, în fața satelor *Ianca* și *Potel* (j. Olt), conțin urme romane fără să fi constituit *vici*. Într-o atare modestă așezare din baltă s-a găsit și un relief al Cavalerului trac. Peștele, pășunile, stuful și alte bogății ale bălții — unde se putea trăi în locuri ferite de atacurile hoților sau ale barbarilor — au atras grupuri de oameni. Ele se identifică prin fragmente ceramice romane și monede, pe întreaga suprafață a lacului Potel (care cuprinde și balta Orlea). Asemenea locuiri s-au mai identificat (1963) în fața comunei Orlea, în grindurile numite: „Iancu Mușat", Răcarul Mic și Mare. În fața *Grojdibodului* întîlnim asemenea urme pe grindurile „Creața" (ceramică sec. II—VI e.n.); „Băcilă" (amfore romane și alte fragmente ceramice); „Tînjală" (ceramică tîrzie romană); „Tănase" (amfore romane) și „Cușnița" (ceramică romană). În fața satului *Ianca*, atare urme de „locuințe lacustre romane" aflăm la „Casa pădurarului" și grindul „Dinu". Ele continuă și vizavi de satul *Ștefan cel Mare*, în locurile „Neagu", „Măsura Petrei", „Pucioasa"; la satul *Călărașu* în locul „Armaș"; la satul *Sărata*, în nisipurile de la „Vadul Bercii" și la *Gura Padinii*, în grindul „Puru" (toate în j. Olt). Un *vicus* roman se găsea la *Gura Padinii* (j. Olt), indicat prin multe vase și monede romane (sec. II—IV e.n.). Așezarea rurală romană se găsea la o jumătate de kilometru spre vest de sat, unde pe rîpa Dunării se văd urme diferite (ceramice, cărămizi etc.) pe o lungime de 600 m.

Aceleaşi urme se află şi la *Hotaru* (com. Grojdibod, j. Olt), ca ceramică şi un mormînt descoperit pe malul lacului Potel.

Actuala comună *Grojdibod* a fost o prosperă aşezare rurală romană. Acolo te întîmpină pe malul Dunării o masă continuă de cioburi şi de cărămizi romane care se extind şi în comună. La Grojdibod s-a descoperit (1842) diploma militară emisă, la 22 martie 129, soldatului *Eupator*, fiul lui Eumene, din trupa *vexillatio equitum Illyricorum*. Beneficiarul ei se născuse la *Sebastopolis*, în provincia Pont şi cînd se aşeza ca proprietar şi veteran, în anonimul *vicus* de la Grojdibod, era tatăl a cinci copii, toţi cu nume greceşti: *Eupator*, *Eupater*, *Eumene*, *Thrason* şi *Philopatra*. La nord de Grojdibod s-au săpat, acum o sută de ani, mulţi tumuli funerari, iar în sat există urme de zidării, monede şi fibule din bronz.

După Celei, comuna *Orlea* este cel mai important centru arheologic din teritoriul sucidavens. Pe întregul mal al Dunării şi pe terasa din faţa actualei comune abundă un bogat material roman foarte variat, încît s-a format în localitate un frumos muzeu cu aceste descoperiri. Şi aici, urmele romane ţin din secolul al II-lea pînă în secolul al VI-lea e.n. şi continuă pe cele dacice (ceramică şi monede) din epoca Latène. Dacii din Orlea aveau schimburi economice cu lumea elenistică, de unde primeau amfore cu vin sau untdelemn, unele cu ştampile, cît şi produsele din bronz. În epoca romană, trăiau acolo proprietari de ţară, ca *P. Iul. Vitalianus* (*An. ép.*, 1959, nr. 335), *Anicetus* ş.a. Olarii locali erau foarte activi, copiau cu abilitate în oficinele lor opaiţele cu firmă (Armenius, Ianuarius, Annius etc.), vase sigilate şi figurine din bronz. Una dintre aceste figurine de lut înfăţişează un Silen încununat, cu un amulet la gît, şi avînd o faţă ce se aseamănă cu a unui maur (G. Bordenache, *Dacia*, N. S., II, 1958, p. 274 şi urm.). Se importau şi pietre gravate, dintre care una, fiind cu inscripţia *abrasax*, dovedeşte existenţa în acel loc a unei comunităţi gnostice creştine, în secolele III—IV e.n. (Tudor, *SCN*, III, 1960, p. 375 şi urm.). Cea mai importantă descoperire la Orlea este un al treilea pod roman pe Dunăre, semnalat încă de Marsigli la Vadin-Bulgaria. Acest enigmatic pod roman avea capetele din zidărie, iar picioarele din Dunăre din stîlpi puternici de lemn, de care se puteau ancora corăbii spre a se aşterne podeaua pe ele. Se pare că acest pod servise lui Cornelius Fuscus în timpul nefericitei sale expediţii, din anii 86—87, împotriva lui Decebal (Tudor, *Latomus*, XX, 1961, p. 501 şi urm.). Vestigii de sate romane pe malul Dunării s-au mai aflat recent la *Corabia*, în locul „Valea Seacă"; la *Săliştioara* şi două la *Gîrcov*, dintre care cel mai important se găsea în locul „Rudari". De semnalat de asemenea, între Corabia şi *Izbiceni* (j. Olt), în plin cîmp urmele unei *villa rustica*, lîngă care funcţiona un cuptor de olar ce producea opaiţe cu ştampilele Ianuarius şi Flavius. Ultima aşezare romană mai importantă de pe malul Dunării, pe care o putem îngloba în teritoriul Sucidavei, se găsea la *Izlaz* (j. Teleorman). Ea succeda unui sat dacic cunoscut prin

ceramică și printr-un tezaur cu denari republicani. Tot aici, fiind și capătul sudic al limesului *Alutanus*, localitatea era prevăzută cu două castre de apărare, unul pe insula Verdea și altul în punctul „Racovița", ambele grav avariate astăzi. Încă din vremea lui Aug. Treb. Laurian și Cezar Bolliac s-au găsit pe malul Dunării, la Izlaz, sarcofage de piatră, urcioare și monede (Faustina Senior și Septimiu Sever). Recentele cercetări de suprafață au identificat acest *vicus* la apus de comuna Izlaz, în „Viile Verdea". Ceramica din acest loc indică o locuire și după părăsirea Daciei.

Pe malul drept al Oltului, între Izlaz și Scărișoara (zonă a teritoriului Sucidavei), s-au identificat multe vetre de vechi sate romane. În decursul timpului, eroziunile Oltului au fost atît de puternice și de adînci, încît ele au dispărut în mare parte, împreună cu drumul roman ce le unea. Au rămas ceva urme la *Doanca*, *Tia Mare*, *Cilieni* (toate în j. Olt). În apropiere de *Cilieni* sînt urmele a două sate romane, unul în punctul „Drumul Buților" (monede, ceramică, cărămizi, țigle) și altul de 6 km spre *Vișina Veche*, în plin cîmp (unde ar putea fi numai o *villa rustica*). Importantă era așezarea romană dintre *Rusănești* și *Jieni* (j. Olt) pe locul numit azi „Cetate" (către Voineasa), situată între ultimele două sate amintite mai sus. Pe acest loc existase un mare cimitir roman destinat unor proprietari de țară ce se îngropau în movile de pămînt. Unul dintre aceștia fusese cetățeanul roman *Titus Patulcius Severus* (*CIL*, III, 8039), proprietarul unei ferme agricole *(villa rustica)* pe malul Oltului.

Într-o altă movilă, înaltă de opt stînjeni, săpăturile clandestine făcute în secolul trecut au scos la iveală cea mai mare piatră de mormînt din Dacia romană, cu înălțimea de 4 m (*CIL*, III, 8040=6281). Frontonul monumentului este decorat cu doi lei păzitori ai mormîntului. Din epitaf se vede că monumentul a fost așezat pe mormîntul lui *Aelius Vales*, poreclit și *Esbenus*. Se îngrijiseră de înmormîntare soția sa *Syra* și un fost libert, numit Fortunatus. Esbenus decedase la vîrsta de 80 ani și fusese unul dintre cei mai mari proprietari de pămînt și de sclavi din acel loc (dovadă mărimea pietrei sale de mormînt). Piatra de mormînt și-o adusese tocmai din Bulgaria. După poreclă (Esbenus-Hesbenus), deducem că era un autohton traco-get îmbogățit. Syra și Fortunatus erau frați, foști sclavi ai bătrînului. Syra se căsătorise cu Esbenus și prin aceasta obținuse eliberarea din sclavie, atît a ei, cît și a fratelui său. La moartea stăpînului, ambii sînt lăsați moștenitori, probabil din lipsă de rude apropiate. Recunoștința lor se manifestă prin acest colosal monument funerar (Tudor, *Ist. sclavaj.*, p. 214 și urm.). La *Scărișoara* (j. Olt), ultimul punct de pe malul Oltului pe care-l vedem intrînd în componența teritoriului Sucidavei, urmele satului antic se reduc azi la cărămizi și cioburi.

Satele din interiorul teritoriului Sucidavei, îndepărtate de cele două mari artere hidrografice, sînt rare, modeste ca dezvoltare și lipsite de material epigrafic.

La *Dobroteşti* (j. Dolj), *Cruşov*, *Vîrtop*, *Vădăstriţa* și *Vişina Veche* (j. Olt) singurele urme ce indică *vici* sînt ceramica romană, fibulele, cărămizile și înmormîntările în tumuli. Din această zonă interioară, cel mai important sat roman se găsea la *Amărăştii de Sus* (j. Dolj) unde urmele bogate din locurile „Obîrşia", „Buciniş" și „Pisc" ar putea indica chiar trei aşezări rurale separate. De aici provine și o statuetă fragmentară (în marmură) a lui *Iupiter Dolichenus*. Pendinte de *vicus*-ul de la Amărăştii de Jos, era un altul semnalat la *Zvorsca* (com. Amărăştii de Jos), în locul „Meterez", prin ceramică, cărămizi, vase ș.a. Resturile bogate ale unei aşezări rurale romane se întîlnesc de asemenea la *Amărăştii de Sus* (j. Dolj), în locurile, „Siliştea Bascilor", apoi la „Siliştea Veche", unde pe o suprafaţă de 200 hectare se găsesc cărămizi, cioburi și monede romane (Antoninus Pius, Faustina Senior etc.). Din cărămida scoasă de acolo s-a construit biserica din sat. În locul numit „Polcovnic" s-au descoperit vîrfuri de *pilum*, săgeţi, cărămizi, monede și lespezi de pardoseală. Aşezarea romană din *Brastavăţ*, de lîngă balta „Cruşov" (zidării, cărămizi, sculpturi funerare ș.a.) a fost identificată de către V. Pârvan. În *Vădastra* (j. Olt) pe locul numit „Cetate", de pe malul sudic al bălţii Obîrşia, și în punctul „Malul Roşu" sînt bogate urme romane (sarcofag, opaiţe, cărămizi, ceramică, zidării, tuburi de lut, monede de la Filip Arabul ș.a.). Putem înscrie și aici un anonim *vicus*. La *Urzica* (j. Olt), pe locul numit *Boca*, se semnalează descoperiri ceramice cu monede (Vespasian, Traian, Hadrian). Către Jiu se amintesc un tezaur monetar (Vespasian-Hadrian), la *Brabeţi* (com. Locusteni, j. Dolj), și un castru roman de pămînt, în locul „Roaba" din *Căciulăteşti* (com. Dobreşti, j. Dolj). Nu putem şti dacă existau aşezări rurale și în aceste două locuri.

Este foarte probabil că elementul colonizator roman (aşa cum de altfel mărturisesc și urmele arheologice) s-a grăbit să ocupe pămînturile de pe malurile Dunării și Oltului, unde bogăţiile erau mai mari și numeroase. Prin aceasta, elementul autohton geto-dacic din timpul stăpînirii romane a fost parţial împins spre interiorul teritoriului Sucidavei, lipsit de cursuri de apă și mai îndepărtat de principalele artere de comunicaţie. Satele de coloniști s-au îngrămădit cu precădere pe lîngă cursurile celor trei ape. Ei erau mai ales veterani. Statistic, pînă în momentul de faţă, pentru întreaga cîmpie românească ne sînt indicate urmele a cel puţin 40 de sate romane.

Din punct de vedere cultural, viaţa acestor aşezări rurale din centrul cîmpiei a fost destul de modestă. Faptul se dovedeşte prin absenţa monumentelor scrise. Singurii care ridică inscripţii în cinstea zeilor sau la mormîntul rudelor sînt marii și mijlocii proprietari de ţară care în cea mai mare parte erau elemente militare sau civile colonizate, mai puţin autohtoni romanizaţi.

În aceste sate, populația geto-dacică (în sec. III) nu mai poate fi identificată cu ușurință, deoarece, în tehnica construcțiilor și fabricarea vaselor, ea adoptă treptat moda romană. Această populație indigenă de la țară a rămas în marea ei majoritate neștiutoare de carte și adesea refractară culturii romane. Ea trebuia să muncească din greu pentru a face față impozitelor apăsătoare ce-i erau impuse de către romani.

Bălțile Dunării și suprafețele mari de păduri constituiau loc de adăpost pentru populația romanică amenințată de barbari, de aceea, pe malul fluviului, urmele romanității pot fi găsite pînă în secolul al VI-lea e.n., iar satele de acolo au avut un permanent contact cu romanitatea din Balcani. Garnizoana din Sucidava a deținut un rol însemnat pentru aceste legături economice și culturale dintre cele două maluri. Sub zidurile Sucidavei se făceau schimburi între cele două lumi și tot de aici au pornit mulți misionari creștini înspre nord, în secolele IV—VI e.n.

Săpăturile arheologice de la Sucidava ne-au adus în ultimele trei decenii prețioase știri legate de problema stăpînirii romane în sudul Daciei după evacuarea provinciei. Ele au dovedit că, la evacuarea Daciei, Aurelian a menținut sub control roman o serie de capete de pod de pe malul stîng al Dunării, în care modul de viață roman a continuat pînă la începutul epocii bizantine. Între acestea se enumeră, în primul rînd, Sucidava cu tot malul Dunării, de la Izlaz pînă la Bechet. Succesiunea regulată a monedelor romane și urmele ceramice sînt în măsură să ne arate că o fîșie de pe acest mal se găsea după 271 sub protecția garnizoanei romane de la Sucidava. Pînă la apariția lui Attila, nimic grav nu tulbură înflorirea romanității de pe acest mal. Menținerea stăpînirii romane este legată aici de fertilitatea cîmpiei Dunării (Tudor, *RIR*, X, 1940, p. 216 și urm.).

Prin cercetările de la Celei, s-a putut stabili că Aurelian a lăsat, în 271, la Sucidava, detașamente de pază din cohortele a III-a și a IV-a ale legiunii a V-a Macedonică. După evacuarea Daciei, această legiune fusese transferată de la Potaissa (Turda) pe malul opus Sucidavei, la Oescus. Păstrarea continuă și întărirea militară a acestui cap de pod de la Sucidava i-au dat posibilitatea împăratului Constantin cel Mare (306—337) ca să încerce o recucerire a Daciei. Pentru realizarea acestui plan îndrăzneț, el a ridicat la Sucidava o serie de construcții cu caracter militar și a transformat-o într-o mare bază militară. Pentru o perioadă de 30—40 de ani, viața a reînflorit la Sucidava stimulată de întărirea stăpînirii romane la nord de Dunăre (Tudor, *RIR*, XI—XII, 1941—1942, p. 134 și urm.).

În primul rînd, Constantin cel Mare a construit între Sucidava și Oescus un pod roman cu o lungime totală de 2 400 m. Portalul lui nordic a fost descoperit la capătul de lîngă Dunăre al uliței ce coboară pe lîngă școala elementară din Celei. Cercetările care s-au putut face cu scafandri (în1933) au arătat că acest pod din punct de vedere tehnic a fost o copie după al

lui Traian de la Tr. Severin. În brațul navigabil al Dunării s-au mai menținut resturile a trei picioare de zidărie a căror formă, mărime și tehnică constructivă sînt aidoma cu ale podului lui Traian de la Tr. Severin. Picioarele au fost îmbrăcate cu blocuri de piatră legate cu scoabe de bronz. Acum 150 de ani, un pescar din Celei a prins în năvod o atare scoabă și de atunci localnicii cred că podul era cu „picioare de aramă". O bună parte din pod fusese lucrată în întregime din lemn. Imaginea lui ni s-a păstrat pe două medalioane bătute de împărat, în anul 328 e.n. cînd s-a sărbătorit terminarea lucrărilor. Se pare că arhitectul lui a fost un mare constructor hidraulic din veacul al IV-lea, Teophilus Patricius, care tocmai în acest moment scrie o monografie despre podul lui Traian. De reținut faptul că o lucrare atît de grandioasă, ca podul lui Constantin cel Mare de la Sucidava, nu s-a făcut numai pentru a lega un orășel de malul sudic al Dunării. Rostul lui era acela de a uni o întreagă regiune stăpînită de romani la nord de fluviu de trunchiul Imperiului roman (Tudor, *AO*, XIII, 1934, p. 107 și urm.).

Cu ajutorul inscripției de pe un stîlp de șosea, descoperit la nord de satul Celei, mai constatăm că o dată cu podul, primul împărat creștin restaurează și drumul roman dintre Sucidava și Romula (*An. ep.*, 1939, nr. 19). Acest drum se vede și azi prin arături și era de o mare însemnătate economică și militară pentru întreaga cîmpie românățeană.

O a treia construcție de seamă la Sucidava realizată de către Constantin cel Mare a fost cetățuia militară de pe platoul de la colțul de sud-est al orașului. Ea este lungă de 130 m, posedă un larg șanț de apărare (30 m lat și 7—10 m adînc), numeroase turnuri defensive și o poartă de acces spre Dunăre. Scopul ei era de a păzi podul și de a adăposti trupele ce controlau noile anexiuni teritoriale. Din inventarul ei arheologic rezultă că soldații care o ocupau făceau parte din grupa așa-zișilor *limitanei*. Ei erau un fel de miliții de graniță, care prestau serviciul de garnizoană în schimbul unui lot de pămînt ce li se acorda de comandant. În sînul acestor soldați-plugari întîlnim și elemente barbare colonizate cu aceleași drepturi și obligații. În cetate locuia în permanență un *praefectus* care se ocupa atît de apărarea regiunii, cît și de efectuarea la timp a culturilor agricole. De multe ori, pentru operații militare, el cerea sprijinul altor garnizoane de pe malul drept al Dunării, a căror prezență la Sucidava se constată pe baza ștampilelor ce lasă pe cărămizi (Tudor, *MCA*, I, 1953, p. 729 și urm. și *SCIV*, XI, 1960, p. 335 și urm.).

Cît de mult se înviorase viața economică la Sucidava ne arată multimea monedelor din veacul al IV-lea descoperite acolo. Dar tot aceste monede împreună cu resturile ceramice ne ajută să determinăm și limita nordică pînă la care s-a întins stăpînirea lui Constantin cel Mare în sudul Daciei. Se constată că acest material arheologic apare în masă pînă sub poalele marelui val de pămînt, denumit astăzi „Brazda lui Novac". Valul pornea pe lîngă Tr. Severin, trecea pe la Craiova și atingea cîmpia românățeană, pe la satele

Popînzălești, Brîncoveni și Cioroiu, ca să continue la răsărit de Olt, pe la Găești—Titu—Ploiești—Mizil.

Recuceririle făcute de acest împărat în Dacia au avut o mare importanță pentru reîntărirea romanității. La sud de „Brazda lui Novac", fostele sate romane au renăscut și un nou val de coloniști a pătruns în veacul al IV-lea la nord de Dunăre. Intensificările atacurilor gotice, pe la 370, au silit pe romani să se retragă treptat spre Dunăre și să părăsească noile cuceriri. Dar o mare parte din populația romanică rurală a rămas și de astă dată pe loc, după cum indică urmele arheologice găsite la Romula.

Pe timpul împăratului Theodosiu al II-lea (408—450) stăpînirea romană la nord de Dunăre se redusese iarăși la vechile capete de pod din vremea lui Aurelian. Sucidava era doar o mică insulă apărată bine de puternica sa cetățuie constantiniană. Tocmai în acest moment au avut loc pe valea Dunării inferioare furtunoasele atacuri ale lui Attila, care între anii 442 și 447 cucerește și arde Sucidava. Absența urmelor arheologice de aci și din întreaga cîmpie românățeană (după 447) ne arată că satele s-au împrăștiat de frica hunilor și mulți locuitori s-au retras spre locuri ferite, mai ales în bălțile și luncile Dunării. Deci pentru viața romană din această cîmpie, atacul lui Attila constituie un adevărat dezastru, dar vremelnic. Moartea neașteptată a șefului hunilor (453) și dezmembrarea marelui său imperiu au dat posibilitate oamenilor să revină la vechile lor vetre și viața de pace să-și reia firul întrerupt în 447. Sucidava a rămas și ea pustie, timp de aproape optzeci de ani, iar Romula pentru totdeauna (Tudor, *RIR*, XV, 1945, p. 149 și urm.).

În veacul al VI-lea, împăratul bizantin Iustinian I (527—565) tindea și el la recucerirea bogatei Dacii. În acest scop a recucerit pe malul stîng al Dunării o serie de capete de pod, între care Sucidava, și a luat sub protecția sa populația romanică vecină. Cetățuia militară de la Sucidava a fost refăcută în întregime, dar nu și vechiul oraș, care a rămas tot pustiu. Împăratul nu a reușit să realizeze cuceriri mai însemnate în fostul teritoriu al cetății. Soldații săi erau nevoiți a locui cu familiile și cu întregul avut în mica cetățuie a Sucidavei. Ei se găseau în permanentă nesiguranță, deoarece atacurile triburilor slave și avarice o blocau adesea. Neputîndu-se săpa puțuri în cetate, ca să-și asigure apa potabilă în timp de asediu, acești soldați au zidit o galerie subterană, pe sub zidul cetății, și au captat un izvor tăinuit sub malul Dunării (Tudor, *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 541 și urm.). O dată cu ei au pătruns la nord de Dunăre și mulți misionari creștini, al căror loc de pornire era cetățuia Sucidava. Nu este deci de mirare că în ea s-a descoperit cea mai veche biserică creștină de la nord de Dunăre, precum și un mare număr de inscripții sau obiecte religioase (Tudor, *Prima bazilică creștină descoperită în Dacia Traiană*, Iași, 1948). Pentru romanitatea de la nord de fluviu, prezența romano-bizantinilor la Dunăre nu a însemnat mare lucru,

din cauza slăbiciunii lor militare. Ei au căutat să tragă numai foloase economice și militare, fără să sprijine direct populația romanică locală.

Către anii 600, are loc o furtunoasă năvală pe valea Dunării a avarilor, tot așa de dezastruoasă pentru pacea populației romanice din cîmpia românățeană, ca și aceea a lui Attila. Sucidava este arsă pentru a doua oară și distrusă definitiv. Populația se împrăștie prin satele vecine. De acum, nu mai putem urmări, pe bază de documente arheologice, soarta acestei populații romanice.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] M a r s i g l i, II, p. 36; A l. O d o b e s c u, *Antichitățile județului Romanați*, București, 1877, *passim*; G r. T o c i l e s c u, *Fouilles*, p. 187 și urm.; același, *Monumentele MNA*, p. 232 și urm.; Pârvan, *Dacia Malvensis*, p. 63 și urm.; T u d o r, *OR*[3], *passim*; i d e m, *Tabula Imperii Romani. Drobeta-Romula-Sucidava*, București, 1966, *passim*; i d e m, *Dacia* V—XII, *passim*; i d e m, *MCA*, I, p. 693 și urm.; VII, p. 473 și urm.; VIII, p. 555 și urm.; i d e m, *Sucidava. Une cité daco-romaine et byzantine en Dacie*, Bruxelles, 1965 (Coll. „Latomus", vol. LXXX); i d e m, *Sucidava*, București, 1966 (Col. „Monumentele patriei noastre"); i d e m, *Viața romană în cîmpia românățeană*, în *Anal. Univ. — Buc. — ist.*, XIV, 1965, pp. 23—43.

ROMVLA ŞI TERITORIUL EI

Romula a cunoscut cea mai mare înflorire dintre oraşele Daciei sudice[1]. Ruinele sale (distruse aproape total) se găsesc sub satul *Reşca* (com. Dobrosloveni, j. Olt), unde ocupă o întindere de aproximativ 64 de hectare. La Romula este limita dintre cîmpia romănăţeană şi terasele primelor dealuri. Oraşul s-a dezvoltat pe o atare terasă cu o largă depresiune centrală în formă de farfurie, înconjurată de rîul Teslui la sud şi pîrîul Potopin la răsărit. Ultimul curge pe o veche albie a Oltului. Lîngă el se ridică malul creat prin extragerea pietrişului folosit la terasamentul căii ferate (1874—1880), fapt care a dus la distrugerea laturilor estetice de apărare ale Romulei. Pînă prin veacul al XVII-lea Oltul curgea pe lîngă Romula, aşa cum l-a văzut Marsigli la 1689, cînd a vizitat cetatea „Antina" (numele popular al Romulei) şi cum era informat Dimitrie Cantemir. Din această cauză, în lunca Oltului (retras acum la 6 km spre est) ne întîmpină puţine urme romane.

Cele mai vechi urme de viaţă la Romula aparţin culturii neolitice „Vădastra II", urmate de epoca bronzului şi cea hallstattiană. În perioada Latène-ului III, aşezarea dacică era mult dezvoltată şi situată în centrul viitorului oraş roman. *TP* cunoaşte Romula la 20 mp (= 29,700 km) faţă de *Castranova* (neidentificată) şi la 13 mp (= 19,325 km, faţă de *Acidava* (*Enoseşti* lîngă Piatra Olt). Ambele cifre corespund, iar localizarea Romulei la Reşca este pe deplin asigurată şi de către două texte epigrafice locale (*CIL*, III, 8031= = *ILS*, 510 şi *An. ép.*, 1957, nr. 334). Geograful din Ravenna cunoaşte şi el o *Romulas* în Dacia (IV, 18, cf. Schnetz, p. 49).

Romula, adică „Mica Romă", este singurul toponimic latin atribuit unui oraş de seamă din Dacia. Denumirea se dădea şi în alte provincii ale imperiului, cu prilejul aşezării unor colonii de veterani. Este probabil că Romula a apărut printr-o colonizare masivă de veterani în acest loc, cel mai tîrziu pe timpul domniei lui Hadrian. Planul oarecum clasic al oraşului, cu *cardo* şi *decumanus*, şi prezenţa unor veterani la Romula sprijină atare ipoteză. Prosperitatea Romulei se datoreşte drumurilor ce treceau pe acolo şi bogăţiei agricole a teritoriului său. Drumul ce venea de la Drobeta se întîlnea aici cu cele ce porneau pe malul Oltului şi cu cel de la Sucidava. Mulţimea divini-

tăților de caracter agricol și păstoresc adorate la Romula arată prosperitatea acestui teritoriu. Ruinele Romulei se păstrau așa de bine pînă la mijlocul secolului trecut, încît Bolliac și Papazaglu o numeau un „Pompei al Daciei". O dată cu extinderea satului Reșca și goana după antichități a colecționarilor a început distrugerea lor, pînă ce s-a ajuns că azi nu se mai vede nici un zid la suprafața solului. Marsigli declara că nu poate reproduce pe desenul său „mulțimea de ziduri și de resturi de edificii ce se văd împrăștiate la Antina, pe malul Oltului", și se mulțumea a consemna numai „trei forturi (adică cele trei castre) din această importantă colonie a romanilor" (II, p. 69). Bolliac, Laurian și Tocilescu nu se încumetau încă să ridice planul cetății Romula, după ceea ce zăreau pe suprafața pămîntului.

O frumoasă legendă locală, cunoscută și lui Dimitrie Cantemir, spune că „Domnul de Rouă" a plecat în amurg de la Dunăre spre curțile lui „Ler împărat" din Cetatea Antina (Reșca). Zorii zilei l-au prins lîngă porțile cetății și razele soarelui, topindu-l, l-au transformat în pîrîul Potopin. S-a încercat hazardat de către unii a se identifica în „Ler împărat" pe împăratul Galerius. De la Sex. Aurelius Victor (*Epit. Caes*, XL, 16) și din Lactanțius (*De mortib. persec.*, 10, 2), aflăm că mama acestui împărat se numea Romula și a născut pe viitorul împărat în localitatea Romulianum din Dacia Ripensis, unde se refugiase însărcinată pe vremea cînd carpii jefuiau Dacia (adică pe timpul lui Gordian al III-lea—Filip Arabul). Este probabil că această femeie de jos, dintr-o familie de păstori, să fi fost originară din Romula dacică.

În secolul trecut, D.A. Sturdza a descris apeductul lung de 5 km, care aducea apă în orașul roman, de la *Frăsinetul de Pădure*, prin conductă cu tuburi din argilă. Aug. Treb. Laurian arată că fortificațiile cetății formau „un poligon cu opt laturi" cu un diametru de 1 000 de pași iar Bolliac, săpînd multe șanțuri în cetate și movilę tumulare, a colecționat numeroase obiecte. Primele săpături sistematice s-au organizat la Reșca, în 1900, de către Gr. Tocilescu, cînd s-a dezvelit un somptuos edificiu, probabil terme (cf. mai jos). Peste 11 ani, Al. T. Dumitrescu încerca să lămurească un alt edificiu în ale cărui ruine afla impunătoare piese de arhitectură, păstrate azi la muzeul din Caracal (cf. mai jos). Săpături arheologice dezvoltate s-au inițiat la Reșca din 1965, sub conducerea autorului acestei cărți, cu rezultate științifice extrem de interesante. Pe locul unde Al. T. Dumitrescu semnalase în 1911 acel edificiu, s-a precizat că era localul pentru *curia* orașului. A fost descoperit la nord de incinta orașului o întinsă necropolă de incinerație. În mijlocul așezării a apărut o a doua incintă puternic fortificată, semnalată încă de Marsigli. S-a putut de asemenea stabili că, în mijlocul acestui oraș roman, în secolul al II-lea e.n. locuia un foarte puternic contingent de daci a cărui ceramică apare alături de cea romană. Numeroase piese ceramice, metalice ș.a. au îmbogățit colecțiile muzeului din Caracal, benefi-

ciarul acestor săpături. Numărul inscripțiilor romulense este destul de mare (*CIL*, III, 8023—8030 [= 1588—1590, a]; 8031 [= *ILS*, 510]; 8032—8037 [= 1593—1595]; 8075, 45; 8075, 46 = [1633, 21]; 14486—14489 și OR^3, *SE*, 78—187).

Din cauza distrugerilor masive reconstituirea topografiei Romulei rămîne o dificilă problemă a viitoarelor campanii de săpături arheologice. Studiul ei urmează a se face pornindu-se de la centura exterioară a fortificației. Trebuie avut în vedere că orașul se găsea pe malul Oltului, deci în zona graniței și fusese inclus în sistemul defensiv al limesului Alutanus. Existența a trei castre apare în schița lui Marsigli și numai cu aceasta se poate arăta locul lor pe teren. În mijlocul orașului, el notează un mare castru dreptunghiular, orientat est-vest, lung de aproximativ 250—300 m și lat de 150—200 m. Săpăturile din 1966 par a dovedi că acesta era de fapt o a doua incintă fortificată în mijlocul orașului (cf. mai jos). Al doilea castru se găsea în punctul denumit „Biserica Veche"; ca și primul, total nivelat azi. Din schița lui Marsigli rezultă că era pătrat și că o latură a sa avea lungimea de 60—80 m. Al treilea castru s-a ridicat pe malul drept al Tesluiului; era de dimensiuni mai mari decît precedentul; ambele construite, probabil, pe timpul lui Traian-Hadrian (pl. V).

Fortificațiile civile ale Romulei s-ar fi dezvoltat în trei etape. O primă incintă de apărare se desprinde din planul ridicat de P. Polonic și din datele recentelor săpături, în mijlocul orașului. Avea o formă aproape pătrată (aprox. 300 × 300 m) și se întărise numai cu șanț și val, precizate arheologic prin săpăturile din 1966. În șanțul ei (atît cît nu fusese ocupat de către temeliile celei de-a doua centuri de fortificații), s-au aflat aruncate mari cantități ceramice romane și dacice (ultimele, aprox. o treime), databile din secolul al II-lea e.n. Este o dovadă foarte clară despre conlocuirea băștinașilor cu elementul roman colonizator, în cadrul acestei fortificații de pămînt. Putem presupune că în această primă incintă s-au fixat „oficial" cei dintîi coloniști romani, în mare majoritate veterani. Atare colonie de împroprietăriți a luat ființă pe timpul lui Traian-Hadrian, cînd așezării i s-a dat numele oficial de Romula, părăsindu-se cel vechi dacic. Aceasta nu înseamnă că încă de atunci i s-a atribuit Romulei rangul municipal-juridic de *municipium* sau *colonia*. A doua centură civilă de apărare a început a fi precizată prin săpăturile din 1966. Ea corespunde cu marele castru din schița lui Marsigli. Din complexul ei s-a dezvelit colțul de sud-est cu o parte din latura sudică pe o lungime de 70 m și din cea estică (adică lățimea ei) pe o lungime de aproape 200 m, dar fără a se putea ajunge la colțul de nord-est. Elementul principal defensiv îl constituie de astă dată un zid de apărare cu temelia groasă de 1,85—1,95 m, lucrat din mari cărămizi specifice ca formă primei jumătăți a secolului al III-lea e.n. și fixat în șanțul primei incinte. În fața zidului de apărare întîlnim o bermă lată de 2,50 m, apoi un șanț defensiv lat de

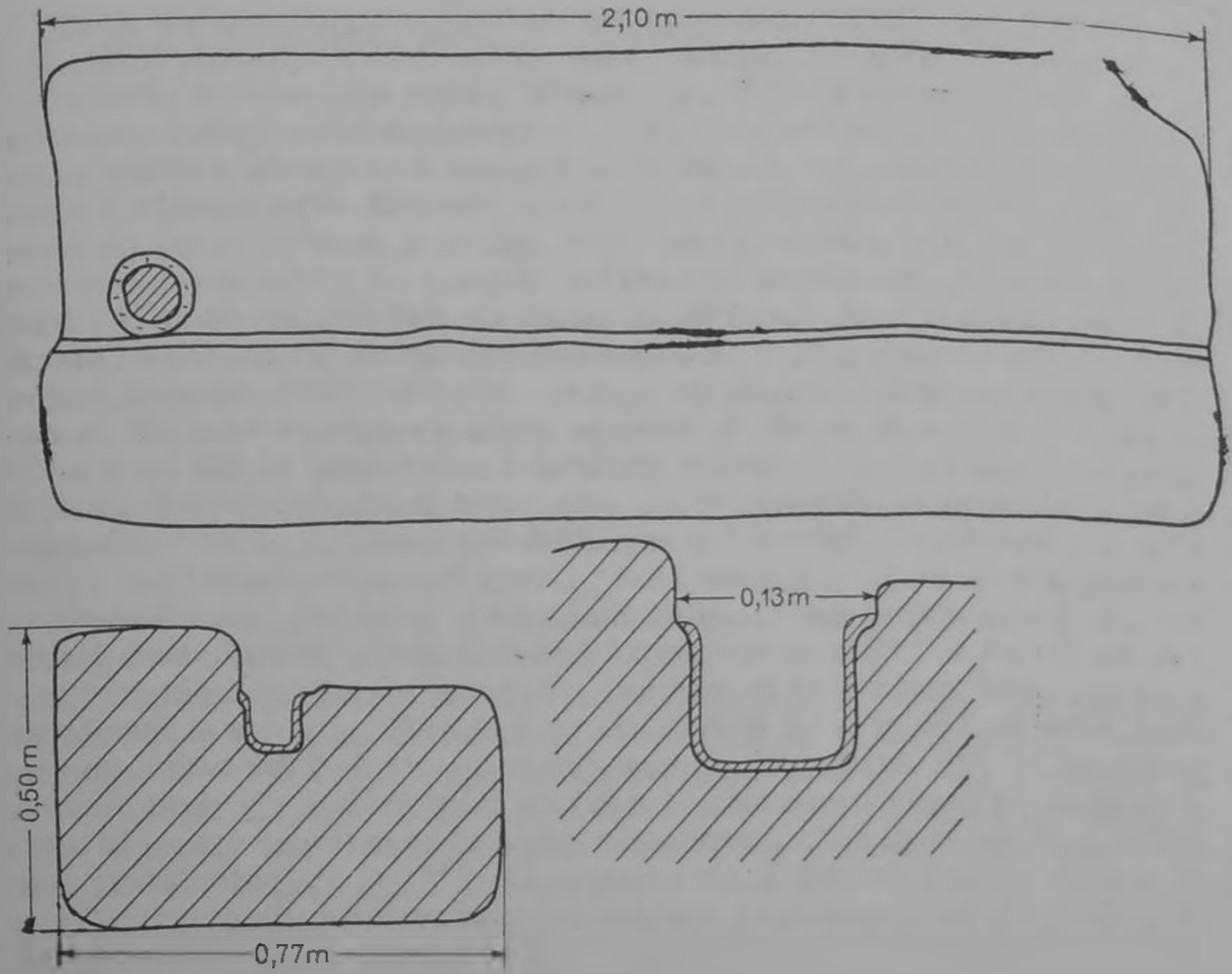

Fig. 23. Prag de piatră din Romula.

6,20 m și adînc de 2,60 m. În loc de obișnuitul turn de apărare în colțul de sud-est ea poseda numai o îngroșare a zidului. Toate descoperirile ceramice, numismatice și indicațiile topografice arată că această întăritură se ridicase pentru populația favorizată a orașului, ale cărei construcții erau dese și aspectuoase în interiorul cetății. În afara ei, pînă la a treia centură de apărare (zidul lui Filip Arabul), întîlnim clădiri modeste și rare. Cercetările fiind în curs, nu putem fixa o dată mai precisă asupra vremii cînd a fost ridicată (sec. III?).

A treia centură de apărare s-a construit de către Filip Arabul în anul 248, așa cum ne spune o inscripție aflată la poarta de nord-est a ei. Vehemența atacurilor carpo-gotice și pierderea limesului transalutan au silit orașul să se închidă cu noi fortificații. Aceste măsuri de fortificare a orașelor se constată numai în Dacia sudică; la mijlocul secolului al III-lea e.n., ea fiind cea mai expusă atacurilor barbare (Tudor, *Historia*, XVI, 3, 1965,

p. 368 și urm.). Documentul epigrafic declară pe împărat și pe ai săi, ca restauratori ai întregului imperiu, protectori ai coloniei Romula tutelată de ei, pe care o înconjură cu un zid circular ridicat din temelie prin munca soldaților *(CIL*, III, 8031=*ILS*, 510:... *[r]estitutores orbis [t]otius ob tutelam civit(atis) coloniae suae Romul(ae) circuitum muri manu militari a solo fecerunt)*. Această fortificație nu era perfect circulară, ci poligonală. Laurian vedea opt laturi, Tocilescu numai cinci, așa cum se vede și azi pe teren. Trebuie să-i dăm însă crezare lui Laurian, deoarece el a vizitat-o într-o stare de conservare mai bună. Laturile ei estice au fost distruse în 1874—1880, cînd s-a cărat pietriș pentru terasamentul căii ferate Piatra Olt—Caracal, din malul de răsărit al terasei pe care se extindea orașul. Această incintă închidea o suprafață de 64 de hectare, adică extinderea maximă la care ajunsese orașul Romula în prima jumătatea a secolului al III-lea e.n. Cît privește elementele defensive ale ei, s-au putut culege interesante știri, în timpul campaniei de săpături din anul 1965. S-a constatat că acest trîmbițat zid de apărare al lui Filip Arabul (inscripțiile) a fost doar o sperietoare pentru barbari. Fusese lucrat din cărămizi mai vechi, prinse cu pămînt cleios la temelia groasă de 1,50 m, avea o bermă lată de 3,40 m și în față, două șanțuri unul mai vechi (mai mic și în exterior), altul mai mare și apropiat, ultimul fiind adînc de 2,50 m și lat de 6 m. Se pare că și Romula (ca și Sucidava), pe întregul ei perimetru se înconjurase (mult înainte de 248 e.n.) cu un șanț și un *agger*, pe lîngă care s-a ridicat zidul lui Filip Arabul, prevăzut cu un al doilea șanț mai larg. Zona necropolelor orașului se extindea numai în afară de această centură defensivă. Fortificația din 248 poseda patru porți mari (H^1, IL^1 și L^2) corespunzătoare marilor drumuri ce intrau în oraș (pl. V) În 1965 s-au făcut sondaje arheologice numai pe latura nordică. Pe locul numit la „Poartă" (H), unde s-a găsit în 1880 inscripția amintită și pătrundea drumul Oltului dinspre Acidava. Poarta romană (lată probabil de 4,20 m) fusese flancată de două turnuri atît de rău distruse azi, încît nu li s-a putut determina forma. Cam din 60 în 60 m, pe linia zidului apar ridicături ce indică existența unor turnuri de apărare între curtine, dar a căror cercetare încă nu s-a făcut. Se pare că de la unul dintre aceste turnuri provine un prag de piatră (lung de 2,10 m), la care se păstrează încă orificiul pentru fixarea țîțînei porții, căptușit cu o cămașă circulară din plumb (fig. 23). Laturile fortificației, vizibile azi la suprafața solului, au lungimile de 350 m (N); 480 m (V); 385 (SV); 630 m (SV) și 500 m (S). Aceste întărituri depășeau spre sud matca rîului Teslui, unde formau o altă incintă fortificată pe malul drept al apei, spre a proteja acolo un important grup de clădiri publice. Este, de asemenea, probabil, ca ambele maluri ale rîului să fi fost întărite cu ziduri. În inscripția de fundație a lui Filip Arabul se arăta că lucrările s-au făcut *manu militari*, ceea ce însemnează că la ele au participat unități variate și multe. Cîteva inscripții găsite pe linia acestui zid de apărare indică ca

participante la construcții legiunea a VII-a Claudia din Moesia superioară (*An. ep.*, 1939, nr. 28) și a XXII-a *primigenia pia fidelis Philippianorum*, venită tocmai din Germania superioară (*An. ep.*, 1940, nr. 13 și 14).

Dintre numeroasele edificii publice ale Romulei pe care Marsigli și Laurian le puteau vedea cîndva ruinate la suprafața solului, numai două dintre ele au putut fi regăsite prin săpături. În rest, sînt total dispărute.

În centrul anticului oraș, Tocilescu și Polonic au dezvelit parțial, în 1901, fundațiile unei mari clădiri din care au precizat numai 11 încăperi. După planul lor și frecvența instalațiilor cu hipocaust la subsol, se pare că ruinele pot fi identificate cu niște băi publice (pl. VI). Clădirea fusese luxoasă și confortabilă, cu pereții îmbrăcați în plăci de marmură sculptată sau acoperiți de picturi. Multele fragmente sculpturale și ornamentale în piatră și bronz aflate în ruine arătau grija de înfrumusețare. Zidul exterior al clădirii avea grosimea de 1,10 m și toate camerele (de mărimi diferite) erau pardosite în *opus signinum*. Din complexul acestor încăperi pot fi identificate un *apodyterium* (C) și un mare *tepidarium* (D—E). Alimentarea cu apă a acestor terme s-a putut face prin apeductul ce venea de la Frăsinetul de Pădure, apeduct ale cărui urme au putut fi identificate în apropiere de ele.

A doua clădire a fost semnalată prin sondajele lui Al. T. Dumitrescu (1911) și mai ales prin numeroasele piese de arhitectură ce o împodobeau, toate sculptate în calcar de Vrața. Săpăturile noastre din 1965 au reușit a recupera planul acestei clădiri, azi distrusă pînă sub temelii (fig. 24). Ea fusese ridicată peste urmele unor construcții mai vechi (B) în punctul cel mai ridicat din dreapta Tesluiului, acolo unde se uneau drumurile romane ce veneau de la Izlaz și Sucidava. Întreaga construcție avea lungimea de 25,70 m și lățimea de 14,40 m, orientată fiind cu fața spre vest, adică spre drumul roman, către care poseda o prispă largă de 3 m. În rest, edificiul (cu plan simetric) conținea o sală centrală (6 × 10 m) și pe aripile lui alte două săli identice ca formă și mărime (8,40 × 10,90 m). În centrul acestor săli simetrice rezervate unor adunări, există două baze pătrate din cărămidă, destinate unor coloane de susținere a tavanului. După părăsirea și ruinarea clădirii, apar urme de locuiri tîrzii, prin bordeie (o vatră: A și un cuptor: C). Din ruinele acestei clădiri (îngrămădite pe lîngă pridvorul amintit), Dumitrescu a extras fragmente de arhitrave, pilaștri, capitele, baze de coloane și alte piese de arhitectură (Tudor, *Monumente inedite din Romula*, Vălenii de Munte, 1938, I, p. 7, nr. 5—29), care împodobeau fațada edificiului. Forma, decorația, dispoziția interioară a încăperilor și grija de monumentalitate ne îndeamnă a identifica în această construcție, *curia* orașului, adică locul de întrunire și oficiu de administrație a acelui *ordo decurionum*. Pe baza unor elemente arheologice culese în săpături (monede, ceramică) zidirea acestei *curia* poate fi plasată în prima jumătate a secolului al III-lea e.n.

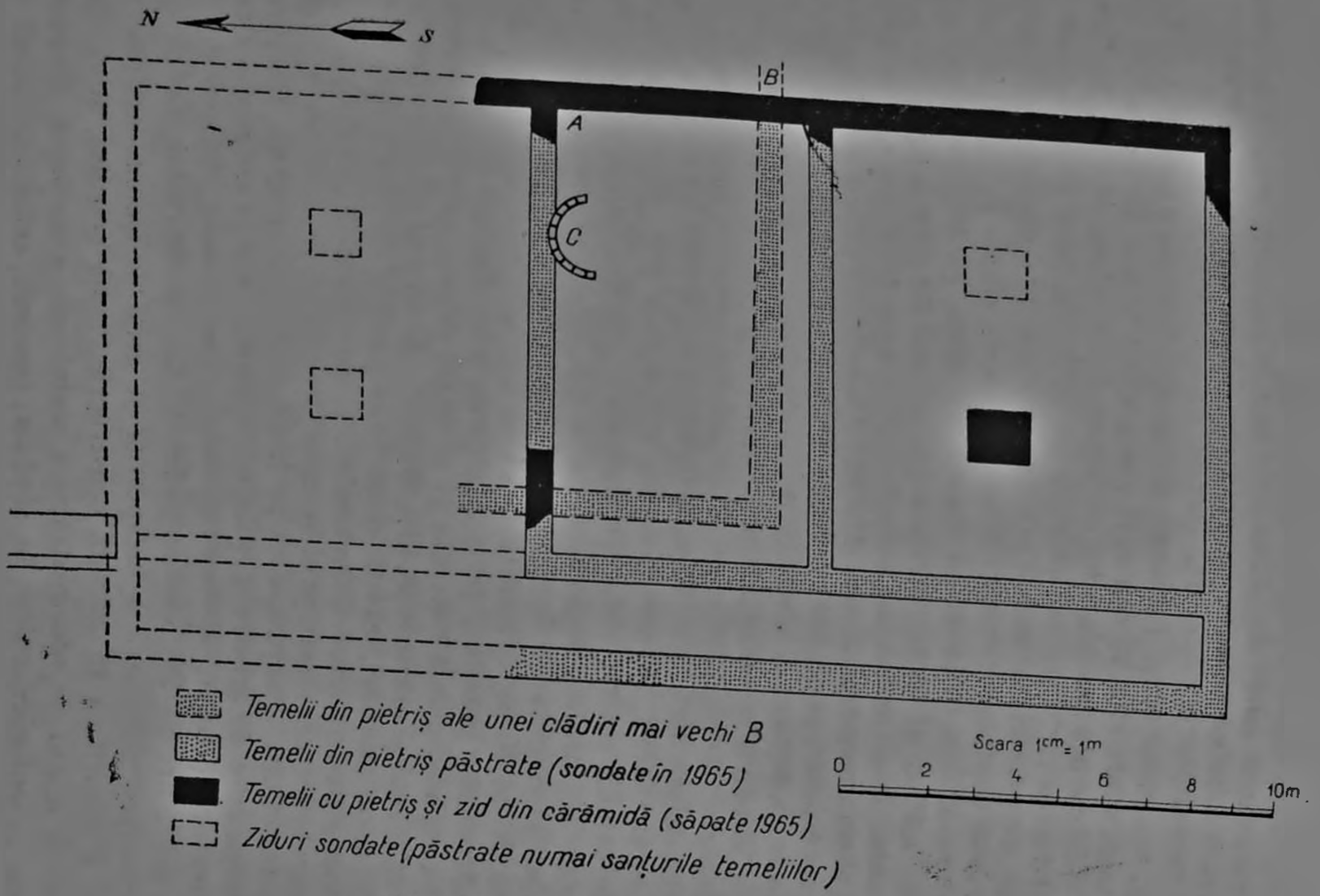

Fig. 24. Clădire publică din Romula.

Din inscripția onorifică pusă la Oescus lui T. Iul. Capito, unul dintre arendașii vămilor iliriene (*CIL*, III, 7249=753=*ILS*, 1465), rezultă că în anii 158—159 e.n. de cînd se datează acest monument (Gostar, *SCIV*, II, 1951, p. 166, n. 17), Romula se găsea deja în situația de *municipium*. Este foarte posibil ca o atare cinstire municipală să-i fi fost acordată mai dinainte decît Drobetei, care o primise în anul 124 e.n. cu ocazia călătoriei în Dacia a împăratului Hadrian. Prin crearea provinciei *Dacia Inferior* (în anii 118/119), era necesar a i se fixa o capitală într-un oraș cu rangul de *municipium*, în cazul de față fiind vorba de Romula, pentru a îndeplini o atare funcție administrativă. În orice caz, la data cînd orașul era menționat în monumentul onorific al puternicului arendaș de vămi, Romula deținea funcția de capitală a provinciei Dacia Inferior și-l cinstea pe omul de afaceri cu *ornamenta duumviralia*, alături de alte șase orașe din provinciile dunărene, toate capitale de provincii (Tudor, *Rev. Univ. „Cuza"* și *Inst. politeh-Iași*, I, 1—2, 1954, p. 301 și urm.). Consilier municipal la Romula *(decurio municipii)* este cunoscut *Ael. Germanus*, fratele unui veteran cu același nume (*CIL*, III, 8033), menționați într-un monument funerar, care după unele elemente stilistice sculpturale ar data din vremea lui Hadrian-Antoninus Pius (Gr. Florescu, *Mon. funer. Dac. inferiore*, București, 1942, pp. 9 și 18). Se mai cunoaște și simpla menționare a unui... [*d*]*ec(urio) mu*[*nicipii*...], dintr-un fragment epigrafic (*An. ep.*, 1957, nr. 188).

În ultimii 25 de ani se duce o dîrză discuție asupra datei cînd orașul nostru a primit rangul de *colonia*. În atare situație Romula este menționată numai de trei texte epigrafice. Un grup sculptural fragmentar descoperit la Reșca s-a pus pentru Diana și Apollo, de către un *Capito*, II *vir c*[*ol(oniae Romul(ae)*], dintr-o vreme nedeterminată (*CIL*, III, 8023=1588=Tudor, *OR*^{3}, *SE*, 109). În inscripția ctitoricească a lui Filip Arabul, pusă în anul 248 e.n. (*CIL*, III, 8031=*ILS*, 510), Romula apare ca fiind *colonia sua*, expresie înțeleasă de către Domaszewski (*CIL*, III, p. 1421), Pârvan (*Dacia Malvensis*, p. 9) și mulți alți cercetători, în sensul unei reîntăriri a orașului în atare situație juridico-municipală și nu a ridicării lui la o atare treaptă, așa de tîrziu. Numai C. Daicoviciu (*AISC*, IV, p. 287 și urm. și *Nesciendi ars*... Sibiu, 1944, p. 23) a încercat a dovedi că Romula a obținut situația de *colonia* abia în anul 248 e.n., așa cum ar indica expresia *colonia sua* din textul epigrafic amintit. Am arătat detaliat că atare expresie indică tocmai contrariul, deoarece există orașe *coloniae* mai vechi (ca Alexandria Troas: *CIL*, III, 7282=*ILS*, 315), care în momentul unei restaurări sau binefaceri imperiale se numesc *colonia sua*, de către noii protectori (Tudor, *Rev. Univ. „Cuza"*, I, 1954, p. 302 și urm.). Deci la data cînd Filip Arabul o numea *colonia sua* ea se găsea pe treapta de colonie de mult timp. Se știe de asemenea că în Dacia nu mai apar noi municipii sau colonii după Septimiu Sever. Este de

asemenea exclus ca un oraș atît de înfloritor ca Romula să fi rămas în starea de *municipium* timp de peste un veac!

În 1952 s-a descoperit monumentalul sarcofag al lui *Ael. Iul. Iulianus*, fost *dec(urio)*, *quaestoric(ius)* și *aedelic(ius) col(oniae) Romul(ensium)*, la o dată ce urmează a se stabili pe baza stilisticii sculpturilor și caracterelor epigrafice ale monumentului (*An. ep.*, 1957, nr. 334). Dacă ar fi să admitem că Romula ajunsese colonie numai în anul 248 e.n., așa cum recent încă mai susține C. Daicoviciu (*Atti del terzo Congres. Inter. epigr. greca e latina*, Roma, 1959, p. 192), ar însemna că bogatele versuri ale inscripției, îndelungata carieră municipală a lui Iulianus, frumoasele sculpturi și eleganta scriere s-ar data toate în epoca de lichidare a stăpînirii romane în Dacia (248—271), cînd nici nu mai era posibil a se realiza atare bunuri culturale (cf. mai jos, p. 356). Analizate atent, toate aceste elemente ne duc la o datare în epoca lui Septimiu Sever, cînd Romula era prin urmare *colonia*, titlu ce-l obținuse, cel mai tîrziu, de la acest împărat. Atenția arătată Romulei de către Filip Arabul se explică și prin programul acestui împărat, ultimul care încearcă unele tentative de a reînviora politica de urbanizare în imperiu și de a restaura vechile colonii (A. Stein, *RE*, X, col. 760 și M. Rostovtzew, *Storia ec. soc. imp. romano*, Firenze, 1933, p. 531).

O altă discuție contradictorie se duce în jurul inscripției onorifice puse în orașul Hispalis din Baetica (azi Sevilla, în Spania), lui *Sex. Iulius Possessor*, care între alte funcții, fusese: *praef(ectus) coh(ortis) III Gallor(um), praepositus numeri Syror(um) sagittarior(um), item alae primae Hipanor(um), curator civitatis Romulensium MARVENSIUM* etc. (*CIL*, II, 1180=*ILS*, 1403). Unitățile auxiliare ce comandase concomitent sînt cunoscute în Dacia Inferioară, la Ioneștii Govorii, Romula și Slăveni și nu în Spania sau nordul Africii, cum a încercat să argumenteze R. Thouvenot (în *Compt. rend. Ac. inscr.*, 1934, p. 16; combătut de Rowell, *RE*, XVII, col. 2553 și Pflaum; cf. mai jos). Punctul nevralgic al discuției îl constituie localizarea sarcinii sale de *curator*. Cei mai mulți cercetători au opinat pentru Romula din Dacia (J. Jung, A. Stein, W. Wagner, V. Christescu, H. Rowell, C. Cichorius, G. Cantacuzino, H.G. Pflaum, D. Tudor, H. Nesselhauf etc.) și numai cîțiva (Mancini, Kornemann, Hübner, C. Daicoviciu) au identificat aici colonia Romula Hispalis. Principalul lor argument constă în faptul că pînă în a doua jumătate a secolului al III-lea e.n., acești *curatores*, în calitatea lor de controlori imperiali ai finanțelor orașelor, se numeau numai în provinciile senatoriale. Am arătat că există destule exemple cînd aceștia apar și în provinciile imperiale, încă din secolul al II-lea e.n (Tudor, *OR*^{3}, p. 168). Chiar Possessor, în inscripția de mai sus, apare *curator* al coloniei *Arca Caesarea* din Fenicia sau din Capadocia, ambele provincii imperiale la acea dată. De asemenea am subliniat că literele din inscripția lui Possessor care urmează după *Romulensium*, adică MARVENSIUM, s-au păstrat la unii copiști ai acestui text,

în formele MAINENSIVM și MARVENSIVM, nesiguranța (pentru a treia literă), ce ne sugerează o lectură MALVENSIVM. În acest caz este vorba de Romula dacică, al cărei nume autohton fusese Malva. Recent în monumentala sa lucrare privitoare la carierele ecvestre, H.G. Pflaum (*Les carrières procuratoriennes equestres sous le Haut Empire romain*, vol. I, Paris, 1960, p. 504—507), fără să cunoască controversele în legătură cu Romula dacică și Romula hispană, prezintă o analiză amănunțită a carierei lui Possessor. Savantul parizian (cel mai bun cunoscător în probleme de cariere ecvestre) ajunge la concluzia că trupele menționate în inscripție sînt cele din Dacia și că Possessor nu putuse îndeplini funcția de *curator civitatis* în Romula Hispalis, ci în Romula din Dacia. În acest caz ipoteza identificării Romulei dacice cu Malva capătă o nouă confirmare.

Epigrafistul german Herbert Nesselhauf, binecunoscut prin temeinicia științifică a lucrărilor sale, reanalizînd inscripția onorifică a lui Possessor (și fără să cunoască opinia mea de acum 24 ani!), ajunge și el la concluzia că în transcrierea MARVENSIVM este, de fapt, a se citi MALVENSIVM; deci cel onorat fusese *curator* în Dacia și nu în Spania. Nesselhauf arată în continuare că Romula dacică este însăși Malva și că actualul teritoriu al Olteniei corespunde provinciei *Dacia Malvensis* (H. Nesselhauf, *Madrider Mitteilungen*, 4, 1963, pp. 180—184).

Recentele săpături de la Romula au dat la iveală un numeros material ceramic dacic (găsit împreună cu cel roman), din secolul al II-lea e.n., ceea ce arată prezența puternică a autohtonilor și o importantă așezare mai veche, al cărei nume este încă neprecizat. S-a arătat mai sus (p. 54), că Malva și Dacia Malvensis nu pot fi localizate pe teritoriul Banatului, ci numai în Oltenia de azi. Încercările de a o identifica cu așezările de la Celei, Cioroiul Nou, Răcari etc., de asemenea, nu au sorți de izbîndă. Ea este necunoscută itinerarelor, geografilor și istoricilor antici, iar mențiunile epigrafice asupra ei sînt toate dinafara Daciei. O diplomă militară emisă la 7 ianuarie anul 230 e.n., soldatului *M. Aurelius Decianus*, născut în *colonia Maluese ex Dacia* (*CIL*, XVI, 144 = *ILS*, 2009), arată că la acea dată, enigmaticul oraș obținuse cel mai înalt grad municipal. Se mai cunoaște de asemenea, pe timpul lui Caracalla la Roma, numele unui soldat pretorian, [*A*]*ur. Calminus, d(omo) Malue*[*se*]:... (*CIL*, VI, 32563). Deci, în stadiul actual al discuțiilor și descoperirilor arheologice, problema Romula = Malva nu mai constituie o *vexata quaestio*, deoarece majoritatea informațiilor de care dispunem pledează pentru o atare identitate.

Economic, Romula a beneficiat de importantul său teritoriu agricol. În reprezentările sculpturale locale, majoritatea divinităților întîlnite sînt legate de această economie agrară. Bunăstarea materială a multor elemente locale explică importul masiv de vase sigilate apusene în secolul al II-lea e. n. cu nume de producători, ca: *Albucius*, *B.F. Atto*, *Bannoluccus*, *Cinnamus*,

Cintusmus, *Maior*, *Primus*, *Suobnillius* ș.a. ale căror vase au fost repede imitate de către olarii din Romula (Tudor, *OR*[3], *SE*, 147—155). În ceramica romană de producție locală, se constată, pe baza recentelor săpături, o oarecare influență a ceramicii dacice. Apar de asemenea semnături de olari, ca *Apollinaris Aris(t)ea* (*CIL*, III, 1635, a), pe vase obișnuite sau pe *mortaria*, un fel de albii din lut pentru sfărîmat legumele opărite (Tudor, *op. cit.*, *SE*, nr. 156—179 și *SCIV*, XVI, 1965, p. 186, n. 16). Cît privește opaițele întîlnim în repertoriul lor cea mai amplă listă de nume ale unor producători dinafara Daciei, copiați pe o scară largă de către meșterii olari romulensi (*OR*[3], *SE*, 126—146, altele încă inedite). Absența unor cariere de piatră apropiate au silit orașul să dea mare atenție cărămidăriilor. De aici și apariția unor nume de producători civili ce-și semnează abreviat această marfă (*CIL*, III, 8075, 45—46; Tudor, *OR*[3], *SE*, 117—125 și *SCIV*, XVII, 1966, p. 598, nr. 10). În domeniul meșteșugurilor cea mai mare dezvoltare au cunoscut-o atelierele pentru gravat pietrele prețioase și semiprețioase, ateliere care au fost cele mai active din Dacia. Ca roci de prelucrare (importate din alte părți) s-au folosit frecvent jaspul, cornalina, cristalul de stîncă, onixul ș.a. Repertoriul scenelor gravate este extrem de variat, dar ca artă apare adesea de aspect meșteșugăresc. Locul principal ca temă îl ocupă *Fortuna*, pare-se chiar divinitatea poliada a orașului; apoi un întreg cortegiu de mari zei, fauni, amorași, sileni, scene bucolice, figuri de animale și păsări, portrete de personaje ilustre ș.a. Pietrele gravate romulense erau trimise în întreaga provincie și chiar în regiunile învecinate Daciei. Multele deșeuri de lucru ce se descoperă la Reșca arată funcționarea intensă a acestor ateliere în perioada 150—250 e.n. În prima jumătate a secolului al III-lea e.n. starea de înflorire a orașului era atît de remarcabilă, încît cetățenii bogați importau vin superior și untdelemn fin trimise din părțile egeene la Romula, de producători sau negustori, ca Sozon, Philippos, Sex. Cornelius, Athenaeos (Tudor, *SCIV*, XVII, 1966, p. 598, nr. 12—14).

Deși în marea lor majoritate inscripțiile din Romula conțin nume latinești, populația orașului fusese destul de eterogenă din punct de vedere etnic (Tudor, *OR*[3], p. 120 și urm.). În grupul acestora se remarcă un număr impresionant de veterani și soldați cu *nomen*-ul *Aelius* (Germanus, Valerianus, Titianus, Candidinus, Veteranus etc.), gentilicii care indică ca încetățenire epoca lui Hadrian — Antoninus Pius (*CIL*, III, 8033, 8034=1592, a). Ei făceau parte dintre urmașii primilor coloniști fixați la Romula, unde au devenit proprietari funciari și dregători municipali. În lotul marilor proprietari funciari și purtători de funcții în colonie, fusese *Ael. Iul. Iulianus*, decedat la vîrsta de 40 de ani și îngropat cu mare pompă poetică de soția sa *Valeria Gemellina* cu copii, în cel mai frumos sarcofag ce s-a descoperit în Dacia (*An. ep.*, 1957, nr. 334 și mai jos, p. 356). Tot ca *veteranus* apare *Cl. Montanus*, *immunis* din *numerus Surorum sagittariorum*, care-și îngroapă pe fiica sa

Claudia Amba (nume celtic) moartă la vîrsta de 20 de ani, după ce ea petrecuse în Dacia numai cinci ani (*CIL*, III, 8032 = 1593). În alte texte epigrafice mai întîlnim nume de ostași ce au făcut parte din garnizoana locală.

Numele grecești sînt cunoscute la Romula atît între civili cît și între militari, ca: *Apollinaris*, *Apollonius*, *Nicanor*, *Zoilus*, *Hera*, *Phoebus* ș.a. (Tudor, *OR*[3], p. 125). Se scria grecește pe unele monumente, o dată chiar în versuri (Tudor, *OR*[3], p. 187, nr. 90, cf. și mai jos, p. 356). Puternica influență elenică a fost sprijinită nu numai de coloniștii veniți din Orient, dar și de către trupele recrutate din provinciile elenizate ale răsăritului, staționate la Romula.

Despre sclavaj avem ca mărturie un singur document epigrafic, acesta fiind o închinare adusă nimfelor de către un Hylas, *vicesimar(ius)*, adică încasator al unor impozite de 5% față de valoarea unor mărfuri (*CIL*, III, 13798 și Tudor, *Ist. sclavaj.*, p. 113 și urm.). Acest *servus publicus* percepea atare taxe pe mărfurile vămuite, pe moșteniri, eliberări de sclavi etc. Se pare că Hylas s-a eliberat din sclavie și a ajuns *libertus vicesimae* în Dacia Superioară (cf. mai sus, p. 141).

Garnizoana permanentă a Romulei a fost alcătuită din trupe auxiliare, dar în diferite ocazii au staționat temporar între zidurile ei și detașamente ale unor legiuni. Ele au fost prezente aici mai ales pe timpul războiului lui Filip Arabul cu carpii și a lucrărilor de întărire a apărării orașului. Din legiunea a VII-a *Claudia vestra (=Philippiana)* apare folosită la construcția fortificațiilor, centuria a VIII-a (*An. ép.*, 1939, nr. 28), probabil și a IX-a (*CIL*, III, 8047). O participare foarte activă la aceste evenimente și lucrări a avut însă *legio XXII pr(imigenia) p(ia) fi(delis) Germ(aniae) sup(erioris)* ce-și luase cu această ocazie epitetul de *Philippiana* (*An. ép.*, 1940, nr. 13—14). Ștampilele pe cărămizi amintesc de asemenea legiunile a V-a Macedonica și a XI-a Claudia (Tudor, *OR*[3], *SE*, nr. 112—115).

Încă din primii ani de după ocuparea Daciei se instalase la Romula *cohors I Flavia Commagenorum* (*CIL*, III, 8074, 14, d și Wagner, p. 123), înlocuită mai apoi de către *numerus Surorum sagittariorum* (*CIL*, II, 1180 [= *ILS*, 1403]; III, 8032 = 1593; 8074, 28 = 1633, 20; *An. ép.*, 1913, nr. 120 și Tudor, *OR*[3], *passim*). În viața orașului soldații acestor două unități au adus mult orientalism și elenism, mai ales prin adorarea unor zei vehiculați din Răsărit.

Din panteonul latin, divinitatea cea mai populară în plastica Romulei, prezentă pe pietre gravate, în figurine de teracotă sau bronz și o dată sculptată din marmură în mărime naturală, ne apare Fortuna, zeița poliadă a orașului. Prin atributele ce i se dau (*polos*, *cornucopia*, vîsla, flori, ramuri verzi, spice de grîu ș.a.), divinitatea era adorată ca protectoare a întregii bogății vegetale din teritoriul cetății. Divinitățile adorate, ca Pan, faunii, satirii, Flora, Cavalerul trac, Silvanus, Diana, Pomona, Priap ș.a. — cunoscute la Romula

în plastica minoră — făceau parte din cortegiul ei. De o răspîndire largă s-au bucurat, între adoratorii locali, cîteva culte mai rar întîlnite în alte părți.

Misteriosul cult al Cavalerilor danubieni se înscrie cu opt descoperiri (*CMRED*, nr. 32—39), printre care cîteva tăbliție turnate în plumb (presupunem de către atelierele locale). Reprezentările romulense ale acestor zei se remarcă prin bogăția și varietatea repertoriului religios, în care descoperim interesante aspecte de sincretism specifice atmosferei de contopire a credințelor păgîne din secolul al III-lea e.n. Trupele și coloniștii veniți din Siria și Commagena au adus la Romula cîțiva zei „naționali", pe care au căutat a-i contopi cu marile divinități ale panteonului roman.

Pe baza unei statuete din argilă întîlnim o inscripție în limba siriană — palmiriană în caracterele unui alfabet sirian, în care ar fi o dedicație adusă zeiței *Atargatis* (S. Sanie, *AM*, IV, p. 358). Pe aceasta întîlnim următorul text: „Dar (donat) pentru Atargatis, pentru sănătatea (viața) lui Ragysbel". Atît zeița, cît și dedicantul poartă nume specifice siro-palmiriene. Un zeu sincretist, rar întîlnit în imperiu (cf. mai sus, p. 125), dar prezent la Romula, a fost *Iupiter Turmasgadis*. Acest Baal (al cărui epitet *Turmasgad*, însemna în limba arameică „cel adorat în munți"), a fost venerat de către frații *Max. Maximinus* și *Iul. Maximinus*, prin imaginea unei acvile ce poartă ca pradă un cervideu (*CIL*, III, 8027 = *ILS*, 4074 = Tudor, *Dacia*, IX—X, p. 412, nr. 11 și XI—XII, p. 271). Zeitatea era venerată în Asia Mică, ca tutelară a cîmpului sălbatic, vînătorii și războiului. Ea a fost transplantată la Romula prin coloniștii sirieni.

Cel mai larg cerc de adoratori îl avea la Romula *Mithras*, despre a cărui venerare ne stau mărturie multe reprezentări sculpturale și altare scrise (*CIMRM*, II, nr. 2164—2179), puse în mare majoritate ca ofrande ale unor credincioși din Orient. Dintr-o însemnare confuză, rămasă de acum o sută cincizeci de ani, putem presupune existența unui sactuar al zeului scobit într-o rîpă a rîului Teslui. Un *Antonius Zoilus*, secretar al comandantului *(actarius praepositi) numerus*-ului de arcași sirieni, a adus o închinare lui Mithras, în numele subordonaților săi din cancelarie *(librarii)*, în prima jumătate a secolului al III-lea e.n. (*An. ép.*, 1914, nr. 120). Cultul lui Mithras la Romula se leagă și de cel al izvoarelor, prin faptul că el săgetase stînca spre a slobozi izvoarele cu apă pentru omenirea însetată. Pe una din fîntînile Romulei era așezată o statuie a zeului copil (străbătută de o conductă), purtînd în mîini cuțitul și o torță.

În lumea militară din epoca Severilor, Nemesis ca divinitate a dreptății și apărătoare împotriva dușmanului și-a făcut un loc larg în credințele soldaților. Ea este adorată la Romula, ca *Nemesis victrix*, de către *Iul. Caninus*, rechemat sub arme *(evocatus)* pentru meritele sale (*CIL*, III, 8028 = 1592).

Toate împrejurimile din vecinătatea fortificațiilor exterioare ale Romulei sînt împănate cu morminte plane sau în tumuli. Săpăturile din anii 1965 și 1966 au descoperit o necropolă în partea de nord a orașului, în care mormintele de incinerație cu inventar funerar de factură romană se mențin pînă în prima jumătate a secolului al III-lea e.n. Se bănuiește că acești incinerați pot fi autohtonii daci, care și-au menținut ritul incinerației pînă tîrziu.

Cele mai interesante descoperiri în cimitirele Romulei sînt sarcofagele din tumuli, lucrate în calcar cretos de Vrața, cu acoperișul în pantă. Un atare mormînt s-a aflat în 1836, el fiind al tinerii Claudia Amba (*CIL*, III, 8032 = 1593). S-a descris amănunțit de către colonelul Vladimir de Blaremberg: „Făcîndu-se un șanț larg în curmezișul movilei, lucrătorii deteră mai întîi peste un zid în patru colțuri, făcut în chip de mormînt boltit și acoperit cu pămînt; această zidărie era alcătuită din cărămizi mari, așezate una peste alta, fără var sau altfel de mocirlă. Scoțînd după aceea, ca la vreo 100 de acele cărămizi, deteră peste unul din colțurile unei pietre mari, care dezvelindu-se îndată din pămînt, se văzu un frumos sarcofag (cosciug), făcut dintr-o lespede de piatră calcarie (de var). Lungimea lui este de opt picioare de Viena, lărgimea de trei picioare și patru degete. Patru scoabe de fier, bătute și înțepenite în piatră cu plumb, țineau capacul lipit cu partea cea de jos a sarcofagului. Trupul era așezat în fundul mormîntului pe scînduri. Așternutul său era compus din frunze de dafin, de care erau crăci multe întregi și cele ce se aflau sub corpul răposatei, erau foarte bine păstrate. Părțile cărnoase se făcuseră țărînă, dar se vedea că tot trupul și mai ales capul au fost bălsămuite cu multă îngrijire. Ierburi de deosebite feluri erau risipite pe unde fusese trebuință, rădăcina de iris (viorea) fiind în mare căutare. În loc de veșminte se vedeau pe unele părți ale trupului semne de o materie foarte subțire care aluneca pe degete, cînd voia cineva să o apuce și cu care se pare că a fost acoperit cadavrul de la picioare pînă la cap. Capul, învelit într-un fel de săculeț era închis cu cîteva cerculețe de lemn foarte subțiri, pe care erau înșirate gogoloașe mici alcătuite din frunze de izmă sau de lotus, așternute una peste alta și învelite ca o gogoașă. În curmezișul acestor cerculețe, care se aflau așezate cu meșteșug și în simetrie, era o legătură de piele pe care erau lipite frunze de aur în forma frunzelor de dafin. Frunze din același metal, în forma frunzei de stejar, erau risipite alăturea și se pare că sînt dintr-a doua cunună, pusă nu pe cap, ci alăturea cu răposata. Tot scheletul era bine păstrat; chiar din păr s-au găsit nestricate cîteva șuvițe făcute bucle de culoare castanie închisă. Dinții erau albi și curați. În colțurile de jos ale mormîntului se vedeau rămășițe de încălțăminte făcută din piele, de o formă care nu se putea alege, căptușite cu cuie sau cu nasturi de fier, ale căror căpățîni făceau falduri de fețe și se păreau a fi lucrate în sticlărie cu mult meșteșug. O medalie de aramă foarte ruginită și de tot ștearsă era pusă la gîtul mortului".

Tot la Romula s-a descoperit (în 1952) cel mai frumos sarcofag din Dacia (Tudor, *Rev. Univ. „Cuza" și Inst. politeh. — Iași*, I, 1—2, 1954, p. 293 și urm.). El seamănă ca formă cu un templu, cu frumoase profiluri la bază și cu acoperiș reliefat în formă de țigle. Pe colțurile capacului, cele patru acrotere au fost împodobite cu palmete din foi de acantă și chipul lui Thanatos, geniul morții înaripat, adormit pe un pat de verdeață cu o coroniță în mînă. Capul meduzei se reliefează puternic pe timpanele capacului. Într-o largă *tabula ansata* sculptată pe fața principală a cutiei se arată numele și cariera defunctului *Ael. Iul. Iulianus* (cf. mai sus, p. 350), urmate de hexametri în care se spune: „Eu soția plîngînd, am construit această locuință de veci, lui Iulianus, soțului prea drag de odinioară, pentru meritele sale; în care rămășițele reci ale mortului să se poată odihni. Acesta a trăit fără prihană patruzeci ani și a văzut cu succes îndeplinindu-i-se dregătoriile. Iată de ce eu, Gemellina, plîngînd și fiind pătrunsă de pietate, am construit demnului soț locuința de veci, între coarde de viță și iarbă plăcută, în locul unde deasupra ramuri verzi îi aduc umbră deasă. Călător care citești aceste stihuri, urează-i țărînă ușoară"!

La Romula existau și versificatori care mînuiau hexametrul elenic. Pe un fragment de cărămidă s-a păstrat parțial inscripția: Τοῦ Τρω[ι]κοῦ πολέμου καθ'Ὅμη[ρον μάνθανε τάξιν...], adică: „Învață după Homer șirul evenimentelor din războiul troian" (Tocilescu, *Fouilles*, p. 92 și urm.). Descoperitorul lui, Gr. Tocilescu, sublinia „scopul pedagogic al acestui vers de o mare importanță pentru istoria educației din țara noastră; era o primă foaie a unui manual dispărut, folosit într-o școală pentru tineretul din Romula în al cărui program de studii se citeau poemele homerice".

Viața la Romula a continuat și după părăsirea Daciei, într-o formă cu totul modestă. Din secolele IV-V, posedăm monede de bronz, opaițe și diverse fragmente ceramice rămase de la această populație romanică tîrzie.

Tîrgurile și satele din teritoriul Romulei apar mai numeroase și mai dezvoltate ca cele din jurul Sucidavei. Ne explicăm această situație nu numai datorită fertilității solului, dar și faptului că ele s-au bucurat de un alt regim juridic și fiscal. Numărul cetățenilor romani era prea mare; mulți locuiau în Romula, iar la țară posedau diferite ferme. În rîndul tîrgurilor pot fi considerate:

Acidava (Enoșești, lîngă Piatra Olt), după nume un vechi centru al unui trib dacic, *Aci*, despre care nu știm nimic precis (Tomaschek, II, 2,55; *RE*, I, col. 250 și Pârvan, *Getica*, p. 251). Romanii au ridicat acolo un castru de piatră, azi total distrus de terasamentul căii ferate (1872). În jurul acestui castru s-au dezvoltat apoi canabele locale. Acum o sută de ani, se puteau vedea fortificațiile acestei așezări civile, de forma unui poligon cu cinci laturi (latura lungă de circa 100 m), o poartă cu două bolți și alte zidării. Monetele și ceramica strînse de la Enoșești ne arată pe acest loc o viață romană con-

tinuă, de la Traian pînă la Constantin cel Mare. Pe baza inscripțiilor de pe cărămizi stabilim că la Acidava erau trimise detașamente de pază din garnizoana Romulei, deci ea depindea de aceasta din punct de vedere administrativ și defensiv (*CIL*, III, 8074, 14, d). Acidava se menționează numai de către *TP* la 13 mp (=19,035 km) față de Romula, cifre acceptabile pentru depărtarea dintre Reșca și Enoșești.

Castra Nova figurează ca nume geografic numai pe *TP*, fiind situată la 20 mp (= 29,700 km) spre vest de Romula. Toate încercările făcute pînă acum pentru localizarea ei nu au dus la nici un rezultat. Bolliac a fost primul care a încercat să o fixeze la Cacaleți (azi satul Castranova, j. Dolj), fiind îndemnat de descoperirea, în acest loc, a unui tezaur cu 8 000 de monede de argint (Commodus-Elagabal). Ulterior, alți cercetători (Tocilescu, Pârvan, Tudor etc.) s-au gîndit să o caute într-una din așezările rurale de lîngă Zănoaga, Giorocul Mare, Apele Vii etc. care ar corespunde cu indicațiile distanței date de itinerarul antic. Cred că toate aceste încercări trebuie părăsite și că este necesar a se ține seamă de două lucruri importante: numele localității și traseul drumului roman dintre Romula și Pelendava (Mofleni, lîngă Craiova). *Castra Nova* înseamnă „Castrul Nou", deci o cetate refăcută. Din aceasta deducem că pe acel loc (poate lipsit de o așezare dacică mai veche) a existat o „Castra Vetera" (o „Cetate Veche"), desigur pe atunci de pămînt, care refăcută nu putea fi executată decît din zidărie. Deci, acolo unde se vor identifica urmele așezării, trebuie să existe ruinele unui castru de piatră, pînă acum neîntîlnit în satele amintite mai sus. În al doilea rînd, drumul roman dintre Romula și Pelendava nu trece pe la Cacaleți, ci pe cursul rîului Teslui. Itinerarul antic amintit ne arată categoric că această Castra Nova se situează chiar pe acest drum, la 20 mp de Romula și tot la atîția față de Pelendava, deci la egală distanță între aceste două localități antice. Urmele drumului roman pe valea Tesluiului se văd și azi în unele locuri. Atît vechile documente românești, cît și localnicii îl cunosc sub numele de „Drumul Muierii". El intra în Romula pe poarta vestică a cetății (situată lîngă actuala biserică). Deci, spre a identifica Castra Nova sînt necesare amănunțite cercetări de suprafață, pe valea rîului Teslui, în hotarele satelor Viișoara și Băbeni.

La Slăveni (pe Olt) a existat un adevărat orășel roman și un mare centru militar care au început a ieși la lumină numai în ultimii șase ani, în urma săpăturilor organizate aici de autorul acestei cărți în colaborare cu Muzeul din Craiova (material inedit, folosit acum pentru prima dată). Se constată mai întîi că la Slăveni a fost cel mai mare castru de piatră din Dacia sudică (198×172 m), apărat de trei rînduri de șanțuri, două valuri și zidării foarte puternice. Această întăritură este o refacere din anul 205 e.n., peste una mai veche a cărei origine ne duce pînă la Traian (*CIL*, III, 13800 și Tudor, *BCMI*, XXXIII, 1940, fasc. 105, p. 34 și

urm.). O așezare dacică preromană se atestă după ceramică. Ștampilele de pe țigle și cărămizi indică trecerea prin garnizoana de acolo a multor detașamente de legiuni și corpuri auxiliare: legiunile V Macedonica, a XIII-a Gemina și a XI-a Claudia, *ala I Claudia, cohors I B(racaraugustanorum?), numerus Syrorum sagittariorum si ala I Hispanorum* (*CIL*, III, 14216, 34; 14216, 30—31; 13800; 14216, 17 și 34 și Tudor, *SCIV*, 16, 1965, p. 357, nr. 1—4). Centrul militar de la Slăveni păzea principalul vad de trecere peste Olt spre inima Munteniei, unde locuiau triburi războinice libere. Soldații garnizoanei, fervenți adoratori ai cultului mithriac, au ridicat monumente în comun zeului iranian pe care-l venerau, într-o grotă săpată în rîpa Oltului (*CIMRM*, II, 2165—2169 și Tudor, *SCIV*, 16, 1965, p. 360, nr. 9). Tot pe aici era și calea comercială de seamă ce lega Romula cu ținuturile de la răsărit de Olt. Pretoriul castrului era de o monumentalitate rar întîlnită, cu o largă curte înconjurată de coloane, baze de piatră pentru statui ecvestre din bronz, reliefuri de marmură, inscripții onorifice etc. În magazia de arme a lui s-au aflat multe vîrfuri de săgeți și de sulițe din bronz lustruit sau aurit (arme de parăzi). De reținut constatarea importantă că, după distrugerea lui, apar pe ruine urme de locuire a unei populații romanice (ceramica). Mai notăm în castru, o mare clădire pentru colegiile de soldați și o magazie de alimente, și ea de mari proporții. Garnizoana de bază a fost acolo *ala I Hispanorum*, o trupă cu 1 000 de călărași. Săpăturile mai constată că o dată cu plecarea romanilor, în clădirile castrului se instalează populația romanică locală, pe care o putem urmări continuu pînă în secolul al IV-lea, pe bază de ceramică. Este o frumoasă dovadă despre continuitatea romanității locale și după evacuarea provinciei.

Orășelul roman de la Slăveni (cu numele antic încă necunoscut) se întindea pe malul Oltului, între acesta și șoseaua romană, pe o lungime de peste 1 km. Se mai păstrează puțin din aria sa, deoarece în decursul secolelor a fost treptat distrus de Olt. Din secolul trecut se cunosc multe descoperiri de obiecte și clădiri scoase în urma eroziunilor rîului. Între acestea, mai importantă a fost descoperirea în 1836 a unui templu subteran închinat zeului Mithras. Era o sală lungă, cu bănci de zidărie laterale, împodobită cu reliefuri ale zeului săpate în marmură. În acest mitreu s-au mai găsit și o serie de inscripții puse mai ales de soldații garnizoanei locale. Săpăturile noastre au pătruns prea puțin în așezarea civilă romană de la Slăveni. Pînă acum s-au descoperit două mari clădiri. Una era destinată băilor militare, avînd numeroase încăperi. În ruinele ei, între alte obiecte, s-au aflat și fragmente dintr-o statuie de marmură a zeului Bacchus. Clădirea fusese construită la începutul secolului al III-lea e.n. de către garnizoana locală. La răsărit de aceste băi ale soldaților, săpăturile au precizat urmele mai multor cuptoare de olari (în curs de dezvelire). Un olar de aici,

Martinus, își semna numele cu litere grecești (Tudor, *SCIV*, 17, 1966, p. 597, nr. 7).

Situată pe malul Oltului, așezarea romană de la Slăveni era adesea atacată de către triburile barbare din Muntenia. Soldații de acolo se distinseseră în aceste lupte de apărare, încît mulți fuseseră declarați *duplarii*, adică ostași cu soldă dublă (foto 23). Ei erau atît de numeroși, încît la un moment dat au constituit o asociație specială *(collegium)* de caracter profesional și religios, organizație necunoscută pînă acum în Imperiul roman (Tudor, *Latomus*, XXII, 1963, p. 240 și urm.). În așezarea de la Slăveni ne sînt cunoscute pînă acum numai nume de soldați, ca *Aurelius* (*CIL*, III, 14216, 35); *Mucianus*, un trac (*CIL*, III, 14216, 36); *Iul. Marinus*, un oriental (*An. ép.*, 1963, nr. 125) și *Aur. Aurelianus sesquiplicarius* (*SCIV*, 17, p. 597, nr. 8).

Satele din teritoriul cu caracter urban al Romulei s-au dezvoltat cu precădere pe lîngă marile drumuri din cîmpia românățeană (Tudor, *OR*[3], *passim* și *Tab. Imp. Rom. Drobeta-Romula-Sucidava*, București, 1965, *passim*). Lîngă malul drept al Oltului, către Izlaz, ne întîmpină, în primul rînd, urmele din satul *Hotărani* (com. Fărcașele, j. Olt), cu multe resturi de locuire, necropole, cărămizi, opaițe, monede (Hadrian-Constanțiu al II-lea ș.a.). *Vicus*-ul roman de aici era de fapt o suburbie a orașului Romula. La *Gostavăț* (j. Olt) se cunoaște mai bine cimitirul satului roman cu numeroși tumuli ce ascund sarcofagele de piatră ale unor proprietari de țară înstăriți. În afară de cărămizi romane, opaițe, obiecte de bronz și monede, s-a mai descoperit acolo baza unei inscripții funerare (Tudor, *OR*[3], p. 424, nr. 317) și un fragment dintr-un *milliarium* (*CIL*, III, 14215, 18). În vecinătate la satul *Brezuica* (com. Gostavăț), așezarea romană a fost în cea mai mare parte distrusă de Olt. Ca descoperiri se cunosc urmele unui edificiu de piatră (templu?) și un fragment dintr-o piatră de mormînt. La *Băbiciul Episcopiei* (j. Olt), pe lîngă resturile de ziduri romane, se cunoaște un alt fragment dintr-un stîlp miliar pus pe drumul Oltului (*CIL*, III, 13802).

În lungul drumului ce ducea spre Sucidava au putut intra în administrarea teritoriului romulens, mai multe așezări rurale romane (azi toate în j. Olt și Dolj). În *Cezieni* ne întîmpină numai ceramică și cărămizi romane, întîlnite și la *Frăsinetul de Pădure* (com. Dobrosloveni), de unde pornea un apeduct spre Romula (cf. mai sus, p. 347). Orașul *Caracal* (al cărui nume nu are nici o legătură cu împăratul Caracalla) își are și el un trecut roman. La ferma vinicolă (est de gară), lîngă drumul Romula-Sucidava, multele resturi ceramice, cărămizi și obiecte din bronz indică o mică așezare *(villa rustica?)*. În cartierul Bold (la „Fîntîna Țiganului") apar fragmente ceramice și monede (Antoninus Pius-Gordian al III-lea), care se extind pînă lîngă „Parcul Poroineanu" și pe malurile înalte ale pîrîului Caracal, de la nord de această grădină publică. Monedele romane tîrzii (sec. IV), cunoscute

dintr-o colecție particulară de la Caracal, pot fi aduse din altă parte. La *Comanca* (com. Devesel), în afară de ceramică și cărămizi romane se semnalează descoperirea (1872) a unui mormînt în cavou de cărămizi, cu trei catarame de bronz, un inel și două flori din bronz aurit. Important *vicus* roman a existat la *Devesel*, cu multe resturi de zidărie romane, un canal de scurgere, ceramică, cărămizi, monede (Antoninus Pius) și o figurină din bronz cu reprezentarea lui Priap. Cărămizile și țiglele romane descoperite la *Redea* (din lipsă de cercetări) nu ne pot lămuri dacă acolo fusese un *vicus* sau o *villa rustica*. Important este însă faptul că monedele descoperite în mare număr arată o locuire pînă la Valens (B. Mitrea, *SCIV*, XII, 1961, p. 152, n. 43). Aceeași situație neclară este și în legătură cu ceramica romană descoperită la *Vlădila*.

În plină cîmpie, între drumul ce lega cele două orașe și cursul inferior al Jiului, viața romană rurală a fost de asemenea în floare. La *Viișoara* (j. Dolj), se cunosc multe descoperiri izolate de monede (Traian, Hadrian, Antoninus Pius, Aurelian și bizantine), precum și un interesant tezaur, cu ultimele monede de la Aurelian. Din *Leu* (j. Dolj) se cunosc numai descoperiri ceramice. Centrul rural roman de la *Zănoaga* (j. Dolj) se identifică prin măguri cu morminte, cărămizi, vase, tuburi de argilă, podoabe de bronz etc. La *Castranova* (fost Cacaleți, j. Dolj), urmele romane sînt „Valea Gioroculuiˮ (între satele Puțuri și Castranova). Acolo ceramica romană se amestecă cu cea dacică, ceea ce arată o așezare rurală mixtă (Protase, *PC*, p. 203). Pe teritoriul com. *Radomir* (j. Dolj) urme de așezări rurale romane se pot identifica în locurile „Livada Boierească" și „Stupînă", prin cărămizi, vase și monede romane, descoperite în mare cantitate prin anul 1860. La *Dioști* (j. Dolj), pe „Dealul Nucilorˮ s-au găsit monede (Vitellius, Septimiu Sever și Severus Alexander) și ceramică romană, suficiente dovezi pentru un *vicus*. Urmele unui sat roman la *Apele Vii* (j. Dolj) se pot accepta pe baza bogatelor descoperiri de zidării, ceramică, cărămizi, o piatră de rîșniță și monede romane (sec. II-III) care se găsesc în hotarul către Radomir. În *Ghizdăvești* (com. Celaru, j. Dolj) se semnalează ceramică romană (în partea de nord a satului), care apare de asemenea și în vecinătate, în „Viile Ciorăștilorˮ, din com. *Celaru* (la 1 km sud de comună).

Nu putem ști pînă unde se extindea spre nord teritoriul orașului Romula. Este de presupus că limitele lui atingeau dealurile de lîngă Drăgășani și o parte din valea Oltețului. În acest caz, îi mai putem atribui cîteva centre rurale romane identificate în această regiune. De pe teritoriul com. *Osica de Sus* (j. Olt) sînt semnalate multe descoperiri ceramice și de morminte (în cavouri de cărămidă sau cosciuge de piatră), pe terasele malurilor Oltețului. În *Brîncoveni* (j. Olt) au apărut ca descoperiri întîmplătoare: ceramică provincială romană, amfore (fragmentare) de import și un vas

sculptat în marmură. La *Voineasa Mare* (j. Olt), un centru rural roman era în punctul „Cornet" (pe malul stîng al pîrîului Voineasa) unde s-au descoperit: morminte, un inel de argint, ceramică, o rîșniță și nouă monede romane (Vespasian-Severus Alexander). În orășelul *Balș* (pe locul „Racovița"), după monedele din secolele I-IV, așezarea a avut o îndelungată existență. Din ruinele bisericii de la *Stănești-Lunca* (j. Vîlcea), cu ocazia demolării ei, s-au scos multe materiale de construcție romane, între care și un cap de leu. Se pare că provin dintr-o așezare rurală situată în punctul „La Ceair". De la *Fumureni* (j. Vîlcea), se indică descoperirea izolată a unei amfore romane. Din *Scundu* (j. Vîlcea) se cunosc multe descoperiri monetare izolate din secolele II—III e.n. care se prelungesc pînă la Valens (Mitrea, *SCIV*, XI, 1960, p. 152 n. 45). Ar fi fost deci acolo o așezare romană rurală care și-a avut o existență și după părăsirea Daciei. Ultima așezare (și cea mai importantă) din teritoriul nordic al Romulei a putut fi *Rusidava*, localizată azi, pe baza datelor din *TP* (24 mp = 35,640 km față de Acidava), la satul *Momotești*, pendinte de orașul Drăgășani. În locul denumit „Pește ana" a existat un castru roman cu o așezare civilă în jurul lui, situate lîngă drumul roman. Săpăturile diletantice au găsit acolo: zidării cu cărămizi, vase romane, *terra sigillata*, o figurină de bronz, o acvilă din bronz, tuburi din teracotă, monede, ceramică etc., toate pierdute azi. Urmele indică o importantă *statio* militară și rutieră pe drumul Oltului. Acest toponimic getic implică de asemenea un tîrg („dava") preroman, al unui trib (?) local.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] Marsigli, II, p. 69; Al. Odobescu, *Antichitățile jud. Romanați*, București, 1877, *passim*; A. v. Domaszewski, *CIL*, III, p. 1421; Tocilescu, *Fouilles*, p. 94 și urm.; idem, *Monumentele MNA*, *passim*; Em. E. Kretzulescu, *Rev. pt. ist. arh. și filol.*, XII, 2, 1912 (extras); Pârvan, *Dacia Malvensis*, *passim*; Vulić, *RE*, supl. I, 2, col. 1073, nr. 4; D. Tudor, *Cetatea Romula*, Craiova, 1932; idem, *AO*, XII, 1933, p. 65 și urm. și p. 211 și urm.; XVI, 1937, p. 91 și urm.; idem, *Monumente inedite din Romula*, I—II, Vălenii de Munte, 1938—1940; idem, *Amintirea C. Giurescu*, p. 528 și urm.; idem, *Rev. Univ. „Cuza" și Inst. politeh.,-Iași*, I, 1—2, 1954, p. 293 și urm.; idem, *OR*,[3] *passim*; și idem, *Romula*, București, 1968 (Col. „Monumentelor patriei noastre").

SATELE ROMANE DIN DEPRESIUNEA TG. JIULUI

În larga depresiune intracarpatică ce se întinde de la Baia de Aramă pînă lîngă băile Săcelul, harta ne arată un grup de așezări rurale romane destul de puternice și izolate față de cele din jurul Drobetei, de care le separa aridul podiș mehedințean. Este foarte probabil că acești *vici* se grupaseră economic și administrativ în jurul castrului și așezării civile de la Bumbești, constituind un *territorium* aparte. Ele făceau legătura drumurilor de la Drobeta și de pe Jiu cu așezările din Transilvania, pe strîmta cale a pasului Vîlcan. Regiunea pe care o ocupau constituia un ținut propice păstoritului și altor îndeletniciri legate de economia muntelui. De reținut faptul că în această regiune retrasă, și oarecum apărată, s-au descoperit o serie de tezaure monetare ascunse de elemente ce și-au găsit acolo un bun loc de refugiu în timpul repetatelor atacuri barbare, la care a fost supus teritoriul Daciei sudice la mijlocul secolului al III-lea e.n.

Principala așezare rurală se găsea la *Bumbești* (j. Gorj), în gura trecătorii Vîlcanului[1]. Se pare că cea mai veche urmă de așezare romană este acolo castrul din locul „Vîrtop" (între km 82 și 83 al șoselei naționale), săpat în pămînt, cu șant, *agger* și de mărimea 115 × 126 m. Probabil că în jurul lui exista o modestă așezare civilă.

Mult mai mare importanță avea castrul de piatră situat la 900 m spre sud de cel de la Vîrtop. El a fost cercetat prima dată de către Gr. Tocilescu și P. Polonic (1897), care i-au ridicat și un plan. Patruzeci de ani mai tîrziu, a făcut săpături în el și C.S. Nicolăescu-Plopșor (rămase inedite), care a descoperit ca obiecte mai importante: figurine de lut, fiare de plug, opaițe, un fragment de coif roman, săgeți ș.a. Cercetările lui Tocilescu au fost publicate de autorul acestei cărți în 1940. Săpături cu caracter de salvare s-au făcut ultima dată în 1955, de către Gr. Florescu și un colectiv. Rezultatele au fost modeste, deoarece s-a săpat pe urmele lui Tocilescu și Plopșor. Din castru rămîne intactă numai latura de est, lungă de 167 m; în rest el este distrus de Jiu. Zidul incintei poseda un fel de pinteni interiori, necesari stabilității temeliilor; turnuri la porți și colțuri. În interior s-a dat peste resturi din pretoriu, *horrea* și locuințe pentru soldați. Monedele des-

coperite în castru se opresc cu domnia lui Filip Arabul. Baia castrului (destul de bine păstrată) se găsea la 50 m spre sud de el și era de mărimea 13,75 × 15,90 m. Primul castru fusese și aici tot din pămînt, construit (pe baza ștampilelor de pe cărămizi) de către *cohors IV Cypria* și detașamente din legiunea a V-a Macedonica (*CIL*, III, 14216, 27 și Tudor, *OR*³, *SE*, nr. 421). În anul 201, din ordinul guvernatorului celor trei Dacii, Octavius Iulianus, castrul este refăcut total, cu zid de piatră, prin grija noii sale garnizoane, *cohors I Aurelia Brittonum milliaria Antoniniana*, după cum ne informează o interesantă inscripție (*CIL*, III, 14485, a = *ILS*, 9179:... *muros cesp*[*it*](*icios*) *castro*[*ru*]*m coh*(*ortis*) (*primae*) [*Au*]*reliae Brittonum* (*milliariae*) *Antoniniana*(*e*) *vetust*(*ate*) *dila*(*psos*), *lapideos restituerunt*). Pe vremea lui Caracalla s-au mai făcut lucrări și la pretoriu, prin grija legatului provinciei, *C. Iul. Sept. Castinus* (*An. ep.*, 1959, nr. 327), cînd se pare că s-a pus și o statuie de bronz acestui împărat.

Așezarea civilă se întindea între castru și actuala șosea. În afară de ceramică romană și zidării, au fost găsite acolo cîteva materiale arheologice dacice. În castru și pe suprafața ocupată de el au apărut multe obiecte de fier și de bronz, dintre care sînt de notat: seceri, topoare, dălți și tesle. Nu posedăm multe inscripții din așezarea rurală de la Bumbești, deoarece ea nu a dispus de o piatră de calitate, pentru cioplirea lor. Se cunoaște un fragment de marmură cu o dedicație adresată zeului Mithras (*CIMRM*, II, nr. 2163). Lipsită de o bază agricolă de seamă, așezarea civilă nu s-a putut dezvolta decît în limitele unei *statio* militară și de tranzit, pe drumul ce se angaja în Munții Vîlcanului.

În depresiunea din stînga Jiului găsim cîteva așezări rurale ce merită a fi relevate. La *Iezureni* (com. Curtișoara, j. Gorj) se întîlnește o așezare sătească în care s-a descoperit și o inscripție funerară (*An. ep.*, 1959, nr. 329). Ea menționează pe *Septimius*, fost decurion al coloniei Drubeta și înmormîntat la țară de către sclavii(?) săi *Ciodi*(?), *Septimius și Peregrinus* (cf. Tudor, *Ist. sclavaj.*, p. 29 și Gostar, *AM*, IV, 1965 p. 184). Vicus important a fost la *Măgherești* (Gorj), pe locul numit „Jidova", unde s-au găsit (1907) monede romane, pietre sculptate și 3 statui din piatră. Se mai notează de aici diferite stele funerare și figuri de lei folosiți la împodobirea mormintelor.

Băile de la *Săcelul* (j. Gorj) s-au folosit și în vremea romană. Ar fi fost acolo și un castru, pe malul drept al rîului Blahnița, iar în jurul lui, urmele unei așezări civile ocupau o suprafață de 300 × 300 m. În așezarea de aici au fost descoperite monede (Traian, Antoninus Pius), sarcofage din piatră, figurine de lut, săgeți, zăbale, o statuie de piatră și diferite pietre

sculptate. Se cunosc și două inscripții, prima fiind baza unei stele funerare databile în secolul al II-lea e.n. (Tudor, *OR*,[3] *SE*, 422). A doua conține o închinare adusă zeilor sănătății, *Esculap* și *Hygea*, de către un *M*. [*Tiber*]*ius* [*Mar*]*cian*[*us*], desigur unul dintre vizitatorii băilor antireumatice de la Săcelul (*An. ép.*, 1959, nr. 328). Despre o așezare rurală de munte, cu totul izolată, la *Polovraci* (j. Gorj), avem ca documente numai un opaiț din bronz și un fronton cu doi lei de la o stelă funerară. Din lipsă de cercetări precise, nu putem fi siguri dacă existau așezări la *Gruiu* (j. Gorj), la *Glodeni* (j. Gorj), unde ar fi fost un castru(?) și la *Pisteștii din Vale* (com. Bălănești, j. Gorj), localitate în care s-a găsit un important tezaur cu monede romane.

În partea de vest a cursului Jiului numărul așezărilor rurale romane de munte, pare a fi fost mai mare, dar din păcate și acestea au fost destul de slab cercetate. În actualul j. Gorj, la *Suseni* (com. Dobrița) în locul „Vărăria" se menționează descoperiri de monede republicane imperiale (Marcus Aurelius) și bizantine (Ioan Tzimisces), ceea ce ar indica o îndelungată așezare dacică, mai apoi romană și prefeudală. La *Cartiu* (com. Turcinești), pe malul rîului, se indică ziduri și monede romane, necercetate, ca și cele de la *Ursați* (com. Bîrsești). Date mai precise posedăm de la *Bîrsești*, unde sondajele lui Bolliac în așezare rurală romană de acolo au extras: urcioare, teracote cu reliefuri, un colier din metal, o sabie, cărămizi din ruinele unui hipocaust și multe monede romane (Domițian-Filip Arabul). Alături, în cătunul *Slobozia*, Bolliac și Tocilescu ne vorbesc de variate urme romane, între care și un tezaur cu 3 000 monede (Septimiu Sever — Filip Arabul). Un alt tezaur cu 348 monede de argint (Vespasian — Gordian al III-lea) și monede izolate (Geta-Filip Arabul) s-au găsit pe teritoriul comunei *Bălești*, fără a se ști ceva despre așezarea rurală de acolo, care în mod sigur a existat.

Pe valea rîului Bistrița (afluent al Jiului) și în bazinul afluenților săi (Rîușor și Sohodol) au apărut mai multe așezări rurale romane. La *Telești* (j. Gorj) se menționează descoperirea unor cărămizi romane, material ce s-a găsit și la *Brădiceni*, împreună cu un tezaur monetar de argint (Iulia Domna — Filip Arabul). O puternică așezare rurală romană a existat însă la *Topești* (com. Tismana), pe locul „Cetățuia", unde s-au aflat cărămizi, olane, un apeduct, diverse obiecte din metal și monede romane.Din satul *Boroșteni* (com. Pestișani) se notează ca descoperiri romane în locul „Scaunul Turcului" (lîngă Conacul Brăiloaiei): tumuli funerari, fragmente ceramice și o fibulă de bronz (sec. I-II). La *Arcani* s-au descoperit numai cărămizi romane. După cum se vede din indicațiile cu caracter de „reper-

toriu" asupra satelor din depresiunea Tg. Jiului, știrile ce posedăm despre ele sînt numai întîmplătoare, ca rezultat al unor descoperiri fortuite. Faptul că în această regiune s-au găsit multe tezaure, dovedește că exista acolo și o lume înstărită.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] *CIL*, III, 14216, 27; 14485, a = *ILS*, 9179; *An. ép.*, 1959, nr. 326 și 327; D. Tudor, *BCMI*, XXXIII, 1940, p. 18 și urm.; *OR*[3], *passim*; idem, *Tab. Imp. Rom. Drobeta-Romula-Sucidava*, București, 1965, p. 13 și Gr. Florescu și colaboratorii, *MCA*, IV, p. 103 și urm.

TÎRGURI ŞI SATE ROMANE PE VALEA CARPATINĂ A OLTULUI

De la *Rusidava* spre nord, *TP* a înregistrat următorul itinerar care s-a putut fixa azi pe teren: Rusidava (Momoteşti)- *Pons Aluti* (Ioneştii Govorii), 14 mp (= 20,790 km); Pons-Aluti-*Buridava* (Stolniceni); 13 mp (=19,325 km); Buridava-*Castra Traiana* (Sîmbotin), 12 mp (=17,820 km); Castra Traiana—*Arutela* (Bivolari), 9 mp (= 13, 365 km); Arutela —*Praetorium* (Racoviţa-Copăceni), 15 mp (= 22, 275 km); Praetorium-*Pons Vetus* (Cîineni), 9 mp (= 13, 365 km) şi Pons Vetus- *Caput Stenarum* (Boiţa), 14 mp (= 20, 790 km). Cu excepţia unei transcrieri greşite de cifră (pentru Pons Aluti faţă de Rusidava), toate aceste distanţe concordă perfect cu realităţile de pe teren (Miller, *IR*, p. 552 şi urm. şi Tudor, *OR*[3], p. 50 şi urm.). Se constată, de asemenea că încă din primii ani ai stăpînirii romane, aşezările militare şi civile din defileul Oltului s-au extins şi în stînga rîului, în lungul celor două drumuri romane dintre Castra Traiana şi Pons Vetus. Din lipsă de cercetări amănunţite, rămîn cunoscute azi numai acele puncte de locuire dezvoltate în imediata apropiere a Oltului, deşi ele au fost destul de numeroase pe toate văile afluenţilor lui (toate situate azi în j. Vîlcea).

Toponimicul *Pons Aluti* (Ioneştii Govorii) implică existenţa în acest loc a unui „Pod al Oltului" prin care se făcea legătura economică cu triburile autohtone de la răsărit de rîu (Tudor, *OR*[3], p. 239 şi urm.). *GR* îl cunoaşte sub forma *Aluti* (cf. Schnetz, II, p.49). Cît priveşte localizarea unei staţiuni vamale în acest punct, propusă de C. Daicoviciu (*RE*, XXI, 2, col. 2461), ea rămîne ipotetică. Este posibil ca denumirea latinească a locului să fie o traducere mai veche a uneia daco-getică. Aceste legături de schimb cu regiunea de la est de Olt pot fi documentate prin descoperirea unui tezaur monetar (Nero-Hadrian) de la *Dealul-Mare* (com. Cremenari, j. Vîlcea) aflat peste Olt, în faţa aşezării de la Ioneştii Govorii (B. Mitrea, *SCN*, I, 1957, p. 407). Cercetări mai vechi făcute de Polonic-Tocilescu (1894), completate recent de noi prin descoperiri întîmplătoare, au stabilit că la Pons Aluti funcţiona un castru roman situat pe un mamelon deasupra luncii Oltului. Un sondaj sumar făcut de Polonic a adus la

lumină cărămizi cu ștampila cohortei a III-a Gallorum, care a construit această întăritură în perioada războaielor de cucerire a Daciei (Tudor, *OR*[3], *SE*, 408). Castrul este azi total nivelat, dar nu depășea ca mărime 60×60 m. Se ridicase peste o așezare dacică mai veche (ceramică), la un punct cu largă vedere peste lunca Oltului, alături de drumul roman. Acum cîțiva ani, distrugîndu-se turnul de nord-vest al castrului s-a descoperit în camera lui un puternic strat de arsură sub care se îngropase un tezaur monetar (Caracalla-Filip Arabul), ascuns în 245, cînd așezarea de acolo a avut de suferit de pe urma invaziei carpice. Un fragment de altar extras din același zid arată că întăriturile au fost imediat restaurate. Fragmentele ceramice ce se văd împrăștiate în jurul castrului indică o așezare mixtă, dacică și romană, a cărei viață se prelungește și după părăsirea Daciei.

La *Dăești* (nu departe de Băbeni), lîngă rîul Cerna, ar exista o așezare rurală pe „Dealul Cărămizilor" (numită astfel, după multele sfărîmături de cărămizi ce se află acolo), pe locul zis și „Cetatea Uriașilor". În acel punct apar însă și puternice resturi ale unei așezări getice. Urmele așezării romane de la *Băbeni*, identificate lîngă drumul roman al Oltului, își așteaptă încă o cercetare amănunțită, ca și cele de la *Mihăiești*. Descoperiri monetare izolate sau în tezaure, făcute la *Foleşti* și *Stoenești* (j. Vîlcea), arată pătrunderea așezărilor rurale din vremea stăpînirii romane în văile îndepărtate ale Hurezului.

Săpăturile arheologice și cercetările de suprafață efectuate în ultimii cinci ani la *Buridava* (satul *Stolniceni*, com. Rîureni) și în împrejurimile acestui mare tîrg daco-roman, au dus la interesante descoperiri privitoare la dezvoltarea vieții romane în locuri despre care se știa prea puțin[1].

Pe baza diferitelor resturi arheologice putem remarca o înfloritoare stare economică a acestui ținut, legat, în primul rînd, de exploatările salinelor de la *Ocnele Mari*. Se constată că în vremea romană înfloreau în jurul ocnelor de sare așezări mixte daco-romane dintre care mai binecunoscută este cea din locul „Bozasca" din orașul Ocnele Mari. Acolo se întîlnește ceramică getică alături de cea romană, fragmente de cărămizi și țigle. Sarea extrasă se transporta la Buridava, de unde se comercializa, pe drumul Oltului și pe plute ce porneau pe rîu, către Dunăre. Descoperirile monetare de la *Dobriceni* (Traian-Iulia Domna) dovedesc că așezări pastorale existau în adîncul ținutului muntos al Vîlcei, legat cu Oltul prin așezările salinifere de la Ocnele Mari.

În cătunul *Bîrsești* (com. Govora), pe locul denumit la „Pluta", s-a dezvoltat pînă la venirea romanilor, un puternic sat getic. El ocupa o suprafață de cîteva hectare și controla drumul spre Govora-Hurezul. Această așezare rurală autohtonă a luat sfîrșit în urma unui puternic incendiu urmat de o distrugere totală în timpul războaielor de cucerire a Daciei. Peste ruinele ei s-a construit un fort roman de către soldații detașați acolo, din *cohors II*

Flavia Bessorum și din *cohors IX Batavorum* (*An. ép.*, 1964, nr. 220), greșit identificată de Gostar (*AM*, IV, 1966, p. 184), cu *cohors milliaria Brittonum*, de la care ne-au rămas cărămizi ștampilate, o monedă a lui Traian (din anul 104) și resturi ceramice (cf. Tudor, *Akte*, p. 405 și urm.). O așezare rurală romană nu s-a mai putut dezvolta pe acest loc, ci numai la Stolniceni, la 3 km spre răsărit de Bîrsești.

Centrul militar și civil de la *Buridava* alcătuia cea mai de seamă așezare din zona defileului Oltului carpatin. El este mai bine cunoscut prin săpăturile arheologice efectuate recent (1962—1967) de către autorul acestei cărți. Toponimicul apare de origine getică, fiind legat de rădăcina indo-europeană **bher* „a tăia, a sparge" (Russu, *Limba*, p. 60). În acest loc, masivele deluroase din stînga și dreapta Oltului se îndepărtează ca să facă loc unei lunci late de 5 km, punctul de întîlnire al drumurilor ce veneau din văile Argeșului, Govorei, Hurezului și Ocnelor Mari. Este „Cîmpul Rîurenilor" cunoscut prin tîrgul ce avea loc de secole, lîngă comuna cu același nume. Urmele arheologice de pe terasele din jurul cîmpiei (din neolitic pînă în evul mediu) indică importanța economică a așezării. Viața rurală dacică a continuat în cele mai multe dintre așezările de pe lîngă Cîmpul Rîurenilor, pe vremea stăpînirii romane (fig. 25).

Prima mențiune despre populația dacică din ținuturile Vîlcei și Argeșului o întîlnim la Ptolemeu (III, 8,3) care plasează acolo pe Βουριδαυήνσιοι, neam getic al cărui centru, după *TP*, era *Burridava* (sic!), localizată azi cu precizie în satul Stolniceni, o prelungire a Rîurenilor. Un papirus descoperit în valea Nilului menționează pe timpul războaielor lui Traian, *Buridavae in vexilla(t)ione*, soldați din *cohors I Hispanorum veterana* (R.O. Fink, *JRS*, XLVIII, 1958, p. 102). Pînă acum cîțiva ani se cunoștea la Stolniceni numai urma unui castru roman ocupat cîndva de *co(ho)rs m(illiaria)B(rittonum)*, amintită pe o ștampilă de cărămidă (*CIL*, III, 14216, 25). Încercarea lui N. Gostar (*AM*, IV, 1966, p. 182 și urm.) de a o identifica cu *cohors I Augusta Nervia pacensis Brittonum milliaria*, nu este sigură (ca și alte ipoteze ale sale privitoare la castrele de la Stolniceni și Bumbești). Recentele cercetări au identificat castrul (circa 60 × 50 m) pe locul „Boronească", iar așezarea civilă la nord de acesta, între actuala șosea națională și rîpa Oltului, pe lîngă care trecea drumul roman. Urmele arheologice abundente de la suprafața terenului arată că așezarea civilă romană se contopise cu cea dacică, pe o lungime de aproape 1 km. Mulțimea fragmentelor ceramice, resturile de zidării, pavaje de case lucrate cu bucăți de teracotă în formă de „pișcot", cărămizile, țiglele, monedele ș.a. indică pe acest loc un mare tîrg roman, înfloritor în secolele II—III; modest, dar existent și în secolele IV—VI (ceramică, monede). Bunăstarea materială a așezării se reflectă prin descoperirea în ruinele unei clădiri publice a unui fragment de statuie impe-

rială turnată în bronz, în mărime naturală. Se pare că acest tîrg aspira să devină oraș (din punct de vedere urbanistic).

Importante descoperiri arheologice s-au realizat în locul denumit „la Priză", pe malul Oltului. Zidăriile romane au fost răvășite cu timpul, dar au rămas nederanjate gropile gospodărești, bogate în material arheologic. Se cunosc urme de case romane alături de locuințe dacice (bordeie sau colibe cu pereții din plase de nuiele lipite cu lut). Aceste locuințe dacice și romane posedau gropi de gunoaie comune, în care se aruncau resturile gospodărești. Într-o atare groapă s-au descoperit (1965) 13 vase fisurate sau întregibile, dintre care șapte sînt dacice și șase romane, toate din secolul al II-lea e.n. În groapă, ceramica dacică alterna ca depozitare cu cea romană. Atare descoperire constituie cea mai clară dovadă arheologică despre conviețuirea celor două grupe etnice la Buridava.

În mijlocul acestor locuințe, lîngă drumul antic, a apărut urma unui mare edificiu roman de natură militară, ale cărui cărămizi și țigle ștampilate ne oferă posibilitatea de a-l identifica. Clădirea se construise între cele două războaie de cucerire a Daciei, pentru comandamentul guvernatorului Moesiei Inferioare, ce-și instalase acolo cartierul său militar, în vederea ultimei ciocniri cu Decebal. La construcția ei participaseră detașamante din legiunile I Italica, a V-a Macedonica și a XI-a Claudia, ajutate de echipe de lucru din *cohors II Flavia Bessorum*, *cohors IX Batavorum* și *pedites singulares*, adică garda personală a guvernatorului (Tudor, *SCIV*, 17, 1966, p. 593 și urm.). Detașamentele erau conduse de gradați, dintre care cunoaștem numele unui *Iulius Aper* și al unui *Cornelius Severus*. Deci pe timpul celor două mari războaie, Buridava constituia o mare tabără militară care-și pierde importanța strategică, după cucerirea Daciei, destinată acum a supraveghea, în secolele II—III, paza regiunii. Dar, ea se va dezvolta puternic ca centru economic de schimb și ca loc de export al blocurilor de sare. Este probabil ca ea să fi devenit centrul administrativ al unui *territorium* cu caracter civil-rural, în care se înglobaseră numeroși *vici* din văile vîlcene și de pe defileul Oltului.

Pe locul actualului oraș *Rm. Vîlcea* exista un *vicus* roman situat pe drumul dintre Buridava și Castra Traiana. Resturi ceramice, o lampă și cîteva monede aflate în apropierea clădirii actualului liceu de băieți constituie singurele dovezi despre prezența acestui sat.

Un tezaur roman de circa 300 de monede de argint (Commodus-Valerianus) s-a aflat la satul *Olteni* (com. Bujoreni), pe locul unde drumul roman trecea Oltul la Castra Traiana, dar o așezare rurală încă nu este cunoscută.

După sensul toponimicului, *Castra Traiana* („Castrul lui Traian") ar indica o ctitorie a cuceritorului Daciei, pe locul unde se află azi satul *Sîmbotin* (com. Dăești). În adevăr, aici există un mic lagăr militar (circa 60 × 70 m), dar el este atît de distrus de apele pîrîului Trantul, iar împrejurimile

Fig. 25. Așezarea Buridavei.

lui inundate de aluviuni, încît numai prin săpături adînci se va putea ști dacă a avut o așezare civilă alăturată. Exact aceeași situație topografică întîlnim azi la *Jiblea*, în punctul „Găitini", unde pîrîul Coisca a acoperit cu pietriș aluvionar un alt castru roman și terenul din jurul lui. Din acest punct, drumul roman se bifurca. O ramură a lui, și cea mai veche, ocolea masivul Cozia pe la răsărit (prin Țara Loviștei de mai tîrziu) prin castrele romane construite în epoca hadrianică, la *Rădăcinești*, *Pripoarele* și *Titești*. Cercetările și descoperirile arheologice ce s-au făcut pînă acum au adus la lumină numai urme de natură militară și nici o știre importantă despre așezările civile situate lîngă aceste castre, construite într-o regiune în care populația dacică fusese numeroasă[2].

A doua ramură a drumului roman, de pe lîngă malul îngust și stîncos de pe partea stîngă a Oltului, între Jiblea și Racovița-Copăceni, a favorizat prea puțin înfiripărea de așezări civile. Acest drum construit după ocuparea romană a Daciei avea o importanță mai mult militară și pentru transporturi ușoare, deoarece în multe locuri trecea pe poduri de bîrne atîrnate de stînci. Întreținerea și paza lui fuseseră încredințate unei unități militare speciale cu sediul la Racovița-Copăceni *(numerus burgariorum et veredariorum)*, recrutată, se pare, dintre localnici.

În poiana „Bivolari" din fața mănăstirii Cozia, se păstrează un castru de piatră (60×60 m), săpat parțial de Gr. Tocilescu și identificat cu *Arutela* din *TP* (Miller, *IR*, p. 554 și Tudor, *BCMI*, XXXV, 1942, p. 143 și urm.). Se pare că numele corect al localității era *Alutela*, deci de formație romană și legat de hidronimicul *Alutus* (Tomaschek, II, 2, 54 și Pârvan, *Getica*, p. 271). Materialul epigrafic cules de aici vorbește numai de zidirea castrului, în 138 e.n. și de soldați ce au trecut prin el (*CIL*, III, 12601, a—b = 13793, 13794 și 12602). Deși nu s-au făcut săpături în jurul castrului, se poate vedea, după cioburile ce apar la suprafața solului, că existau *canabae* pe lîngă el, extinse pe poiana Bivolăriei. Atît la Bivolari, cît și peste Olt la Călimănești și Căciulata, țîșnesc ape sulfuroase și minerale, ale căror izvoare au fost folosite și de romani. Castrul Arutela avea însă o însemnată importanță militară și împreună cu cel de la Rădăcinești fusese construit de *Suri sagittari*.

Următoarele urme romane pe valea îngustă a Oltului ne întîmpină numai la *Brezoi-Vărătec* și acolo distruse de împotmolirile Lotrului. În jurul unui turn de pază s-au găsit, lîngă vărsarea acestui rîu în Olt, o monedă și o statuetă. Mica așezare militară și civilă de acolo avea funcția de a controla valea Lotrului, regiune cu unele resurse economice și acoperită de mari codri. Importanța economică și militară a avut însă așezarea *Praetorium*, de la satele Racovița-Copăceni, unde valea Oltului se lărgește și se leagă cu drumul Titeștilor[3]. Toponimicul este de asemenea latin curat și prin natura lui (ca și cel din Banat, cf. mai sus p. 34) arată un comandament mi-

litar. Săpăturile lui Tocilescu au scos la iveală două castre romane (la 500 de m unul față de altul), cel ce la Copăceni fiind din epoca lui Hadrian, iar cel de la Racovița, din ultimul stadiu al stăpînirii romane în Dacia. Se pare că la Praetorium se organizase comandamentul pentru întreaga pază și circulație pe defileul Oltului. În jurul ambelor castre se pot determina și azi multe urme ale unor așezări civile (zidării, cioburi), dar o cercetare a lor, prin săpături, nu s-a făcut. Locuirea dacică trebuie de asemenea admisă în perioada anterioară celei romane, deoarece locul deținea un însemnat rol economic-rutier și militar. Prezența unei importante garnizoane determinase extinderea unor *canabae*, în jurul celor două castre. Atît castrul de la Copăceni, cît și așezarea civilă a lui au suferit de pe urma unor atacuri barbare, sau a răzvrătirii populației autohtone, pe timpul domniei lui Hadrian-Antoninus Pius.

Alt castru roman se întîlnește la *Cîineni*, unde toponimicul antic *Pons Vetus* indică un vechi loc de trecere peste Olt (Miller, *IR*, p. 551). Localitatea apare și la *GR* sub denumirea coruptă *Betera* (Schnetz, II, p. 49). Presupunerea că aici ar fi fost o stațiune vamală nu-și are nici un temei (C. Daicoviciu, *RE*, XXI, col. 2482, nr. 30). Cît privește așezarea civilă, ea se extindea pe ambele maluri ale Oltului, după cum ne indică descoperirile de urme romane diferite. Astăzi ea este complet dispărută, sub construcțiile moderne. Era probabil o *statio* de limes Alutanus. La *Rîul Vadului* se cunoaște iarăși numai urma unui castru, încă din vremea lui Marsigli, pe locul numit „Poarta lui Traian".

Ultima localitate de pe frontiera dintre Dacia sudică și cea nordică, drept capăt al limesului, se găsea la Boița (com. Tîlmaciu, j. Sibiu) situată la 1 km distanță față de gura pasului Turnu Roșu[4]. Aproape toți cercetătorii identifică ruinele de la Boița cu *Caput Stenarum*, toponimic latin întîlnit în *TP* și *GR* pe locul în care șoseaua romană a Oltului se bifurca; o ramură a ei se îndrepta prin *Cedonia* spre Apulum, iar alta apuca spre răsărit, către Angustia. Ruinele romane se găsesc la circa o jumătate de kilometru est de sat, pe locul numit „Rude", lîngă o veche țiglărie. Ele ocupau o terasă înaltă de 3—4 m, ferită de inundațiile Oltului. Săpăturile făcute în anii 1957 și 1958, de către Muzeul Brukenthal din Sibiu, nu au lămurit prea mult topografia așezării antice, deoarece ea a fost mult distrusă pentru construcțiile feudale de apărare din trecătoare. Săpăturile au stabilit două complexe de construcții, unul militar și altul civil. Un fort de mărimea 41 × 47 m, de formă patrulateră, fusese construit de către un detașament din legiunea a XIII-a Gemina (ștampile pe cărămizi). În sectorul civil s-au întîlnit resturile a trei clădiri de caracter public și privat, ridicate pe o terasă consolidată cu un zid de piatră (păstrat pe o lungime de 25—30 m). Acest grup de construcții nu depășea lungimea de 70 m și ar putea fi pus în legătură cu o funcție economică, cum ar fi o eventuală *statio por-*

torii. Săpăturile au scos la iveală foarte puține materiale din secolele II—III e.n. (monede, fibule, un opaiț, un vas, balamale etc.). Aria așezării civile romane rămîne încă necunoscută. Nu avem nici dovezi precise despre prelungirea vieții în acest loc, imediat după evacuarea oficială a Daciei.

Cu toate că cercetările sînt pînă acum destul de modeste, se poate afirma că așezările rurale, spre nord de Buridava, au fost puține și modeste ca extindere. Îngustimea locurilor și slabele resurse economice nu au îndemnat prea mult coloniștii romani să se așeze în atare regiune ocupată de populația autohtonă. Modeste așezări romane au putut exista numai pe lîngă castrele situate pe cele două drumuri ale Oltului carpatin. Viața lor se lega deci de castrele respective și de avantajele ce puteau avea de pe urma traficului pe drumul roman. Ele erau mai mult *mansiones* și *stationes*. Pînă acum cunoaștem prea puțin urmele populației getice în aceste așezări, pe timpul stăpînirii romane. Pădurile și terenul accidentat pot duce la bănuiala că, în parte, aceasta putuse fi evacută pentru siguranța drumului. Calea avea mare rol economic pentru legătura cu Dunărea, așa cum dovedesc și tezaurele monetare ascunse pe lîngă ea (Flămînda, Ioneștii Govorii, Olteni, Călinești, Cîineni).

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] D. Tudor, *Akte des IV Intern. Kongress f. griech. und lat. Epigraphik — 1962*, Wien, 1964, p. 404 și urm.; idem, *Dacia*, N. S., VIII, 1964, p. 345 și urm.; idem, *SCIV*, 16, 1965, p. 182 și urm.; nr. 10—14; 17, 1966, p. 599 și urm.; și 18, 1967, p. 665 și urm; idem, *Bul. Muz. militar central*, I, 1968 (sub tipar); Patsch, *RE*, III, col. 1897; Tomaschek, II, 2, 61; C. Preda, *SCN*, II, p. 393; Gh. I. Petre, *SCIV*, 17, 1966, p. 171 și Protase, *PC*, p. 182.

[2] *CIL*, III, 12604; 12605; *SICV*, 16, 1965, p. 369; D. Tudor, *Bul. Muz. milit.*, V, 1943—1944, p. 95 și urm.; idem, *OR*[2], pp. 239—246, 252 și 263.

[3] *CIL*, III, 13795 (= *ILS*, 8909); 13796 (= *ILS*, 9180); 14216, 19; B. Saria, *RE*, XXII, 2, col. 1634, nr. 3; D. Tudor, *Bul. Muz. milit.*, V, 1943—1944, p. 95 și urm.; *BCMI*, XXXIII, 1944, p. 77 și urm.; și *OR*[2], pp. 225, 240 și 260.

[4] C. Patsch, *RE*, III, col. 1565; Marțian, 81; Christescu, *Ist. milit.*, p. 124; M. Macrea, *MCA*, VI, p. 429 și urm.; N. Lupu, *MCA*, VII, p. 411 și urm. și *Rep. arh.*

PE LIMES TRANSALVTANVS

Cel mai tîrziu pe timpul domniei lui Septimiu Sever, granița romană de pe limes Alutanus a fost împinsă cu 10—15 km spre răsărit, pentru a se crea o zonă de siguranță mai mare orașelor, tîrgurilor și satelor de pe malul drept al Oltului. Cu acest prilej s-a ridicat un nou limes denumit convențional azi, *transalutanus* sau *Valchicus*[1]. Apărarea era alcătuită dintr-un șanț cu val continuu și o linie de 14 puncte fortificate, totul pe o lungime de 235 km. Limesul era întărit cu castre la: Fîntînele, Putineiu, Băneasa (toate în j. Teleorman), Roșiorii de Vede, Gresia (j. Teleorman), Ghioca (j. Olt), Urlueni (j. Argeș,), Isbășești (j. Argeș), Albota, Purcăreni, Apa Sărată, Rucăr (j. Argeș) și Rîșnov-Cumidava (j. Brașov). Săpăturile făcute în cîteva dintre aceste castre (Băneasa, Săpata de Jos, Apa Sărată și Rîșnov) arată o stăpînire romană scurtă, care încetează (monedele) în vremea atacului carpic din anii 245—247, cînd hotarul a fost readus pe linia Oltului. Pentru teritoriul dintre cele două limesuri, nu posedăm date asupra înființării unor așezări urbane sau rurale romane. Este foarte probabil ca, pînă la construirea limesului transalutan, la răsărit de Olt, romanii să fi impus o largă zonă ca *terra deserta*, față de pericolul atacurilor unor triburi getice de pe actualul teritoriu al Munteniei. Anexarea noului teritoriu s-a făcut însă într-o epocă și în condiții ce nu puteau stimula o colonizare la răsărit de Olt și nici *canabae* în jurul punctelor militare amintite. De aceea locuirea în vecinătatea castrelor de pe *limes transalutanus* este aproape inexistentă. Se pare însă că, încă din timpul domniei lui Traian, se anexase colțul de cîmpie dintre lacul Greaca și gura Oltului, regiune separată de restul lumii barbare din Muntenia, prin valul denumit azi „Brazda lui Novac de sud", mai vechi decît *limes transalutanus*. Procopiu amintește de un oraș denumit *Turris*, zidit de Traian la nord de Istru. După opinia celor mai mulți cercetători, acest Turris s-ar identifica cu ruinele ce există la 3 km spre sud de orașul Turnu Măgurele, unde apar și urme romane din secolele II—IV e.n. O atare zonă anexată provinciei Moesia Inferioară constituia un capăt de pod în fața marelui centru militar de la Novae-Steklen

(Bulgaria), deținut de legiunea I Italica. Carența cercetărilor nu ne permite a semnala și alte urme de așezări romane din această zonă.

Săpăturile din cele două castre de la *Băneasa* nu au adus nimic nou în ceea ce privește o așezare civilă romană în jurul lor. Puținul material cules nu depășește ca datare prima jumătate a secolului al III-lea e.n. (G. Cantacuzino, *Dacia*, IX-X, p. 441 și urm.). Mai sus, la *Urlueni*, se află tot două castre alăturate și ridicate pe o înaltă terasă a rîului Vedea. Ceramica ce se vede acolo este toată de culoare cenușie, specifică începutului secolului al III-lea e.n. Ea se împrăștie și în jurul celor două castre unde ar putea indica și o așezare civilă modestă. O situație similară a apărut lîngă alte două castre, la *Săpata de Jos*, cercetate în anii 1929—1930 (Christescu, *Dacia*, V-VI, p. 435 și urm). O așezare civilă pe lîngă castrele de la Săpata de Jos, în afară de unele resturi ceramice, mai este atestată prin descoperirile monetare izolate (Traian-Caracalla). Viața continuă în acel loc și după părăsirea romană (monede de la Constanțiu al II-lea și Valens).

La castrul „Jidava" de la *Apa Sărată* (j. Argeș) s-au făcut săpături de către Tocilescu și Polonic (1901). Ele au fost reluate în ultimii ani (încă inedite.) Sîntem siguri că în jurul castrului de piatră (98,65 × 132,35 m) a existat o importantă așezare rurală dacică (ceramică, obiecte de metal), în care și-au făcut loc și slabe elemente de colonizare romană (ceramica). În afară de țigle, cărămizi și monede, mai importantă este descoperirea unei măști de teracotă, care înfățișează un interesant chip de barbar local. Traficul comercial spre pasul Branului a menținut locuirea în acel punct pînă în secolul al VI-lea, deoarece s-au cules monede de la Constantin cel Mare, Iulian Apostatul, Iustin I, Iustinian și Iustin al II-lea. Așa cum indică ceramica, marea majoritate a populației din secolele II-IV era autohtonă getică[2].

La *Rucăr*, în locul denumit „Scărișoara", apar urmele unui modest *castellum* sau *burgus*, un punct de control al trecerii spre Bran. Se pare că el aparține epocii lui Traian. A fost construit de către o formație din *cohors II Flavia Bessorum* și a fost părăsit în timpul evenimentelor din anii 117/118 e.n. (Tudor, *SCIV*, VI, 1955, p. 87 și urm). Natural, nu poate fi vorba de o așezare civilă în jurul lui.

Ultima așezare din lungul limesului a existat lîngă Rîșnov, unde o fericită descoperire epigrafică a putut localiza *Cumidava*, cunoscută la Ptolemeu (III, 8,4). Toponimicul este getic și indică o așezare autohtonă preromană ale cărei urme ceramice au și fost întîlnite la Rîșnov (Macrea, *AISC*, IV, 1944, p.234 și urm = idem, *Serta Kazaroviana*, Sofia, 1950, p. 60 și urm. și *Rep. arh.)*. Săpăturile lui M. Macrea (1939), în mare parte încă inedite, au stabilit un castru de piatră (118×112 m) în locul denumit „Grădiștea", cu unele clădiri în interiorul lui. Descoperirea cea mai importantă o constituie un fragment epigrafic cu o dedicație pusă lui Severus Alexan-

der și Iuliei Mamaea, de către *cohors VI nova Cumidavensium* (după unii *cohors I Vindelicorum Cumidavensium*), apelativ care indică o populație getică în aceeași regiune. Urmele așezării civile (ceramică, cărămizi) destul de modeste se găsesc la sud de castru. Ceramica romană culeasă de la Cumidava aparține în general secolului al III-lea e.n. (Protase, *PC*, p. 47). Este de presupus că acest castru, cu un *vicus* locuit de o populație mixtă dacică și romană, a rămas în hotarele provinciei și după părăsirea limesului transalutan, cu misiunea de a apăra trecătoarea Branului.

De reținut faptul curios că în Țara Bîrsei, din jurul Brașovului, urmele romane privitoare la dezvoltarea unor așezări rurale lipsesc cu totul (C. Daicoviciu, *Apulum*, I, p. 107). Linia castrelor de apărare și a urmelor de viață civilă romană se găsește numai pe malurile Oltului, deși în mod firesc această zonă de cîmpie, pînă la poalele Carpaților meridionali, trebuia să aparțină provinciei Dacia. Numai cercetările arheologice viitoare vor putea lămuri această curioasă situație.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

[1] E. Fabricius, *RE*, XII, col. 639 și urm.; E. Kornemann, *Klio*, VII, 1907, p. 105 și IX, 1909, p. 500 și urm.; Christescu, *Istros*, I, 1, 1934, p. 73 și urm.; *Ist. milit.*, p. 123 și urm. și p. 160 și urm.; D. Tudor, *Bucureștii*, II, 1936, p. 89 și urm.; idem, *SCIV*, VI, 1955, p. 78 și urm.; idem, *OR*[3], *passim* și G. Formi, *Diz. epigr.* (sub tipar).

[2] D. Tudor, *Bucureștii*, II, 1936, p. 89 și urm.; idem, *Bul. Muz. milit.*, IV, 7–8 1940–1941, p. 98 și urm.; idem, *BCMI*, XXXVII, 1944, p. 77 și urm.; și *OR*[2], p. 236 și urm.

CONCLUZII GENERALE

Cu rare excepții (Sarmizegetusa romană, Aquae din Dacia Inferioară), urmele arheologice dovedesc că mai toate orașele și tîrgurile Daciei romane s-au altoit pe vetrele așezărilor dacice mai vechi. Ceramica arată categoric această continuitate de viață, în timp ce numele autohtonilor din inscripțiile provinciei pot fi ușor confundate cu ale elementelor trace venite prin colonizarea de la sud de Dunăre. Contrar părerii unor învățați străini (A. Alföldi, C. Patsch), numai prin atare permanență ne putem explica toponimia dacică păstrată masiv în orașele, tîrgurile și satele Daciei romane. Romanii au introdus denumiri noi în cazul unor fundări oficiale de orașe, ca Ulpia Traiana Dacica și Romula. Amintirea capitalei regatului dacic a impus însă toponimicul Sarmizegetusa pentru colonia din Țara Hațegului, iar în cazul Romulei, putem fi siguri că, cel puțin în secolul al II-lea e.n., se folosea paralel și vechiul nume geto-dacic al locului. Acolo unde au fost așezate în lumea rurală puternice grupuri de *nationes* colonizate de împărați, s-au indrodus unele denumiri „naționale" de *vici* (Ad Pannonios, vicus Pirustarum, Kastellum Baridustarum ș.a.). Au fost topominice de tîrguri și sate (Angustia, Aquae, Caput Bubali, Pons Aluti, Pons Vetus, Petrae ș.a.) pentru care putem presupune o traducere a lor din limba geto-dacilor. Altele s-au impus printr-o funcție militară (Castra Traiana, Castra Nova, Praetorium), sau printr-una economică (Centum Putei, Pons Augusti, Salinae). Inscripțiile sînt mute în ceea ce privește cunoașterea toponimicelor rurale. Ptolemeu a înregistrat (pe la 100-150) așezările tribale și economice mai importante, anterior pătrunderii romanilor în Dacia. Indicațiile cifrice date de coordonatele geografice ale lui sînt fără folos pentru localizările lor. Prea puține date putem adopta și din compilația cartografică tîrzie a geografului Revennat (sec. VII e.n.). Rămîne importantă ca orientare numai Tabula Peutingeriana (sec. III e.n.), care, cu toate erorile de cifre rutiere, ne asigură localizarea multor *stationes* și *mansiones* pe drumurile imperiale ale provinciei. Din păcate, în afara acestor mari căi de acces, domnește întunericul geografic și sînt slabe speranțe ca viitoarele descoperiri epigrafice să ne furnizeze noi nume de tîrguri și sate.

Territorium a fost în Dacia o însemnată unitate economică și administrativă. Fiecare oraș, tîrg, sat și castru dispunea de un teritoriu rural propriu, care-i asigura o bună parte din aprovizionarea cu alimente și diferite materiale. Agricultura constituia baza economică a lor. Unele orașe și tîrguri au stagnat ca dezvoltare din cauză că nu au beneficiat de un teritoriu agricol mai larg. De reținut faptul că un *territorium municipii* sau *coloniae* nu beneficia de aceleași drepturi juridice și religioase ca și vatra orașului închisă de *pomerium*. Cele mai extinse și bogate *territoria* aparțineau municipiilor și coloniilor, care le administrau direct. Dar în sînul acestor teritorii de caracter urban-rural intrau și teritoriile unor tîrguri și sate în care centrul-capitală se amesteca în conducere. Fără îndoială că organele de conducere ale acestora din urmă erau numite de la centru, dintre veterani și proprietarii locali, și ei puteau face parte din *ordo decurionum* din municipiul sau colonia respectivă. Numai în cazul tîrgurilor de la Micia și Aquae din Dacia nordică sîntem informați despre conducerea locală prin doi *magistri* sau un *praefectus*.

Al doilea tip de *territorium* era cel eminamente rural, independent față de oraș și constituit în jurul unui *pagus*, adică un tîrg de seamă. Atare teritorii au fost numeroase în regiunile în care urbanizarea nu a făcut progrese, iar elementul etnic autohton precumpănea numericește. Prin analogii (de exemplu, Sucidava), deducem că atare *territoria* se administrau de un consiliu format din *decuriones*, mai apoi denumiți *curiales*, ca delegați ai satelor, recrutați tot din sînul plutocrației rurale. Ei se întruneau periodic în capitala districtului. În fruntea unui atare consiliu funcționau tot *magistri* sau *praefecti*, numiți, probabil, de către guvernatorul provinciei.

Al treilea organism teritorial-administrativ (și mai puțin cunoscut) era *territorium militare*, numit adesea și *regio*. Nu posedăm nici o informație epigrafică amănunțită despre organizarea acestor teritorii atribuite exploatării directe legiunilor și trupelor auxiliare dintr-un castru. Presupunem (prin analogii) că se organizau după același sistem ca în alte provincii imperiale. Populația din cuprinsul lor era în majoritate autohtonă, obligată a întreține garnizoana și a presta o serie de munci pentru castru. Teritoriile militare erau numeroase în lungul hotarelor provinciei. Este de presupus că în unele locuri, conducerea era mixtă, militară și civilă, avînd ca centru atît castrul, cît și canabele lui. De fapt, comandantul militar era acela care avea în mîna sa partea importantă a conducerii.

Nu avem nici o dovadă că în cadrul teritoriilor rurale au mai putut dăinui forme vechi de administrație dacică. Este de asemenea greu de închipuit că stăpînitorii puteau admite existența obștiilor băștinașe, suspecte de a se transforma în cuiburi de răzvrătire.

Au existat în interiorul Daciei unele regiuni din care s-au făcut deplasări de populație băștinașă, din cauze economice și de siguranță militară. Acolo

unde era pămîntul cel mai roditor, s-a făcut loc coloniștilor. În zonele militare importante (trecătorile din Carpații Meridionali, pe lîngă limesuri etc.), dacii au fost parțial evacuați. În unele sectoare din fața graniței s-au luat măsuri și mai radicale, creîndu-se „zone ale nimănui" (dincolo de Samus, Țara Bîrsei etc.) în care barbarii dinafara provinciei erau opriți a călca. Pe timpul războaielor marcomanice, creșterea exploatării lumii de la sate și ravagiile ciumei au creat unele ținuturi depopulate, în lumea rurală. Aceasta a determinat pe guvernatorii provinciei să accepte o colonizare oficială cu barbarii dinafară, cum s-a întîmplat pe vremea lui Commodus, cînd 12 000 de daci liberi au fost aduși în provincie (Dio Cassius, LXXII, 13). Aceste neamuri acceptate în imperiu nu puteau fi puse pe același picior cu peregrinii coloniști în Dacia. Este foarte probabil că li s-a dat pămînt pe domeniile împăratului,în condiții asemănătoare cu ale colonilor.

În Dacia, *villa rustica* urmează aceleași reguli de amplasare și dezvoltare, recomandate de agronomii romani, cu sute de ani mai înainte. Ea apare în preajma aglomerărilor urbane, lîngă marile drumuri și cursuri de apă navigabile, ca astfel să-și poată desface cu ușurință produsele pe piețele cele mai apropiate. În construcția acestor ferme, stăpînul își asigura același confort ca la oraș, cu baie, încălzire cu hypocaust, mobilier ales ș.a. Marii dușmani ai fermelor erau *latrones*, de unde și grija proprietarilor de a-și asigura un minim de întăriturî și siguranță. Stăpîni de *villae rusticae* sînt elementele bogate din oraș, multe preferînd a locui cu precădere la țară. Informațiile epigrafice arată ca proprietari pe veterani, pe magistrații municipali, elementele peregrine, ca *Augustales* și chiar liberți. Cînd aceste ferme se găseau în suburbiile orașelor deveneau *villae suburbanae*.

Dintre toate formele de așezări ale provinciei, *vicus*-ul este cel mai puțin cunoscut ca topografie și administrație locală. Satul s-a dezvoltat spontan, fără un plan de sistematizare, cu multe gospodării dispersate, în jurul cărora se întindeau terenuri și grădini pentru culturi, împreună cu unele dependințe. Puținele clădiri menționate epigrafic la sat sînt numai locuri de cult. Conducerea în *vicus* aparținea unui *magister*, fără mare importanță politică, sediul administrativ al lui putînd fi propria sa locuință. Atare magistrat din *vicus*-ul din Dacia nu apare de loc menționat în inscripții, funcția lui fiind *munus* și nu *honor*, ca la oraș. Numai în lumea minieră a unor *gentes* dalmate, *Pirustae* și *Baridustae*, venite în Dacia cu organizația lor de acasă în *kastella*, „primarul" se cunoaște epigrafic sub denumirea de *princeps*.

Dacă pe locurile ocupate de *vici* întîlnim frecvent ceramică roșie, cărămidă, țiglă și alte produse de cultură materială romană, aceasta nu constituie întotdeauna dovada unei populații de coloniști veniți dinafara provinciei. Dacii au adoptat repede produsele și tehnica superioară ale stăpînilor. Autoh-

tonii se identifică în secolele II-III e.n. mai ușor prin ritul incinerării din necropole, unde, de asemenea, inventarul mormîntului este de factură romană.

Au prosperat *vici* din regiunile agricole înfloritoare și de pe lîngă marile drumuri de comerț, ocupate în general de elementele de colonizare. Cele mai sărace au fost satele din ținuturile pastorale și miniere, cimitirul fiind azi expresia arheologică a vieții lor economice modeste. *Vicus*-ul locuit în masă de către indigeni a rămas cu totul înapoiat din punct de vedere economic și cultural. Situația lui era o consecință a organizării introduse de către împăratul cuceritor. Pămîntul Daciei cucerite s-a declarat *ager publicus* și Traian, urmat de alți împărați, l-a distribuit conform intereselor claselor stăpînitoare. Veteranii primiseră gratuit cîte două iugăre din cel mai bun pămînt ca proprietate personală, cu scutirea de impozite funciare. Grupuri de cetățeni, peregrini și persoane izolate venite dinafara Daciei au cumpărat din același „pămînt de stat" importante loturi de pămînt, unii ca proprietari deplini, alții ca *possessores*, cu obligația de a plăti *tributum*. Băștinașilor nu le-au rămas nici cel puțin pășunile, care au devenit proprietate imperială, concesionată prin arendare unor *conductores*, strîngători de importante și apăsătoare taxe de pășunat. Minele, salinele și unele cariere de piatră intraseră de asemenea în *patrimonium Caesaris*, exploatate și ele tot prin arendare. De aceea, satul nu putea prospera economic și cultural. Situația unor *pagani* indigeni, din punct de vedere social și economic, se găsea alături de a colonilor.

O poziție bună au avut-o de la început *canabae*-le înfiripate pe lîngă numeroasele castre din Dacia, cu care se găseau în relații de schimb. Soldații au fost printre puținele elemente locale care posedau bani și oarecare putere de cumpărare a unor produse agricole și meșteșugărești. În *canabae* se așeza meșteșugarul, negustorul, veteranul, rudele soldaților și diferiți *cives Romani* sau peregrinii dornici de îmbogățire și ocrotire. Întîlnim lîngă unele castre o separație netă între vechea așezare autohtonă și *canabae*. Ultimele au devenit nucleele de dezvoltare în *pagi* și *municipia*. Canabele erau stîlpii de nădejde ai stăpînirii romane și își organizau o viață politico-administrativă proprie, în frunte cu *magistri* și un *ordo*. În canabe se vorbea și scria curent în limba latină (adesea și greacă), se redactau acte și scrisori de către soldați și veterani.

Un loc aparte din punct de vedere economic-adminstrativ, cu elemente incipiente de urbanism și cu oarecare confort, îl aveau stațiunile cu ape termale, fie că erau *pagi* sau *vici*. Numeroasele urme de construcții, de monumente epigrafice și sculpturale arată o mare fluctuație de oameni înstăriți ce le vizitau. Pe lîngă instalațiile terapeutice, se vedeau clădiri speciale destinate adăpostirii bolnavilor și templele zeilor protectori ai băilor.

Economic, urbanistic și administrativ un *pagus* se situa imediat după *municipium*. Deși erau destul de numeroși în Dacia, mai ales ca centre de *territoria*, epigrafic avem mențiuni despre *pagi*, numai la Micia și Aquae din Dacia nordică. Din modestele date ce deținem despre administrația unor *pagi*, ca Micia și Aquae, se constată că organele lor locale de conducere se deosebeau de cele întîlnite în *vici* și *municipia*. Urmele arheologice cunoscute în aceste două centre arată de asemenea categoric că din punct de vedere topografic sînt mult superioare față de ale celor din satele romane obișnuite. Datorită vieții lor economice, *pagi* posedau elemente avansate de urbanism. De aceea, în sens economic putem denumi aceste mari comune rurale ca *tîrguri (fora rerum venalium)*. Spre deosebire de obișnuitul *vicus*, un *pagus* beneficia de o producție de mărfuri și de schimburi comerciale regulate. Calitatea juridică de *pagus* se acorda probabil de guvernatorul provinciei. Absența unui termen latin adecvat pentru traducerea în limba română a lui *pagus* ne pune în situația de a denumi aceste așezări *tîrg* (cuvînt de origine slavă care apare la noi o dată cu nașterea tîrgurilor feudale). Insuficiența informațiilor epigrafice nu ne îngăduie a determina centrele ce se considerau în Dacia ca *pagi*. Singurul criteriu ipotetic de a le identifica rămîne aprecierea dezvoltării lor ca așezări. La origine, cei mai mulți *pagi* au fost vechi tîrguri dacice, spre care gravitau economic satele dintr-o regiune oarecare (C. Daicoviciu, în *Ist. Rom.*, I, p. 273). Aceste tîrguri, în unele locuri (Sucidava, Micia, Aquae din Dacia sudică ș.a.), din punct de vedere urbanistic au fost adevărate orașe, dar nu au putut atinge stadiul juridic de *municipium*. Atare întîrziere în obținerea treptelor de *municipium* și *colonia* se constată și în cazul multor centre urbane de seamă ca Apulum, Potaissa, Porolissum, Tibiscum ș.a. Se pare că piedica principală a promovării cu întîrziere (sau de loc) a unor centre urbane în stadiul de *municipium* l-a constituit tocmai o puternică garnizoană locală deținătoare a unui *territorium militare*, care în cazul apariției unui *municipium* capătă alt caracter și altă administrație.

O dată cu venirea romanilor se fundează primele orașe în Dacia. Dacia liberă cunoscuse numai tîrguri, un fel de aglomerări cu caracter economic local și centre administrativ-religioase de tipul *oppida*, multe distruse în timpul cuceririi romane. Un oraș nu însemna în antichitate orice aglomerație de case și populație. Numai atunci cînd într-o așezare dezvoltată apărea o puternică viață colectivă, puternic cimentată în jurul unor construcții și instituții publice sau religioase care creaseră însemnate elemente de urbanistică, se putea vorbi de un oraș roman. Fiecare oraș din Dacia se bucura de protecția unei divinități poliade, căreia i se rezerva un sanctuar de seamă (*Esculap* și *Hygea* la Apulum, *Fortuna* la Romula, *Nemesis* la Sucidava etc.). În Dacia au existat unele așezări cu un avansat

stadiu de viață orășenească, dar nu au primit un statut municipal de la împărați.

Ca organizare administrativă orașele-municipii și colonii din Dacia prezintă aceleași instituții cunoscute în restul provinciilor imperiale. De reținut numai faptul, rar întîlnit, că ele alegeau adesea ca prim magistrat al lor pe împărat, în funcția de *praefectus quinquennalis primus*, suplinit în atribuții prin delegație de un localnic.

Orașele se întrec în căutare de patroni puternici din punct de vedere politic și pecuniar, cărora le oferă magistraturi onorifice, laice și religioase, adesea și monumente epigrafice sau statui. De dragul acestor oameni puternici se trimit delegații la Roma. Atît cît ne este cunoscut, orașul roman din Dacia este de tip occidental din punct de vedere urbanistic, instituțional și al structurii sociale. Progresul urbanistic a fost favorizat în multe locuri de vecinătatea unor cariere cu piatră de calitate sau de posibilitatea fabricării unor bune cărămizi. Romula a fost un „oraș de cărămidă", de aceea ne-a lăsat puține urme epigrafice; pe cînd Apulum, Sarmizegetusa, Potaissa și altele au fost orașe mai mult „de piatră", deoarece au dispus de bune și apropiate cariere.

Orașele romane din Dacia s-au dezvoltat din vechile așezări dacice, din *canabae*, din *pagi* și *vici*. În toate aceste situații, înflorirea lor a depins de avantajele economice locale și de puterea elementului de colonizare romană. Dar de *ius Italicum* (urmat de scutirea plății impozitelor funciare și pe persoane) au beneficiat numai cîteva dintre coloniile Daciei. Fundări oficiale s-au produs numai în epoca lui Traian-Hadrian (Sarmizegetusa romană și Romula). Deși în teoriile juriștilor romani orașul se considera ca o așezare de natură esențial religioasă, pentru Dacia realitățile dovedesc că el era în primul rînd un centru ecomomic, administrativ, juridic, urbanistic, un loc de apărare și de viață comodă pentru clasele înstărite. Dacă în cele mai multe provincii ale imperiului, apogeul orașelor se consideră a fi fost pe timpul împăraților Antonini, în Dacia însă se constată atare maximă înflorire economică și urbanistică, numai în perioada Severilor. Cele mai multe și importante construcții civile sau militare, monumente epigrafice și sculpturale din orașele și tîrgurile Daciei se încadrează cronologic, între domniile împăraților Septimiu Sever (193—211) și Filip Arabul (244—249).

În Dacia s-au fundat oficial, după planurile tipice coloniilor militare și principiile urbanistice-religioase cunoscute la romani, orașele Ulpia Traiana Dacica (Sarmizegetusa) și Romula, la care întîlnim întretăierea în forum a celor două artere principale, *cardo* și *decumanus*. În aceste centre s-au stabilit de la început puternice nuclee de veterani și cetățeni romani. Ele au căutat să fie o imagine provincială a Romei, prin instituțiile lor publice și religioase. Dar cînd orașele au ajuns la o mare înflorire urbanistică în prima jumătate a secolului al III-lea e.n., periferiile lor nu mai prezentau un plan

sistematic de dezvoltare. Edificiile publice și locuințele particulare nu erau totdeauna orînduite după un anumit plan, ci între ele se găseau multe spații libere, cu diferite destinații. Orașele care au crescut după un plan anarhic din punct de vedere urbanistic nu mai au, în locul indicat de către arhitecții teoreticieni, forul, templele, capitoliul, termele, edificiile de spectacole etc. Numai nucleul central al Sarmizegetusei romane a respectat parțial canoanele urbanisticii romane.

Ca centre urbane de înscris pe lista de *municipium* și *colonia* întîlnim 10 cazuri: Ulpia Traiana (Sarmizegetusa), Napoca, Romula, Drobeta, Dierna, Tibiscum, Apulum, Ampelum, Potaissa și Porolissum. Au posedat în sînul lor elementele urbanistice ce le îndreptățeau la o promovare municipală, pe care nu au obținut-o totuși: Sucidava, Aquae din Dacia Inferioară, Micia, Alburnus Maior ș.a.

Se cunosc prin ruine și inscripții multe edificii urbane publice, ale colegiilor și cultelor. Cele mai răspîndite au fost lăcașurile de cult. Descoperirile epigrafice indică contribuția bănească importantă adusă de elementele bogate peregrine, în primul rînd de *Augustales* și liberți, la ridicarea acestor construcții. Aristocrația locală, în mîna căreia se afla conducerea (formată mai ales din membri ai tagmei ecvestre și veterani), împreună cu guvernatorii și patronii municipali se erijau abuziv în calitate de ctitori și restauratori ai acestor edificii. Construcția laică mai des întîlnită la oraș a fost baia publică, adesea de caracter civil-militar. Numai elementele bogate posedau băi personale în complexul locuinței. Termele publice stăteau și la dispoziția sărăcimii din orașe. Marile centre urbane posedau aripi speciale în cuprinsul aceleiași clădiri termale, destinate femeilor. Parțial, ne este cunoscut un *forum* numai la Sarmizegetusa. În cele mai multe orașe el avea o funcție economică, ca loc de schimb al mărfurilor, unde, în anumite zile, venea populația din *territorium*. *Curia*, o construcție cu destinație politico-administrativă, simbol al spiritului oligarhic roman, bastion al aristocrației provinciale romane ca element de sprijin al statului, este cunoscută arheologic numai la Romula. Atare „primărie" exista în toate orașele dacice, caracteristică prin sălile spațioase de care dispunea, destinate ședințelor consiliului decurionilor. Această *curia* constituia citadela politic-administrativă pentru *ordo decurionum*, alcătuit de elemente civice al căror *census* depășea o sută de mii de sesterți. Asemenea oameni îmbogățiți erau numeroși în provincie, în fruntea lor situîndu-se cavalerii romani.

Nu avem nici o știre despre teatru, iar amfiteatrul este prezent în orașele cu puternice nuclee de cetățeni romani sau garnizoane numeroase. La spectacole venea și lumea rurală din teritoriile orașelor. Apeductele (toate subterane) au fost de minimă importanță. Provincia dispunea de o puternică rețea hidrografică, iar aglomerările urbane nu erau prea dezvoltate ca să nu poată fi îndestulate de fîntînile publice. Necropolele erau

tumulare sau plane, situate de-a lungul drumurilor ce ieşeau din oraş. Îngroparile în movile aparţineau elementelor înstărite, pe cînd cele plane, populaţiei sărace. Dăinuirea puternică a ritului incineraţiei pînă în secolul al III-lea reflectă numărul mare al elementului etnic autohton.

Istoria dezvoltării municipale în Dacia a cunoscut patru etape importante (cînd s-au făcut promovări în stadiul de *municipium* şi *colonia*): Traian, Hadrian, Marcus Aurelius şi Septimiu Sever. Nu avem nici o dovadă că, posterior fondatorului dinastiei Severilor, s-ar mai fi acordat asemenea favoruri imperiale *(Constitutio Antoniniana?)*. Toţi istoricii au observat că în nici o provincie nu s-a acordat atît de repede şi mult *ius Italicum* ca în Dacia. Aceste binefaceri municipale se dădeau mai ales cu prilejul unor vizite imperiale în provincie, ca aceea făcută de Hadrian în anul 124 e.n. În ajunul acestor vizite se executau şi reparau multe construcţii, pieţele se umpleau cu statui şi inscripţii ce onorau pe împărat.

Au fost unele oraşe sau tîrguri care în afară de veniturile agricole din *territorium* au beneficiat şi de unele venituri suplimentare, ca porturile, minele, salinele, schimbul la hotar cu lumea barbară dinafară ş.a. În aceste ultime funcţionau *stationes portorii* care au stînjenit mult viaţa economică locală. Pentru consumul intern şi exportul în afara provinciei, grupurile de asociaţii profesionale de la oraşe au adus un aport important în producţia de mărfuri. Documentele epigrafice şi descoperirile arheologice atestă specializarea unor oraşe în producţia anumitor mărfuri: Apulum în ţesături de lînă, Alburnus Maior şi Ampelum în podoabe de aur, Romula în pietre gravate, Sucidava în turnarea plumbului etc. Colegiile de meşteşugari erau puternice, dispuneau de sedii proprii şi de patroni influenţi ce le apărau interesele economice. Ele aveau legături cu nevoile armatei (furnizare de mărfuri), iar prin organizaţia lor paramilitară apărau oraşul împotriva incendiilor şi a altor calamităţi naturale. Aceşti meşteşugari de la oraş au imitat mărfurile de import mult cerute pe piaţa locală (vase sigilate, opaiţe, produse metalurgice) şi au contribuit astfel la ruinarea unor mari ateliere dinafară. Meşteşugarii organizaţi în *collegia* şi negustorimea în *conventus* au atras la oraş însemnate cantităţi de monedă. De aceea oraşul împreună cu castrul au exploatat lumea rurală, alături de *conductores*, de marii proprietari, de funcţionarii împăratului ş.a.

Graţie unui material epigrafic destul de numeros, singurul element istoric mai bine cunoscut în Dacia apare mozaicul etnic realizat prin procesul colonizării. Totalitatea populaţiei libere dintr-o aşezare de caracter municipal se numea *civitas* (Kornemann, *RE*, Suppl., I, col. 300 şi urm.), ca în cazul Romulei. În Dacia se foloseau mai mult expresiile *respublica*, *municipium* şi *colonia* (Gostar, *OD*, p. 262, n.5). La oraşe şi în tîrgurile dezvoltate apare adesea un *conventus* format din *veterani et cives Romani*. Acesta este elementul împroprietărit prin *adsignatio* din *ager publicus*, susţinător al intereselor cla-

sei stăpînitoare și al romanității, căruia i s-a încredințat conducerea locală. Veteranii și cetățenii romani nu constituiau grupul majoritar, ei fiind depășiți numericește de către autohtoni și peregrinii coloniști. Importante grupuri de *nationes* s-au stabilit în unele centre urbane. Așa au fost Pontobitinii la Apulum și *Galatae* la Napoca, organizate în colegii religioase și naționale. Acești peregrini aduc în Dacia cultele naționale *(dii patrii)* cele mai variate pe care le sincretizează cu cele latine și le opun celor adorate cu predilecție în lumea rurală *(Silvanus domesticus, Liber Pater, Terra Daciae* ș.a.).

În sînul populației urbane se reliefează pregnant tagma ecvestră cu caracter aristocrat închis, care-și trece dregătoriile municipale din tată în fiu. Cavalerilor le urmează ierarhic cetățenii obișnuiți, peregrini și liberții îmbogățiți, funcționărimea liberă și servilă din administrația de stat, sărăcimea și sclavii. Oamenii săraci erau destul de numeroși în unele orașe, nevoite să organizeze *annona* pentru hrana lor și să le dea untdelemn gratuit pentru ungerea corpului la băile publice. Sărăcimea apare numeroasă și la sate, unde din mijlocul ei se detașau *latrones* cunoscuți în textele epigrafice.

Elementele de cultură apar la oraș și în casele celor bogați. Producțiile poetice sînt toate de imitație, după modele ce circulau în provincii. Școli publice existau în marile centre urbane. Pietrarii ciopleau monumente după albume șablon. La țară era cunoscător de carte veteranul colonizat și proprietarul funciar.

Regresul economic-cultural, paralel cu scăderea activității edilitare se observă în orașele și tîrgurile provinciei, după domnia împăratului Decius (249—251). Primele amenințate de jafurile și distrugerile barbarilor au fost cele din Dacia sudică, încă din timpul lui Filip Arabul. Închise în *corona montium*, cele din Dacia nordică au avut o situație mai bună, pînă în vremea domniei lui *Gallienus*. După invazia carpică din 244—247, principalele centre urbane ale Daciei sudice se fortifică (Sucidava, Romula, Drobeta, Aquae), cu ziduri de apărare lucrate în grabă și slabe, pentru ridicarea cărora se distrug necropole, clădiri publice sau private. Elementele bogate părăseau treptat orașul, găsind mai multă siguranță la țară sau dincolo de Dunăre. Numai populația săracă este prezentă în fostele centre urbane, pînă în veacurile IV-V. Revenirea stăpînirii romane în secolul al IV-lea în sudul și sud-estul Daciei, nu a contribuit la o nouă urbanizare a acestor ținuturi.

Orașele și tîrgurile din Dacia nu s-au transformat în așezări feudale întărite, ca cele din Occident. După o lungă agonie au dispărut ca nume și funcție economică. Cele de azi nu au continuat direct pe cele antice. S-au format independent de acelea și au contribuit la distrugerea ruinelor acelora. Principalii autori ai destrămării vieții urbane din Dacia au fost mai întîi carpii, apoi goții, gepizii, hunii și avarii. Pentru ei, orașul era principalul instrument militar, politic și de romanizare, de care se putea folosi imperiul.

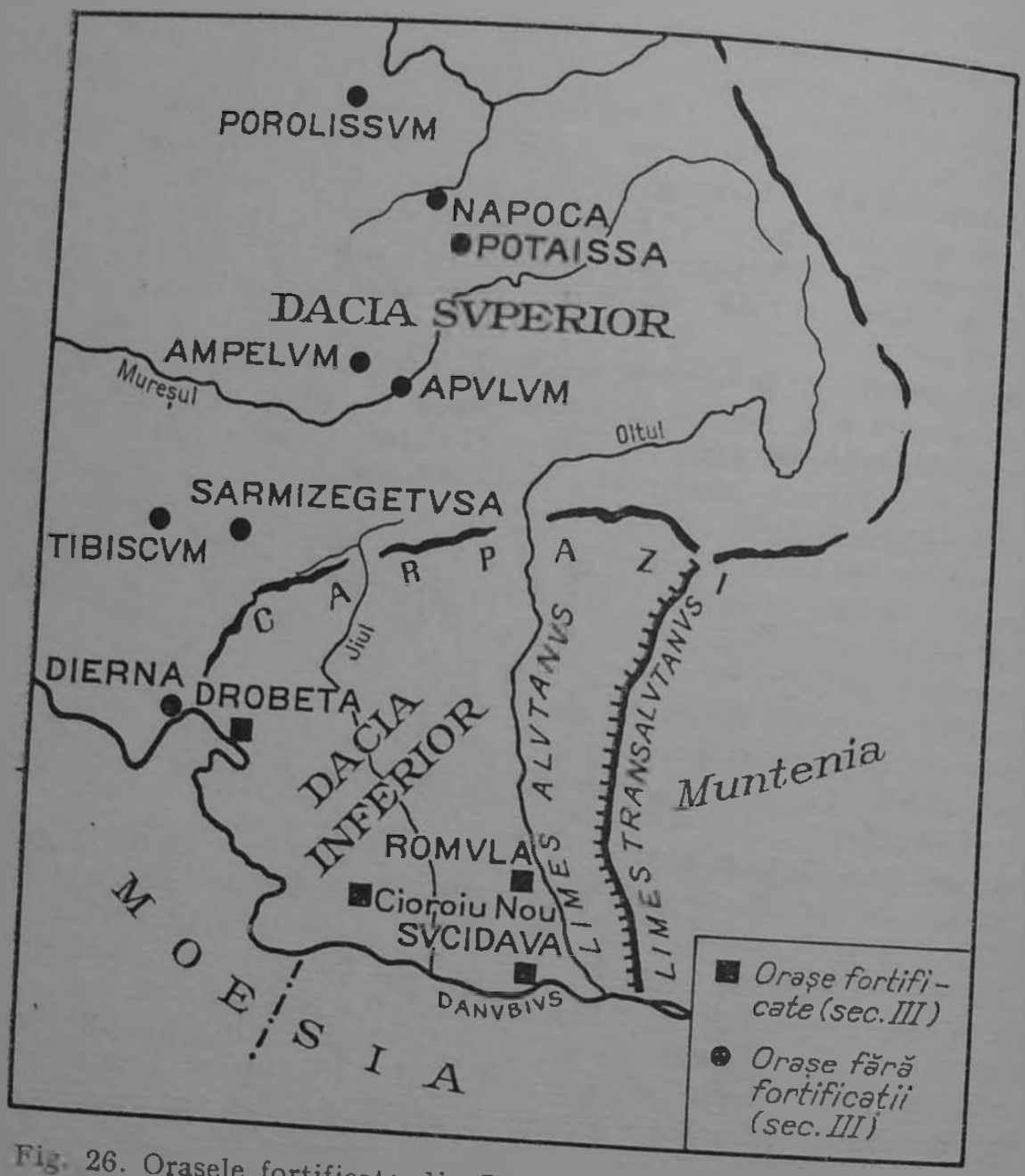

Fig. 26. Orașele fortificate din Dacia în secolul al III-lea e.n.

Ura migratorilor și a populațiilor supuse față de orașul roman izbucnește pregnant în invectivele adresate de rebelul breton Galgacus, împotriva vieții urbane, care — după el — transforma complet sufletul neromanilor și-i obișnuia cu sclavia (Tacit, *Agricola*, XXX-XXXII). În multe orașe din Dacia, după plecarea stăpînirii romane, populația săracă a transformat unele clădiri publice în locuințe și bastioane de apărare. Această populație romanică de la sat și oraș folosește cu încredere monedele de aramă ale imperiului, în secolele III-VI, și la Dunăre vizitează tîrgurile periodice pentru schimburi de mărfuri.

Repertoriul descriptiv și analitic al variatului material arheologic din Dacia romană, urmărit topografic și cronologic pe vetrele fostelor orașe, tîrguri și sate ale provinciei aduce o dovadă nouă, că nu mai poate fi pusă în discuție dubla problemă: a continuității elementului geto-dacic sub stăpînirea imperiului roman în secolele II-III e.n. și că nici nu mai poate fi vorba despre totala emigrare a populației romane din provincie spre sud, o dată cu armata și administrația, în momentul crizei imperiului din epoca lui Aurelian. Apare clară o simbioză daco-romană în toate așezările de caracter urban și rural, o conviețuire dovedită prin toponimie, prin textele epigrafice, dar mai ales prin materialul ceramic. Exemplul de la Buridava este dintre cele mai grăitoare.

Istoria nu cunoaște nici un moment în care armata imperiului roman în fața dîrzeniei populației supuse să fi procedat la o exterminare sau decimare în masă a celor cuceriți. Erau luate numai anumite măsuri de siguranță militară prin disclocări de populație în cadrul aceleiași provincii, urmată de încadrarea ei într-o drastică ordine romană spre a fi folosită la maximum în procesul exploatării economice.

An de an s-au înmulțit dovezile despre dăinuirea populației daco-romane la nordul Dunării după lichidarea oficială a stăpînirii romane din Dacia. Este suficientă o simplă privire asupra răspîndirii așezărilor urbane sau rurale cartate pe schițele ce însoțesc repertoriul materialului documentar-arheologic analizat mai sus, ca să ne arate că provincia hrănea o puternică masă de populație daco-romană statornică din cîmpii pînă în creierii munților. Era oare posibil ca printr-o dispoziție a împăratului cei aproape 1 000 000 de oameni să-și părăsească gospodăriile spre a pleca în necunoscut la sudul Dunării? În perioada de la Decius la Aurelian, timp de două decenii, ei au putut să-i cunoască pe barbarii carpi sau goți care asaltau granițele provinciei, să ajungă cu ei la un *modus vivendi*, într-o perioadă cînd puterea organelor militare și administrative romane din provincie slăbea zi de zi. Alături de relațiile economice directe dintre daco-romanii nord-dunăreni (legate mai ales în marile tîrguri periodice de pe malul Dunării și prin pătrunderea monedei romane de bronz pe văile rîurilor ce se varsă în Dunăre), nu trebuie omise nici cele de natură spirituală. Obiectele de caracter creștin apar în Dacia acolo unde colonizarea romană fusese mai intensă. Ele sînt absente în masa de barbari de la est de Carpați. Activitatea misionarilor creștini de limbă latină plecați de pe malurile Dunării în adîncul Daciei părăsite constituia de asemenea un mijloc de legătură între cele două romanități, pentru care Dunărea nu era o graniță politico-militară, ci numai un mijloc de contact.

VILLES, BOURGS ET VILLAGES EN DACIE ROMAINE

(Résumé)

Ce livre de caractère monographique essaie de présenter dans leur ensemble les renseignements littéraires et épigraphiques, ainsi que ceux topographiques et archéologiques que nous possédons de nos jours au sujet de la vie civile des villes, bourgs et campagnes de la Dacie romaine. L'on y passe au crible la majorité des données concernant chaque établissement — ville, bourg ou village — épanoui dans la province nord-danubienne aux IIe et IIIe siècles de n.è. Cette présentation s'inscrit dans le cadre géographique des trois grandes régions de la Dacie romaine que nous connaissons aujourd'hui sous le nom de Banat, Transylvanie et Olténie.

L'abondance des données archéologiques et épigraphiques utilisées dans le corps de l'ouvrage pour la reconstitution jusqu'au détail de l'histoire de chaque ville, bourg ou village nous empêche d'en fournir ici un résumé complet. Nous espérons être à même de remplir cette lacune par l'édition d'une version française de ce livre. Par contre, on trouve ci-après le tableau des conclusions générales qui se dégagent de l'exposé analytique de ce riche matériel documentaire.

★

À de rares exceptions près (Sarmizégéthusa romaine, Aquae en Dacie inférieure), les vestiges archéologiques prouvent que presque tous les bourgs et les villes de la Dacie romaine sont greffés sur d'anciens établissements daces. Alors que les noms des autochtones relevés sur les inscriptions de cette province peuvent se confondre facilement avec ceux des éléments thraces venus comme colons du sud du Danube, la céramique offre le témoignage formel de la continuité de vie en ces régions. Du reste, contrairement à l'opinion de certains savants, cette permanence est seule à pouvoir expliquer la masse de toponymes daciques conservés dans les villes, les bourgs et les villages de la Dacie romaine. En effet, les Romains n'ont introduit de nouvelles appellations que dans le cas des villes fondées officiellement: Ulpia Traiana Dacica et Romula. Et encore, le souvenir de la capitale du royaume dace imposa à la colonie de la vallée de Hatzeg le topique de Sarmizégéthusa, de même qu'il est certain que dans le cas de Romula, du

moins au IIe siècle de n.è., on employait parallélement l'ancien nom géto-dace de la localité, qui était Malva. Là où les empereurs ont colonisé dans les campagnes de puissants groupes de *nationes*, l'on y retrouve quelques noms nationaux de *vici* (Ad Pannonios, vicus Pirustarum, kastellum Baridustarum etc.). Il y a aussi des toponymes qui semblent représenter des traductions directes de la langue parlée par les Géto-Daces (Angustia, Aquae, Caput Bubali, Pons Aluti, Pons Vetus, Petrae etc.). Enfin, d'autres noms se sont imposés à la longue par la fonction de la localité respective, militaire (Castra Traiana, Castra Nova, Praetorium) ou économique (Centum Putei, Pons Augusti, Salinae). Pour ce qui est des toponymes ruraux, les inscriptions sont muettes. Ptolémée (vers 120—150) a enregistré des établissements tribaux ou économiques de quelque importance à une date antérieure à la pénétration des Romains en Dacie. Mais les chiffres indiqués par les coordonnées géographiques de Ptolémée sont sans utilité pour la précision de l'emplacement de ces localités. Tout aussi rares sont les données récoltées dans la compilation cartographique ultérieure du géographe Ravennat (VIIe siècle de n.è.). Les seules indications qui comptent à ce propos restent donc celles fournies par la *Tabula Peutingeriana* (IIIe siècle de n.è.), qui, en dépit de quelques erreurs portant sur les chiffres routiers, assure cependant la localisation de plusieurs *stationes* et *mansiones* des voies impériales qui sillonnaient la province. Malheureusement, en dehors de ces grandes routes d'accès, nous voguons du point de vue géographique en pleine obscurité et qui plus est, il y a bien peu de chances que les futures découvertes épigraphiques puissent fournir d'autres noms de bourgs et villages.

L'un des plus importants organes économiques et administratifs de Dacie était le *territorium*. Chaque ville, chaque bourg, voire chaque village et même chaque camp disposait d'un territoire rural appelé à lui assurer le ravitaillement en nourritures et différents matériaux. La base économique de ces territoires était l'agriculture. Il y a eu des cas où le développement d'une ville ou d'un bourg s'est arrêté en plein essor par manque d'un territoire agricole approprié. Retenons que le *territorium municipii* ou *coloniae* ne bénéficiait pas des mêmes droits juridiques et religieux que la ville même, délimitée par le *pomerium*. De vastes et riches territoires appartenaient aux municipes et aux colonies, qui les administraient de manière directe, mais ces territoires de caractère mi-citadin mi-rural comprenaient également les terres des bourgs et des villages, dans l'administration desquels s'immisciait toujours la capitale de l'endroit, le chef-lieu. Il est hors de doute que c'est de là que partait la nomination des dirigeants respectifs, choisis parmi les vétérans ou les propriétaires terriens, qui pouvaient appartenir aussi à l'*ordo decurionum* du municipe ou de la colonie en question. Toutefois, nous n'avons de renseignements positifs à cet égard que pour les bourgs de Micia et d'Aquae, en Dacie septentrionale, qui étaient dirigés par un corps constitué de deux *magistri* où d'un *praefectus*.

Un deuxième type de *territorium* était celui éminemment rural, indépendant de la ville et développé autour d'un *pagus* où se tenait d'habitude une foire importante. Ces territoires étaient abondants dans les régions où l'urbanisation ne progressait guère et l'élément ethnique autochtone y était prépondérant. Procédant par analogie (Sucidava, par exemple), il semble que dans ces cas les *territoria* étaient administrés par un conseil composé de *decuriones*, appelés ensuite *curiales* et qui, recrutés dans la plutocratie rurale, étaient les délégués des villages. Ce conseil tenait des réunions périodiques dans le chef-lieu du district. A sa tête il y avait des *magistri* ou *praefecti*, nommés probablement par le gouverneur de la province.

Le troisième organe territorial administratif (et le moins connu) était le *territorium militare*, appelé souvent *regio*. Aucun renseignement épigraphique ne vient éclairer les détails d'organisation d'un tel territoire, directement exploité par les légions et les troupes auxiliaires d'un camp. Il est à présumer (toujours par analogie) qu'il devait être organisé selon un système identique à celui employé dans les autres provinces de l'Empire. Sa population, dont la majeure partie devait se composer d'autochtones, était obligée de subvenir aux besoins de la garnison et de se charger de certains travaux au profit du camp. Les territoires militaires étaient nombreux le long des frontières de la province. Par endroits, il est à présumer que leur direction était mixte, militaire et civile, ayant pour centre aussi bien le camp proprement-dit que ses *canabae*. Mais, en réalité, c'était le commandant militaire qui jouissait d'une autorité plus grande.

Il n'y a aucun témoignage prouvant que d'anciennes formes de l'administration dacique ont persisté dans les territoires ruraux. En effet, il serait difficile d'imaginer que les nouveaux maîtres aient accepté l'existence des communautés autochs tones, suspectes de se muer du jour au lendemain en de véritables nids de révolte.

Certaines régions de l'intérieur de la Dacie ont eu à subir des déplacements de population, soit à des fins économiques, soit pour assurer leur sécurité. Là où la terre s'avérait plus fertile l'on faisait place nette en faveur des colons. Dans les zones d'intérêt militaire (les défilés des Carpates méridionales, le long des *limes* etc.), les Daces ont été évacués partiellement vers l'intérieur. Dans certains secteurs proches de la frontière les mesures étaient encore plus radicales: l'on y créait des „no man's land" où les Barbares de l'extérieur n'avaient pas la permission de pénétrer (au delà de la rivière de Samus, dans „Ţara Bîrsei" etc.). Du temps des guerres avec les Marcomans, l'appauvrissement des villages allié aux ravages de la peste contribuèrent à dépeupler largement le monde rural. C'est ce qui décida les gouverneurs de la province de penser à une colonisation officielle avec des Barbares de l'extéreur, comme sous le règne de Commode, quand douze mille Daces libres ont été installés à l'intérieur (Dio Cassius, LXXII, 13). Mais ces Barbares introduits dans l'Empire ne pouvaient être admis sur le même pied

que les pérégrins colonisés en Dacie. On a dû leur octroyer fort probablement des terres prises sur les domaines de l'empereur, dans des conditions similaires à celles dont bénéficiaient les colons.

La *villa rustica* de Dacie suit, en ce qui concerne son emplacement et son développement, les règles recommandées depuis des siècles par les agronomes romains. Elle s'épanouit dans le voisinage des centres urbains, près des grandes routes et des cours d'eau navigables, afin d'avoir toutes les facilités pour la vente de ses produits sur les marchés des alentours. En édifiant ces fermes, leurs propriétaires s'assuraient le même confort que dans la ville, avec des bains, le chauffage grâce à l'hypocauste, des meubles de choix et tout le reste. Le grand péril des fermes était constitué par les *latrones*, d'où le soin que prenaient les propriétaires pour s'assurer un minimum de sécurité. Les maîtres des *villae rusticae* étaient des membres de la classe riche des villes qui préféraient habiter plutôt à la campagne. Les renseignements épigraphiques indiquent comme propriétaires de ces fermes des vétérans, des magistrats municipaux, des pérégrins comme les *Augustales* et même des affranchis. Quand les fermes étaient placées dans la banlieue, elles s'appelaient *villae suburbanae*.

Le moins connu sous le rapport topographique et administratif entre les établissements de la province demeure le *vicus*. Le village développé spontanément, sans suivre aucun plan de systématisation, comportait nombre d'habitations dispersées, entourées de jardins et de terres de culture ainsi que de divers bâtiments attenants. Les rares édifices villageois mentionnés par les inscriptions sont ceux consacrés au culte. A la tête d'un *vicus* se trouvait un *magister* sans grande importance politique et qui pouvait tenir son siège administratif dans sa propre maison. Mais les documents épigraphiques de Dacie ne mentionnent pas cette sorte de magistrats, leur fonction étant simplement un *munus* et non pas un *honor* , comme dans la ville. C'est seulement dans le monde minier, composé de certaines *gentes Dalmatae* — *Pirustae* et *Baridustae* — transplantées en Dacie avec leur organisation habituelle en *kastella*, que l'on découvre un „maire", mentionné dans les inscriptions sous le nom de *princeps*.

Si fréquemment, sur les anciens emplacements des *vici*, l'on découvre une poterie rouge, ainsi que des briques et des tuiles accompagnant d'autres fragments de produits de la culture matérielle romaine, cela ne prouve pas toujours la présence sur les lieux d'une population de colons provenant du dehors. En effet, les Daces ont rapidement adopté la technique supérieure et les produits de leurs maîtres romains. Aussi, la présence des autochtones est-elle plus facile à dépister dans les nécropoles, du moins aux IIe et IIIe siècles de n.è., grâce au rite de l'incinération, bien que l'inventaire des sépultures soit lui aussi de facture romaine.

Les *vici* qui ont le mieux prospéré sont ceux situés dans les régions d'une grande fertilité agricole et près des grandes routes marchandes, généralement occupés par

des colons. Alors que les villages des zones minières et de pâturages étaient d'un extrême pauvreté, leurs cimetières constituant de nos jours l'expression archéologique d'une économie des plus modestes. En effet, le *vicus* habité en grande-partie par les indigènes retardait toujours grandement sous le rapport économique et culturel. C'était là une conséquence de l'organisation introduite par l'empereur conquérant. La terre de la Dacie une fois conquise a été déclarée par Trajan *ager publicus* et distribuée comme telle par lui et ses successeurs conformément aux intérêts d'Etat. Les vétérans reçurent en don deux *jugera* de la meilleure terre, comme propriété personnelle dispensée de tout impôt foncier. Des groupes de citoyens, pérégrins ou personnes isolées venus en Dacie ont acheté de cette même „terre de l'Etat" des lots importants, soit en pleine propriété soit en tant que *possessores* avec l'obligation de payer un *tributum*. Même les pâturages furent perdus pour les autochtones, car devenus la propriété de l'empereur ils étaient affermés à des *conductores*, qui perçevaient de lourdes et importantes taxes pour le pâturage. Mines, carrières et salines entrèrent également dans le *patrimonium Caesaris*, elles aussi exploitées par le fermage. C'est pourquoi les villages ne pouvaient prétendre à aucune prospérité économique ou culturelle. Cependant, il y avait des *pagani* indigènes qui se plaçaient sur un pied d'égalité économique et sociale avec les colons de l'Empire.

Dès le début les *canabae* épanouies dans le voisinage des nombreux camps de Dacie ont joui d'une bonne position économique grâce aux échanges. Les soldats étaient parmi les rares personnes possédant de l'argent et une certaine puissance d'achat dont bénéficiaient les produits agricoles et d'artisanat. Dans les *canabae* s'installent l'artisan, le marchand, le vétéran, les parents des soldats, ainsi que différents *cives Romani* ou pérégrins avides d'enrichissement et cherchant quelque sécurité. Dans certains camps on relève la séparation nette entre l'ancien établissement autochtone et les *canabae*. Ces-dernières sont le noyau d'un futur développement en *pagi* et *municipia*. Elles constituaient les piliers de la domination romaine, avec une vie propre politique et administrative sous la direction des *magistri* et d'un *ordo*. Ici l'on parlait et écrivait couramment le latin (souvent même le grec), les soldats et les vétérans rédigeaient des actes et des lettres.

Une place à part du point de vue économique et administratif, du fait des éléments d'urbanisme incipient et de certain confort qu'elles comportaient, était celle des stations thermales, fussent-elles *pagi* ou *vici*. Les nombreux vestiges d'édifices, ainsi que l'abondance des monuments épigraphiques et sculpturaux indiquent le grand flux des gens aisés qui les visitaient. Outre les installations thérapeutiques, il y avait des bâtiments spécialement affectés aux malades et des temples consacrés aux dieux protecteurs des thermes (Germisara et Băile Herculane).

Partant du point de vue économique, urbanistique et administratif, le *pagus* prenait rang entre le *vicus* et le *municipium*. Bien qu'assez nombreux en Dacie, notamment en tant que centres des *territoria*, nous n'avons des mentions épigraphiques relatives à des *pagi* qu'à Micia et Aquae en Dacie septentrionale. À l'origine, la

plupart des *pagi* étaient de vieux centres tribaux daciques, autour desquels gravitait la vie économique des villages d'une certaine région. L'urbanisation a transformé ces bourgs par endroits en de véritables villes (Sucidava, Micia, Aquae en Dacie méridionale etc.), mais sans les faire accéder à la situation juridique d'un *municipium*. La même lenteur dans leur ascension au rang de *municipium* ou *colonia* se manifeste également dans le cas de certains centres importants, tels que: Apulum, Potaissa, Porolissum, Tibiscum etc. Il paraît que le principal obstacle (qui parfois l'empêchait définitivement) dans leur promotion était la présence d'une puissante garnison locale, maîtraisse d'un *territorium militare*, qui du fait de leur transformation en *municipium* devait lui aussi se transformer et prendre un tout autre caractère administratif.

Les premières villes de Dacie ont été fondées à l'arrivée des Romains, car la Dacie libre ne connaissait que les bourgs, sorte d'agglomérations de caractère économique local et centres administratifs — religieux de type *oppida*, détruits par la conquête romaine. La ville de l'Antiquité n'était pas un simple conglomérat de maisons et de personnes. C'est seulement quand dans un établissement bien développé s'épanouissait une puissante vie collective, fortement cimentée autour de certains bâtiments publiques et d'institutions religieuses qui donnaient lieu à d'importants éléments d'urbanisme, qu'on pouvait parler d'une véritable ville romaine. Chaque ville de Dacie était sous la protection d'une divinité poliade à laquelle l'on consacrait un sanctuaire important (Aesculape et Hygie à Apulum, Fortune à Romula, Némésis à Sucidava etc.).

Au point de vue administratif, les villes municipes et colonies de Dacie se présentent avec les mêmes institutions que celles des autres provinces impériales. Retenons le fait assez rare dans le reste de l'Empire qu'elles choisissaient souvent en tant que premier magistrat, comme *praefectus quinquennalis primus*, l'empereur en personne qui délégait ses fonctions à quelque personnage de l'endroit.

Les villes rivalisaient dans la recherche de patrons puissants, sous le rapport politique aussi bien que pécuniaire, leur offrant des magistratures honorifiques, laïques et religieuses et leur dédiant souvent des monuments épigraphiques ou des statues. Pour l'amour de ces personnages puissants on envoyait même des ambassades à Rome.

Pour autant qu'elle nous est connue, la ville romaine de Dacie était de type occidental quant à son urbanisation, ses institutions, sa structure sociale. Le voisinage des carrières a maintes fois favorisé son développement urbaniste, grâce à la qualité de la pierre qu'on y retirait ou à la possibilité de confectionner des briques. Romula était une ville „de briques", c'est pourquoi ses traces épigraphiques sont bien rares, alors qu'Apulum, Sarmizégéthusa, Potaissa etc. étaient plutôt des cités „de pierre", disposant de bonnes carrière dans les environs.

En Dacie, les villes se sont développées partant d'anciens établissements autochtones, *canabae*, *pagi* ou *vici*. Chaque fois leur épanouissement est en directe relation avec les avantages économiques de l'endroit et la puissance coloni-

satrice des éléments romains. Des fondations officielles on n'en voit qu'à l'époque de Trajan-Hadrien (Sarmizégéthusa romaine et Romula). Bien que selon les théories chères aux juristes romains la ville était un établissement essentiellement religieux, les réalités de Dacie prouvent que là du moins il s'agissait tout d'abord d'une fondation économique et administrative, juridique et urbaine, d'un endroit sûr, à même d'offrir une vie confortable aux classes aisées. Si pour le reste de l'Empire l'apogée du développement économique et urbaniste des villes se manifeste du temps des Antonins, en Dacie il n'a lieu qu'à l'époque des Sévères. En effet, la plupart des édifices civils et militaires de certaine importance, la plupart des monuments épigraphiques et sculpturaux qui ornent les villes et les bourgs de cette province s'insèrent chronologiquement parlant entre les règnes des empereurs Septime Sévère (193—211) et Philippe l'Arabe (244—249).

Les seules villes fondées officiellement en Dacie, avec le respect des plans typiques aux colonies militaires et des principes de l'urbanisme religieux des Romains sont *Ulpia Traiana Dacica* (Sarmizégéthusa) et *Romula*, où l'on retrouve le croisement dans le forum des deux grandes artères: *cardo* et *decumanus*. C'est ici que dès le début l'on voit s'installer d'importants noyaux de vétérans et de citoyens romains. Ces villes se modèlent sur Rome, rendant son image provinciale par leurs institutions publiques et religieuses. Cela ne les empêche pas néanmoins à l'époque où leur fleurissement bat son plein, c'est-à-dire durant la première moitié du IIIe siècle, de présenter des quartiers périphériques dont le développement n'est plus soumis à aucune systématisation. La disposition des édifices publics ainsi que celles des maisons particulières ne suivait pas toujours un plan préétabli: maintes fois des espaces libres, affectés à différentes destinations, les séparaient. Dans ces villes, développées de point de vue urbaniste de manière anarchique, l'on ne retrouve plus aux endroits indiqués par les architectes théoréticiens l'emplacement du forum, des temples, du capitole, des thermes, des amphithéâtres etc. Le respect partiel des canons de l'urbanisme romain n'apparaît que lorsqu'il s'agit du centre même de Sarmizégéthusa.

Le répertoire des *municipia* et *coloniae* de Dacie ne comporte que dix noms de centres urbains: Ulpia Traiana (Sarmizégéthusa), Napoca, Romula, Drobeta, Dierna, Tibiscum, Apulum, Ampelum, Potaissa et Porolissum. D'autres cités, bien que possédant les éléments urbains nécessaires à leur promotion municipale, n'ont cependant jamais accédé à ce rang; il s'agit de Sucidava, Aquae en Dacie inférieure, Micia et Alburnus Maior.

Nombre des édifices publics destinés au culte ou appartenant aux collèges nous sont connus aujourd'hui grâce à la découverte de leurs ruines et des inscriptions qui les consacraient. Ces documents épigraphiques relèvent l'importance de la contribution pécuniaire des pérégrins de la classe riche dans la construction de ces édifices: nommons d'abord les *Augustales* et les affranchis. L'aristocratie locale, qui tenait entre ses mains le pouvoir, aristocratie se composant surtout de membres de l'ordre équestre et de vétérans, d'accord avec le gouverneur et les patrons muni-

cipaux s'érigeait de manière complétement abusive en tant que fondatrice ou restauratrice de ces édifices. Parmi les bâtiments laïques les plus fréquents à la ville notons les bains publics, offrant souvent un caractère mixte civil et militaire. Les riches seuls possédaient des bains privés dans l'ensemble de leurs habitations. Les thermes publics étaient également ouverts aux riches et aux pauvres, et les centres importants possédaient des thermes avec des bâtiments affectés spécialement aux femmes. Partiellement connu nous est seulement le *forum* de Sarmizégéthusa. Sa fonction, comme dans la plupart des villes, était économique; c'était là qu'à des jours fixes avaient lieu l'échange des marchandises apportées par la population du *territorium*. La *curia*, édifice à destination politique et administrative symbolisant l'esprit oligarchique romain, bastion de l'aristocratie provinciale romaine en tant que pilier de l'Empire, nous est connue au point de vue archéologique seulement à Romula. Mais cette sorte de „mairie" existait dans toutes les villes de Dacie, se faisant remarquer par les salles spatieuses dont elle disposait pour les séances du conseil des décurions. Pour ce qui est du théâtre, nous n'avons aucun renseignement, alors que l'*amphithéâtre* est toujours présent dans les cités avec un important noyau de citoyens romains ou avec de garnisons puissantes (Sarmizégéthusa, Porolissum, Apulum). Les spectacles attiraient aussi la population rurale vivant dans le territoire de la ville. D'importance minime sont les aqueducs (toujours souterrains). La province disposait d'un riche réseau hidrographique et les agglomérations urbaines n'arrivaient pas à un développement tel que les fontaines publiques ne suffisent plus aux besoins de la population. Tumulaires ou planes, les nécropoles étaient situées au long des voies d'accès dans la ville; les sépultures tumulaires étaient le propre de la classe aisée, alors que les pauvres se contentaient de tombes planes. La forte persistance de l'incinération jusqu'au IIIe siècle indique l'importance numérique des autochtones.

L'histoire du développement municipal en Dacie connaît quatre étapes principales, marquées par des promotions au rang de *municipium* et *colonia;* elles coïncident avec les règnes de Trajan, Hadrien, Marc Aurèle et Septime Sévère. Il n'y a aucun témoignage dont on puisse déduire qu'après le règne du fondateur de la dynastie des Sévères les empereurs ont continué à accorder cette sorte de faveurs insignes aux villes de Dacie *(Constitutio Antoniniana?)*. Tous les historiens ont remarqué que dans aucune autre province le *jus Italicum* ne fut accordé si rapidement et avec la même générosité qu'en Dacie. Ces faveurs étaient notamment occasionnées par les visites impériales, comme ce fut le cas de celle faite par Hadrien en 124. À la veille de ces visites, on procédait à l'exécution ou la restauration de certains édifices et les places publiques regorgeaient de statues et d'inscriptions en l'honneur de l'empereur.

Certaines villes, voire certains bourgs bénéficiaient d'autres revenus que ceux retirés des produits agricoles du *territorium*; c'était le cas des ports, des villes minières ou de celles développées à proximité des salines ou bien des frontières, ce qui facilitait les échanges avec le monde barbare etc. Mais les *stationes portorii* ont beaucoup entravé la vie économique locale, de ces dernières. Les associations pro-

fessionnelles ont largement contribué au développement de l'échange à l'intérieur et de l'exportation, grâce à l'abondance de leurs produits. L'archéologie, par ses documents épigraphiques et ses découvertes, atteste la spécialisation de certaines villes dans la production de marchandises d'un genre précis: les tissus de laine à Apulum, les parures d'or à Alburnus Maior et Ampelum, les pierres gravées à Romula, le coulage du plomb à Sucidava, et ainsi de suite. Les collèges d'artisans étaient puissants; ils disposaient de sièges leur appartenant en propre et de patrons influents qui défendaient leurs intérêts économiques. C'étaient eux les fournisseurs de l'armée et l'organisation paramilitaire dont ils jouissaient qui constituaient une protection pour la cité contre les incendies et les autres calamités. Ces artisans de la ville ont tâché d'imiter les marchandises d'importation très demandées sur le marché local (vases sigillés, lampes, objets de métal), contribuant de la sorte à la ruine de certains grands ateliers de l'extérieur qui vivaient grâce aux produits exportés en Dacie. Organisés en *collegia*, les artisans, de même que les marchands organisés en *conventus*, ont dirigé sur la ville le flux de la monnaie. C'est pourquoi la ville se pose sur le même rang que le camp dans l'exploitation du monde rural, ainsi du reste que les *conductores*, les grands propriétaires terriens et les fonctionnaires impériaux.

Grâce à l'abondance relative des documents épigraphiques, le seul élément historique mieux connu en Dacie est cette mosaïque de nations résultée du processus colonisateur. La totalité de la population libre d'un centre municipal portait le nom de *civitas* (Kornemann, *RE*. Suppl. 1—2, col. 300 suiv.), comme c'était le cas de Romula. En Dacie, les formules courantes étaient *respublica*, *municipium* et *colonia* (Gostar, *OD*, p. 262, n. 5). Dans les villes et les bourgs d'une certaine importance on retrouve souvent le *conventus* composé de *veterani* et de *cives Romani*. Ils sont les éléments qui jouissaient par l'*adsignatio* de la propriété de lots de terre pris sur l'*ager publicus* et de ce fait supports de la classe dominante et de la romanité à laquelle était confié le pouvoir local. Mais les vétérans et les citoyens romains ne constituaient pas la majorité, étant submergés dans la masse des autochtones et des pérégrins colonisés dans la province. Des groupes importants de *nationes* se sont implantés dans certains centres urbains: les Pontobithyniens à Apulum et les *Galatae* à Napoca, par exemple; ces groupes étaient organisés en collèges religieux et nationaux. Les pérégrins introduisent en Dacie leurs cultes *(dii patrii)*, dont la variété combinée avec les cultes latins mène à un syncrétisme qui s'oppose aux cultes des dieux adorés de préférences par le monde rural *(Silvanus domesticus, Liber Pater, Terra Daciae* etc.).

Au sein de la population des villes se dessine nettement l'ordre équestre, de caractère aristocratique fermé, avec des fonctions municipales héréditaires. Du point de vue hiérarchique, après eux suivaient les citoyens libres, les pérégrins et les affranchis enrichis, ensuite venaient les fonctionnaires recrutés toujours de la classe des affranchis ou de la classe des esclaves publics, les pauvres et les esclaves. Dans certaines villes, la classe des pauvres était assez nombreuse, ce qui imposait l'organisation d'*annona* pour leur nourriture et le don gratuit de l'huile dans les bains

publics pour leur permettre d'en oindre leur corps. Cette classe pauvre était également nombreuse dans les villages et c'est elle qui fournissait les contingents de *latrones*, mentionnés par les textes épigraphiques.

Certains éléments de cultures se dessinent à la ville et dans les maisons riches. Les oeuvres poétiques sont toutes des imitations des modèles courants de la province; les grands centres étaient doués d'écoles publiques et les tailleurs de pierre travaillaient leurs monuments d'après des albums. A la campagne, le vétéran et le propriétaire foncier étaient les seuls à savoir lire et écrire.

Le déclin économique et culturel, parallèle au déclin de l'activité édilitaire, commence à se faire sentir dans les villes et les bourgs de Dacie après le règne de l'empereur Dèce (249—251). Les premiers à en souffrir des pillages barbares sont les établissements de Dacie méridionale et cela du temps même de l'empereur Philippe l'Arabe. Les centres de Dacie septentrionale, entourés de leur *corona montium* ont joui d'une certaine sécurité jusque sous le règne de Gallien. Après l'invasion des Carpes en 244—247, les principaux centres de Dacie inférieure (Sucidava, Romula, Drobeta, Aquae) commencent à prendre des mesures pour s'assurer des fortifications; ils s'entourent de remparts, dressés à la hâte et d'une construction assez peu résistante, pour lesquels on détruit des nécropoles, ainsi que des édificés publics et privés. Les riches commencent à quitter la ville, cherchant la sécurité à la campagne ou sur l'autre rive du Danube. Seuls les pauvres persistent à vivre dans les centres urbains juque vers les IVe — Ve siècles. Le rétablissement de la domination romaine dans le sud et le sud-est de la Dacie ne contribua guère à la nouvelle urbanisation de ces contrées.

Les villes et les bourgs de Dacie n'eurent pas le sort de leurs congenères occidentaux qui se sont mués en centres féodaux fortifiés. Après une longue agonie, leurs noms se perdent en même temps que leurs fonctions économiques. Aussi, les villes d'ajourd'hui ne sont elles pas leurs successeurs directs, tout au contraire, formées indépendemment, elles ont pris même une part à la destruction des premières. Comme principaux auteurs du déclin de la vie urbaine en Dacie, il convient de noter d'abord les Carpes, suivis par les Goths, les Gépides, les Huns et les Avars. Pour eux la ville n'était que l'instrument principal de point de vue militaire et politique de l'Empire dans le processus de romanisation qu'il poursuivait. Cette haine de la ville romaine qui animait les Barbares ainsi que les peuples subjugués de l'Empire explose de manière pregnante dans l'invective du rebelle breton Galgacus, adressée à la ville qu'il juge coupable du changement survenu dans l'âme des non-Romains qu'elle a habituée à l'esclavage (Tacite, *Agricola*, (XXX—XXXII). La population appauvrie des villes daces s'installe après le départ des autorités romaines dans les édifices publics, les transformant soit en habitations soit en bastions de défense en cas de siège. Cette population romane des villes et des campagnes usait encore avec confiance, pendant la période comprise entre le IIIe et le VIe siècle, de la petite monnaie de cuivre romaine. Elle continuait aussi à visiter périodiquement les foires du bord du Danube, procédant là à l'échange des produits et des marchandises.

INDICE

A

L.A. Augus 116
C.A. Valerianus 117
Abedallath 168, 178
ab instrumentis tabularii 186, 187
abraxas 251, 335
Abrud 196
Abuccia Claudiana 301
accubitum 82
Achilleus 168
Acidava 138, 323, 342, 346, 356—357, 361
Acilius Dubitatus 231
Ackner J. 110, 114, 118, 119, 128, 129, 137, 139, 143, 170, 195—204, 208, 219, 229, 236, 241, 257—258, 264, 267
Acmonia 43
actarius 247
actarius praepositi 354
actores 27, 40, 106, 165, 166, 235, 237, 270, 300, 320
Adamas 168
Adde Bar Semei 188
ad annonam publicam 100
Ad Aquas 22, 115
adiutor tabularii 90, 102, 186
Ad Mediam 19, 23, 25—26, 30—34, 36
Admutrium 296, 300, 303, 312
Ad Pannonios 34, 35, 377, 389
Adrastea 44
Adrastilla 168
Adrastus 101
adsignatio 384, 396
aedes 97, 153, 177
aedes Augustalium 79, 81
aedicula 123, 255
aediles 83, 226, 214, 261
aedilicius 20, 164, 225, 350
P.Ael. Aelianus 66
P.Ael. Theimes 88
Aelia Adiuta 99
Aelia Ammis 300, 308
Aelia Andena 101
Aelia Calpope 228
Aelia Cassia 101
Aelia Epictesis 66
Aelia Eutychia 300, 308
P. Aelia Florentina 40
Ael. Habibis 40
Aelia Hygia 125
Aelia Ianuaria 272
P. Aelia Ingenua 40, 237
Aelia Iulia 274
Publia Aelia Iuliana Marcella 167
Aelia Maximimia 232
Aelia Muciale 228
Lucia Aelia Nices 40
Aelia Paulina 237
Aelia Prisosta 234
Aelia Romana 109
Aelia Silvana 253
Aelia Sura 228
Aelius 103
T. Aelius Aelianus 293—294
Publius Aelius 224, 230
Cn. Aemilianus 292, 301
P.Ael. Antipater 27, 166
P. Aelius Antipater Iulianus Genialis 167
T. Aelius Arrianus Alexander 96
Publius Aelius Ariostus 20, 36
P. Aelius Artemidorus 141
Aelius Bassus 300
Aelius Bolhas Bannaei 213
Aelius Candidinus 352
Aelius Celer 264
P. Aelius Crescentianus 276
P. Aelius Dacianus 225
Aelius Deiotarus 158
Aelius Dines 238
Ael. Diogenes 44
Aelius Dionysius 198
P. Aelius Diophantus 300, 308
P.Ael. Euphorus 121
P. Aelius Euthymus 166
P. Aelius Fabianus 225
Aelius Firmus 246
P. Aelius Fuscus 276
P. Aelius Gemelus 154
P. Aelius Genialis 157, 166, 167
Aelius Germanus 349, 352
Aelius Helpizon 300
P. Aelius Honoratus 276
L. Aelius Hylas 141
Primus Aelius Ionicus 295, 300, 308
P. Aelius Iulianus 166, 167, 230, 253
M. Aelius Iulius 133
Aelius Iulius 235
P. Aelius M... 273
Aelius Manneus 255
P. Aelius Marcianus 226
P. Aelius Marcellinus 261
P. Aelius Marcellus 152, 166
P. Aelius Marus 121, 270
P. Aelius Maximus 180, 225, 235
Aelius Mucapor 265
P. Aelius Onesimus 156
T. Aelius Paulus 240
P. Aelius Paulinus 264
Aelius Primitivus 300
Aelius Proculus 232
P. Aelius Probus 224
P. Aelius Quintus 273

P. Aelius Rufinus 156
P. Aelius Silvanus 153
P. Aelius Strenuus 156, 153, 157, 166, 293
Aelius Syro 228
P. Aelius Syrus 156
Aelius Tato 253
P. Aelius Tertius 139
Aelius Theupropes
Aelius Titianus 352
P. Aelius Traianus 225
Publius Aelius Ulpius 41
Ael. Valentinus 125
P. Aelius Valerianus 156, 352
Aelius Valos 336
Aelius Veteranus 352
P. Aelius Victorinus 227
Aelius Villanus 225
Aelius Vitalianus 248
T. Aelius Zeuxis 294
Aemilia 169
Aemilius Hermes 169
Aepicadus 197
Aepona regina 267
Aequensis 319
Aequum 169, 188
Aesculapius 27, 90, 133, 155, 159, 161, 185, 187, 188, 240, 257, 281, 364, 381, 393
Aesculapius dominus 160
aetoma 157
Affia 188
Afumaţi 320
Africa 36, 73, 101, 227, 293, 350
Afrodita 95
agens curam stationis 261
agens in munere stationis 261
agger 270, 297, 315—316, 346, 362
ager publicus 380, 384, 392, 396
Agnaviae 43
Agnita 175
Aghireşu 232, 233
Agrij (vale) 253, 254
Agrippianus 228
Agrippina (domo) 134
Ahile 95
Aia Nandonis 213
Aion 317
Aiton 209, 210, 218
Aiud 176, 179, 180, 205
Aizis 47, 50
ala 125
ala I Asturum 281
ala I Batavorum 206
ala I Bosporanorum 122, 133, 272, 273
ala I Claudia 358
ala Frontoniana 264
ala Gallorum 278, 279
ala I Hispanorum 350, 358
ala I Hispanorum campagonum 122
ala I Ituraeorum 122
ala I Maurorum 38
ala I milliaria 234
ala numeri Illyricorum 270
ala Palmyrenorum Porolissensium 247
ala I Pannoniorum 122
ala II Pannoniorum 224, 236, 237, 238
ala I Siliana 230, 231, 254, 281
ala I Tungrorum Frontoniana 53, 265—267.
Alba Iulia 76, 120, 142, 144—180
Albota 374
Albucius 351
album 228
Alburnus Maior 132, 183, 184, 193, 194—204, 240, 252, 383, 384, 394, 396
Alexander 188, 198
Alexander Antipatri 198
Alexandria 41
Alexandriana 31
Alexandria Troas 349
Alföldi A. 56, 67, 241, 251, 377, 389
Alincum 244
allumnus 178
Almaşul 234, 255
Almaşul Mare 185, 189, 190, 233—235, 252
Almaşul Mic 180
Altheim Fr. 250, 256
Alun (loc) 111
Aluniş 270
Alutela—Alutus 371
alveus 84
Amărăştii de Jos 337
Amărăştii de Sus 323, 337
Amasia 140
Ambiurus 320
Amethystus 168
a militiis 235
Ampeium 184
Ampelum 132, 173, 183—190, 193, 194, 196, 383, 384, 394, 396
amfiteatrul 85, 155, 146, 383, 395
Ammianus Marcellinus 57
Ampoiul 146, 176, 178, 184, 185, 196
Ampoiţa 178
Amutria 303, 313
Amutrion 303
Amutrium 310
T. Ancharius Octavius 97
Anchialos 331
ancipiti periculo 77
Andrada Bituvantis 213
Anduena Batonis 197
Andunocnes 197
Anglia 66
Angustia 128, 243, 278—280, 283, 372, 377, 389
Annianus 276
Anicetus 168, 335
Anina 61
Aninas 40
Annaeus 197
Annaeus Saturninus 158
Anneses 197
annona 385, 396
L. Annius Fabianus 100
Anteu 21
Antina 342, 343
Caius Antonius Crispinus (magister pagi Miciensium) 124
Ulp. Ant. Quintus 20
L. Ant. Secundus 177
Antiochus 168
Antipater 101, 153, 164, 165, 168, 198
P. Aelius Antipater Marcellus 167
Anthimus 101
Anthus 101
antistes 167, 177
L. Antistius Onesimus 132
Antonia 45
Antonia Iulia 166
Antonia Protogenia 109
Antonia Sisiata 109
Antoninii 382, 394

Antonin Piul 28, 31, 53, 166, 179, 192, 225, 244, 247, 253, 273, 265, 278, 281, 292, 293, 305, 310, 312, 313, 318, 320, 337, 349, 352, 359, 360, 363, 372
P. Antonius Valens 97
Antonius 158, 331
C. Antonius Agrippinus 225
M. Antonius Fabianus 21
C. Antonius Iulianus 319
L. Antonius Marinianus 246
M. Antonius Onesas 162
C. Antonius Rufus 21
M. Antonius Sabinus 140
M. Antonius Saturninus 188
P. Antonius Super 82
P. Antonius Valens 248
C. Antonius Valentinus 226
M. Antonius Valentinus 99
Antonius Zoilus 354
Antrocius 168
Ansamenses 262
Apa Cioroiului 315
Apadia (sat) 50
„Apa Mică" rîu 77, 88
Apa Sărată 374, 375
Apahida 229, 230
Apalaustus 198, 200
Apele Vii 357, 360
apodyterium 83, 85, 347
Apoldul de Jos 139
Apoldul de Sus 139
Apollinaris 353
Apollinaris Aristea 352
Apollo 206, 235, 240, 257, 317, 349
Apollo Granus 92
Apollo Pythius 136
Apollodor din Damasc 291
Apollodorus 168
Apollofanes 101
Apollonia 130, 331
Apollonius 168, 198, 353
apparatorium 154
Appion 48
Appulus 144
Apula 146
Apulia 141
Apulensis 76, 295, 299
Apulensis (sclav) 168
Apulensis colonia 146
Apuli 144
Apulum 17, 27, 28, 57, 58, 75, 76, 90, 92, 95, 97, 106, 111, 115, 120, 121, 125, 128, 130, 133, 135 — 137, 139 — 143, 144 — 182, 184, 188, 197, 200, 206, 210, 213, 218, 221, 224, 226, 271, 272, 289, 372, 381 — 385, 393, 394, 396
Apus flumen 47, 48
aqua inducta 87
Aquae 24, 75, 94, 103, 106, 108, 110, 113, 115 — 118, 120, 126 — 128, 131 — 133, 154, 303, 306, 310 — 313, 315 — 323, 377, 378, 381, 383, 385, 388, 389, 392, 394, 397
Aquae Calidae 130
Aquae Herculis 24
Lucretius Aquila 158
Aquincum 244
Ara Augusti 79
Arad 55
Aradul Nou 58
Arcadiu 22, 216, 281
Arcalia 269
Arcani 364
arcarius 102
Arcidava 47, 48
architectus 331
Archiud 269
arca 92
Arca Caesarea 350
arena 85
Arieşul 202, 207, 209, 211, 212, 217, 218
Arcobadara 269
Ardealul 279
argentarii 200, 202
Argeşul 369
Argetoaia 312
Arieş 196
Ariuşd 278
Armaş (loc) 334
Armenius 318, 335
Arria Mama 197
Arria Saturnina 293
C. Arrius Antoninus 134
L. Arrius Probus 177
C. Arrius Quadratus 79
M. Arrius Saturninus 293
Artemidora 63, 168, 198
Artum 199
Aruncuta 219
Arutela 366, 374
Arz G. 140
Arzaces 198
Asclepia Chrona 300, 308
Asclepiades 168
Asclepiodote 228
Asclepius 135, 198, 229
Asclepius Asclepiades 300, 308
Septimius Asclepius Hermes 155, 156, 160, 166
Asia Mică 130, 140, 162, 164, 169, 185, 211, 224, 329, 354
Asiani 228
Aspendus 329
Astarte 163, 227
Atargatis 163, 353
Atasa soror 217
Atena 168
Athenaeus 332
Athenodorus 168
Atilius Celsianus 206
C.Atil. Eutyches 156
L.Atil. Faustinus 124
Atimetus 222
atrium 79
Attalus 168
Cl. Atteius Celer 151
Atticus 156, 168, 270
Attila 22, 303, 338, 340, 341
Attis 134, 186, 266, 333
T. Attius Divixus 160
Sex Attius Secundinus 97
B.F. Atto 351
Aţel 174
Audarus 20
Augmonia 43
augures 111, 156, 225, 226, 248, 250
Augusta (oraş) 322
Augusta Treverorum 151, 159, 169, 295, 299
augustales 33, 82, 83, 113, 125, 156, 157, 214, 226, 293, 379, 383, 391, 394
Augustales municipii Aurelii Apuli 155
augustalis coloniarum 152
Augustalis coloniae Drubetae 293
Augustalis municipii Aelii Hadriani 226

Augustalis municipii Septimii Potaissensium 215
Augustus 26, 32, 53, 58, 144, 322
M. Aur. Au... 215
Aurelia Bassina 234
Aurelia Calliroe 308
Aurelia Flora 133
Aurelia Italica 133
Aurelia Plotina 175
Aurelia Rogata 32
Aurelia Sabina 240
Aurelia Severa 329
Aurelia Tsinta 260
Aurelian 22, 58, 138, 207, 216, 222, 243, 302, 318, 338, 340, 360, 387, 397
Aurelius 329, 359
L. Aurellus 331
Marcus Aurelius 225, 231
Aurelius Adiutor 201
Aurelius Alexander 159
Aurelius Alpinus 125
Aurel. Annianus 45
T. Aurelius Aper. Delmata 187, 188
Aurelius Aquila 214
T. Aur. Arimo 127
Aurelius Antonius 331
Aurelius Aurelianus 359
Aurelius Babus 228
Aur. Bassus 28, 234
Aurelius Bassinus 164
Aurelius Brisanus 265
Aurelius Callistratus 158
Aurelius Calminus 351
M. Aurelius Calpurnianus 133
Aurelius Carinus 240
Marcus Aurelius Cassianus 213
Aur. Castor 169, 248
M. Aurelius Comatius Super 153, 154, 167
Aurelius Cotes 260
M. Aurelius Chrestus 154, 156, 177
M. Aurelius Crescens 133
M. Aurelius Dassius 232
M. Aurelius Decianus 351
Aurelius Decimus 175
Aurelius Denzi 234
Aurelius Ditugentus 238
Aurelius Dionisius 158
Aurelius Enthimus 140
Aurelius Epicatius 216
Aurelius Eudoxus 158
Aurelius Fabius 240
Aurelius Faustus 38, 53
M. Aurel. Fortunatus 98
Aurelius Flavus 159
M. Aurelius Frontonianus 237
T. Aur. Geminianus 27
Aurelius Godes 158
Aurelius Gorgias 216
Aurelius Gratinianus 304
Aurelius Heraclitus 295
Aurelius Iulianus 297
Aurelius Iulius 295
Aurelius Longinus 294
Aurelius Masinnus 234
Aurelius Menander 158
Aurelius Mercurius 297
M. Aurelius Moenenus 260, 265
Aurelius Mucatius 265
Aurelius Mucapor 231
F. Aurelius Narcissus 159
M. Aurelius Papia 226
Aurelius Peditianus 32
Aurelius Peditus 32
T. Aur. Primanus 116, 124
Aurelius Primus 248
Aurel. Pussinnus 101
Aurelius Reatinus Birsi 217
Aurelius Reburus 240
Aurelius Sataras 217
Q. Aur. Saturninus 82, 100
M. Aurelius Secundinus 40
Marcus Aurelius Secundus 40, 225
Aurelius Secundus 215, 226
Aurelius Severinus 240
Aurelius Speratus 269
Aurelius Statius 154
Aurelius Super 215
Aurelius Tato 237
Q. Aurelius Tertius 94, 100
Aurelius Themacs 265
Aurelius Thementianus 265
M. Aurelius Theodotus 162
Aurelius Theophilus 248
M. Aurelius Timon 156
Aurelius Timotheus 216
L. Aurelius Trophimus 159
Aurel. Tzolotus 206
Aurelius Valentinus 97
Aurel. Valens 45
Aur. Vales 28
T.Aur. Verus 124
L. Aurelius Verus 276
Mar. Aur. Veteranus, praefectus legionis XIII Geminae Gallenianae 28
M. Aurelius Veteranus 213
Sex Aurelius Victor 343
M. Aurelius Vitalianus 229
Aurelius Zosimianus 216
Austria 76
Automedon 95
auxilium primorum Daciscorum 302
avarii 341
Avedala 178
Avianus 166
Avita 273
Avitus 241
Titus Avitus Germanicus 281
Avram Iancu (sat) 202
Q. Axius Aelianus 93, 109
Axius Aelianus Iunior 90, 101.

B

Baal 164, 357
Baba (loc) 189
Babavar (loc) 232
Băbeni 357, 367
Băbiciul Episcopiei 359
Bacancis 47
Bacchus 136, 302, 317, 339, 358
Baciu 224, 230
Bacsitorok (loc) 230
Băcia 113, 118
Băcila (loc) 334
Badones regine 164
Baebatia Gamicen 33
D. Baebatius Chrysantus 33, 82
Baetica 350
Baesus 197
Bahna 294
Baia (loc) 178, 195

Baia de Aramă 362
Baia de Arieș 292
Baia de Criș 192, 193
Baia din Față 185
Băile Herculane 19, 21, 24—28, 31—35, 119, 132, 166, 294
Băileşti 320
Băița 191, 237
Băișoara 202
Balata (sat) 126
Bala de Jos 307
Balaci A. 51
Bălești 364
Bălcești 313
balneum 154, 264
Baloteşti 295, 306
Balta Verde 306
Baltis 164
Balș 361
Băluță Cloșca 158, 171
Bálvány (loc) 256
Bana 40
Banat 6, 21, 22, 25, 31, 38, 43, 45, 47, 49, 52, 54, 55, 57, 58, 61—66, 68—70, 146, 351, 371
Băneasa 374, 375
Baniţa 110
Bannoluccus 351
Baraolt 277, 280
Barbaracas 40
barbaricum 244, 266
Bărcăcilă Al. 29, 290, 307
Barcas 63
Barhadadus 168
Baricius Male f. 259
Baridustae 183, 197, 199, 379, 391
Barierea Craiovei (loc) 300
Barnea I. 251
Barsemia 40, 63
Barsemon 101
Barza (loc) 192
basilica 214, 340
Bassus 33, 133
M. Bassus Aquila 89
Bassinus 168
Bassius 101
Bato 197, 253
Batoţi 305
Bățălar 117
Bebellahamon 88, 89
Bechet 334, 338
Becicherecul Mare 53
Beclean 266
Bedarus 213
Belareca (rîu) 30, 32
Belcin 321
Belgia 295
Belgus 247
Bellicus Alexander 200
Bellinus 21
L. Bellius Saturninus 179
benedictio latina 62
Benefal 88
beneficiarius consularis 177, 199, 226, 254, 260—262, 277
Benic 179
Berciu I. 95, 136, 142, 155, 158, 162, 170, 171, 181
Berciu D. 179
Berghiu 170
Bericio 81
Beriu (rîu) 134
Berkeszi I. 29, 36, 56, 59—65
Beronice 168
Bersa (pîrîu) 118
Bersanes 168
Bersius 168
Berzobis 47, 48
Berzava (rîu) 49, 54
Berzovia 47, 48, 49, 54, 69
Beşevliev V. 225
Beţa 180
Betera 372
Betz A. 88
C. Betulus 168
Beus 197
Beusas 197
Biertan 174
Bilag (deal) 176
Biserica Albă 48, 139, 140
Biserica Spartă (loc) 30
Biserica Veche (loc) 344
Bisius 197
Biso 197
Bistreţ 322
Bistra (rîu) 37, 43, 44, 45, 202
Bistriţa 243, 304, 366
Bithynia 156, 164, 188, 196
Bithus 260
Bivolari 366, 371
Bîcleș 305
Bîrseşti 364, 367
Bîrca 321
Blaj 173
Blaremberg Vl. de 355
Blandiana 135, 136
Blandus 135
Blasa 259, 260
Bobaiţa 306
Bobîlna 131
Boboaia (apă) 315
Boca 337
Bocinius Fronto 273
Bocşa Montană 61, 62
Bodor A. 164, 222, 227, 239, 240
Bogata 207, 275
Bogdana 257
Böhm L. 33, 51, 65—67
Bojeriţa (loc) 189
Bold (loc) 359
Boleszny A. 33, 35, 36
Boian 174
Boianu Crasnei 257
Boiţa 366, 372
Bolduţ-Boian 219
Bologa V. 160, 233, 234, 241, 252, 256, 257, 263
Bolliac C. 309, 324, 343, 364
Bolvaşniţa 30, 32, 36, 61, 62
Bona 213
Quintus Bonio 169
Bononia 22
Bonţ 236
Bonus Deus Puer Posphorus 151
Bonus eventus 162
Bonus puer 161, 222
Borafas 40
Bordenache G. 319, 335
Borlova (loc) 36, 62
Boroneasca (loc) 368
Boroşneul Mare 279
Boroşteni 364
Borta (loc) 205
Borsec 272
Borşa 235
Boruga (pîrîu) 54
Borza Al. 9, 23, 29, 33, 35, 36, 42, 46, 55, 58, 60, 67
Boşorod 118
Boteş (deal) 135, 185, 197
Botoşeşti-Paia 303, 312, 313
botum 218
Bour (loc) 313
Boz 141

Bozasca (loc) 367
Bozna 254
Bozovici 35
Brabeţi 337
Brabova 313
Brad 184, 191—193
Brădiceni 364
Brandis 67
Brau (pas) 375, 376
Branisca (loc) 120, 121
Braniştea 312, 334
Braşov 283, 376
Brastavăţ 337
Brătaş 279
Brazda lui Novac 305, 311, 339, 340, 374
Bretelin (loc) 120
Breaza (loc) 187, 195
Breazova 103, 104
Brebi 244, 256
Brebul 50
Breite (loc) 175
Bretea Mureşană (loc) 104
Bretea Română 103, 109
Bretea Streiului 103, 104
Breţcu 268
Brezoi-Văratec 371
Brezniţa 294
Brezuica 359
Bricena 213
Brisenus 237
Britannia 325
Brittoni 132
Brîncoveneşti 206, 268—270
Brîncoveni 360
Broşteanu P. 36, 46, 50, 51, 119
Brucla 132, 176, 182, 186, 205
Brutia 179
Brutus 333
Bubalus 101
Bucerdea-Vinoasă 176, 178
Buchin 36
Buciniş (loc) 337
Bucium 196, 197
Buciumi 252—254, 257
Bucoşniţa 36
Bucova 44, 45, 79, 126, 313
Buda 76
Budapesta 6, 120, 211, 244
Buday A. 114, 173, 208, 230, 232, 240, 244, 246, 254, 257, 267
Budulău (loc) 233
Bulci 59
Bulgaria 248, 327, 336, 345, 375
Bumbeşti 289, 303—307, 310, 362—364, 368
Buneşti 237
Buracu C.I. 33
Burg (loc) 174
Burgstadtel (loc) 175
burgus 259, 278, 375
Buridava 366, 371, 387, 397
Burgstatt (loc) 281
Burila Mare 305
Burticum 135
Butae 43
Butes 116
Butoieşti 303, 312
Butuci (deal) 178
Buzăul 279
Buziaş 55
Buzna Cozlarului (loc) 50

C

Căbeşti (loc) 126
Cacaleţi (sat) vezi Izvorul
Căciulata 371
Căciulăteşti 337
Cacova (sat) 180
Cacus 306
L. Caecilius Caecilianus 273
Caelestis Augusta 161
Caelestis Virgo 90
C. Caelius Salvianus 237
C. Caerelius Sabinus 153, 162, 189
Caesarea Mauretaniae 293
Căianu (loc) 191, 229
Calafat 304, 320
Călan 105, 116
Călăraşi 206, 297, 210
Călăraşu 334
Calbor 178, 282
caldarium 84, 297
Calea Zalăului (loc) 256
Călimăneşti 371
Călineşti 371
Callicles 101
Callinicus 216
Callisthenes 226
Callistratus 58
Callistus 166, 168, 187, 188, 198
Callisthus 308
Callityche 101
L. Calpurnius 132
Calpurnius Iulianus 27
Călugăreasca (loc) 321
Călugăreni 227, 268, 271
campum 93
campestres 92
canabae 35, 53, 130, 144, 149, 151, 166, 210, 211, 243, 249, 252, 255, 264, 272, 280, 306, 371—374, 380, 382, 392, 393
canabae leg. XIII Gem. 151, 200
Canalul Morii (loc) 65, 236
Canonia 47
Const. Cantacuzino Stolnicul 289
Cantacuzino Gh. 350, 375, 376
Cantemir Dimitrie 289, 342, 343
Caoniţa (loc) 66
Cappadocia 140, 350
Caput Bubali 47, 50, 377, 389
Caput Stenarum 138—140, 366, 372
Capito 320, 349
Capora 244
Căpriţa 50
capsarius 83
Capul Bourului (loc) 50
Caracalla 27, 92, 97, 99, 110, 127, 162, 164, 214, 231, 244, 246, 247, 250, 253, 260, 265, 269, 272, 276, 293, 311, 312, 334, 359, 363, 367, 375
Caracal 346, 359
Cărăciu 192, 193
Cărămidă (loc) 113
Cărăni (Merzidorf) 55
Caransebeş, 17, 34, 35, 39, 42

Carantina (loc) 305
Caraş 48
carceres 246
Carcopino J. 201
cardo, 77, 342, 382, 394
Cares 198
Caricus 198
cariere de piatră 26, 52, 77, 110
Carinus 318
Carpen (deal) 194
Carpii 162, 353
Cărpiniş (loc) 177
Carpion 101, 166
Cartagina 163
Cartiu 364
Cartum 199
C.A. Carus 116
Carus 222, 228
L. Carvilius Rusticus 281
Carvilius Secundus 281
Casa Pădurarului (loc) 234
Cassia Saturnina 136
Cassius 318
Cassius Erotianus 260
Cassius Frontinus 200
M. Cassius Herculanus 319
Cassius Rufus 123
Cassia Ponticila 136
Cassia Sura 134
castelul Huniazilor 111
castelul A. Mocsony 53
castellani 204
castellum 44, 174, 196, 197, 202, 254, 278, 375
Castor 256
castra aestiva 291
Castranova 296, 303, 323, 342, 357, 360, 377, 389
Castra Traiana 366, 369, 377, 389
Castra Vetera 357
Castraviţa (loc) 322
castrum Turda 216
Caşolţ 178, 282, 285
Călan 119
Caşei 256, 259—267
Cătune 307
Cavalerii danubieni 39, 65, 92, 165, 215, 257, 281, 302, 354
Cavalerul thrac 206, 219, 313
Căvăran 37
cavea 85
Cazane 19—22, 64, 66, 289, 305
Ceanul Mic 218
Cedonia 138, 141, 372
Celaru 360
Celei 313, 351
cellae 123
C. Celsenius Constans 188
Celsina 177
Cena Nic. gl. 31
Cenad 57—59, 70
census 383, 395
centones 157
Centum Putei 47—49, 61, 377, 389
centurio 269
centuria (VIII şi IX, leg. VII Cl.) 353
centuria Clementis 48
centuriatio 75
Ceres 136, 207, 333
Ceres Augusta 240
Cerdo 168, 198
Cerna 19—30, 49, 70, 110, 113, 119, 367
Cernatul de Jos 279, 321
Cernenus 199
Cerneţi 304
Cernoviţ (rîu) 48
Cioroiul Nou 306
Certia 233, 244, 254
Ceselinus 331
Cetate (sat) 321
Cetate (loc) 35, 66, 144, 146—148, 195, 206, 209, 211, 212, 253, 254, 255, 275, 324, 336, 337
Cetatea Babii 217
Cetatea de Baltă 173
Cetatea Craivei 144
Cetatea Doamnei (loc) 279
Cetatea Înaltă (loc) 75
Cetatea Lupului (loc) 280
Cetatea Mare (loc) 195
Cetatea Mică (loc) 195
Cetatea de pe stincă (loc) 257
Cetatea Uriaşilor (loc) 130, 367
Cetatea Veche (loc) 271
Cetăţele (loc) 257
Cetăţuia (loc) 50, 196, 281, 320, 322, 364, 365
Cezareea 125
Cezieni 359
Christescu Vasile 10, 33, 36, 44—47, 50, 51, 56, 60—63, 98, 108, 110, 111, 114, 116—119, 127—129, 137, 143, 157 158, 171, 178, 181—204, 208, 213, 214, 217, 220, 229—232, 236, 238, 240, 241, 244, 250, 251, 254, 257, 258, 260, 264, 267, 277, 284, 285, 314, 350, 373, 375, 376
Chanteos 331
Charybda 19
Cheile Turzii 214, 217, 218
Cheia 217
Chelido 101
Cheşinţ 59
Chidea (vale) 235
Chilii (deal) 48
Chimindia (loc) 129
Chirilă E. 238, 241
Chivădar (pîriu) 307
Chrestus 168
Ciachi—Gîrbou 263
Cibin (rîu) 139
Cicău 207
Cichorius C. 350
Ciclova Română 62
Ciglean 256
Cigmău 131
Cilica (loc) 169
Cilieni 336
Cilvastianus 90
Cimistenus 164
Cincşor 281
Cinciş 111
Cinnamus 351
Cintugenus 331
Cintusmus 352
Cioara 136, 256
Ciobot (loc) 279
Ciodi (?) 363
Cioplea 109
Cioroiu 340
Cioroul Nou 313, 315—322, 356
Ciovîrnăşani 306
Cipău 175
Cipăul Mic (loc) 176
Cişmeaua de piatră (loc) 312
Cissus 198
Citera (loc) 244
Citfalău (loc) 274
Cittius Iolvai 265

Ciuc (pas) 278
Ciucea 233, 253
Ciucsîngiorgiu 278
Ciugudul de Sus 207
Ciuguzel 175
Ciuba (loc) 230
Ciumăfaia 225, 234, 235
Ciumarna 258
Ciunga 205
Ciuta 37
cives Bithyni 188
cives Norica 174
cives Romani 239, 380, 392
civitas 34, 384, 396
civitas coloniae Romulae 346
Cîmpulung 191, 192
Cîmpulung de Sus 191, 192
Cîmpeni 366, 372
Cîlnic 140
Cîmpini (hotar) 48
Cîmpul cu Oase (loc) 306
Cîmpul Deciului (loc) 306
Cîmpul Rîurenilor (loc) 368
Cîmpul Severinului (loc) 289
Cînepeşti (loc) 207
Cînepi (loc) 170
Cînepişi (loc) 219
Cîrjiţi (loc) 127
Cîrneşti 108
Cîrnic (loc) 195, 196
Cîrpa (loc) 36
Cîrşu 307
Cladova 22
Clapa (vale) 274
classis Flavia Moesica 280
Clemens 273
Cletus 101
Clopotiva 103
Claudia Amba 351, 353
Claudius I 110
Claudius II 34, 58, 318
T. Claudius Anicetus 152, 156
Tib. Cl. Augustinianus 99
Tib. Claudius Donatus 281
Claudius Elatianus 174
M.Cl. Fronto 93
Tib.Cl. Ianuarius 82, 98, 154
P. Claudius Iulius 27, 294
Claudius Iulianus 200
Claudius Marius 200
Claudius Montanus 352
Claudius Philetus 198, 200
Tib. Claudius Quintilianus 246
Claudius Rufinus 235
Tib. Claudius Rufus 152
Claudius Saturninus 116
Claudius Valentinus 224
Claudius Xenophon 331
Clinias 168
C. Clodius Secundinus 117
Cluj 209, 221—242
Clunium 169
Coasta Lată (loc) 258
Coasta Mănăşturului (loc) 224, 230
Coasta Varului (loc) 126
Coasta Văii (loc) 257
Cocceius Umbrianus 250
M. Cocceius Lucius 121
Cocor (loc) 229
cohors I Alpinorum, 122, 227, 271, 272, 275, 291
cohors I Batavorum milliaria p.f. 210, 217, 254
cohors IX Batavorum 368—371
cohors II Flavia Bessorum 281, 367—375
cohors I Bracaraugustanorum 280, 358
cohors milliaria Brittonum 368
cohors I Brittonum 20, 247, 259
cohors I Brittonum mil. eq. torq. p.f.c. Rom. Antoniniana 246
cohors I Aurelia Brittonum mil. Antoniniana 363
cohors I Britannica mil. c.R. eq. Antoniniana 260, 265
cohors I Ulpia Brittonum mil. 20, 35
cohors II Brittonum (Britannica) mil.c.R.p.f.eq. 254
cohors III Brittonum 291
cohors IV Brittonum eq. 278
cohors III campestris 227, 292
cohors I Fl. Commagenorum 353
cohors II Fl. Commagenorum 122, 124
cohors I Cretum 291
cohors VI Cumidavensium 376
cohors I Cypria 255
cohors I Cyrenaica 255
cohors IV Cypria 363
cohors III Delmatarum mil. eq. c.R.p.f. 26, 31, 32, 65
cohors I Aelia Gaesatorum 233 253
cohors III Gallorum 281, 367, 350
cohors V Gallorum 65
cohors I Hispanorum 26, 280
cohors I Hispanorum veterana 368
cohors I Fl. Hisp. mil. c.R.eq. 209, 210, 268, 270
cohors I Hisp.p.f. quinq. 254, 256
cohors II Hispanorum 169, 253, 291
cohors II Hispanorum scutata Cyrenaica 53
cohors IV Hispanorum 275, 278
cohors I Aug. Ituraeorum sagitt. 256
cohors I Lingonum 325
cohors V Lingonum 246, 250
cohors I Montanorum 142
cohors I Aug. Nervia pacensis Britt. mill. 368
cohors II Aug. Nervia pacensis 253
cohors I Palmyrenorum Porolissensium 247
cohors VIII Raetorum c.R.eq. torq. 31, 35, 275
cohors I sagitt. mill. 292, 297, 302
cohors VI Thracum 254, 256
cohors I Ubiorum 27, 175, 268, 276
cohors I Vindelicorum mil.c.R. 38, 48, 122
cohors I Vindelicorum Cumidavensium 376
cohortes III et IV leg. V Maced. 338
Coisca (riu) 371
Cojocna 229
coliberta 33
collegae 240
collegia 384, 396
collegium aurariarum 132, 187, 197
collegium centonariorum 157
collegium dendroforum 157
collegium duplariorum 359

collegium fabrum 39, 41, 82, 89, 92, 96–98, 109, 156, 295, 306
collegium Gallatarum 132
collegium nautarum 57, 157
collegium Pontobithynorum 156, 164, 197
collegium utriclariorum 44, 271
colonia 73, 83, 186, 210, 214, 220, 224, 239, 248, 309, 319, 327, 329, 344, 349, 381, 383, 394–396
colonia Aequensis 164
colonia Apulensis 148
colonia Aurelia 225
colonia Aurelia Apulensis 147, 149, 152, 153, 155, 157
colonia Aurelia Dacica Napoca 225
colonia Claudia Aequum 188
colonia Dacica 79, 75, 101, 188
colonia Dacica Sarmizegetusa 87
colonia Diernensium 17
colonia Malvensium 69, 310
colonia Maluese ex Dacia 351
colonia Napoca 225
colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa 32
colonia nova Apulensis 152
colonia Romulensium 350
colonia sua 349
colonia Septimia Drobeta 293
columna lui Traian 291
(a) commentariis 186
Commagena 354
Comălău 268, 278
Comanca 360
Comanda (loc) 257
Comani 321
Comărnicel 135
Cominia Caecilia 99
Cominia Sperata 99
Cominius Celerinus 99
M. Cominius Quintus 92, 97, 99
Commodus 93, 141, 149, 153, 155, 162, 178, 186, 219, 225, 227, 276, 281, 290, 293, 320, 357, 369, 379, 390
Comoara (loc) 123, 274
conacul Brăiloaiei (loc) 364
concilium Daciarum trium 83, 99
Concinna Valnus 299
conductor 63, 166, 282, 293, 294, 300, 380, 384, 392, 396
conductor pascui et salinarum 270
conductor salinarum 277
conductores armamentarii 159
conductores ferrariarium 111
Condunus 168
Condurachi Em. 6
Congonius 168
Congri 244
conscripti 151
conscribti et cives Romani consistentes in kanabis legionis 151
consentientes 215
conservator 215
consistentes 151, 228
Constans 54, 170, 228, 305
Constantius II 58, 62, 236, 278, 322, 359, 375
Constantius Chlorus 305
Constantiana 64
Constantinus II 318, 321
Constantin cel Mare 32, 58, 65, 66, 138, 305, 311, 318, 338, 339, 357, 375
constitutio Antoniniana 384, 395
contra scriptor 21
contubernalis 40, 140, 320
contubernium 320
conventus 384, 396
Copăceni 34, 218, 366, 371–372
Corabia (munte) 185
Corabia (loc) 196
Corabia (oraș) 324, 335
Coranda (loc) 191
coriarius 331
Corlate 320
Sex. Cornelius 293
Sex. Cornelius Clemens 293
Sex. Cor. Ta. 352
Cornel. Cornelianus 98, 109
Corna 196
Cornea 34, 35, 194
Cornelia 228
Cornelia Salonina 214
Cornelius Fuscus 291, 335
Cornelius Severus 369
M. Cornelius Stratonicus 125
Cornet (loc) 191, 361
Cornești 217, 238
cornicen 206
cornicularius 240
Cornificia 228
cornucopia 157, 304, 353
Cornul Vlasinului (loc) 258
corona 148
corona montium 385, 397
coronatus Daciarum trium 83, 99
Coronini 66
Corpadea 230
corrugi 185
Costești 135
Coșușlea (riu) 306
Coșuna (loc) 313
Cotes 260
Cotina (loc) 305
Cotu Successi 174
Coțofeni 325
Covaciu N. 222, 239
Cozia 371
Crăciunel 277
Crăciunelul de Sus 173
Crăciunești 191
Cracul de Aur (loc) 62
Crăgești 306
Craiova (pîrîu) 35
Craiova 313, 339
Crasna 257, 279
Crassus Macrobius 96
Lucius Cratius 118
Creaca 250
Creața (loc) 334
Cremeniș (loc) 219
Crescens 228
Cresta 188
Creta 318
Cricău 176, 178, 179
Criciova 61
Crinus 158
Crișan H.I. 173, 208, 211, 220, 272, 274
Crișeni 230
Crispina 116
Caius Crispinus Firmus 329
Crispius Saturninus 177
Crispus 228
Cristești 264, 272, 273, 283
Cristeștii Ciceiului 264
Cristian 139
Cristio 192
Cristur (loc) 120
Crișul 253

Crişul Alb 191—193, 202
Crişul Repede 233, 234, 243, 252
Criş 174
Crivina 305
Crucea lui Dodică (loc) 140
Cruşov 337
crumena 126, 134
crypta 154
Crysampelus 168
Cserni B. 10, 137, 146, 147, 149, 158, 171, 175, 176—182, 190, 196, 202, 206
Cucu Adam 33, 34, 56
Cugir 135
culina 82, 88, 123
Cumidava 278, 279, 290, 374—376
Cumont Fr. 56, 123
cuneus equitum Dalmatarum Divitensium 302
cuniculi 184
Cunţa 140, 141
Cuppae 65
curator civitatis 351
curator civitatis Romulensium 350
curatores 350
Curcima 158
Curechiaş (loc) 274
curia 79, 101, 343, 347, 383, 395
curia Miciensium 125
curiales 327, 378, 390
curiales territorii Sucidavensis 324
cursus honorum 99
M. Curtius Proculus 100
custos armorum 159
Cuşma 270
Cuşniţa (loc) 334
Cutenit (deal) 219
Cutius Secundanus 265
Cuzăplac 235
cvazii 250
Cybele 163, 164, 277, 301

D

P.D. Nepos 276
Dăbuleni 334
Dacia passim
Dacia Apulensis 45, 89, 93, 96, 101, 109, 116, 149, 166
Dacia inferioară 69, 299, 309, 311, 340, 350, 377, 388
Dacia Malvensis 45, 54, 64, 351
Dacia nordică 68
Dacia Porolissensis 53, 211, 221, 224, 239, 244
Dacia Ripensis 22, 66, 302, 343
Dacia superioară 68, 69, 76, 115, 141, 149, 165, 191, 259, 353
dacii liberi 250
Dacicus 299
Dacicus 144
Dades 166, 168
Daia Română 141
Daicoviciu C. 10, 22, 33, 35, 36, 38, 40, 46, 53, 55, 56, 60, 61, 63, 64, 67, 76, 77, 79, 81, 82, 85, 87, 88, 93, 94, 107, 109, 111, 118, 120, 122, 123, 128, 133, 135, 137, 140, 143, 149, 171, 173, 181—182, 190, 196, 203—204, 208, 218, 220, 224, 229, 231, 232, 233, 240, 241, 243, 244, 247, 250, 256, 257, 261, 263, 267, 271, 276, 277, 284, 285, 310, 319, 322, 349, 350, 366, 372, 376, 381, 393
Daicoviciu H. 85, 107, 182
Dăieşti 367
Dalboşeţi (loc) 35, 63
Dalmaţia 169, 199, 211, 249
damnati ad metalla 62, 127, 183
Dănilă Şt. 270, 284
Daphnis 168
Daphnus 241
Darnithiti 247
Darvas (loc) 229
Dasas Capito 307
Dasas Loni 197
Dasas Luttinis 197
Dasatus 168
Dasius Breucus 197, 200
Dasius Verzonis 197, 200
L. Dasumius Priscus
Dealul (sat) 275
Dealul Babii (loc) 232
Dealul lui Balint 94
Dealul Bejan 126
Dealul Calicilor (loc) 304
Dealul Cărămizilor (loc) 367
Dealul Cetăţii (loc) 134, 211, 217, 270
Dealul Cocoşului (loc) 180
Dealul Comorii (loc) 136
Dealul Dănileştilor 88
Dealul Dumbrăviţa 127
Dealul Eleşteului (loc) 321
Dealul Furcilor (loc) 142
Dealul Hobenilor (loc) 106
Dealul Mare (loc) 256
Dealul Mesteacănului (loc) 278
Dealul Mînăstirii (loc) 275
Dealul Negru (loc) 189
Dealul Nucilor (loc) 360
Dealul Roşu (loc) 142
Dealul Salmii (loc) 304
Dealul Sucienilor (loc) 94
Dealul Şipot (loc) 140
Dealul Şuia (loc) 209, 211, 212
Dealul Turcilor 173
Dealul Turcului (loc) 175
Dealul Ungurului (loc) 193
Dealul Vîlculeştilor (loc) 305, 307
Dealul Zinelor (loc) 209, 211—213
Dea sau Virgo Caelestis 90
Dea regina 92
Dea Suria 161, 162, 248
Dea Syria 227, 234, 257
Dea Syria regina 125
Decea Mureşului 206, 207
Decebal 17, 43, 47, 75, 135, 151 178, 210, 291, 325, 335, 369,
Decianus 247
Decius 55, 100, 152, 153, 243, 244, 266, 311, 321, 387, 397
Q. Decius Vindex 116
decumanus 77, 342, 382, 394
decuriae 96, 187
decurio 20, 96—98, 167, 224, 248, 250, 276, 293, 294, 350
decurio coloniae 127, 136, 225

decurio coloniae Apuli 140
decurio coloniae Aureliae Napocae 163
decurio coloniae Malvensis 54
decurio coloniae Napocae 225
decurio Montanensium 318
decurio municipii 54, 349
decurio Patavissensis 209, 214
decuriones 39, 81, 83, 97, 119, 131, 151, 155, 156, 214, 226, 294, 378, 390
decuriones alae 237
decuriones minores 293
decuriones municipii Apuli 151
C.A. Dedalus 116
Dedoviţa 304
defensor 96
defensor lecticariarum 98
defileul Dobra 120
Dej 263
Debren (loc) 278
Delineşti 50
Demetrios 198
Demetrius 168
Demetrius Anton. 173
Densuş 76, 103
Denta 38, 54, 69
depresiunea Haţegului 75
depulsor 215
Derkete 163
Desa 322
Desnăţuiul 321
Despicata 290
Dessau H. 11
C. Dessius 206
Deta 53
Deva 108, 120, 126
Devesel 360
Deus aeternus 39, 40, 133
Deus aeternus Commagenorum 188
Deusara 199
Deus Azizus Bonus Puer Conservator 214
Deus Bonus Puer Posphorus 136, 161
Deus Patrius Belus 247, 257
Deus Sarmandus 173
Deus Sol Hierobal 164
Dezmir 230
Diana 22, 92, 134, 151, 179, 188, 205, 215, 229, 253, 263, 281, 302, 333, 349, 353
Diana Conservatrix 240
Diana mellifica 165
Diana sancta 318
Diana vera et bona 231, 240
Dierna 17, 19—22, 24, 30, 33—37, 39, 49, 68—70, 226, 289, 300, 303, 383, 394
dii patrii 385, 396
deus patrius Malagbel 88
dii patroni 133
Dimitrescu V. 307
Dinu (loc) 334
Dio Cassius 43, 75, 256, 262, 291, 310, 379, 390
Diocles 187, 188
Diocleţian 170, 216, 255, 318
Diogenes 116, 186—188
Diogenia Moschis 308
Dioscorus 168
Dioscorus Ianuari 320
Dioscorus Marci 166
Dionisius 168
Aurelius Dionisius 158
Dioşti 360
Dilma 307
Dirju 277
Dirlos 173
Discordia 95
Dis Pater 26, 229, 240
dispensator 66, 102, 165, 186
Dius 168
P. Divitius Italicus 276
Dizo 228
Doanca 336
Dobó A. 10, 102
Dobriceni 367
Dobridor 320
Dobroteşti 337
Dognecea 62
I.O.M Dolicenus 116
dolichenum 89
I.O.M. Dolichenus Commagenus 125
dolium 178
Domaszewski A.v. 45, 67, 215, 234, 239, 269, 349, 361
Domasnia (loc) 34, 35
Domasnia—Cornea 35
Dombor (deal) 235
dominus 66, 299
Domiţian 20, 58, 232, 273, 291, 364
Domitius Epipodius 300, 308
Cl. Domitius Evarestus 264
Domitius Herculanus 122
Ulp. Domitius Hermes 82, 102
Domitius Ianuarius 300
Domitius Ulpianus 17
Domna 216
Domna Placida 319
Domneşti 235, 269, 283
Domnul de Roua 343
Domnus 216
domo Malvese 351
domo Aelia Nopoca 240
domus 178
donarium 174
Donatus, praefectus 214
Dorolţu 233
Dosul Negrii (loc) 185
Dosul Turcului (loc) 257
Doştat 140—143
dispensator aurariarum 186
Dörner E. 252
Drăgan N. 184
Drăgăşani 360
Drăgoeşti 304
Dragomireana (loc) 63
Dragu 234
Drănic 321
Draşov 141
Drencova 66
Drimbar 170
Drobeta 17, 19, 22, 27, 32, 33, 36, 69, 156, 226, 289—305, 306, 307, 310, 313, 318, 319, 342, 349, 362, 363, 383, 385, 394, 397
Drobeta municipium 36
Drubeta 296
Drumul Buţilor (loc) 336
Drumul Muerii 357
Drumul lui Traian (loc) 271
Dubova 66
Dumbrava 233, 256
Dumitrescu Al.T. 343, 347
Dunărea 17, 21, 22, 30, 36, 47, 55, 64—68, 70, 121, 128, 157, 208, 214, 224, 265, 280, 285—287, 292—294, 297, 299, 301, 303—306, 310, 312, 314, 319—341, 373, 377, 386—388, 397

După capul satului (loc) 229
După deal la tău 229
După sat (loc) 207
duplicarius 234
dupla sportula 98
duplarii 359
Durostorum 140
duumviri 17, 54, 81, 83, 92, 97, 99, 156, 166, 167, 180, 186, 214, 226, 293
duumvir coloniae Aureliae Apulensis 152
duumvir coloniae Romulae 349
duumviri iuredicundo 99
duumvir municipii 20
duumviri municipii Aurelii Apull 151
duumviri quinquennales 224, 225
duumviralis 88, 117
Dyrrachium 130
Dyonisius 273

E

Edessa 329
Egipt 41, 216
Elagabal 97, 127, 174, 227, 231, 272, 276, 311, 357
A. Elico 116
Elővár (loc) 271
Eibenthal (com.) 61, 66
Enoşeşti 323, 342, 356, 357
Epaphroditus 326
ephebeum 297
Epicadus 197
Epigenes 168
Epiphania 169
Epipodia 228
Epona 92, 265
Eptala 228
eques Electorum 266
equites singulares 158
Erastus 251
Erghevița 304
Erizia (Caria) 227
Ermerium 244, 269
Ermes 168, 228
Ermescus 228
Eros 95, 255, 273
Eros Zotici 276
Eruga 315
Esbenus 356
Esculap 26, 90
Eşelnița 22
Eudoxus 168
Eubemerus 168
Eumene 335
Eupator 335
Eupater 335
Euphemus 251
Euprepes 125
Euresis 168
Europa 130, 146
Eutyches 27, 166, 168, 295, 299, 308
Eutychia 251
Euthymus 168
Evangelus 168
evocatus 354
exedra 154
exercitus Daciae Porolissensis 227
Ezeriş 50

F

Fabia 240
Fabia Lucilla 157
T. Fabius Ibliomarus 151, 159
M. Fabius 273
fabri 41, 96, 113, 155, 167, 295
Fabricius E., 41, 257, 376
Făgăraş 280, 283
Făget (loc) 118
Făgetul Ierii 202
familia Aurelia 94
familia Caesaris 121
familia privata 38
familiaricum 154
fanum 153
Farcadinul de Sus (loc) 109
Farnax 168
faunii 353
Faustina 320
Faustina Senior 334, 336, 337, 343, 345, 346, 349, 350, 353, 363, 364, 367, 382, 394
Filip cel Tînăr 250
Finály G. 224, 229, 232 237, 238, 240, 241
Finitus 273
Fink R. 368
Fineţe (loc) 230
Fintina Banului (loc) 321
Fintina Benţii (loc) 253
Fintina Împăratului (loc) 148
Fintina Lisului (loc) 170
Fintina de piatră (loc) 207
Fintina din pîrău (loc) 131
Fintina Sărată (loc) 277
Fintina Satului (loc) 179
Fintina Ţiganului (loc) 359
Fintinele 366, 373, 374
Fintiniţa 269
Favtiena 169
Feldioara 205, 206, 281
Feleac 229
Feleşeg (loc) 233
Felix, 21, 44, 49, 121
Fenicia 350
Feredeul (loc) 185, 192
Ferenczi Al. 45, 118, 137, 284
Ferenczi I, 135, 180, 256, 257, 258
Ferice (loc) 245
Fericeaua (loc) 193
Ferma episcopală (loc) 148
Filetas 168
Filetus 166
Filip Arabul 39, 49, 115, 130, 139, 162, 174, 231, 236, 246, 250, 275, 311, 313, 320, 321,

Firliug 50
Firmius Florentinus 133
Fischer G. 284
Fizeşul 191
flamines 17, 38, 40, 81, 90, 92, 97, 100, 133, 167, 224–226, 270, 293, 294
Flavii 55
Flavia Apollinaria 216
Flavia Ingenua 65
Flavia Venusta 140
Flavius 335
T.Fl. Aper 89
Flavius Crescens 178
Flavius Eliodorus 158
T.Fl. Felicianus 178
Flavius Fortunatus 109
T.Fl. Germanus 225
M.Fl. Guras 40
T.Fl. Italicus 151, 167
Flavius Hero 216
T.Fl. Longinus 151, 224
T.Fl. Philetus 136
T.Fl. Rufus 140
Flavius Saturnius 234
Fl. Sotericus 111
T.Fl. Titus 136
L.Fl. Valens 97
Flavius Zora 45
Flavus 318
Floca Oct. 76, 90, 93, 94, 100, 104, 106, 110, 111, 120, 123, 126, 129, 131, 148, 162, 164, 178, 185, 192, 197, 204, 206, 213, 217, 224, 246, 258, 284, 285
Floreşti 340
C.L. Fortunatus 124
Forum Flaminii 166
forul lui Traian 93
fossa 315
Frăsinetul de Pădure 343, 359
Frigia 43, 50
frigidarium 83, 84, 297
frontalis 82
Fronto Paulini f. 276
Fulgina 166
fulgurator 215
Fumureni 361
Fundătura (loc) 269
P. Furius Saturniunus 100, 117, 133, 180
Furnicar (loc) 207
Fuscianus 218
Fuscinus 187

G

Gabriomarus 250
Gaddes 40
Gaganae 20, 34, 35
Gaius 228
Gaius Gaianus 89
Galatae 132, 385, 396
Galatae consistentes (Napoca) 228, 238
Galatia 101, 132, 162
Galath (deal) 276
Galatus 168
Galaţi (sat) 282
Galda de Jos 176, 181
Galda de Sus, 179
Galgacus 386, 397
Galicia Mare 320
Galiciuica 320
Gallia 162, 169
Gallienus, 24, 28, 31, 32, 36, 39, 100, 207, 214, 243, 252, 385, 397
C.I. Gallus 27
Galerius 343
Gaura (loc) 195
G. Gaurius Gaurianus 111
Gavia Marcia 116
Gazanam 34
Găieşti 340
Găina (loc) 202
Găitini (loc) 371
Găleşeni 233
Gâvojdia 61
Geldo 197
Gelma 36
Genialis 153, 165
genius 95, 175, 232, 267, 277, 301, 304
genius canabensium 151
genius Carthaginis 161
genius collegi 98, 121
genius commerci 121
genius Daciarum 161
genius fabrum 162
genius Kastelli Baridustarum 197
genius libertorum et servorum 102
genius loci 27
genius nautarum 157
genius ordinis 292
genius pagi Miciensium 116
genius populi Romani 121
genius commercii 44
genius sanctus scolae decurionum 264
genius stationis 318
gentes 187, 379, 391
Geoagiu 127, 130, 131
Geoagiul de Sus 182
Geograful din Ravenna 342, 377, 389
Geomal 176, 179
Gemellina 356
Gemeni 320
Germania Superior 353
Germanus 228, 319
Germişara 103, 106, 119, 126–136, 180
Gerö (pîrîu) 278
Geryon 306
Geta 55, 254, 364
Gheja 275
Ghelar 111
Ghica M. 324, 274
Ghighi 324
Gheorghieni 229
Gherla 235–238, 263
Gherman 54
Gilău 231
Giubega 320
Ghizdăveşti 360
Gîrbău 230, 232, 233, 263
Gîrbou 262
Gîrbova 140
Gîrbova de Sus 179
Gîrcov 335
Gîrla Mare 306
gladiatorii 85, 155, 163
Glavicida 65
Glemea 139
Gligoreşti 207

Glodariu I. 49
Glodeni 384
Glycon 162
Godes Aur. 58, 140, 158, 168
Gohl 59
Goleşti (loc) 36
Golubinje 22
Gooss C. 10, 45, 56, 63, 104, 108–114, 117, 119, 127–129, 137, 139–143, 170, 171, 173–182, 184, 191, 193, 204, 207, 208, 217, 219, 220, 229, 230, 232, 234, 238, 240, 241, 257, 258, 264, 267, 269, 285
Gora 101
Gordian III-lea 27, 49, 174, 179, 207, 214, 225, 250, 272, 273, 281, 305, 320, 343, 359
Gorgias 168
Gorgona 212
Gornia 66
Goruneşti 313
Gostar N. 11, 21–24, 39, 40, 42, 44, 45, 59, 97, 101, 116, 119, 130–134, 137, 158, 165, 215, 225, 248, 264, 270, 276, 278, 279, 285, 310, 314, 319, 320, 349, 363, 368, 384, 396
Gostavăţ 359
Govodarva 306
Govora 367, 368
Gratianus 53, 138, 170
T.F. Gratus 113, 116
P. Grattius Paternus 118
Graţca (vale) 21
Grădina Cetăţii (loc) 275
Grădiştea (loc) 20, 75, 109, 118 134, 135, 252, 255, 313, 375
Grădiştea Muncelului 135
Grădiştioara 108
gradivus 302
Greaca (lac) 374
Grebu Cuciumului (loc) 257
Greca 228
Gresia 374
Griselini Fr. 10, 29
Groapă (loc) 94, 170, 202, 254
Grohotea Tornleştilor (loc) 83
Grojdibod 334, 335
Groza L. 40
Gruiu 364
Gruiul cu cremene (loc) 50
Gruiul taurului (loc) 170
Gruiul cetăţii (loc) 49
Gubali 47
gubernator 319
Gummarus 190
Gura Căpuşului de şes 234
Gura Mojei (loc) 334
Gura Padinei 334
Gura Văii 294
Gura Zapozii (loc) 170
Guras 40
Gurghiu 271
Gutunoiu (deal) 118
Guşteriţa 138
Gurî 40

H

Habbis 40
Hadrian 25, 39, 53, 75, 77, 82, 93, 100, 110, 122, 139, 166, 187, 222, 224–227, 253, 275–279, 281, 292, 306, 309, 310, 322, 337, 342, 344, 349, 352, 359, 360, 366, 372, 382, 384, 394, 395
Hallinga (loc) 131
Hamasaeus Alapatha (filius) 247
Hamilton Andrei general 25
Hammonius 101
Hampel J. 59–61, 174, 181
Haneş (loc) 189
Hanul boieresc (loc) 117
haruspex 177
Haţeg 103, 109
Haţeg (vale) 75
Hăţăgel (sat) 108
Hădaşte 238
Hăiuş (cartier) 148
Hălmeag 282
Hăpria 170
Hăpriţa (loc) 170
Hărţăgani 192
Hărţăganu (loc) 191
Hector 95
Hedylos 251
Hekate 189, 318, 319, 333
Helio 168
Helvius 273
Hendar J. 175
Henig 170
Heptator 273
C. Hera 308
Hera 353
Heraclius 189
Heracles 168
Hercule 21, 24, 27, 33, 39, 65, 66, 92, 109, 116, 122, 127, 141, 177, 215, 240, 273, 278, 301, 306, 317, 318
Herculanus 155, 213
Herculesfürdö 26
Hercules invictus 132
Hercules Magusanus 235, 237
Hercules sanctus 237
Hercules salutifer 25
Herennia Etruscilla 247, 250
Herennia Valentina 116
Herepea (sat) 116
Herina 269
Herkulesbad 26
Hermadio 40, 216
Hermeros, lapidarius 273
Hermes 95, 141, 168, 257
Hermes Myroni 198
Hermianus 168, 186–189, 215
Hertz M. 47
Herţa (loc) 207
Hesbenus 336
Hierapolis 123
Highiu (pîriu) 282
Hilara 228
Hilarus 90
Hinova 305
Hirschfeld O. 46, 132
Hispalis 350
Hispania 169
Hobiţa 104, 106
Hodac (loc) 219
Hodişu 251
Hoffinger 49
Hoghiz 280, 281

Horhat M. 180, 182
Hohenhausen I.I. 128
Holder Alfred 11, 42, 51, 120, 208
Holump (loc) 134
Homer 356
Homorod 271
Hondel 191
honesta missio 224
honor 379, 391
honor dupli 98
Honoratus 281
Honoricus 273
Horedt K. 11, 56, 137, 139, 143, 173, 174, 181, 182, 204, 220, 229, 274, 276, 280, 282, 285
Horgos (vale) 219
Horiens 141
horologiarum templum 154
Horos Rut (loc) 230
horreum 309, 362
Hotare (loc) 123
Hotaru 335
Hotărani 359
Hula Daneşului (loc) 175
Hunedoara 108, 110, 111, 113
huni 55
Hunia Mare 321
Hurezu 257, 367, 368
Hübner 350
Hygea 26, 27, 90, 133, 159, 188, 236, 240, 257, 281, 318, 364, 381, 393
Hygea (izvor) 28
Hylas 26, 353
Hyius 228

I

Iablaniţa (sat) 32
Iablomta 63
Iabraenus 101
Iacobffy 42
Iacchius 101
Iad 270
Iaddai 40
Ianca 334
Iancu Muşat (loc) 334
Iakale Elek 239
Ian. Marcianus 116
Iania Ianuaria 116
C. Ianius Ianuarius 116
Ianuaria Pupa 148
Ianuaria Titia 148
Ianuarius 93, 185, 225, 318, 335
Publius Ianuarius 136
Ianuarius Auggostorum libertus nummularius 96
L. Ianuarius Romulus 148
Q. Ianuarius Rufus 99
Ianuarius Hilaris 228
Iara 202
Iarse Caesaris servus 41
C. Iasdius 281
Iasdius Domitianus 31
Iaz (sat) 37
iazigii 39, 52, 55, 57, 68, 93, 121
Icăeşti 185
Idod 238
Iclozel 238
Iddus 40
Iernut 207
Iestinus 168
Iezureni 294, 363
Ighiu 176, 178
Igna N. 11, 133, 137, 160, 199
Iguvim 166
Ilişua 247, 250, 262, 263—267, 268
Ileana (loc) 251
imaginifer 175, 295
Immenosum Maius 199
immunis 127, 352
incolae 155
indulgentia et liberalitas 250
Ingenuvia Marcella 133
K. Ingenuvius Attio 133
Inlăceni 250, 268, 275, 276
Institutul de Arheologie al Academiei Republicii Socialiste România — Bucureşti 6
instrumente chirurgicale 160
insula 77, 244, 248, 249
interfectus a latronibus 33
Intre pîrae (loc) 137
invicta 215
invictus 26, 215
Ioneşti 277
Ioneştii Govorii 366, 373
Ionius 90
Iordanes 43
Ipóly A. 140
Irene 101
Irenicus 168
Isbăşeşti 374
Iscina 244, 271
Iscroni (loc) 110
Isidora 168
Isis 160, 163, 215, 216, 333
Isis Myrionima 160
Isis regina 125
Iskerul 324
Islaz 335, 347, 359
Istektetö (loc) 276
Istria 245
Istru 374
Isus 273
Italia 93, 94, 108, 166, 169, 216, 329
iterato agens statione 26
Iuda 270
Iudeea 232
Iulia Bessa 98, 101
Iulia Domna 27, 31, 90, 161, 164, 247, 260, 364, 367
Iulia Eraclia 295, 308
Iulia Kalligenia 293, 308
Iulia Magiona 138
Iulia Mamaea 28, 31, 265, 376
Iulia Marcia 295
Iulia Marcellina 295
Iulia Maxima 140
Iulia Maximilla 297, 301
Iulia Philumene 300, 308
Iulia Severa 234
P. Iulia Successa 41
Iulia Vivenia 295
Iulian Apostatul 66, 110, 232, 318, 375
Iulianus 25, 43, 331
Aelius Iulianus 133
Aurelius Iulianus 134
Iulius 228
Elius Iulius 158
T. Iulius 116
C. Iulius Aemilianus 274
Iulius Alexander 198, 200

C. Iulius Antigonus 216
Iulius Aper 369
Iulius Arphocra 226
C. Iulius Atianus 265
L. Iulius Bassinus 17, 33, 152, 153, 226, 248, 293, 294
Iulius Caninus 354
T. Iulius Capito 96, 166, 349
C. Iulius Castinus 246
C. Iul. Sept. Castinus 363
Iulius Censorinus 142
Iulius Crescens 117
Iulius Daciscus 293
C. Iulius Diocletianus 167
Caius Iulius Dius 155, 156
Iulius Epaphroditus 166
Iulius Evangelianus 123
T. Iulius Evanthus 331
Gaius Iulius Farnax 155, 156
Tib. Iulius Flaccinus 100
Iulius Flavianus 65
P. Iulius Firminus 254
C. Iulius Frontonianus 160
Iulius Helpzion 308
Iulius Herculanus 295
Iulius Ianuarius 166, 320
Iulius Ingenus 224
Gaius Iulius Irenicus 155, 156
L. Iulius Iucundus 276
Aelius Iulius Iulianus 350, 352, 356
C. Iulius Iulianus 276
Iul. Iulianus 33
M. Iul. Iustus 93
Iulius Marcianus 295
T. Iulius Marcellinus 132, 295
Iulius Marinus 359
Iulius Martialis 48, 53
C. Iulius Metrobianus 153, 160
Iul. Maximus 116, 354
C. Iulius Omucio 277
L. Iulius Paetinus Valenus 293
Iulius Paternus 27
Sex. Iulius Possesor 350, 351
M.Iul. Proclianus 116
C. Iulius Quadratus Bassus 133
M. Iulius Quirinus 156
Iulius Rufinus 300
C.Iul. Rusticus 109
Titus Iulius Saturninus 21, 57, 202
Iulius Secundinus 134
Iulius Severus 259
C. Iulius Tato 133
C. Iulius Valens 153, 167, 177
Iulius Valentinus 40, 156, 277
Iul. Valerianus 33
C.Iul. Valerius 99
P. Iulius Vitalianus 335
Iunia Beronice 178
Iunia Cyrilla 27
Iuno 163, 189
Iuno regina 152, 235, 301
Iuno regina Augusta 162
Iuno regina Populonia dea patria 162
Iupiter 21, 109, 113, 169, 189, 212, 234, 238, 250, 257, 301, 318
Iupiter Balmarcodes 215
Iupiter Capitolinul 116, 132, 133, 139, 140, 151, 152, 164, 180, 188, 237, 281, 301, 318
Iupiter Cernenus 201
Iupiter Cimistenus 196
Iupiter Cohortalis 301
Iupiter Conservator 177
Iupiter Dolichenus 40, 89, 159, 188, 215, 254, 265, 267, 301, 310, 322, 331, 333, 337
Iupiter din Doliche 89
Iupiter Erapolitanus 121, 123
Iupiter fulgurator 267
Iupiter Turmasgadis 125
Iupiter fulminator 217
Iupiter Hammon 215
Iupiter Optimus maximus 44, 45 92, 162, 215, 240, 267
Iupiter Optimus Maximus Appeninus 118
Iupiter Optimus Maximus Busumarius 154, 162
Iupiter Optimus Maximus Cimistenus 164
Iupiter Optimus Maximus Dolichenus 39, 161, 162, 227
Iupiter Optimus Maximus Dulcenus 269
Iupiter Optimus Maximus Erusenus 227
Iupiter Optimus Maximus Heliopolitanus 89, 125
Iupiter Optimus Maximus Tavianus 227
Iupiter Optimus Maximus Zbelsurdus 301
Iupiter princeps 301
Iupiter Sabazios 39, 216
Iupiter Sardendenos 168
Iupiter Tavianus 162
Iupiter Turmasgadis 354
Iupiter Zbelsurdos 302
ius commercii 202
ius Italicum 152, 382, 384, 394, 395
Iustin I 375
Iustin II 375
Iustinian 303, 305, 340, 375
Iustiniana 228
Iustinus 187
Ivăneşti 271
Izbiceni 335
Izimcea 321
Izlaz 336, 338
Izvorul (fost Cacaleţi) 357, 360
Izvorul Aneştilor 304
Izvorul Bugalisului (loc) 50
Izvorul Frumos 305
Izvorul Rece (loc) 126
Izvorul Sărat (loc) 270

J

Jac 243, 246
Jakab E. 222
Jamul Mare 54
Janó B. 117
Jebucu 233
Jelna 269
Jena 61
Jiblea 371
Jidava (loc) 375
Jidova (loc) 363
Jidoveni (loc) 118
Jidovin 49, 185
Jieni 336
Jigorul Mic 135

Jiul 289, 294, 303, 309, 310—314, 322, 323, 334, 337, 360, 362—364
Jucul de Sus 229
Jupa 34, 37, 42, 43
Jupalnic 22
Jung Iul. 11, 67, 114, 132, 137, 186, 204, 232, 267, 284, 350

K

Kanabae 151
C. Kaninius Sabinianus 54
Kanitz F. 67
Karpiss I. 146
Kastella 199, 379, 391
Kastellum Ansium 199
Kastellum Artum 200
Kastellum Avieretium 199, 200
Kastellum Baridustarum 199, 377, 389
Kebeletö (loc) 271
Kematmüller H. 56
Kémény (loc) 217
Kerényi A. 11, 168, 188, 197
Kiepert H. 11, 36, 50, 137, 208, 233
Kimakowicz v.M. 139, 285
Király P. 11, 76, 83, 107, 129, 137, 140, 143, 171, 239
Kornemann E. 171, 376, 384, 396
König Paul 76
Krahe H. 50
Kraft K. 11, 67, 259
Kretzulescu Em. 361
Kubin 64
Kulterberg (loc) 175
Kubitschek W. 233, 291, 307
Kutlovița 318
Kyme 164

L

labrum 84
La Ceair (loc) 361
La Moară (loc) 229
laconicum 85, 297
Lactantius 343
L. Laelius Terentianus 225
Laitin D. 23
Lambaesis 227
Lancrăm 141
lapidarius 116, 121, 273
Lares Quadribii 92
Largiana 163, 233, 234
latrones 33, 70, 106, 304, 321, 379, 385, 391, 397
latrunculi 262
Laudice Syra 308
Laurian Aug. Treboniu 29, 310, 324, 334, 336, 343, 346, 347
Lavius Verzonis 197
Lazuri (deal) 177
Lăpușnicel (loc) 35
Lechința de Mureș 274, 275
lecticarii 98
Lederata 37, 47, 48
legati 93, 301
legatus Augusti pro praetore trium Daciarum 149
legio I adiutrix 151, 161, 166, 227
legio XV Apollinaris 282
legio VIII Augusta 227
leg. VII Claudia 26, 31, 65, 166, 256, 291, 292, 318, 347
legio VII Claudia vestra (Philippiana) 353
legio XI Claudia 140, 353, 358, 369
legio IV Flavia 17, 26, 31, 48, 49, 54, 62, 65, 69, 122, 135, 280, 294
legio X Fretensis 269
legiunea III Gallorum 256
legio a VII-a Gemina 256
legio a XIII-a Gemina 20, 26, 31, 38, 58, 59, 76, 111—115, 122, 131, 134, 136, 139—144, 146—148, 151, 153, 158, 159, 161, 162, 164, 165, 170, 173, 175—180, 185, 189, 200, 206, 210, 226, 230, 232, 256, 261, 271, 274, 275, 278, 291, 302, 311, 322, 358, 372
leg. XIII Gemina Antoniniana 27, 127
leg. I Italica 291, 329, 369, 375
leg. V Macedonica 26, 27, 31, 55, 58, 127, 133, 134, 180, 206—208, 210, 211, 213—220, 225, 227, 261, 275, 291, 297, 309, 311, 324, 329, 338, 353, 358, 363, 369
legio V Macedonica pia constans 274
legio XXII primigenia pia fidelis Philippianorum 347, 353
leguli 132, 166, 183, 196, 197, 200, 202
leguli auariarum 187
Lemberg 142
Leonas 187
Ler împărat 343
Lesbos 96
Leșile Sularului (loc) 320
Leșnic (loc) 126
Letea (loc) 195, 196
Leu 360
Leuganus 168
Lianus 197
Liber 45, 92, 165
Libera 92, 151, 165, 266
Libera Mater 133
Liber Pater 39, 40, 116, 133, 151, 189, 215, 226, 231, 240, 245, 247, 257, 276, 385, 396
Liberalis 90, 187
liberta et coniux 125
liberti 82, 102, 155, 156, 251
liberti et familia aurariarum 184
libertus numinis Aesculapi 155, 160
liberti privati 187

liberti publici 92, 187
libertus tabularii 187
libertus vicesimarius 141, 353
librarius 90, 102, 186, 354
Liccaius Epicadi 197
Licaius Vinentis 299
Licinia 175
Licinius 207, 305
Licinius Euprepes 125
C. Licinius Ponticus 125
Lilieci (loc) 304
Limba (sat) 142
limen 64
limes 52, 57–59, 244, 252
limes Alutanus 336, 344, 372, 374
limes Transalutanus 374–376
limes Valachicus 374
limitanei 339
Linas 197
Linda Severus 299
Lipova 59
Lişteava 334
Livada 312
loci salutares 160
loculi 159, 183
Logismus 100, 101
Lollianus 333
Longa 228
Longinianus 228
Lonius 197
lorica plumata 272
Lossa 197
Lotrul 371
Löwenthal 206
lucerna 158, 251, 266
Lucilla 187
Lucilia Musa 237
M. Lucilius Lucilianus 132
M. Lucilius Threptus 176
Lucius Felix 122
Lucius Smer 301
Valerius Lucius Rufus 264
Lucius Verus 231, 277, 293
Lucretius Aquila 131
M.N. Lucretianus 237
ludi 82
ludus litterarius 102
Lugoşi Fr. (colecţia) 218
Lumea Nouă (loc) 148
Luna 301
Lunca (loc) 131
Lunca Mureşului (sat) 207
Luncani 135, 211
Luncani-Grind 217
Luonercus Molaci 35
Lupu N. 285, 373
Lupus 301, 302
Lusia Prisca 116
Lysias 168

M

Macarius 198
Macarovici N. 189, 191, 193
Macedo 198
Macedonia 329
Macedonica 230, 233
macellum 77
Mancini 350
Macrea M. 11, 31–33, 35, 39, 61, 62, 94, 124, 126, 135, 137, 143, 148, 164, 171, 176–182, 186, 217, 222, 224, 227, 229, 231, 232, 237, 240, 241, 244, 246, 250, 252, 254, 256–258, 274, 275, 282, 284, 285, 373, 375
maenianum primum 87
magistrans primus in canabis 151
magistri 82, 97, 116, 124, 125, 128, 131, 132, 151, 201, 226, 378–380, 389, 391, 392
magister Augustalis Napocae 215
magister collegii 198
magistri cultorum Herculis 122
Maglavit 321
Magna Caelestis 161, 162
Magna Deum Mater 164
Măgura (loc) 193, 243, 263, 264
Măgura (deal) 189, 248
Măgura–Topliţă 191
Maierei (cartier) 148
Maior 352
Maioreşti 271
Malagbel 39, 89
Malovăţ 306
Malul Roşu (loc) 337
Malva 54, 239, 309, 318, 315, 351, 389
Mamut (deal) 147, 148
Manavat 88
mansio 33, 35, 136, 138, 177, 206
mansiones 34, 36, 69, 142, 233, 239, 373, 377, 389
manu militari 346
Marcellina 103
Marcellus 153, 165
Antipater-Marcellus-Geinalis (familie) 166
Marciana 331
Marcia Ostacilia Severa 211
Marcianopolis 331
Marcianus dec.col. 117
Marcinium 199
Q. Marcius Turbo 39, 100
marcomanii 250
Marcus Aurelius 77, 93, 149, 152, 167, 174, 175, 184, 186, 270, 273, 277, 281, 282, 364, 384, 395
Marcus Cuspius... 301
Marcus Martinus 333
Marea Egee 331
Marga 44
Maria Donata 65
Marina 228
Marinus 331
Marinianus 228
L. Marius Perpetuus 227
Marmura (loc) 45
Mars, 110, 118, 212, 225, 236, 801
Mars Augustus 273
Mars gradivus 302
Marsigli L.F. de 12, 20, 30, 33, 37, 44, 104, 109, 271, 279, 285, 290, 291, 295–297, 305, 307, 324, 335, 341, 342, 344, 347, 361, 372
Marsyas 251
Martalogi (loc) 306
Martinus 178, 359
Aur. Martinus Bassus 169

Marţian I. 12, 104, 106, 108, 111, 114, 117, 127, 128, 137, 139, 140, 143, 174, 175, 181, 190, 191–193, 202–204, 208, 220, 232, 235, 241, 263, 373
Masclianae 34, 36
Masclunis 34
Masotina Spectata 133
Masurius Messi 197
Matei (sat) 269
Mateescu G.G. 37, 38, 243
mater 157
mater collegiorum fabrum et centonariorum coloniae 157
Mater Deum Magna 301
Mater Troclime 164, 168
Matres 318
matrimonium 320
Matrones Gesahenae 227
Matz (loc) 174
Mauretania Caesariensis 128, 276
Mauri 123, 310
Mauri Micienses 123
Mauri equites et pedites 310
mausoleum 94
Maxima 116
Maximiana 228
Maxentius 207
Maximinus 133
Maximus, 140, 186
Aurelius Maximus 133
Ulpius Maximus 134
Maximus Batonis 200
Maximianus Herculius 207, 318
Max. Maximinus 354
Maximinus Thrax 278
Mavida Epicadi 175
Măcicaşul de Sus 235
Măghereşti 363
Măgulici (deal) 178
Măgura 116
Măgura (deal) 257
Măgura Băii (loc) 192
Măgura Băiţei (loc) 191
Măgura Zarafului (loc) 320
Măguricea (loc) 256
Măncrău (loc) 113
Mărtănuş (loc) 231
Mărtiniş 277
Măsura Petrei (loc) 334
Mediaş 173, 175
Medilas 30, 34
medicus 292
Mehadia 24–26, 28, 30, 31
Mehedinţi (podiş) 307
Meleş (pîrîu) 263
Melgidianus 299
Memmius Asclepii 201
Memmius Hel. 178
Memnon 168
Men, 90, 215
Menander 58, 142, 168
m(a)enianum summum 87
Menofilus 198
Menander 158
Mera 226, 231, 233, 250
Mercator (villicus) 57
Mercurea 138, 140
Mercurea Sibiului 139
Mercurius 187, 215, 235, 240, 266, 312, 319
Mercurius gubernator 318
Merlat P. 12, 39, 89, 116, 125, 153, 159, 188, 215, 227, 254, 267, 270, 322, 331
Mesopotamia 164
Messius 197
Mesteacăn 192
Mestecăniş 49
Mestrius Martinus 153
metalurgia 159
Meterez (loc) 337
Metrodorus 101
metropolis 75
Mevius Surus 253
Mezerzius Johannes 76
Mica Romă 342
Micăsasa 173
Micești 176, 218
Micia 44, 57–59, 103, 106, 111, 113, 120, 121, 123–128, 136, 157, 163, 191, 193, 243, 250, 270, 310, 378, 381, 383, 389, 392, 394
Mihăeşti 233, 367
Mihăileni 276
Mihailopol 318
Mihalik J. 7, 63
Mihailov G. 248
Mihai Viteazul (com) 213, 217
Mikó (castel) 278
miles 40, 247
miles librarius consularis 237
Milleker B. 12, 22–23, 26, 29, 33, 35, 36, 42, 46, 48, 50, 51, 53–56, 59, 60–63, 66–67
Miller K. 12, 23, 29, 30, 34, 36, 46, 50–51, 127, 138, 174, 179, 182, 208, 209, 233, 254, 314, 366, 371, 372
Jac. Ferd.v. Miller 67
Miller F. 174
milliarium 121, 209, 234, 359
Miloia I. 33, 35, 36, 38, 50, 51, 56, 61, 63, 67
Minerva 54, 162, 212, 235, 301, 317
M. Minicius Symphorus 293
Mintia (sat) 120, 123, 125
Mirişd 256
Miron Costin 289
mithraeum 88, 136, 147
Mithras 21, 39, 40, 88, 117, 125, 136, 141, 161, 168, 177, 215, 227, 267, 281, 302, 319, 331, 333, 354, 358, 363
Mitilene 96
Mitrea B. 139, 255, 360–361, 366
Mitrofan I. 170, 207, 221, 222, 227, 248, 259
Mizil 340
Moacşa 279
Moara Mănesculni (loc) 304
Moara Veche (loc) 38
Mociuncius 168
Moenia Germisarae 133
Moesia 26, 221, 291, 299
Moesia inferioară 27, 233, 243, 318, 324, 368, 374
Moesia prima 66
Moesia superioară 28, 45, 52–55, 64–65, 67–69, 93, 101, 216, 289, 310, 319, 347
Mofleni 313, 357
Iustus Moesicus 134
Moga M. 38
Moigrad 243–258
Moldova 283, 268, 279
Moldova Nouă 61–63, 65, 66
Moldova Veche 65–66, 70
Moldoveneşti 215, 217
Molnár E. 276
Mommsen Th. 19, 30, 33, 36, 42, 47, 107, 131, 132, 137,

171, 184, 190, 204, 209, 239, 256, 307
Momoteşti 361, 366
Momuleşti (loc) 195
Montana 318
Moraviţa (rîu) 54
Moreşti 273, 274
Morintz Seb. 285
mortaria 264, 352
Moschis 168
Motru 303, 304, 307, 312, 313
Moţăţei 320
mozaicuri 79, 90, 95—155
Mreci (loc) 192
Mucapa 236
Mucapius 265
Mucapor 168
Mucapor Mucatralis 40
Mucasenus 168
Mucatra 168, 265
Mucatralis 168
Mucatra Bithi 259
Mucatra Brasi 40
Mucianus 101, 168, 228, 251, 359
Mugeni 274
mulier 200
munera 82
munus 379, 391
municipium 17, 20, 38, 39, 83, 119, 124, 144, 186, 203, 210, 214, 220, 224, 239, 247, 291, 309, 319, 327, 329, 344, 349, 378, 380, 383, 392, 394
municipium Aelium 224, 291
municipium Aelium Hadrianum Drobetensium 292
municipium Aurelium Apulense 149, 151—153
municipium Apulense 148
municipium Diernense 20
municipium Hadrianum Drobetae ex Dacia 293
municipium Publium Aelium Drubetensium 291
municipium Septimium 151—153, 157, 214
municipium Septimium Apulense 149, 155, 156
municipium Splonum 187
municipium Tibiscum 38
Muntenegru 199
Muntenia 6, 283, 279, 358, 379
M-ţii Apuseni 58, 61, 63, 118, 166, 173, 183—203, 210, 220
M-ţii Balcani 338
M-ţii Căliman 268
M-ţii Carpaţi 215, 283, 376, 387, 397
Munţii Gurghiului 268
Munţii Harghita 275, 268
Muntele Măgura 117
Munţii Meseş 252, 255
Munţii Orăştiei 75, 108
Munţii Parîngului 108, 110
Munţii Poiana Rusca 108, 110
Munţii Retezatului 87, 106, 108
Muntele Sardene 164
Munţii Zarandului 126, 128
Munsterberg R. 121
Mureş, 55, 57—59, 68—70, 106, 117, 118, 120—121, 123, 124, 126, 127, 130, 132, 134, 136, 137, 139, 141, 142, 144, 146, 147, 149, 157, 170, 173, 175, 176, 180, 181, 191, 193, 205—208, 210, 220, 243, 270—272, 275, 289
Mureş-Port 148
muri cespitici 363
murrus 191
Mutina (domo) 276
Mutrius 313
Muzeul din Aiud 180
Muzeul din Alba Iulia 125, 142, 146, 155, 157, 184
Muzeul Banatului 55
Muzeul din Brad 184
Muzeul Bruckenthal din Sibiu 139, 142, 184, 372
Muzeul MNA din Bucureşti 325
Muzeul din Budapesta 61
Muzeul din Caracal 325—343
Muzeul din Cluj 125, 142, 184
Muzeul din Corabia 325
Muzeul din Craiova 315, 325, 357
Muzeul din Deva 76, 103, 111, 123, 125, 135, 184, 191
Muzeul din Lugoj 37
Muzeul din Orlea 325
Muzeul „Porţile de Fier"-T. Severin 296
Muzeul din Sebeş, 142, 241
Muzeul din Timişoara 53, 65, 66
Myrionima 215
Myro 235
Myron 196
Mysia 138

N

naiadele 132
Naimon 256
Nalaţi Vad (sat) 103
naos 317
Nandru (loc) 113
Napoca 17, 40, 75, 115, 132, 151, 163, 164, 174, 209, 210, 213, 215, 218, 221—242, 244, 250, 254, 261, 263, 290, 383, 385, 394, 396
Napocensis colonia 221, 225
Napuca 221, 290
Nara (Galatia) 198
Narcissus 168
natatio 84
nationes 65, 76, 124, 133, 162, 164, 165, 168, 188, 202, 203, 228, 238, 239, 260, 265, 299, 302, 377, 385, 396
natus ubi ferrum exoritur 159, 162
Naum A.T. 133
Nădaş (loc) 279
Nădăşel (apă) 230, 233
Neagra 202
Neagu (loc) 334
Nedinum 249
Neigebaur J.F. 42, 46, 104, 106, 108, 109, 110, 114, 117, 118, 119, 120, 127, 128, 137, 139, 143, 171, 173, 176, 177—182, 204, 206, 208, 217, 219, 234, 241, 257, 258, 267, 270, 271—285
negotiator 159, 295

negotiatores provinciae Apulensis 96
negotiator ex provincia Dacia 214
Negreni 257
Negrileasa (loc) 197
Negrileşti 263
negustorii sirieni 89
Nemeea 306, 317
Nemesianus 90
Nemesis 44, 89, 153, 164, 226, 260—262, 318, 327, 381, 393
Nemesis—Adrastea 271
Nemesis regina 240
Nemesis victrix 354
nepos 228
P.D. Nepos (Nepotianus?) 276
Neptunalis 187
Nero 19, 48, 49, 149, 175, 279
Nera (riu) 62, 63
Nerva 73, 245, 318
Nesselhauf H. 350, 351
Netuş 175
Nicanor 353
Niceea 331
Nico 198
C.S. Nicolăescu-Plopşor, 318, 322, 362
Nicomedia 331
Claudius Nicomaedes 125
Antonius Nigrinus 158
Nilul 41, 196, 368
Nimfele 132, 333
Nimphae salutiferae 132
Nocnetae 199
nocturni 237
Noricum 169, 174
Noroi (loc) 217
Noşlac 207
Notitia Dignitatum 302
Novae 329, 374
Novák József, 189, 239
Nöldeke Th. 42
numen 162, 226
numen Caelestis 161
Numerianus 318
C. Numerius Decianus 224
numerus 40, 132, 247, 251, 354
numerus C.R. 65
numerus burgariorum et veredariorum 371—372
numerus exploratorum Germaniciarum 134
numerus Maurorum 309, 310, 313
numerus Maurorum Electorum 310
numerus Maurorum Hispanorum 186
numerus Maurorum Miciensium 122, 210
numerus Maurorum Optatianensium 234
numerus Maurorum S 277
numerus Maurorum Tibiscensium 38, 122
numerus Palmyrenorum 230
numerus Palmyrenorum Porolissensium 227
numerus Palmyrenorum sagittariorum civium Romanorum 247
numerus Palmyrenorum Tibiscensium 38, 40
numerus singulariorum 147
numerus singulariorum Brittannicorum 130, 170
numerus Surorum sagittariorum 350, 352, 353, 358
C.Numm. Certus 157
C. Nummius Verus 153
nummularii 96, 102

O

Oarba de Jos 148
Oarda 141
Oarda de Jos 136, 148
Oarda de Sus, 137
ob honorem flamoni 100
Obile 141
Obîrşia (loc) 337
Obreja 170
Ocna Dejului 238
Ocna Mureş 205, 206
Ocna Sibiului 138, 139
Ocnele Mari 139, 367, 368
Octavius 213, 253
Octavius Iulianus 363
Octavia Digna 136
oculişti 160
Odobescu Al. 341, 361
Odorhei 175, 268, 276
Odessos, 331
Oehler J. 121
Oescus 96, 324, 338, 349
Ofas Menofili 198
Ogaşul Budilovăţului 294
Ogaşul Flutînelor (valea) 297
Ogaşul Isnia 22
Ogaşul Tăbăcarilor (loc) 290, 296, 297
Ogost 322
Ogra 175
Ogrinul (loc) 334
Ogradena 19, 66
Ohaba (loc) 195
Oieşdea 174
Oituz 243, 253, 268, 279—280
Olteni 268, 278, 369, 373
Oltenia 68, 138, 139, 289, 311, 314, 359, 388
Olteţul 313, 360
Oltina (apă) 315
Oltul 34, 44, 138, 141, 142, 146, 243, 278, 280, 281, 303, 314, 323, 324, 325, 333, 334, 336, 337, 340—361, 366—373, 374, 376
Omor (sat) 54
Onesas 168
Onesimus 101, 166, 168
M. Opellius Adiutor 180, 186, 188
Marcus Opellius Maximus 318, 319
Oprişor 315
oppida 381, 393
Optatiana 221, 231, 233, 234
Optatus 185, 206
optio, 40, 251
opus coementicius 61
opus incertum 85
opus tessellatum 313
opus signinum 81, 347
Orăşel (loc) 263
Orăştie 103, 134
Apa Orăştiei 134

Orăştioara de Jos 134
Orăştioara de Sus 134
Orașul de sus (loc) 146
Orbán B. 12, 213, 220, 270–285
ordo 97, 167, 193, 292, 380, 392
ordo Ampelensium 79, 82, 155, 226
ordo canabensium 151
ordo decurionum 98, 124, 347, 378, 383, 389, 395
ordo equester 98
ordo municipii Tibiscensium 38
Oceanus 188
Orestus 168
Oravița 305
Orbei 175
Orbeiul Bistriței 210, 268, 269
Orient 89, 95, 122, 125, 128
Orlat (loc) 231
Orlea 327, 333, 334, 335
ornamenta 83, 99
ornamenta decurionalia 97, 102, 155
ornamenta duumviralia 349
Ornstein F. 236–238
Orosz J. 230, 234, 235, 240, 241, 284
Orșova, 17, 19–22, 30–31, 34, 64, 66
Ortelec 256
Orth F. 183, 190
Ortvay T. 12, 42, 55, 56, 60, 63
Osijsek 58
Osica de Sus 360
Osrhoene 164
Ostrov (loc) 103, 104, 116
Ostrovul Corbului 305
Ostrovul Mare (sat) 94, 305
Ostrovul Șimian 304
Marcia Otacilia Severa 250
Ozd 175

P

Padina (deal) 257
pagani 380, 392
pagus 25, 30, 39, 117–119, 124, 128, 131, 140, 141, 144, 175, 180, 186, 196, 203, 205, 247, 283, 309, 312, 327, 378, 381, 390, 392, 394
Pagus Aquensis 110, 128
Pagus Miciensis 120
Palanka 64
Palas Athena 95
palatul Augustalilor 79, 81
Palatca 229, 236
Palatiște (loc) 118
Palestrice 188
Pálfy M. 189, 191–193
Palmyra 250
palmyrenieni 38–40, 141
Palmyreni sagittari ex Syria 259
Palota (loc) 230, 275
Paluta (loc) 235
Pământul lui Robert (loc) 279
Pamphile 89
Pamphilia 329
Pan 257, 260, 353
Panaitescu Em. 233, 259, 267, 285
Panciova 64
Panes 197
Pannonia 34, 133, 169, 211
Pannonia Superior 167
Pannonius Maximus 237
Pannonius Secundinus 237
Panta Mare (loc) 140
Pautalia 331
Papazoglu D. 33, 324, 343
Paphlagonia 162
Papiria 75, 144, 166
Cn. Papirius Aelianus 87
Papp. K. 191
Papiu Ilarian (com) 219, 274
Paralissensium civitas 243
Parcul Poroineanu (loc) 359
Parcul Rozelor (loc) 300
Párducz M. 56
Partiscum 57, 58
Partoș (loc) 142, 148–151, 158
Pascalis Cariophilus 25
Pasinicus 168
Passia 200
Pața 229
Patabissa 209
Patavissa 209
Patavissensium vicus 209, 214
patera 292
Paternus 205
patrimonium Caesaris 380, 392
patrius 215
patronus 38, 92, 93, 97, 102, 125, 156, 226, 248, 251, 276, 293, 300, 308
patronus causarum 167
patronus collegi 156
patronus collegi fabrum 99, 157
patronus coloniae 225
Patsch C. 12, 13, 17, 23, 36, 39, 50–64, 67, 121, 132, 135, 137, 138, 170, 182, 188, 204, 244, 254, 291, 307, 373, 377, 389
T. Patulcius Severus 336
Paula 228
Paulovics I. 13, 181, 244, 271–285
Paulus 32, 294
Ulp. Paulus 154
Pădurea Brăiloaiei (loc) 304
Pădurea Episcopală (loc) 142
Pădurea Popii (loc) 195
Pădurea Zalăului (loc) 258
Păclișa 108
Păclișa Toteşti (loc) 103
Palatiște (loc) 113
Păluța 230
Pătaș 62
Pătrînjeni 185, 186
Păuca 140
Păucea 51
Păuncești (loc) 104
Pârvan V. 12, 36, 42, 43, 49–51, 57, 96, 115, 120, 127, 130, 135, 138, 180, 182, 184, 194, 196, 203, 204, 208, 220, 221, 233, 234, 243, 244, 259, 261, 262, 307, 309, 310, 314, 324, 337, 341, 349, 357, 361, 371
Pe cărămidă (loc) 218
Pecica 59
peculium 300, 320
Pedeapsă (loc) 131
pedites singulares 147, 148, 158, 369

pedum 95
Pelendava 296, 303, 304, 310, 313, 357
Peninsula Balcanică 73, 211
Pepinieră (loc) 282
Peregrinus 251, 363
Perete (loc) 45
Pergam 90
Pergamenianus 90
Perhev Athenatum filius 40
Peri 304
Persia 88
Pesta 26
Peste Ziduri (loc) 37
Peşteana (sat) 103, 104, 361
peştera Veterani 66
Peştişul Mare (loc) 113
Peştişul Mic (loc) 113
Petnic (sat) 32
Petrae 127, 377, 389
Petre I.Gh. 373
Petreni (loc) 118
Petreşti 211
Petroşeni 103, 110, 113
Petroşeni-Petrila 110
Pflaum G.H. 350, 351
Philadelphia 308
Philetus 168, 300, 308
Philippos 168, 352
Quintus Philippicus 329
Philippopolis 331
Philoctemon 168
Philopatra 335
Philomusus 101
Philumenus 188
Phocas 311
Phoebus 353
Pianul 136
Piatra Craivei 144
Piatra Detunată (loc) 233
Piatra Grădiştea (loc) 134
Piatra Lată (loc) 248, 250
Piatra Olt 346
Piatra Seacă (loc) 189
Piatra Tăiată (loc) 217
pictor 153
pictura 82
Pietriş (loc) 127, 268
Pietroasa 43, 126
Pietros (deal) 277
Pietrosul (hotar) 212, 213
pilum 337
Pintic 26, 35, 238
Piperas 66
Pirusus 218
Pirustae 183, 187, 198, 379, 391
Pisc (loc) 337
Piscul Baboi 313
Piscul Băringi (loc) 304
Piscul Cazacilor (loc) 312
Piscul lui Iacob (loc) 306
Pisteştii din Vale 364
Piclişa 142
Pîrîul cu bani 277
Pîrîul Cetăţii (loc) 277
Pîrîul Hotarului (loc) 175
Plabaotius 197
Plaetoria Maxima 197
Plaius 197
Plares 168, 197
Planius Baezi 197
Planinus Verzonis 197
Platino Verzonis 197
Plator 168, 197
plebs frumentaria 100
Plopşor 315
Plotina 169
Ploţca (deal) 110
plumbarii 333
Plugova (loc) 30, 33, 34
Plută (loc) 367
Poarta (pas) 35
Poarta de Fier 44, 104
Poarta de Fier a Transilvaniei 43, 75
Poarta Orientală 30
Poarta lui Traian (loc) 372
Podei (loc) 148, 274
Podeni 207
Poderei (loc) 269
podia magistratus 87
Podiştele (loc) 269
Podmoale (loc) 175
Podul de piatră (loc) 218
Podul Priporului 142
Podul lui Traian 22, 294, 295, 297, 339
Poduri (loc) 197
Poeni 257
Pogradie (loc) 48, 130
Poiana (colnic) 45
Poiana (loc) 189, 217
Pojejena 64, 65, 70, 300
Polaschek E. 314
Polonic P. 296, 297, 311, 313, 315, 337, 344, 382, 366, 375
polos 353
Polovnic (loc) 337
Polovraci 364
pomerium 378, 389
Pomet (deal) 243, 244, 245, 246, 248, 250
C. Pomp. Fuscus 153
S. Pompeius Celer 27
M. Pompeius Severus 91
Pomona 353
Pompeiul Daciei 343
ponderator 92
pondus 281
Pons Aluti 44, 311, 366–367, 377, 389
Pons Augusti 43–45, 121, 377, 389
Pons Lydi 169
Pons Vetus 44, 366, 372, 377, 389
Pontes 303
P. Pontianus 45
pontifex 38, 92, 99, 167, 248, 292
pontifex civitatis Porolissensium 250
pontifex municipii 260
pontifices 226
Pontinus 137
Ponto-Bythinii 156, 385, 396
Pontus 156, 335
Pontul Euxin 144, 244
Popa Al. 137, 160, 162, 169, 171, 189, 284
Popa Lisseanu Gh. 195
Popescu Dorin 266, 272, 284
Poplnzăleşti 340
Popova (cişmea) 313
Populonia 162
Porcurea 189
Pordeiu (loc) 209, 211
Porolissum 75, 97, 128, 146, 163, 221, 226, 227, 230, 232, 233, 239, 243–258, 262, 266, 381, 383, 393, 394
Porta Orientalis 35
porticus 82, 154, 158
portorium 21, 57, 124
portorium maritimum 295

portorium terrestre 295
Porţile de Fier 19, 289, 294
Porumbenii Mici 276
Posidonius 168
possesores 380, 392
Pósta B. 217, 238, 267
Postelnicu 56, 59
Postumius 273
Potaissa 75, 76, 176, 202, 205, 206, 208, 209–221, 224, 229, 240, 255, 274, 275, 338, 381–383, 393, 394
Potei 334, 335
Potopin (apă) 342, 343
Potula 47
praefectus 92, 97, 104, 117, 128, 131, 225, 233, 339, 350, 378, 389
praefectus castrorum 151
praefectus equitum 264–265
praefectus legionis V Macedonicae, Sucidava 324
praefectus legionis tertiae decimae Geminae 22
praefectus numeri Maurorum Hispanorum 178
praefectus pagi Aquensis 117
praefectus quinquennalis primus 382, 393
praefectus quinquennalis pro Antonino imp. 99
Praeneste 108
praepositi 188, 350
praesidia 252, 257
praetextati 293
Praetoria Augusta 275
Praetorium 34, 35, 366, 371–372, 377, 389
Preda C. 334
Pretorich 34
Pria 257
Priam 95
Priap 333, 353, 360
Pricaz 131
Prima Macri 174
Primilla 329
Primitivos 89
Primus 265, 331, 352
primus duumvir municipii Aurelii Apuli 167
principales 156
princeps 255, 379, 391
princeps adsignatus 187
principes 188, 260
Pripor (înălţime) 45
Pripoarele 371
Prisaca 134, 313
Priscianus 47
Pristol 306
Priză (loc) 369
Probus 55, 222, 232, 273, 281, 318
Probus (centurion) 331
M. Procilius Niceta 81
M. Procilius Regulus 81
Procilli 82
Procles 101
Procopius din Caesarea, 19, 22, 303, 324, 374
Proculus Apollofanes 89
procurator 101, 109, 116
procurator aurariarum 183, 186
procurator Daciae Apulensis 90
procuratorul financiar 76
procuratores provinciae 93
pronaos 317
propraetor 76
prosmoni 154
Proserpina 26, 229, 240
Proshodus 100
Proştea Mare 174
Protase D. 11, 13, 19, 22, 28, 53, 54–56, 58, 62, 63, 65, 87, 103, 110, 111, 120, 137–139, 140, 143, 148, 170, 171, 174–182, 185, 186, 207, 208, 216, 219, 220, 228, 231, 323, 235–237, 240, 241, 252, 255, 256, 258, 267–269, 271–285, 360, 373
provincia Asia 169
Ptincuri (loc) 192
Ptolemeu 19, 37, 43, 50, 57, 75, 115, 205, 209, 270–271, 275, 290, 303, 310, 368, 375, 377, 389
Publius Aelius 224
Publius Corcolonius 263
Publius Marsius 40
Publius Severus 136
Pucioasa (loc) 336
puella 200
puer 200
Pui (loc) 109
Puru (loc) 336
Purcăreni 374
Pusta Bantelec 53
Pusta Mică (loc) 234
putei 184
Putineiu 374
Puţinei 306
Puţuri 360
Pyrr. Trophime 196, 198

Q

C.Q. Fortunatus 124
L. Quaesidius Praesens 293
quaestores 20, 33, 97, 131, 154, 155, 167, 201, 214, 215, 293
quaestoricius 350
Quartinus 126
quattuorviri 179, 214, 299, 301
quinquennales 20, 92, 97, 98, 99, 225, 293, 327
quinquennalis primus pro imperatore 99
Quintilianus 331
C. Quintinius Victor 320
Quintus 140, 213
Quintus Bonio 169
Quintus Philippicus 329

R

Rachiş (loc) 211
Racoş 280
Racoviţa 34, 336, 361, 366, 371, 372
Radnóti A. 238, 244, 256, 257, 263, 267
Radomir 360
Radu D. 171
Raetia 189
Ragysbel 354
Rákoczy S. 114, 193, 231
Rapoltul Mare 127
Rapolţel 131
Ratiaria 22, 322
Răcari 303, 304, 309–314, 319, 351
Răcarul Mare (loc) 334
Răcarul Mic (loc) 334
Rădăcineşti 371
Răhău 140
Războeni-Cetate 205, 206
Război (loc) 263
războiul troian 95, 356
Rebrişoara 266
Reea 108
Recaş 55
Reciu 140
Reci 278
Redea 360
Rediu 216
Rediu-Mărtinuş 218
regio 378, 380
regio Ansamensium 260, 261
Reghin 271
Renard M. 180
Renghet 131
Resculum 199, 201, 234, 241, 252
Resculus 197
Rescuturme 168
Respectus 202
respublica 384, 396
respublica munic. Fl. Hadr. Drobetensium 291
respublica municipii Sept. Porolissensium 247
restitutor Daciarum 100, 152
Reşiţa 61
Reşca 313, 342–361
Retezatul (munte) 77, 104
Ribiţa 192–193
Ribiţana (loc) 202
Rinul 158, 237
Ritterling E. 67, 87, 172, 210, 216, 220, 224, 227, 270
Livada Boierească (loc) 360
Rîbusolul (munte) 257
Rm. Vîlcea 369
Rîpa Şoimului (loc) 304
Rîpile Roşii (loc) 142
Rît (loc) 179
Rîtul Jii (loc) 219
Rîturi (loc) 142
Rîşnov 274, 375
Rîu Bărbat 110
Rîu de Mori (loc) 103, 104
Rîul Negru 283, 278, 279
Rîuşor (rîu) 364
Rîul Vadului 372
Roaba (loc) 337
Robert L. 187
Rocşoreni 304
Rogova 305
Roma 27, 79, 93, 101, 186, 227, 276, 292, 299, 382, 394
Românaşi 252, 258
C. Romanius Summus 127
Romanus 124, 187
Romanus Vivenius 227
Römer Florian 59
Romita 233, 252, 254, 255
Romula 76, 141, 289, 296, 303, 311, 313, 318, 323, 339, 340, 342–361, 377, 381–383, 388, 393, 394, 396, 397
Romula Hispalis 350
Romulas 342
Romulianum 343
Romulus şi Remus 180
Rostovtzev M. 172, 188, 190, 350
Roşia (loc) 193
Roşia Montana 184, 194–204
Roşiorii de Vede 374
Roska M. 218, 241
Rotunda 195
Rovine (loc) 48, 111
Rowell H. 350
Rucconium 271
Ruda (loc) 111, 191, 192
Rudari 319, 335
Rude (loc) 372
Rudina (loc) 22
Rucăr 374, 375
Rufinus 140, 157, 166
Rufina 228
Rufus 164, 284
Runcu (loc) 189
Runcul Trestiei (loc) 191
Rupea 281
Rusăneşti 336
Rusca 35
Rusidava 36, 366
C. Rusticus 109
Russu I.I. 13, 19, 21, 23, 35, 40, 42, 43, 50, 59, 65, 75, 83, 101, 103, 104, 107, 109, 115, 125, 126, 130, 136–138, 143, 158, 161, 164, 168, 179, 172, 174, 175, 178, 188, 189, 194, 196–199, 203, 204, 206, 210, 211, 212–218, 220, 221, 227–241, 250–281, 265, 267, 270, 272, 273–281, 284, 313, 320, 323, 368
Rusu de Jos 263
Ruşi (loc) 117, 139
Ruzga (loc) 141, 142

S

Sabazius 61, 164
Sabed 273
Sabina Labrionis 289
sacellum 81, 245
sacerdos 38, 162, 164, 248
sacerdotes 81, 99, 188
sacerdotes arae Augusti 81, 83, 92, 99
sacerdos creatus a Palmyrenis 141

sacerdotalis provinciae Daciae 38, 216, 248
Sacidava 138, 139, 141
Saci—Sacae 138
sacrarium 261
Salca (loc) 218
Salcia 321
Saldae 310
Salinae 176, 205—208, 217, 377, 389
Salmas Rami 247
Salona 214
Salonia Palestrice 186
Salonina (imp.) 39
salutifer 26
Salvianus 331
Sambu 198
Sameccus 197
L. Samognatius Tertius 295, 299
Samum 128, 259—267
Samus 224, 379, 390
sanctus 26
Sanie S. 354
Sardendenos 164
Sardu 232
Saria B. 34
sarmaţii 48, 53
Sarmizegetusa 5, 19, 20, 25, 36—45, 69, 73, 75—77, 79, 81, 83, 88, 89, 92—128, 130—137, 144, 148, 149, 151, 152, 155, 156, 161, 180, 186, 188, 210, 225, 226, 247, 289, 377, 382, 388, 393, 394
Sasca Montană 61, 62
satirii 353
Saturninus 21
Saturnus 188
Sattara 188, 198
Sava 58, 214
Savaria 169
Săcărîmb 191
Săcelul 103, 362—364
Sălaş (loc) 270
Sălciua de Sus 202
Săliştea 312
Săliştioara 355
Săpata de Jos 375
Sărata 334
Sărăţeni 227, 268, 272
Scantius Lucius 261
Scaunul Turcului (loc) 254
Scaurianus 77, 218
Scărişoara 202, 323, 336, 375
Scenobarbus 168, 197
Scenobarbus Dasati 237
Schela Cladovii 29
Schelzenthal (loc) 139
Schnetz J. 13, 30, 34, 37, 43, 47, 75, 115, 127, 221, 244, 372
Schitul Topolniţa 306
Schober A. 174
schola 97, 157, 297
schola decurionum 264
Schuchhardt C. 241
Schwarzott J.G. 29
Sclaietae 191
Scundu 361
Scylla 19
Sebastopolis 337
Sebestyén C. 59
Sebeş 138, 141, 142
Secaş 142
Seccia 168
Secundinus 133, 241
Secundus 200
Securicea 305
Securus 230
Sedatus 206
M. Sedatius Severianus 27, 79, 100
Seghedin 57, 121
Seidl G.J. 63
Selea (loc) 77
Seleci (loc) 235
Selişte (loc) 287
Semenic 68
Semenic (munte) 61, 62
Semnica 54
C. Sempronius Urbanus 93
Seneca Bisonis 197
Senecio 168
Antonius Senecio Junior 159
C. Sentius Anicetus 156
Sepenestus Rivi 237
Septimia Festina 28
Septimia Magna 101
Septimia Marcia 53
Septimius 294, 363
Septimius Antiochianus 260
Septimius Asclepiades 82
Septimius Bassus 28
P. Septimius Geta 101, 213
Septimius Ibinus 28
L. Septimius Nigrinus 156
Septimius Severus 17, 20, 23, 27, 38, 39, 69, 90, 116, 123, 124, 139, 152, 153, 210, 213, 214, 220, 221, 225, 226, 237, 247, 253, 260, 293, 302, 305, 320, 336, 349, 350, 360, 364, 374, 382, 384, 394, 395
Serapis 90, 160, 198, 215, 216, 273
Serbia 22, 293
Serena Licconis 265
Sergia 224
serva Caesaris 213
Servatus Severus 301
servi privati 187, 213, 226
servi publici 187, 213, 226, 251, 299, 353
servi villici 44, 106, 165, 202, 218, 230, 295, 300, 320
Manius Servius Donatus 94
sesquiplicarius 359
sestertius 73
Scuthes 232
Severii 354, 382, 394
Severiana 133
Severus 65
Severus Alexander 17, 31, 76, 89, 99, 124, 207, 264, 265, 269, 277, 279, 307, 312, 360, 361, 375, 376
Sevilla 350
Sextia Augustina 164
Sextus 185, 206
Sfredel (loc) 191
Sfînta Ana (loc) 192
Sfîntul Andrei (loc) 192
Sfînta Ecaterina (loc) 195
Sfîntul Gheorghe (sat) 274
Sfîntul Gheorghe (oraş) 278
Sfîntul Ladislau (loc) 195
Sfîntul Laurenţiu (loc) 195
Sfîntul Simion (loc) 195
Sibiu 120, 138, 225
Sibişeni 136
Sic 235
Sigău (loc) 258
Sighişoara 175

sigillarius 276
signaculum ocularіorum 263
signifer 225, 234, 240, 329
Silen 335
Silistra 140
Siliştea 322
Siliştea Bascilor (loc) 237
Siliştea Veche (loc) 337
T. Silius Ingenus 139
L. Silius Maximus 151
Silunus 237
Silvanus 92, 127, 128, 189, 215, 235, 239, 240, 263, 353
Silvanus campester 273
Silvanus domesticus 116, 118, 122, 124, 152, 178, 222, 230, 231, 235, 241, 255, 257, 385, 396
Silvanus silvester 165, 235
Sînbotin 366, 369
Simeria 127
Simonius Iulianus 27
Simu Tr. 23, 35, 43, 50, 56, 61
Sind (loc) 211
Singidava 140
Sîngiorgiu (vale) 117, 118
Siria 48, 169, 354
Siscia 58
Sişeşti 307
Sîncrai (loc) 116, 117, 180
Sîngiorgiu de Cîmpie 274
Sîngiorgiu Nou 270
Sîngiorgiu de Meseş 257
Sînnicoară 229
Sînmihaiu de Cîmpie 267
Sînmihaieni (loc) 211
Sînnicolaul Mare 58
Sînpaul 268, 277
Sînpetru 103
Sîntana 251
Sîntămăria 173
Sîntămăria-Orlea 103, 109
Sîntămăria de Piatră 117, 118
Sîntimbru 181
Slatina 20, 35, 36, 142
Slăveni 128, 243, 350, 357–359
Slobozia 364
societas 111
societas danistaria 200
Societatea de Istorie şi Arheologie a districtului Hunedoara 76, 120
Socrates 188
Socrates Socrationis 198
Socu 312
Sadova (rîu) 36
Sohodol (rîu) 364
Soia 168
Sol 177, 215, 227, 260, 267, 301
Sol Bussurgius 162
Sol invictus 133, 277
Sol invictus Mithras 153, 302
Sola Mucatri 265
Someşul 222, 224, 237, 252, 255, 256, 259, 261, 262, 263
Someşul Mare 259–268
Someşul Mic 229–231, 235, 238
Sonul (munte) 257
Soporul de Cîmpie 219, 220
Sosia Sabina 187
Sostratos 187
Sovata 272
Sozon 331, 352
Spania 169, 350, 351
specillum oricularіorum 318
speculae 257, 262
speculator 318
C. Spedius Hermias 90
spelaeum 88
spira 228
spirarchaes 228
splendidissimus ordo 292, 293
Splonum 187
sportellaria 200
Spring 140, 141
Stanciu V. 13, 62, 63, 184–204
Stara Zagora 248
statera publica 92
Statilia Lucilia 151
Stati S. 13, 103, 169
statio 44, 57, 136, 199, 206, 237–239, 261, 262, 319, 361, 363, 373, 377, 389
statio Aquensis 315–322
statio inermis
statio Miciae 121
statio portorii 96, 372, 384, 395
statio Resculum 201
statio Tsiernensis 19, 21
M. Statius Priscus 132
stator 215, 237
statua 93
Stăneşti-Lunca 361
Stănija 193, 285
Stein A. 13, 210, 221, 247, 250, 256, 257, 293, 350
Stejar (loc) 279
Steklen 374
Stephanus 168, 248
Stînca (vale) 66
Stîrci 257
Stoeneşti 367
Stoica Nicolae protopop de Haţeg 30, 31
Stolniceni 366–371
Straja 313
Stratoneikos 331
Streiul (rîu) 103, 104, 105, 118
Strei (vale) 113, 115, 116, 117
Strei-Săcel 117
Strei-Sîngiorgiu 117
Stremţ 176, 179
Studniczka F. 140
Stupărie (loc) 118
Stupina 360
Sturdza A.D. 343
Sturum 244
Suatu 229
Sub berc (loc) 270
Sub pădure (loc) 229
subprocurator 166
subprocurator aurariarum 165
Suceagu 230, 231
Sucidava 5, 22, 66, 303, 310–313, 318–341, 346, 347, 356, 359, 381, 383, 390–397
Suleviae 184
Suleviae Montanae 116
Smughi (loc) 207
Suobnillius 352
superiumentarius 165
Supinus 273
Sura 311
Suriacus 186, 187, 237
Surduc 202
Surducul Mare 48, 54, 69
Suria 281
Surillio 213
Suri negotiatores 89, 96, 159, 162, 371
Surus 65, 228
Suseni 364
Sutoru 233–235
Sutta Epicadi 299, 304
Sutti 197
Suvar (loc) 258
Sviniţa (loc) 88

Swoboda E. 67
Szekély Z. 235, 241, 275–279, 284, 285
Saillágyi I. 172, 240, 257
Synethus 101
Syntrophus 27, 168
Syra 168, 336
Syrillo 187
Syrus 168

Ş

Şanţ (loc) 257, 258
Şanţul gardului (loc) 140
Şanţul roman (loc) 54
Şard 176, 172
Şeica Mică 174
Şerna 19
Şes (loc) 275
Şibot 135
Şieu 266, 269, 270
Şimian 304
Şiştov 329
Şmida Veche 49
Şoimuş (loc) 126
Şoimuşeni 255
Ştefan cel Mare (sat) 334
Şuiagă V. 131
Şura Mică 138

T

tabernae 77
Tabula Peutingeriana 377, 389
Tabula Traiana 19
tabularium 21, 295
tabularius 89, 165, 166, 186
Tacitus 222, 228, 386, 397
Tackholm Ulf 190
Talio 280
Tanit 161, 163
Tanonius Vellecius 168
Tapae 43, 45, 75
Tarasus 168
Tarniţa (loc) 304
Tartario 228
Tavium 101, 162, 227, 228
Tavius 255
Tânase (loc) 334
Tălişoara 277
Tâul lui Filip (loc) 170
Tăureni 259, 274
Téglás G. 14, 45, 47, 49–51, 54, 56, 59, 61–63, 67, 76, 83, 88, 90, 107–119, 126–129, 135–137, 143, 170, 178, 181, 184–204, 206–208, 212, 217–219, 250, 256, 257, 274, 275, 277, 284, 285
Téglás J. 217, 219, 220
Teiuş 182
Tekya 17
Telegi (loc) 126
Telek (loc) 278
Teleşti 364
Teligrad (loc) 135
Teliuc 111, 113
Teliucul Inferior 110
Teliucul roman 110
Tema 47
Temaius Dassi f. 40
templum 88–92 144, 317
templum deorum patriorum 123
templum horologiarum 154
P. Tenax Gemellinus 156
Tencănău 321
Teodosius 179
Teophilus Patricius 339
tepidarium 84, 85, 297, 347
Terbete (loc) 258
Teregova 30, 31, 35, 69
D. Terentius Gentianus 100
D. Terentius Scaurianus 73
Olus Terentius Pudens Uttedianus 161
Terra Daciae 44, 121
Terra Mater 54, 122, 188, 205, 270, 385, 396
terra sigillata 53, 55, 58, 59, 106, 125, 139, 158, 206, 229, 232, 252, 260, 263, 264, 269, 273, 176, 280, 281, 299, 331, 336
territorium 39, 70, 103, 126, 134, 239, 252, 261, 283, 294, 314, 362, 369, 378, 383, 389, 395
territorium Apuli 173, 179
territorium Romulense 323
territorium militare 175, 312, 378, 381, 390, 394
territorium Sucidavense 323, 341
Tertius 187
Tesluiul 342, 344, 346, 347, 357
tesserarius 369
Tettius 43
Tettius Iulianus 47
A. Tetula 116
Teutsch F. 175
tezaure monetare 28, 31, 36, 41, 53, 55, 62, 63, 65, 66, 103, 110, 139, 231, 235, 273, 307, 320, 321, 337, 360, 364, 366, 367, 369
Thanatos 232, 356
Thasos 130
Theimes 101
Theodora 303
Theodorus 101
Theodote 198, 200
Theodotus 168
Theodosius II 311, 340
thermae 315
Theupropus 101, 235
Timotheus 168
Thira 244
Thouvenot R. 350
Thrason 334
Threptus 101
Threpte 101
Tia Mare 336
Tiberina 228
Tiberius 20
M. Tiberius Marcianus 364

Tibis 34
Tibiscum 19—24, 33—49, 53, 68, 69, 70, 75, 94, 100, 225, 310, 381, 383, 394
Tibiscus 37
Tibru 176, 178, 179
Tierna 19
Tihău 252, 255, 256, 259, 266
Timişul 35, 37, 38, 43, 61
Timişoara 30, 55
Timocles 213
Timocrates 101
Timon 168
Timostratus 66
Timotheus 101
Tincova (loc) 61
Tipasa 276
Tirepsum 244, 272
Tisa 52, 53, 55, 57, 58, 68, 70, 106, 121, 128, 146, 157
Tişoviţa 66
Titeşti 371
Titius 197
Titus 174, 331, 340
Tîlhăreasca (loc) 254
Tîlva Boului (loc) 50
Tînjeală (loc) 334
Tîrnava 170, 173, 176, 275, 280
Tîrnava Mare 274, 276
Tîrnava Mică 175, 272
Tîrnovo 170
Tîrnăveni 175
Tîrgu Jiu 294, 362—365
Tîrgu Mureş 272
Tîrgu Secuiesc 280
Tîrguşor 237
Tocilescu Gr.G. 14, 290, 296, 299, 305, 307, 309—315, 324, 334, 341, 343, 344, 347, 356, 357, 361—364, 366, 371, 375
toga praetexta 83
Tomaschek W. 14, 19, 23, 36, 42, 43, 46, 50, 51, 115, 120, 130, 135, 138, 144, 159, 171, 180, 182, 190, 203, 220, 241, 244, 254, 290, 303, 314, 356, 371, 373
Topa Mică 233
Topeşti 364
Topolniţa 306
Torma C. 46, 114, 126, 127, 136, 179, 181, 182, 222, 224, 229, 230, 232—235, 239—244, 253, 254, 256—258, 263, 264, 267, 269, 274, 284
Toteşti 103
Toţi Sfinţii (loc) 189
Tovetae 199
Traian 17, 24, 25, 43, 47—49, 52, 54, 58, 73, 75, 77, 93, 115, 118, 122, 138, 144, 153, 161, 211, 222, 243, 247, 260, 268, 279, 289, 290—292, 303, 305, 307, 309, 312, 318, 320, 325, 337, 344, 357, 360, 363, 367, 368, 374, 375, 382, 384, 394, 395
Traiana Augusta 248
Tracia 50
Traibithus 232
Tramnic (loc) 61
Transilvania 43, 47, 61, 63, 68, 146, 176, 212, 238, 362, 388
Transdierna 17, 20, 22
Trantul (rîu) 369
Trebonianus Gallus 121
Treusenus 197
Tresnea 258
Trestia 191
triada capitolină 240
tribunus 301
tributum 380, 392
Troesmis 210
Troia 95
Trophima 188
Trophinus 168
Trosius Crispus 216
Trynkowski J. 92, 97, 107
Tsierna 19, 49
Tsinta 259
Marcius Turbo 224
Tudor D. 10, 14, 19, 20—23, 29, 33, 40—44, 50, 54, 56, 58, 59, 65—67, 82, 83, 87, 90, 92, 96, 97, 102, 107, 121—126, 133, 134, 136, 141, 152, 153—172, 177, 183, 186—188, 190, 200, 213, 214, 218, 222, 226, 230, 235, 242, 251, 291, 293, 299, 301—315, 318—322, 331, 333, 335, 336, 338—341, 345, 347, 349, 350, 352—377
Turda 205, 338
Turda Nouă 211
Turdaş 131
Turea 232
Turiac (loc) 130
Turmazgad 354
Turnu Măgurele 374
Turnu Roşu 280, 284, 325, 372
Turnu Ruieni 61
Turnu lui Sever (loc) 289, 293
Turnu Severin 285—305, 313, 339
Marcus Turranius Dil. 40
Turranius Marcellinus 159
M. Turranius Patroclus 40
Turris 374
tusconia 184
Tuştea 108, 109
Tutor Silvani 168
Ioan Tzimisces 364
Tzinta 228
Tzinto 228
Tzolutus 168

Ţ

Ţaga 236
Ţara Bîrsei 280, 283, 376, 379, 390
Ţara Haţegului 76, 103, 110, 113, 377, 388
Ţara Loviştei 371
Ţarina (loc) 195
Ţebea 192
Ţeposu L. 251
Ţicla (loc) 248, 251
Ţierna 19
Ţigănaş 305
Ţigăra I. 211, 213, 220
Ţigăreni 274
Ţinţăreni 312
Ţinutul Cetăţii 271
Ţuţuman 185, 189

U

Ugra 280
Uioara 176, 205, 206
Uleudius Baedari 299, 304
umbo 23, 206, 281, 282
Umbria 166
Umbria Africana 116
Umbrius Villanus 116
unctoria 85
Ungaria 21, 76
Unirea (com) 103, 205, 206
M. Ulpius Ierico
Ulp. Nepos 116
Ulp. Romulus 116
M.Ulp. Valentinus 118
Ulpia Amandusa 254
Ulpia Dubitata 237
Ulpia Opiava 116
Ulpia Traiana Dacica 377, 382, 388, 394
Ulpia Treboniana 241
Ulpianus 19, 146, 152, 209, 214, 221, 225, 228
Ulpius 41, 228
M. Ulpius Adcobrovati f. 247
M. Ulpius Apollinaris 151
M. Ulpius Caecilius Bassianus 226
Ulpius Domitius Hermes 102
M. Ulpius Hermes 186
M. Ulpius Longinus 247
Ulpius Masculinus 225
Ulpius Maximus 174
M. Ulpius Mucianus 154
Ulpius Novantico 247
M. Ulpius Phoebus 125
M. Ulpius Provincialis 241
Ulpius Sabinus 173, 174, 225
Ulpius Saturninus 240
Ulpius Valentinus 240
M. Urbius Valerianus 97
Urgum 244
Uriaş (loc) 278
Uricani (loc) 110
Uriu 264
Urlueni 374, 375
Uroiu 123, 127
Ursa 273
Ursoaia 304
Ursoaia (loc) 304
Ursaţi 364
Ursoieş (loc) 246
Urzica 337

V

Vadin 335
Vadul Bălgradului (loc) 170
Vadul Bercii (loc) 334
Vaidei (loc) 110
Valahia 290
Valea Arzului (loc) 192
Valea lui Bel (loc) 277
Valea Bicheului (loc) 113
Valea Bistrei (com) 43
Valea Boerească (sat) 306
Valea Boului (loc) 50
Valea Budacului (loc) 268
Valea Capronţa (loc) 232
Valea Caronţa (loc) 254
Valea Caselor (loc) 140
Valea Coacăzelor (loc) 193
Valea Coţobiţ (loc) 320
Valea Crasna (loc) 279
Valeadeni (sat) 50
Valea Dosului (loc) 185
Valea Fîntînilor (loc) 290, 294
Valea Gălzii (loc) 179
Valea Giorocului (loc) 360
Valea Gornii (loc) 66
Valea Haţegului 109
Valea Hobiţei 188
Valea Iadului (loc) 185
Valea Lichii (loc) 206
Valea Lupului (loc) 110
Valea Mala 222
Valea Mare 111
Valea Mureşului 103
Valea Nanului (loc) 194, 195
Valea Nirajului (loc) 271
Valea Pietrele (loc) 185
Valea Rea (loc) 136
Valea Reciului (loc) 140
Valea Roşie (loc) 195
Valea Rozelor (loc) 218
Valea Sărată (loc) 235
Valea Seacă (loc) 335
Valea Siudului (loc) 212
Valea Steampurilor (loc) 193
Valea Streiului 104, 109
Valea Turcului (loc) 189
Valens 53, 103, 236, 252, 311, 360, 361, 375
Valentina 228
Valentinian I 53, 55, 103, 252, 305, 322
Val. Valentinus 226
Valeria 65
Valeria Blandiana 45
Valeria Cara 116
Valerianus 31, 32, 179, 214, 228, 369
C.A. Valerianus 116
C. Valerius 134
Valerius 228
C.Val. Antestius 123
T. Valerius Dubitatus 231
Iul. Valerius Emeritus 301
Sex. Valerius Fronto 133
Valerius Ianuarius 178
C. Valerius Ingenus 118
Valerius Mexy 319
M. Valerius Longinus 292
L. Valerius Mac... 136
C. Valerius Sarapio 162, 168
C. Valerius Saturninus 240
C. Valerius Septimius 274
C. Valerius Ursus 123
M. Valerius Victor 226
Vardarul 65
Varenia Probina 148
Varenii 92
T. Varenius Gallicanus 97
T. Varenius Probus 92
Varenius Pudens 92
T. Varenius Sabinus 148
Vădastra 325, 337

Vădăstrița 337
Vălenii de Arieș 217
Vărădia 48
Vărăria 364
Ved 259
Vedea 375
Velaria 65
venationes 85
Venetus 197
Venus 39, 266, 273, 301, 317
Venus Caelestis 163
Venus victrix 240
Venusta 276
M. Veponius Maximus 82
Vera 228
M. Veracilius Verus 237
Veranes 197
Verbița 320
Verciorova 294
Verdea (loc) 336
Verecundus 240
Vereșmort v. Uioara
M. Verius Superstes 134
Vermaseren M.J. 10
verna 90, 177, 187
Verus 187
Verzo 197
Verzovia 168
Vespasianus 20, 130, 236, 266, 311, 321, 337, 361, 364
veterani et cives Romani 124, 384, 396
T. Vettius 276
Vettilla 118
Veţel 120
Veţer (loc) 277
Vezpant... 197
vexillarius 295
vexillatio 127
vexillatio Daciarum 26, 31
vexillatio leg. XIII Gem. 255
vexillatio equitum Illyricorum 335
Q. Vibius Amillus 25
M. Vibius Romanus 124
vicesimarius 353
Victor 158, 273
Victoria 95, 223
Victoria Afra 251
Victoria Augusti 121
Victorina 228
Victorinus 318
vicus 22, 25, 30, 34, 35, 39, 43, 45, 62, 48, 53 55, 59, 61–66, 104, 108–113, 117–119, 134, 135 138–141, 178, 186, 189, 196, 199, 207, 210, 214, 215, 217, 219, 229, 232, 235, 239, 244, 247, 263, 269, 274, 278, 279, 294, 304, 306, 313, 319, 320–322, 325, 335, 336, 359, 360, 376, 377, 380, 382, 391, 392, 393
vicus Anartorum 234
vicus Ansamensium 234
vicus Patavissensium 210
vicus Pirustarum 194, 377, 389
vicus Samum 259–267
vicus suburbanus 211, 217, 218
Vidolm 202
Vidra 202
Viena 21, 25, 26, 39, 66, 76, 120, 211, 355
Viile Ciorăștilor (loc) 360
Viile Verdea 336
Vișoara 217, 357, 360
vikarius 44, 66
villa rustica 22, 104, 106, 108, 109, 111 113, 117, 126, 127, 131 135, 170, 176, 178, 179, 181, 207, 211, 218, 225, 229–235, 238, 239, 263, 270, 276, 277, 289, 304, 315, 316, 335, 336, 359, 360, 379, 391
villae suburbanae 93, 379, 391
villicus 251
Viminacium 101, 293
Vindia 168
Vindobona 228
Vinerea (sat) 135
Vinești (deal) 35
Vințul de Jos 135–137
Vințul de Sus 205, 206
Viorica (loc) 321
Virtus 162
Virunum 169
Vișina Veche 336, 337
Vișuia 270
Vișlea 231
Vitellius 55, 360
Vizlok 274
Vîlcan (pas) 109, 110, 113, 362, 363
Vîrciorova 61
Vîlcea 367, 368
Vînători 257
Vîrfu (loc) 258
Vîrful Cărbunarului (loc) 258
Vîrful Gropoiului (loc) 257
Vîrful Mînăstirea (loc) 256
Vîrful Paguior (loc) 256
Vîrful Păstăii (loc) 258
Vîrful lui Petru (loc) 135
Vîrful cu Plopi (loc) 307
Vîrșeț 53
Vîrtop 320, 327, 362
Vlassa N. 175, 176, 208, 222, 225, 274
Vlădila 360
Vodița 294
Voislova 44
Voineasa 336
Voineasa Mare 361
Volusianus 121, 307
Vraniţa (loc) 254
Vrața 331, 347, 355
Vulcan (oraș) 110
Vulcez 120
Vulcoiu (loc) 196
Vulić N. 138, 208, 361
Vulpe R. 285
Vurpăr 136

W

Wagner W. 14, 42, 53, 67, 129, 143, 158, 175, 227, 294, 240, 246, 247, 253 — 256, 259, 260, 265, 267–285, 350, 353
Weber W. 240
Winkler J. 114, 119, 159, 172, 251, 252, 256, 271
Wittenberg (loc) 175

Z

Zabdibol 40, 89
Zam (loc) 120
Zamosius Stephanus 211, 212
Zăgaia 304
Zănoaga 357, 360
Zăpidea de Piatră (loc) 234
Zăvalu 322
Zăvoi 43, 44
Zefleanu E. 157, 172
Zeget 75
Zeicani 45
Zeiss H. 162
Zeno 101
Zenovius 174
Zeus 101, 317
Zeus Cimistenus 198
Zeus Narenos 198
Zeus Sardendenos 164, 198
Zeus Sittacomicos 198
Zidina (loc) 30
Zidul (loc) 140
Zizis 47
Zlatna 148, 178, 180, 184—204
Zmaragdus 187, 188
Zmințe (loc) 139
Zoilianus 228
Zoilus 228, 353
Zosimus 101
Zoticus 331
Zrinyi A. 284
Zvorsca 337

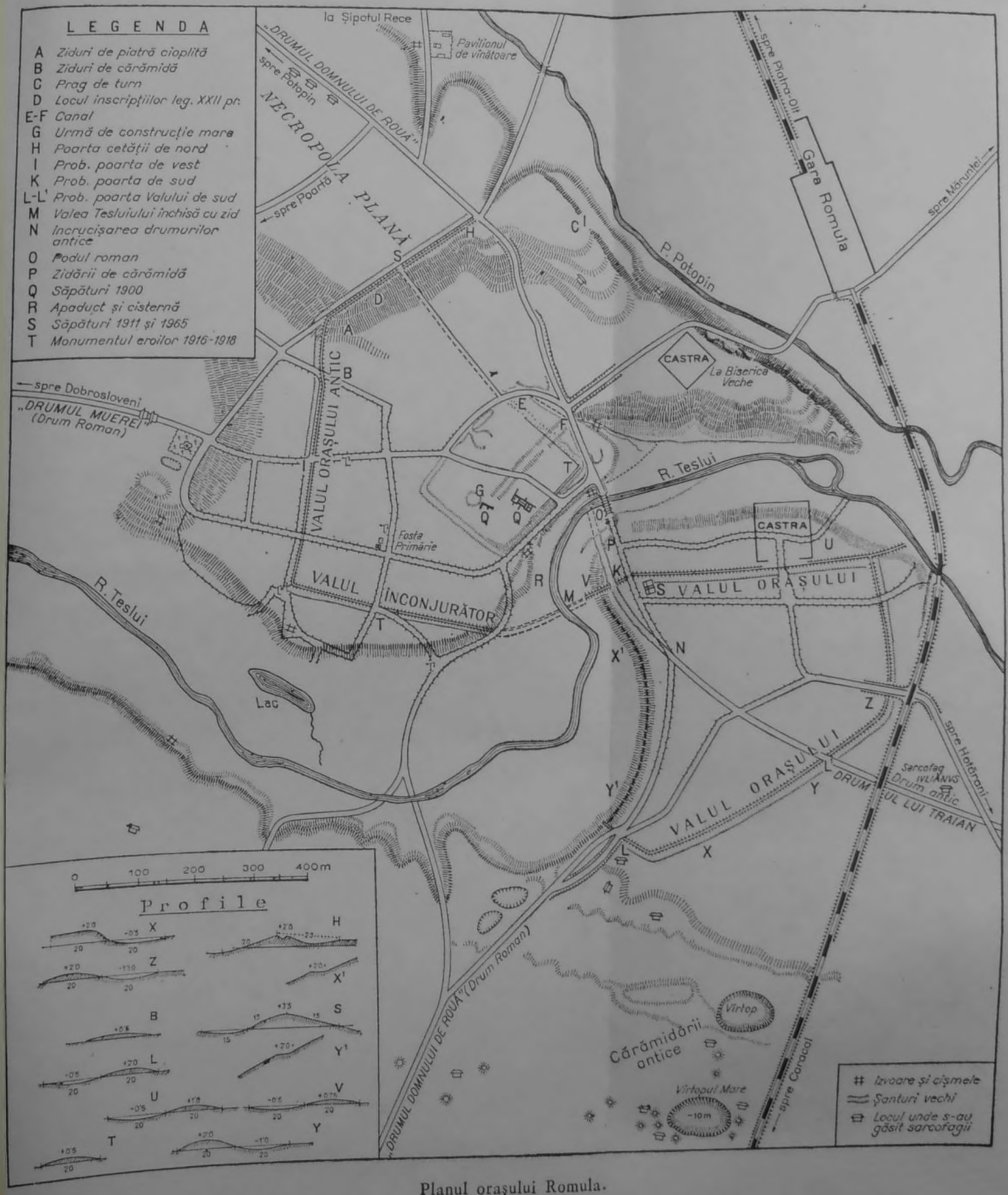

Planul orașului Romula.

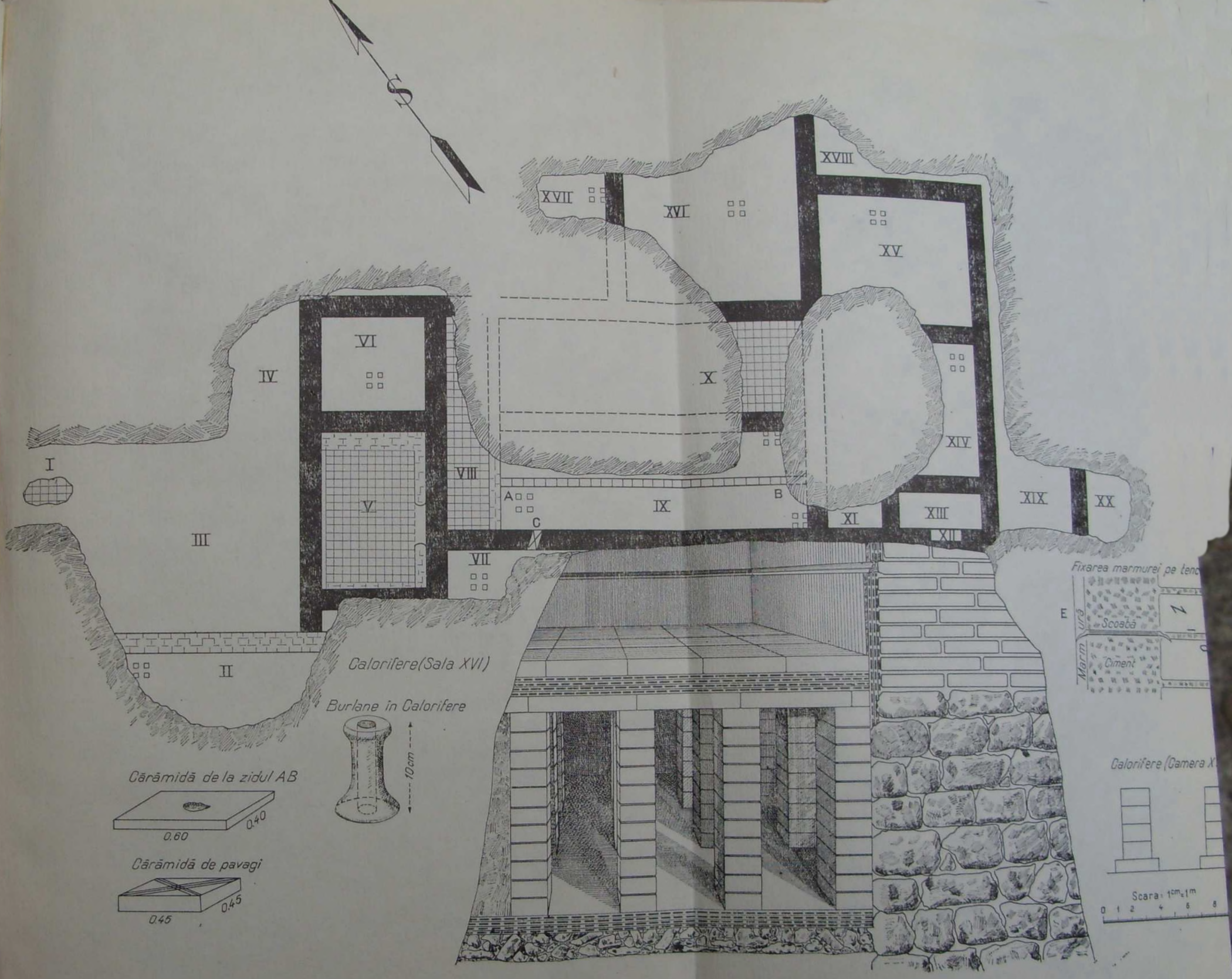

Băile oraşului Romula.

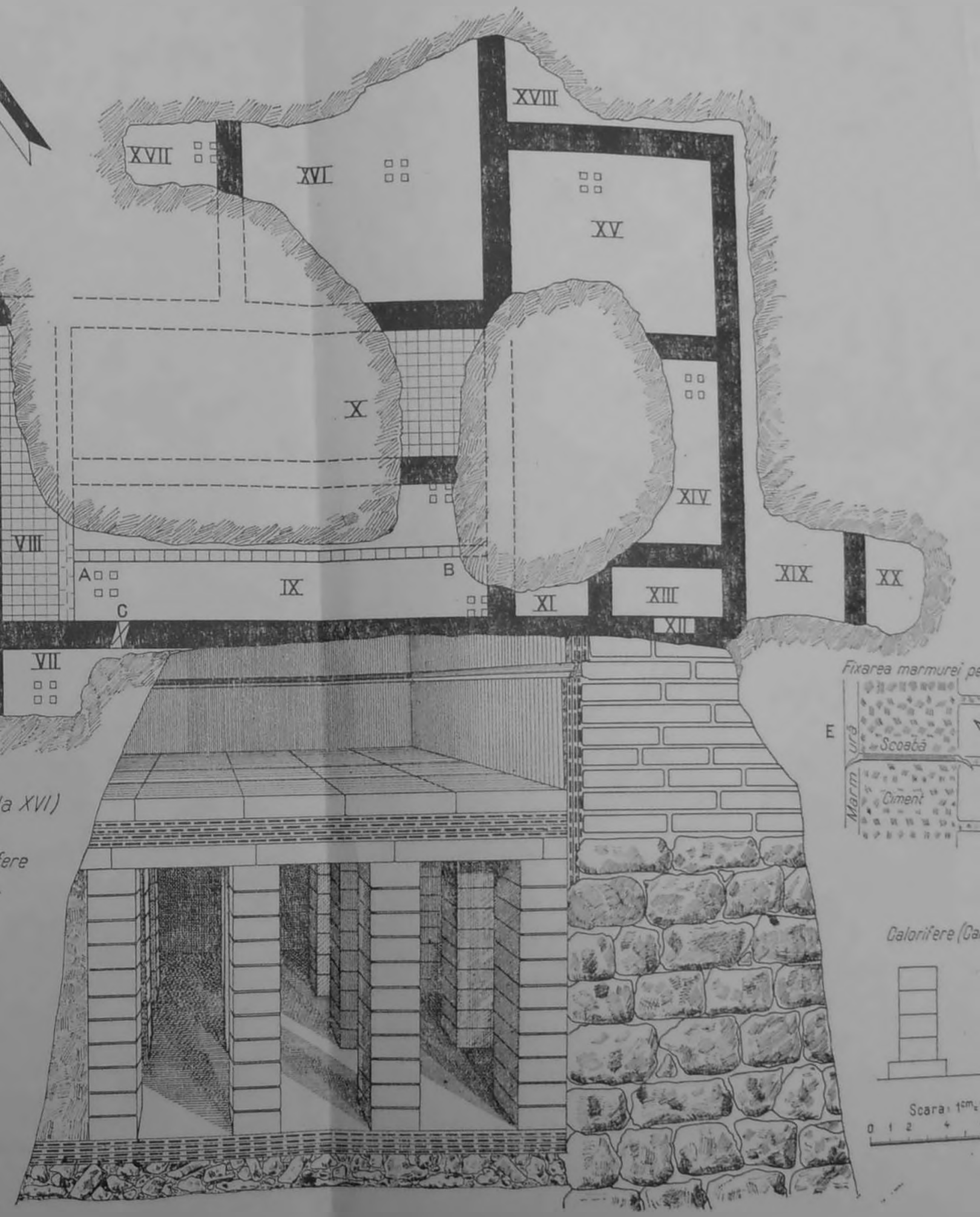

Băile oraşului Romula.

Harta așezărilor romane din Banat.

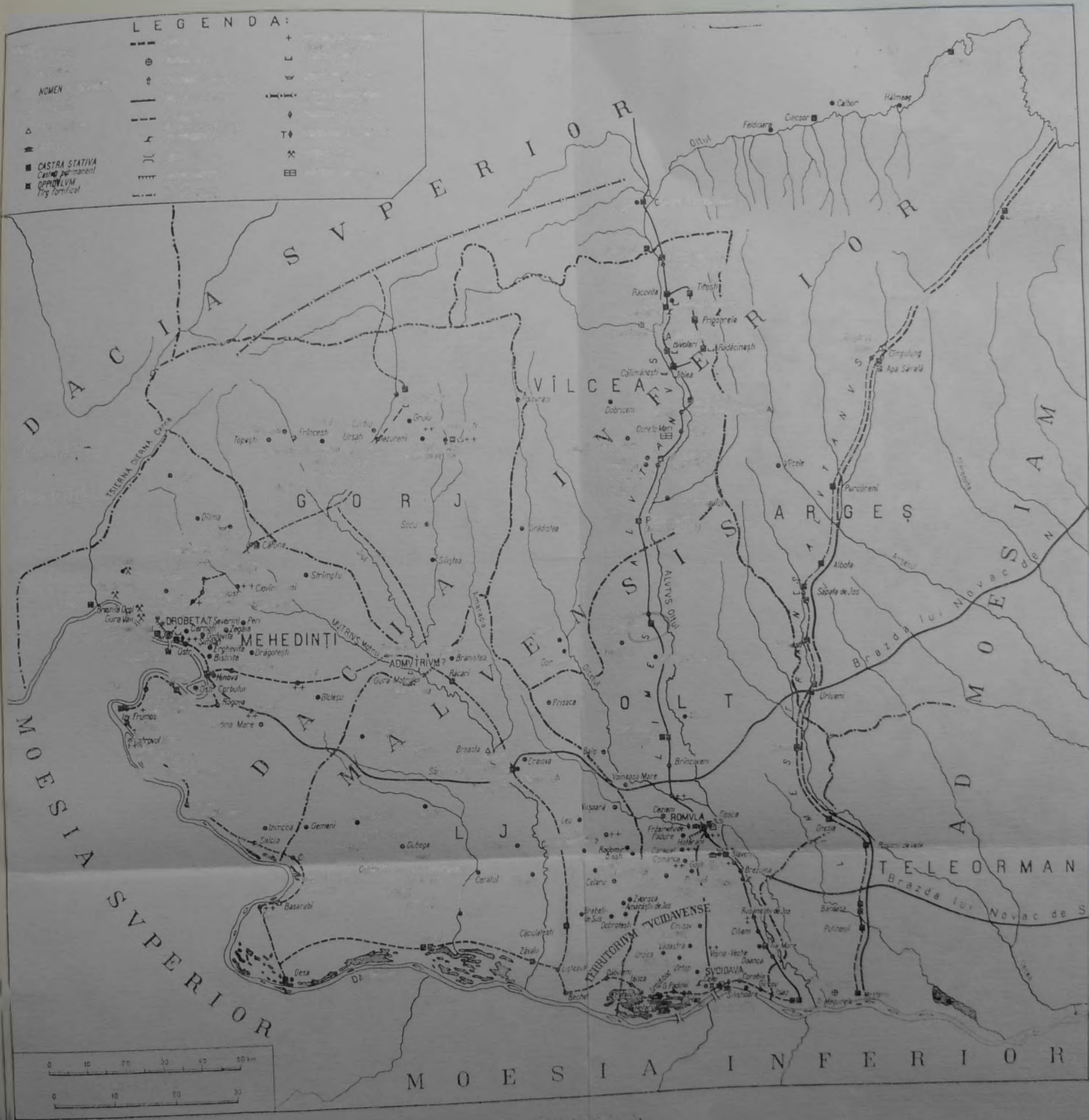
LEGENDA:
NOMEN
CASTRA STATIVA
Castru permanent
OPPIDVLVM
Târg fortificat
DACIA SVPERIOR
DACIA INFERIOR
DACIA MALVENSIS
MOESIA SVPERIOR
MOESIA INFERIOR
ADMOESTENE
VÎLCEA
GORJ
MEHEDINȚI
ARGEȘ
OLT
DROBETA
ADMVTRIVM
ROMVLA
SVCIDAVA
TERRITORIVM VCIDAVENSE
TELEORMAN
Brazda lui Novac de N
Brazda lui Novac de S
TSIERNA DIERNA
Oltul
Olt
Calbor
Hălmeag
Feldioara
Cincșor
Râcovița
Tiș
Frigoarele
Bivolari
Rădăcinești
Câlimănești
Jiblea
Dobriceni
Ocnele Mari
Vîlcele
Pucioșeni
Topești
Frîncești
Ursați
Gruiu
Dilma
Cătune
Socu
Siliștea
Gradiștea
Strîmptu
Amaradia
Bistrița
Drăgoștești
Hinova
Corbului
Rogova
Bîcleșu
Prisaca
Braniștea
Răcari
Brînceni
Craiova
Vînătorii Mari
Vînătorii Mici
Vînătorii de Jos
Albota
Sâpata de Jos
Urlueni
Gresia
Izvoarele
Gemeni
Salcia
Gubega
Cerătul
Basarabi
Desa
Cioculatești
Zăvalu
Leu
Radomir
Celaru
Brebeți de Sus
Dobrotești
Vădastra
Urzica
Vîrtop
Sălișteni
Slatina
Ianca
Bechet
Slavoni
Brezoiu
Rusănești de Jos
Cilieni
Doanca
Corabia
Gîlcov
Isaz
Mostiștea
Băneasa
Putineiul
Vișina-Veche
Cezieni
Rosca
Frăsinetu de Pădure
Hotărani
Comanca
Vișoara
Vaideasa Mare
Balș
Brînceni
Ocnele Mari
Dobriceni
Apa Sărată
Câmpulung
Argeș
Olt
Jiu
Amaradia
Oltețul
Gura Motrului
MVTRINS Motru
ALVTVS Oltul
LIMES
Dunăre
0 10 20 30 40 50 km
0 10 20 30

Harta așezărilor romane din vestul și nordul Transilvanici.

Harta așezărilor romane din estul Transilvaniei.

CUPRINSUL

Cuvînt înainte 5
Abrevieri 9

DACIA DE SUD-VEST

Dierna 17
Băile Herculane 21
Ad Mediam 30
Satele romane de la Ad Mediam la Tibiscum 34
Tibiscum 37
Prin „Poarta de Fier" a Transilvaniei, de la Tibiscum la Sarmizegetusa .. 43
Pe drumul imperial dintre Lederata şi Tibiscum 47
Banatul roman de vest 52
Pe Mureşul inferior, de la Partiscum la Micia 57
Cîteva aşezări miniere din Munţii Banatului 61
Malul bănăţean al Dunării, de la Panciova la Orşova 64
Concluzii generale asupra Banatului roman 68

DACIA NORDICĂ

Sarmizegetusa romană 73
Satele romane din Ţara Haţegului şi bazinul Petroşenilor 108
Pagus Aquensis 115
Pagus Miciensis 120
Germisara şi împrejurimile ei 130
De la Caput Stenarum la Apulum 138
Apulum 144
Teritoriul oraşului Apulum 173
Ampelum, oraşul minerilor 183
Aşezările miniere din ţinutul oraşului Brad 191

Alburnus Maior 194
Salinae 205
Potaissa şi teritoriul său 209
Napoca şi teritoriul ei 222
Porolissum şi împrejurimile lui 243
Vicus Samum şi aşezările romane de pe valea Someşului Mare 259
Pe hotarele de est şi sud ale Daciei Superioare 268

DACIA SUDICĂ

Drobeta şi teritoriul ei 289
Tîrgul roman de la Răcari şi teritoriul său 309
Statio Aquensis din Dacia sudică 315
Territorium Sucidavense 323
Romula şi teritoriul ei 342
Satele romane din depresiunea Tg. Jiului 362
Tîrguri şi sate romane pe valea carpatină a Oltului 366
Pe limes Transalutanus 374

CONCLUZII GENERALE 377

Résumé 388
INDICE 399

Redactor resp. de carte : ROMEO MARIŢIA
Tehnoredactor : FLORICA WEIDLE

Dat la cules 09.12.1967. Bun de tipar 15.04.1968. Tiraj 4500 + 120 + 30 ex. Legate ½. Hîrtie scrisă I A 80 g/m². Format 70×90/16. Coli editoriale 30,20. Coli tipar, 27,00 + 6 hărţi + 5 colţe a 4 pag. A. 17 520. Indici de clasificare zecimală : pentru bibliotecile mari 9(R)12, pentru bibliotecile mici 9(R).

Tiparul executat sub comanda nr. 70 000 la Combinatul Poligrafic „Casa Scînteii", Piaţa Scînteii nr. 1, Bucureşti — Republica Socialistă România

Lucrarea «Orașe, tîrguri și sate în Dacia romană», este o monografie realizată într-o vastă sinteză, cu ample informații, totul bazat pe cele mai recente descoperiri arheologice, epigrafice, topografice, etc. din teritoriul roman al Daciei și din alte provincii ale imperiului. Se înfățișează dezvoltarea economică a satelor, tîrgurilor și orașelor romane, demografia lor, viața economică a locuitorilor, meșteșugurile, comerțul, stratificarea socială, cultura, credințele etc.

Pentru fiecare localitate s-a tins la o prezentare mono-

grafică din care să se desprindă înflorirea și puterea romanității pînă în momentul retragerii aureliene. Izvoarele de bază ale lucrării au fost descrierile topografice și analiza amănunțită a materialului epigrafic.

Pînă acum tema nu a fost abordată sintetic, în țară și străinătate. Materialul pus în discuție de autor va fi util pentru studiul celor două mari probleme ale vechii noastre istorii: puterea romanității și continuitatea daco-romană la nordul Dunării.